Євген Луняк

Козацька Україна XVI-XVIII ст.

очима французьких сучасників

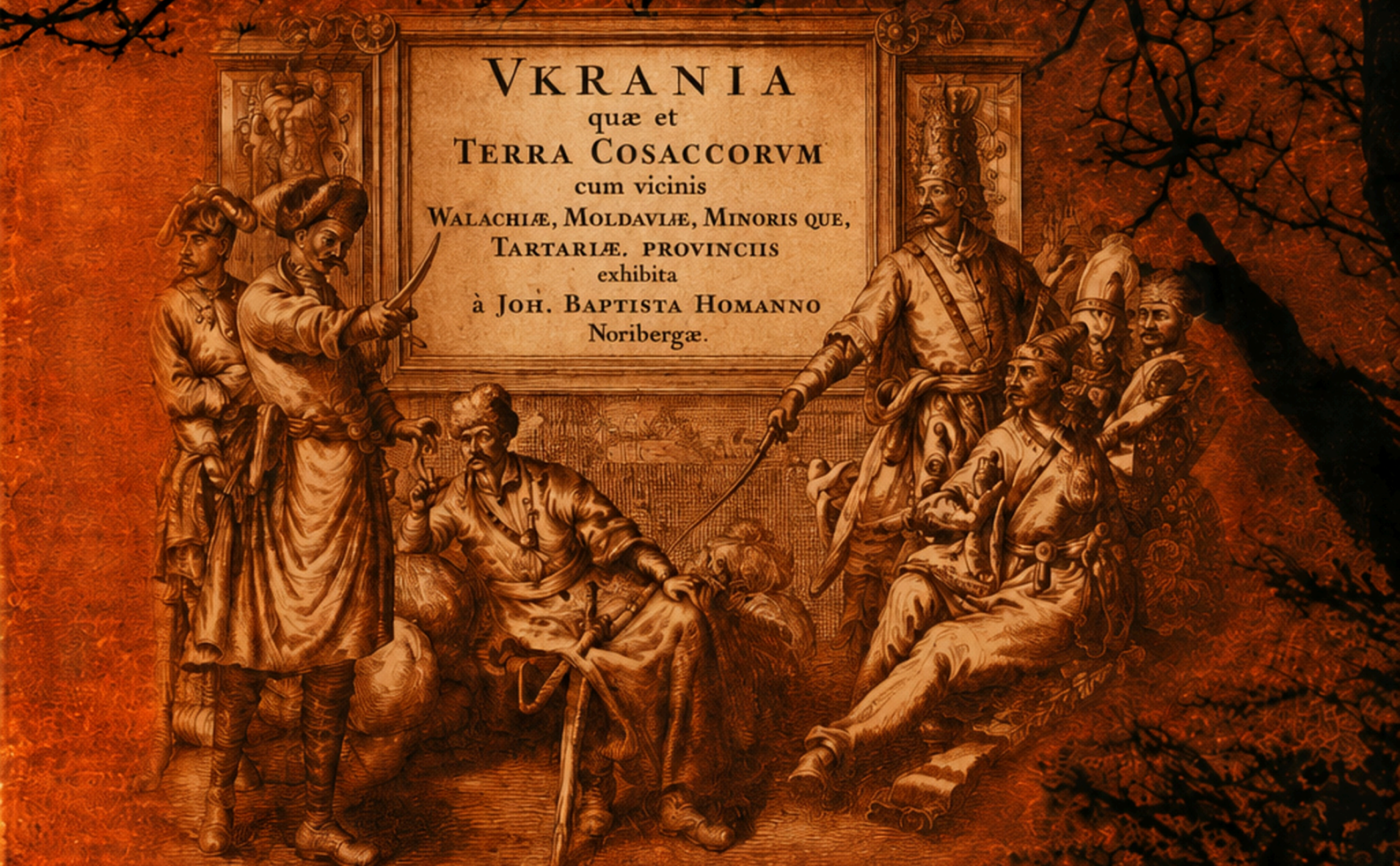

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

Євген Луняк

Козацька Україна XVI-XVIII ст.

очима французьких сучасників

Хрестоматія

Ніжин
2013

УДК 930.1(44):94(477)«15/17»
ББК 63.3(4Укр)46+63.1(4Фр)
Л 82

Рекомендовано до друку Вченою радою Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя
(протокол № 3 від 7 листопада 2013 р.)

Рецензенти:

Казьмирчук Григорій Дмитрович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Кривошея Володимир Володимирович – доктор історичних наук, професор, перший заступник директора Українського інституту національної пам'яті

Лепявко Сергій Анатолійович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Луняк Євген

Л 82 Козацька Україна XVI-XVIII ст. очима французьких сучасників : хрестоматія / Є. М. Луняк – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2013. – 508 с.
ISBN 978-617-527-108-7

Книга Євгена Луняка являє собою збірку перекладів уривків з творів французьких авторів XVI-XVIII ст., присвячених Україні. Це свідчення військових, дипломатів, місіонерів, значна частина яких особисто відвідала українські землі й мала безпосередні контакти з місцевим населенням і, насамперед, з козаками. Яскравий феномен козацтва породив в Європі ототожнення території нашої держави з «країною козаків».

Книга, безумовно, матиме цікавість не лише для науковців-істориків, але й для викладачів, студентів і всіх тих, кому не байдуже минуле України й Франції та історичні взаємини між цими країнами.

В оформленні обкладинки використано карту німецького географа Йоганна-Баптиста Гоманна (1664-1724) «Україна – земля козаків».

ISBN 978-617-527-108-7

УДК 930.1(44):94(477)«15/17»
ББК 63.3(4Укр)46+63.1(4Фр)

© Євген Луняк, 2013
© НДУ ім. М. Гоголя, 2013

Світлій пам'яті видатного костомаровознавця Юрія Анатолійовича Пінчука автор присвячує цей твір

Передмова

У 2012 р. автором цих рядків було опубліковано монографію «Козацька Україна XVI-XVIII ст. у французьких історичних дослідженнях»[1], де аналізувалися праці французьких авторів, присвячені розгляду минулого наших земель і створені за майже півтисячолітній період, від середини XVI ст. до початку XXI ст. Оскільки висвітлення авторами XVI-XVIII ст. подій в Україні зазначеного періоду має не лише історіографічну, але й джерелознавчу цінність, видається доречним зробити переклад окремих фрагментів з їхніх творів, які найбільше торкаються українського минулого даної доби. Свідчення цих іноземців дозволяють нам краще побачити як саму Україну козацького часу, так і ті стереотипи та помилкові уявлення сучасників, які тоді поширювалися на заході про землі нашої країни.

Українознавчий доробок французьких авторів XVI-XVIII ст. частково вже відомий вітчизняному читачу в перекладах. Йдеться, насамперед, про кілька перевидань україномовного перекладу «Опису України» Гійома Левассера де Боплана, а також про вихід українською мовою «Історії війни козаків проти Польщі» П'єра Шевальє та «Літопису Малоросії» Жана-Бенуа Шерера. Важливу роль в ознайомленні українського інтелектуального загалу з французькими творами, присвяченими життю козацької України, відіграли Ілько Борщак, Володимир Січинський, Віктор Коптілов, Дмитро Наливайко, Ярослав Дашкевич, Микола Ковальський, Юрій Мицик, Теодор Мацьків, Олекса Вінтоняк, Людмила Івоніна, Зоя Борисюк, Вадим Ададуров та ін. В російських перекладах стали доступними праці таких французьких авторів вказаного періоду як Вольтер, Обрі де ла Мотре, П'єр Лінаж де Восьєнн, Жак Маржере, Шарль Массон, Фуа де ла Невілль, Клод-Шарль де Пейссонель, Франсуа де Тотт та ін. Незважаючи на це, основна маса французького українознавчого доробку залишається поки що майже не доступною українському читачу й, за рідкими винятками, практично не використовується у вітчизняній історіографії.

Важливим чинником, що сприяв пожвавленню інтересу у Франції до теренів України в зазначений період, стали ті доленосні події, що розгорталися тут і мали важливий вплив на хід світової історії. Саме тому дослідницька активність французів щодо наших земель мала хвилеподібну сутність, то зростаючи, то згасаючи. Кожен сплеск подібної пізнавальної

[1] *Луняк Євген*. Козацька Україна XVI-XVIII ст. у французьких історичних дослідженнях. – Монографія. – К.-Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2012. – 808 с.

зацікавленості козацькою Україною був викликаний посиленою увагою західного суспільства до військових і політичних трансформацій, що відбувалися на землях нашої Батьківщини. Втім, її минуле розглядалося лише в контексті історії великих тогочасних держав регіону – Османської імперії (Туреччини), Речі Посполитої (Польщі), Московського царства (Росії). Сама по собі козацька Україна вкрай рідко ставала об'єктом окремих розвідок, що пояснюється бездержавним статусом країни.

Переклад здійснювався лише з франкомовних творів. Абсолютна більшість з них досі не перекладалася ні українською, ні російською мовами. Під час проведення дослідницьких студій було використані книжні зібрання бібліотек України, Росії та Франції. Великою підмогою у здійсненні роботи стали також електронні ресурси, на яких вміщено відскановані варіанти як опублікованих книг, так і рукописів: *http://books.google.com.ua*; *http://gallica.bnf.fr*; *http://www.rare.univ.kiev.ua*.

Досить часто назви українських географічних об'єктів, імена людей, окремі місцеві поняття, подані французькими авторами, виглядають настільки викривленими й спотвореними, що інколи доволі непросто зрозуміти, про що власне йде мова. Перекладач намагався якомога точніше вияснити зміст кожного з таких понять, хоча й не може поручитися за абсолютну точність усієї запропонованої ним ідентифікації.

Окремі терміни та вислови оригінального тексту подекуди подано в круглих дужках. Це зроблено з метою, як проілюструвати варіант написання цих власних назв і понять, так і для можливості подальшого уточнення у випадку неправильної ідентифікації зазначених термінів при перекладі. Оригінальні примітки самих авторів даних творів виділено курсивом, всі інші примітки та коментарі належать перекладачу. В окремих випадках перекладач також подавав у квадратних дужках певні уточнення для більшої зручності читачів.

Наприкінці кожного з поданих фрагментів позначено першоджерело перекладу та вказано відповідну сторінку в ньому. Якщо текст має дві та більше сторінок, початок кожної з них позначено відповідними номерами сторінок на початку окремих абзаців. Кожен окремий уривок має підзаголовок, даний йому перекладачем, котрий визначає зміст даного фрагменту. В окремих випадках такі підзаголовки належать самим авторам і розташовані одразу після вказаної відповідної сторінки, на якій розпочинається даний текст.

Всі повідомлення французькій авторів, що охоплюють період XVI-XVIII ст. подано в хронологічному порядку. Проте, дотримуючись хронології появи їхніх творів і не бажаючи їх розривати, перекладач змушений був подекуди порушувати згаданий порядок, щоб дати можливість ознайомитися з українознавчим аспектом кожного твору більш повно. Для ілюстрації текстів було використано малюнки, створені французами у XVII – першій половині XIX ст.

З творів Гійома Постеля[1] про Туреччину (1540-і – 1550-і рр.)

Про головні мови Туреччини

Ви почуєте тут всі мови світу через величезну кількість бранців, які походять з різних кутків світу, але найголовнішими мовами є, як я казав, простонародна грецька, турецька та слов'янська (*Esclavon*).

Postel Guillaume. De la Republique des Turcs. – Poitiers: Par Enguibert de Marnef. Avec privilege du Roy, 1560. – 136 p. – P. 75.

Про родину Сулеймана I Пишного

Він [султан – Є. Л.] в принципі завжди виказував пошану та кохання до своєї першої [тобто найголовнішої – Є. Л.] дружини, яку називали Султаншею, або Володаркою, без подальших регалій[2]. Вона була матір'ю Мустафи[3], первістка цього повелителя, який мав 27 чи 28 років в цей час, багато хто давав менше, кажуть, ця Султанша утримувалась в сералі у Нижній Магнезії в Анатолії разом із згаданим сином, звідки могли часто прибувати до Константинополя, щоб бачити свого Пана.

Postel Guillaume. De la Republique des Turcs. – Poitiers: Par Enguibert de Marnef. Avec privilege du Roy, 1560. – 136 p. – P. 31.

Про Роксолану

P. 60. – Теперішній султан Сулейман, якому дорікала його матір, що добре знала цього володаря, не слухав нікого й довірявся тільки своїй рабині, а не своєму сину. Він після його смерті навіть з великою нехіттю взяв участь у жалобі…

---

[1] Гійом Постель (1510-1581) видатний французький історіограф, філософ-містик і гуманіст XVI ст., прозваний «Космополітом». Він належав до першого офіційного посольства, відправленого французьким королем до Османської імперії, яка стала найбільшою загрозою тогочасного християнського світу. За свої релігійно-містичні погляди, що проявлялися, зокрема, в захопленні каббалістичним вченням, Постель кілька років провів у застінках інквізиції, запідозрений у єресі, але був відпущений з висновком *non malus sed amens* («не шкідливий, бо божевільний»). Помер у зубожінні.

[2] Йдеться про головну дружину Сулеймана I Махідевран-Гюльбахар або просто Гюльбахар (бл. 1498-1580).

[3] Мустафа (1515-1553), найстарший серед синів Сулеймана I і його спадкоємець, убитий, зокрема, й через інтриги Роксолани за наказом батька.

Р. 87 – Про султана Сулеймана, який править зараз, я не хочу багато говорити, бо справи його ще не завершені.

Postel Guillaume. La tierce partie des orientales histoires. – Poitiers: Par Enguibert de Marnef. Avec privilege du Roy, 1560. – 96 p.

З «Хронік і літописів Польщі» Блеза де Віженера[1] (1573)

Про повстання під проводом Мухи в 1490-1492 рр.

Р. 444. – В ті дні один селянин на ім'я Муха (*Mucha*), зібравши близько десяти тисяч волохів і русинів з Покуття, пішов грабувати всю Русь…Але Миколай Ходецький, названий Земелькою, чоловік достойний і вправний у військових справах, зібравши певну кількість польських солдатів, дуже швидко утихомирив цих повсталих людей. Грабіжник Муха був захоплений руською знаттю, відправлений до Кракова, де закінчив свої дні у в'язниці.

Про битви з татарами

Р. 472. – Відбулися з татарами, вічними ворогами поляків і всіх тих народів, котрі їм підкоряються, три великі сутички під проводом князя Костянтина Острозького[2]. Він їх розгромив, застосувавши три міцних і потужних армії поблизу Случа. За якийсь час по тому він повернувся сюди, ведучи 24-тисячне військо, яке переправилося з одного берега на інший до Русі, де п'ять чи шість разів воно було змушене вступати у перестрілки та невеличкі сутички в околицях Вишневця. Зрештою, татари повністю були розгромлені у запеклій битві Миколаєм Каменецьким[3], воєводою краківським, та самим Костянтином, котрі загалом мали не більше 6 000 вершників[4]. Отже,

[1] Блез де Віженер (1523-1596) – це одна з найяскравіших постатей серед французьких придворних другої половини XVI ст. Він був відомий не лише як блискучий ерудит, талановитий історіограф і письменник, але й як знаний дипломат і кріптограф, автор так званого «шифра Віженера», який залишався незламним до середини XIX ст. й використовувався для засекречування важливих повідомлень таємними службами всіх європейських країн.

[2] Йдеться про полководця-князя Костянтина Івановича Острозького (1460-1530), що організовував походи на татар.

[3] Миколай Каменецький (1460-1515), великий коронний гетьман.

[4] Битва під Лопушним 28 квітня 1512 р.

P. 473. – навряд чи личило йому уникати битви там, де проживало стільки поляків. Й інші перемоги не повинні стертися з пам'яті та забутися. Згадаймо з них ту, що була під Вороновим здобута Яном Каменецьким[1], та іншу, отриману під Бушею Станіславом Лянцкоронським[2], а також ще одну під Зіньківським замком[3], котра дісталася Якубу Сецегіньовському[4], та іншу, що була здобута майже в цьому ж місці київським воєводою. На Волині Костянтин і Остафій[5] перемагали тричі, а під Очаковом ворогів били Остафій і Предслав Лянцкоронський[6]. Не забуваймо й про перемоги на Поділлі військ Требницького Требницького (*de Trebini*), під Кам'янцем, Веренчанським містечком (*le Bourg Verestatinci*) та в багатьох інших місцях Миколая Сенявського[7], воєводи руського, постаті сміливої й доблесної, а також братів його – Олександра[8] та Прокопія[9], та й Бернарда Претвича-сілезця[10] і перемоги під Теребовлею, Підгайцями, Меджибожем і в багатьох інших менш важливих місцях. Тож, можна говорити, що під проводом цього князя війська не зазнали жодної поразки, а мали лише перемоги, й зупинили набіги та завоювання здирницьких і зголоднілих варварів, призвичаєних, як кажуть, шукати свою здобич тільки через жарке полум'я. Але, що залишиться найпам'ятнішим серед усього іншого, так це те, як Костянтин Острозький, воєначальник, достойний вічної пам'яті з невеличкою жменькою людей виступив проти 26 000 татар поблизу Канева у Литві, де винищив їх до останнього. У Валахії, розбивши воєводу Богдана[11], він його підкорив і змусив знову визнати зверхність над собою, він забрав у нього Покуття, яке через помилку та недбалість його попередників було втрачено.

Vigenère Blaise de. Les Chroniques et annales de Poloigne. – P.: J. Richer, 1573. – XI+487 p.

З «Всесвітньої космографії» мандрівника та науковця Андре Теве[12] (1575)

[1] Ян Каменецький (1524-1560), воєвода подільський, племінник Миколая Каменецького.
[2] Станіслав Лянцкоронський (1465-1535), кам'янецький староста.
[3] Тут йдеться про Зіньків, що на Хмельниччині.
[4] 1516 р.
[5] Остафій Дашкевич (?-1535), козацький воєначальник.
[6] Предслав Лянцкоронський (бл. 1489-1531), вважається першим козацьким гетьманом.
[7] Миколай Сенявський (1489-1569), видатний польський полководець, неодноразово здійснював походи проти турків і татар.
[8] Олександр Сенявський (бл. 1490-1568), стражник польний коронний.
[9] Прокоп Сенявський (?-1566), хорунжий коронний.
[10] Легендарний козацький воєначальник, соратник Дмитра Вишневецького. В XVI ст. побутувала приказка «*Za pana Pretwica wolna od Tatar granica*» («За пана Претвича вільна од татар границя»).
[11] Богдан III Кривий (1479-1517), молдавський господар у 1504-1517 рр.
[12] Андре Теве (1516-1590) відомий космограф і мандрівник XVI ст. У своїх повідомленнях про Русь він значною мірою спирався на свідчення Сигізмунда Герберштейна, проте не просто переказував його відомості, а змінював їх і додавав свої.

Про бористенських черкасів, їхню країну та звичаї

Р. 68. – Говорячи тут про черкасів, я не кажу про тих, що живуть між Чорним морем і Каспієм, які є християнами й слідують грузинській релігії. Йдеться про тих, які живуть між Литвою та Молдавією поблизу того місця, де Бористен[1] впадає у море. Хоча вони живуть у Європі, усім іншим вони є азіатами. Поміж цих бористенських черкасів немає жодного притулку для християн (*Parmi ces Circasses Borystheniens il n'y a aucun lieu pour la retraicte des chrestiens*). Відтоді як король Херсонеської Тавриди (*la Taurique Chersonèse*) [йдеться про кримського хана – Є. Л.] відібрав цю країну у володаря Польщі й до сьогодні, тут існує Перекопське королівство (*le royaume de Precop*), якому належить Таврида, що підвладна туркам з того часу, як Мехмед II підкорив Константинопольську імперію та

Р. 69. – Трапезундську державу. Від Очаківського ж замку до Монкусто, що знаходиться на річці Тур[2] (*Moncusto qui est sur le fleuve Thur*), маємо шість або сім льє, стільки ж до міста Перекоп, головного в королівстві, яке колись довго оборонялося від московитів, поки не отримало допомогу від поляків і татар. Піднявшись вгору рікою Дніпро, маємо місто Канів (*Caijnovu*), в дев'яти льє від якого був колись Київ (*Chiovuie*), головне руське місто, що тепер лежить в руїнах. Тут можна побачити посеред кущів, чагарників і тернів руїни й уламки будівель і палаців, що належали колись королям і князям, святих храмів і монастирів, похмурі рештки яких проглядаються ще по навколишніх пагорбах. Також тут можна побачити велике число дивовижних візерунків і печер, видовбаних у скелях, де знаходиться багато гробниць, у яких лежать людські тіла, що не всохли та не розклалися. Як казали мені люди, освічені в справах релігії (які говорили про це, знаючи з власного досвіду),

Р. 70. – в тій частині Русі, що відпала від нашої віри, дівчата зроблять велику справу, зберігши свою цноту недоторканою хоча б до п'ятнадцяти років, тому батьки дуже сильно доглядають за цим, дозволяючи чужинцям

Багато країн Теве знав особисто. Так, він брав участь у заснуванні французької колонії «Антарктична Франція» в Бразилії в районі сучасного Ріо-де-Жанейро. Пізніше він детально описав природу і тваринний світ Південної Америки та звичаї тубільних племен. До сумнівних заслуг Теве можна віднести той факт, що він став одним з перших популяризаторів тютюну у Франції. Незважаючи на те, що Теве не бував на теренах України, він в 1550-1552 рр. проживав у Константинополі, де виконував різні дипломатичні та шпигунські місії при дворі Сулеймана I Пишного. Згідно з його свідченнями, він побував також у Мінгрелії, тобто на чорноморському узбережжі сучасної Грузії. Про землі на північ від Чорного моря він мав безпосередню інформацію від купців і військових. Не міг він не бути і свідком масового притоку невільників з України, що у великій кількості продавалися тоді на ринках Стамбула.

[1] Французькі автори, дотримуючись античної традиції, найчастіше називали Дніпро Бористеном.

[2] Очевидно, перекручене Монкастро – «замок на горі» - генуезька назва сучасного Білгорода-Дністровського, Тур – це Дністер, який турки називали Турла.

порушити її, тільки якщо ті не забирають їх з собою, бо, якби хтось наважився увезти хоч одну дівчину, то втратив би не лише своє майно, але й життя, хіба що князь змилостивився б над ним. Я охоче вірю, що в минулі часи цей звичай був в ужитку, але зараз – ні. Тому що вони вам продадуть назавжди своїх дітей – хлопчиків або дівчаток – так само як я бачив це роблять у Мінгрелії[1]. Турок володіє зараз Києвом і цією підкореною країною та намагається збільшити свої володіння, але цьому заважають великі перешкоди з боку Московита, який вважає цю землю своєю й, будучи розбурханим одного разу Турком, не заспокоїться доти, доки не помститься тому за образу. Є ймовірність, що атака відбудеться саме звідти, бо справи Угорщини навряд чи зміняться на краще. В цій країні, яка належала колись перекопському королю, а зараз

Р. 71. – підвладна Туркові, якщо помре якийсь іноземний купець, його добро дістається варварам, так само як у Франції спадок за померлим, і Татарин на своїх землях дотримується того ж закону. Турок прилаштувався в цій країні до її давніх звичаїв, які йому вигідні й він не хоче їх скасовувати. Зовсім поряд з Києвом є невеличка гора, яку купці мають долати обов'язково, але прохід через неї дуже складний і небезпечний, бо супроводжується глибокими проваллями, та, попри все, коні й повозки, навантажені крамом, цю ділянку проходять. Якщо ж хтось зазнає поламки й ніхто не проявить милосердя до купця, що затримався у дорозі, ці тварі накидаються на бідака й увесь його крам, який знаходиться у возі, дістається князю[2]. Турок також затвердив цей звичай як річ корисну для власної тиранії.

Про Литовську Русь та передумови повстання Михайла Глинського

Р. 75. – Інша частина Литви належить до грецької віри та звичаїв. Бо Литва, яка є прикладом і частиною Русі, простягається на північ до Смоленського князівства, вздовж Бористену, й наближається впритул до земель Московії. На півдні вона має Херсонес, на сході – Черкаси європейські та на заході – Молдавію та Пруссію, яка розташована північніше. Найбільшими багатствами цієї країни є мед, віск, поташ, якими

[1] У Герберштейна це повідомлення виглядало ще більш страхітливо, бо, згідно з ним, дівчата на Русі «рідко залишалися незайманими після сьомого року» [Герберштейн Сигизмунд. Записки о Московии. – СПб.: Типография В.Безобразова и Комп., 1866. – С. 158.]. Мабуть не довіряючи твердженню Герберштейна щодо віку дівчат, Теве підправив той, збільшивши вдвічі, бо розтління 7-річних навіть за середньовічними мірками моралі виглядало блюнірськи, але в іншому слова німецького автора не викликали в нього сумніву. Однак через століття інший француз-Боплан відзначить поважне ставлення до збереження дівочої цноти в українців аж до заміжжя.

[2] Очевидно, мається на увазі літописний Боричів узвіз, розташований, можливо, на місці нинішнього Андріївського узвозу, на крутих схилах якого діяв принцип «що з возу впало, те пропало», звідки й пішла дана приказка.

торгують з німцями, англійцями та голландцями… Це регіон бідний на сіль, але

Р. 76. – англійці та інші її сюди завозять, оскільки Литовець не є особою, що робить великі подорожі до далеких країв. Та від часу, коли Християн[1], король данський, був вигнаний зі свого королівства (це відбулося близько 1522-го року, через те, що море було сповнене кораблів корсарів), литовці отримували сіль від русинів (*les Lituaniens recouvrerent du sel des Russiens*), своїх сусідів, з котрими вони мали якусь війну, що дала їм спільних князів. Я вам казав, що Литва простягається аж до Смоленська, який розташований поблизу Русі, але я не казав вам, як Московит встановив тут своє панування. Отже, щоб вам було зрозуміло, близько року Божого 1509-го, після того, як Сигізмунд, великий король Польщі, наслідував трон після свого брата Олександра, він мав двох знатних вельмож. Один, якого звали князь Михайло Глинський (*Knez Michel Linski*), був людиною вправною у справах військових і відомою по всій півночі. Інший був графом і палатином троцьким (*palatin de Trokce*), звали його Ян Савуеринський[2] (*Jean Savuerinski*). Між ними ще за життя Олександра виникали суперечки,

Р.77. – але королю вдавалося залагоджувати миром ці сварки. Він не хотів, щоб хтось з них мстився своєму кривднику, а графа той навіть покарав, відібравши в нього право палатина. Та, коли король Олександр помер, і корону отримав Сигізмунд, цей граф разом зі своїми поплічниками звинуватив князя Михайла, начебто той замислив заколот проти його величності й докладає своїх сил і старань, щоб заволодіти королівством. Король, який любив і поважав Михайла, не звернув уваги на той змальований жахливий образ. Нетерплячий і не привчений до шляхетності граф, на колінах заклинав короля змінити свою думку та повірити в зраду, чого, врешті-решт, і домігся. Король нічого не хотів слухати, після того, як повірив у те, що кажуть наклепники. Князь Михайло, зневірившись у королі, сказав йому, що раз той не хоче проявити справедливість по відношенню до тих, хто допомагає йому в управлінні державою, вони самі повинні захищати свої інтереси на власний розсуд. І, повернувшись до себе додому, він одразу написав великому

Р.78. – князю руському, що, якщо той захоче, він передасть під його руку фортеці, якими володіє, та великий шмат Литви.

Thevet André. Cosmographie Moscovite, recueillie et publiée par le prince Augustin Galitzin. – P.: J.Techener, Libraire, 1858. – XVI+179 p.

[1] Кристіан II (1481-1559), король Данії та Норвегії в 1513-1523 рр., король Швеції в 1520-1521 рр.

[2] Мається на увазі Ян Заберезинський, воєвода троцький.

З анонімної брошури «Розгром татар і турків, вчинений сеньйором Яном Замойським[1]» (1590)

Р. 1. – Під час коронування найсвітлішого короля Польщі Сигізмунда III, здійсненого в Кракові у грудні 1587 р. в день святого Івана-Євангеліста у церкві святого Станіслава під аплодисменти та загальне схвалення королівства й за великого скупчення народу, а також неймовірної кількості знаті, яка з'їхалася з цього приводу, були також і козаки, солдати войовничі й доблесні, сміливa та нездолана нація,

Р. 2. – більша частина якої це вигнанці, а решта набрана для несення військової служби, проживаючи на кордонах Польщі й постійно турбуючи турків, татар та інших поган, і своєю зухвалістю досаждаючи навколишнім народам. Після згаданого коронування вони з притаманною їм рухливістю та хоробрістю здійснили кілька набігів на володіння турків і татар, і в першу чергу на Очаківську фортецю (*la fortresse d'Ochiakou*), яку вони сплюндрували та розорили і поміж іншої здобичі захопили 30 гармат. Потім вони принесли вогонь до Тягині[2] (*Techinia*) та до всієї країни Монкастро[3] (*Moncastro*), убивши багатьох людей, а ще багатьох забравши в полон. Не задовольнившись цим, вони захопили торгівельний корабель з різним крамом, який йшов з Константинополя, котрий вони спалили, пограбувавши його і перебивши всіх людей, що на ньому перебували.

У липні попереднього року (1589-го) згадані козаки, продовжуючи свою діяльність,

Р. 3. – перейшли у великому числі річку і, вдершись до країни татар, прибули до гарної землі, що називається Козлов[4] (*Cosloun*), де тоді відбувався базар. Пограбувавши 300 крамниць, вони захопили тут велику здобич, а також перебили всіх тих, хто тут знаходився, після чого підпалили зазначене місто.

Через це татари були сильно обурені й сповнені злості та гніву; майже в одну мить вони зібрали близько 70 000 вершників, щоб помститися за кривди та збитки, отримані від козаків, будучи до того ж підбурювані турками, великим царем (*le grand Caro*), своїм правителем[5], під проводом якого вони перетнули згадану річку Бористен й отаборилися між Тернополем (*Tarnopoli*), *Janopoli*[6] і Збаражем (*Sbarass*).

---

[1] Ян Замойський (1542-1605), магнат, видатний державний і військовий діяч Речі Посполитої, канцлер і великий коронний гетьман, фундатор Замостя.

[2] Бендери.

[3] Тобто терени навколо теперішнього Білгорода-Дністровського.

[4] Одна з середньовічних назв Євпаторії.

[5] «Царем» тут названо кримського хана.

[6] Вочевидь, мається на увазі Ямпіль, менш імовірно, що мова йде про Іванопіль або

18 серпня вони почали виходити з табору. Поділивши армію надвоє, вони рушили до Львова, головного міста Росії[1] (*Leopoli, ville principale de Rossie*),

Р. 4. – чинячи жахливі спустошення й розорюючи всі поля та села, беручи в полон всіх, кого могли захопити, і чоловіків, і жінок, і великих, і малих, і шляхтичів, і простолюдинів.

Ясновельможний пан Ян Замойський, великий канцлер і головнокомандувач Польської Корони, отримавши звістку про набіг згаданих татар на Росію та про великі руйнування, зроблені ними в даній провінції, з поспіхом і звичайною обережністю, зібравши багатьох людей за той невеличкий час, який ці складні умови йому відпустили, помчав як вітер до названого Львова, де віддав наказ укріпити як можна це місто, щоб мати змогу оборонятися проти татар. Зробивши це, він поїхав далі, щоб завадити згаданим татарам вступити до країни та не зробити ще більших спустошень в королівстві. Також Його Шляхетська Ясновельможність [так названо Замойського – Є. Л.] боявся, щоб турки не здійснили спробу вторгнення у межі

Р. 5. – Польщі, маючи вже зібране велике турецьке військо у Валахії (як буде сказано про це далі). Було надіслано хороброго полководця з багатьма людьми до Кам'янця (*Camegnezze*), прикордонного міста-фортеці дуже великої важливості, щоб він зробив відповідні приготування.

Після цього Його Шляхетська Ясновельможність зайнявся збором людей і приведенням до ладу якнайбільшої армії, котра тільки була можливою, й у цій важливій справі вимагав всіх воєначальників і шляхтичів Росії з великим числом козаків в різних місцях. Зокрема, поблизу фортець Бузьк[2] (*Buscho*), Голигір[3] (*Goligir*), Галич (*Halics*) відбулися перестрілки та зіткнення з татарами, котрі, поділившись на багато дрібних кінних загонів, поверталися з багатим награбованим майном до місця свого табору. У цих сутичках було перебито незліченну кількість татар. Це окрім тих, які були убиті селянами. Було також визволено дуже багато невільників, що потрапили до рук згаданих татар, які вже почали пізнавати

Р. 6. – доблесть цих польських солдатів і розкаюватися в тому, що вдерлися перед цим до Польського королівства.

Янопіль на Житомирщині.

[1] В тексті Русь кілька разів названо саме «Росією», тому тут ми вживатимемо це оригінальне поняття.

[2] Редактори видання 1859-го року припускали, що йдеться про Бучач, однак на нашу думку даний варіант написання назви і наближеність даного міста до Львова все-таки дають підстави для ідентифікації згаданої назви саме з Бузьком.

[3] Вочевидь, мається на увазі нинішнє село Гологори, що в Золочівському районі на Львівщині, котре було колись важливим містом, володіло магдебурзьким правом і мало добре укріплений замок. Ототожнення даної назви з Глинянами, як це зробили редактори 1859-го року, на нашу думку, є помилковим.

Тоді один татарський ескадрон числом до 500 вершників наблизився до Куропатників[1] (*Kuropatnikij*), щоб взяти його силою. Вони побачили під стінами фортеці велике число селян з возами, які відступали, що врятувати себе та своє майно. Вони билися там більше години, коли було вбито одного альфезу[2] (*vn Alphezo*) разом з якимось татарським воєначальником, одягненим у жовтий сатин, смерть якого стала причиною того, що татари втекли. Однак незабаром вони напали знову із звичною фурією [тобто злістю – Є. Л.] своєї землі і, погнавши селян, кинулися до брами з твердою надією безперешкодно увірватися досередини. Але, зважаючи на те, що місто було добре забезпечене артилерією та іншими боєприпасами, ті, хто були всередині, почали вітати татар рясними пострілами з гармат і аркебуз, убивши ще й іншого з їхніх головних

Р. 7. – начальників разом з великим числом інших. Цей розгром зруйнував весь намір.

Князь Збаразький[3] (*le prince de Sbarass*) разом зі своїми людьми сміливо захищався від подібного татарського ескадрону, який підійшов до фортеці, що називається Збараж. Битва тривала деякий час, через що тисяча татар була вбита, решта відступила від згаданого міста. Те ж саме робив сеньйор Претвич (*Pretuics*) разом з волинським воєводою[4]. Побачивши, що татари подалися далі, вони, порадившись, повернулись звідти до табору, забравши з собою здобич.

22-го числа згаданого місяця-серпня татари змінили місце свого перебування і отаборилися за один льє від Яворова (*Ваuиoroии*[5]), фортеці, де, як повідомила їм одна жінка, захоплена ними в полон, перебувала мадам Влодкова, сестра монсеньйора-великого канцлера[6]. Згадані татари загорілися бажанням захопити її в свої руки й наказали повідомити тим, хто перебував усередині, що, якщо вони видадуть їм названу даму, то вони залишать це місце, не зробивши

Р. 8. – жодної шкоди його околицям. Міщани ж не захотіли видати цю даму, вирішивши радше загинути, давши хоробру відсіч. Дізнавшись про це, татари почали оточувати місто, готуючись стрімко до нього вдертися. Їм був даний потужний опір великим числом городян, які сільськогосподарським знаряддям, як-от сапи, вили, сокири та коси, сміливо їх відбивали. Довго стріляли гармати. Однак було вбито багато мешканців. Частина з них,

---

[1] Нині село на Тернопіллі.

[2] Мова йде про татарського вельможу.

[3] Януш Збаразький (перед 1553-1608), воєвода брацлавський, відомий польський політичний і військовий діяч.

[4] Мається на увазі князь Януш Острозький (бл. 1554-1620), великий магнат, відомий польський державний і військовий діяч, перейшов з православ'я на католицтво, останній представник роду Острозьких.

[5] В такому варіанті угадати назву українського міста суцільна проблема.

[6] Мається на увазі Єлизавета Замойська, у заміжжі за белзьким воєводою Станіславом Влодеком (1539-1589) – звідси Влодкова.

бачачи, що немає більше змоги опиратися татарській силі, укрилася у фортеці, а інша частина почала тікати через озеро, у якому багато-хто потонув, як серед городян, так і поміж татар, котрі їх переслідували. Ті, що сиділи у фортеці, побачивши, що татари відрядили частину війська проти них, а інша переслідує тікаючих міщан, почали палити з багатьох гармат і відкрили сильний вогонь з аркебуз і вели його з

Р. 9. – такою швидкістю та влучністю, що перебили більше 2 000 татар. За таких обставин решта відступила.

Зважаючи на те, що в цьому бойовищі загинув доблесний і відомий польський воєначальник, якого звали пан Струсь (*Struss*), татари, відаючи про велику славу та мужність цього полководця, порубали його на шматки, вирвали в нього серце, і майже всі воліли занурити свої шаблі та наконечники своїх стріл у його кров, кожний пишаючись згодом тим, що його шабля забарвлена кров'ю одного з найвідоміших і найдостойніших воєначальників.

Три дні по тому татари наблизилися до Оринина[1] (*Ozinin*), що в 4 льє від Валахії. В цьому місці сеньйор князь Ружинський[2] (*duc de Rosan*) атакував цих татар і перебив десь тисячу з них.

У цих виправах його супроводжували солдати сеньйорів Влодека, Темрюка та Потоцького[3], дуже доблесних воєначальників, з якими прибули козаки, котрі перейшли під провід пана великого канцлера…

Р. 14. – Козаки з шляхтою Росії, котрі були у великому обуренні від татарських дій, наважилися увійти до країни згаданих татар, щоб повністю поквитатися за отримані від них кривди. Переходячи через річку Тирас, вони побачили багатьох татар, котрі намагалися їм завадити. Однак останні були перебиті й ті пішли далі, взявши путь на Кафу, яку називали раніше Феодосією, вбиваючи всіх на своєму шляху, не дивлячись ні на стать, ні на похилий чи дитячий вік, а також знищуючи різнорідну худобу, яку знаходили.

Великий турок, прикинувшись, що бажає поміняти воєводу Валахії, відправив бейлербея-пашу з великим військом, підтриманим головним пашею Угорщини та надавши тому велике число солдатів, котрі, поєднавшись разом, повинні були складати 75 000 чоловік. Прибувши до Валахії, згаданий паша

Р. 15. – зробив вигляд (як я вже сповістив), що він прийшов з наміром змінити того воєводу. Однак він прибув з метою допомоги та приєднання до татар на шкоду полякам, щоб вдертися до Росії та захопити фортецю Кам'янець, місце майже неприступне за своїм положенням, і покрити помстою, таким чином, безчинства та збитки завдані козаками за підтримки та сприяння поляків, як відкрилося згодом через лист, написаний згаданим пашею пану-канцлеру 10 вересня, яке полягало в проханнях до цього пана-канцлера завадити свавіллю

[1] Нині село неподалік Кам'янця-Подільського.

[2] Вочевидь мається на увазі князь Кирик Остафійович Ружинський (? – бл. 1601), запорозький отаман, згодом черкаський підстароста.

[3] Влодек і Потоцький – представники польських магнатських родів, Темрюк-Шимкевич, драгоман Речі Посполитої, з заможного татарського роду, що отримав шляхетство.

козаків, на яких його володар мав багато нарікань, видавши їм наказ не ходити на Валахію під загрозою знищення чи вигнання, якщо є бажання у продовженні миру та дружби з Польською Короною.

La deffaicte des Tartares et Tvrcs faicte par le Seigneur Iean Zamoïsky chancelier et capitaine général de la covronne de Pologne avec le nombre des capitaines et soldats morts ivsqves av nombre de septante cinq mil hommes, assemblez povr ravager le royavme de Pologne sovbs la condvite de Begliarbé Bassa: Nouvelle édition avec notes et à laquelle on a ajouté Le discovrs de Iean Zamoïsky tenv à la diète de Varsovie en 1590 et la réponse de Sigismond III tradvits pour la première fois en francois. (Avec un avant-propos par Charles Sienkiewicz). – P.: J. Techener, 1859. – XVIII+74 p.

Уривок з анонімного трактату «Слово про те, що діялося в Трансільванії, про унію принців Молдавії та герцога Валахії з воєводою для захисту християнства від турків» (1595), де йдеться про звірства козаків

Татари й турки цьогоріч були розбиті, й тричі козаки й трансільванці змушували деяких татарських жінок підсмажувати та їсти своїх дітей, щоб залякати їх [татар і турків – Є. Л.] і змусити тікати з Угорщини. Як кажуть, вони це робили для того, щоб відбити бажання у інших і навіть у їхніх майбутніх дітей сюди приходити.

Discovrs de ce qvi s'est passé en Transyluanie, de l'vnion des Princes de Moldauye & Duc de Valachie auec le Vvaiuode pour la deffence de la Chrestienté contre le Turc. – Lyon: Par Thibavd Ancelin, 1595. – 15 p. – P. 15.

З праці Жака Маржере[1] «Стан Російської імперії та Великого князівства Московського» (1607)

Про «татарського овна» чи «баранець-траву» – дивну тварину-рослину, що водиться в степах Татарії[2]

Р. 2. – Навколо згаданого міста Астрахані росте багато гарних плодів. Тут знаходиться рослина-тварина, про яку вже писали колись деякі автори.

[1] Жак Маржере (1560-і – після 1619), прізвище якого найчастіше у нас подають як Маржерет, військовий авантюрист, який служив у Москві в добу Смути, зокрема, й Лжедмитрію І.

[2] Зоофіт (тварина-рослина), за свідченнями середньовічних авторів, водився в степах Татарії, звідси одна з його назв «татарський овен».

Їх називають баранцями, що виростають з землі, до якої вони прив'язані коренем, немов би кишкою, довжиною у два-три сажні. Згаданий баранець з'їдає траву навколо себе й згодом помирає. Вони є розміром з ягнятко й мають кучеряву вовну. Шкіри у деяких з них повністю білі, а в інших – у крапочку. Можна побачити різні шкіри.

Про козаків

P. 53. – Справжні козаки [перед цим автор говорив про козаків-найманців у війську московських царів – Є. Л.] мешкають уздовж рік Волга, Дон і Дніпро на полях Татарії та завдають більшої шкоди татарам, ніж все російське військо. Вони не мають великої підтримки від імператора [так автор називає московського царя – Є. Л.], окрім хіба що свободи, як я вже казав, чинити лихо, коли захочуть. Їм інколи дозволяють приходити до прикордонних міст, щоб там продати свою здобич і придбати те, чого вони потребують. Коли імператор має до них якусь справу, він надсилає їм пороху, свинцю та десь 7, 8 чи 10 тисяч рублів. Як правило, саме вони приводять перших полонених з Татарії, від яких дізнаються про наміри ворога. Тому, хто взяв полоненого й привів його, за звичаєм, дають доброго сукна та дамаського полотна, щоб він міг пошити собі з цього одяг, сорок куниць, срібну чашу та 20 або 30 рублів. Козаки перебувають на цих ріках числом у 8-10 тисяч, готові приєднатися до війська під керівництвом імператора тоді, коли виникне для цього необхідність. Якась частина їх, що перебуває у верхів'ях Дніпра,

P. 54. – найчастіше розташовується на Поділлі[1], добираючи собі по одному чоловіку з кожної сотні жителів, котрі всі є селянами, більше звичними вправлятися з плугом, ніж з аркебузою. Проте їх не розрізниш за одягом, бо потрібно, щоб всі вони одягалися по-козацьки, тобто мали плаття нижче колін, вузьке у попереку, наче камзол, з великим коміром, вивернутим назад, що доходить аж до поясу. Необхідно, щоб половина з них мала аркебузи, по два фунти пороху, чотири фунти свинцю та шаблю. Решта є у розпорядженні тих, які їх виряджають, й повинна мати лук, стріли та шаблю чи щось на кшталт загостреного кілка, більш придатного для того, щоб прохромити ведмедя, котрий вилазить з барлогу, ніж для всього того, що ним належить робити. Не варто забувати про шаблю. Крім цього, за потреби, купці споряджають кількох людей, дивлячись на свої можливості, хто трьох, хто чотирьох, більше чи менше.

[1] Цей географічний регіон розширений у автора до такої межі, що доходить аж до кордонів Московського царства. Згідно з його твердженням, замок Путивль (*Poutimel*) розташований саме на кордонах Поділля.

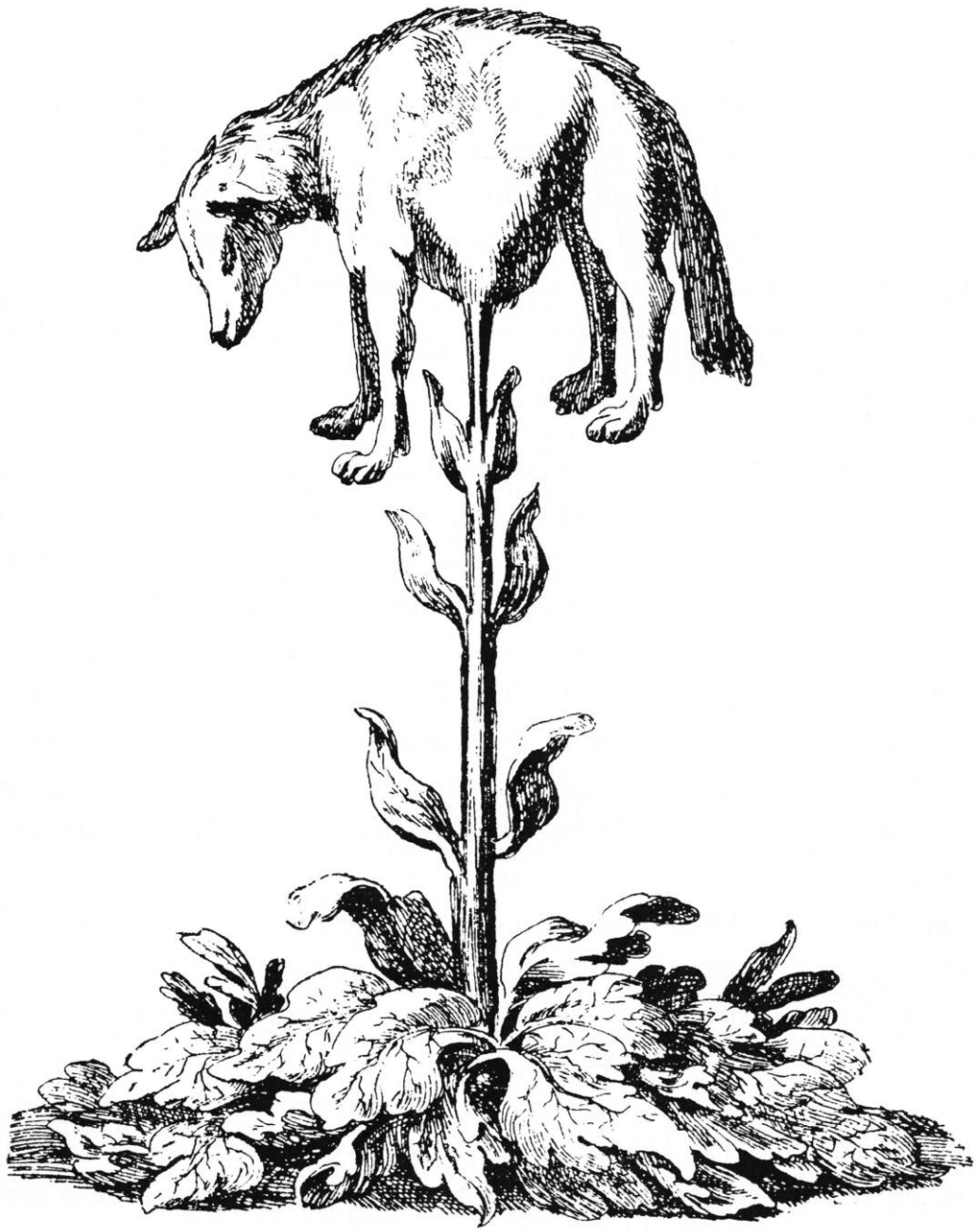

Зоофіт (тварина-рослина), під назвою «баранець-трава» чи «татарський овен». З гравюри XVII ст.

Отже, як повідомлялося вище, козаки, зазвичай, приводять полонених на початку Великого посту, від котрих довідуються, чи не збирає татарин сили, і, у відповідності до отриманих свідчень, віддається наказ по всій країні, щоб, доки лежить сніг, всі відправляли харчі до міст, поблизу яких вирішено чекати на неприятеля. Ця провізія доставляється на санях до названих міст і складається з сухарів (*Suchary*), тобто нарізаного на дрібні шматочки хліба, засушеного у пічці, на зразок наших сухарів, а також крупи (*Croup*), що виготовляється з проса, очищеного ячменю, але головним чином з вівса.

P. 55. – Також вони мають толокно (*Tolotna*), яке являє собою проварений і висушений овес, який перетирають на борошно. Його використовують по різному, як для їжі, так і для пиття, кладучи дві-три ложки зазначеного борошна до доброї посудини з водою, дві-три дрібки солі, це все розмішують, п'ють і вважають гарним і здоровим питвом. Також є засолена та копчена на вогні свинина, яловичина та баранина, масло та висушений і порізаний дрібно, наче пісок, сир, з однієї чи двох ложок якого роблять юшку, багато горілки та в'ялена й засолена риба, котру їдять сирою. Все це є їжею начальників, бо інші задовольняються сухарями, вівсяною крупою та толокном з дрібкою солі. Вони не дуже часто вирушають у похід проти татар, доки під ногами не з'явиться трава. Що стосується інших ворогів, то, якщо вони не з'являться несподівано, дотримуються того ж порядку. Тож імператори небагато витрачають на цю жандармерію, яка несе військову службу, майже нічого не отримуючи, хіба що винагороду тим, хто надав якісь послуги, тобто захопив бранця чи вбив одного з ворогів, отримав певне поранення та подібні речі. Тоді їм даються гроші, у відповідності до чину особи, шматок золотої парчі чи іншої шовкової тканини, щоб вони могли пошити собі одяг.

Margeret Jacques. Estat de l'empire de Russie et Grande duché de Moscovie avec ce qui s'y est passé de plus mémorable et tragique, pendant le regne de quatre Empereurs: à sçauoir depuis l'an 1590 jusques en 1606, en septembre. Nouvelle édition, précédée de deux lettres inédites de l'auteur et d'une notice biographique et bibliographique par Henri Chevreul. – P.: L.Potier Librairie, 1855. – XXVIII+113 p.

З «Всесвітньої історії» Теодора-Агріппи д'Обіньє[1] (1616)

Про підступність Роксолани

P. 29. – Сулейман мав доволі часу, щоб зруйнувати християнський світ, але його увагу привернули тоді справи домашні. Він мав двох

[1] Теодор-Агріппа Обіньє (1552-1630), визначний французький політичний, військовий і культурний діяч, один з найближчих придворних Генріха IV, автор узагальнюючого нарису «Всесвітня історія».

найголовніших наложниць. Від однієї в нього був Мустафа, здібний і вправний воєначальник. Від іншої він мав Селіма, Баязета та горбатого Джангіра. Найголовніший з пашів на ім'я Рустам, великий управитель, який отримав щедрі скарби від свого господаря, одружившись з дочкою Роксолани, матері Селіма й інших, вступив у змову з цією вродливою матір'ю, щоб зробити своїх свояків імператорами всупереч волі Сулеймана та всього війська. Ця рабиня Роксолана зробилася такою набожною, і, знаючи, що Сулейман – це святоша та великий будівельник капличок, вона також проявила таку ретельність там, де й Сулейман робив свої богоугодні справи. Потім вона намовила муфтія, одного з перших духовних осіб, котрий оголосив, що роблена нею будівля не може бути ні святою, ні угодною Богу, бо належить руці невільниці. Ця жінка набула вигляду такого сильного розпачу

Р. 30. – від цієї промови та неспроможності створити на честь Бога що-небудь для спасіння душі свого володаря, що Сулейман, повідомлений про це, вирішив за доречне зробити її вільною, а незабаром за сприяння цього ж муфтія він з нею й побрався всупереч звичаям своїх попередників. З великою майстерністю вона розпалила серце Сулеймана завдяки любовному зіллю палкою пристрастю до себе та ненавистю до Мустафи, посіявши підозри у його благочесті, яку вона та її зять начебто возвеличували щодня. Вони наказали писати з Іонії й Амазії, де правив Мустафа, листи, що надмірно вихваляли його намісництво перед серцем підозрілого старця. Вона намагалася його [Мустафу – Є. Л.] отруїти, та помер той, хто мав здійснити цей задум. Вона наблизила всупереч турецькому звичаю своїх дітей до особи імператора. В той час правив у Персії Текмас[1], проти якого Рустам мав виставити армію, побачивши військові приготування персів. В той же час завдяки підробленому листу Сулеймана переконали, що Мустафа домовлявся про одруження з дочкою перського правителя, пропонуючи об'єднання двох імперій у єдину. Любов всіх яничарів і воєначальників та їхнє захоплення Мустафою посилювалися й це змусило старця втратити здоровий глузд. Зрештою, він дав завдання Рустаму вбити свого сина.

Aubigné Théodore-Agrippa d'. Histoire vniverselle dv sievr d'Avbigné comprise en trois tomes. Tome Premier. Qvi s'estend de la paix entre tous les Princes Chrestiens, iusques à celle des troisiesmes guerres en l'an 1570. Et l'oeuvre entiere rendconte de la fin du siècle, & de l'entrée au suivant, finissant avec la vie de Henri le Grand. Seconde edition. Dediée à la posterité. – Amsterdam, 1626. – 1190 (T. 1-2)+744 (T. 3.)+/39/ p. – T. 1.

Про молдавський похід українських козаків під проводом Івана Свирговського в 1574 р.

Р. 788. – Поляки, зазвичай, використовують на кордоні з Московією різновид людей війни, що називаються козаки, і належать переважно до

[1] Перський шах Тахмасп I (1514-1576), правив у 1524-1576 рр.

польської нації. Це найстрашніші вершники в усій півночі, привчені карати татар і стримувати їхні набіги. Без них татари б часто з'являлися в Європі. Цих людей і закликали собі на допомогу молдавани. Король Генріх [Генріх Валуа, тодішній польський король – Є. Л.], розуміючи, що можна добре скористатися їхньою свободою в даній справі, дозволив їм те, чого вони хотіли, за умови, що він не буде їх підтримувати. Будучи тоді в кількості 1 200 вершників, вони під проводом Свирчена (*Suiercene, Sugercene, Sujercene*) [Свирговського – Є. Л.], знаменитого поміж собою воєначальника, перейшли Поділля й прибули до табору воєводи[1], котрий прийняв їх з пишними бенкетами та дорогими золотими подарунками їхнім начальникам, добре заплативши решті.

Селім в травні 1574 р. надіслав палатину[2] Валахії 30 000 турків і 20 000 угорців, щоб захопити воєводу і поставити його [палатина – Є. Л.] брата[3] на цю посаду з умовою подвійної данини. Палатин, поєднавши свої сили з турками, перейшов з 10 000 чоловік річку на кордоні з Молдавією й заглибився в поле, де начебто й не було неприятеля. Дізнавшись про це, воєвода відправив Свирчена з 6 000 молдаван, які мали язика і з його допомогою рушили на турків, а сам з рештою війська рухався на віддалі. Козаки мали сутичку з 4 000 волоських вершників й оточили їх так швидко, що перебили їх усіх і тільки один зміг принести тривогу до табору. Дізнавшись про його розташування від бранців, козаки повідомили воєводу й отаборилися за два льє від ворога в очікуванні. Івоня (*Ynovie*), прибувши на місце, негайно розставив свою кінноту ліворуч і праворуч, а основну частину військ залишив посередині.

Р. 789. – Відбувся недовгий, але смертельний бій, після якого палатин і Петро, його брат, врятувалися лише з 40 чи 50 вершниками. Було перебито майже 10 000 чоловік, це тоді коли молдавани втратили тут лише 150. Це було непогано для воєводи, зважаючи на таку славу та здобич. Давши відпочити своїй армії чотири дні, він повів її до Валахії, піддаючи все на шляху вогню й заливаючи кров'ю, дізнавшись при цьому, що палатин і його брат Петро втекли до Браїлова (*Brassovie*), міста на Дунаї, яке має сильний замок. Після того, як управитель цієї фортеці відкинув його вимоги й відмовився видати обох братів, воєвода повів війська на штурм з жаром у серці, який їм надавала попередня перемога. Місто було захоплене, пограбоване, спалене й знищене до останнього будинку. Коли розпочалася облога замку, надійшла підмога обложеним у кількості 15 000 турків. Свирчен негайно зі своїми козаками та 8 000 молдавської кінноти їх перестрів і напав на марші. Розгром був таким стрімким, що ворогам навіть

[1] Мається на увазі Івоня або Іоанн Вода Лютий (1521-1574), молдавський господар у 1572-1574 рр., який і запросив козаків собі на допомогу.

[2] Взагалі поняття «палатин» і «воєвода» є по суті тотожніми. Однак в тексті автор розумів під «воєводою» господаря Молдавії, а під «палатином» – Валахії. Тодішнім господарем Валахії був Александру Мірча (1529-1577), що правив з 1568 по 1577 р.

[3] Петро Кульгавий (1537-1594), господар Молдавії з 1574 по 1591 рр. з перервами.

не дали часу вишикуватися у бойовий порядок. Їх всіх перебили до ноги, окрім хіба що тисячі вершників, з яких більша частина загинула в болоті чи була знищена місцевим населенням. Ті ж, кому все-таки пощастило врятуватися, втекли до замку в Тягині (*Thenien*), що належав Селіму. Там вже зосередилися основні військові сили турків і татар, які сягали разом 40 000 воїнів. Йдучи на них, попереджений козацьким ватажком, воєвода зняв облогу Браїлова і, роблячи довгі переходи, на світанку підійшов до місця, де стояли турки та татари, які одразу почали тікати. Він знайшов цих людей такими переляканими, що без зусиль їх розгромив і втратив не більше сотні чоловік. Окрилений своїми перемогами він захопив два міста: перше, яке називалося Тимма[1] (*Tymme*), належало цьому палатину, а друге, що мало назву Білгород (*Bialogrede*), було турецьким. Воно було заможним і сповненим здобичі.

Тоді Свирчен, отримавши звістку про наближення подібної великої кількості турків і татар, взяв ще 3 000 молдаван. Він знайшов ворогів такими ж переляканими, як і їхніх попередників, обернув до втечі, але, оскільки не було жодного бою, більше двох третин

Р. 790. – змогли втекти й урятуватися. Козаки привели 2 000 бранців до воєводи, але той наказав їх всіх перебити. Їхній начальник пропонував декому з цього війська золото вдвічі більше за свою вагу та срібла втричі більше. Вони повірили, що він такий дорогий і привели його до воєводи, котрий вивідав від нього все, що зміг, і наказав порубати, подібно до решти.

Селім був тоді в Константинополі, коли до нього дійшли звістки про такі страшні втрати (завдяки одному подорожньому та кільком людям). Він ледь не втратив від цього глузд, але був заспокоєний своїми муфтіями й наказав робити всі головні приготування під захоплені крики своїх воєначальників. Водночас він наказав всім своїм провінціям постачати йому людей, щоб набрати військо у 150 000 чоловік. Про це дізнався воєвода, коли давав своїй армії перепочинок, і покликав до свого намету Чарневича (*Zarnieviche*), управителя Хотина, свого друга з дитинства й товариша по перших походах. Докладно з ним все обговоривши, він відправив його з 13 000 чоловік, щоб завадити переходу через Дунай такого великого війська. Чарневич заприсягся на колінах виконати це, й до того він добре виконував свій обов'язок. Однак паші, зневірившись у переході, надіслали Чарневичу 30 000 дукатів, щоб розпочати з ним переговори. Той це прийняв і вночі перейшов через Дунай, ламаючи присягу, й почав особисто домовлятися з Петром, братом палатина. Далі, слідуючи угоді, він відвів свої загони за Дунай. Турки його перейшли, а той повідомив воєводу, що не зміг завадити переправі такої сили-силенної військ. Потім всупереч своїм словам заявив, що ворог є слабким, і молдавани йдучи на нього [ворога – Є. Л.] вже вважали його переможеним.

[1] Вочевидь, йдеться знов-таки про Тягиню.

При зближенні військ козаки вступили в бій з 6 000 страдіотів[1], атакували їх і потіснили так потужно, що це бачило все військо. Саме тоді дізналися, що Чарневич зрадив свого полководця. Через це молдавани не наважувалися на битву. З 30 000, які вони мали, було утворено 30 батальйонів, які всі були укомплектовані 300 вершниками та 700 піхотинцями, озброєними луками, шаблями, а більша частина косами й палицями. Була також батарея з 80 гармат,

Р. 792 [791-ї сторінки немає – Є. Л.]. – з якої турки захопили 60. Козаки (майже всіх коней яких було покалічено), щоб зробити глум втікачам, спішилися і поєднавшись у два невеличких батальйони, як ми вже говорили, відбили в шабельній атаці всю втрачену артилерію. Однак, побачивши, що ті не мають більше коней і що не зможуть її утримати, вороги, у свою чергу, пішли в наступ з таким завзяттям, що вона вся знову потрапила до рук турків і могла тими бути використана за призначенням.

Завдяки наполегливості козаків воєвода зміг зібрати своє військо й зробити кілька денних переходів, маючи завжди неприятеля позаду. Через біду чи брак досвіду Івоні якось було наказано отаборитися в місці, де на льє не було ніякої води. Це не подарували йому ні паші, ні Петро разом з ними, які знали цю країну. Тож 19 червня турки, з'явившись перед християнською армією, почали обтікати її своїми крилами з двох боків і оточувати ззаду. Коли ці рукави поєдналися, стало очевидним, як можна було побачити, що не можна звідти вирватися, не знищивши всього свого війська. Присилувавши такими негараздами, вороги почали переговори й запропонували гарні умови капітуляції.

Воєвода, розуміючи тяжкий стан своїх воїнів і незручне місце, з якого вони не мали змоги вирватися, а також те, що за день до того до ворога надійшло свіже підкріплення, котре оцінювалося десь у 30 000 вершників, погодився викупити життя своєї армії ціною власного полону. Козаки, які були найбільш пораненими, навпаки вимагали від начальників бою, щоб померти із зброєю в руках. Однак полководець, що вимагав і отримав від пашів одну за одною сім клятв, роззброївся і пішов безборонний до них. Спочатку його прийняли по-дружньому, але така чемність тривала недовго, бо Капус-паша рубонув його своєю шаблею по голові, а яничари її відрізали й порубали на тисячу шматків, занурюючи свої шаблі у його кров і змушуючи її пити навіть коней. Зробивши це, вони пішли в наступ з усіх боків. Молдавани, покинувши зброю, дозволили забити себе як худобу.

Р. 793. – Козаки навпаки, ввіривши свої душі Богу, кинулися на основні сили ворогів, де були найкраще одягнені воїни, з таким завзяттям, що дорого продали своє життя, перебивши стількох людей, скількох змогли. Турки зберегли життя з них більше сотні. Між ними паші захопили в полон Свирчена з дванадцятьма найголовнішими начальниками. В Константинополі не забули ні жахливих погроз, ні урочистих обіцянок, щоб змусити їх перейти до себе на

[1] Грецькі чи албанські кавалеристи в турецькій армії XV-XVI ст.

службу. Але, незважаючи ні на що, ті цілковито зберегли свою віру та свою честь, дочекавшись того часу, коли збір, проведений у Польщі, дозволив їх звільнити, викупивши за велику суму грошей.

Aubigné Théodore-Agrippa d'. Histoire vniverselle dv sievr d'Avbigné comprise en trois tomes. Tome Premier. Qvi s'estend de la paix entre tous les Princes Chrestiens, iusques à celle des troisiesmes guerres en l'an 1570. Et l'oeuvre entiere rendconte de la fin du siècle, & de l'entrée au suivant, finissant avec la vie de Henri le Grand. Seconde edition. Dediée à la posterité. – Amsterdam, 1626. – 1190 (T. 1-2)+744 (T. 3.)+/39/ p. – T. 2.

З «Всесвітньої історії» Жака-Огюста де Ту[1], написаної латиною на рубежі XVI-XVII ст. й перекладеною згодом французькою

Про Русь

Р. 672. – Русь – це країна, підпорядкована Литві, проте вона дуже велика. Ім'я, яке вона носить, це й означає «нація поширена чи розпорошена (*nation repandue ou dispersée*)». Насправді, вона включає в себе всі країни, розташовані між Балтійським морем, Лівонією, Швецією, Льодовитим морем, Волгою, яку називають сьогодні Ра, Азовським морем, Чорним морем, Сарматськими горами, Польщею, Литвою та Самогітією. Вона ділиться на дві частини, з яких одна починається від Карпатських гір (*les monts Crapack*) та Кракова й тягнеться вздовж Дністра до кордонів Валахії. Друга

Р. 673. – починається з іншого боку й іде до Дніпра, Чорного моря та потім вздовж Очаківської річки, далі до Танаїсу, який відділяє Європу від Азії, звідти вона поширюється через безмежні простори аж до Астрахані, міста, що розташоване в гирлі Волги з того боку. Астраханська торгівля процвітає через багаті ярмарки, на які мідійці, перси, вірмени, скіфи, московити відправляються з усіх усюд…

Саме та Русь, що від Дніпра поширюється до кордонів Персії, підпорядковується великому князю московському (*elle est soumise au grand duc de Moscovie*). Та ж, що ми називаємо королівською, включає в себе воєводства Львівське, Люблінське, Белзьке та провінції Поділля, Волинь, Київщину, Черкаси та Підляшшя (*Celle que nous appellons roïale, comprend les palatinats de Leopol, de Lublin & de Belz & les province de Podolie, de*

[1] Жак-Огюст де Ту (1553-1617), відомий французький історик, філософ і політик, один з найближчих придворних Генріха IV. Будучи католиком, виступав на захист релігійних прав протестантів, за що мав нагінки з боку офіційної церкви. До останніх днів свого життя працював над створення своєї узагальнюючої історичної праці, яку встиг довести до 1607 р.

Volinie, de Kiovie, de Circassie & de Polaquie). Раніше вона була поєднана з Литвою та зараз разом з нею перейшла під корону Польщі, так само, як і Самогітія, яка розташована між Пруссією та Лівонією й поєднана з Литвою. Це країна багата на збіжжя й овочі, тут є дуже великі ліси та гарні дерева, але мало міст і потужних фортець.

Thou Jacque-Auguste de. Histoire universelle. Traduite sur l'edition Latine de Londres. – Londres, 1734. – T. 6. – XX+730 p.

Про участь українських козаків під проводом Свирговського у війні в Молдавії та Валахії на боці Івоні (1574)

Р. 120. – Він [Івоня – Є. Л.] знав, що на окраїнах Польщі живе одна войовнича нація, яка ніколи не припиняє бойових дій проти татар, своїх ворогів, й робить набіги на їхню країну вздовж берегів Дніпра й аж до його впадіння у Чорне море. Івоня розумів, що, добре знаючи цю країну та призвичаєна битися з турками, вона може добре йому стати в пригоді. Потреба змусила його молити про допомогу в неї, тож він відрядив депутацію до козаків, це те ім'я, яке дали цим безпритульним людям, й незабаром уклав з ними угоду.

Свирчовський (*Swierczowski*) [Свирговський – Є. Л.], один з найкращих їхніх полководців, очолював загін з 200 чоловік і був генералісимусом всіх цих воїнів. 200 інших були поєднані в подібний загін з людей Брацлавщини, що був під орудою якогось Барсана (*Barsan*). Ще 200 очолював Козловський (*Koslowski*). Слезеній (*Slesenius*) був начальником подібної ж банди. Янковський (*Jankowski*) з Соколовським (*Sokolowki*) мали кожен по сотні людей під своїм началом. Івоня вийшов їх зустрічати на льє від свого табору, взявши загін вершників й у супроводі деяких представників сенату. Потім він запросив їхніх начальників до свого намету. Там він влаштував для них гарний бенкет, у якому взяли участь і сенатори, в той час як їхні загони були розміщені в таборі, влившись до молдавського війська. На десерт було винесено срібні таці, сповнені золота. Завдяки такому гарному поводженню Івоня намагався одразу прив'язати до себе козацьких начальників.

Наступного дня він всіх їх зібрав до себе і звернувся до них зі зворушливою промовою по-польськи. Наприкінці цього виступу сльози забриніли на його очах, і Свирчовський, взявши слово за всіх інших, запевнив його, що вони прийшли зовсім не заради винагороди, що вони приєдналися до нього, тільки щоб випробувати свою доблесть проти спільного ворога і що вони його ніколи не покинуть,

Р. 121. – незалежно від того, яким буде успіх цієї війни. Після цих слів, висловлених з того боку і з іншого, Івоня говорив з козаками. Було встановлено день відправлення, й війська розділилися, щоб краще здійснити диспозицію. Цим днем було визначено 20 березня.

Селім, дізнавшись про поразку, завдану Івонею, надіслав воєводі Валахії 30 000 турків і 2 000 угорців з наказом приєднати до них війська своєї провінції, увійти до Молдавії, вигнати звідти Івоню і поставити на його місце Петра. Незабаром той приступив до виконання отриманих вказівок. Воєвода Валахії перетнув річку Молдавку на чолі 100 000 бійців. Перевага його військ була такою, що він мало дбав про їх охорону. Івоня дізнався про це від деяких вісників ворога, які були затримані його людьми. Він наказав передати цю новину Свирчовському, який йшов попереду зі своїми загонами та 6 000 молдаван. Цей генерал негайно атакував воєводу й розбив його. Волохи, що випрягли своїх коней на пасовиську, не змогли втекти. Козаки напали на них і порубали на шматки. З усього цього великого війська залишився лише волоський воєвода та його брат Петро, котрі змогли врятуватися. Вони сіли на двох міцних коней, на яких перетнули озеро, що утворює Дунай в цьому місці і втекли до Браїлова, де турки тримали залогу. Більше 50 000 чоловік загинуло в цьому бойовищі. Це було жахливе видовище бачити поле, вкрите списами, стрілами, щитами, шаблями й залите кров'ю. Ворожий табір було захоплено й пограбовано. Івоня, поведінці якого треба віддати належне, поділив всю цю здобич між своїми солдатами й козаками, які проявили себе якнайкраще. Було наказано шукати поміж полеглих тіла воєводи та його брата, але даремно.

Звідси переможна армія рушила до ворожої країни, яку всю сповнила вогнем і кров'ю. Не милували ні жінок, ні старців, ні навіть дітей. Всіх, кого знаходили, вбивали. Далі Івоня збирався розпочати облогу Браїлова, дізнавшись, що його вороги втекли сюди. Прибувши до цього міста, він написав турецькому управителю, щоб той видав йому воєводу та його брата, що вони напали на нього першими без жодного приводу й були ним переможені і що він не піде звідси доти, доки не

Р. 122. – отримає голови одного й другого. Турецький губернатор, обурений такою зухвалою та нечемною пропозицією, відповів у подібному тоні. Він обрав чотирьох турків, двох з міста та ще двох з гарнізону, яких відправив до Івоні, передавши 10 ядер найбільшого калібру, 10 найменшого та 2 стріли, наказавши сказати тому, що, якщо він не відступить від цього міста, він пригостить його такими подарунками й так нагодує ними, що того аж буде нудити.

Така загрозлива відповідь, адресована чоловіку, який був сповнений успіхів, змусила того показати своє єство. За наказом Івоні ці чотири депутати були затримані, їм відрізали носи, губи та вуха, потім він наказав їх прив'язати головою вниз до довгих стовбурів, прибивши до них цвяхами їхні ноги, й скомандував кільком аркебузникам піти й кинути цих людей під стіни, щоб залякати турків цим зразком жорстокості і поставити свої війська перед необхідністю здолати це місто. Водночас він дав наказ йти на приступ цього міста, мур було захоплено й місто впало. Протягом чотирьох днів тут чинилися найрізноманітніші жорстокості. Даремно було тікати, ховатися чи

оборонятися, з рук матерів виривали немовлят, щоб перерізати їм горло, а води Дунаю стали червоними від крові, якою було залито дане місто.

Цей переможний солдат наказав його пограбувати. В цьому місті було захоплено величезну здобич, золото, срібло в зливках або монетою, величезну кількість дорогоцінного каміння, незліченний обсяг скарбів, які стали плодами довгих років миру. Лють переможців цим не обмежилася, вони підпалили місто, й усі, кого не перебили, загинули у полум'ї. Вистояла тільки фортеця. 16 000 турків виступили їй на допомогу. Дізнавшись про це, Івоня відрядив Свирчовського разом зі своїми козаками та 8 000 молдаван. Цей генерал виявив надзвичайну швидкість. Він напав на ці стомлені після довгого маршу війська й, не давши їм перепочинку, перебив їх всіх. Після цієї поразки врятувалася тільки тисяча сіпахів, які, переслідувані козаками, розсіялися в різні боки. Найбільш щасливі досягли Тягині (*Tehinie*), фортеці, яка належить туркам, де вони змогли знайти собі укриття.

Р. 123. – Після цієї перемоги Свирчовський дав знати Івоні, що не зможе добити турків, не маючи необхідних ресурсів й кваплячи того. Отримавши цю звістку, Івоня зняв табір перед браїлівською цитаделлю, приєднався до козаків, напав з цими військами на невірних і довершив знищення решток їхньої армії. Потім він став перед Тягинею, яка не мала жодної змоги чинити спротив, і наказав всіх тут перебити.

Звідси Івоня пішов до Білгорода, котрий належав туркам. Диспозиція його переможної армії була прикметною. Свирчовський був на чолі, протистоячи турецьким пікінерам, і його передня лінія, складена вся з карабінерів, завдяки шквальному вогню зчинила безлад поміж невірними. Лучники сформували праве крило і закидали турків градом стріл і дротиків, тоді ж кірасири на лівому крилі кинулися зі своїми списами на ворожі загони, які прийшли у сум'яття, й дозволили молдаванам влаштувати над собою різню. Білгород був не готовий до приходу цієї армії. Місто було взяте штурмом і піддане розграбуванню. Збагатившись тут, солдати його спалили.

Івоня повернувся потім до Тягині, де зупинився на кілька днів, даючи відпочинок для своїх військ. Протягом цього перебування тут, він дізнався, що турки, поєднавшись з татарами, наближалися сюди, не виставляючи жодної сторожі. Він одразу наказав Свирчовському з козаками та 2 000 молдаван атакувати їх. Невірні, розсіяні в двох місцях, поєдналися разом, з приближенням до ворога. Свирчовський зі свого боку поділив свою армію на три частини й наказав їм іти в наступ порядком, який ми тільки-но описали. Запекла битва тривала впродовж години. Зрештою, козаки отримали перемогу, вони обернули неприятеля до втечі й перебили багато народу. З боку молдаван втрати не були значними. Турецький табір було захоплено. Тут взяли в полон 200 бранців, які були порубані косами переможної інфантерії; ворожий начальник, який також був захоплений, пропонував за свій викуп золота вдвічі більше за свою вагу, срібла – втричі більше та дорогоцінного каміння, яке їй дорівнювало. Однак ці пропозиції не змогли пошкодити вірності молдаван, яких

Р. 124. – ця війна збагачувала з кожним днем. Вони відправили цього бранця до Івоні. Цей князь наказав його охороняти кілька днів, розмовляючи з ним, щоб вивідати якнайкраще наміри турків, а, коли дізнався про них, віддав його своїй піхоті, котра розірвала того на шмаття. Звідти війська рушили на відпочинок до околиць міста Ушия (*Usczya*)[1].

Новина про ці біди, що трапилися, вразила Великого Правителя[2]; він боявся, щоб заколот у двох Дакіях не став прикладом для наслідування в інших провінціях імперії, побоюючись, щоб переможці не вступили до Македонії й не збунтували також сусідні провінції й навіть саму Грецію. Він набрав армію таку багаточисельну, яку тільки міг, і поставив на її чолі Капус-пашу, котрому доручив помститися за завдані кривди й повернути повсталі провінції до покори.

Івоня, у свою чергу, також не спав. Він передбачав, що присоромлені вкрай турки використають усі можливості, щоб помститися йому та отримати відшкодування за завдані їм збитки. Тож він наказав з'явитися до себе Ієремії Чарневичу, котрому було доручено охорону Хотинської фортеці. Йому Івоня наказав виступити проти турків. Той завжди здавався дуже відданим і мав бути ще більш вірним тоді, коли фортуна сприяла намірам його володаря. Івоня доручив йому перейти з наданим 13-тисячним військом Дунай, просунутися до Облучиці (*Oblucice*), завадити туркам переправитися через дану ріку й повідомити якомога скоріше про їхнє прибуття та наміри. Потім князь проводив його, обійнявши наостанок, щоб виявити найбільший знак своєї довіри. Ієремія, отримавши таку почесть, став на коліна й зі сльозами, які доводили його щирість, поклявся, обіймаючи свого володаря, віддано виконати його накази.

Але він зовсім не дотримав свого слова. Просунувшись до Дунаю і вивідавши броди через цю ріку, він поставив тут такий гарний заслін, що турки, котрі з'явилися вже на іншому березі, маючи величезне військо, довгий час не могли знайти нагоди, щоб переправитися на інший берег. Зрештою, турецькі генерали, побоюючись, що занадто ризиковано атакувати цього молдаванина відкритим наступом, і знаючи його жадібну натуру, вирішили спробувати його підкупити

Р. 125. – подарунками й обіцянками. Вони надіслали йому спочатку 30 000 угорських монет, а, побачивши, що цей чоловік почав коливатися у своїй вірності, Петро, брат волоського воєводи, попросив дозволити йому пройти, щоб секретно провести з ним переговори…

Петро супроводжував свої слова молитвами та сльозами. Чарневич здався. Вирішивши, що очікуване краще, ніж невідоме, він розсудив, що сутужний стан справ Івоні не вартий того, щоб відмовлятися від почестей і багатств, які

[1] Вочевидь, мається на увазі сучасне румунське місто Хуші, розташоване на кордоні з Молдовою.

[2] Тут і далі поняттям «Великий Правитель» (*le Grand Seigneur*) позначено турецького султана.

Р. 126. – він сподівався отримати з боку турків і нового господаря Молдавії. Тож він знайшов привід для відведення своїх військ від берегів Дунаю, і тоді турки перейшли його числом до 200 000 чоловік, а він помчав, роблячи великі переходи, до Івоні, несучи йому цю новину. Водночас, щоб якнайлегше затягнути його до пастки, зрадник запевнив цього князя, засліпленого своїми успіхами, що невірні мають не більше 15 000 чоловік.

Отримавши цю звістку, Івоня, котрий був зайнятий облогою цитаделі в Тягині й не мав жодної гадки про цю зраду, дуже зрадів. Не провівши попередньо належної розвідки, він вирушив у супроводі козаків, неначе цей похід обіцяв йому впевнену перемогу, й 9 червня збирався отаборитися за 3 милі від ворога. Свирчовський на чолі своїх козаків і 6 000 молдаван вирушили разом з Чарневичем, щоб вивідати розташування турків. Подолавши цей шлях, він [Свирчовський – Є. Л.] побачив значне скупчення невірних, котрі були негайно розгромлені. Одного з втікачів було схоплено. Той був весь поранений і готувався віддати Богу душу, але, прагнучи перед смертю ввести в оману супротивника, він оголосив, що загони, які перейшли ріку, дуже малочисельні.

Ця брехня утвердила зраду Чарневича. Івоня вирішив атакувати ворога й нетерпляче очікував на його наближення. Він розташував свої війська неподалік від Дунаю, щоб їм не бракувало води. Вони нараховували десь 30 000 чоловік. Він розподілив їх на 30 загонів, визначивши для кожного свій пост, і розташував попереду 80 гармат. Також було багато піхотинців з простолюду, які були озброєні лише косами, луками та шаблями, але ці люди були вже випробувані й Івоня знав їхню прив’язаність до себе. Проте він зобов’язав їх завжди бути поруч із собою, побоюючись зради чи непевності. Тільки козакам дозволялося подекуди до них наближатися. Останні мали осібне керівництво.

Таємниця ще не була розкрита, коли Івоня, наказавши вишикувати армію в бойовий порядок, просунувся вперед, щоб краще роздивитися ворожий табір. Заледь окинувши його оком, він був вражений незліченною кількістю

Р. 127. – його військ, котрої зовсім не очікував. Він ніколи не міг уявити, що ворогів так багато, і занадто пізно зрозумів, що його зрадили. Чарневич разом з очолюваними ним військами та воєначальниками ближче всього наблизився до турків. Івоня наказав його покликати. Зрадник, зрозумівши, що його викрито, відмовився підкоритися, пославшись на те, що не може залишити свій пост, коли почався наступ. Водночас, начебто зав’язуючи бій, він наказав сурмити підйом і наступ. Однак, замість того, щоб вступити у сутичку, в цю ж саму мить він віддав наказ своєму загону опустити прапори, підняти свої шапки на вістрях зброї, щоб позначити своє бажання здатися. За цим сигналом, як було домовлено, турки їх прийняли безборонно до своїх лав.

Це відступництво спочатку привело до розпачу тих, хто знаходився поряд з Івонею. Однак хоробрість цього генерала, виявлена в такій оказії,

змусила їх мужньо стати на його бік, вони самі погодилися на наступ і кинулися в атаку. Турки протиставили їм тих самих молдаван, котрі щойно здалися і які отримали ту розплату, що на неї вони заслуговували. Дві армії порубали їх на шматки, й невірні, ступаючи по їхнім трупам, гордовито пішли вперед. Однак вони одразу були відбиті молдаванами й козаками. Чи то через панічний жах, чи то, щоб затягнути ворогів у певну пастку, турки почали відступати.

Свирчовський не пішов до пастки. Він скликав свої загони і поєднав їх позаду власної артилерії. Тоді невірні, різко повернувшись, пішли в новий запеклий наступ. Довгий час відбувалося жахливе бойовище. Страшний гуркіт зброї та гармат, іржання коней, вигуки воїнів – все це змішувалося, роблячи неймовірний галас. В той же час хмара стріл і куряви закрила небо над двома військами. Ця темрява була розсіяна тільки проливним дощем, який прибив до землі пил і дим. Однак він зробив неможливим також використання гармат, які так стали у пригоді для молдаван. Проте ті не втратили куражу. Навпроти вони надихали одне одного. Коли татари, які стояли ще без діла, побачили, що артилерія стала бездіяльною,

Р. 128. – вони пішли стрімголов у наступ. Ці свіжі війська своїм лементом навели жах на цих людей, вже стомлених битвою. Останні почали піддаватися, коли наступ турків привів їх у повний безлад. Тоді почалася відкрита втеча, й нікому не було пощади. Тепер була просто бійня.

Ледве 250 козаків змогли врятуватися від різні разом з охоронцями Івоні, про яких ми вже говорили. Однак ні сам князь, ні Свирчовський не втратили хоробрості. Вони спішилися, повели наступ на артилерію турків, яка ними була захоплена і яку вони намагалися заклепати, не маючи змоги забрати. Потім, не маючи коней, вони відійшли до руїн якогось спаленого будинку, де укріпилися. І це стало їхньою великою помилкою, бо нестача води змусила їх здатися раніше, ніж вони б мали це зробити.

Увечері, коли турки припинили переслідування втікачів, вони обложили табір християн, й оточення було таким щільним, що стало неможливо звідти вийти. Наступного дня вони почали артилерійський обстріл: проте він мав незначний ефект, через те що укріплення знаходилося на горі й це захищало обложених. Тоді невірні, бачачи, що ця облога може тривати довго, відправили до Івоні посланця, щоб змусити його здатися, й повідомляючи тому, що це було б для нього меншим лихом, ніж він очікує, й вигідніше буде йому прийняти цю угоду. Після цієї пропозиції Івоня зібрав військову нараду й запитав думки начальників: чи доречніше здатися, чи ж славно загинути, дорого продавши своє життя неприятелю. Козаки обстоювали це останнє прагнення, переконані в тому, що набагато краще доблесно померти зі зброєю в руках, ніж віддати свої голови неприятелю-варвару, котрий застосує проти них найганебніші та найстрашніші муки. Але молдавани, яких було набагато більше, заявили, що готові на будь-які страждання, й схиляли до іншого рішення, уявляючи, що мають певні сподівання на милість турків щодо Івоні та козаків.

Івоня довго коливався між двома рішеннями. Зрештою, повіривши, що він зміг би один врятувати від загибелі 20 000 хоробрих людей, які знаходилися в його таборі і з яких щогодини

Р. 129. – хтось помирав від нестачі води, він прийняв остаточне рішення. Він оголосив, що готовий здатися, передбачаючи, що турки висунуть йому прийнятні вимоги і що всі паші та офіцери їхнього війська поклянуться вірно їх виконати. Вимоги були такими: козаки залишають табір із зброєю та багажем і їм дозволяють перетнути Дністер; він сам має бути доправлений до Селіма; зрештою, молдавани мають отримати милість від султана, збережуть підпорядкування Порті й керуватимуться тими людьми, котрі будуть надані згодом Великим Правителем для Молдавії.

Коли погодили ці статті з турецькими генералами, чи то вже тоді вони не збиралися їх дотримуватися, чи Капус-паша мав секретний намір, але всі вони поклялися сім разів від свого імені та імені своїх військ їх виконати. Тоді Івоня, раз йому не було чого боятися, вийшов зі свого табору й здався в руки невірних, перед якими виголосив промову на користь козаків. Він віддав їм ті почесті, на які вони заслуговували, й просив турецьких пашів звернути на нього одного всю ту ненависть, яку турки мали стосовно цих мужніх людей. Зрештою, обернувшись до козаків, він помахав їм рукою в знак дружби і подяки, просячи не забувати про нього; подібне він зробив і сказавши прощальне слово молдаванам. Потім, згадавши, що має ще золото й дорогоцінне каміння, він знову покликав козаків і розділив це між ними, прославляючи їхню доблесть і дякуючи за вірність собі. Він сказав їм також, що не знає характеру Селіма, що він не впадає у відчай і, якщо йому дозволять побачитися з тим, як було обіцяно, він можливо знову стане господарем Молдавії, тож, очікуючи на нього, нехай вони мають надію поділити колись разом кращу долю.

Ці прощальні слова викликали в багатьох сльози, які можна було бачити й у тих, й у інших. Після цього Івоня, у супроводі одного козака на ім’я Осмольський (*Osmolski*), котрого взяв із собою, рушив до турецького табору. Тут він мав зустріч впродовж чотирьох годин з найголовнішими офіцерами. Вона не була ще закінчена, коли Капус-паша при одному з слів Івоні спалахнув і розрубав тому живіт і обличчя своєю шаблею. За цим сигналом яничари кинулися на нього і відтяли йому голову.

Р. 130. – Далі вони прив’язали тулуб до хвостів двох верблюдів, які його розірвали. Його голову було настромлено на вістря спису, а тіло розірвано на шматки. Турецькі солдати вмочували свої шаблі в його кров і навіть давали її пити своїм коням. Чи то це така помста? Чи то це наслідок тієї військової доблесті, якою захоплювалися навіть його вороги?

Потім турки обернули всю свою лють проти молдаван. Хоча ті просили пощади, їх трактували як заколотників, бо вони були васалами Порти, й усіх їх перебили. Побачивши це видовище, коли турки вдерлися до табору, козаки почали підбадьорювати одне одного. Вони стрімголов кинулися крізь батальйони невірних і знайшли посеред цієї сили-силенної ворогів кінець

свого життя, що для тих обійшлося в дорогу ціну, хоча козаків і було дуже мало. Тих, кого не було вбито, захопили в полон. Серед цього числа був і Свирчовський, їхній генерал, котрий відзначився стількома звитягами на цій війні. Поміж інших були Козловський (*Koslowski*), Задорський (*Zadorski*), Залеський (*Zaleski*), Решковський (*Rheskowski*), Копищінський (*Kopyczinski*), Янковський (*Jankowski*), Соколовський (*Sokolowski*), Чижовський (*Cisowski*), Богуш (*Bogusz*), Либишовський (*Libiszowski*) та Сушинський (*Sucinski*). Турки використали всі зусилля, щоб змусити їх зректися християнської віри, але все було даремно. Вони полишили свої окови лише тоді, коли за них було сплачено великі викупи.

Про бойові дії козаків у 1575 р. під проводом Богдана Ружинського

Р. 283. – Природно, Амурат[1], щойно зазнавши нападу з боку своїх сусідів, не залишився байдужим до завданих йому кривд. Саме тому він задумався про помсту за ті набіги, які були зроблені козаками за нацьковуванням поляків. Однак він розсудив за принизливе особисто брати участь у такій малозначній експедиції. Тож його міністри порадили перекласти справу помсти на малих або перекопських татар. Ті вдерлися у жовтні-місяці до Малої Русі, або ж Польської Русі (*la petite Russie, ou Russie Polonaise*)[2], спустошили країну більше ніж на 40 миль, спалили 200 замків і сплюндрували всі села на своєму шляху, вбиваючи всіх людей, які траплялися їм у руки, дітей і старців включно, увели до себе всю худобу.

Навантажені здобиччю, вони прибули на береги Дніпра, намагаючись переправитися через ріку. Вздовж усього берегу тоді лунав лемент тих нещасних, яких вели в рабство. Поляки кинулися їм на допомогу, але запізно. Вони зосередилися навколо Києва, де намагалися вияснити, куди рухаються ці варвари. Вони безглуздо повірили слову Петра, воєводи Валахії, котрий занадто сміливо заприсягнувся, що не дасть проходу татарам через свої землі…

Зі свого боку козаки, котрі розглядали ці бойові дії, як свою власну справу, не спали. Вони перейшли Дніпро на чолі з Богданом Ружинським (*Bogdan Rosinki*), вдерлися до Татарії, яка залишилася беззахисною й сповнили її всю вогнем і кров'ю, навіть жінки не уникнули їхньої люті. Одним відрізали груди, іншим

Р. 284. – виривали очі, розчавлювали їхніх дітей й усім знайденим невільникам давали волю.

Thou Jacque-Auguste de. Histoire universelle. Traduite sur l'edition Latine de Londres. – Londres, 1734. – T. 7. – XII+758 p.

[1] Мурад III (1546-1595), султан Османської імперії в 1574-1595 рр., онук Роксолани.

[2] Це один з перших випадків використання терміну «Мала Русь» стосовно українських земель у французькій літературі.

Про процес і страту Івана Підкови

Р. 161. – Зрештою, сейм зібрався у Варшаві на початку наступного [1578-го – Є. Л.] року. Насамперед, йому були надані великі скарги з приводу набігів низових козаків (*des Cosaques Nisoviens*), які розорили всі землі навколо Дніпра. Однак те, що викликало найбільшу печаль у короля, це звістка про зухвалу й сміливу виправу Івана Підкови (*Jean Podikove*). Це був чоловік родом з Валахії, хоча Левінклавіус (*Leunclavius*)[1] каже однак, що той був поляком, проте не знаємо нічого про його народження, відомо тільки, що він славився своєю надзвичайною силою. Вона була настільки великою, що він надвоє переламував кінську підкову. Цей нещасний зібрав навколо себе людей з низів, подібних до нього, вдерся разом з ними до Валахії, атакував князя Петра, котрий був там воєводою, союзника Баторія, який зовсім не очікував такої інвазії, і вигнав його з власних володінь ще до того, як той зміг подумати про оборону. Отримавши новину про цю революцію, польський король, особисто дуже вражений цим заходом, написав до польового табору свого брата Криштофа[2], володаря Трансільванії, щоб той надав допомогу скинутому з престолу князю. Негайно його клопотання були виконані. Трансільванець пішов до Валахії, і його армія почала зростати з дня на день завдяки загонам, які приєднувалися до нього звідусіль. Підкова змушений був шукати притулок у Немирові (*Nimirow*), місті, що належало Польщі. Потім він здався Миколі Сенявському, управителю Кам'янця і коменданту військ Русі, провінції по сусідству з Валахією, за умови збереження свого життя. Звідси його було доправлено до Баторія, де його очікував сумний кінець, як я скажу незабаром…

Р. 166. – Були [Баторієм – Є. Л.] здійснені також заходи, щоб зупинити набіги козаків. Ця нація не утворює окремої держави. Навпаки вона мешкає на окраїнах багатьох різних націй у гирлі Дніпра. Посеред неї можна побачити всі навколишні народи: поляків, литовців та інших – відщепенців, злочинців, людей, яким теперішня доля не дозволяє залишатися на батьківщині або яких надія на кращу участь змушує її покинути. Це збіговисько робить спустошення по всіх навколишніх землях, які саме через це залишаються необробленими й порожніми. Тож, раз це скопище багатьох людей з різних націй, немає ніколи згоди поміж ними, і, які б зусилля не робили сусідні володарі протягом століть, з ними неможливо укласти впевненої угоди.

Попри все приїзд посланця від Великого Правителя спричинив багато галасу в сенаті. Останній почав вимагати від свого володаря, щоб було задоволено всі збитки, завдані заходом Підкови, і щоб, зрештою, його самого було видано. З іншого боку найбільша частина сенаторів була проти видачі

[1] Йоганн Левінклавіус або Ганс Льовенклау (1533-1593), німецький історик і юрист, довгий час проживав у Туреччині, якій присвятив низку праць. Помер у Відні. Був великим знавцем античної літератури.

[2] Криштоф (Кристофер) I (1530-1581), князь Трансільванії в 1575-1581 рр.

християнина, бравого воєначальника, чоловіка, який відзначався такою надзвичайною силою, правителю невірному й варварському, котрий вимагав видачі того, лише щоб умертвити його. «Навпроти, - гадали вони, - треба задовольнити якнайкраще посланця Порти й сплатити певну ціну за цього нещасного, котрий здався Варшаві лише на королівське слово». Баторій відповів, що, якщо він і обіцяв зберегти тому життя, то лише на час його доправлення для суду, тому, раз Амурат скаржився, що той своєю витівкою порушив союз між двома націями, було б несправедливо й суперечливо угодам, ставитися до цього порушника публічного блага у відповідності до привілеїв, яке людське право надає при добровільній здачі. Також, оскільки цей володар був зайнятий великою війною з Московією, він не

Р. 167. – дуже клопотався про життя Підкови, бажаючи убезпечити свій тил від нападу такого могутнього супротивника як Великий Правитель. Він наказав відтяти йому голову у присутності все того ж султанського посланця.

Однак Олександр, брат Підкови, якого козаки поставили на чолі себе, незабаром скинув з престолу князя Петра вдруге. Турки його відновили у володінні своїми землями. Вони взяли Олександра в полон і посадили на палю, відправивши на галери всіх тих козаків, яких зуміли захопити…

Король Польщі, сяк-так облаштувавши справи в Малій Русі, знову повернувся до Кракова.

Thou Jacque-Auguste de. Histoire universelle. Traduite sur l'edition Latine de Londres. – Londres, 1734. – T. 8. – XIV+730 p.

Про козацьку проблему в польсько-турецьких взаєминах у 1589 р.

Р. 708. – Говорили [на сеймі – Є. Л.] також про те, як стримати вольність козаків і задовольнити татар, давши їм звичну виплату. І справді, казали, що, якщо не було б ні того, ні іншого, кордон був би відкритий для набігів і спустошень, найзгубніших для нації, більша частина якої побачила б себе уведеною цими варварами до найганебнішого рабства, це крім того, що турки отримали б нагоду зробити великі розорення в Польщі.

Посеред цих справ довелося побачити ще одне горе. Козаки, яких називали ускоками[1], мателосами[2] та низовцями (*les Cosaques nommés*

[1] Ускоки – слов'яни-втікачі з південно-слов'янських країн від турецького гніту, що діяли переважно на узбережжях Адріатики. Їхні загони, початок формування яких припадає на кінець XIV ст., здійснювали постійні напади на турків. Ускоків можна вважати своєрідним південнослов'янським аналогом козацтва. Найбільша активність ускоків припала на кінець XVI – початок XVII ст. Вони стали героями місцевого фольклору.

[2] Тут у де Ту використано термін «*Matelosses*», проте далі в нього як і в інших французьких авторів це слово пишеться як *Martelosses* – мартелоси. Останні також представляли собою організовані збройні загони, що виступали в південнослов'янських країнах проти турецького ярма.

Uscoques, Matelosses & Nisoves), різновид людей, що мешкають між імперією турків і державами християнських володарів і призвичаєні жити розбоєм, зробили набіг на Малу Татарію, пограбували кілька суден, які стояли на рейді вздовж берегів Чорного моря. За деякий час перед тим вони спалили Бендери (*Bender*) у червні-місяці, потім вдерлися до Козлова (*Kaslow*) [сучасна Євпаторія – Є. Л.], міста, що славилося своєю обширною торгівлею та багатими ярмарками, розорили купців, пограбували крамниці, вбили багатьох мешканців і перетворили на руїни це велике місто. Татари, палаючи бажанням помститися за цю кривду та ще й будучи підбурюваними до цього турками, виступили в похід, ведучи 70-тисячне кінне військо, перейшли Дніпро й розташувалися між Львовом, столицею Польської Русі (*Leopol capital de la Russie Polonoise*) та Амадоцьким озером (*le lac Amadoka*), спустошуючи всі околиці…

Проти них вислали Замойського, канцлера королівства і великого генерала коронного. Він розпочав свої дії з укріплення Львова та Кам'янця (*Caminieck*), столиці Поділля, які були двома бастіонами християнства в цьому краї. Він не боявся татар; ці люди вправні лише в рукопашній; але, зрештою, ніколи не б'ються в правильних битвах

Р. 709. – і беруть участь в облогах тільки тоді, коли мають турецькі підкріплення. Тож цю пересторогу його змусила здійснити отримана ним звістка, що один паша, який вступив до Валахії з великим військовим корпусом, вирішив узалежнити своє рішення від успіху, котрий могло б мати вторгнення татар. Русини, поєднавшись з козаками й підбадьорені прибуттям Замойського, з великою рішучістю кинулися на татар. Їхня відсіч мала перемінний успіх. Спочатку Струсь (*Struz*), управитель Кам'янця, зазнав втрат. Потім татари один за одним були двічі розбиті і втратили більше 15 000 чоловік у цій справі. Але ще більшої втрати вони зазнали під фортецею Бакота (*au Fort de Bakatow*) на Дністрі, де випадково знаходилася сестра Замойського. Вони гадали захопити це місто з наскоку та отримали тут такий добрий прийом, що, залишивши більше 2 000 чоловік убитими під мурами цього міста, ганебно втекли. Потім на переправі через Дністер їх атакували козаки й примусили до втечі, перебивши десь 5 000 чоловік, віднявши всю здобич і 2 000 бранців.

Тоді татарський хан виступив особисто з більш чисельним військом на допомогу цьому корпусу, який діяв так невдало. Затягнувши до пастки поляків, русинів і козаків, гордих від одержаних перед тим перемог, він відчув на собі, яке це нещастя й небезпека мати справу з людьми, котрі не мають іншої підмоги у битві, крім відчаю. Християни, побачивши себе оточеними звідусіль, закликали один одного доблесно напасти на цих варварів, вирішивши скоріше славно померти зі зброєю в руках, ніж піти в ганебне рабство до непримиренного ворога. Вони з такою лютою кинулися на татар, що, розірвавши сили, котрі очолював особисто хан, вбили коня, на якому той сидів, небезпечно поранили його самого, вбили його сина й обернули решту війська до втечі. Більше 5 000 чоловік залишилося лежати

на місці. 800 солдатів, яким вдалося врятуватися від розправи, відступили до сусіднього лісу, де були оточені переможцями. Голод

Р. 710. – змусив їх звідти вийти через три дні й вони були перебиті.

Після такого подвигу, козакам не було чого більше боятися ні поляків, ні татар, бо ж чим могли залякати їх поляки після такої великої перемоги, котру ті щойно здобули для них? Тому вони розсіялися по всіх володіннях татарського хана і піддали все вогню та залили кров'ю. Після таких спустошень Замойський написав паші, котрий отаборився на берегах Дністра, очікуючи нагоди перейти цю річку. Він скаржився у листі на порушення давніх угод і просив йому повідомити, чи той прийшов як друг, чи як ворог. Паша, наляканий нещастями, що відбулися з татарами, наказав передати, що Великий Правитель схильний підтримати мир з Польщею, за умови, що будуть покарані й винищені козаки, які спричинили стільки лиха його підданим, і зруйновані деякі фортеці, зведені на кордоні.

Thou Jacque-Auguste de. Histoire universelle. Traduite sur l'edition Latine de Londres. – Londres, 1734. – T. 10. – XVI+751 p.

Про те ж саме

Р. 259. – Нахабність козаків, яких називають також низовцями, ускоками та мартелосами (*on appelle aussi Nissoviens, Uscoques, & Martelosses*), як я вже відзначав, стала новою кривдою, що розірвала мир. Дійсно ці розбійники, здійснивши безкарно набіги до гирла Дніпра та Дністра, наважилися, зрештою, атакувати й пограбувати купецькі судна, які знаходилися під захистом османського прапору та власники яких мали віру до угод з Польщею, а тому стали на якір вздовж чорноморського узбережжя…

Козаки просунули свої

Р. 260. – набіги ще далі, пограбувавши Херсонес Понтійський і зчинивши тут жахливу різню.

Розлючений Амурат не міг більше стримуватись і наказав у військовому таборі своїм пашам збирати війська, щоб іти на Польщу. Він дав також наказ татарам, котрі були нацьковувані до того ж і московитом, сповнити вогнем і кров'ю кордони цього королівства. Ці варвари, жадібні до здобичі, кинулися виконувати накази Порти на ділі, намагаючись випередити османську армію і побоюючись, що прийдеться ділитися з нею награбованим. Вони були розгромлені поляками, але й перемагали їх у свою чергу; та, коли вони поверталися до своїх країв з бранцями та здобиччю, ці самі козаки, через яких і спалахнула дана війна, порубали їх на шматки на берегах Дніпра, вбивши в сутичці брата їхнього хана.

Thou Jacque-Auguste de. Histoire universelle. Traduite sur l'edition Latine de Londres. – Londres, 1734. – T. 11. – XVI+814 p.

З твору Жана [Жака - ?] Баре[1] «Узагальнена історія найпам'ятніших речей, що відбулися під час останніх заворушень в Молдавії» (1620)

Про участь козаків у битві під Сасовим Рогом (1612)

Р. 21. – Сеньйор Потоцький[2] поділив всю свою кавалерію на три основних частини та поставив на її чолі козаків, котрі є людьми войовничими та звичними до боїв з

Р. 22. – турками й татарами, бо це їхнє основне заняття…

Р. 23. – Після того як два війська привітали одне одного канонадою як з того боку, так і з іншого, Потоцький побачив, що його люди почали хвилюватися під великим обстрілом ворожої артилерії, тому вирішив скомандувати основним силам козаків атакувати татар, котрі перебували на правому фланзі згаданого півмісяця [у формі півмісяця були побудовані ворожі сили – Є. Л.] та дуже просунулися вперед, не маючи звички битися в бойовому порядку, а потім кинулися тікати назад. Тож козаки налетіли на них з такою

Р. 24. – нестримністю та завзяттям, що за короткий час поклали на землю 700-800 їхніх воїнів і порубали б на шматки й інших, якби основні сили волохів не прийшли тим негайно на допомогу.

---

[1] Жан (можливо, Жак) Баре, адвокат паризького парламенту, який написав свій твір за мемуарами лотаринського дворянина Шарля де Жоппекура, котрий служив у Речі Посполитій

[2] Стефан Потоцький (1568-1631) – відомий польський державний і військовий діяч. Через шлюб з Марією-Амалією Могилою був споріднений з родом господаря Молдавії Ієремії Могили. Брат його дружини Костянтин Могила успадкував престол по батькові Ієремії Могилі, але був майже відразу прогнаний дядьком Симеоном Могилою, по смерті якого господарем став син того Михайло. З дозволу короля Потоцький в 1607 р. взяв участь у поході до Молдавії разом з її іншими зятями – княем Михайлом Вишневецьким і Самійлом Корецьким. Вони посадили господарем Костянтина Могилу, якого з дозволу султана в 1611 р. змістив з престолу Стефан IX Томша. Костянтин Могила разом з матір'ю, вірними боярами рятувався втечею до Кам'янця на Поділлі. Навесні 1612-го року Стефан Потоцький організував новий похід до Молдавії, але 19 липня зазнав поразки у битві під Сасовим Рогом неподалік Ясс, де потрапив у полон. Господар Стефан IX Томша відправив його разом з 400 полоненими до Туреччини. Татари у відповідь на похід сплюндрували Поділля, позбавлене військового захисту. Стефан Потоцький перебував у полоні до 1615-го року через проблеми із коштами на викуп.

Про участь козаків у поході на Молдавію восени 1615 р.[1] з метою посадження на молдавський престол Олександра Могили та бій під Татаренем

Р. 36. – Армія князя Олександра, зупинившись за

Р. 37. – 2 льє від Кам'янця на Поділлі, знаходилася в доволі складному становищі, прагнучи перейти Дністер, котрий слугує межею між Молдавією та Поділлям, й побоювалася Хотинської фортеці, в якій перебувала сильна молдавська залога з гарматами, щоб охороняти перехід через названу річку…

Р. 38. – Всі ці приготування та пересування відбувалися

Р. 39. – з червня до 6 жовтня 1616 р., коли князь Олександр наказав виходити своєму війську з Хотина, щоб тримати шлях до Ясс. Однак цього першого дня воно просунулося лише на 4 льє. Тож, коли вони перебували за півдня шляху від Ясс, князь Олександр відрядив 800 козаків, обраних поміж великого числа, щоб зробити розвідку та вивідати розташування противника. Але вони ще не віддалилися на значну відстань, як зустрілися з 1 500 татар, надісланих, у свою чергу, з боку Стефана для рекогносціювання та завдання нападу полякам. І, хоча цих

Р. 40. – козаків було набагато менше, щойно побачивши згаданих татар у безладі, вони, не гаючись жодним чином, негайно накинулися на тих з таким завзяттям, що розгромили їх основну частину й змусили решту тікати. Потім, завершивши виконання свого завдання, вони повідомили князю Олександру, що військо Стефана може складатися з 15 000 чоловік...

Р. 46. – Воєвода Стефан, бажаючи вдруге знов-таки вивідати розташування армії князя, відправив туди 1 200 татар і 200-300 молдаван, яких виявили ще здалеку, бо вони знаходилися на відкритому полі. Князь вислав їм на зустріч 500 козаків і 400 польських пікінерів. Зрозумівши, що їх викрито, татари намагалися спочатку відступити, щоб віддалити мало-помалу ворогів від їхнього табору. І коли відстань від нього складала близько льє, вони

Р. 47. – зупинилися, готуючись до бою, але не думаючи, що переслідувачі матимуть хоробрість на них напасти. Однак як же сильно вони помилилися, бо згадані поляки й козаки, які вміли краще битися, ніж застосовувати хитрості, накинулися з такою мужністю на татар, що частину з них порубали на шматки, а решті з тих, у кількості 500-600 чоловік вдалося врятуватися, відступивши до свого табору та принісши туди велике сум'яття...

Р. 49. – Виконання цієї стратагеми [йдеться про розвідку ворога – Є. Л.] знову доручили козакам, котрі вирушили туди з великою швидкістю разом з кількома молдаванами у якості провідників. Прибувши, вони зупинилися за 50 кроків від ворога, не бувши виявленими. Тут вони наказали засурмити в

[1] У тексті його помилково віднесено до 1616 р.

сурми, котрими вони користуються замість труб, і в той же час вони пішли в наступ, навіть не оглянувши як слід розташування ворога. Тут був дуже доречний їхній авангард, який допоміг їм з іншого боку стримувати противника. Ця атака була такою жорстокою, що зі згаданої тисячі вершників, сюди повернулося не більше 50, щоб принести звістку про невдалу авантюру...

Р. 56. – Ось, як армія цього князя [йдеться про Олександра Могилу – Є. Л.] була розташована сеньйором Вишневецьким [йдеться про Михайла Вишневецького, батька Яреми – Є. Л.], який керував генеральним наступом. Князь Олександр все довірив йому, оскільки той довів свої здібності в багатьох інших битвах, у яких показав стільки зразків своєї впевненості та мужності. Отже, цей генерал,

Р. 57. – побачивши, що кавалерія Стефана стоїть поділена на три частини чи ескадрони, а татари видалися вперед, доручив козакам виступити проти них і розгромити. Це було зроблено дуже розумно, оскільки й ті, й інші почувалися дуже вільно в атаці, не маючи жодного іншого військового обладунку, крім хіба що кожухів з вовни чи шкір ведмедів, вовків та інших диких звірів, через що вони здавалися набагато страшнішими, ніж були насправді. Вони не зберігали жодного порядку на бойовищі, до якого вони кидалися стрімголов, видаючи крики, моторошні для тих, хто не був до них призвичаєний. Якщо ж одного

Р. 58. – разу їхній ескадрон було відбито, дуже рідко вони згуртовувалися знову, щоб повторити напад...

Р. 59. – Козаки першими пішли в атаку на ескадрон

Р. 60. – татар, який виступив уперед і був розгромлений вщент...

Р. 65. – Цього ж самого дня, здобувши перемогу десь о 10-11 годині ранку, князь Олександр наказав вступати до Ясс. По боках його супроводжували князі Вишневецький і Корецький, за якими безпосередньо слідували 60 повністю озброєних французьких кавалеристів,

Р. 66. – капітана яких звали Монтеспен. Вони показали багато прикладів своєї доблесті та хоробрості в цій битві. Польська кавалерія та молдавські бійці марширували як заманеться, а козаки, котрі не стільки хотіли почестей, скільки здобичі, в'їхали останніми серед всіх вершників, маючи на собі, як і раніше, свої жахливі на вигляд кожухи, майже всі залиті крв'ю ворогів, що доводило їхню славу. Найостаннішими були піхотинці разом з гарматами та всім іншим знаряддям. Цей в'їзд тривав більше трьох годин.

Про отруєння князя Михайла Вишневецького православним священиком під час причастя напередодні Різдва 25 грудня 1615 р. (4 січня 1616 р.)

Р. 100. – Саме тут я не можу замовчати один з найбезбожніших і найогидніших вчинків і блюзнірств разом узятих, які тільки можна

здійснити. Як знаємо, князь Вишневецький належав до релігії, котру сповідують християни грецького обряду. Готуючись святкувати Різдво, він мав причаститися за заведеним порядком. Священик, до якого він, зазвичай, приходив для цієї божественної відправи, був підмовлений і підкуплений величезною сумою грошей його ворогами. Він отруїв прісний хлібець, котрий вони використовують замість гостії, й причастив ним потім цього князя, котрий одразу після цього зліг хворим, а його страждання посилилися

Р. 101. – настільки, що наступного дня він сконав, після величезних мук.

Раптовість і лють цієї хвороби, які призвели до смерті, зародили підозру, що цей князь був отруєний у спосіб, котрий ми вже назвали. Тож одразу схопили цього грецького священика, який дуже швидко зізнався у своїй вині й у тому, що його підмовили до цього вороги покійного.

Отже, даний злочин був тим більший і тим жахливіший, що його скоїв чоловік, котрий належав до духовного сану та ще й скористався для цього найсвятішим таїнством, щоб отруїти

Р. 102. – князя, якого всі любили за його рідкісні чесноти та який був не тільки свояком князя Олександра, але й його наставником і порадником. Призвідця цього лиха було незабаром покарано якнайсуворіше. Ця кара була довготривалою. Вона була наступною. Напередодні було зроблено спеціальне металеве крісло, на яке посадили цього злочинця й, міцно прив'язавши його з усіх боків, запалили навколо вогонь на такій відстані, що впродовж 12 годин чулися страшні крики цього нещасного, котрий мав винести нестерпні страждання, перед тим як померти. Отож, саме так належить карати всіх

Р. 103. – тих, хто підіймає руки криваві та безбожні на особу, що освячена князівським достоїнством, а тим більше, коли вони приховують свою підступність під речі священні та божественні, від яких ніхто не може вберегтись.

Про знищення козаками Берладі, котру на початку 1616 р. захопив турецький ставленик у Молдавії господар Стефан Томша

Р. 105. – Але його [Стефана – Є. Л.] бахвальство було дуже швидко припинено, бо, щойно князь Олександр отримав звістку про цю поразку [захоплення Берладі військами ворога – Є. Л.], як відправив 400 козаків, котрі залишалися поряд з ним. Вони зібралися з такою швидкістю, що за три

Р. 106. – дні по тому, вони прибули на світанку до згаданого міста Берладь, яке не було укріплене, так само як і всі інші, й підпалили його з усіх боків, змусивши людей Стефана залишити його, а ті, хто вперто намагалися тут залишитися й не бажали вийти, згоріли. Таким чином з тих 400 [йдеться про людей Стефана – Є. Л.], змогли врятуватися тільки 5 чи 6, які й принесли сумні новини своєму господарю, котрий перебував через це у великому смутку, бо це були майже останні з його воїнів.

Про участь козаків у битві під Хотином 2 березня 1616 р.[1]

Р. 116. – На початку березня сеньйор Тишкевич (*Tischeuich*) прибув до князя Олександра й привів з собою 3 500 дуже сміливих козаків.

Р. 117. – За кілька днів по тому прибув сеньйор Потоцький, племінник того, що був захоплений у полон під час першої битви, про що вже писалося в нашому творі, і уведений в неволю до Константинополя. Він [йдеться про племінника – Є. Л.] привів загін з 1 500 добре озброєних польських вершників. Люди приходили також постійно й з інших місць, так що на кінець цього місяця військо князів складало 10-11 тисяч чоловік, як піхотинців, так і вершників…

Р. 123. –

Глава XXIX.
Розташування двох військ. Битву виграно польськими князями під Хотином. Спільна втеча паші та Стефана-тирана

Наприкінці березня паша разом із згаданим Стефаном

Р. 124. – і татарським принцем на ім'я Моноза вирішили йти вперед з усім своїм військом, яке нараховувало 20 000 чоловік, до Хотина. Відстань складала не більше 2 льє. Було зроблено денну зупинку, щоб дати можливість своїм людям трохи відпочити. В тож же час князі [Корецький і Олександр – Є. Л.] вишикували своє військо в бойовий порядок у невеличкій долині, яка була віддалена не більше ніж на чверть льє від Хотина. Тисячу найкращих вершників залишили в самому місті. Ними мав командувати князь Корецький. Це було зроблено з вірогідного розрахунку, що турки могли б отаборитися між цим містом і військом князів, щоб, якщо

Р. 125. – справи підуть для них найгіршим чином, ті не змогли відступити до фортеці, котра вважалася неприступною. Вони [князі – Є. Л.] наказали вивести 8 гармат з фортеці, які було розташовано на укріпленому заздалегідь місці, вкритому невеличкою дерев'яною загорожею. Це дуже добре стало в нагоді, як піде мова далі. Ще кілька гармат в достатній кількості було залишено в самій фортеці для її захисту на випадок облоги.

Паша, котрий зі свого боку сподівався тримати князів у полі свого зору, був повідомлений, що ті не мають і половини людей від його кількості. Тож на світанку він наказав своєму війську виступати в повному бойовому порядку. Воно прибуло до Хотина десь за

Р. 126. – сім годин, зробивши кілька короткочасних зупинок, щоб дати собі можливість пересвідчитися в тому, що армія князів не отаборилася між

[1] У тексті помилково позначено березень 1617 р.

ним і Хотином, як це передбачалося. Далі ці люди були розташовані начальником табору таким чином, який найбільше відповідав плану битви. Татари, котрі мали нестримне бажання взяти реванш над козаками, що їх вже громили кілька разів у сутичках, про які ми писали, просили, щоб їх поставили на самий перед. Так і було вирішено. Як тільки сурми почали подавати сигнал, вони виступили вперед у напрямку, де впізнавалися основні сили згаданих козаків,

Р. 127. – не маючи жодного побоювання, що на тій стороні могла б бути хоч якась гармата, яких там і не проглядалося. Але, можна було побачити, що, коли татари вже майже досягли козаків, подали голос ці гармати, які були заряджені поєднаними разом ядрами[1]. Вони так доречно повалили на землю частину тих татар, а решту відлякали. Це помітили основні сили козаків, які кинулися на татар з таким завзяттям, що довершили їх розгром, перебивши тих до ноги. І так само швидко козаки повернулися до свого війська, побачивши, що до них наближається ескадрон волохів і молдаван, котрі поспішали на допомогу татарам. Проте

Р. 128. – було занадто пізно, бо тих вже відправили на той світ. Сеньйор Тишкевич зі своїм загоном у 15-16 сотень добре озброєних вершників намагався протидіяти цьому ескадрону, котрий невпинно летів до князівських гармат. Сутичка між ними тривала дуже довго, щоб можна було визначити переможця. Це стало причиною того, що начальник турецького війська надіслав на допомогу своїм загін з 3 000 турків. Що стосується князів, то вони також зі свого боку відрядили ще один ескадрон з козаків і молдаван, які ще не брали участі в битві. Через це вони помчали з нестримністю та доблестю, що змусили

Р. 129. – турків відступити більш ніж на сто кроків назад. Тоді князь Олександр почав кричати: «Вперед, мої друзі! Ось ворог прийшов у безлад! Наберімося більше хоробрості, й перемога буде за нами!». Сказавши це, він зрушив з місця з рештою свого війська й наказав двічі дати гарматний залп, що слугувало сигналом князю Корецькому виходити з Хотина, щоб розгромити турецький ар'єргард, як було домовлено. Проте він, навіть не почувши цього сигналу, вже сам просунувся вперед більш ніж на 300 кроків, боячись, щоб це бойовище не закінчилося без нього чи

Р. 130. не бажаючи втрачати сприятливу нагоду. Паша, зрозумівши дану стратагему, значення якої було очевидним і погані наслідки якої вже відбивалися на всіх, кого він відправив у бій, і зазнаючи ударів спереду та ззаду, почав уже хвилюватися. Він знову відрядив ескадрон з турків і волохів, який нараховував близько 2 000, щоб посилити своїх, і намагався відступити разом із Стефаном, котрий набрався не меншого страху ніж той. Кидаючи в бій свою турецьку кавалерію, котру не задіював раніше, він сподівався переламати хід битви. Ніколи ще не відбувалося ні такого жахливого побоїща, ні такого страшного видовища, яке

[1] Ядрами, скріпленими залізним ланцюгом для більшої руйнівної сили.

Р. 131. – можна було побачити впродовж двох годин, коли відбувалася ця подвійна атака, бо, крім того що все повітря було вкрите густим димом, той ще перемежався з вогняними спалахами з боку солдатів з аркебузами та розривався канонадою. Чулися крики чи скоріше дуже страшний лемент цих турків, які в кінець втратили свою хоробрість, на бачачи більше нізвідки допомоги. Якби тоді вони побачили б пашу та цього боягуза Стефана, котрі наблизилися б та приєдналися б до них, вони без сумніву отримали підсилення своєї хоробрості та поновили свої сили й дуже вірогідно змогли б перемогти у програній битві після того, як втратили всяку людську гідність. Все це дозволяє

Р. 132. – повірити, що Господь допоміг особливо цим князям проти турецьких варварів і тих людей, які поєдналися з ними й не були краще від них, хоча й були християнами. Таким чином, коли паша та Стефан побачили, що всі люди, якими вони командували, кинулися до втечі, й немає жодних засобів, щоб їх знову звести докупи, вони почали відступати разом з більш ніж 2-тисячним кавалерійським загоном, котрий навіть не взяв участі в битві. Саме тоді князі Тишкевич і Корецький, як два переможних громовержці, завершували повний розгром тих, хто намагався опиратися, збившись докупи, аж доти, доки на полі битви не залишилося жодних

Р. 133. – спалахів опору та зникла будь-яка небезпека, що втікачі отямляться та підуть у новий наступ, як ті могли б зробити, якщо б вони мали трохи більше мужності та звитяги. Згадані князі знову зібрали своїх людей поруч і залишалися у боєготовності ще деякий час перед тим, як дозволити грабунок. Вони дозволили його, тільки переконавшись, що вороги тікали з великим поспіхом, вважаючи, що князі переслідують їх по п’ятах. Ті, звичайно, переслідували б втікачів, якби мали більше людей і коні не так втомились, що не могли витримувати великих навантажень подібних до тих, які вони зробили під час

Р. 134. – бою й обернення до втечі такої великої маси неприятеля, кількість мертвих тіл якого перевищувала 12 000, не рахуючи поранених і взятих у полон.

Про інтриги гетьмана Станіслава Жолкевського в 1617 р. проти Самійла Корецького й Олександра Могили та про участь козаків у молдавській кампанії

Р. 167. – Близько цього часу [1617 р. – Є. Л.] генерал армії польського короля на ім’я Жолкевський, заздрячи славі, яку згадані князі здобули цими перемогами, здолавши своїх ворогів, вирішив і самому скористатися нагодою. Він власноруч написав князю Міхні[1] та паші, що, якщо вони йому пообіцяють

[1] Раду Міхня (1586-1626), господар Валахії та Молдавії на початку XVII ст.

P. 168. – домогтися від Великого Правителя повернення старшого сина покійного князя Симеона, котрий перебував у нього, на престол Валаського князівства, де правив колись у якості воєводи його батько, то цей генерал ослабить настільки армію князів, що ті змушені будуть або зазнати поразки, або втекти. Звичайно, те, що він просив, йому було з легкістю обіцяно. Цей зрадник написав воєначальникам козаків, начебто він отримав звістку про те, що їм негайно належить залишити військо згаданих князів і вирушати якнайшвидше до Польщі, щоб супроводжувати Владислава, сина короля, якого було обрано князем Московії, але в цьому ділі виникло певне утруднення,

P. 169. – для вирішення якого їх і просять прийти разом з усім військом, котре буде згодом добре винагороджене. Козаки, які залежали від Польського королівства й охоче йшли за тим, хто їм обіцяв більше, почали ремствувати й говорити в повний голос, що, якщо їм не дадуть якнайшвидше грошей, вони подадуться до своєї країни, приховуючи те, що вони вже були закликані в інше місце. Не чекаючи довго, одного ранку вони у кількості 8 000 пішли, забираючи з собою велику кількість биків, баранів та іншої худоби, разом з усім тим, що було захоплено під час попередніх перемог, коли вони так добре збагатилися

P. 170. – за рахунок ворожих трофеїв, виконавши своє завдання.

Baret [Jean ou Jacques]. Histoire sommaire des choses plus memorables advenues aux derniers troubles de Moldavie. Où sont decrites plusieurs batailles gagnées tant par les Princes Polonois, que par les Turcs, et Tartares : Ensemble l'evasion admirable du Prince Correcki des Tours noires du Grand Turc, par l'invention et assistance d'un Parisien. Composee par M. J. B[aret] A[vocat] en P[arlement] sur les memoires de Charles de Joppecourt Gentilhomme Lorrain, qui portoit les armes Durant ces troubles à la suite des Princes Polonois. – P.: Chez Toussainct du Bray, 1620. - /22/+374+/18/ p.

Висвітлення українського минулого в праці Мішеля Бодьє[1] «Опис загальної історії турків» (1631)

Про інтриги Роксолани[2]

P. 320. – Сулейман, котрий поміж османських володарів може по праву називатися войовничим Олександром, між найвродливішими жінками у своєму сералі найбільше обожнював Роксолану, ім'я якої дуже нагадує ім'я

[1] Мішель Бодьє (бл. 1589-1645), французький історіограф.

[2] В основу цієї розповіді Бодьє поклав свідчення з латиномовної «Всесвітньої історії» Жака-Огюста де Ту, глава «Турецькі справи. Історія Мустафи» з 12-ї книги якого майже повністю присвячена розгляду діяльності Роксолани.

Роксани Олександра Македонського[1]. Саме їй він надавав найбільші почесті поміж усіма іншими, бо

Р. 321. – вона була також найпершою й за чеснотами людської краси. Від цієї жінки володар мав чотирьох синів: Мехмеда, смерть якого, як ми вже говорили, перетворила очі його батька на два струмочка сліз, коли він повернувся з Угорщини, а також Баязета, Селіма та Джангіра. Двоє з цих синів, будучи людьми лихої вдачі, загинули від меча, а Селім був збережений небом, щоб посісти трон свого батька, але відзначився надалі тільки правлінням заради насолод. Він [Сулейман – Є. Л.] мав також дочку, котру звали Хамерія[2] (*Chamerie*), яка вийшла заміж за Рустем-пашу. Згадана постать мала в нього велику довіру, оскільки винаходила все нові засоби для наповнення грошима скринь, хоча це спричиняло бідування народу та збитки для придворних сановників, оскільки відраховування відбувалися з їхніх виплат, а решту обтяжували мільйоном податків на сіль, позиками, обов'язковими грошовими внесками та іншими видами пограбування простого люду. Кажуть, що існували навіть податки на траву, троянди та інші садові квіти. Все це я відзначаю про цього пашу для того, щоб підкреслити, яким був цей стовп і секретар задумів Роксолани.

Ця жінка приховувала свій намір і бажання, возвеличити своїх дітей до повної влади та зробити одного з них спадкоємцем корони. Проте цього не можна було зробити, якщо не знищити цілковито першого Сулейманового сина Мустафу, народженого від іншої жінки. А шляхетність цього принца, його великодушність та інші чесноти, які слугували окрасою його королівської душі, принесли йому надзвичайний авторитет поміж яничарів і пашів Порти, котрий затіняв всіх інших принців, синів Роксолани. Тож, щоб досягнути здійснення свого задуму та погубити Мустафу, ось що вона зробила далі.

Благочестя, або частіше його удавання, часто слугують прикриттям для того, щоб приховати під привабливою оболонкою огидні за своєю мерзотною сутністю наміри. А особливо це характерно для жінок, бо їхня стать має схильність до таких справ. Вони часто послуговуються подібними засобами, щоб досягнути бажаного наміру. Ось що Роксолана використала для цього. Вона заявила муфтію (це духовний владика магометанського закону) про своє прагнення побудувати мечеть та мінарет або лікарню для бідних одновірців і запитала, чи буде відповідати цей витвір Божій волі та чи прислужиться він порятунку її душі.

Р. 322. – Муфтій відповів, що кожна справа, зроблена нею, оскільки вона є рабинею Сулеймана, буде слугуватиме на користь її пана та буде даремною для спасіння її душі. Роксолана впала через це в такий смуток, принаймні, показала такий вигляд, ставши набагато сумнішою, ніж зазвичай. Сулейман про це дізнався й запитав її про причину цього. Вона йому,

[1] Йдеться про бактрійську княжну, дружину цього видатного полководця античності.
[2] Традиційно її ім'я подають як Міхрімах («сонце і місяць»).

зрештою, про це повідала, багато разів відмовляючись перед цим і показуючи гоноровитий норов перед ним. Тож через її хитру майстерну удаваність він дав їй свободу. Це була перша сходинка для досягнення її прагнень. Далі вона взялася за другу. Звільнена від рабства, вона отримала честь, зроблену виключно для неї, бо всі жінки та чоловіки Турецької імперії є рабами свого повелителя. Якось Сулейман надіслав до неї євнуха повідомити їй, що бажає сьогодні ввечері лягти поряд з нею. Роксолана відповіла, що імператор може робити з її тілом все, що захоче, як її господар і повелитель, проте він вчинить у такому разі річ, заборонену законом, який не дозволяє так обходитися з вільною жінкою. Муфтій, підмовлений Роксоланою, висловився у подібному ж дусі. Всі ці відмови перетворилися на вітер, який все більше роздмухував полум'я в душі володаря й змушував його шукати найпростіший шлях для задоволення своїх бажань. Він публічно з нею одружився й виділив їй річну ренту в 6 000 дукатів для її двору. Завдяки цьому заходу шлюб було повернуто до сералю, бо його було викорінено звідти після смерті Баязета I, після якого жоден турецький імператор не брав собі жінку заміж. Дві причини змушували їх робити це. Перша – це та, що жінка Баязета була збезчещена Тамерланом, переможцем цього володаря. Друга полягала в тому, що велич османських володарів не дозволяла їм терпіти співправителів в імперії. Тож вони й не одружувалися. Попри все, дітей вони мали від своїх чисельних наложниць. Всі ці діти вважалися законними й мали право успадкувати корону. Проте треба відзначити пієтет Сулеймана щодо своєї віри. Йому краще було одружитися з власною рабинею, ніж порушити настанови своєї релігії. З іншого боку, це дозволило йому отримати те, чого він так прагнув.

Роксолана дісталася другої сходинки й узялася за третю, втручаючись у державні справи та війни імперії й проявляючи багато здібностей, кінцевою метою яких було знищення Мустафи. Рустем-паша, який сприяв їй

Р. 323. – у її намірах, написав людям, котрим міг довіряти в провінції Амазія, де управителем був цей принц, прохаючи надіслати йому новини про Мустафу, його авторитет, дружбу з місцевими воєначальниками, що він водить, і тому подібні справи. «Потім, - говорив він, - я повідомлю про це імператора, котрий отримає все це з превеликим задоволенням». Він отримав звідти листи, у яких йшлося, що влада Мустафи посилюється. Роксолана повідомила про це Сулейману, щоб зародити в ньому сумніви. Проте, бачачи, що ці її хитрощі занадто слабкі, вона вдалася до отрути, відправивши людину до Амазії від імені Сулеймана, надіславши Мустафі фрукти. Цей принц, який мав підстави до недовіри, наказав скуштувати їх тому, хто їх доставив. Той, не встигнувши навіть розпізнати їхнього смаку, сконав у його присутності. Отже, й ця інша витівка виявилася безсилою. Тоді вона [Роксолана – Є. Л.] вдалася до третьої. Вона отримала від Сулеймана побажання, щоб всі його діти приходили, кожен у свою чергу, до Порти, щоб побачитися зі своїм батьком. Для цього було визначено певний час. Тож, завдяки цьому засобу Мустафа був змушений їхати до Константинополя.

Таким чином, вона здобула найбільш зручну нагоду, щоб здійснити свій задум його знищення. Діти Роксолани прибули сюди. Попри все Мустафа навіть не поворухнувся у своєму Амазійському намісництві. Вона [Роксолана – Є. Л.] вичерпала до краю свої вигадки, щоб погубити Мустафу. Однак випадок їй надав гарну нагоду, якою вона зуміла добре скористатися, щоб змусити Сулеймана, котрий був дуже вразливий, зрештою, знищити бідного Мустафу. Ми скоро побачимо, як він увійде до намету свого батька, де відбудеться сумний спектакль для загону яничарів, які стануть свідками його смерті й омиють його тіло потоками своїх сліз, побиваючись за тим принцем, котрого в них віднімуть.

Мустафа, керуючи Амазією, шукав союзу з королем Персії та просив його дочку собі за жінку. Щоправда, ця справа відбувалася таємно. Проте вельможа цього принца, який боявся, щоб його не звинуватили в Константинополі у пособництві цим намірам, написав про них до Порти й повідомив про все, що відбувається у даній справі. Лист потрапив до рук Рустема, а звідти перейшов до Роксолани. Обидва разом принесли його Сулейману. Проте зробили це не без того, щоб прокоментувати цей текст і додати свої думки, аби показати цей злочин Сулейману в набагато більшому світлі, подаючи цей альянс, як спрямований на

Р. 324. – його [Сулеймана – Є. Л.] знищення та прохання військових сил для скинення його з престолу, на який Мустафа мав сісти по старшинству серед своїх братів лише після смерті свого батька. Це був той удар, який дійсно привів Сулеймана до сум’яття. Він повірив, що його власний син дійсно хотів вирвати скіпетр з його рук. Ця думка мала підґрунтя, бо той володів могутнім військом…

Мустафа прибув до намету свого батька, начебто запрошений для прийому, чотири німих служники накинулися на нього, повалили на землю та мотузкою від луку позбавили його життя на очах у батька, котрий керував (як кажуть) своїми жестами цими німими, які виконали цю справу так швидко, як він і не хотів. Дивною

Р. 325. – є необмежена влада, яка пробуджує смак до царствування, яка змушує батька забувати ніжну любов до свого сина та перетворюватися на жорстокого тигра. Тіло удушеного Мустафи, ще тепле, було винесене до входу в намет і показане яничарам, які мали велику прив’язаність до того. Ніколи ще вітер з півдня не спричиняв стільки вологості та стільки дощу, падаючого на землю, як це жахливе видовище, яке змусило військо плакати через те, що вони побачили. Наймолодший з дітей Роксолани [Джангір – Є. Л.] захотів омити його своєю кров’ю. Сулейман наказав йому прибути, начебто для порятунку свого брата. Цей юний принц, який не знав суті справи, прибіг до намету, де побачив на порозі мертве тіло. Вражений цим жорстоким видовищем, він повернувся до свого батька, вигукнувши сповнені обурення слова: «Я не дам тобі зробити й зі мною подібне». Сказавши це, він витягнув кинджал, який мав при собі, та завдав собі два удари, після чого впав на тіло Мустафи й помер у ту ж мить…

Портрет Роксолани (1596) з гравюри художника Жана (Йоганна)-Теодора де Брі (1561-1623). Образ цієї дружини турецького султана Сулеймана I став дуже популярним у французькій літературі, драматургії та образотворчому мистецтві XVI-XVII ст.

Сулейман відчував найбільше горе від цих смертей. Як і інші великі люди, він вимістив своє розкаяння на одному з головних порадників у цій справі. Він вигнав Рустема з посади великого візира, передавши її Ахмед-паші. Однак кохання завадило йому зробити подібне з іншим, найголовнішим порадником – Роксоланою. Доля зберегла цю жінку, щоб пролити ще більше крові в добу Османів. Господь без сумніву приготував помсту Сулейману, котрий пролив стільки крові в родинах інших принців. Вогонь цієї війни чи підозри перетворювався на криваві струмки. Сулейман повернувся звідти до Константинополя. Пройшов певний час, коли Роксолана повернулася до своїх намірів умертвити дітей Мустафи. Бо вона не могла почуватися впевнено, доки син Мустафи, котрий був у Прузії [йдеться про античну назву міста Бурса у Туреччині – Є. Л.], не втратив би свого життя, як і його батько. Тож, давши трохи отямитись Сулейману, вона взялася за свою справу знову. Коли одного разу він увійшов до султанського сералю, вона, будучи наділеною гострим розумом, сказала йому такі, або подібні до таких, слова: «Поважний монарху,

Р. 326. – хоча людина є безсмертною через вічність своєї душі, вона продовжує також своє існування через потомство, що залишається в цьому світі й веде далі його життя. Її діти продовжують пам’ять про неї, бережуть у вічності її ім’я, несуть далі її славу, нагадують про її благодіяння та мстяться за заподіяні їй несправедливості. Все це змушує мене вірити, що Мустафа ще живий, бо його син мирно живе у розкошах в Прузії. Вже військові почали про нього турбуватися, яничари покладають на нього свої сподівання, які він міг би здійснити, помстившись таким чином за смерть свого батька. Чи вважаєте ви, що можете впевнено сидіти на своєму троні, коли цей хлопчик щороку підростає? Чи не здається вам, що ви не зможете ніколи залишатися у спокої, якщо цей юний Мустафа, душа заколотів, залишатиметься живим? На мою думку, є один вихід задля вашого спокою, про який я не можу поки що бути впевнена. Мушу повідомити вам, що його смерть принесла б вам набагато більше користі, ніж його життя.

Сулейман, котрий вже мав страшні передчуття через недовіру, яку вилив на принців, і жив через це у страху перед ними, дав себе з легкістю переконати в необхідності пожертвувати цією дитиною. Він відправив євнуха на ім’я Ібрагім до міста Прузії, наказавши йому негайно умертвити цього юного принца. Євнух, прибувши до Прузії, приховав справжні наміри до кінця свого вояжу й зробив подарунки цьому принцу та його матері. Якось він запросив їх обох на прогулянку. Він повідомив їм про обіцянки, які Сулейман начебто дав, щоб возвеличити цього принца й таким чином залагодити загибель його батька. Проте матір була змушена залишитися позаду, бо вісь її карети чомусь поламалася. Євнух прибув до визначеного місця на полі за містом разом з цим принцем і, повідомивши йому про причину зупинки та смерть, яку він приніс з Константинополя, він позбавив його життя тятивою луку… Все це було

Р. 327. – ділом Роксолани.

Тож залишалися ще двоє синів Сулеймана, народжених також від Роксолани – Селім і Баязет…

Р. 329. – Після цих клопотів, інтриг, убивств, два роки спокою, нарешті, прийшли до дому Сулеймана, після закінчення яких Роксолана припинила свої хитрощі, завершивши земний шлях. Її життя було вогнищем для всіх домашніх чвар, а її

Р. 330 – смерть їх не погасила.

Про роль українського козацтва у битві під Хотином в 1621 р.

Р. 870. – Осман ішов з 400-тисячним військом, коли нова обставина значною мірою зашкодила його руху. Він прийшов на берег Дунаю, бо збирався його перейти, але виявив поляків на іншому березі, котрі не давали можливості це зробити й убили багатьох його людей. Паші, скориставшись цими втратами, почали його відмовляти від цієї війни та радили йому повернутися до Константинополя. Проте він здійснив переправу мимо їхньої волі, перетнув Дунай, увійшов до Валахії, а звідти рушив до Молдавії та Хотина, розташованого на річці Дністер, яка відділяє землі молдаван і поляків. Польський принц [Владислав, майбутній король – Є. Л.] отаборився перед Хотином з 60-тисячним військом, маючи намір зупинити турка й завадити йому вдертися на Поділля, з якого й починається Польща, а також дати час королю, своєму батьку, зібрати докупи у Львові, місті Білої Русі[1], велике ополчення з усього королівства. Осман наказав побудувати міст через Дністер. Його зробили з великим поспіхом для турецького війська, яке переважало всі інші армії Європи, за допомогою військових пристроїв. До його війська приєдналися татари, і, хоча воно вже й так було величезним, воно продовжувало розбухати завдяки людям, захопленим при нападах і набігах, забраним у полон. Тож ця така величезна й неймовірна сила складалася майже з 500 000 воїнів. Він [султан – Є. Л.] мав намір розгромити козаків, які в кількості 60 000 чоловік перебували на відстані одного льє від польського принца, намагаючись поєднатися з ним. Тому турок прагнув завадити цьому, сподіваючись, згідно з думкою кількох волохів-перебіжчиків з табору принца, що поляків, котрі не отримають підкріплення від козаків, він зможе досить легко розбити й це не складе для нього великих труднощів. Проте доблесть козаків виявилася такою, що єдиною річчю, яку турок отримав, було розкаяння в тому, що він затіяв битву з ними. 6 вересня він пішов у наступ на козаків,

Р. 871. – використовуючи гармати. Ті, поєднавши свої лави, оборонялися (німецькі мушкетери підійшли їм на допомогу), б'ючись з таким завзяттям і хоробрістю, що відбили турків і знищили їх у великій

[1] Як правило, в творах французький авторів XVI-XVIII ст. Львів називається столицею Чорної Русі, а Білою Руссю вважаються володіння великого московського князя.

кількості. Осман, розлючений цією поразкою, хотів кінець-кінцем взяти гору. Наступного дня він зробив нову спробу й відправив війська у другий наступ на козаків, щоб розгромити їх. Ті, як і завжди, діяли згуртовано, боронячись з таким самим завзяттям, як і раніше, але з ще більшою силою, бо отримали допомогу від поляків, надіслану їм польським воєначальником[1]. Вони змусили турків відступити, перебивши їх у такій кількості, що набагато перевершило те, що було за день до того. Вони настільки засмутили султана, що він наказав подвоїти сили й утретє відправив війська у наступ на козаків. Проте й цього разу його було відбито з такими ж втратами. Його люди були тут розгромлені, поле вкрите тілами загиблих, двоє пашів потрапили у полон, було захоплено дві гармати, багатьох бранців, а козаки так заповзято переслідували турків, убиваючи всіх, хто траплявся на їхньому шляху, що дійшли б аж до наметів і паланкінів султана, намагаючись відтіснити звідти гвардію, увірватися до військового табору турецької армії й розгромити її, якби польський принц разом з воєначальником не надіслали їм наказ повертатися й приєднатися до них. Фактом є те, що, не розбивши своїх ворогів поодинці, турок намагався перемогти їх разом і безперестанку атакував. Тож протягом шести тижнів, які він стояв перед укріпленнями християн, не минуло жодного дня без бою та без нападу на ці укріплення, від яких його завжди було відбито в усіх зіткненнях. Він втратив загалом десь 100 000 чоловік, не рахуючи тих, хто помер від голоду та хвороб. Двоє пашів втратили свободу, а шестеро – життя. 12 000 поляків було вбито у протистоянні туркам. Один сенатор, два полковники та сім капітанів закінчили тут свої дні. А з 7 000 німців, які перебували в християнській армії, ледве залишилася тисяча. Решта майже вся повмирала від хвороб. Найголовніший польський воєначальник помер від тієї ж лихоманки. Його смерть послабила б хоробрість солдатів і посіяла страх та безлад у таборі, якби вона не була прихована за наказом польського принца. Голод і нестача всього робили більші спустошення у траншеях, ніж напади турків. Саме вони прийшли та беззбройно скоротили число поляків

Р. 872. – до крайньої межі. Турки також зі свого боку страждали від великих нестатків… До них [поляків – Є. Л.] прибули посланці з великим почтом, щоб вести мирні переговори на тих самих умовах, що й перед війною, але з додаванням п’яти нових статей до старих.

Про татарський набіг на Поділля в 1622 р.

Р. 896. – Тим часом татари, за ворожі дії яких султан Осман взяв на себе відповідальність, як ми вже колись зазначали, зробили набіг на Поділля,

[1] Йдеться про Яна-Кароля Ходкевича (1560-1621), визначного польського військового та державного діяча, великого гетьмана литовського в 1605-1621 рр., одного з очільників військ Речі Посполитої. Загинув від смертельного поранення під Хотином.

польську провінцію, та здійснили в ній великі спустошення, до яких вони були дуже звичні... Двічі вони вдиралися сюди, грабуючи, вбиваючи та спалюючи. Проте втретє це не минулося їм безкарно, бо, коли вони поверталися, козаки, котрі очікували їх на переправі, перебили 6 000 з них, а решту змусили тікати. Вони гадали, що, раз Порта не може дати лад татарським розбоям, то й вони можуть чинити подібне, несучи війну до держави, суміжної з Туреччиною. Тож вони обертали на цвинтар все, що зустрічали, спалюючи решту.

Про чорноморські походи козаків у 1624-1625 рр.

Р. 896. – Козаки здійснили набіг через Чорне море з такою зухвалістю, що дійшли аж до воріт Константинополя, грабуючи та спалюючи прекрасні будинки, які розкошуючі турки побудували вздовж узбережжя поблизу веж. Тут часто перебували посеред розваг і задоволень султани-єдиновладці цієї держави, яким яничари та сіпахи служили своєю зброєю та своїм життям, оскільки були їм усім зобов'язані. Місто Месембрію[1] на Чорному морі, що на відстані лише трьох дні шляху від Константинополя, ці козаки та русини взяли силою, розграбували його та піддали вогню, за кілька днів по тому, як здійснили висадку біля веж Константинополя, котрий також омивається хвилями Чорного моря. Пограбувавши та розоривши, як водиться, велике передмістя поряд з Константинополем, вони його спалили. З вікон сералю можна було побачити, як воно палало. Татари, які мешкали вздовж берегів цього моря й перебували під протекцією турків, не отримали від них жодної допомоги, коли в той же час ці козаки та русини пройшли від гирла Дунаю понад узбережжям й атакували велике місто в Криму, розташоване неподалік, розграбували його, вивезли з нього всі його скарби, забрали в неволю татар, які його населяли, а потім його спалили, перетворивши велике місто на величезне багаття. Турки були змушені відрядити 15 галер на Чорне море, щоб зупинити нищення свого процвітання цими козаками. Проте знайшлося так мало людей, згодних іти на війну, що міністрам довелося набирати до своїх лав човнярів з каналу [тобто з Босфору – Є. Л.] та вантажників і носіїв-вірмен, щоб постачати ці кораблі матросами та веслярами. Обурений цими безпорядками султан Мурад [Мурад IV – Є. Л.] загрожував своєму великому візиру та головному воєначальнику, що накаже відтяти їм голови, якщо вони не знайдуть людей, щоб спорядити ці галери…

Р. 928. – Загалом, саме ім'я козаків було жахом і страхіттям Константинополя, бо тут були переконані, що, спричинивши одного разу такий галас, вони повернуться, щоб вогнем і мечем пройти тут знову та залити все кров'ю, а місто перетворити на попелище…

Р. 944. – Руські козаки знову принесли неспокій до воріт Константинополя своїми частими набігами. Бо саме в час цього хвилювання серед яничар, султану

[1] Сучасний Несебр у Болгарії.

повідомили, що 200 козацьких човнів вийшли у Чорне море, маючи намір наблизитися якомога ближче до міста. Зважаючи на це, було відправлено повідомлення начальнику флоту, котрий виводив з порту 43 галери, щоб приєднати їх до тих 12, які вже перебували на Чорному морі, не залишати Босфору. За рік до цього козаки зчинили великі спустошення за 2 льє від Константинополя, впритул до двох замків або веж, розташованих по двох боках Босфору, які слугували бар'єром для цих нападів і завадили їм просунутися далі. Флотоводець виконав наказ і кинув якір на Босфорі. Щоб солдати не нудьгували, він їх використав для будівництва форту на каналі, який мав би зупинити козаків, не потребуючи іншої додаткової варти. Його було побудовано.

P. 945. – Тут розмістили людей, гармати та все те, що необхідне для оборони. Тоді ж почали розшуки козаків, які спустошували береги цього моря. Для того, щоб їх знайти, спорядили 12 галер. За ними потім послідувала й решта з 43. За кілька днів по тому було виявлено козаків. Їх оточила ця велика кількість галер. Оскільки цього разу була перевага у кораблях, силах, гарматах, їх атакували й розгромили. Декому з них пощастило врятуватися втечею, багатьох було вбито в бою, багато потонуло, а 300 з них взяли у полон і зробили рабами. Щоб показати успіх цієї вікторії в Константинополі, було наказано відтягнути 17 цих невеличких човнів до самого порту. Цей тріумф такий малозначний для військового подвигу, був тим не менш важливим для Константинополя й став одним з мотивів возвеличення цього морського паші, котрий отримав посаду каймакама, про що ми вже говорили.

Baudier Michel. Inventaire de l'Histoire generalle des Turcz. Ou sont descriptes les guerres des Turcs, leurs conquestes, seditions, et choses remarquables, tant aux affaires quilz ont eu contre les Chrestiens, comme Grecs,Hongres, Polonois, Bulgares, Moldaves, Transsylvains, Valaques, Slavons, Venitiens, Espagnols, Chevaliers de Rhodes, et de Malte que contre les Infidelles, comme Tartares, Perses, Egyptiens, Arabes, et autres, depuis l'an 1300 iusques en l'annee 1631. Avec la mort et belles actions de plusieurs chevaliers de Malte, et autres Gentilhommes et Seigneurs Francois. – 3e éd. – P.: Henri le Gras et Iean Guignard, 1631. – 998 p.

Згадки про Україну та козаків у «Левантійській подорожі» (1624) дипломата Луї де Е, барона де Курменена[1]

Про продаж невільників у Стамбулі

P. 109. – Більша їх частина [рабинь – Є. Л.], що продається в Константинополі, це польки, московитянки, грузинки та черкаски, які є дуже

[1] Луї де Е, барон де Курменен (перед 1600-1632), французький дипломат і політичний діяч.

білими, але, зазвичай, вони не мають досить приємних рис обличчя. Їх привозять

Р. 110. – до Константинополя купці, які купують їх у малих [тобто кримських – Є. Л.] татар, що приводять їх зі своїх набігів. Поміж них є окремі, які мають поневолених чоловіків і жінок, найбільшої вроди, котру тільки можна знайти у представників їхньої раси. Це тому, що вони відокремлюють найпрекрасніших дівчат, яких тільки можуть знайти між ними і які нічим не поступаються красуням християнського світу [мається на увазі католицька Європа – Є. Л.]. Звичайна ціна такої вродливої дівчини, якщо вона не вміє ні співати, ні плести килими, складає сто екю чи трохи більше. Однак вона [ціна – Є. Л.] дуже зростає, коли та наділена миловидністю та досконалостями, які цінуються в них.

Географічний опис Північного Причорномор'я

Р. 166. – Молдавія одним боком межує з Польщею, яка володіє частиною узбережжя Верхнього моря, яке турки називають Чорним морем. Саме з цього місця козаки, які є підданими поляків, вирушають у походи, щоб пограбувати володіння Великого Правителя.

Про напади козаків

Р. 199. – Великий Правитель провів більше року, збираючи ту армію, яку він водив на Польщу два роки тому[1]. Вона була, насправді, близько п'ятисот тисяч чоловік. Тому в усіх провінціях, які ми відвідали, відчувалася нестача солдатів, які неначе зникли дивним чином. Навіть у Константинополі серед самих турків їх було так мало, що вони змушували французьких купців нести варту поряд з ними. В цей час декілька козаків, підданих польського короля, прийшли на своїх човнах і спустошили два чи три селища, що були розташовані на узбережжі Чорного моря. Це викликало такий жах серед турків Константинополя,

Р. 200. – що вони аж затремтіли зі страху. Тоді кілька найповажніших з них прийшли просити королівського посла[2] , щоб він погодився захистити їх у випадку, якщо місто буде захоплене…

Р. 264. – 7 чи 8 галер постійно чатують у Чорному морі на козаків.

[1] Йдеться про бойові дії під Хотином у 1621 р.

[2] Йдеться про французького посла у Константинополі Філіппа де Арле графа де Сезі (бл. 1582-1652), який понад два десятиріччя представляв інтереси свого королівства у столиці Османської імперії.

Окрема глава, що має назву «Про інтереси польського короля» і безпосередньо пов'язана з Україною та козаками

Р. 284 –

Про інтереси польського короля.

Володіння польського короля відділені від Молдавії, яка є данницею Великого Правителя, річкою Дністер й сягають узбережжя Верхнього моря аж до гирла цієї ріки, де починаються землі володаря Малої Татарії[1].

Р. 285. – Молдавський князь, сповідує ту ж віру, що й багато підданих польського короля, які належать до грецької церкви. Він ніяким чином не заважає цьому королю й не завдає клопоту. Хіба що у випадках, коли він шукає підтримку проти Великого Правителя. Він закликає війська цієї могутньої монархії до своєї країни. Зовсім інше стосується володаря малих татар. Той ніколи не припиняє напади та безчинства. Відмінність між ними полягає ще й у тому, що раніше поляки платили цьому володарю чотири тисячі зливків щорічно за Південну Русь, за яку не відмовляються платити й зараз, але у вигляді дарунку. Однак цей володар бажає отримувати їх як данину, а не дарунок. Отже, оскільки татари не живуть нічим іншим, як розбоєм серед своїх сусідів, вони ніколи не захочуть знищити цю відмінність, щоб завжди мати привід для нападу та пограбування Польщі.

Зло, яке вони спричиняють, є великим. Бо вони руйнують Поділля, Волинь і, особливо, Південну Русь, яка сьогодні є майже суцільною пустелею, зарадити чому польський король не в змозі, тому що цей кордон складається з широких степів, відкритих з усіх боків. Коли він тримає армію в полі в одній стороні, ті роблять напад на іншу. Причому з такою швидкістю, що залишається менше льє, коли отримують звістку про їх наближення. При такому ході речей Польща неодмінно була б загублена, якби король не надумав грабувати через Високе море [тобто Чорне море – Є. Л.] землі

Р. 286. – Великого Правителя, щоб змусити таким чином його стримувати татар і наказати їм не робити набігів на цю країну. В цьому був досягнутий успіх.

Шляхетні поляки, які живуть поблизу Німеччини, озброюються так само, як і німці. Однак ті, хто наближені до Туреччини та малих татар озброюються і виглядають подібно до них й звуться козаками. Саме вони є тими, хто за наказом польського короля робить напади на землі Великого Правителя. Їхні загони поповнюються людьми з Поділля, Волині та Русі. Сьогодні їх усі називають іменем козаків. Вони мають маленькі човни, які звуться чайками (*Caïcs*), у кожну з яких може поміститися 35-40 солдатів, які служать також і веслярами. І хоча це море не є дуже широким, воно дуже

[1] Кримське ханство західними європейцями в XVI-XVIII ст. часто називалося Малою Татарією.

часто хвилюється, й перекинутися в ньому було б дуже небезпечно. Тому вони обшивають всі свої чайки волов'ячою шкірою, так щільно, щоб вода не могла сюди проникнути й щоб завадити волнам перехлюпувати через краї. Ці шкіри натягуються і прив'язуються до поясів воїнів, які, отже, мають половину свого тіла вільною. Вони відправляють, як правило, 50 чи 60 чайок разом і грабують містечка, які Великий Правитель має на цьому морі. Якось вони навіть вчинили розбій у 5 чи 6 льє від Константинополя. І, якби не було двох фортець, які охороняють протоку, вони змогли б навіть проникнути в константинопольський порт і підпалити арсенал і галери. Маючи трохи більше

Р. 287. – щастя, вони б здобули і місто. Принаймні, туркам це не здавалося неможливим, саме тому вони мали занепокоєння протягом наступних років.

Коли трапляється, що козаків переслідують галери Великого Правителя, вони відступають до Палюс Меотидес [«Меотидського болота», антична назва Азовського моря – Є. Л.], де роблять дірку в кожній зі своїх чайок, щоб затопити їх і спустити на дно, а самі пірнають під воду в цих болотах, у яких проводять цілий день. Щоб дихати, вони зрізають очеретину, один кінець якої тримають у роті, а інший – над водою, очікуючи таким чином приходу ночі. Потім вони знову дістають свої чайки з води, забивають щілини, щоб не могла зайти вода, й атакують галери, які часто не здогадуються виставити сторожу, й наводять такий жах, на які здатні тільки вони.

Аж до цього часу Великий Правитель не мав змоги завадити їхньому піратству. Хоча він побудував різні фортеці у гирлі Бористену, або Дніпра, та багатьох інших місцях, але ці чайки є такими легкими, що козаки їх легко перетягують по землі до того місця, де їм зручніше відпливати. Лихо, яке вони принесли довгому узбережжю Європи впродовж 1619-1620 рр., викликало лють султана Османа й змусило його оголосити війну королю Польщі, щоб помститися за це. За мирним договором, який був підписаний, обидва володарі урочисто заприсяглися

Р. 288. – перешкоджати всім проявам ворожості й утримувати від них своїх підданих, відповідно Великий Правитель – татар, а польський король – козаків.

Ця війна добре прислужилася полякам, бо серед переваг, отриманих ними, була й велика повага до них з боку турків.

C[ourmenin], baron des H[ayes Louis]. Voyage du Levant, fait par le commandement du roi en l'année 1621. – P.: Chez Adrian Taupenar, 1624. – 420 p.

Уривки з праці Жана Ле Лабурера сіра де Блеранваля[1] «Повідомлення про подорож королеви Польщі та про повернення мадам де Гебріан, дружини маршала, жінки, що виконувала повноваження надзвичайного посла та супроводжувала королеву» (1647)

Про руську віру

Р. 15 – Русини дотримуються грецької віри…

Р. 17 – Року 1595 число прихожан збільшилося через повернення в лоно римської церкви єпископів грецької секти, що підпорядковувались митрополитам Київським, зокрема, Полоцького, Володимирського, Луцького, Холмського та Пінського, але ні населення, ні знать не схвалили цієї унії, що була зроблена без їхньої згоди…

Р. 118 – Мова польська є слов'янською (*le langage Polonois est Sclavon*), так само як і мова московитів, русинів, хорватів, моравців, богемців, сербів, ілірійців, болгар, сілезців та ін…

Вже минуло сім століть, як Польща навернулася до віри християнської… Але Русь, маючи сусідство та торгівлю з греками, зберігає свої звичаї та схизматичну віру без змін. Хоча просвітлення мало помалу надходить. Більша частина їхніх єпископів вже повернулися до лона римської церкви в 1595 р., багато знатних родин зробили те ж саме, тож скоро вся провінція стане римо-католицькою. Залишаються тільки козаки, які належать до секти магометанської (*il n'y a que les Cosaques qui sont de la Secte de Mahomet*) та не бажають нічого змінювати через свою дику вдачу, що не дозволяє їм зрозуміти нічого іншого, ніж завзято дотримуватись релігії свого народження.

Р. 221. –

Про Русь

Ягайло приніс у подарунок короні польській Литву, Жемайтію, Русь, Поділля

[1] Жан Ле Лабурер сір де Блеранваль (1623-1675), відомий французький культурний і релігійний діяч, духівник Людовіка XIV. Твір Ле Лабурера здобув великий успіх, оскільки з'явився напередодні Хмельниччини й був дуже актуальним.

Р. 222. – та Волинь: всі ці князівства об’єднувалися під назвою Литви, тому що вони були підкорені зброєю його попередників і перетворені на провінції. Я розумію тут під словом «Русь» країну, яка власне зветься Роксоланією і є лише маленькою часткою тієї великої країни Русь, що складає головну частину держави великого князя московського, який визначає себе, зазвичай, великим володарем русинів, а інколи імператором та володарем всієї Русі (*J’entens sous le mot de Russie, le pays proprement appellé alors Roxolanie, qui ne fait qu’une petite partie de ce Grand pays de Russie qui est le principal Estat du Grand Duc de Moscovie, qui se qualifie ordinairement Grand Seigneur des Russies, & quelquefois Empereur & dominateur de toute Russie*).

Та Русь, що належить королю Польщі, зветься Чорною, або Південною (*Russie Noire, autrement meridionale*). Головним серед її міст є Львів, у якому король Казимир утворив архієпископство, що залишається єдиним в цій провінції, в 1354 р. При папі Урбані V воно було перетворене на Галицьке, а Львову повернуто титулатуру єпископства, та згодом архієпископство було тут відновлено, а єпископія зі Львова перенесена до Кам’янця. Королі Польщі часто проводили свої переможні війська через усю Русь, яка їм сплачувала данину, зокрема й князівство Київське, що часто переходило на бік ворога й за це несло покарання. Місто Київ, яке багато разів витримувало облогу, було, врешті-решт, підкорене, а Ярослав, його князь, був змушений визнати свою залежність. Період міжкоролів’я після Казимира I дав їм [русинам – Є. Л.] можливість отримати свободу, проте Болеслав II підкорив, нарешті, майже всю Русь в 1074 р. і захопив Київ, Перемишль і Луцьк (*Laski*). Болеслав Кривоустий і Лешек Білий мали подібний клопіт. Цей народ не робив більше нічого без допомоги татар, які використовували його під час своїх набігів на Польщу, на чолі з князями Левом і Романом. Данило, син Романа, став згодом володарем усієї Русі, й папа надіслав йому корону та

Р. 223. – надав титул короля в 1262 р. В усякому разі його війська були неспроможні чинити лихі справи в Польщі. Лев, його наступник, не був більш вдалим, зазнавши поразки в 1277 р. Тому, щоб помститися, він знову звернувся до татар в 1285 р. Здобич, захоплена ними, була великою. Також успішним був їхній набіг на Сандомирщину в 1302 р., але він не закінчився так само вдало, бо вони були розгромлені поблизу Любліна, й це місто було повернуто через 57 років після того, як було втрачене. А рік 1342-й виявився для них ще менш сприятливим: Казимир Великий відібрав у них Львів, Санок, Перемишль, Галич, які мали своїх князів, і де знаходився король на ім’я Коломан, а також Теребовль і *Lubassovie*[1]. Це одні з найголовніших міст цієї частини Русі, яка була перетворена на провінцію Польського королівства. На них також були поширені права Ягайла, які були поєднанні з

[1] Очевидно, мається на увазі волинське місто Любомль, за яке точилися війни між поляками та литовцями, менш ймовірно Любешів, який з’явився пізніше, хоча за написанням французька назва ближче до останнього.

тим, чим він володів (тобто Поділлям), після одруження його з Ядвігою в 1386 р. Владислав, його син, в 1435 р. дав знаті цього регіону ті ж привілеї, якими володіла шляхта королівства та якими вони володіють донині. Ця країна ділиться на чотири воєводства: Брестське, Київське, Брацлавське[1], Руське, до них можна додати також і Подільське.

Русь – це, можливо, найкраща та найбагатша країна світу (*La Russie est peut etre le pais du monde le meilleur, & le plus fertil*). Матвій Меховіта каже, що, якщо землю тут один раз зорати та засіяти, вона без зусиль родитиме три наступних роки, завдяки тим зернам, які залишаться в ній після жнив. За три дні в цій місцевості трава досягає висоти жердин з паркану, що, якщо плуг залишиться на цей час у полі, відшукати його буде не просто. Тут бджіл така кількість,

Р. 224. – що не лише вуликів, але й стовбурів дерев не вистачає їм, щоб виробляти свій мед. Тож земля та береги річок слугують їм за склади. Тому ця земля починає мало-помалу поповнюватися «чужинцями», які прилітають з усіх усюд. Між цими тваринами часто вибухає справжня війна за збереження своїх осель. Тут є багато річок і струмків сповнених рибою, а також сила-силенна джерел. Місцеві мешканці кажуть, що вони народжуються тут з роси, дарованої Небом, яке щедро проливає свою благодать на цю провінцію. Як я зрозумів з листів кількох наших французів, котрі побували там цього року разом з королевою Польщі[2], повітря там чудове, воно не таке жарке як в Італії, ця країна має природні красоти, які можна порівняти хіба що з красотами Франції, яку ми любимо найбільше, і Франція помістилася б тут повністю, якби цей край був заселений французами. Тут є багато озер, де видобувають сіль у великій кількості. Однак торгівля переривається через набіги татар, які руйнують щасливе життя цієї землі на користь іншої, підвладної хану.

Християнська релігія сюди була принесена греками, разом з тією оманою, яку продовжують ще сповідувати більшість міст та приватних осель. Але в усякому разі римо-католицька церква має тут найповажніше місце. Головним її примасом є архієпископ львівський. Схизмати ж продовжують підкорятися архієпископу Києва, стародавньої столиці Русі. Є кілька їхніх єпископів, головним чином у Москві, Молдавії та Валахії. Архієпископ Ісидор, який прибув на Флорентійський собор до папи Євгенія IV з сотнею людей свити,

Р. 225. – повернувся до лона святої церкви, але був убитий московитами, коли почав їх закликати полишити схизму[3]. Вони надають великого значення святому папі Григорію, який їхньою мовою зветься «Беседник» (*Byessednic*), тобто бесідник, проповідник[4]. Вони читають його проповіді, що перекладені їхньою слов'янською мовою, якою вони

[1] В тексті – *Inowladislavie*.
[2] Мається на увазі Марія де Гонзага – француженка за походженням.
[3] Тут явна помилка, митрополит Ісидор втік з Москви й помер у Римі.
[4] Мається на увазі папа Григорій I Діолог (Двоєслов) (бл. 540-604).

користуються при богослужінні. Також є багато вірменських купців, які розселилися по всій країні, вони використовують вірменську мову у своїй релігії, так само як юдеї єврейську. Останніх тут дуже багато. Їхнім основним заняттям, на відміну від інших, що виконують основну роботу, є торгівля, збирання податків і лихварство.

Кажуть також, що на Холмщині сухі дерева та соснові гілки, які падають на землю, за рік-два перетворюються на камінь. А поблизу Бористену чи Бога[1] сила-силенна комах, яких називають Ефімерами[2] (*Ephimeres*), що є крилатими червами з двома, чотирма чи шістьома крилами, народження, життя та смерть яких відбуваються протягом одного сонячного дня.

Про козаків запорозьких

Весь світ знає їхнє ім'я, проте мало хто відає про їх походження. Часто думають, що це якийсь народ. Однак зовсім інше доводиться хронікою Павла Пясецького, єпископа Перемиського[3] (*Paul Paseiki Evesque de Premislie*). Це розбійники без закону та військової організації, які скупчилися на кордонах Русі, щоб робити набіги на турецькі краї через Чорне море. Мудрий король Стефан Баторій дав їм устрій і закони, якими

Р. 226. – вони мають керуватися у випадку війни та захищаючи від нападів Русь в часи миру. Щоб краще пояснити, треба знати, що вся та країна, яка лежить між Данастом[4] або Тирою, Гіппанісом[5] і Бористеном, аж до меж Понту Евксінського [Чорного моря – Є. Л.], належить Польському королівству, решта – Великому турку Сулейману[6], котрий наказав мешканцям Білгорода (*Bialogrodie*), розташованого на іншому боці Тири, що впадає до Овідського озера[7] (*le lac d'Ovide*) на Понті Евксінському[8], які перевели худобу на вигони іншого берега, сплачувати йому данину. Існував тут колись польський порт, який називався Качубей[9] (*il y avoit autrefois un port des Polonois nommé Caczubey*), де завантажувались товари з внутрішніх районів для Константинополя. Нині цю назву носить маленьке містечко.

---

[1] Тобто Дніпро та Західний Буг.
[2] Тут йдеться про комах-одноденок.
[3] Павло Пясецький (1579-1649), автор латинської хроніки про Польщу (1645).
[4] Тобто Дністер.
[5] Антична назва Південного Бугу.
[6] На час написання цього твору в Османський імперії правив Ібрагим I (1640-1648). Сулейман I Пишний правив за сто років до цього (1520-1566).
[7] Дністровський лиман
[8] Чорне море.
[9] Мається на увазі Хаджибей, сучасна Одеса.

Для того, щоб охороняти цю країну, яка простяглася вшир на три дні шляху від Бористену до річки Танаїс[1], королі Польщі постановили: четверту частину від зібраних ними податків, за декретом прийнятим на варшавському сеймі в 1562 р. при Сигізмунді-Августі, зберігати в Равському замку[2], й утримувати на ці гроші військо[3], до якого включати кожного двадцятого селянина, який ставав би піхотинцем. Король Стефан [Баторій – Є. Л.] додав до них ще дві тисячі кінних пікінерів, котрих розмістив неподалік земель Херсонесу Таврійського[4] навпроти Білгорода [Дністровського – Є. Л.]. Однак така обмежена кількість виявилася занадто малою для молоді королівства, яка бажала набути військової майстерності через потребу захисту проти татар, що чинили постійні вторгнення. Тепер всі землі, розташовані навколо Києва, Бара та Брацлава, були знову швидко заселені та відбудовані. Багато міцних замків було створено шляхтою цієї країни. Цей же король [Стефан Баторій – Є. Л.] також зібрав докупи тих грабіжників і волоцюг, що походили з усіх куточків держави,

Р. 227. – яких називають козаками, бо вони виявляють велику прудкість при своїх набігах на турецькі володіння, а «*kosa*» польською мовою означає «коза». Ось чому легкі вершники, що несуть охоронну королівську службу, отримали назву козаків. Вони мають відповідну зброю: лук, стріли, шаблю, а зараз також пістолети та карабіни. Він [король – Є. Л.] розмістив їх на островах Бористену, звідси їх і прозвали козаками запорозькими або запорожцями (*les kosaques Zaporowski, autrement Zaporowiens*). Ця ріка, що починається в двохстах німецьких льє шляху в провінціях Московії, тече через Сіверщину (*Severie*) та Литву, протікає в п’ятидесяти льє нижче Києва через протоку, усіяну підводними скелями, які польською та слов’янською мовою називаються «порогами» (*porohi*). Прохід тут дуже тісний, тому річка поділяється на кілька маленьких рукавів на цій ділянці, які далі зливаються докупи. В цьому місці є сімдесят островів, які звуться Запоріжжям (*Zaporohi*), тобто місце після цих сходинок, тому що вода тут тече наче по сходах. Земля цих островів не приносить великої користі, а ось вода значно вдячніша, тому що дає їм [козакам – Є. Л.] багато риби, яку вони посипають попелом, через брак солі, й висушують на сонці про запас. Вони живуть лише в чотирях днях шляху від півострова Херсонес Таврійський (*la Peninsule de la Kersonesc Taurique*). Це злоблива скеляста та усамітнена країна, яка не виробляє нічого, щоб прохарчувати татар, котрі її населяють, і їхню худобу. Вони живуть неподалік від берегів Бористену й кочують разом зі своїми родинами та житлами, які складаються з критих возів, щоб можна було сховатися на випадок дощу. Вони зупиняються на одному місці доти,

[1] Дон.
[2] Мова йде про королівську скарбницю в Раві-Мазовецькій, де зберігалися кошти на утримання т.зв. «кварцяного» війська.
[3] У тексті – *la milice* – тобто «міліція».
[4] Тут мається на увазі Кримське ханство.

доки мають тут фураж, а потім переходять на інше, ведучи, таким чином, життя

P. 228. – кочове й переходячи з місця на місце. Коли вони мають сприятливу нагоду, то роблять набіги на Польщу чи Московію, але рідко при цьому їм вдається уникнути нападу козаків, які, зазвичай, атакують їх на зворотньому шляху та відбирають награбоване. Козаки ведуть дуже подібний спосіб життя, постійно воюючи з турками, не лише на землі, але й на морі, заходячи навіть в глиб Анатолії. Вони відпрацювали дуже незвичну манеру ведення морської війни, оскільки їхні найбільші кораблі, що можуть вмістити лише сорок чоловік, зроблені з суцільного стовбура липи (*un seul arbre de tilleul*), який вони видовбують і складають таким чином, щоб вийшов легенький баркас. Підлогу всередині човна вони вимощують коров'ячими та козячими шкірами, а з обох боків його обв'язують невеличкими оберемками очерету, які пом'якшують удари морських хвиль та дозволяють почуватися впевненіше під час шторму. Саме на них [цих човнах – Є. Л.], взявши значну кількість зброї та провізії, вони проходять відрізок у тридцять льє прісною водою по Бористену й виходять у море Евксінське, не лякаючись фортець, збудованих турком по берегах і з двох боків гирла. Пливуть вони посередині річки, поза межами досяжності [гармат – Є. Л.], якщо не мають достатньої сили, щоб їх атакувати, бо вони їх кілька разів захоплювали. Маючи сотню цих човнів або маленьких бригантин (*cent de ces chalouppes ou petits brigantins*), вони переправляють сухопутне військо вглиб Малої Азії й підкорюють її міста. Трапезунд відчув силу їхньої могутності в нашому столітті. Вони захопили та пограбували також Синоп. Та, насамперед, я захоплююся їхньою відвагою та зухвалістю, коли вони пограбували передмістя Константинополя на виду в усього міста, самого великого повелителя та його двору. Ніколи раніше турки не мали випадку,

P. 229. – щоб їх атакували на морі Евксінському та так їх розгромили. Коли вони збирають могутній флот, козаки, які знають всі гавані, переховуються зі своїми маленькими суднами в безпечних місцях, куди інші не можуть дістатися. Їхнє ім'я наводить жах на всю державу турецьку. Ніколи не було когось більш грізного за них. «*Quantumvis* [лат. «в будь-якому разі» - Є. Л.], - говорить Пясецький, - *alii ordines militares Christiani, tumeant gloriosis & magnificis nominibus* [лат. «жодна з військових сил християнських не мала такого славетного та величного імені» - Є. Л.]».

Колись був у них звичай (а дехто робить так і нині) повертатися взимку до своїх провінцій, щоб вести господарство, але король Стефан [Баторій – Є. Л.], розуміючи важливість їхнього перебування на кордонах, дав їм замок Трахтемирів (*le chasteau de Techtimirow*) у двадцяти німецьких льє від Києва, на березі Бористену. Сьогодні тут знаходиться місцеперебування їхнього начальника (*le chef*), призначеного королем. Тут є гарний гарнізон, який, зазвичай, складається з двох тисяч чоловік, для охорони островів Запоріжжя (*pour la garde des Isles Zaporohi*). Турок завжди скаржиться на їхні набіги.

Він часто погрожує Польщі війною, якщо та не буде їх стримувати. Однак зробити це дуже важко. Справді, якщо розбій їм буде заборонений, саме королівство буде страждати від їхніх грабежів. Подібне відбулося в часи короля Сигізмунда [III – Є. Л.] в 1596 р., коли знадобилось об'єднати всі сили під владою короля, який відправив проти них Станислава Жолкевського, і той розгромив їхнього генерала[1] Наливайка, солдата удачі (*leur General Nalewayko soldat de fortune*) й, оточивши їх в якійсь місцині, змусив видати цього генерала разом з чотирма своїми головними офіцерами (*ce General avec quatre de ses Officiers principaux*), котрі склали свої голови на варшавському дворі. Таке ж було і з Підковою (*Podkowa*), їхнім попередником,

P. 230. – в 1587 р. та з Павлюком (*Paulucus*), їхнім наступником в державі, в 1638 р. Тоді король постановив їх знищити й створити нове військо (*nouvelle milice*) для виконання їхнього обов'язку. Микола Потоцький (*Nicolas Potoki*), який був уповноважений здійснити це доручення, зіштовхувався постійно з найгіршими наслідками. Вони [козаки – Є. Л.] довгий час відмовлялися слухатися й, нарешті, погодилися підкоритися керівнику, якого король їм призначить, виконувати лише накази Його Величності та не мати у своєму складі більше шести тисяч чоловік. Їм було дана обіцянка, що їх не чіпатимуть, яка погано виконувалась (*qui fut mal-gardée*). Багатьох було вбито солдатами з армії [Потоцького – Є. Л.], частина втекла до Московії, інші – до татар, де вони були досить прихильно зустрінуті. Отже, ця сила, яка створила таку велику славу королівству, яка нічого йому не коштувала та яка його захищала від нападів татар, тепер майже знищена[2] (*Ainsi cette force qui donnoit beaucoup de reputation au Royaume, qui ne luy coustoit rien, & qui le gardoit des incurcions des Tartares est presque ruïnée.*). Новому війську, створеному замість неї, потрібен буде довгий час, щоб досягнути тієї поваги, яку мали справжні козаки (*l'estime des veritables Kosacques*), якщо тільки не дозволити тим, хто втік, повернутися. Року 1632-го вони просили у З'єднаних держав[3] дати їм право голосу при виборах короля, в чому їм брутально відмовили, оскільки вони не належать до шляхетного стану (*dont ils furent rebutez comme ignobles*), хоча ці солдати явно потребують такої речі. Все тут створено для блага шляхти (*en faveur des Nobles*), яка полишаючи військову службу отримує чини та посади в своєму воєводстві (*son Palatinat*). Козаки ж просять лише захисту прав грецької релігії, яку дехто з них сповідує (*la Religion Grecque que quelques-uns d'entr'eux suivoient*), а їм тільки відповідають, що врахують це за умов вірної служби.

[1] Козацьких гетьманів французькі автори, як правило, іменували генералами.
[2] Наближче майбутнє довело помилковість твердження автора.
[3] Мається на увазі Річ Посполита Корони Польської та Великого князівства Литовського.

До цієї постанови про козаків, королі Польщі використовували в якості легких вершників також і декілька татарських загонів, які чинили шкоду країні,

P. 231. – головним чином проти німців у Прусській війні[1], в якості винагороди їм дали тільки дві тисячі овчин і кілька згортків англійської вовни. Все це обійшлося в десять тисяч екю за всі роки. Король Стефан [Баторій – Є. Л.] сказав на сеймі в 1586 р., що не хотів би більше ніколи залежати від цих звірів. Їхні обурені посли повернулися звідти з порожніми руками. Тепер вони піддані турків, і, якщо Польська держава їм робить якісь дарунки, то лише для того, щоб зупинити їхні набіги.

P. 262. –

Про князівства Смоленське та Чернігівське

Титул князя Смоленського сьогодні приєднаний до корони польської, від часів короля Сигізмунда та його сина Владислава IV. Перший підкорив його в 1611 р., другий його зберіг і змусив визнати це Московита за миром року 1634-го, який утримував це володіння, захоплене своїми попередниками більше сотні років тому, у великого князя литовського, при королі Сигізмунді I, завдяки зраді Михайла Глинського. Матвій Меховіта каже, що це князівство тягнеться на 60 чи 70

P. 263. – льє, його головне місто називається також Смоленськ і воно було оточене дубовими мурами й опоясане глибокими ровами, але князь московський, для якого володіння ним було дуже важливе, тому що воно відкриває прохід в глиб його країни, оточив його потужними кам'яними мурами та зміцнив великими вежами. Як відмітив єпископ Пясецький у своїй хроніці, сказавши, що тільки три міста є такими укріпленими – це Псков, Москва та Смоленськ.

Князівство Новгородське, або князівство Сіверське, були також включені до мирної угоди, але король польський поки що не носить такого титулу, хоча має титул князя чернігівського, що йому дозволено назавжди. Це провінція поряд зі Смоленщиною. Вони обидві колись залежали від Великого князівства Литовського, до якого нині вони знову приєднані зброєю могутнього та доблесного князя Владислава IV, який зараз править.

Le Laboureur S. de Bleranval J. Relation du voyage de la royne de Pologne, et du retour de madame la mareschalle de Guebriant, ambassadrice extraordinaire, & sur-intendante de sa conduite. Partie II. Traité du royaume de Pologne, de ses provinces, de leur gouvernement ancien & moderne, de leurs princes particuliers, & de leur union sous une mesme couronne. – P.: Chez la Vesue Jean Camusat et Pierre Le Petit, imprimeur ordinaire du roy, rue Saint Jacques, à la Toison d'Or, 1647. – 280 p.

[1] Очевидно, йдеться про Лівонську війну (1558-1583).

З праці П'єра Лінажа де Восьєнна[1] «Дійсна причина повстання козаків проти Польщі» (1674), де той значною мірою переказує слова колишнього польського коронного підканцлера Ієроніма Радзейовського[2]

Свідчення Радзейовського про навмисне підбурення козаків до повстання Владиславом IV, щоб використати їх у запланованій війні

Р. 14. – Він [король Владислав IV – Є. Л.] мені сказав згодом, що вирішив відправити послання до найголовніших начальників козаків, щоб заохотити їх вдатися до видимості, начебто вони збираються повстати. Якщо він зможе підійняти їх до цього удаваного повстання, то

Р. 15. – більше не сумніватиметься у своєму намірі. Він наказав мені зберігати в таємниці те, що повідомив. Я серйозно про це замислився… Запевняю вас, що задум володаря мене збентежив, тому що це велика небезпека дати зброю в руки такому невгамовному народу, яким є козаки…

Р. 18. – Було постановлено залучити на свій бік найвпливовіших з цих людей і вжити необхідних заходів, щоб зберегти громадський спокій. Це було нелегкою задачею, змусити козаків прийняти наші пропозиції, які вони мали виконати. Вони ще добре пам'ятали останній заколот своїх батьків і кари, які його супроводжували. Вони побоювалися, що це може бути пастка, щоб дізнатися чи здатні вони тримати в руках зброю. Ось чому найрозумніші та наймогутніші з цієї нації були останніми, хто на це погодились.

Р. 19. – Раз я був серед тих, кого король туди відрядив, щоб зробити їм цю пропозицію, я сам є свідком того лиха, яке доручили їм здійснити. Я зробив цю подорож, під приводом того, що хочу відвідати кілька маєтків, які належали моїй дружині неподалік тих місць, де я ніколи не бував. Після того, як мені дали необхідні настанови, я взявся за це велике діло. Я вже казав вам, що знайшов немалий опір у душі цих людей і все це викликало в

---

[1] Очевидно, П'єр Лінаж де Восьєнн був деякий час чиновником дипломатичного відомства в адміністрації одного зі стовпів французького абсолютизму П'єра Сег'є (1588-1672), який обіймав посаду канцлера Франції з 1635 р. і був членом Французької академії. Такий висновок можна зробити із переднього слова записки, адресованого Сег'є. Документ було складено на замовлення останнього для ефективнішого проведення дипломатичної діяльності власного королівства з урахуванням внутрішньо- та зовнішньополітичного становища Речі Посполитої. Зокрема, дана записка мала прислужитися французькому послу в Швеції П'єру Шаню.

[2] Ієронім Радзейовський (1612-1667), відомий польський політичний діяч. Як видно з контексту, твір французького автора було написано на початку 1660-х рр.

них підозру. Й запевнення, які я їм доводив, стали б даремними, якби я не мав щастя зустрітися з одним з їхніх начальників, з котрим у подорожах, які я

Р. 20. – колись здійснив, зав'язав близькі дружні взаємини. Я спочатку його не впізнав, і, можливо, не впізнав би його ніколи, якби він мені не нагадав кілька випадків, що відбулися з нами й були спільними для нас обох. Тож ми відновили наші дружні почуття, котрі були колись між нами, і він мені повністю розкрив причину опору, який я знайшов у цих людей зробленим мною пропозиціям. З того часу, він почав робити ту ж саму справу, щодо своїх земляків і повів її з такою впевненістю й успіхом, що зміг подолати всі ті труднощі, з якими я стикнувся. Зрештою

Р. 21. – з ними зав'язалися переговори. Однак було дуже складно переконати цих людей, що перебували в недовірі, й, чим більше я їх переконував, тим більше в них зароджувалося підозр стосовно мене. Без допомоги мого друга всі мої вміння виявилися б даремними, і я змушений був би повертатися назад, навіть не розпочавши серйозних перемовин. Однак саме тоді, коли він відкрив мені шлях до переконання, я знайшов стільки піддатливості та покірності в їхніх головах, що мені було зовсім неважко не тільки переконати їх, але й знайти слова, щоб упевнити їх у безпеці, до яких вони так довго не хотіли дослухатися. Тож вони пообіцяли мені все те, що я прагнув від них, не роблячи замаху на їхні інтереси…

Р. 25. – Я знаю, що дехто намагається переінакшити мотиви, які ми вкладали у це збурення козаків, бо після смерті короля Владислава його вороги, щоб спаплюжити його пам'ять, розголошують повселюдно, що його наміри були шкідливими для держави, оскільки він про них нікому не повідомляв і ніколи навіть не мав тих

Р. 26. – думок, які ми йому приписуємо, і що не треба жодним чином чогось шукати в Порті у Великого правителя, оскільки ми живемо у Польському королівстві, і що король не мав жодного іншого наміру в цій справі озброєння козаків, як мати привід для підкорення собі королівства й перетворення його на спадкове…

Я не роблю вам це повідомлення так, як розносять міські чутки чи наші газети, але я повідомляю вам все з власного досвіду на підставі тих переговорів, які я провів за наказом цього володаря з козаками.

Свідчення Радзейовського про несприйняття шляхтою задумів короля, її намагання придушити повстання козаків та смерть Владислава IV

Р. 35. – Незабаром король помер, а його величний задум був зруйнований. На лихо, дуже мало людей знали причину [цього повстання]. Козаки були змушені обернути свою зброю проти власної батьківщини, щоб захистити себе в такий спосіб, який ми згодом бачили.

Що б там не казали,

Р. 36 – я не міг їм надати допомогу.

Повідомлення Радзейовського про колишні війни козаків з Кримом

Р. 60. – Він [хан – Є. Л.] змушений тримати завжди великі загони на кордонах Подолії та

Р. 61 – Чорного моря через те, що козаки його турбують безперестанно. Бо як тільки наступить гарна погода та розтане крига, козаки рушають по Дніпру на маленьких переносних човнах і роблять зі своїх територій набіги на його землі. Тому без цих великих загонів, які він утримує завжди на своїх кордонах, вони б не давали йому спокою. Зате взимку, коли річка вкривається кригою, вони переводять по льоду свою худобу на острови, які є на ній. Вони отримують від ріки стільки вигід, що кажуть про неї немов би вона тече молоком і медом. Тому що вздовж неї є багато місцевостей, де ростуть великі ліси, сповнені медоносних бджіл, а ці острови, на яких вони проживають, мають гарні пасовиська для їхнього скоту, що дає багато молока.

Про козацьких посланців до султана й участь Туреччини у повстанні

Р. 92. – Порта, що вирішила скористатися цими загонами та помститися за втрати, які вона мала під час останніх війн, зустріла з радістю депутатів від козаків, завірила їх у протекції Його величності й віддала наказ татарському хану вступити на Україну, щоб приєднатися до них.

Слова Радзейовського про гоніння на нього у Польщі

Р. 104. – Ці люди [йдеться про шляхту – Є. Л.] не відрізнили удаване повстання козаків від справжнього, трактуючи його як дійсний заколот. Й, щоб згубити тих, хто були посередниками та кому Владислав довірив цей секрет, вони почали їх гонити

Р. 105. – з двору як зрадників. У цей час канцлер Польщі помер, я мав йому наслідувати за законами королівства, бо віце-канцлери завжди наслідують канцлерам… Мої вороги, які стали господарями у королівській раді, захотіли мене знищити. Вони боялися, що, якщо я отримаю цю посаду, я умовлятиму

Р. 106. – Казимира продовжувати наміри його брата-короля, які були їм неприємні, бо вони не брали б у них участі. Козаки тим часом взялися за зброю, їм було відправлено наказ негайно її скласти, однак ми, на жаль, усвідомили, що було дуже небезпечно дати її в руки цим людям. Скликали сейм, щоб визнати нове правління. Але мої вороги стали такими могутніми, що після того, як вони мене усунули від обов’язків канцлера, вони проголосили мене «зрадником батьківщини» й «зачинателем» цього повстання козаків. Минуло вже два роки як я залишив батьківщину й переходжу з однієї провінції до іншої й прибув зараз до Франції.

Слова Лінажа де Восьєнна Радзейовському, у яких він сам підтверджує його трактування подій

P. 108. – «Ви мене так добре переконали своїм оповіданням про причину повстання ваших козаків, що я не маю підстав думати інакше. Ви повідомили мені обставини настільки особисті, що неможливо в них сумніватися й не бути в них переконаним. Це правда, тому що мсьє герцог Арпажонський [Луї д'Арпажон (бл. 1600-1679), французький посол у Варшаві – Є. Л.] мені розповідав подібні речі також, коли говорив мені про польські справи та своє посольство. Він шкодував про смерть короля Владислава та безлад, який зчинився у вашому королівстві. Але, оскільки справжнє повстання козаків почалося у час його повернення, він його не міг повністю усвідомити, щоб повідомити про нього королівському двору…

P. 109. – Насправді, задумана річ, яка мала на меті принести стільки слави Польщі, спричиняє сьогодні її руїну. А слухняність козаків призвела їх до того, що їх оголошено злочинцями та зрадниками. Але мене не дивують такі зміни (*ces revolutions*), тому що речі, спрямовані на найбільше добро, часто обертаються найбільшою шкодою, коли їм заважають. Я сам не насмілився б просити вас пояснити мені ті великі переміни, які попри все є славетними. Бо говорять різне

P. 110. – про вашу подорож, так і про це повстання. Тож ви могли б дозволити мені вас захистити й відкрити очі нашим французам, які говорять лише про те, що є в наших газетах, а ваші вороги намагаються сприяти тому, щоб те, що пишеться у Франції, вас дискредитувало».

Радзейовський, подякувавши мені, продовжив свою розповідь: «Я дуже радий, що ви зрозуміли завдяки моєму оповіданню, дійсну причину повстання козаків. Мене не дивує, що ви не знали цих рушійних сил. Дуже рідко думають про ті речі, які не мають безпосереднього інтересу. Ви дуже віддалені від нас, щоб розумітися в наших справах. Немає нікого у Польщі, хто б не знав,

P. 111. – що війна, яка ведеться сьогодні, така нищівна для нашої країни, породжена руйнівними порадами канцлера Оссолінського [Юрій Оссолінський (1595-1650), князь, великий канцлер коронний в 1643-1650 рр. – Є. Л.]».

Свідчення Радзейовського про активну підтримку Францією обрання Яна II Казимира

P. 145. – Тож Владислав помер і під час міжкоролів'я у Польщі зчинився страшний безлад. Мсьє герцог Арпажонський вам без сумніву дещо повідомляв, бо він прибув до Варшави саме в цей час, щоб підтримати королеву, що була пригнічена горем від своєї тяжкої втрати, яку тільки що зазнала, та через сум'яття, що починалося в країні, яке вона ясно передбачала. Вона була дуже щасливою зустріти цього сеньйора, який так допоміг їй своєю турботою та здібностями. Тож, незважаючи на підступи усієї Німеччини, Казимира було обрано на трон.

Перед прибуттям цього герцога до Варшави в Польщі уявляли, що цей шляхетний француз не здатний ні до чого іншого, крім носіння зброї.

Р. 146. – Кожен гадав, що треба лише почекати, коли його місія провалиться. Але він поводився у сеймі з таким умінням і зробив тут речі такі захопливі та такі славетні для його нації, що здобув серця найкращих людей і примирив з королевою всіх тих, хто раніше оголошував себе її ворогами. Що викликало ще більшу довіру тут, це та річ, яка відбулася в період одного з засідань сейму. Прибічники імператора [тобто ставленики австрійської партії – Є. Л.], поміркувавши між собою, вирішили заскочити його зненацька непередбаченою пропозицією, яку представник його імператорської величності зробить на сеймі.

Р. 147. – Вони вирішили, що треба її виголосити німецькою, думаючи, що шляхетний француз не знає якусь іншу мову, крім власної. «Він не знає ні польської, ні німецької, ні латини, - вирішили вони поміж собою, - тож висловімо нашу пропозицію німецькою, й він не зможе нічого на неї відповісти, оскільки нічого не зрозуміє й не здогадається про нашу вимогу. Тоді ми зможемо схилити з'їзд підтримати те, що нам вигідно». Але вони дуже помилилися на цей рахунок, бо після того, як цей представник виголосив свою пропозицію, котра була підтримана цілком і повністю тією купкою, як і передбачав цей таємний задум, було дозволено цьому послу говорити у відповідь або просити з'їзд

Р. 148. – озвучити його прохання. Кожен дивився на герцога Арпажонського, як на людину розгублену, та вважав, що, не розуміючи німецької, той розгубиться в даному випадку. Але який же ні з чим не зрівняний подив вразив їх, коли герцог переказав латиною всі пункти промови представника імператора та відповів на них з достоїнством і впевненістю так, що ті, хто виголошували радісні вигуки з приводу своєї перемоги, були змушені скласти зброю та замовкнути. Весь з'їзд одноголосно відхилив пропозицію представника імперії й відтоді наймогутніші з наших воєвод схилилися до інтересів Франції. Як оком змигнути, партія імператора була ослаблена.

Р. 149. – Зрештою, обрали Казимира за поданням королеви та герцога Арпажонського.

Повідомлення Радзейовського про його місію до Швеції та Франції для отримання підтримки своїх дій і її результат

Р. 202 – «Король Швеції (1654) згадав дрібні послуги, які я йому надавав, коли він був при нашому дворі, в якості принца Карла[1]. Я пробув шість місяців у Швеції й протягом цього часу, можу стверджувати, я отримав від короля стільки добра, яке міг отримати хіба що принц. Я відвідав під час свого перебування там більшу частину старих офіцерів, що

[1] Карл X Густав (1622-1660) — шведський король у 1654-1660 рр.

перебували на службі Великого Густава в його військах. Як вони й порадили, я мав намір вирушити до Франції. Вони висловили бажання

Р. 203. – битися під моїм начальством, якщо я зможу отримати від короля Франції призначення сформувати армії у 8-10 тисяч чоловік на його службі. Я вирушив звідти до Копенгагена, але там не отримав такої підтримки, як у Швеції. Я тут пробув недовго, хоча це не значить, що король не пропонував мені служити йому, як я служив колись королю Польщі. Але справи ще не заглухли. Треба був час, щоб канцлер марно використав всю свою злу силу проти мене. Я прибув, отже, до Франції, де, як ви знаєте, настійливо просив допомоги, яку не знаю чи й ми отримаємо.

Р. 204. – Ось такими є причина та наслідки цього горезвісного повстання козаків, тож вирішуйте тепер, хто його спричинив і кого треба в ньому звинувачувати».

Саме в цей час прибув мсьє д'Арпажон, який сказав Радзейовському: «Я втрачаю надії на наші клопотання. Кардинал Мазаріні зі мною говорив цим ранком таким тоном, який мені не подобається, але я вам обіцяю, що завтра я, нарешті, отримаю для нас або «так», або «ні» у вашій справі».

Він виконав, так як і обіцяв. Наступного дня Радзейовський прибув до нього, герцог сказав йому, що всі сподівання виявилися марними, його високопреосвященство, добавив він, вибачається перед вами за те, що не може виконати це прохання, через теперішній брак королівської скарбниці…

Р. 207. – Після цього він взяв у герцога дозвіл на виїзд, сказавши йому, що, якщо ці листи, які ви мені даєте, не справлять належного ефекту, якщо король і королева Польщі не відновлять щодо мене справедливість, гадаю, що побачу їх перед смертю ще більш нещасними від мене. Все сказане виявилось напрочуд правдивим. Тому що король Швеції напав, коли про це думали найменше, Радзейовський та інший губернатор йому віддали дві найкращі провінції королівства, а король і королева Польщі змушені були залишити свою державу, щоб шукати прихисток в спадкових країнах Австрії.

Linage de Vauciennes Pierre. L'origine veritable du soulevement des Cosaques contre la Pologne. – P.: Chez François Clousier et Pierre Aubouin, 1674. – 210 p.

З мемуарів французького посла у Швеції в 1645-1655 рр. П'єра Шаню, підготовлених до друку Лінажем де Восьєнном

Про стурбованість шведського уряду подіями в Україні у 1648 р.

Р. 173. – Поляки були зайняті, бо козаки мали нерозум оголосити їм війну. Ця новина була дуже приємною в Швеції…

P. 178. – Король Польщі, якого завжди підозрювали в тому, що він не має практично жодних секретів від генерала козаків (*le General des Cosaques*) [йдеться про Богдана Хмельницького – Є. Л.], щоб використати того в своїх інтересах, почав навіть озлоблювати останніх військовими загонами, зосередженими на кордоні, щоб ці люди з остраху перед польськими військами, також відповіли терором проти Речі Посполитої (*la terreur à cette Republique*). Королева Швеції, отримавши ці звістки, не лише наказала приготувати прикордонні міста в Лівонії до оборони, але й відправити туди військові загони, щоб не бути захопленою зненацька несподіваним нападом. Хтось у військовій раді припускав, що ці військові приготування Польщі спрямовані проти Московії, тому що перша у війні сам на сам багато разів брала гору над останньою, й це б могло дати заняття козакам, які потребували війни. Вони [шведи – Є. Л.] утвердилися в цій думці, коли посланець, що прибув з Татарії до Швеції, повідомив про угоду свого володаря з поляками та козаками, щоб рушити на Росію з початком весни. Тож, була думка в Швеції, що татари готуються до війни зі свого боку через згадані події. Швеція була немало стурбована тим, що їй доведеться робити, якщо Московія зазнає нападу. Чи варто допомогти тій

P. 179. – у боротьбі з нападниками, щоб не допустити посилення Польщі, чи стати на бік завойовників, щоб захопити всю область цієї країни [Московії – Є. Л.], що простяглася від Фінляндії до Крижаного [Білого – Є. Л.] моря, включаючи Архангельськ, єдиний торгівельний порт московитів…

Отже, Швеція була сповнена найрізноманітніших думок про великі заворушення, що охопили також і Литву. Тому були відправлені військові загони до Фінляндії, після того як було зміцнено кордони Лівонії, бо існувала загроза, що під прикриттям цього загального обурення по всій Польщі приховується таємний намір, спрямований проти Швеції. Тут боялися, що козаки можуть несподівано примиритися з королем Польщі й приєднатися до його приготовлених сил, щоб взяти участь у відвоюванні Лівонії.

P. 180. – Королева гучно заявила, що не порушувала пунктів перемир'я й не давала жодних підстав порушувати його комусь з польських підданих, але вона не бажає жити в страху постійного нападу. Саме в цей час були отримані новини, що татари увійшли до меж Московії й захопили кілька областей. Це дозволяло думати, що всі ці військові приготування спрямовані проти Московії й сенат постановив допомогти Московії в цьому випадку...

P. 182. – Тривога в Швеції, спричинена великими заворушеннями, що відбувалися у Польщі,

P. 183. – сильно зменшилася, коли канцлер Оксеншерна повідомив, що всі ці сум'яття пояснюються дуже простою причиною, а саме спробою приборкати зухвальство козаків, які відіграють важливу роль у Польщі, й обмежити їх число. Тому немає жодного приводу для неспокою. Проте залишався певний сумнів, тому що всі ці речі суперечать духу цієї нації [козаків – Є. Л.], яка не призвичаєна до такого передбачення й береться до зброї лише тоді, коли їй загрожують вороги. Кілька приватних осіб писали з Данцига, що польський

король зайнятий лише військовими справами, і мріє тільки про те, де б знайти побільше грошей, а королева, його дружина, зі свого боку опікується тим самим…

P. 184. – Польський король повідомив, що не розпочне зі шведами переговорів у Любеку, доки не завершить свої справи з козаками…

P. 185. – Швеція була переконана, що козаки стали занадто могутніми і Польща навряд чи зможе їх приборкати. І, якщо їх підтримувати, вони будуть її дуже відчутно знесилювати, тоді Швеція матиме перевагу при вступі у війну на боці Пруссії…

P. 192. – Під час цього збройного протистояння пішла чутка, що Польща під приводом приборкання козаків мріє, нарешті, виконати задум покійного короля [Владислава IV- Є. Л.], який кількаразово намагався підкорити собі Данциг, що дало б велику перевагу цьому королю та Речі Посполитій.

Про битву під Берестечком і її наслідки

P. 247. – Поляки в Швеції отримали звістку, що польський король мав велику битву, у якій після дводенної перестрілки він, нарешті, на третій день розбив всю ворожу кавалерію, що складалася з татар під проводом особисто хана, котрий змушений був тікати, щоб врятуватися, залишивши в таборі весь свій обоз та піхоту, яка вся була з козаків й до якої ставилися з презирством. Але Хмельницький не допустив повної поразки, укріпившись під захистом табору з возів, у якому мав, насправді, близько ста тисяч чоловік. Розуміючи, що вони залишилися без допомоги татар і харчових запасів, свої ж люди змусили його [Хмельницького – Є. Л.] підкоритися [королю – Є. М.] на певних умовах. Ці новини, насправді, викликали величезну радість серед поляків. Однак шведи казали, що вони в цьому подібні до іспанців, які влаштовують феєрверки навіть після програних баталій. Очевидно, не було жодних підстав не лише святкувати так гучно перемогу їхнього короля, а й подавати її як взірець тріумфу та влаштовувати загальний бенкет. Тому що, як стало відомо, з цієї сотні тисяч, яких король морив голодом у їхньому таборі, багатьом вдалося відступити протягом дня. Їхнє переслідування відбувалося повільно, бо солдати захопилися грабунком їхнього табору. Татари в цей час залишалися ще в цій країні й мали нахабство відписати польському королю, що чекають на нього в степах України (*dans les plaines de l'Ukranie*). Королю, який палав бажанням переслідувати козаків, шляхта з ополчення відповіла, що просить перепочинку, й, не слухаючи його благань, увела з собою 15 тисяч воїнів, своїх людей, яким заплатили лише за три місяці. Московити відмовилися допомагати полякам у війні проти козаків і тримали стотисячну армію неподалік кордонів. Крім одного війська, котре відступило перед королем, козаки мали ще два, які були такими сильними, що не дозволяли говорити про закінчення війни. І здається, що Річ Посполита боялася більше процвітання короля, ніж козацького повстання.

Про польсько-шведські мирні переговори у вересні 1651 р. і вплив на них козацького чинника

Р. 292. – Королева Христина дізналася, що татари розгромлені, а козаки розсіялися…

Р. 293. – Здавалося, що польський король хотів лише виграти час [при веденні переговорів зі шведами – Є. Л.], щоб побачити наслідок війни проти козаків до того, як займеться цим договором…

Р. 294. – У Стокгольмі знали, що ця перемога короля [Польщі – Є. Л.] не закінчила війну: Хмельницький був ще серед козаків і згуртовував їх, хан загрожував повернутися, а сам король перебував у поганих взаєминах із шляхтою з ополчення, яка розійшлася, навіть не отримавши його дозволу. Ця ж шляхта скаржилася, що в день битви король виставив саме її проти ворога, щоб зберегти загони іноземних найманців і інших військових, зібраних ним особисто в окремий корпус, який не повинен був битися, але у разі, якщо б шляхетське військо зазнало поразки, він зміг би залишитися на місці з цими загонами, щоб вести переговори з козаками й підпорядкувати собі всю Польщу.

Про новини з Польщі у січні 1652 р.

Р. 408. – Польща мала мир з козаками, який погано виконувався. Йшла чутка про великі невдоволення у Польщі…

В той час, коли сір Шаню працював над поновленням переговорів у Любеку, у Ризі була викрита змовницька діяльність, метою якої було повернення міста польському королю. Вона велася з часу, коли почалася козацька війна й 12 тисяч німців були закликані на військову службу при перших хвилюваннях людей Хмельницького (*Chmielniski*), яких польський король міг заспокоїти одразу, якби захотів, і використати у своїх заходах, про які йшла непевна чутка, що король Польщі начебто хоче атакувати Данциг. Але шведи розгадали цю хитрість і зрозуміли, що головною метою була Рига та Лівонія.

Про візит віце-канцлера Радзейовського до Стокгольма в травні 1652 р.

Р. 458. – Віце-канцлер Польщі [Радзейовський – Є. М.] прибув у Стокгольм. Оскільки він був людиною знаючою, багато найвельможніших осіб держави його відвідали, дізнаючись у нього про причини його опали та вигнання. Він відповідав, що немилість на нього впала через те, що він поскаржився королеві,

Р. 459. – що король, її чоловік, віддається розпусті з його жінкою…

Р. 460. – За кілька днів по тому, як віце-канцлер Польщі прибув у Стокгольм, він отримав аудієнцію королеви. Її величність відправила по

нього одну зі своїх карет на шість коней. Він був уведений вгору сходами замку самим маршалом двору, й провів більше двох годин з нею. Він був зачарований її розумом.

Linage de Vauciennes Pierre. Mémoires. De ce qui s'est passé en Suède et aux provinces voisines depuis l'année 1649 jusqu'à l'année 1652. Tirés des dépêches de Monsieur Chanut, ambassadeur pour le roy en Suede, par Linage de Vauciennes. – Cologne: Chez Pierre Marteau, 1677. – T. II. – 490 p.

Про прийняття козаків під свій захист московським царем

Великий князь [московський – Є. Л.] прийняв рішення взяти під свій захист козаків, оскільки мав з ними спільну релігію, й оголосив війну Польщі. Він просив Швецію не втручатися в цю війну, але посприяти Московії й дозволити великому князю закупити в Швеції двадцять тисяч мушкетів. Йому не було дано жодної відповіді, особливо на ці прохання, тому що саме тоді польський король відправив до цього двору посла, щоб просити допомоги проти московитів, і тут хотіли вислухати пропозиції, які він мав би зробити.

Linage de Vauciennes Pierre. Mémoires. De ce qui s'est passé en Suède et aux provinces voisines depuis l'année 1652 jusqu'à l'année 1655. Tirés des dépêches de Monsieur Chanut, ambassadeur pour le roy en Suede, par Linage de Vauciennes. – Cologne: Chez Pierre Marteau, 1677. – T. III. – 496 p. – P. 280.

З «Повідомлення про козаків» П’єра Шевальє[1] (1655)

Про спільні дії козаків і московитів у 1654 р.

В минулому році війна поновилася з найбільшим завзяттям як ніколи. Розумові здібності Хмельницького були підтримані довгими руками московитів, які, нарешті, визнали та взяли його під свою протекцію, дізнавшись, що дружба і підтримка татар назавжди його полишили. Перші

[1] П’єр Шевальє – французький військовий діяч і дипломат середини XVII ст. Автор «Історії війни козаків проти Польщі», важливого історичного джерела, перекладеного українською мовою. Своєрідне продовження праці Шевальє було опубліковане у двотомнику історичних і географічних розвідок французьким науковцем, дипломатом, картографом, перекладачем і письменником Мелькіседеком Тевено (бл. 1620-1692), відомим, зокрема, як винахідник ватерпаса та один з перших популяризаторів філософії Конфуція у Європі. Згаданий двотомник набув великої популярності й витримав кілька перевидань. Про великий інтерес французів до перебігу військових дій в Україні та особи козацького лідера промовисто свідчить те, що Тевено розмістив нарис Шевальє під гучною назвою «Повідомлення про козаків та життя Хмельницького», щоправда, без позначення імені автора, на самому початку свого об’ємного двотомника.

вигоди, якими їх приманили, принесли їм мало користі й були сумнівними. Він передав у руки великого князя Московії Київ і Білу Церкву, два найкращих міста, щоб показати тому свою вірність. Після цього великий князь під приводом того, що кілька польських вельмож зверталися до нього, не використовуючи належних йому титулів, а в Польщі було надруковано кілька пасквілів проти нього, оголосив війну полякам, до якої він готувався вже впродовж двох років і мав 300 тисяч чоловік в князівствах Сіверському та Смоленському. З цього місця він вирушив у похід і захопив Шклов, Дубровно, Полоцьк, Вітебськ і інші міста, що лежать по Бористену та Танаїсу, які складають добрий шмат Литви. Він викликав у шведів велику заздрість, які намагалися укласти лігу з Польщею, щоб убезпечити себе від загрози, навислої над їхніми державами.

Хмельницький перебував протягом останнього літа на Русі, щоб завадити об'єднанню татар з поляками, внаслідок договору, який вони між собою уклали, й виконання якого було відкладене під тиском великого князя, який той мав на Порту. Це змусило поляків перейти до оборони, під час якої вони зазнали нищівних поразок у Литві й не мали змоги продовжувати кампанію проти московитів.

Relation des Cosaques, avec la Vie de Kmielniski // Relations de divers voyages curieux qui n'ont point este publiées: et qu'on a traduit ou tiré des originaux des voyageurs françois, espagnols, allemands, portugais, anglois, hollandois, persans, arabes & autres orientaux, données au public, le tout enrichi de figures, de plantes non décrites, d'animaux inconnus à l'Europe, & de cartes géographiques, qui n'ont point encore été publiées / par les soins de feu M. Melchisedec Thevenot. – P.: Chez Thomas Moette Libraire, 1696. – T. I. – 810 p. – P. 9.

З листів П'єра де Нуає[1], секретаря польської королеви Марії-Луїзи де Гонзаги (1658-1659)

Про події в Україні у 1658-1659 рр.

P. 434. – (1 вересня 1658 р., Варшава). Ми не маємо угоди з московитами, як це йдеться в листах з Данцига, про отримання яких ви мені повідомляли 9 серпня. Наші комісари, які вирушили до Вільна, повертаються звідти. Московити оголосили, що ті прибули занадто пізно, тому вести переговори немає більше змоги. Однак ми гадаємо, що це фанфаронство, тому що вони слабкі й перебувають у досить поганому стані. Однак проти них було відправлено дві армії в Литву, які, напевно, зможуть їх розгромити,

[1] П'єр де Нуає (1606-1693), особистий секретар польської королеви Марії-Луїзи де Гонзаги, вів жваве листування з відомим французьким науковцем і дипломатом Ісмаелем Буйо (1605-1691), яке було опубліковане в 1859 р.

якщо матимуть бажання виконати покладене завдання. Більше того, вони [московити – Є. Л.] мають війну з генералом козаків. Щоправда, одна частина з останніх їх підтримує, але король [Ян II Казимир – Є. Л.] закликав татар надати допомогу цьому генералу, й ті, залишивши Трансільванію, вирушили одразу на Україну, щоб йому допомогти. Виговський (*Wyhowski*), який і є цим генералом, у своїх листах до королеви, обіцяє повернути всю

P. 435. – цю велику провінцію під владу Польщі. Є також інший козацький ватажок (*chef des Cosaques*), який обіцяє в одному з листів до королеви привести 20 тисяч чоловік проти тих ворогів, яких вона йому вкаже. Ця покора, як і відданість першого спричинила тривогу поміж кількох наших республіканців, начебто королева замислила лихе проти їхніх свобод. Однак всі її намагання спрямовані лише на те, щоб дати відпочинок королівству, а не посилювати неспокій…

P. 460. – (29 жовтня 1658 р., військовий табір поблизу Торуня). Вчора Тетеря (*Tettera*), присланий козаками, мав аудієнцію у короля, під час якої він у своїй промові, блискучій і дуже змістовній, сказав, що вважає себе людиною щасливою, бо був обраний своїми, щоб запевнити його величність у «їхній відданості» (це саме його термін), і що три депутати, які його супроводжують, мають підтвердити, що прибули від усіх козаків, щоб висловити свою вірність і покору його величності та його короні. Потім він зустрічався з королевою. Це видатний чоловік з гарною зовнішністю. Він був одягнений в оксамитовий одяг зеленого кольору із золотими ґудзиками…

P. 462. – (5 листопада 1658 р., військовий табір поблизу Торуня) Нечай (*Nieczay*), ще один козацький генерал відбив Могилів і всі міста Білої Русі у московитів…

P. 472. – (3 грудня 1658 р., військовий табір поблизу Торуня). Козаки засвідчують своє велике бажання бачити королеву у своїй країні й запрошують її здійснити подорож до Білої Церкви на берегах Бористену[1]. Вона викликає в них велику довіру. Але, хоч і багато говорять про цей вояж, я не думаю, щоб він був зроблений…

P. 497. – (6 березня 1659 р., Варшава). Виговський, генерал козаків, надіслав королю прохання надати йому в розпорядження польську кавалерію. Він зазначав, що в такому разі, він міг би повести стільки козацької піхоти, скільки захоче. Козаки мають тільки піхоту, а поляки – кавалерію, тож, потрібно, щоб вони об’єдналися для кращого ведення війни. Цей Виговський хотів би йти на Московію. Його прохання буде задоволене…

[1] Явна географічна помилка.

P. 504. – (9 квітня 1659 р., Варшава). Польський шляхтич, ім'я якого я вам не називав, поїхав з козаками й був прийнятий до їхнього гурту. Його звати Немирич (*Niemiericz*). Він, очевидно, соцініанець, один з найрозумніших, тож ви маєте рацію, кажучи, йому буде складно залишити цю секту. Є такі, котрі думають, що він міг би прийняти сан, щоб стати кардиналом, але мені в це не віриться…

P. 519. – (28 травня 1659 р., Варшава). Мир з козаками був в день Вознесіння Господнього[1] урочисто ратифікований і підтверджений присягою о десятій з половиною годині ранку. Всі козаки, стоячи на колінах, після того як король та урядовці принесли присягу в усіх домовленостях, поклялися у вірності та відданості його величності. Вони стояли на колінах навколо олтаря, що був зведений перед королем, котрий возсідав на троні. Перед ним лежав молитовник і височило розп'яття. Лише Немирич, котрий, хоч і прийняв їхню релігію, не забажав тут знаходитись, пославшись на хворобу, щоб своєю присягою не визнати святої Трійці, в ім'я якої складалася клятва, оскільки його душа завжди залишалася соцініанською. Це саме йому козаки пророчили шлях до Риму[2]. Він надзвичайно розумний і знає європейські мови, але я не думаю, щоб Рим міг би його навернути в свою віру, тим більше надати червону шапку. Він удівець і має багатство, що складає близько 200 тис. ліврів[3] ренти.

Наш сейм ще не закінчився. Кілька воєводств сваряться через те, повинні вони платити більші чи менші податки на військо. Проте кажуть, що він завершиться сьогодні вночі…

P. 535. – (9 серпня 1659 р., Варшава). Наші козаки при допомозі татар одержали велику перемогу над московитами. Ті втратили 8 000 чоловік загиблими і величезне число полоненими,

P. 536. – яких, не залишивши жодного, хан наказав обезголовити, кажучи, що тільки мертві вони не роблять шкоди...

P. 537. – (16 серпня 1659 р., Варшава). Ми вже маємо підтвердження від кур'єра про великий розгром московитів. Я скажу більше, оскільки генерал Виговський говорить у своєму другому листі, що московська армія нараховувала 150 000 чоловік, з яких 17 000 залишилися назавжди на цьому місці, а решта, що була в резерві, 20 000 чоловік, були зачинені в укріпленому таборі й загинули чи розбіглися. Було проведено облогу цього табору й відправлено армійський корпус на Московію, щоб навести там страху та завадити втікачам возз'єднатися. Велику різню пояснюють

[1] В 1659 р. це християнське свято припало на 22 травня.

[2] Маються на увазі чутки, наведені Нуає, про можливе кардинальство Немирича.

[3] Грошова одиниця Франції, яка мала ходження до 1799 р. у вигляді шматочків срібла певної ваги, що поступово зменшувалася внаслідок псування. В часи Карла Великого лівр дорівнював 409 г. В 1656 р. карбувався у якості монети вагою 8, 024 г.

бажанням хана перед поверненням до Криму вперше не залишити в живих жодного ворога, який був розбитий, бо, можливо, серед них виявиться особисто цар. Тож в усій цій війні ми маємо найбільш вірних друзів і найменш зацікавлених у ній, це татар, які, як я гадаю, ведуть її через політику...

P. 551. – (18 жовтня 1659 р., Варшава). Маємо нове заворушення посеред наших козаків,

P. 552. – яке пов'язане з їхніми внутрішніми справами. Одні з них приєдналися до сина покійного Хмельницького й не підтримують уряд Виговського, який став спадкоємцем того і воєводою короля. Ці знаки поваги разом з подарунками, які йому були вручені, а також князівство Сіверське (*le duché de Sévérie*) викликали заздрість між іншими до нього. Тому ми відправляємо туди загони й обіцянки, бо знаємо, що це повстання на руку австрійцю, турку та московиту, які не забаряться скористатися нашими труднощами...

P. 557. – (25 листопада 1659 р., Тухоля). Причиною сумирності московитів є велика поразка, яку вони зазнали з боку наших козаків і хана. Після цієї битви, про яку ви знаєте, було вбито чи уведено в неволю 400 000 чоловік з Московії. Один з їхніх посланців зараз тут і наполягає на мирі...

P. 561. – (13 грудня 1659 р., Гданськ). У той час, коли козаки відправили сюди депутатів, які мали скласти нову присягу, поміж них знову вибухнуло повстання. Один з їхніх генералів, щоб помститися їм і залякати їх, переконав їх, що отримане ними прощення

P. 562. – брехливе. Сподіваємося, що вони отямляться. Проте вони знову зав'язали взаємини з московитом…

P. 569. – (27 грудня 1659 р., Гданськ). Ми маємо інші новини, досить погані. Завдяки тому, що козаки знову повстали, московити увійшли до країни, захопили Гродно та двічі штурмували замок. Якби вони прийшли трохи раніше, то, кажуть, могли б спалити й Варшаву. Оскільки немає жодного загону, який міг би їм завадити спрямувати сюди 10 чи 12 тисяч вершників, королева приготувала карети та повозки, щоб вивезти при потребі звідси релігійних француженок і меблі, які вона тут мала. Я також підготував 15 коней, утримання яких тут є дуже дорогим, щоб вивезти все, що в мене тут є, до Торуня. Якщо Вісла не візьметься кригою, ми зможемо уникнути цього страхіття, але зараз мороз мостить дороги через всю країну.

P. 570. – На Русі знову ж таки московити, що поєдналися з козаками й загрожують обложити Львів. Це змушує нас шукати миру з одним з наших ворогів.

Про упирів

Р. 561. – Треба також повідомити вам про одну хворобу в Україні (*une maladie en Ukraine*), яку я вважав би казковою, якби люди честі не підтвердили її існування своїми свідченнями. І, якби дана річ не була такою достеменною в цій країні, її можна було б сприйняти лише за цікавинку, справжність якої сумнівна. Її називають русинською мовою «упир» (*Upior*), а польською – «фріга» (*Friga*)[1]. Ось у чому вона полягає. Коли помирає особа, яка з'явилася на світ із зубами при народженні[2], вона їсть у своїй труні спочатку одяг, шматочок за шматочком, потім долоні й повністю руки. Впродовж цього часу люди з її родини чи її домівки помирають одне за одним. Один не помирає доти, доки інший не захворіє на цю смертельну недугу. Це буде продовжуватися до тих пір, поки смерть не навідається тричі по дев'ять разів. Звідси й походить назва «фріга» чи «упир», що означають одне й те саме. Але, якщо здогадуються, що ця хвороба походить від когось з померлих, дістають тіло людини, яка померла першою, з землі. Якщо бачать, як я вже казав, що вона з'їла свій одяг і руки, їй відрубають голову. При цьому випускають всю кров, яка є повністю рідкою, неначе це зробили живій людині. Тільки після цього смертність одразу припиняється в цій родині, й число тричі по дев'ять разів не повторюється більше, як би це було, коли б не була зроблена така річ. Кажуть, що схоже відбувалося також інколи між конями. Зізнаюся вам, що я й сам заледве зміг повірити, що це не просто забобон.

[Noyers Pierre des]. Lettres de Pierre des Noyers, secrétaire de la reine de Pologne Marie-Louise de Gonzague, princesse de Mantoue et de Nevers, pour servir à l'histoire de Pologne et de Suède de 1655 à 1659. – Berlin: Librairie de B.Behr, 1859. – 600 p.

[1] Очевидно, малося на увазі слово *Striga*, яке прийшло до польської мови з румунського фольклору, де означало відьму, й закріпилося у поляків у формі *Strzyga* для означення потойбічної істоти, подібної до вампіра.

[2] Цікаво згадати, що за українськими повір'ями з зубами народився відомий козак-характерник, кошовий отаман Іван Сірко.

Вампір. Літографія Луї-П'єра-Рене де Морена з книги Поля Ферваля «Секретні судилища» (1851). Взагалі образ вампіра (упиря) не є традиційним для західноєвропейської демонології й має слов'янське походження. Повідомлення П'єра де Нуає можна вважати одним з перших подібних свідчень у Франції

З праці Мішеля Руссо де ла Валетта «Казимир король Польщі» (1679)[1]

Про витоки та перебіг Хмельниччини

Р. 3. – Великі чвари у Польщі виникли з приватної суперечки одного польського шляхтича з Хмельницьким (*Chilmilenski*), генералом козаків. Цей народ складається з багатьох чужинців, головним чином з польських селян, котрі, щоб вивільнитися з-під шляхетського кріпацтва, полишають свої краї й рушають до України, провінції сусідньої з татарами і турками та сповненої у достатку всім тим, що необхідне для життя. Вони слідують грецькій релігії, підпорядковуючись патріарху, який має свій осідок у Києві, місті дуже гарному та великому, який знаходиться в підпорядкуванні польському королю. Козаки,

Р. 4. – маючи обов'язок захищати вхід до королівства від невірних, змушені були працювати, не випускаючи ніколи з рук зброї, щоб не бути заскоченими зненацька. Вони не отримували жодної платні ні від короля, ні від Речі Посполитої, і, великодушно жертвуючи своїми життями, задовольнялися тільки здобиччю, котру могли захопити у ворогів корони. Вони були дуже прив'язані до короля, проте їхня ненависть до шляхти була такою сильною, що найменші суперечки змушували їх братися за зброю й відплачувати жорстокою помстою за отримані ними від тієї образи. Вони ніколи не мали над собою іншого вождя, крім того, якого самі обрали поміж себе, і нехай він був навіть простим пастухом, головне, щоб він був сміливим і удачливим у боях. Вони тоді підкорялися йому з надзвичайною

Р. 5. – відданістю та надавали йому велику пошану.

Хмельницький, їхній генерал, був сином одного мірошника, однак перемоги, отримані ним над турками та татарами, зробили його таким відомим, що він увійшов до низки найвеличніших полководців століття. Після смерті свого батька, випросивши у короля Казимира дозволу відновити млин, залишений йому ним [батьком – Є. Л.], і приєднати до свого маєтку кілька будинків, з пошани до пам'яті того, він отримав згоду, з поваги до свого достойного життя та послуг, зроблених на користь королю та Речі Посполитій. Жаринський (*Jarinski*) [так подано прізвище Чаплинський – Є. Л.], польський полковник, став на перешкоді наміру Хмельницького. Він йому заборонив виходити за межі своїх володінь, кажучи, що вода з його млина йому робить незручності. Тож, нехай король

[1] Очевидно, при написанні даного твору було використано якесь польське джерело. Таке припущення можна зробити на підставі того, що імена й географічні назви, про які йде мова, тут часто подано в родовому відмінку: Скидан (*Skidana*), Вороньків (*Wroncowa*), Глухів (*Glukowa*) тощо.

Р. 6. – розпоряджається своїм майном, а він [Чаплинський – Є. Л.] буде розпоряджатися своїм. Але ці гордовиті слова не відштовхнули Хмельницького, тоді полковник у відсутність того наказав спалити його млин і будинки та позбиткувався над його дружиною і сином, котрі хотіли цьому завадити. Легко собі уявити, яке враження справила дана кривда в душі цього великого чоловіка. Він задумав у своїй помсті щонайменше знищити всю шляхту, а його хоробрість йому дуже допомагала в цьому. Маючи під рукою могутнє військо, від зруйнував вщент все що було перед ним аж до Любліна та через усе Поділля до Рустембурга[1]. Не пожаліли тоді ні жінок, ні дітей, ні церков, котрі після проходження по них вогнем і мечем були віддані

Р. 7. – туркам. Так за один спалений млин було зруйновано більше 60 міст. Сенатори королівства, без яких король не міг здійснити нічого важливого в Речі Посполитій, закликали того готуватися до кампанії, щоб йти та розправитися з козаками. Але король їм відмовив, сказавши, що це їхня вина і що не треба було Чаплинському палити млин Хмельницького. Незважаючи на цю відмову, шляхта зібрала свою армію у 50 000 чоловік і рушила прямо на козаків, які очікували її у доброму порядку. Відбулася баталія. Поляків було розбито, 10 000 з них полягло тут. Втікачів переслідували більше 12 льє, а потім козаки, які отримали здобич і славу,

Р. 8. – повернулися до себе, руйнуючи все, через що вони проходили, проте оберігаючи землі короля.

Знать, розлючена цими великими втратами, мріяла лише про помсту й скликала кожного сьомого чоловіка в державі, що називається мовою цієї країни Посполите рушення. До цього набраного війська були додані також німецькі загони. Війну було поновлено всупереч бажанню короля, який радив шляхті змиритися, бо козаки обороняли королівство від наскоків невірних. Однак, замість того, щоб слідувати цій добрій пораді, король здавався їй підозрілим, хоча він сам мав командувати їхньою армією.

Козаки, повідомлені про

Р. 9. – підготовку до війни, вирушили в кампанію з 50-тисячним військом. Їхні шпигуни повідомили, що поляки отаборилися неподалік від Дніпра [звичайно, йдеться про Дністер – Є. Л.] й не виставили жодної варти, покладаючись на свою велику чисельність. Тож вони [козаки – Є. Л.] переправилися непомітно вночі через річку й, заскочивши ворогів зненацька,

---

[1] Припускаємо, що під такою назвою мається на увазі, вочевидь, Львів. Ймовірно, назва *Rustemburg* є перекрученим варіантом назви *Russelemburg*, як подекуди позначалося дане місто в німецькомовних джерелах. [Див. RUSSIE NOIRE ou PETITE RUSSIE // Le Grand Dictionnaire Historique ou le Mélange curieux de l'histoire sacré et profane. Par Mre LOUÏS MORERI. XVIIIe et derniere edition. – Amsterdam: Chez P. Brunel, R. Wetstein, la Veuve de P. de Coup & G. Kuyper, F. l'Honoré & Fils, P. Humbert, Z. Chatelain, H. Uytwerf, F. Changuion, J. Wetstein & G. Smith, P. Mortier, & J. Catuffe; Leyden: Chez Luchtmans & C. Haak; La Haye: Chez P. Gosse, J. van Duren, J. Neaulme, A. Moetjens, G. Block, & A. van Dole; Utrecht: Chez E. Neaulme, 1740. - T. 7. – 408+27+240+214 p. – P. 236.]

перебили 6 000 на місці, а решту привели у сум'яття й почали переслідувати аж до Замостя (*Zamosch*), захопивши весь обоз та 24 гармати, які були привезені до Києва в ознаменування своєї перемоги. Розташувавшись перед цим містом, після місячної облоги вони стали його господарями. Хмельницький, спираючись на ці великі перемоги, запропонував князю Валахії наступальну лігу

P. 10. – проти Польщі та шлюб свого сина з дочкою цього князя. Однак виконати це було складно, або ж через відмінність у їхньому положенні, або ж через те, що, видавши свою старшу дочку за князя Радзивілла, той не міг полишити польської партії. Хмельницький загрожував тому вигнати його зі своїх власних володінь. Тож, щоб убезпечити себе від війни, князь погодився на цей шлюб, за умови, що після смерті Хмельницького його син успадкує генеральство. Це було погоджено й усіма козаками. Поляки одразу дізналися про підготовку до весілля і зібралися, маючи намір скористатися сум'яттям на святі, добре розуміючи, що козаки не триматимуть сторожі. Дійсно, ті, переймаючись лише тим, щоб добре розважитися, були заскочені

P. 11. – зненацька в місті Києві, котре поляки зруйнували без особливих зусиль. Знать, яка тут утримувалася у полоні, була звільнена, грецькі церкви зруйновані та пограбовані, а патріарха забрано в полон. Козаки були розгромлені таким раптовим ударом, здавалося, остаточно. Попри все, оговтавшись після свого приголомшення, вони відправили посла до короля, запитати чи за його наказом було здійснено дану акцію, а також вимагаючи повернення свого патріарха та відповідного відшкодування завданих збитків. Король відповів цьому послу, що він не наказував ні руйнувати млин Хмельницького,

P. 12. – ні знищувати міста Києва, проте шляхта зробила це на свій розсуд, щоб отримати собі відшкодування своїх втрат. Козаки поєдналися з татарами і вдерлися до Поділля…

P. 13. – Зрештою, армія вирушила до Кам'янця-Подільського (*Cantinitz-Podolski*), котрий був місто дуже укріпленим, де після багатьох маленьких боїв відбулася кровопролитна битва, яку козаки програли й змушені були тікати у свою чергу. Однак, оскільки вони мали свої склади на болотах, а також очікували на підмогу, вони тут зупинилися. Поляки, вважаючи, що ті неодмінно тут загинуть, оточили козаків, до яких надійшло підкріплення. Тепер була перерізана дорога для надходження харчів до поляків, які змушені були укласти в таборі невигідний мир. Цей мир не був нічим підкріплений. Після цього Казимир повернувся до Варшави, а шляхта до своїх домівок, дуже обурена великим втратами,

P. 14. – невдоволена тим та звинувачуючи його у потуранні козакам.

Rousseau de la Valette Michel. Casimir roy de Pologne. – Lyon: Chez Thomas Amaulry, 1679. – T. I. -/VI/+256 p.

Про похід Яна II Казимира на Україну в 1663-1664 рр.

Р. 173. – Король прибув до Брацлава (*Breslawie*), де частина його військ знову здійняла повстання, але після покарання винних воно не мало жодних наслідків, тож він попрямував до Білої Церкви (*Bialacerkiew*), де мав відбутися генеральний збір. Він був тут зустрінутий з усіма проявами любові та радості, яких тільки можна було очікувати. За чотири дні по тому, сюди також прибув Тетеря (*Tétéra*), новий генерал козаків. Король тримав військову нараду, на яку були скликані всі офіцери,

Р. 174. – було прийняте рішення, перейти Бористен, хоча великий князь [московський – Є. Л.] відправив посланця запевнити, що відрядив комісарів для укладення миру.

Через чотири дні Казимир, всупереч думці багатьох осіб, наказав своїй армії переправитися через цю ріку й, поставивши свій намет тут, щоб підбадьорити солдатів до переправи без найменшого страху, він переправився на інший берег з усім можливим добром. Він зробив огляд своїм військам, які значно збільшилися і, не втрачаючи часу, обложив Вороньків (*Wroncowa*) та змусив його мешканців здатися на милість переможця. Хоча ті були й недостойні подібної ласки, він був зворушений проханнями їхніх священиків і сльозами жінок та

Р. 175. – дітей, тож змінив гнів помсти на дух милосердя.

Жителі Борисполя (*Barispol*) наслідували той самий приклад і тисяча солдатів, з яких складався тутешній гарнізон, перейшли на бік польських загонів. Здійснивши це упокорення, король дав аудієнцію посланцю великого князя, який йому обіцяв цілковите задоволення вимог. Однак він йому відповів, що вже зайшов занадто далеко і мусить слідувати шляхом, який указує йому вікторія, хоча й дослухається до цих пропозицій.

Татарський хан надіслав одного мурзу, щоб запевнити короля у своєму доброму ставленні. Міста Остер (*Ostrze*) і Козелець (*Kosieleck*), хоча й були дуже великими та добре укріпленими, здалися з наближенням короля, подібно до багатьох інших

Р. 176. – також значних міст. Однак війська були надзвичайно виснажені, він розпустив їх по сусідніх селах, щоб ті могли відновити свої сили.

За кілька днів по тому генерал Чарнецький з пересувним табором збирався підкорити місто Дівицю[1] (*la Ville de Dewicze*). Однак, хоча король теж наблизився сюди, місцеві мешканці відмовилися відчинити свою браму. Це розлютило Казимира, він наказав почати збройний наступ на це місто і, взявши його штурмом, наказав перебити у ньому всіх людей, саме місто підпалити й перетворити на згарище, щоб дати урок майбутнім поколінням за цю безглузду упертість.

[1] Мається на увазі теперішнє село Салтикова Дівиця Куликівського району на Чернігівщині.

Міста Мена та Сосниця[1] (*les Villes de Miana & Sonisca*) довідалися про немилість стосовно своїх сусідів, вони здалися одразу як тільки король

Р. 177. – з'явився перед їхніми мурами. Мешканці принесли йому присягу на вірність і дали харчі для війська. Просунувшись далі до Нових Млинів[2] (*Novemhni*), які також здалися, війська перебували тут 8-10 днів, впродовж яких король, котрий надавав перевагу славі більше ніж відпочинку, наказав зробити наскок до брам Батурина (*Baturin*), намагаючись привернути на свій бік його управителя, але, не маючи змоги цього зробити, рушив звідси до Коропа (*Korop*), куди вже відрядив інфантерію.

Його мешканці оборонялися два дні, після яких вимолили милість короля, котрий проявив стосовно них таку ж ласку, як і щодо інших міст.

Тим часом хорунжий великий коронний і генерал

Р. 178. – козаків, які йшли іншою дорогою, захопили більше 50 міст, і таким чином, в Україні залишилося не більше трьох-чотирьох міст, поміж якими й Глухів (*Glukowa*). Генерал Чарнецький, котрий командував армійським авангардом, волів обложити це місто, всупереч волі короля, бажанням якого було йти на Московію та залишити інші міста, які вимагали б втрати багато часу. Однак, піддавшись разом з рештою війська умовлянням цього старого воєначальника, з яким він мав протилежні помисли, король вдався до облоги. Тут перебувала залога з 3 000 козаків і 8 000 московитів, а також 25 000 мешканців. Було підірвано одну міну та проведено кілька штурмів,

Р. 179. – які так сильно вразили ворога, що мешканці навіть відрядили депутатів до короля домовлятися про капітуляцію. Однак бунтівний козак Дворецький[3] (*Dworiski*), наказав підробити листи великого князя [московського – Є. Л.], де той начебто обіцяв скору підмогу, а також повелів відтяти голови більш ніж сорока міщанам, які наполягали на здачі. Він зміг дуже вправно надихнути гарнізон до оборони. Тож, здійснивши ще один досить відважний штурм, король, котрий отримав звістку, що наближаються московити числом більш ніж 60 000 чоловік під орудою князя Черкаського та Ромодановського (*le Prince de Circassie & par Romadanowski*), зібрав військову нараду, на якій було вирішено зняти облогу та йти на з'єднання з литовською армією, що знаходилася неподалік і дала дві баталії неприятелю.

Р. 180. – Графи де Гіш[4] і де Лувін'ї[5], двоє синів герцога де Грамона[6], котрих бажання здобути собі славу змусило прийти здалеку, проявили такі

---

[1] Тут назва Сосниці подана неточно, в оригіналі стояло *Sosnica*, як це видно в подальшому.

[2] Вочевидь, в оригіналі стояло *Novemlini*, тобто Нові Млини на Чернігівщині.

[3] Мається на увазі київський полковник Василь Дворецький (1609 – після 1672), один з головних керівників оборони Глухова в січні-лютому 1664 р.

[4] Арман де Грамон граф де Гіш (1637-1673), відомий військовий французький діяч, один з персонажів романів Александра Дюма «Двадцять років потому» та «Віконт де Бражелон».

[5] Антуан-Шарль де Грамон граф де Лувін'ї (1641-1720), французький військовий і політичний діяч.

[6] Герцог Антуан де Грамон (1604-1678), пер і маршал Франції, відомий військовий і

яскраві ознаки своєї доблесті під час цієї облоги, що поляки, які вважалися найсміливішими людьми в світі, ними захоплювалися. Особливо слід відзначити графа де Гіша, який виявив таку майстерність і таке поводження, що король не зміг утриматись від захоплених слів, завжди надаючи йому честі бути запрошеним на військову нараду…

Р. 182. – Король, з'єднавшись з литовською армією, командування якою він доручив воєводі смоленському, відрядив 20 000 чоловік під проводом керманича своєї козацької роти, щоб іти до Московії й зробити там спустошення, а сам рушив з рештою військ до Новгорода (*Nouvogrodck*) [Сіверського – Є. Л.], у якому мав свою розвідку. Однак того, хто обіцяв здати це місто королю, було повішено, і це зруйнувало всі наміри. Він був змушений переходити

Р. 183. – річку Десну з великими труднощами.

Він наказав заарештувати одного з козацьких начальників на ім'я Богун, звинувативши того у переговорах з неприятелем. Молодого Сапегу з 4 000 чоловік король надіслав для допомоги Сосниці (*Sonisca*), яку облягли московити. А сам, провівши військову нараду, попрямував у бік Вороніжа (*Woronis*), коли дізнався, що генерал Ромодановський знаходиться з 25-тисячним військом у лісі.

Король, отримавши звістку, що противник іде за ним, наказав своїй військам знову перетнути річку, намагаючись вивести їх у відкрите поле й залишаючи тільки кілька кавалерійських рот під орудою Потоцького з

Р. 184. – наказом вести перестрілки з московитами й також згодом перейти річку.

Неприятельський авангард почав спочатку обстріл цієї кавалерії, яка його витримала з великою мужністю й сама поклала багатьох на місці, після чого Потоцький пішов на з'єднання з королем, який приготувався до битви, зайнявши пагорб. Його переслідував цей 3-тисячний кінний авангард з 6 гарматами. Однак генерал Брюховецький[1] (*Bizukowelki*), котрий ним командував, наказав зупинитися в долині після кількох перестрілок. Він відступив до лісу з такою поспішністю, що покинув навіть свою гармату.

Король провів цілий день у боєготовності, хоча було жахливо холодно та не показувалося

Р. 185. – жодного ворожого загону. Він наказав своїм військам розташуватися на привал поближче до Новгорода. Вороги почали виходити зі своїх укріплень і наближатися так, начебто вони збиралися вступити в бій. Однак, побачивши, що їх готові добре прийняти, вони відступили. Розсудивши з цього, що вони не мають наміру кидатися у бійку, король наказав армія відійти до сусіднього села, де розташовувався обоз, щоб трохи

політичний діяч, одружений з племінницею Рішельє, прототип графа де Гіша в п'єсі «Сірано де Бержерак», а також один з персонажів роману Дюма «Двадцять років потому».

[1] В імені Бізюковелькі, наведеному за французьким оригіналом, досить непросто вгадати Брюховецького.

перепочити, коли отримав звістку від прибулого Сапеги, що московити зняли облогу з Сосниці (*Sosnica*).

Кілька солдатів з гарнізону Новгорода були захоплені та приведені до короля. Він зібрав військову нараду, на якій було вирішено розмістити війська

Р. 186. – на гарні квартири, які тільки можна знайти. Скидан[1] (*Skidana*), котрий командував загоном з 600 вершників, був розбитий і взятий у полон Сапегою, де пообіцяв королю захопити всі міста України, у яких перебували московські залоги. Було також отримано звістку, що Бідзинський[2] (*Bidinski*), який вдерся до Московії з 20 000 кінним військом, розгромив там 12-тисячний корпус, який намагався йому протидіяти, спалив більше 1 500 сіл і захопив дуже велику здобич, з якою й повертався. Король вирішив за доречне йти до Могилева. Його провідники заблукали, тож йому довелося проходити через ліс довжиною в 20 льє, де він перебував у надзвичайній небезпеці через непрохідні дороги. Зрештою, вони прибули на місце.

Тут він отримав листи від свого посланця

Р. 187. – у Москві, в яких той повідомляв йому, що великий князь призначив комісарів для погодження кордону, щоб негайно приступити до ведення мирних переговорів, які мали б бути скріплені присягою.

Тим часом армія знову перетнула Бористен на клопотання козацького генерала Тетері, котрий не почувався досить впевнено у придушенні заколотників…

Р. 194. – Водночас генерал Чарнецький продовжував наступ в Україні. Він захопив місто Ставище (*Stawicza*), яке вело довгу та доблесну оборону. Він вивів звідти 10 000 козаків, які заприсяглися служити королю в його військах. Чарнецький поставився до них доволі м’яко, з тим, щоб заохотити інших наслідувати їхній приклад. Місцеві мешканці також принесли присягу на вірність. Отримавши звістку, що ворог з’явився неподалік, цей генерал

Р. 195. – дав йому бій, поклавши на місці близько 6 000 чоловік.

Дуже поважний поміж бунтівників полковник Гоголь[3] (*Kapol*), побачивши такі дуже великі перемоги, повернувся у підпорядкування до короля, передавши на підтвердження своєї відданості міста Брацлав (*Braclaw*), Немирів (*Nimirow*) і Ладижин (*Lasdzrin*) з усією країною, навколо них.

Про 1666-1667 рр. і початок гетьманства Дорошенка

Р. 234. – Генерал козаків розгромив 12 000 московитів в Україні, чим змусив великого князя відновити переговори з більшим завзяттям, ніж до того...

---

[1] Яцько Скидан, сосницький полковник, взятий у полон поляками в 1664 р. і страчений на палі.

[2] Стефан Бідзинський (бл. 1630-1704), польський військовий діяч.

[3] Непросто побачити в імені Каполь – Гоголя.

P. 235. – Бунтівні козаки та татари зробили напад на Русь і Волинь, де зчинили безлад, який важко навіть уявити. Короля повідомили, що козаки прийняли протекцію Великого Правителя. Його Високість [султан – Є. Л.] готувався навесні йти, щоб взяти в облогу Кам'янець. Ця новина змусила його відправити накази армійським офіцерам збиратися

P. 236. – у Львові, щоб бути готовими разом поміркувати над засобами з протидії цим варварам. Великий генерал повідомив його, що ним були розбиті два з їхніх загонів у 12 000 чоловік та взяті в полон двоє їхніх мурз.

Комісари великого князя, нарешті, уклали перемир'я на 13 років, зобов'язавшись повернути всі міста, які вони відібрали у Польщі, за винятком Смоленська, пропонуючи укласти лігу проти невірних…

P. 247. – Однак, незважаючи на обіцянки, які посол хана давав королю, султан-калга[1], його брат, вдерся до України з 80-тисячним військом, складеним з татар, козаків і яничарів. Він обложив спочатку місто Чигирин, найбільш важливе у цій провінції…

P. 248. – Він [Собеський – Є. Л.] відступив до невеличкого містечка Підгайці, що за 14 льє від Львова і є доволі укріпленим.

Вороги, які дізналися, що він перебуває на чолі армії,

P. 249. – оточили його, як він і передбачав, у вигляді двох півмісяців, над якими він височив неподалік передмість, розташувавши тут всю свою піхоту та гармати, які робили великі спустошення, через що вони змушені були отаборитися за один льє від цього місця, на іншому краю якого розквартирувалися козаки.

Він відправив кур'єра до короля, щоб повідомити тому про все, що відбулося, а також просити привести до нього скоріше підмогу, бо він не має змоги опиратися довго такій силі. Король негайно віддав відповідні накази, щоб зібрати ополчення у Замості (*Samosch*), що неподалік Любліна, яке вирішив

P. 250. – очолити особисто. Але поки шляхта збиралася, великий маршал проявив стільки розсудливості та хоробрості, достойних захоплення, зробив виходи такі сміливі та часті, перебивши багатьох ворогів. Зрештою, відправлена ним кавалерія розгромила у полі п'ятьох мурз, котрі командували там різними загонами. Султан-калга уклав, зрештою, мир з ним на умовах, вигідних для Польщі.

Rousseau de la Valette Michel. Casimir roy de Pologne. – Lyon: Chez Thomas Amaulry, 1679. – T. II. – 331 p.

[1] Калга чи калга-султан – друга після хана особа в Кримському ханстві. Калгою призначався наступник кримського хана або довірена особа з ханського роду. У випадку смерті хана калга керував країною до призначення на престол нового монарха. Він був також головнокомандувачем армії, якщо війська не очолювалися особисто ханом.

Свідчення Антуана-Шарля де Грамона графа де Лувін'ї[1], учасника лівобережного походу Яна II Казимира 1663-1664 рр., щодо поводження кримських татар з українськими бранцями й особливо з полонянками[2]

Р. 731. – Татари, яким така бездіяльність не підходила і які йдуть на війну тільки заради захоплення бранців, котрих вони продають згодом до Константинополя, що й складає всю їхню комерцію, прийшли одного ранку до короля, щоб сказати йому, що, оскільки їм здається, що Його Величність не бажає більше нічого здійснювати до кінця кампанії, а пора року швидко минає й річки стають поганими для перетину, бо крига починає танути, вони не можуть втрачати нагоди піти й набрати полоняників у Московії, перед тим як рушать звідси до себе; тому цього ж вечора вони вирушають у кількості 10 000 коней з наміром виконати один захід, дійсно дуже сміливий, однак в успіху якого вони жодним чином не сумніваються, і що по завершенню восьми днів ми зможемо побачити, як вони повернуться до табору в компанії значно більшій, ніж з нього вийдуть…

Ми навмисно пішли до їхнього стану, щоб побачити їхній від'їзд. Кожен татарин сидів на своєму коні, а до кінського хвоста він мав прив'язаними ще трьох коней, одного за одним. Ми запитували їх про резон такої нової манери вирушати у похід, на що вони нам відказували, що це, щоб пришвидшити рух, бо, коли відчувають, що їхній кінь притомився, вони перескакують на іншого, а потім на наступних; й завдяки цьому способу можуть здолати тридцять льє за день з військом у 10 000 коней,

Р. 732 – а, якщо їм пощастить захопити багату здобич, ці ж самі коні їм стануть у нагоді, щоб її якнайскоріше увезти, й незабаром ми переконаємося, що ця нова манера їзди не така вже й погана; зрештою, вони підхльоснули коней, вигукнувши жахливі крики, й пропали з нашого виду.

Я певен, що ніколи у своєму житті, я так не реготав і не був настільки здивованим, як тоді. Моя насторога ставала все більшою впродовж цих восьми днів, які були терміном їхнього повернення; якось, прогулюючись перед табором у товаристві короля та великої кількості офіцерів, котрі всі переконували, що, раз від татар немає жодної звістки, то вони були оточені двома арміями московитів і нікому з них не пощастило врятуватися; раптом

[1] Про Антуана-Шарля де Грамона графа де Лувін'ї див. примітку на с. 84-85.

[2] Уривок з мемуарів Антуана-Шарля де Грамона, присвячений походу 1663-1664 рр., є доступним у російському перекладі: *Грамон Антуан.* Из истории московского похода Яна-Казимира / Перевод Н. Г. Муравьевой. – Юрьев: Типография К. Маттисена, 1929. – 29 с.; *Грамон Антуан.* Из истории московского похода Яна-Казимира / Перевод Н. Г. Муравьевой // http://www.vostlit.info/Texts/rus9/Gramon/frametext.htm 06/12/2012.

ми почули як вдалині почав наростати глухий стукіт, і король нам сказав: «Присягаюся своїм життям, це повертаються татари». За чверть години по тому ми побачили, як вони, скачучи голопом, вели двадцять тисяч бранців різного віку й були дуже задоволені успіхом своєї експедиції, що видалася дуже небезпечною. Поза сумнівом також, що тільки вони одні у цілому світі могли б наважитися на здійснення такого заходу.

А тепер трохи про використання полонених, яке вони робили до моменту свого від'їзду. Вони перерізали горло всім літнім бранцям, старшим за шістдесят років і нездатним до рабської праці. Сорокарічних чоловіків вони закували у кайдани, юних хлопчиків залишили для своїх розваг, а дівчат і жінок – для примноження свого роду, а також для пізнішого продажу. Розподіл бранців проводився між ними порівну, тому вони тягли жереб при відмінностях віку, щоб ніхто потім не міг поскаржитися, що йому дісталися старі особини замість молодих. Що я можу сказати до їх честі, так це те, що вони не були скупими у своїх здобутках і їхня надзвичайна чемність дозволяла користуватися ними всім тим людям, які заходили розважитися до них.

Якось через це навіть трапилася досить кумедна пригода, яку я не можу тут обійти мовчанням. Сповідник короля, єзуїт за своїм становищем, одного разу випадково зайшов до котрогось з татарських будинків, вважаючи що той належав одному з його друзів (бо ми були тут дуже перемішані); він побачив дюжину татар, які один за одним занадто вільно залицялися

Р. 733. – до однієї черкаски[1], дуже гарної, котра знаходилася в їхній кімнаті. Побачивши це брудне дійство, єзуїт ледве не знепритомнів і почав хреститися. Татари, знаючи, що це духівник короля, подумали, що повинні виявити честь і гостинність своєї нації щодо святого отця й намагалися утримати того, пропонуючи скористатися своєю спільною коханкою (вважаючи, що той і зайшов сюди заради розваг). Кожен з них хапав його за руки й тягнув прямо до черкаски. Однак, оскільки смаки єзуїта не дозволяли йому можливості такого виду насолоди, він почав кликати з усіх сил: «На домогу! Рятуйте!». На щастя, кілька польських офіцерів, що випадково знаходилися біля цього будинку, прибігли на лемент і, дізнавшись від татар, у чому справа, витягли преподобного отця з цієї прикрої халепи, позбавивши його небезпеки дорікати собі за порушення правил свого ордену, що з такою суворістю забороняє використання жінок.

Gramont Antoine de. Relation de mon voyage en Pologne // La Revue de Paris. – 1922. – 15 avril. – P. 698-737.

[1] Черкасами тоді було прийнято називати всіх українців.

З праці Франсуа де Шасполя «Історія великих візирів» (1676)

Про польсько-козацько-татарську війну 1666-1671 рр. та роль у ній Дорошенка

Р. 287. – Трон був вакантним після зречення короля Яна-Казимира, котрий,

Р. 288. – втомившись від державних справ, наважився знову надати своїм підданим право обрати іншого короля. Багато володарів претендували бути обраними, але жоден не проводив таких сильних інтриг, як великий князь Московії. Він хотів покласти цю корону на голову свого сина. Допомога, яку він надав полякам для відбиття татар, котрі вторглися на їхні землі з величезною армією, здавалося б, сприяла його претензіям. Він сподівався, що інтриги з Дорошенком, генералом козаків, нададуть йому голоси всіх станів; проте обрання князя Михайла Вишневецького показало йому, що угруповання Собеського, великого маршала Польщі, перебуває у великій силі, бо дбає про благо королівства. Тож побачивши вивітрювання своїх очікувань, він відмовився захищати інтереси Польської Речі Посполитої і дав зрозуміти цим, що його власні потреби його займають більше, ніж польські, тобто більше, ніж альянс, укладений з поляками. Однак він був не єдиний, хто мав незадоволення

Р. 289. – бачити знищення своїх надій. Дорошенка спіткала така ж доля. Він зв’язався так сильно з інтересами великого князя, що не міг стримати свого розчарування, коли вони луснули. Він був одним з наймогутніших і найамбіційніших людей королівства. Він не хотів задовольнитися тією пошаною, яку Собеський йому виказував, ставши великим маршалом. Його ревнощі змушували його шукати будь-якого приводу, щоб зменшити вплив свого противника. Отож, він протистояв всьому, що той намагався зробити. Цього було досить, щоб Собеський забажав стати в ряди шляхетської партії, яка не могла зі своїх власних інтересів і інтересів королівства, підтримати обрання князя Московії, щоб змусити Дорошенка проводити протилежну справу та сприяти намірам великого князя, забезпечивши йому найбільшу можливу кількість голосів. Однак, не маючи успіху в цих переговорах і побачивши, як новий король справедливо оцінює достоїнства та доблесть Собеського, що було цим малим маршалом сприйнято як нездолану перепону для своїх амбіційних проектів; розуміючи

Р. 290. – з іншого боку, що його почали самого підозрювати в шкоді держави, та побоюючись, щоб його особисто не було покарано як бунтівника й порушувача загального спокою, він прийняв рішення шукати собі розраду в заколоті та випробувати свою фортуну в зраді власному королю та своїй батьківщині. З цією метою він перетягнув на свій бік головних начальників

провінції бунтівних козаків, яка називається Україною, тобто на слов'янській мові – «окраїною»; це ж ім'я приписують також ще двом провінціям. Маючи велику владу та багатьох товаришів, він зголосився на повстання. Для кращої підтримки свого задуму, він пішов до Константинополя просити Великого Правителя завоювати цю провінцію. Він переконав того, що це вірний засіб, щоб тримати на ланцюгу всіх поляків, котрі так часто притягували його сили, і навіть підкорити все їхнє королівство, коли виникне гарна нагода. Він обіцяв тому передати спочатку найкращі міста, розуміючи бажання Його Високості [тобто султана – Є. Л.] відправити армію для підтримки своїх

Р. 291. – намірів. Великий візир був дуже радий скористатися цим приводом, щоб зайняти чимось війська, котрі з такою легкістю могли збунтуватися, а також відплатити за певні нечемності, які султану були виказані в Польщі. Тож він повідомив татарам, щоб ті готувалися до війни з поляками і прийшли б незабаром на з'єднання з військом, котре виступить під проводом анатолійського та боснійського пашів. В той же час він віддав наказ двом іншим пашам – албанському та романському – поєднатися з господарями Молдавії та Валахії, яких також вирішив відправити на цю війну.

Похід стількох військ переполошив Польщу. Король Михайло негайно зібрав десь 50 000 чоловік, щоб протистояти цій величезній армії, яка збиралася вдертися до його володінь і загрожувала їх повністю зруйнувати. Але, незважаючи на зроблені застереження й опір, які його загони могли зробити, вони не мали змоги завадити османам заволодіти

Р. 292. – Кам'янцем, котрий завжди розглядався як неприступна фортеця, та підкорити собі Українську провінцію.

Chassepol François de. Histoire des grands vizirs Mahomet Coprogli Pacha, et Ahcmet Coprogli Pacha. Celle des trois derniers Grands Seigneur; de leurs Sultanes, & principales Favorites, avec les plus secrettes intrigues du Serrail. Et plusieurs autres Particularitez des Guerres de Dalmatie, Transilvanie, Hongrie, Candie, & Pologne. Avec le Plan de la Bataille de Cotzchin. – P.: Chez Estienne Michalley, 1676. – /IX/+303+/XI/ p.

Про військові кампанії Яна Собеського в Україні у 1674-1675 рр. та діяльність Дорошенка

Р. 84. – Цей володар [кримський хан – Є. Л.] наказав виступати більшій частині своїх військ під проводом султана-нурадцина[1] у напрямку Поділля і наказав генералу Дорошенку виступати водночас зі

Р. 85. – своїми козаками, щоб налякати поляків можливістю нового вторгнення. Але великий Собеський вирішив упередити варварів. Він

[1] Нураддін (або нуреддін) – титул третьої особи в Кримському ханстві після хана та калги, другий спадкоємець хана. Дуже часто цей титул супроводжувався поняттям «султан», оскільки нурадцином міг стати тільки представник ханського роду Гіреїв.

відправив воєводу руського з 5 000 вершників у бік Кам'янця, щоб припинити розорення, які продовжував чинити гарнізон цього міста, та захопити міст через Дністер, котрий охоронявся татарами. Цей воєвода виявив таку швидкість і здійснив свій перехід так скоро, що захопив невірних зненацька, відбив у них обоз з продовольством, зібраним по селах для харчування кам'янецької залоги. Проте король на чолі своєї армії взяв шлях на Україну, маючи намір розгромити татарського хана та

Р. 86. – Дорошенка, які вже просунулися сюди досить глибоко. Однак, повідомлені про підхід поляків, ті відступили. Хан взяв шлях до Криму, щоб захищати його від нашестя калмиків, і залишив завдяки своєму відходу свободу дій польському королю у здійсненні намірів проти Кам'янця, який тим було вирішено атакувати. Тож цей правитель направив сюди кілька загонів, щоб оточити місто й завадити туркам провести сюди будь-який обоз. Однак, розсудивши, що дана фортеця була знову укріплена невірними, де ті мали 8 000 яничарів і володіли нею вже досить довго, він вирішив почати облогу Бара, у якому знаходилася сильна турецько-татарська залога,

Р. 87. – котра виявляла бажання захищатися тут до останньої крайності. Король не полишав свого наміру швидко заволодіти цим містом і скористатися з того жаху, який його присутність викликала повсюди. І дійсно, загони, котрі формували пересувний табір в околицях Бара (*Baar*) і робили наскоки в сусідні землі, що спричиняло значні незручності, якнайшвидше відступили при перших чутках про наближення великого Собеського. Цей володар негайно наказав більшій частині своєї армії оточити місто, а сам вирушив на чолі решти, щоб зустрітися з загоном татар і козаків-липків[1] (*Cosaques de Lipke*), котрі були колись залежні від польської корони, але згодом

Р. 88. – відокремилися, і які йшли на допомогу цьому місту під проводом султана Алі-Гірея, котрого хан відправив з 10 000 людей на підтримку Дорошенка. Проте цей татарський князь не зміг нічого вдіяти через присутність польського короля. Той переслідував його, порубавши на шматки перед цим його авангард. Потім великий Собеський, йдучи за ним ще деякий час, переможно повернувся до облоги, яку знайшов дуже вдалою, бо кавалерія, яку він залишив для оточення міста, атакувала те, не очікуючи на підхід піхоти. Отже, обложені, вражені такою рішучістю нападників, відкрили вогонь, забравши нашвидкуруч

Р. 89. – свої пожитки та коней у цитадель. Однак польська кіннота вдерлася сюди з шаблями наголо, придушивши вогонь з такою швидкістю й у такому порядку, що втрати не були значними. Інфантерія, прийшовши сюди, розквартирувалася і почала копати траншеї, просунувши їх за короткий час так далеко, що мінний прохід було підведено аж до замку. Було закладено міну, до якої ось-ось мали піднести вогонь і віддати наказ про

[1] Вочевидь, точніше говорити не про козаків-липків, а про етнічну групу татар-липків, про яких йтиме мова далі.

штурм, коли прибув король. Він наказав одночасно підірвати міну і повести штурм драгунам, котрі спішилися. Ті хоробро витримали несамовитий вогонь обложених і, не очікуючи піхоти,

Р. 90. – яка йшла по їхніх слідах, взялися з таким завзяттям до цієї справи, закидаючи неприятеля бомбами й гранатами, що той був змушений здатися на милість переможця. Багато польських офіцерів розсудили за доречне, оскільки гарнізон був складений з татар, які були колись підвладні Великому князівству Литовському та являлися підданими Корони, щоб король вчинив з ними з найбільшою суворістю, показавши приклад іншим бунтівникам. Однак цей володар милосердно скористався своєю перемогою. Він пробачив татар, яких перебувало тут числом до 2 000, і які кинулися йому в ноги, запевняючи у своїй вірності та прохаючи дозволу

Р. 91. – пристати до його військ. Це було їм дозволено, їх залучили на свою службу і поділили поміж литовських загонів, а їхніх жінок і дітей було уведено. Король відправив до татарського хана управителя цього міста бея Маньовського, одного з найбільших начальників у Криму, й наказав проводити до Кам'янця турків, які тут знаходилися.

Після захоплення міста Бар непереможний Собеський взяв шлях до Могилева (*Mohilow*). Однак щойно полковник Гоголь (*Hokol*), який командував тут повсталими козаками отримав звістку про його похід на чолі переможної армії, як надіслав тому ключі й прийшов припасти до його ніг, щоб просити прощення, пропонуючи королю штандарти та прапори,

Р. 92. – надіслані йому турками. Він привів з собою також п'ятьох визначних офіцерів, котрі принесли присягу на вірність, а також комісарів ворожої армії, які прибули сюди поклопотатися про забезпечення хлібом для харчування на час зимових квартир. Король, заволодівши цим містом і його замком і розташувавши тут гарну залогу, захопив також Брацлав (*Bratzlaw*) і Немирів (*Niemerik*), які здалися за прикладом Могилева. Потім він пішов до Немирова[1] (*Niemerao*), дізнавшись, що татарський корпус у 20 000 чоловік під орудою султана Алі-Гірея, став на постій поблизу цього міста. Він вирушив у похід на чолі 10 000 вершників і 15 000 драгунів, не взявши ніякої піхоти,

Р. 93. – залишивши все своє майно у полі, щоб мати змогу рухатися з найбільшою швидкістю. Проте він дізнався дорогою, що вороги завбачливо втекли й пройшли, не зупиняючись, десь 15 льє, а більша їх частина навіть покидала свою зброю, щоб рятуватися якомога швидше. Жах, який султан Алі-Гірей відчував перед великим Собеським, котрий його розбив за два роки до того у бою, змушував того уникнути битви і розсудливо втекти. Тож король мав зіткнення лише з кількома людьми з ар'єргарду, котрі всі були або перебиті, або взяті в полон. Він наказав розташувати свої війська

Р. 94. – в долині перед Немировом, мешканці якого прийшли запевнити його у своїй покірності, зустрівши хлібом і сіллю, що було знаком миру та

[1] Не виключено, що для автора *Niemerik* та *Niemerao* були різними містами.

підкорення, згідно звичаям цієї країни. Він не мав певних звісток про місце перебування татар, і, ставши під прикриття лісу, розіслав загони, щоб отримати новини, заборонивши розпалювати вогні впродовж ночі. За три дні по тому він, нарешті, дізнався, що вороги обложили замок за кілька льє звідси; це змусило його якнайшвидше здійснити довгий перехід, по завершенню якого його авангард зустрівся з татарським загоном і почав його переслідувати, перебивши багатьох і привівши

P. 95. – полонених до короля, які повідомили, що основні сили ворожих військ, що розташовувалися між Пеньківкою (??? – *Penporania*) та Печерою[1] (??? – *Petyore*), віддалилися і стали на постій неподалік лісу. Король, відповідно до цієї звістки, рушив на ворога й отаборився з наближенням ночі. Наступного дня, за три години до світанку, війська перейшли в рух. Вранці мешканці міста Погребки (*Dokrebieks*) прийшли підкоритися королю; а невдовзі після них те ж саме зробили жителі Цибулева (*Sibulowa*), яких супроводжували руські священики в церемоніальному одіянні з хрестом, коругвами та євангельськими книгами. Вони запевнили, що татари з обережністю відступали цілу ніч, виказуючи неабиякий жах

P. 96. – від зустрічі з Його Величністю. Ця річ підтверджувалася вогнем, яким вони підпалили фураж, що простягнувся на відстань більш ніж 4 льє. Це був їхній звичай подавати сигнал всім іншим загонам поспішати на з'єднання. Король волів продовжувати свою путь, щоб знайти їх, проте видалося неможливим з ними зустрітися, бо вони відступали з такою швидкістю, що султан Алі-Гірей навіть покинув частину своєї здобичі, щоб тікати з більшою легкістю. Цей татарський князь вже мав дві нагоди відчути на собі доблесть великого Собеського, коли той був ще тільки великим маршалом Польщі, тож не наважувався більше випробовувати свою долю у зустрічі з ним, побоюючись удачі того. Його загони

P. 97. – лякало саме ім'я Собеського. Таким чином, коли його втеча виявила переконливу перемогу цього великого монарха, той зупинився поблизу Брацлава (*Braslavie*), котрий був містом, розташованим у країні щедрій і родючій. Король відрядив кілька загонів, щоб ті наблизилися до Кальника, столиці України (*Kalniek, Capitale de l'Ukraine*), розділеного на три окремих міста великими ровами, котрий перебував у заколоті вже 27 років і всередині якого знаходилося більше 20 000 добре озброєних козаків і більше 60 000 мешканців. Вони вимолили милість короля і відкрили свої ворота перед його драгунами, які увійшли сюди з багатьма офіцерами. Останні знайшли тут народ, зайнятий вдячним богослужінням

P. 98. – милостивому Господу, провидіння якого їх повернуло під законну владу свого повелителя. Духовенство виголосило святкову промову на адресу руського воєводи і прийняло присягу на вірність разом з усіма мешканцями, котрі урочисто відмовилися від усіх угод, укладених до того з

[1] Ототожнення двох останніх топонімів може бути неточним.

турками й татарами. Незабаром вони отримали нові ознаки ласки від короля, такого милосердного, щоб їх пробачити після такої довгої непокори.

Упокорення цього важливого міста привело й решту України під його владу. Тож у Дорошенка, генерала повсталих козаків, не залишалося більше жодних значних міст крім Чигирина (*Czekrim*) та Ставища (*Bravische*) від

Р. 99. – Поділля до Бористену. Цей генерал, вражений і наляканий такими великими успіхами короля, залишив місто Паволоч (*Powalaks*), яке передав своєму брату і відійшов до Чигирина, щоб бути в більшій безпеці. Але Андрій Дорошенко теж швидко покинув це місто, довірене йому його братом, яке було негайно зайняте князем Радзивіллом, малим генералом литовським. Отже, захоплення цього міста та міста Рашкова (*Roskowa*) позбавило будь-якого сполучення, яке турки могли мати з Кам'янцем, і король планував його атакувати. Проте пора року була вже пізньою, тому він розмістив частину військ так, щоб перекрити шлях

Р. 100. – кожному обозу, який міг би надати цю підтримку, і вирушив до Брацлава, де розподілив своє військо по всій Україні на зимові квартири, щоб не покладати обов'язок з його забезпечення на королівство і щоб мати змогу протистояти противнику, якщо той наважиться розпочати кампанію.

Хоча ця провінція була сповнена харчів і припасів, турецькі та татарські загони впродовж усієї кампанії не дозволяли королівським військам відчувати себе тут затишно. Попри все король вирішив залишатися на своїх квартирах, хоча йому не було надано жодних військ з Литви, які покинули його під час цих завоювань,

Р. 101. – котрі не були продовжені через їхню відсутність…

Р. 104. – Перемоги, одержані цим героєм, були такими значними, що татари, будучи налякані так само як і турки, полишили майже всі міста, зайняті ними в Україні. Перші відступили до Криму, а другі – до Валахії та Дунаю. Поголоска про ці героїчні звершення змусила великого князя московського відправити комісарів, щоб вести переговори з Польщею і укласти статті про союз,

Р. 105. – сподіваючись на те, що ця думка отримає тут добру віру. Тож король відправив і своїх комісарів до Ладижина (*Ladzin*), який було обрано для ведення переговорів, наказавши, насамперед, вимагати від міністрів[1] царя виконання договору, укладеного в Андрусові (*Andraszow*), за яким московити зобов'язувалися повернути полякам в 1670 р. Київ з містом і фортецею, Смоленськ і ще кілька інших міст, проте не зробили нічого з того, про що було домовлено.

Татарський хан, побоюючись, щоб результат цих переговорів не обернувся проти нього, не гаючи часу, повідомив про них Порту. Проте поляки не змогли укласти жодного

[1] За термінологією XVII-XVIII ст. міністрами часто називали послів та інших офіційних представників.

Р. 106. – союзу з московитами, який би не спричинив їм жодних збитків. Королю належало відправити гінця до великого візира, запевняючи останнього в тому, що цей посланець цілком налаштований на мир і треба лише почекати депутата для його укладення. Король, який найпалкіше бажав побачити відновлений мир на попередніх вигідних умовах, щоб дати відпочинок своїм людям і повернути славу своїй нації, відправив двох шляхтичів: одного до Великого Правителя, а іншого – до його першого міністра, з докладною інструкцією про інтереси та вимоги Польської Речі Посполитої.

Попри все король волів залишатися в Україні до тих пір, доки мир, на який так довго очікували,

Р. 107. – не буде укладено з невірними, або ж доки він не підкорить собі всю цю провінцію і приведе Дорошенка до своєї покори. Відступ татар привів цього генерала у великий розпач. Він відрядив кур'єра до великого візира, прохаючи того про допомогу у скрутному становищі, в якому він опинився, та повідомляючи султана-нарадіна, що якщо йому негайно не нададуть татарського війська, достатнього для того щоб зупинити просування польського короля, він змушений буде, зрештою, здатися й повернути тому міста, котрим поки що володів. І дійсно, цей бунтівник уже перебував у відчаї, маючи потребу захищатися довгий час, і навіть розмірковував про сторону, до якої йому належало пристати. Те, що йому

Р. 108. – здавалося найкращим і найбезпечнішим, це повернутися до виконання свого обов'язку. Проте страх не дозволяв йому прийняти цю милість і змушував сумніватися у тому, що він її отримає, якщо попросить. Дізнавшись про це, король вирішив розвіяти таку недовіру, відправивши з доброї волі двох шляхтичів із запевненнями, що він прийме все те, про що вони домовляться з тим. Ці переговори мали весь той успіх, на який варто було сподіватися. Один з цих посланців повідомляв, що Дорошенко виявив надзвичайну радість, коли дізнався про прощення, яке погодився надати йому король, і навіть передав останньому свою шаблю, запевняючи, що завжди користувався нею тільки для служби Його Величності. Він обіцяв

Р. 109. – відрядити турків, котрі знаходилися при ньому, і наказав своєму брату, розпустити тих, що перебували в загонах, якими той командував. Він збирався якнайшвидше кинутися в ноги королю, щоб виконати ті умови, які з його милості ним були отримані. Крім цього, він написав королю, що молить його про милосердя, що повертається до покори, що саме його він визнає за свого господаря та повелителя, що він спокутує всі зроблені провини своєю службою, що він довіряє тому своє життя, якщо Його Величність розсудить за достойне ним скористатися. Він наказав передати цього листа Грабовському (Гребенецькому – Гримбашевському – Грембецькому – ??? - *Grabouvekenski*)[1], одному з повстанських ватажків. Вислови, які містилися тут, були такими шанобливими, що король був ним розчулений.

[1] Важко визначити правильну ідентифікацію.

Р. 110. – Послання завершувалося побажаннями збереження його священної особи і зростання його влади та його слави. Однак всі ці слова покори, всі ці прекрасні висловлювання не супроводжувалися жодною справою. Цей генерал був від природи слабким і непостійним, людиною без віри, він піддався сподіванням, які були йому навіяні татарами, та щедрим обіцянкам, що супроводжувалися багатими подарунками, отриманими ним від великого візира. Так, залишаючись у стані бунту, він зловживав довгий час терпінням короля та великодушними дарами, які йому були зроблені, продовжуючи попри все виявляти ті ж самі сентименти і виправдовуючи зволікання з виконанням

Р. 111. – своїх запевнень тим, що він змушений підтримувати поки що добрі взаємини з турками й татарами і лише чекає нагоди, щоб шанобливо вивільнитися від їхньої протекції та розірвати взаємини, котрі він мав з ними.

Візир Азем, дізнавшись про все, що відбулося в Україні, про зроблені там завоювання польського короля, про засідання його міністрів і представників великого князя московського у Ладижині, про переговори, котрі вів цар з імператором [австрійським – Є. Л.] і шахом [перським – Є. Л.], до якого навіть відправив послів, пропонуючи наступальну й оборонну лігу проти Великого Правителя,

Р. 112. – розмірковував про засоби, щоб завадити цьому альянсу, який йому здавався вкрай важливим, і сплутати наміри стількох впливових ворогів. Проте найбільшою турботою цього великого міністра було відлучити польського короля від інтересів великого московського князя. З цією метою він наказав татарському хану підтримувати завжди вигляд сподівання на мир і запевняти, що Великий Правитель почне переговори про нього за його посередництва. Він наказав також йому присунути якомога більше татарських загонів до кордонів, щоб тримати на ланцюгу московитів.

Уривок з глави «Історія султанші Гюлістан»[1], де йдеться про султанш-русинок

Р. 133. – Ім’я, яке було дане цій султанші, означає «трояндове поле» і чудово підходило їй, оскільки її риси були довершеними. Вона походила з Русі, саме тому її називали також «Русса», «Роксана» чи «Роксолана», так само як і обох фавориток султанів Сулеймана Великого та Мурада IV, котрі стали такими відомими завдяки своїй пихатості й ревнощам. Ця султанша була не менш вродливою,

Р. 134. – ніж дві інші з таким же іменем. Запевняють навіть, що вони походили з одного роду, і відзначали багато подібності між їхніми

[1] Можна говорити про запозичення автором сюжету з популярної тоді трагедії Жана-Батіста Расіна «Баязет» (1672), де розповідається, зокрема, про життя й інтриги улюбленої наложниці Мурада IV Роксани.

портретами, які дозволяють з легкістю судити про близькість походження цих трьох султанш з однієї нації. Гюлістан мала такі ж правильні риси, як і Роксолана, яка відзначалася найдосконалішою вродою в своєму столітті і яка змусила своїми чарами султана Сулеймана одружитися з нею, всупереч всім максимам османських імператорів, які вважали, що недостойне поводження великого Тамерлана стосовно дружини Баязета, переможеного ним і захопленого у полон з усією своєї родиною, не дозволяє їм більше одружуватися з будь-якими жінками у формах їхньої релігії та мати тільки

Р. 135. – улюблених невільниць, діти від яких не втрачали права бути визнані законними. Вона мала таке ж виразне чудове обличчя, однакового кольору, з чарівними очима, приємною посмішкою і трохи попелястим волоссям. Шия і руки виділялися такими ж рисами. Вона мала подобу, поводження, рухи й дії подібні до тих, які були притаманні й Роксані, фаворитці султана Мурада, про історію якої я вже говорив у першій частині цього твору. Крім цих рідкісних переваг, Гюлістан переважала тих добрими якостями свого розуму та душі. Ті дві султанші не менше ніж винятковою красою відзначилися своєю жорстокістю й підступністю.

Р. 136. – Наприклад, Роксолана не тільки зловживала любов'ю та релігійністю великого та шляхетного Сулеймана, щоб досягнути найвищого ступеня слави, який її так надихав, але й, щоб задовольнити притаманну їй пиху та насолодитися своєю ревнивою лютістю, вона працювала над руйнацією всього османського дому й змушувала імператора Сулеймана своїми злочинними інтригами та зрадами, самому приносити своїх власних дітей у жертву ненависті цієї віроломної повелительки.

Хоча Роксана не отримувала такого ж шанування від султана Мурада, попри все, вона також мала нагоду стати господаркою його бажань, і на доведення

Р. 137. – цілковитої довіри, якою вона теж користувалася, змогла добитися загибелі двох братів і сестри цього володаря, які робили їй перешкоди у її згубних прагненнях. Вона навіть брала участь у змові проти цього легковажного й дуже закоханого султана, який змушений був власноруч вбити через її зловживання цю невдячну й жорстоку фаворитку. Але чарівна Гюлістан була далекою від справжнього варварства та злості, яку мали ці дві султанші-правительки. Вона мала серце безмірно щедре, людяне й добродушне. Всі її бажання були скромними та розумними, і, якщо вона просила щось у Великого Правителя, то в її бажаннях не було жодної користі.

Про Мустафу-Чулогли, сина яничара-русина, який зробив стрімку кар'єру при дворі Мехмеда IV

Р. 159. – Свою молодшу доньку, якій не виповнилося ще й десяти років, він [Мехмед IV – Є. Л.] віддав за Мустафу-Чулогли. Цей фаворит був сином одного яничара з русинської нації. Ось чому його назвали Чулогли, тобто «син війська». Султан був ще дуже молодий, коли побачив якось, як той грає

з іншими хлопчаками. Він йому сподобався і бажаючи його мати в своєму сералі, він призначив того кімнатним пажем.

Про гучну перемогу Сірка над татарами в 1675 р.

Р. 175. – Тоді він [великий візир – Є. Л.] надіслав наказ

Р. 176. – Ібрагім-паші, призначеному головнокомандувачем османського війська, вирушати на Україну, де до нього мав приєднатися татарський хан з усіма своїми ордами.

Польський король, будучи попереджений про те, що невірні довгими денними переходами наближаються до Кам'янця, негайно розіслав універсали в усі воєводства, щоб підняти шляхетську кінноту та спрямувати її якомога швидше до кордону. Він наказав генералу Сірку (*Czierko*) привести до нього, не гаючи часу, козаків із Запоріжжя, які могли б стати йому у великій пригоді для посилення своєї армії.

Цей генерал завжди показував багато старання на службі Речі Посполитій.

Р. 177. – Він відмовився від великих вигід, які Дорошенко, козаки-заколотники, татари та турки йому пропонували, щоб порушити його вірність. Але він волів проявити її і в такій оказії та показати великому Собеському, що достойний поваги та доброго ставлення, яке завжди мав до себе. Він негайно полишив бористенські острови з більшою частиною військ, які зміг зібрати, і, не зупиняючись, здійснив перехід, щоб приєднатися до польської армії. У кількох збройних сутичках він довів свою хоробрість і доблесть на своєму шляху. Тож, дізнавшись, що гарнізон Могилева, який був доволі значним містом на Дністрі лише в 13 льє від Кам'янця,

Р. 178. – занадто слабкий, щоб витримати облогу, яка йому загрожувала, він перекинув туди підмогу та відправив своїх розвідників, щоб дізнатися про сили неприятеля. Йому повідомили, що велике скупчення татар знаходиться за 3 льє звідси між Ладижином і Жашковим, на тому ж Дністрі[1] (*entre Ladizin & Zaskou, sur la mesme riviere du Niestre*). Дізнавшись у тих, хто приніс йому це повідомлення, чи не були вони викриті противником, і, отримавши запевнення в цьому, він розсудив, що міг би в такому випадку зробити на нього раптовий напад. Тож, зайшовши в ліс разом зі своїми людьми, він приготував там пастку, очікуючи татар. Ці варвари отаборилися за один льє від цього місця і переймалися тільки тим, щоб випасати

Р. 179. – своїх коней у чудовій долині, не виставивши ні постів охорони, ні навіть вартових, не уявляючи собі, що ворог може бути так близько до них. Бравий Сірко надіслав вночі людей захопити «язика», зі слів, сказаних

[1] Тут явна географічна помилка, вочевидь, мається на увазі сучасний молдовський Рашків, який дійсно знаходиться на Дністрі.

тим, випливало недбальство та безпечність татар. Він наказав двом загонам по 200 вершників у кожному, безшумно увести коней, яких ці варвари випустили попастися на траві числом від 4 до 5 тисяч голів. А потім він задав жару цим неприятелям, котрі, будучи ще заспані, були перебиті, і мало кому пощастило врятуватися, а 500 чи 600 було взято у полон, поміж якими перебувало більш 60 мурз,

Р. 180. – тобто найвищих татарських офіцерів. Переможці, не маючи достатньо сил, щоб приглядати за ними, перебили майже всіх. Ті ж, кого пощадили, були відправлені до польського короля у супроводі 50 козаків і одного посланця від генерала Сірка. Великий Собеський сприйняв цю перемогу з тим більшою радістю, що майже вся Волинь і більш ніж 1 200 бранців, котрих варвари вели до Криму, були там звільнені. Він висловив тисячу подяк козакам і особливо їхньому бравому генералу, якому відправив дорогі подарунки. Новина про цю поразку спричинила таке відчутне горе у татарського хана, що він, полишивши

Р. 181. – одразу намір укласти мир, почав думати про заходи, щоб помститися козакам. Однак, не бачачи жодних легких і переконливих засобів для цього та побоюючись, щоб ця помста не обернулася для нього занадто дорогою, він стримав своє обурення і наказав відправити полковника Гребеня (*Greben*) з одним гінцем, щоб підтвердити польському королю свої повноваження вести від імені Порти переговори з ним і щоб змусити того негайно вислати своїх комісарів, яких він очікує з великою нетерплячістю для укладення такого давно бажаного миру. А для більшої безпеки з одного та з іншого боку, він просив призупинення бойових дій на три тижні.

Про капітуляцію Дорошенка перед Сірком

Р. 258. – Цей генерал [Дорошенко – Є. Л.] попросив допомоги у Порти. Проте, дізнавшись, що генерал Сірко просувається на чолі своїх козаків, щоб обложити Чигирин, і що армія московитів вже

Р. 259. – перейшла Дністер[1] з тією ж метою, він не захотів очікувати, коли його місто буде захоплене, бо не мав змоги протриматися тут довгий час проти зусиль стількох ворогів. Тож він вирішив йти до Сірка, висловивши йому колишню дружбу, яка між ними раніше існувала, до того, як він вдався до заколоту, та засвідчити тому, що він щиро розкаюється в своєму довгому протистоянні з правителем і заклинає того поклопотатися про милість щодо себе і отримати прощення. А, щоб той не мав сумнівів у його підкоренні, він надав йому певні підтвердження, наказавши відчинити міську браму, через яку

Р. 260. – погоджувався увійти лише після нього. Не обмежуючись тільки передачею ключів, він виніс йому також договір, укладений з

[1] Тут явна помилка, мається на увазі Дніпро.

Великим Правителем і тестамент грецького митрополита[1], де той рекомендував йому вірно підтримувати унію з Портою, після чого розтоптав їх ногами. Він передав йому також свій генеральський жезл[2] і просив відправити його до московитів. Але Сірко не хотів його приймати за таких умов і, захопивши Чигирин, він залишив тут сильну залогу та вирішив очікувати наказів від короля, до якого був відправлений один офіцер, щоб поінформувати того про все, що відбулося. Дорошенко звідси також надіслав свого чоловіка до генерала

P. 261. – Ромодановського (*Rodamanouski*), щоб віддати тому маршальський і командирський жезл, який був йому вручений Великим Правителем, і щоб запевнити того у своєму переході під протекцію московитів, повністю полишивши службу та покору невірним.

Chassepol François de. Continuation de l'histoire du grand vizir Acmet Coprogli Pacha, et du Grand Seigneur Mahomet IV à present Regnant, de ses principales Sultanes Favorites, & des intrigues du Serail & de la Porte. Avec l'Histoire du Grand Sobiesky, Roy de Pologne. Et celle des Guerres des Turcs, des Tartares, des Persans, des Moscovites, & des Pollonois. Et plusieurs autre particularitez. – P.: En la Boutique de G.Quinet, 1679. – T. 3. – 312+/XX/ p.

З праці Клода де ла Магделена[3] «Дзеркало Оттоманської імперії» (1677)

Про султаншу-валіде Турхан-Хатіджу (українку Надію[4]), дружину Ібрагіма I та матір Мехмеда IV

P. 159. – Незнанне провидіння перетворило руську селянку, поневолену татарами (*une paysanne Russiene faite esclave par les Tartares*) на дружину султана Ібрагіма та матір Мехмеда, спадкоємця імперії свого батька. Ця дама, будучи щедро обдарованою від природи, була обрана однією з сімох, згідно з звичаєм, про який я казав. Ібрагім-ага, чорний євнух, котрий заправляв тоді дівчатами з сералю, сказав, щоб вона, тішачись своїм призначенням, хвилювалася через те, що інші двоє з шести дізналися про свою вагітність і покладають надії на титул імператриці з усіма його перевагами. Тож, щоб вона теж прикинулася вагітною, домовившись попередньо з близькими жінками та єврейкою, котра

[1] Йдеться про Йосипа Тукальського, померлого незадовго перед тим.
[2] Звичайно, мається на увазі гетьманська булава.
[3] Клод де ла Магделен, французький військовий найманець, який брав участь у війнах проти турків, однак потрапив до них у полон і змушений був взяти участь у поході на Україну в складі військ Мехмеда IV, про що написав у своїх спогадах.
[4] Турхан-Хатіджа (1627-1683), султанша-валіде Османської імперії.

Р. 160 – приносить їй щодня прикраси. Якщо добре зіграти свою роль та зробити вигляд, що вона має великий живіт, то всі повірять у її вагітність. Вона почала безкінечно скаржитися на тисячі недугів, щоб завадити султану її бачити, продовжуючи свою хитрість доти, доки за два дні до пологів інших, новонародженого єврейського хлопчика, про якого було домовлено, не було таємно принесено до її апартаментів у величезному пакунку з фруктами та квітами, поставленими біля нічного входу, щоб порадувати «недужу», котра продовжувала безперестанку кричати, немов породілля.

Коли повідомили султану Ібрагіму, той примчав сюди та побачив хлопчика-немовлятка, якого ніжно обійняв разом з так званою «матір'ю», котру було привселюдно оголошено гасекі-султаншею, тобто дружиною його величності, до великого невдоволення інших, що народили за два дні по тому двох синів, які померли того ж тижня. Наступного року ці ж дві дами мали двох інших синів, які цього разу вижили – султана Сулеймана та султана Оркама.

Наступного

Р. 161. – за цим року ще одна жінка народила султана Ахмета, про якого я скажу далі.

Мало трапляється таких найбільш винахідливих та амбіційних жінок. Вона наказала вбити всіх тих, хто знали про її інтригу, за винятком євнуха Ібрагіма, якого вона не залучала до своєї гри. І, хоча султан був закоханий у неї, він однак не дозволив їй вислати жінок-матерів інших своїх синів. Вона вміла дуже добре зберегти його повагу до себе, поєднуючи все це зі страхом. Тож не мала жодної подруги в керівництві сералем. Вона спричинила смерть султанші-матері імператора Ібрагіма, вдови султана Мурада, бо знала, що ця гасекі намагалася постійно позбутися її подібним чином. Та використовувала всі засоби, щоб розсварити її з його величністю, й навіть подарувала йому красуню, про яку я казав, щоб завадити цій дружині.

Нарешті, через 9 років вона опинилася на чолі Османської імперії після смерті султана, свого господаря, котрого було удушено військом через,

Р. 162. – як я вже казав, численні перелюби, що він робив під звуки сурм і барабанів з усіма вродливими жінками, яких він брав з доброї волі чи силою.

Ця пані правила разом зі своїми фаворитами протягом малолітства свого сина, який володарює сьогодні. Чи було його підкинуто, чи ні, він є імператором нації, яка вважається, хоч і несправедливо, жахом всесвіту.

Після смерті свого султана, вона наказала зібрати, відповідно до звичаю, у старому сералі всіх тих, кого він пізнав і від кого мав дітей. Вона їх відвідувала час від часу. Якось повертаючись додому, вона побачила юрбу руських невільників, яких вели продавати. Вона відчула співчуття до них і наказала їх підвести до своєї карети. Тут вона впізнала в одному з них свого брата, котрого вона наказала спочатку привести до сералю, а після відречення від віри надала йому великі багатства, котрими він користується

до сьогодні у будинку, який збудували на каналі, тобто Босфорі. Він не просунувся на службі через свою грубість.

[La Magdeleine Claude de]. Le Miroir de l'empire Ottoman, ou l'estat present de la Cour & de la Milice du Grand Seignneur, avec une description toute particuliere de la maniere de vivre des Turcs et un recit de tout ce qui s'est passé de considerable pendant la guerre des Turcs en Pologne & en Ukraine, jusqu'en 1677. – Partie I. – Lyon: Chez Mathieu Liberal, 1680. – 210 p.

Про похід військ Мехмеда IV на Україну в 1674 р. [Захоплення Малого Кам'янця[1], Ладижина та Ямполя]

Р. 22. – Малий Кам'янець, оборонний замок, був атакований тим самим Ібрагім-пашею, а також пашами Румелії, Боснії та Сілістрії, під проводом яких перебувало 20 яничарських загонів, шибайголови-сіпахи та багато інших регулярних і добровольчих військових з'єднань, що перебували тут завжди у великій кількості, особливо тоді, коли йшлося про здобич. Місто мужньо оборонялося своїми мешканцями. Його було спалено, а замок захоплено після п'яти днів опору, що коштувало 4 000 життів невірним, котрі перебили всіх чоловіків і значну частину жінок. Господар цього замку, який перебував на службі у московитів, мав тут сестру, котра бачачи,

Р. 23. – як турки вже вдираються на мури, пішла до своєї кімнати, де одяглася якнайкраще, сподіваючись, що в такому вигляді вона зможе вберегти своє життя. І дійсно, її взяв у полон один молодий ага, грузинської нації, який мабуть би поставився до неї з повагою. Але воїни, дізнавшись, що це сестра начальника цього міста, порубали її на тисячу шматків, щоб помститися за кров своїх товаришів. Оскільки це відбувалося на початку цієї кампанії, ніхто не хотів обтяжувати себе невільниками. Це спричинило багато смертей, а найменших дітей вигнали на поля, де я сам бачив, як їх живцем пожирали дикі собаки та кабани. Приваблива невільниця коштувала тоді не більше 10 екю.

Ладижин, місто доволі міцне, насамперед, цитадель, був обложений тими ж військами, в очікуванні його величності. Той мав сюди прибути за два дні по тому. Проте солдати та мешканці цього міста здійснювали такі доблесні виходи, що війська змушені були відступити на три чверті льє далі, ближче до лісу, а 800 невірних були вбиті у перестрілках, які подекуди спалахували. З прибуттям великого правителя ці люди відступили до свого міста, яке було негайно обернено на попелище й атаковано цитадель за всіма правилами. Коли почали рити траншею, обложені зробили вихід, під час якого загинуло багато турків. Те ж саме відбулося наступного дня після обіду.

Р. 24. – Я отримав поранення стрілою, бо був змушений знаходитися поряд з візиром. Зрештою, гарнізон, який складався лише з селян і

[1] Вочевидь, під Малим Кам'янцем розуміється Буша.

900 солдатів Сірка (*Circo*), котрі, повертаючись з іншого краю, відступили до цього міста, не маючи змоги пройти далі, оскільки татарське військо поширилося по всьому полю. Вони не мали амуніції, окрім тієї, яка береться для польових сутичок. На третій день вони побачили, що не зможуть і двічі зарядити своїх мушкетів і не мають змоги більше користуватися артилерією через брак боєприпасів. Вони зробили відчайдушну спробу зберегти своє життя, здійснивши вночі генеральний вихід, щоб далі переплисти Буг, який протікає у підніжжя цього міста, й врятуватися в лісах. Однак сторожу було подвоєно в непевних місцях, і їхній намір не було здійснено. Один грецький купець з Константинополя, який знаходився в цьому місті, повертаючись з Московії з соболиним хутром на 400 000 екю, дуже прислужився їм для того, щоб скласти вигідну капітуляцію, сподіваючись також знайти великого товмача Панайота, свого родича, про смерть якого він не знав. Він вийшов з цього міста й, насамперед, обумовив безпеку свого краму, пообіцявши віддати з нього на 50 000 екю великому візиру. Свободу та вільний вихід було обіцяно війську, якщо воно попрямує до відкритого поля. Чотири головних начальники прибули для ведення переговорів з візиром. Було постановлено, що вони

Р. 25. – вийдуть під білим прапором і будуть супроводжені туди, куди забажають, а мешканців буде віддано у рабство на користь Порті з умовою, що жодну сім'ю не буде розлучено й усі її члени продаватимуться разом. Як першого, так і другого пункту дотримано не було. Вже наступного дня тих 900 солдатів було закуто в ланцюги й відправлено на галери. А нещасні люди були піддані такому грабунку, що більша їх частина загинула від жорстокості цих варварів. Я бачив як продавали батька, матір, сина та дочку 17-18 років за 25 екю. Дану цитадель було збережено для полегшення конвоїв. Ямпіль, маленьке містечко, укріплене земляним валом, оборонялося проти п'яти пашів, які були настільки збиті з пантелику такою доблестю обложених, що змушені були тричі просити допомоги у великого візира. Той її відправив разом з новими мінерами, котрі мали негайно зайнятися цим валом, і ротою драгунів, які, вийшовши вперед, щоб їх прикрити, були одразу оточені під час виходу з міста, й жоден з них не врятувався. Їх прапор було вивішено на частоколі разом з їхніми головами. Ці люди спостерігали за утворенням двох мінних камер і, бачачи, що не можуть більше оборонятися, повбивали своїх жінок і дітей та покидали їх туркам, вкрай здивованим тим, що відбувалося. Вони довели, що воліють краще позбавити своїх близьких життя, ніж дозволити їм потрапити до рук невірних, котрі

Р. 26. – підводили вже другу міну. Ці селяни, визначивши її місце, запалили тут вогонь і зібралися нагорі, щоб загинути від вибуху. Він послідував незабаром і був такої сили, що зробив пролом у мурі. Проте, коли завойовники вдерлися до міста, вони знайшли в ньому тільки 4 живих чоловіків, котрі не брали участі в бою, та кількох жінок і дітей. Не було вже ні батьків, ні чоловіків, щоб їх убити.

Титульний лист праці Клода де ла Магделена «Дзеркало Оттоманської імперії» (1677)

[Приїзд польського посла із звісткою про обрання Собеського королем і зчинення тривоги у турецькому війську]

Його величність, проїжджаючи повз згадане місто Ладижин, отримав звістку, що його розшукує якийсь польський посол. Мене було відправлено наперед з двома вартовими, які мене охороняли, щоб подивитися, чи відомий він мені та дізнатися щось про предмет його прибуття. Я зустрів цього посланця у лісі за 6 льє від табору. Я впізнав його. Це був пан Карвурський, капітан польської кавалерії, котрий повинен був сповістити Порту про обрання генерала Собеського королем Польщі. Я мав наказ запитати в нього про сплату грошей, яка була узгоджена за Кам'янецьким трактатом, і навіть повідомити, що Порта охоче б погодилася відмовитися від цієї вимоги. Він мені сказав, що поляки не мають ні золота, ні срібла для турків, проте багато заліза в своїх руках. Я відверто розповів йому про все, що міг, і сказав, що завтра міг би дати йому докладну записку, якщо охоронці не будуть мене занадто оглядати. Я залишив його під час зупинки в 2 льє від армії й поспіхом повернувся, щоб повідомити про предмет

Р. 27. – його прибуття та його відповідь. Вона дуже здивувала великого візира, котрий сидів мовчки більше чверті години, гризучи свої нігті. Цього посланця після аудієнції було відпущено, а османське військо прийшло у стан такого жаху, що купка людей могла його привести до повного безладу. Армія московитів перебувала лише в п'яти днях шляху звідси, й невірні боялися, що поляки підуть на них з іншого боку, й вони залишаться оточені в цій країні, виходи з якої дуже утруднені. Ці обставини змусили його величність зайнятися знищенням прикордонних міст у своїх володіннях і відправленням татар для спустошення Польщі та Русі [тут йдеться про Руське воєводство – Є. Л.], щоб показати їх людям, які принагідно розправи він може зробити, піддавши їх страшній лютi цієї нації, а також щоб уникнути баталій, яких не бракувало б і без революцій у Литві й інтриг тих, хто, заздрячи обранню нового короля, намагався зруйнувати її, щоб здобути собі одну її частину[1].

[Напад на Мехмеда IV козаків в околицях Кам'янця-Подільського]

Його Величність [Мехмед IV – Є. Л.], слідуючи своєму захопленню та традиційній звичці, проводив всі дні на полюванні. 12 серпня [1674 р. – Є. Л.] він знаходився поміж двома перелісками й зазнав нападу загону козаків, які його неодмінно убили б, якби знали, хто це. Все, що він міг зробити, це пересісти на іншого коня й тікати. Загони, які його супроводжували, прийшли в безлад. 52 драгуни було тут схоплено й повішено на деревах, 67 убито

[1] Великий гетьман литовський Михайло-Казимир Пац (бл. 1624-1682) був запеклим противником Собеського й заперечував проти його сходження на престол.

Р. 28. – на місці, а 36 поранено. Великий правитель наказав перерізати горло вісьмом, котрі, як він бачив, втекли без бою. Ця зустріч змусила його полишити полювання на решту кампанії.

[Турецька хитрість для зупинення походу московитів]

Татарський хан тим часом поспішив на допомогу Дорошенку, якого московити обложили в Чигиринській цитаделі, вже захопивши та спаливши саме місто. Ті змушені були покинути цю справу підкорення даної фортеці саме в той час, коли невірні цього очікували найменше. Щоправда, зав'язуючи інтриги з ворогами короля, не забули й про хитрість. Було відправлено 10 000 татарських вершників, начебто для того, щоб захопити московських фуражирів, але дехто з цих варварів мав наказ дозволити себе впіймати та бути допитаним, давши генералам московитів звістку про просування його величності з усім військом на з'єднання з татарами, щоб розгромити московитів. Хитрість мала бажаний успіх, і московити відступили до двох укріплених міст у своїх володіннях, везучи 200 одиниць артилерії, воліючи краще зазнати нападу, ніж самим напасти на невірних, котрі самі жодним чином не наважувалися просуватися вперед, вважаючи, що дві християнські армії разом проявлять більше вправності, ніж вони показали до цього…

[Облога та зруйнування Умані]

Р. 30. – Військо невірних прибуло до Умані. Всі місцеві люди скупчилися на валу, дивуючись, чому не видно жодного з тих, кого вирішили знову відправити до генерала невірних. Двох священиків було відправлено з багатьма підводами, навантаженими різними припасами. Їх було зустрінуто й відпущено з достатньою гідністю, проте жодної розмови з приводу їхніх земляків не відбулося, про що їм було оголошено того ж дня. Паші оглянули пости, і була вирита траншея до приходу ночі після загальної молитви, згідно зі звичаєм. Багато мешканців цього міста, які були раніше рабами й добре говорили турецькою, кричали, що треба припинити ці роботи, що вони згодні віддати все, чого ті забажають, що вони залишалися вірними Порті, перебуваючи під її протекцією, і, якщо такі роботи продовжаться, вони покажуть справжні приклади своєї хоробрості та лють людей, яких нещаслива доля прирекла до жахливої участі. Сулейман-ага, капітан яничарів, який очолював дані роботи, хотів схилити цих людей до того, щоб вони дозволили їх здійснювати, не чинячи ні спротиву, ні опору, й завдяки цьому вони зможуть здобути все милосердя воєначальника, який вчинить так, щоб якнайкраще винагородити їхню покору. Однак, не виявивши жодної довіри до його пропозицій,

Р. 31. – вони відкрили такий влучний вогонь і зробили такий генеральний вихід, що згаданий Сулейман і всі його люди були вибиті до одного.

Анатолійського пашу було тяжко поранено, а багатьох ікогланів, тобто пажів, взято у полон. Біль і горе цієї розплати не відповідали тому, що зробили ці люди. Проте наступного дня вранці голови цих улюблених хлопців були настромлені на піки, навколо огорожі обложених.

Знешкодивши роботи невірних, християни вдерлися до їхнього табору, шукаючи поживу, та здійснили ще шість інших виходів тієї ж ночі, здобувши найкращий можливий успіх. Вони захопили багато прапорів, не маючи інших втрат, окрім 37 чоловік убитими чи полоненими, яких однак негайно ж умертвили. Але кільце оточення почало стискатися. На четвертий день облоги підготовчі роботи вже сягнули контрескарпу. Найрозсудливіші з мешканців цього міста тікали через той бік, який не був обложений через річку, яка тут протікала. Ті, хто залишилися, опинилися без начальників і без жодної надії на допомогу. Генерал, повідомлений про тамтешній безлад (від кількох бранців) не прискорював штурму міста, щоб захопити його через облогу, котра могла тривати дуже довго. Мене було відправлено разом з ним, хоча й пораненого та у гарячці, для складення плану даного міста на турецький зразок. Його було відправлено до його величності, який наказав, щойно побачивши цей план, надіслати підкріплення для армії, що здійснювала облогу. Командувати ним було доручено паші,

Р. 32. – який так прагнув слави, як жодна людина в світі. Він наказав негайно огородити величезний мінний підкоп і 25 серпня, в день дощовий і дуже похмурий, сюди було піднесено вогонь. Дочекавшись, коли обложені зберуться на валу з того боку, де було закладено міну, було проведено вибухи, повторені тричі. Ці люди, малограмотні в подібних випадках, одразу кинулися сюди, побоюючись штурму й багато з них загинуло від дії цієї міни, яка принесла стільки користі й успіху невірним. Завдяки їй тепер 38 чоловік могли пройти через пролом. Був поданий сигнал до штурму. Після мужньої боротьби як з того боку, так і з іншого турки оволоділи замком. Налякані захисники, котрі не мали ні начальників, ні провідників для своєї хоробрості, почали відступати до міста, не зачинивши вхід, який знаходився під великою вежею та всередині муру, такого ж міцного, як і мури замку, що був відокремлений. Турки вдерлися до міста вперемішку з християнами, котрі тих могли вибити звідти з великим втратами, якби генерал, піднявши руки до плечей, не подав знак підтримати своїх. Ті поводилися з надзвичайною лютті, й жоден, хто тримав у руках зброю, не залишився живим. Жорстокість, що повинна була тріумфувати цього дня, призвела до забиття дівчат і жінок, замість поводження, яке людство завжди має до цієї статі. Їх нещадно обезголовлювали, убивали ненароджених дітей

Р. 33. – в утробах своїх матерів, а інших розрубали на шматки ударами смертоносних рук. Вогонь, який з самого початку перекинувся на дерев'яні будинки, поглинув багатьох людей, що там переховувалися. Значне число цих нещасних, опинившись посеред полум'я, розуміли, що не можуть прослизнути крізь цю стихію, яка охопила всі виходи через вікна та двері. Ті, кого меч не позбавив життя, і навіть ті, хто намагався втекти, були нещадно забиті

палаючими дахами, що падали на них, і, зрештою, гинули у руїнах, охоплених полум'ям, не маючи змоги з-під них вилізти, щоб втекти. Ця катастрофа була ще більшою й ще жахливішою, ніж можна собі уявити. Було майже неможливо крокувати вулицями цього загиблого міста, щоб не замочити ніг у кров та не наступити на мощі більш ніж 40 000 його християнських мешканців. Було також багато тих, хто зберіг життя, проте вони втратили свободу.

Умань була перейменована турками та татарами на Імамнію, бо вони казали, що з маленького селища вона була перетворена на велике місто завдяки одному імаму-вигнанцю. Її фортифікації були лише земляними та дерев'яними. Знаходилось тут кілька веж з того ж матеріалу. Гармати тут не могли справляти належного ефекту. І це місто було жахом татар, яким часто доводилося кидати тут те, що вони награбували в Польщі та Русі.

Р. 34. – Колись тут ставився на ноги 40-тисячний полк. Перед цими укріпленнями, облягаючи їх, гинули армії московитів і поляків (в часи козацького повстання). Щоправда, сили цього міста не дуже відрізнялися тоді від цього останнього разу, коли мені довелося побачити це жорстоке театральне видовище, влаштоване народом, який подавав себе в якості захисника. Місто було вкінець спалене, а його укріплення зриті. Його комендант, котрий потрапив у полон разом зі своїм оточенням, охоронявся особливо пильно. Йому одному разом зі священиками та двома городянами пощастило уникнути галер. Паша-генерал пообіцяв йому свій захист і наказав повернути йому жінку та дочку, які були поневолені якимось яничаром, що мав намір їх продати. Проте їх він тримав ще рік по тому у своєму сералі, не дозволяючи бути разом через клопотання, подані Порті бунтівником Дорошенком, про смертну кару цього коменданта, якого він вважав здатним знову поставити під своє начало до 10 000 чоловік за 8-денний термін. Весь авторитет каймакама не зміг завадити тому, щоб цей нещасний не став в'язнем. Він зрікся своєї віри, прагнучи так позбутися кайданів, у яких ще перебував, коли я звідси виїхав.

La Magdeleine Claude de. Le Miroir Ottoman avec un succinct reçit de tout qui ce qui s'est passé de considerable pendant la guerre des Turcs en Pologne jusqu'en 1676. – Basle : Jean Rodolphe Genath, 1677. – 256+40+/6/p. Recit. – P. 1-40.

З мемуарів секретаря французького посольства у Константинополі в 1670-1685 рр. де ла Круа

Помилкове свідчення де ла Круа про загибель Богдана Хмельницького в битві з поляками, повторене автором двічі

Р. 3. – Генерал Богдан Хмельницький (*General Bogdan Kemielniski*) побачив гарну нагоду зробитися абсолютним господарем над цією великою

провінцією та її народом, численним і войовничим. Він зміг запалити свідомість цих людей з таким умінням, що надихнув їх взяти до рук зброю й скинути ярмо у спосіб, який вони бачили в цьому становищі. За короткий час він зібрав величезну армію, здатну виконати його намір і задовольнити честолюбство, яке підштовхувало його до здобуття незалежності.

Перебіг війн Польщі зі Швецією, Трансільванією та Московією був сприятливим, і він вміло скористався з альянсу з московським князем, котрий підтвердив своє покровительство.

Проте ця справа не здобула того успіху, на який він сподівався. Ослаблений у багатьох дрібних сутичках, наслідок яких ставав все гіршим і гіршим, він, зрештою, був оточений поляками й убитий ними. Його військо змушено було тікати, й усі московити та козаки, з яких воно складалося, потрапили в полон…

Р. 103. – Богдан Хмельницький був убитий під час великої битви, виграної поляками, проти об'єднаних військ московитів і козаків, котрих вони зробили бранцями.

Про перехід Петра Дорошенка під турецьку протекцію

Р. 4. – Дорошенко, їхній [козацький – Є. Л.] генерал, підштовхуваний тими ж амбіціями, що й його попередник [мається на увазі Богдан Хмельницький – Є. Л.] й підтриманий татарами, уклав таємну угоду з Портою завдяки посередництву султана-калги, намісника хана, свого повелителя. Шукаючи привід для повстання, він вимагав від польського короля, щоб той перетворив провінцію Україну на члена королівства, надавши їй право голосу на сеймі. Ця зухвала претензія Дорошенка викликала такий сильний гнів польського короля, котрий був його начальником і спадковим володарем більшої частини даної провінції, що він загрожував тому позбавити його урядування. Це й змусило того скинути маску

Р. 5. – й відрядити своїх депутатів до Порти, публічно просячи її протекції, якої він вже задовго добився таємно. Порта не могла зволікати з такою нагодою й лише чекала зручного приводу для розірвання стосунків. Подібна нагода випала незабаром у зв'язку з набігами, зробленими татарами на Польщу в 1666 і 1667 р., щодо яких король Казимир відправив посольство вимагати справедливості та відшкодування збитків, як було обумовлено угодою, укладеною в Хотині. Радзейовському, його послу, була дана відповідь, що великий правитель задовольнить його господаря одразу, як тільки той розірве 13-річну мирну угоду, котра була щойно укладена з московитами.

Про перехід Петра Дорошенка під московську протекцію в 1676 р.

Р. 96. – Дорошенко, який був їхнім генералом, бачачи, що панування турків не принесло відпочинку його народові від нападів поляків, які не припиняли постійно їх здійснювати, навіть не зважаючи на мирну угоду з Портою, яка визнала нею їх за своїх підданих, і що зрада, яку він здійснив по відношенню до свого законного володаря, накинула йому ярмо страждання ще більш варварське, завдяки якому він прагнув повернути незалежність, визнавши себе рабом турків. Тому він вирішив молити про протекцію великого князя московського.

Для здійснення цього наміру він таємно зібрав найголовніших козацьких старшин, які мали найбільшу довіру в народу, що від природи схильний до заколотів і для якого панування московське значно краще, ніж будь-яке інше, через подібність релігії та звичаїв і близькість їхніх країн. Тим більше, що колись Хмельницький, який мав князівські права, вже присягав свого часу великому князю московському.

Р. 97. – Тож він здійснював начебто акт справедливості, спонукаючи козаків повернутися до покори володарю, якому вони піддалися, перед тим, як стати турецькими підданими.

Цих доводів було достатньо, щоб заохотити козацьких начальників до переміни, яку вони охоче підтримали, обіцяючи своєму генералу схвалення всіх пропозицій, котрі можуть бути зроблені великому князю, та згоду народу.

Дорошенко таємно відрядив одного зі своїх довірених людей до царя, давши йому вірчі грамоти, підписані ним власноруч, а також кількома найголовнішими начальниками, щоб молити дуже смиренно цього володаря дати їм прощення за ту помилку, яку вони мимоволі зробили під тиском сили та якої вони б ніколи не мали, якби не складна військова ситуація, пов’язана з поразкою в битві, та князь Хмельницький [Юрій – Є. Л.] не змусили їх шукати порозуміння з поляками доти, доки зараз не випала нова нагода засвідчити свої вірні почуття, якою вони одразу й скористалися. А, перебуваючи під турецькою зверхністю, вони навіть не думали відступати від своєї релігії та свободи, їхня повага та природна прив’язаність до якої

Р. 98. – змусили їх припадати до ніг його найсвітлішої високості, вимолюючи собі пощаду та милосердя й визнаючи його за свого суверена та просячи його захисту від турків і поляків, а також дозволу відступити до його володінь. Крім цього листа, Дорошенко, який не мав жодної іншої мети, як стати князем козаків, на що не мав жодного права, дав наказ своєму посланцю вміло пошукати засобів для здійснення цього наміру, не оголошуючи його козакам, котрі могли спрямувати всі свої зусилля на те, щоб цьому завадити, не бажаючи байдуже спостерігати за тим, як з’являється новий господар їхнього народу та майна, який не буде до них ставитися краще від поляків або турків.

Ця покірність козаків була дуже люб'язно зустрінута царем, котрий вже став володарем більшої частини України й бачив, що може розширити межі своїх володінь за Бористен.

Про перебування Юрія Хмельницького у стамбульському полоні

Р. 101. – Все, що сталося [перехід Дорошенка до московитів – Є. Л.], відбулося без відома турків через віддаленість і суворість тогочасної пори року. І вони не скоро довідались би про це, якби один грецький священик, який прибув з України, щоб клопотатися про свої доходи, не повідомив патріарха про все, що трапилося внаслідок цього дезертирства.

Патріарх на ім'я Парфеній[1], радий, що має нагоду прислужитися великому візиру, відправив Маврокордато[2] просити, щоб його прийняли, й утаємничив того в новину, яку той священик йому повідомив, просячи його наполягати на аудієнції у прем'єр-міністра, щоб скористатися сприятливим моментом і боячись, щоб ця звістка не надійшла до того з іншого джерела, бо тоді він не мав би тих переваг, які сподівався отримати повідомивши її першим.

Р. 102. – Патріарх відправив з ним цього священика, щоб той міг детально і якнайточніше розповісти великому візиру про перехід Дорошенка. Цей царедворець був дуже вдячний грецькому понтифіку за його вірність і за старанність докладати зусиль для служби Порті. Він завірив його у своїй вдячності, нагородивши 50 цехінами того священика, і запитав у нього про засоби, які б дозволили якнайпростіше повернути на свій бік цих зрадників.

Цей піп сказав йому, що в Семи Вежах [турецька фортеця Єдікуле, що використовувалася як в'язниця – Є. Л.] сидів колись чернець, син князя Хмельницького, начальника козаків (*un caloyer, fils du Prince Kemielniski, chef des Cosaques*), ув'язнений багато років тому, який колись уже командував цими людьми після смерті свого батька, і було б нескладно їх привести під його владу.

Перший міністр наказав негайно звільнити того й поновити його панування у своєму князівстві. Але він побоювався, щоб його духовний сан не спричинив якихось утруднень і що він, усамітнившись від мирських справ, міг не захотіти більше знову повертатися у світ, порушуючи дані ним обітниці. Парфеній мав позбавити того цих сумнівів і взявся за ведення цієї справи. Він пішов до Семи Веж у супроводі Маврокордато.

Р. 103. – Доля ж цього ченця була такою.

Богдан Хмельницький (*Bogdan Kemielniski*) був убитий під час великої битви, виграної поляками, проти об'єднаних військ московитів і козаків[3],

[1] Константинопольський патріарх Парфеній IV правив з перервами в 1657-1685 рр.

[2] Олександр Маврокордато (1641-1709), грек-фанаріот, відомий політичний і релігійний діяч Османської імперії.

[3] Явна фактична помилка.

котрих вони зробили бранцями. Тоді на його місце було обрано Юрія, його сина (*Georges son fils*), котрий повелівав козаками впродовж трьох років, але мав постійні побоювання стосовно поляків, щоб не стати їхньою жертвою, як його батько. Він вирішив зректися свого знатного становища, щоб знайти в одязі ченця грецької віри спокій від життя, надаючи перевагу монастирській бездіяльності, більш притаманній його натурі, ніж клопотам генерала. Але тут на нього чекали інші біди, більш жахливі від тих, яких намагався уникнути цей найнещасливіший з усіх генералів (*le plus malheureux de tous les Generaux*).

Він змінив своє ім'я й став називатися Гільдезієм[1] (*Ghildesi*), одягнув чернечу чорну рясу та шапку з темної вовни й подався до Києва через степи, щоб сховатися від світу в одному монастирі, присвяченому Богоматері. В той час, коли його втеча була прихована від своїх, він потрапив

Р. 104. – до рук одного загону поляків, які його пограбували й, напевно, забрали б з собою, якби цьому не завадили татари, котрі змусили поляків тікати й залишити свого бранця. Захопивши його, вони поводилися з ним дуже жорстоко і, врешті-решт, відправили до Криму, думаючи зробити подарунок хану. Той, оцінивши його вигляд і манери, зрозумів, що це не просто людина з народу, тому доклав різних зусиль, щоб навернути його в магометанську віру. Жодні намагання та подарунки цього володаря не допомогли йому отримати бажаного, і Гільдезій опирався весь час. Якось він був упізнаний одним ханським рабом, козаком-ренегатом, який був домашнім слугою князя Хмельницького, в роки дитинства Юрія. Йому було неважко впізнати в ньому, незважаючи на те, що той змінив ім'я й одяг, сина свого колишнього господаря, немов би і не було вже тих років, проведених у Татарії, де завдяки новій вірі та гарним вмінням доля йому посміхнулася й він здобув велику милість у свого володаря. Саме тому, мабуть, Юрій не впізнав

Р. 105. – свого колишнього слугу через його возвеличення.

Микола або Алі (*Nicolo ou Hali*), таким було турецьке ім'я козака-ренегата, плекаючи надію принести задоволення своєму володарю, вирішив відкрити йому походження та знатність його нового невільника. Більше того, Алі боявся, щоб прихильність, яку хан почав виказувати до Гільдезія, не відбилася на шкоду його положенню, яке він мав раніше. Саме тому він оголосив хану, що цей чоловік, насправді, зветься Юрієм і є сином Богдана Хмельницького, ім'я якого було добре відоме в Татарії через неприязнь поміж двома націями.

Цей султан [мається на увазі кримський хан – Є. Л.], який бажав, щоб ця новина виявилася неправдивою, оскільки мав намір залучити Гільдезія на свою службу, наказав покликати того і, нічого не кажучи про той секрет, який довідався від Алі, сказав йому, що той є шпигуном в чернечому одязі, і що йому найкраще зізнатися в усьому, що знає, а інакше, якщо він буде приховувати правду, її в нього вивідають за допомогою кийка.

[1] Очевидно, мається на увазі його чернече ім'я Гедеон.

Таке поводження, як до якогось раба, здалося тяжким для цього генерала, і, не в змозі опиратися,

Р. 106. – цій загрозі, він простодушно розкрив своє походження і причину свого переодягання. Хан був дуже здивований цією переміною, яку магометани пов'язують з божевіллям, а більш значні особи вдаються до подібного лише в умовах найвищої загрози своєму життю. Так, наприклад, зробив Фірарі-Мустафа, єгипетський паша, який, рятуючи свою голову від переслідувань великого візира Кьопрюлю-батька[1], переодягнувся дервішем, під личиною якого проживав у схованці аж до смерті цього прем'єр-міністра. Отже, цей володар, як я говорив, намагаючись зрозуміти причини, що спонукали Юрія віддати перевагу посоху самітника перед гетьманською булавою, не знайшов іншого пояснення цьому неробству та втечі від справ, як дії певної хвороби, яка затьмарила розум. Він навіть хотів його відпустити, але, побоюючись, щоб новина про цього бранця не дійшла до Порти й не спричинила йому турбот, він вирішив відправити його до Константинополя, що й було зроблено.

Гільдезій, або Юрій Хмельницький, після прибуття до Константинополя став державним в'язнем і був поміщений до Семи Веж, де провів кілька тяжких років,

Р. 107. – страждаючи від суворих умов життя і нудьгуючи від самотності більш суворої від самотності звичайного ченця. Він намагався скористатися з присутності військових кораблів найхристияннішого короля [Людовіка XIV – Є. Л.], які привезли сеньйора де Нуантеля[2], його посла. Ці кораблі, які очікували на відправлення назад його попередника[3], обрали для своєї якірної стоянки місце поблизу Семи Веж, щоб посприяти поверненню додому багатьом нещасним рабам з найрізноманітніших націй, які постійно прибували сюди. Між іншим, і шевальє де Божо, який сидів в ув'язненні у замку разом з Хмельницьким. Втеча цього шевальє була більш щасливою, ніж втеча згаданого козака, оскільки була полегшена багатьма корабельними човнами, що чекали на нього поблизу фортечного муру.

Потреба вчить розуму. Гільдезій не бачив жодної іншої нагоди для визволення, як втеча. Дізнавшись з чуток, що ці кораблі, які він бачив зі своєї в'язниці, є відкритим прихистком і доступні для всіх нещасних, оскільки турки не наважуються їх оглядати, як більшість інших, що вони ретельно обстежують,

Р. 108. – він цілковито поринув у пошуки засобів придатних для втечі. Він не придумав нічого іншого, як перетнути мури. Але, водночас, він

---

[1] Мехмед Кьопрюлю (1583-1661), албанець за походженням, був великим візиром Османської імперії в 1656-1661 рр., його пост успадкував старший син Фазіль Ахмед Кьопрюлю (1635-1676).

[2] Шарль-Франсуа Ольє, маркіз де Нуантель (1635-1685) був послом Франції в Константинополі в 1670-1679 рр.

[3] Деніс де ла Ай був французьким послом в Константинополі в 1665-1670 рр.

розумів, що його намір може зруйнуватися через брак інструментів, які б допомогли йому втекти.

Оскільки він вже давно перебував в ув'язненні, його не охороняли дуже пильно. Він мав свободу прогулюватися вдень у невеличкому дворику перед вежею, у якій його зачиняли на ніч. Цей дворик був відділений від моря лише високою стіною, побудованою на скелях, яка оточувала фортецю і захищала від ударів водної стихії. Він розмірковував про засоби, які б дозволили довести до кінця його намір, коли випадок дозволив йому знайти позаду дерев'яної будівлі шматок заліза, який каменярі, котрі незадовго перед цим працювали тут над укріпленням муру, залишили в цьому місці без нагляду. Прикинувшись сплячим, він дочекався часу, коли його ніхто не бачив, і схопив цю залізяку, яку сховав у матрац, набитий сіном. За її допомогою він зміг виламати два залізних прути з грат, що стояли на вікні його в'язниці.

Р. 109. – Коли він робив свою справу, він не мав ні мотузки, щоб спуститися вниз, ні помічника, який би міг допомогти йому, як це було у шевальє де Божо в його біді. Він здогадався розрізати свій солом'яний матрац на стрічки, переплітаючи їх з соломою. Таким чином вийшла своєрідна мотузка, яку він прив'язав до одного з прутів грат, перекинув через вікно й почав спускатися вниз. Однак мотузка виявилася занадто короткою, він зістрибнув так невдало, що шум від його падіння розбудив охорону-бостанджі[1] (*Bostangi*), кімната якої виходила на цей двір. Його втечу було виявлено садівником [тобто одним з бостанджі – Є. Л.], який однак не виявив такої спритності як в'язень, котрий не розгубився і, не маючи часу, щоб перелізти через стіну, він стрибнув прямо на скелі, сильно вдарившись головою.

Біль від удару, страх, темрява і шум, що доносився з іншого боку, не дозволяли йому продовжувати свій шлях, і він сховався у морі поміж двох скель. В цей час садівник повідомив про його втечу каштеляну. Той наказав відчинити невеличку браму, що виходила до моря, й відправив охорону на берег, щоб відрізати йому шлях,

Р. 110 – а інших відрядив на його пошуки. Вони даремно шукали його всю ніч з ліхтарями. Його знайшли лише на світанку напівмертвого від поранень, з понівеченими руками, побитого морськими хвилями і змерзлого від холоду.

В такому стані його було доставлено у фортецю, управитель якої наказав йому дати багато ударів батогом, а потім закувати в залізо й відправити до іншої камери, закутого в ланцюги від шиї до ніг. Тут він і перебував з кінця 1670-го по 1677 р., коли його звільнили за наказом Кара-Мустафи-паші, великого візира, щоб він посів місце Дорошенка.

Яка вигадливість долі: Юрій, генерал козаків, полишає почесті, майно, країну, щоб вести життя усамітнене і спокійне, яке сподівається знайти під

[1] З турецької *bostancı* – «садівник» – особиста гвардія султана, що виконувала вартові та деякі інші функції.

чернечою рясою, але не знаходить нічого іншого, ніж згубне рабство, залізні пута та ланцюги, які змушений носити десять років до того часу, коли фортуна проявляє, нарешті, милість до нього, враз змінює лахміття на пурпур і ставить того, хто мріяв про найменші втіхи, до виконання

Р. 111. – тих самих обов'язків, від яких він так старанно намагався втекти.

Дійсно, Хмельницький сказав патріарху, що найбільше чекає лише смерті, приходу якої часто жадає. Він був переконаний, коли його звільняли від ланцюгів за наказом великого візира, що це робиться, щоб піддати його новим стражданням. Він досить байдуже поставився до новини про своє звільнення та почесті, які Порта йому надає. Але він засмутився, дізнавшись, що буде змушений полишити чернечий клобук, щоб змінити своє жахливе становище, у якому перебував довгий час, і знову отримати пошану, належну князю. Він бачив у цьому нові муки. Попри все, він послідував переконанням патріарха та товмача, які його повідомили, що він не може порушити наказ великого правителя, не прирікши себе на смерть, а грецьку церкву на велике приниження.

Його змусили одягнутися в мирський одяг, який приніс Маврокордато. Спочатку його привели до кігая (*le Kihaja*) [тобто до одного з сановників – Є. Л.] великого візира, який прийняв його дуже люб'язно. Він хотів

Р. 112. – знати про особливості його життя і сказав тому, що небо, яке так турботливо його зберегло, присудило його до великої справи, після того як він витримав стільки страждань. Він побачив себе всупереч власній волі возвеличеним вдруге в достоїнство, яке намагався полишити, і змушений був тепер докладати зусиль, щоб вислужитися і довести свою вірність Порті, роблячи все можливе, щоб привести до покори їй народ, невдячний і нерозуміючий милостей, отриманих від цієї могутньої протекції.

Ця промова супроводжувалася подарунком у вигляді гарного коня із збруєю, на якому він повернувся до нового помешкання, що було йому відведене. До цього йому додали сто золотих цехінів для поточних витрат, які він мав зробити, а також видавалося п'ять екю на день в якості утримання.

Після кількаденного відпочинку, витраченого на приведення себе в належний вигляд, його було представлено великому візиру, який закликав його зберігати вірність Порті, подарував йому кафтан з оленя, прикрашений золотом і соболями, чотири кожухи, два латинського покрою та два суконних, спорядженого коня

Р. 113. – та двісті цехінів. Цей царедворець збільшив йому щоденну платню вполовину й наказав вигравіювати печатку, яка б містила його ім'я і його становище гетьмана козаків (*sa qualité de Hasman des Cosaques*). Все це було тепер дано тому, хто двома днями раніше був закутий ланцюгами, позбавлений шматочка хліба, змушений спати на соломі у темній в'язниці, втративши надію коли-небудь звідти вийти, відокремлений від усього світу. Тепер, після цієї аудієнції, він зажив у прекрасному сералі, отримуючи пошану, приймаючи візити та подарунки від турків і всіх найповажніших

греків, які під час його перебування у немилості були глухими до всіх його скарг і прохань. Все це наштовхнуло його на серйозні роздуми про непостійність фортуни. Він вирішив віднині не відмовлятися від свого високого положення, хіба що втратити його разом із життям.

Він написав за наказом великого візира листа козакам, у якому він їм оголошував, що Порта, повідомлена про ганебну зраду Дорошенка, обрала його новим генералом. Він наголошував, що вона не вірить, нібито козаки так швидко забули всі благодіяння султана, і, якщо вони змушені були слідувати за цим зрадником, вона закликає, щоб вони брали приклад з нього [з Юрія Хмельницького – Є. Л.],

Р. 114. – тоді вони збережуть своє життя та майно в цілості. Вона готова всіх їх пробачити і подарувати їм нові милості, якщо вони знову приймуть її підданство й повернуться до своїх осель. Він їх переконував як їхній начальник. Очікуючи повернення до своїх, він відправив до них Стамателло, словам якого вони повинні були вірити, як і його власним, запевняючи їх, що всі вони [тобто слова – Є. Л.] походять з роту великого правителя, в чому незабаром козаки переконаються, якщо поводитимуться достойно.

Забезпечивши Стамателло багатьма копіями цього листа, підписаного Хмельницьким і скріпленого його новою печаткою, тому були дані секретні інструкції, щоб він збирав правдиві відомості про справи московитів, а також закликав козаків обробляти землі, бо, якщо Порта буде змушена вести війну, її армії бракуватиме фуражу. В той час, коли Стамателло здійснював свій вояж, Хмельницький приготувався, щоб іти в Україну. Великий правитель написав

Р. 115. – кримському хану, щоб той готувався взяти участь у подіях, що будуть відбуватися, зокрема, у поході Порти на Чигирин, головне місто козаків, місцеперебування їхніх генералів. Тож нехай він готує свої загони, щоб поєднатися з армією, яку він збирається туди відправити.

Подорож Стамателло була досить короткою через те, що він не знайшов великої прихильності серед козаків слідувати тим порадам, які він давав. Вони казали, що лист Юрія Хмельницького несправжній, що їхній справжній генерал цього імені прийняв чернечий постриг, загинув у Татарії, де був рабом, і що це пастка, до якої Порта намагається їх звабити. Попри все багато з них погоджувалися визнати покору, побачивши цього генерала.

Про загибель Юрія Хмельницького у зв'язку з нападом запорожців Івана Сірка в 1679 р.

Р. 147. – Маймар Ага (*Maymar Aga*), головний наглядач і верховний інтендант будівель і укріплень, який є скоріше каменярем, ніж інженером, брав участь в цьому поході. Було відправлено шість яничарських загонів на галерах у Чорне море під командуванням Каплан-паші (*Caplan Pacha*), щоб перевезти його самого та його робітників і забезпечити виконання цього наміру.

Вони з руїн відновлювали Варну, місто на Чорному морі. Було доставлено сюди безліч каміння та інших будівельних матеріалів, які були завантажені на кораблі (*des Saïques*). Але щойно цей начальник накреслив план даної будівлі і почав рити траншеї під фундаменти, як Сірко, ватажок запорозьких козаків (*Cirko, chef des Cosaques Zaporoches*), який йшов з 15-тисячним військом у похід на татар, щоб забрати їхню худобу, прийшов випадково до цього місця, де застав цих робітників.

Р. 148. – Він їх оточив, не розбираючись, чи то турки, чи татари. Справа для нього була досить легкою, бо число його воїнів було набагато більшим. Він їх порубав на шматки, залишивши тільки кількох «язиків», щоб відправити великому князю московському. Він отаборився в цьому місці, очікуючи наказів цього володаря. Юрій Хмельницький був тут убитий (*George Kemielniski y fut tué*), а Маймар Ага з великими труднощами зміг уникнути цієї жахливої небезпеки й був надзвичайно щасливий, що зміг виплисти у море.

De la Croix. Guerres des Turcs avec la Pologne, la Moscovie et la Hongrie par le sieur de la Croix, sy-devant secrétaire de l'ambassade de France à la Porte. – La Haye: Chez Jacques Carrel, 1689. – 210 p.

З «Історичного повідомлення про Польщу» де Отвілля[1], вперше опублікованого у 1688 р.

Опис руських володінь Речі Посполитої наприкінці XVII ст.

Р. 9. – Провінція Русь, яка була приєднана до Польщі королем Казимиром Великим у 1341 р., обмежується Литвою на півночі, горами Угорщини та Трансільванії на півдні. Вона має Верхню Волинь та Верхнє Поділля на сході й Малопольщу на заході.

Р. 10. – Буг є головною річкою, яка протікає в цій провінції, що складається з трьох воєводств – Львівського, Холмського та Белзького.

Треба сказати також про Покуття, яке належить до Львівського воєводства і являє собою невеличкий край між Дністром на півночі та Карпатськими горами на півдні. Воно було продане Польщі з містами Снятин і Коломия на річці Прут Олександром, воєводою Валахії, за 500 унцій срібла. Головним містом Покуття є Галич на Дністрі, куди Людовік, король Польщі та Угорщини, перемістив архієпископство львівське в 1375 р., маючи намір прилучити до Угорщини Русь, Поділля та Покуття через їхню родючість.

[1] Де Отвілль – псевдонім французького дипломата й письменника Гаспара де Танда (1618-1697), який був інтендантом при дворі польської королеви Марії-Луїзи де Гонзаги, а також контролером у короля Яна II Казимира, разом з яким він виїхав до Франції після зречення того. Згодом ще кілька разів де Танд приїжджав до Польщі, зокрема, на обрання Яна III Собеського. Загалом він провів у Польщі майже чверть століття.

Однак польська шляхта повстала проти цього задуму і зчинила великий галас на сеймі. Тож архієпископство було відновлене у Львові…

Р. 19. – Верхня Волинь простягається від Полісся на півночі до Верхнього Поділля на півдні; від Нижньої Волині на сході до Чорної Русі на заході. Її головними містами є Луцько, або Луцьк чи Луцеорія (*Lucko, ou Lusuc, ou Luceorie*) на річці Стир, а також Кремінець, що розташований на березі річки Іква за 8 льє на південь від Луцька.

Провінція Підляшшя, яка була приєднана до Польщі в 1569 р., обмежується Литвою на сході та Мазовією на заході. Вона має лише 10 льє впоперек, але 30 льє вздовж. Її головними містами є Августов і Белз (*Augustow & Bielsk*), останнє й дало назву воєводству…

Р. 20. – Вже довгий час турки відібрали у неї [у Польщі – Є. Л.] Валахію та Молдавію. Згодом і козаки, що повстали

Р. 21. – через погане поводження з ними шляхти та через заборону їм робити набіги через Чорне море, посприяли приходу турків до України в правління короля Михайла та захопленню міста Кам'янця, столиці Верхнього Поділля. Ця згубна війна продовжувалася після смерті короля Михайла при Яні III і завершилася миром тільки тоді, коли поляки змушені були його підписати в Журавно на Покутті…

Р. 22. – За цим миром поляки відступали туркам Поділля та Україну, яка є найкращою країною, що тільки може бути в їхніх володіннях. Бо земля тут така жирна та родюча, що ніколи не перебуває під паром, тут достатньо сіяти лише раз на два роки й попри це вона буде приносити щорічний врожай збіжжя. Злаки тут виростають на необроблених ланах, а ліси сповнені фруктових дерев, що дають плоди чудового смаку. Втрата України є тим більш відчутнішою, що знаходиться багато покладів селітри, з якої виробляють порох, котрого Польща потребує більше ніж будь-яка інша країна, бо вона відкрита з усіх

Р. 23. – сторін і через це зазнає нападів від багатьох ворогів. Ця втрата стала останньою та найбільшою, яку зазнала Польща, віддавши її Порті. Таким чином, нині Річ Посполита обмежується на сході лише Чорною Руссю…

Р. 157. – Київ – столиця Нижньої Волині та всієї України. Це місто є місцем перебування грецького схизматичного архієпископа, котрий був колись примасом всіх русинів. Мешканці Києва схизматики і є сьогодні підданими великого князя Московії.

Глава V. Про Україну та козаків

Р. 61. – Нижню Волинь і Нижнє Поділля називають Україною, що на слов'янській мові означає «окраїну», бо ці провінції є прикордонними перед землями турків і татар, які є найстрашнішими ворогами поляків. Ця країна є дуже просторою, бо вона має більше ста французьких льє зі сходу на захід та

більше шестидесяти – з півночі на південь. Столицею її є Київ, розташований на Бористені, який був колись одним з найбільших міст Європи. Однак впродовж довгого часу він зазнавав великих збитків від татар, тож зараз тут можна побачити хіба що

Р. 62 – хатинки та халупи разом з фортецею, де московити тримають залогу. Бористен, який є однією з найбільших рік Європи, протікає посередині цієї провінції, яка орошається також багатьма іншими річками, які всі впадають в цю велику ріку.

Козаки, які походять від руських селян, що скупчувалися по обох її берегах, збиралися спочатку на островах Бористену, головним чином на Томаківці (*Tomahovka*). Вони розселилися потім по всій цій провінції між містами Києвом і Черкасами (*Czyrkassy*). В той час вони займалися лише мисливством і рибальством. Їх назвали запорозькими козаками, бо вони проживають вздовж Бористену, це щоб відрізнити їх від тих, які мешкають по берегах Танаїсу, який впадає в Меотидське болото [Палюс Меотидес – Є. Л.].

Стефан Баторій, король Польщі, став першим, хто намагався надати козакам якогось вигляду міліції, і який передав їм місто Трахтемирів (*Trethymirov*) на Бористені, що в 12 льє від Києва, котрий мав слугувати їм

Р. 63. – місцем збору та сходок. Отже, до цього згадані люди не мали ні дисципліни, ні воєначальників над собою. Таким чином, вони нагадували раніше більше хижаків, ніж солдатів. З того часу вони почали вести війни з турками та татарами і часто давали їм привід робити набіги на Польщу.

В 1614 р. козаки зробили такі великі походи, що досягли навіть Малої Азії, де захопили місто Синоп на Чорному морі і принесли жах аж до Константинополя. Отже, ці люди є такими хоробрими, що під час війни між Сигізмундом III і Османом, імператором турків, в 1620 р. 400 з них, котрі прийшли на службу в армію Польщі, через недогляд опинилися окремо від своїх людей і були атаковані всім військом Османа, проти якого боронилися впродовж трьох днів. І турки змогли їх подолати тільки з великими зусиллями, втративши багатьох своїх воїнів. Перемігши їх, армія Османа, яка була величезною, намагалася завадити іншим козакам приєднатися до поляків,

Р. 64. – напавши на них на підході. Битва тривала вісім днів, протягом яких турки намагалися зашкодити їх прибуттю до польської армії. Загалом в цій кампанії козаки творили дива. Однак, коли християни вигравали битву, вони загрожували покинути військо, через те що їм бракувало хліба. Тому принцу Владиславу, який командував армією короля, свого батька, довелося залагоджувати з ними справу миром, пообіцявши суму в 50 000 ліврів. Після цієї обіцянки вони тишком-нишком віддалилися від війська й захопили турецький обоз, де знайшли багату здобич.

Предмет, через який Осман оголосив війну Польщі, полягав в основному в тому, що поляки не заважали козакам здійснювати набіги на турків. Тож король Сигізмунд, не бажаючи більше мати жодної війни з Великим Правителем, зробив все можливе, щоб змусити козаків не піратствувати більше у Чорному морі. Однак ті, позбувшись права грабувати

турків, почали грабувати християн на кордонах Русі, де князь Острозький їх цілковито розгромив[1].

P. 65. – Козаки, обравши за свого начальника якогось Наливайка (*un nommé Nalevaik*), чоловіка з черні, з зухвалою завзятістю почали вдруге спустошувати ті ж самі кордони Русі та виступили проти поляків, над якими здобули спочатку якусь перемогу. Але кінець-кінцем їх було розбито, їхнього ватажка взято у полон і забрано до Варшави, де йому було відтято голову. Тож саме в правління Сигізмунда III козаки почали повставати. Однак після умиротворення цього заколоту вони згодом добре прислужилися у війні з турками в 1620 р., як я вже повідомляв вище.

Після укладення миру між Польщею та Портою козаки, не маючи змоги утриматися від піратства, спустилися на човнах у Чорне море в 1624 р. і дійшли аж до Константинополя, захопивши велику здобич. В наступному році вони вдерлися до Криму без дозволу короля Сигізмунда. Великий Правитель поскаржився на це Речі Посполитій, як на порушення умов миру, укладеного з ним. Тоді генерал Конецпольський почав їм

P. 66. – заважати робити набіги на землі турків. Козаки, не терплячи цієї заборони, повстали знову в 1630 р., під'юджувані якимось київським ченцем, та розбили кілька загонів короля Сигізмунда. Однак генерал Конецпольський їх заскочив зненацька поблизу Переяслава (*Pereaslav*), який є маленьким містечком в Нижній Волині на річці Трубіж, в 3 льє від того місця, де вона впадає у Бористен. Одних він розгромив, а інші йому пообіцяли надіслати на найближчий сейм зачинателів заколоту.

Владислав IV був обраний королем Польщі в 1633 р. і, воліючи стримати нахабство козаків, наказав у 1637 р. побудувати фортецю Кодак (*Kudack, Kudac*) на Бористені в 5 льє нижче від впадіння Самари (*Samara*) у цю ріку. Тож, подібно греблі, яка, перетинаючи велику ріку, щоб зупинити течію її вод, призводить лише до їх розлиття по сусідніх теренах, так і фортеця Кодак жодним чином не зупинила схильність козаків робити набіги

P. 67. – на невірних і призвела тільки до того, що вони стрімко розлилися по польських землях. Таким чином, вони знову повстали проти поляків. Король Владислав, дізнавшись про це, надіслав генерала Потоцького, щоб їх приборкати. Потоцький, примусивши козаків видати йому Павлюка (*Pauluc*), їхнього ватажка, разом з іншими офіцерами, відіслав їх до Варшави, де Павлюку було відрубано голову в 1638 р. Козаки, розлючені цієї карою, знову взялися за зброю під проводом якогось Дмитра Тимошевича[2] (*Demetrius Timoszevits*). Проте їх було змушено її скласти силою та обіцянками.

Козаки одягаються взимку в вовняні хутра. Вони є такими звиклими до виснажень, що переносять набагато легше ніж будь-хто з інших людей

[1] Мається на увазі повстання Кшиштофа Косинського в 1591-1593 рр., а, отже, автором порушено хронологію.

[2] Йдеться про Дмитра Тимошевича Гуню, одного з лідерів повстання 1637-1638 рр.

голод, спрагу, вітер, дощ, спеку, холод і всі інші погодні труднощі. Коли вони роблять свої набіги через Чорне море, вони зовсім не використовують кораблів, подібно до інших піратів; замість них вони мають порожні всередині великі стовбури, що мають 60 стіп довжини, до кожного з яких може сісти 50 озброєних чоловіків. Не мають вони і

Р. 68. – стріл, як татари, проте озброєні аркебузами, з яких вони стріляють так вправно, що майже завжди влучають у те, що бачать. Пливучи на цих своєрідних човнах, вони дотримуються якнайсуворішої безпеки, не беручи ніякого питва, що може сп'янити, побоюючись, щоб пияцтво не відібрало в них розум і не завадило їм здійснити задумане.

Коли козаки отаборюються, вони зовсім не окопуються, однак оточують себе возами, які слугують ретраншементами та які називаються «табір» (*Tabor*), де вони захищаються з неймовірним завзяттям. Їхні війська поділені на полки по 7-8 тисяч чоловік у кожному і в них обмаль офіцерів. Цим вони дуже відрізняються від інших націй, військова сила яких якраз і полягає у великому числі офіцерства.

Одна з причин заколоту козаків полягала в нав'язуванні релігії, яку польську сеньйори воліли запровадити в Україні та Русі, де всі люди є греками-схизматиками.

Р. 69. – Польські ж пани хотіли перетворити їх всіх на римо-католиків. Це було названо унією, яку русини (*les Russiens*) не захотіли прийняти. Тож поляки почали їх до неї примушувати, змінюючи їхні порядки та грецькі церемонії й запроваджуючи замість них римо-католицькі та нав'язуючи реформований календар, створений Григорієм XIII. Русини, не маючи змоги витерпіти ці нововведення, більше того, бачачи, як їх силують їм підкоритися, все більше почали ремствувати і загрожувати тим, хто нав'язував подібні зміни, до яких вони мали відразу. Саме це й змусило їх звернутися по допомогу до козаків, які також всі були схизматиками, як і вони. Ця відмінність релігії породила таку велику ненависть між поляками та русинами, що вони ніколи не можуть дійти згоди. Отже, це й стало однією з головних причин заколоту козаків і всіх тих нещасть, які згодом линули на Польщу та церкву.

Ось таким був наслідок цих перемін релігії та церемоній, які

Р. 70. – польські шляхтичі воліли запровадити на своїх землеволодіннях в Русі. Треба визнати, що нововведення, яким би гарним воно не могло бути, часто створює поганий наслідок…

Р. 71. – Таким чином, можна побачити, що примус, коли козаки не могли більше робити своїх походів і коли відбувалася переміна релігії, котру пани хотіли запровадити на своїх землеволодіннях у Русі та в Україні, стали двома предметами нарікань цих людей на поляків, а до цього всього додався ще й третій. Шляхта Верхньої Волині вкрай знущалася зі своїх селян. Їй також були не до вподоби й козаки, бо сусідство з ними подавало поганий приклад для її кріпаків і відбивало в них всяке бажання працювати та

посилювало прагнення скинути нестерпне ярмо кріпацтва. Вони хотіли жити подібно до козаків у свободі і без примусу, задовольняючись малим,

Р. 72. – як було заведено у тих, натомість їм доводилося працювати цілий рік, але не на себе, а на своїх господарів, та ще й часто бути битими. Таке насильство шляхти призводило до зростання кількості козаків завдяки селянам, котрі тікали до них.

Четвертою причиною, яка змушувала козаків скаржитись на шляхту, походила від мерзенного поводження та неймовірної жадібності євреїв, які у великому числі мешкали у Польщі, за виключенням Мазовецької провінції, де вони могли перебувати тільки впродовж всього часу засідань сейму, коли він збирався у Варшаві. Їх зневажали у всьому королівстві, бо шляхта вимагала від них занадто багато. Саме вони, зазвичай, були найголовнішими виробниками оковитої та пива, і здобували собі права на це виробництво від панів-землевласників, найчастіше за непомірними цінами. Це спричиняло те, що нещасні виробляли погану горілку та погане пиво. Першим, хто привів їх до Польщі, був князь Калиський, який запросив їх з Німеччини і поселив у своєму місті, а також у кількох інших містах Нижньої Польщі. Звідси вони поширилися повсюди.

Р. 73. – Вони мали привілей не підпорядковуватися судам, а тільки самим воєводам, котрі ставилися до них ласкаво. Не варто говорити, що вони [воєводи – Є. Л.] були розбещені подарунками, котрі їм приносилися. Їхнє поводження та їхня злобливість до народу заходили подекуди так далеко, що вони домагалися заборони приватним особам виробляти пиво, навіть для себе, змушуючи всіх купувати його у них за ціну, яку самі й призначали для продажу.

В 1647 р. помер син короля Владислава. Козаки почали знову повставати під проводом якогось Хмельницького (*Chmelnski*), який найперше приєднав козаків до татар. Ці два народи раніше смертельно ненавиділи одне одного через відмінність мови, звичаїв і релігії. Отож, поєднавшись в 1648 р., вони зчинили великі спустошення в Польщі. Однак перед тим, як про це розповісти, треба сказати, що Хмельницький добре розумівся на війні та був військовим секретарем. Він був людиною освіченою й навчався у Львові у єзуїтів. Він добре знав слабкі місця польського двору, бо його присилали сюди багато разів.

Р. 74. – До зброї його змусило вдатися те, що він не зміг знести втрати маєтку, який був у нього забраний якимось польським сеньйором за судовим вироком, тож він вдався одразу до сили. Знаючи про скупчення на бористенських островах війська з людей подібних до себе, він швидко приєднав до нього своїх сусідів-татар. Разом з їхньою допомогою, а також переманивши на свій бік козаків, які перебували у польському війську, він навалився всією силою на поляків, котрі охороняли кордони королівства. Він порубав на шматки частину цієї армії, а решту разом з начальниками – віддав у рабство в Татарію. З цього часу він діяв саме так по відношенню до Речі Посполитої; як тільки він погоджувався дати якісь обіцянки, він одразу

повставав знову, тож можна було передбачати хід його думок. Щоправда, він був кілька разів розбитий поляками, однак правдою є і те, що він мав завжди перевагу над ними, чи то через лукавство, чи то через недбалість їхніх генералів, котрі не могли добре скористатися своєю вдачею, чи то через чвари між ними. Він багато разів укладав угоди з Річчю Посполитою. Проте ніколи їх не виконував. Це був чоловік

Р. 75. – неспокійний за своєю натурою, що тримав завжди своїх людей напоготові до війни з Польщею та розглядав на всі боки ті могутні держави, з якими він міг би укласти союз для своєї підтримки та свого посилення. Він змінював союзників у відповідності до стану справ. Так, після того, як татари, з якими він поєднався, уклали мир з королем Яном-Казимиром, він молив про протекцію московського князя. Чим більше Польща втрачала надії приборкати козаків, тим більше жвавішав Хмельницький.

Після смерті Владислава IV, яка припала на 30 травня 1648 р., Ян-Казимир, його брат, був обраний королем Польщі 17 листопада того ж року. Цей володар швидко долучився до виведення Речі Посполитої з того тяжкого стану, у якому вона опинилася тоді через навалу козаків і татар, котрі дісталися до самого серця королівства, після розгрому під Пилявцями, що відбувся 29 вересня 1648 р. Більша частина польської армії складалася з новобранців і скликаної міліції. Ці солдати отаборилися навпроти козаків і навіть мали кілька звитяг у

Р. 76. – попередні дні. Однак ці бунтівники зчинили великий галас увечері в своєму таборі, гуркотом барабанів і звуком сурм, стріляючи з багатьох гармат. Новонабрані польські загони подумали, що ті радіють прибуттю татар, на яких вони очікували. Це ще більше налякало цих новобранців, котрі не думали більше ні про що інше, крім втечі. Заледве офіцери могли їх втримати. Розгром був таким великим і нищівним, що козаки навіть цілий день вважали це пасткою, зробленою для того, щоб виманити їх з укріпленого місця. Однак, відправивши розвідку, вони зрозуміли, що в польському таборі не залишилося ні душі. Тоді вони вишли зі свого й почали грабувати обоз, залишений поляками. Потім підійшли татари зі своїм військом, поширивши терор до самого серця королівства. Ось яким згубним може бути ефект від панічного переляку, який вражає новонабрані загони.

Вся польська армія була розсіяна тоді під Пилявцями, маленьким містечком у Верхній Волині за 2 льє

Р. 77. – від Хмільника (*Chmielnich*), що на річці Буг. Татари та козаки збиралися обложити Львів, маючи 300-тисячне військо. Спочатку вони захопили замок. Однак вони зустріли доволі запеклий опір у місті, хоча воно було укріплене більше завдяки своєму розташуванню, ніж фортифікації, та мало нечисельну залогу. Ці варвари, не маючи змогу захопити місто, висунули вимогу виплатити їм викуп у 200 000 золотих екю. Міщани, не в змозі виплатити таку надмірну суму та побоюючись продовження облоги,

дали їм 1 200 марок[1] срібла, не в монетах, а злитками та речами, поміж яких і церковний посуд. Однак ці невірні не задовольнилися цим, продовжуючи обсідати місто. Це змусило міщан дати їм суму ще у 16 000 ліврів, яку з великим трудом змогли зібрати. Крім того їм було віддано священні прикраси, тканини, сувої шовку та дуже багато хутра. Отож, це місто, хоча й не було розташоване на річці, мало дуже гарну торгівлю, тому й було столицею всієї Русі. Тоді козаки

Р. 78. – й татари зняли облогу Львова 24 жовтня 1648 р. Після чого почали спустошувати країну. Потім татари повернулися назад, а козаки збиралися самотужки облягати Замостя (*Zamoiscie*), місто на озері в Белзькому воєводстві. Це місто оточують сім бастіонів. Тут знаходиться також академія, яку заснував канцлер і генерал коронного війська Ян Замойський. Воно відзначилося мужньою обороною, виявленою проти Хмельницького, генерала козаків, котрий вів облогу, маючи військо у більш ніж 60 000 чоловік до кінця 1648 р.

Наступного року король Ян-Казимир відправив своїх депутатів до Хмельницького, намагаючись його навернути на свій бік і просячи водночас стримувати свої війська та заважати їм робити набіги. Однак Хмельницький їм нахабно відповів, що він піде під протекцію Порти, якщо не буде задоволено всі вимоги, висунуті ним.

Король, котрий шукав лише засобів повернути козаків до свого обов'язку, надіслав тоді ще депутатів до Хмельницького, щоб вести з ним переговори про умови

Р. 79. – миру. Депутати, прибувши до Переяслава, передали йому від імені короля жезл військового генерала 20 лютого 1641[2] р. Він повідомив їм артикули, які скоріше були цілковитими наказами, ніж мирними умовами. Так, він дуже скаржився на Вишневецького та Чаплинського і говорив з неймовірною зухвалістю, що «він не матиме ніколи спокою доти, доки не покарає тих, хто так збиткувався над козаками; що треба покарати Вишневецького, а Чаплинського видати йому на руки, бо обидва є призвідцями всіх нещасть; що Потоцький також є винним у злочині, бо переслідував козаків аж до бористенських островів, куди вони відступили, рятуючи свої життя; щоправда, Потоцький (а він був цей час рабом у Криму) вже досить покараний за всі свої лихі справи; проте треба додати до цієї трійці ще великого коронного хорунжого, котрий відняв у нього [у Хмельницького – Є. Л.] спадок і розмістив свої війська на козацьких землях, де ті чинили різного роду насильства та жорстокості, хоча це не йде ні в яке порівняння з тими бідами, які зробили Вишневецький і Чаплинський;

Р. 80. – що на цих двох останніх повинна пасти кара; і, якщо вони не будуть покарані, він або загине з усім козацьким військом, або ж загине сама Польща зі своїм сенатом, генералами, панами та всією шляхтою».

---

[1] Міра ваги, яка дорівнювала 8 унціям або 244,75 г.

[2] Тут хронологічна помилка, йдеться про 1649-й рік.

Король Казимир добре розумів лихі наміри, з приводу яких козаки збирають військо. З іншого боку Хмельницький закликав татар, котрі прийшли йому на допомогу з неймовірним військом. Вони атакували частину польської армії, що отаборилася під Збаражем (*Zbaras*), маленьким містечком у Нижній Волині, що в 10 льє від Брацлава на північ. Це місце стало відомим завдяки хоробрій обороні, коли поляки маленьким числом змогли протистояти безмежним полчищам козаків і татар, котрі силувалися їх здолати впродовж двох місяців і атакували їхні укріплення тричі, не маючи змоги їх взяти. Отже, поляки оборонялися тут так доблесно, що дали час королю прийти їм на допомогу. Козаки й татари, дізнавшись про підхід цієї польської армії, таємно підійшли

Р. 81. – до Зборова (*Zborov*), що на річці Буг, де були розбиті королем Казимиром. Дізнавшись, що інше козацьке військо було розбите литовцями, вони уклали з Польщею мир, котрий був згодом ратифікований сеймом, що відбувся у Варшаві в тому ж 1649-му році.

Після підписаного разом з козаками в Зборові миру Хмельницький, їхній генерал, ставши віднині більш гордовитим і більш могутнім, підтримав татарського хана у поході на черкесів, не маючи на це дозволу короля. Потім, отримавши від цього хана військову підмогу, він збирався напасти на господаря Молдавії, від якого вимагав великий викуп, а також обіцянку віддати свою дочку заміж за його сина Тимофія. Не задовольнившись баченням зростання своєї могутності завдяки цьому союзу, він надіслав у 1650 р. депутатів до Порти, щоб отримати від неї підтримку й перейти під її протекцію. Таким чином він скинув ярмо Польської Речі Посполитої, а козаки захопили всю Україну. Це вкрай обурило польську знать, яка щойно відновили невеличку частину свого майна, втраченого під час перших заколотів цих бунтівників.

Р. 82. – Король Казимир, зрозумівши, що не зможе стримувати козаків ні клятвами, ні милістю, вирішив скористатися тепер силою. З цією метою, він скликав ополчення в 1651 р. і пішов разом з усією своєю армією на Волинь, щоб атакувати цих заколотників. Він прибув на поля, що простяглися від міста Лежнева[1] (*Lesniow*) до Берестечка (*Beretesko*), міста у Луцькому воєводстві на річці Стир за один льє від кордонів Русі. Саме в цьому місці він зустрів козаків і татар, котрі поєдналися разом. Він їх атакував і вступив з ними в бій. Битва тривала три дні з великим завзяттям як з одного боку, так і з іншого. Нарешті, польська армія повністю розгромила козацько-татарське військо та змусила тікати Хмельницького та хана, котрий керував своїми людьми особисто. Ця поразка змусила Хмельницького укласти з Польщею мир, котрий було погоджено 28 вересня 1651 р. Однак і він не протримався довго, бо незабаром козаки, розлючені поганим поводженням з боку польської шляхти та побоюючись знову потрапити в колишнє кріпацтво, напали на армію Польщі

[1] Вочевидь, мається на увазі сучасна Лежниця на Волині.

Польський шляхтич у старовинному наряді. Малюнок Жана-П'єра Норблена де Гурдена (1745-1830)

Р. 83. – повністю її розбили.

Я казав, що Хмельницький завжди пристосовувався до визначальних обставин, в залежності від того як поверталися справи. Коли він дізнався, що татари уклали мир з поляками, боячись, що може залишитися з ними сам-на-сам, він уклав альянс з московитами у 1654 р. і перейшов під їхню протекцію. Це призвело до втрати Польщею міста Смоленська, захопленого московитами того ж року.

Хмельницький помер в 1658[1] р., і козаки обрали собі за генерала якогось Виговського (*Vihowski*) та загрожували Польщі піддатися турку чи князю Московії, якщо Річ Посполита не підтримає всього того, що вони вимагають. Зважаючи на це, король Ян-Казимир, розуміючи як буде шкідливо для королівства, якщо вони піддадуться Московії чи Порті, уклав з ними мир, за яким погодився визнати всіх їхніх воєначальників польськими шляхтичами, а Виговського, їхнього генерала, київським воєводою; що шляхтичі, які належать до віросповідання грецької релігії, будуть допущені до найголовніших посад,

Р. 84. – а київський митрополит отримає ранг сенатора. Більше того, було надано Виговському староство Любомльське, а Нечаю Бобруйське (*la Starostie de Lubomliana à Vihowski, & celle de Bobrois à Nieczaio*), з обов'язком тримати свій феод за умов служби Речі Посполитої. Це було згодом ратифіковано сеймом. Таким чином, козацькі воєначальники з нікчемних селян Русі, котрими вони були від народження, перетворилися одним махом на польських шляхтичів.

Як можна було побачити вище, заколот козаків частково пояснювався поганим поводженням з ними польських шляхтичів, бо вони були їхніми сеньйорами та мали над ними право життя та смерті, як мають також у Польщі над усіма селянами. Українські селяни не хотіли зносити таких умов і почали повставати, виганяючи мало-помалу всю шляхту. Таким чином, тут виявилося багато великих вельмож, котрі втратили в одну мить більше 100 000 екю ренти, поміж яких, наприклад, князь Вишневецький, про якого я казав вище і сина якого я бачив у Польщі таким бідним, що він існував лише з 6 000 ліврів щорічної пенсії, що йому призначила королева Марія-Луїза

Р. 85. – Однак фортуна піднесла його згодом, посадивши на трон після зречення короля Казимира, як я скажу далі.

Цей згубний заколот козаків, який мав такі легкі прояви в правління Сигізмунда III, мало-помалу розростаючись при наступних королях, призвів не лише до втрати майна великого числа польських шляхтичів, але й дав нагоду татарам забрати більше мільйона людей в неволю, а також спричинив втрату християнської релігії в Україні, бо можна передбачати, що турки намагатимуться встановити тут магометанство і що, таким чином, вони, як і будь-які завойовники, щоб зміцнити свою перемогу, вимагатимуть вірності від підкорених ними народів, намагаючись прищепити їм свою релігію, як

[1] Тут помилка на рік.

найбільш дієвий засіб, котрий дозволяє тримати їх у покорі та прив'язати їх до себе якнайтісніше. Можна навіть сказати, що, коли турки і не намагаються встановлювати свою релігію в усіх завойованих ними країнах, вона не забариться проявитися з часом, оскільки є природною річчю для народів переймати мову та

Р. 86. – релігію того володаря, якого вони отримали над собою.

Отже, заколот козаків продовжувався і за всіх наступних генералів до правління короля Михайла. Поляки, не втрачаючи бажання їх приборкати, змусили їх, зрештою, покликати турків і перейти під їхню протекцію. Таким чином невірні прийшли до України і з легкістю захопили місто Кам'янець, який знайшли позбавленим всіх видів припасів. Попри все його було взято завдяки погодженню. Однак вони дотримались лише даного ними слова зберегти життя всім його мешканцям, дозволяючи вільно сповідувати свою релігію. Однак, оскільки ті не були більше господарями міста, в неволю було забрано весь нещасний люд, який тут мешкав, і не було залишено жодної ознаки християнського життя, окрім хіба що кафедральної церкви, перетвореної на мечеть. Ось яким був ефект занадто великого насильства польських шляхтичів над своїми кріпаками.

Ще до того, як турки вдерлися до Польщі, вони вже довгий час розглядали Україну як країну,

Р. 87. – яку прагнули підкорити собі і де хотіли утвердитись, бо козаки звернулися по їхню допомогу. І вони погодилися її надати з тим більшим задоволенням, що ці люди завжди вели з ними жорстоку війну. Отож, знаходячи таку зручну нагоду визволити цього своєрідного ворога, котрий їх виснажував постійними набігами через Чорне море, вони також підкоряли його…

Турки були, таким чином, тим більше раді заколоту козаків, що він відкривав перед ними ворота до такої гарної та родючої країни, якою була вся Україна, а також дозволяв захопити Кам'янець, для утвердження своїх завоювань, бо це місто було столицею Верхнього Поділля і мало від природи гарні укріплення. Воно розташоване на скелі, оточеній дуже широким,

Р. 88. – глибоким і уривчастим ровом. Цей рів заповнюється водами річки Смотрич, яка, починаючись від міста, оточує його майже повністю, повертаючись до того ж місця. Відповідно, залишається лише простір для проходу в місто. Саме цей прохід і було дуже гарно укріплено. Все інше було зроблено природою. Треба сказати також, що гори, які височіють над містом, є більш високими ніж воно. Отже, звідси нападники могли турбувати гарнізон при допомозі артилерії. Однак це було зовсім не те, що могло б змусити здатися такі укріплені міста. Треба їх виснажувати постійно. І місто Кам'янець, завдяки своєму розташуванню та міці, не буде ніколи захоплене самими поляками, принаймні, доки Порта не опиниться колись в стані подібної ж слабкості як була Польща, коли турки його захопили…

P. 100. – Для поляків є таким звичним не користуватися перевагами своїх перемог… Подібне поляки здійснили і в Україні 30 червня 1651 р. Бо, вигравши битву в козаків і татар,

P. 101. – коли ті були повністю розгромлені, а хан разом з Хмельницьким рятувався втечею, вони їх жодним чином не переслідували. Навпаки, вони відступили і думали тільки про мир, начебто він мав для них якийсь зиск. Тож вони дозволили козакам зібрати 20-тисячну армію у Київському воєводстві…

P. 109. – Не треба пояснювати, що серед усіх магометан татари є найбільш віроломними. Турки

P. 110. – їм не поступаються в цьому також. Тому християни не повинні покладатися на слово ні тих, ні інших. Бо вони не дотримували його жодного разу, захоплюючи за погодженням міста в Україні в 1674-1675 рр. Однак не було жодного іншого міста, з яким би обійшлися у манері більш варварській, ніж Умань (*Human*) на Нижньому Поділлі, що за 5 льє від кордонів Нижньої Волині на захід. Це місто, яке було дуже густозаселеним, деякий час опиралося туркам, котрі, зрештою, його захопили і уклали з ним капітуляцію. Однак ці варвари не мали жодного бажання дотримуватися свого слова перед жителями, яким обіцяли залишити свободу мешкати в цьому місті та користуватися своїм майном. Однак, щойно ставши його господарями, вони зчинили тут всі можливі жорстокості. Вони ґвалтували жінок і дівчат. Вони вбивали стариків і дітей, а людей, яких можна було продати, забирали в неволю.

Про військові кампанії Яна Собеського в 1674-1675 рр.

P. 247. – Таким чином, він [Ян III Собеський – Є. Л.] здійснив дві воєнні кампанії: першу на Україні, а другу на Поділлі. В українську кампанію він вийшов з Варшави 22 серпня 1674 р. і попрямував до Львова, де відбувся загальний військовий збір. Тут він дізнався, що королева, його дружина, лежить хвора в Казімежі на Віслі. Отримавши цю новину, він виїхав зі Львова й прибув до Казімежа 8 жовтня. Потім він повернувся до армії. Оскільки ночі починали бути холодними, турки, не призвичаєні до жахливих холодів Польщі, готувалися до відходу.

Турки відступили, а король Ян прийшов до України з арміями Корони та Литви, які мали близько

P. 248. – 30 000 чоловік. Однак він їх так довго тримав в цій країні, що литовська армія під проводом великого генерала Паца його залишила, щоб не загинути в злиднях від голоду та втоми, як відбулося з армією Корони, від якої не залишилося і 3 000 чоловік. Тож король перебував в Україні до квітня, прибувши тільки 25 числа цього місяця до Золочева (*Sloczow*), куди королева, його дружина, прибула, щоб його зустріти.

Що стосується кампанії, яку король Ян здійснив на Поділлі в 1675 р., напередодні свого коронування, треба сказати, що турки дізналися про

загибель його армії в Україні. Тож він міг повести лише невеличку жменьку військ за собою, а полки Литви покинули його всупереч його волі. Вони [турки – Є. Л.] повернулися з великими силами на початку липня того ж року, в той час коли король перебував у Яворові (*Iawavow*), де думав лише про те, як відновитися після виснажень попередньої кампанії. Почувши про наближення османського війська з 30 000 турків і 80 000 татар, він вийшов з Яворова

P. 249. – 10 липня і поспіхом рушив до Львова, котрий турки намірилися обложити. Тут він зібрав 3 000 чоловік у таборі перед містом. Турки, які добре знали, які незначні сили він мав, відправили у наступ 14-тисячний татарський загін. Однак той не наважився цього зробити. Тож вся та велика маса татар, яка, як було опубліковано, була перебита 24 серпня 1675 р. в атаці на львівський табір, зводилася тільки до одного пораненого стрілою коня, оскільки татари відступили, не втративши жодного чоловіка й не поранивши жодного поляка.

Як я вже казав, турки не витримують суворих морозів, які панують у Польщі. Ці невірні вдерлися якось до Русі з величезним військом і діяли поки була гарна погода, проте, коли почався дуже сильний холод, вони втратили замерзлими більше 40 000 чоловік. Деяких знаходили у животах своїх коней, де вони сподівалися продовжити своє життя, вирвавши у морозу ще трохи часу. Це змушує їх

P. 250. – починати відступати з Польщі щонайпізніше наприкінці жовтня.

Hauteville de [Tende Gaspar de]. Relation historique de la Pologne contenant Le pouvoir de ses Rois, leur élection, & leur Couronnement, les privileges de la Noblesse; la Religion, la Justice, les moeurs & les inclinations des Polonois; avec plusieurs actions remarquables. – P.: Chez Jacques Villery, 1697. – /X/+336 p.

Про роль Хмельниччини в обранні Яна II Казимира королем Польщі в «Історії польських сеймів щодо обрання королів» історика Мішеля-Давіда де ла Бізардьєра (1697)

P. 135. – Проте козаки передчували його смерть [Владислава IV – Є. Л.] і випадок міжкоролів'я. Їхнє невдоволення чи привід полягали в тому, що до них ставилися не по-людськи

P. 136. – євреї, які тримали в оренді землі великих сеньйорів королівства, а, оскільки вони отримували їх за приблизно справедливу вартість, то не мали іншого прибутку, як збиткуватися над цією нещасливою нацією, змушуючи її бути єдиним об'єктом робіт на свою користь. Козаки скаржилися на це своїм панам, не маючи однак жодного правосуддя, тоді

вони звернулися з такими ж скаргами до сенату, але не отримали ніякого блага від ремонстрацій, зроблених селянами. Ця відмова кинула їх у відчай і вони озброїлися з такою рішучістю, що змусили визнати своїх господарів кріпацтво за одне з найбільших зол. І не було нічого сильнішого, ніж ця річ, яка здається такою незначною, щоб бути здатною їх розворушити.

Вони обрали собі за вождя Богдана Хмельницького[1] (*Bogdan Chmielnicki*), чоловіка

Р. 137. – здатного до командування цими бунтівниками, бо він був бравий, безстрашний, вмілий, хитрий і дуже мстивий. Він говорив турецькою і татарською мовами, що було річчю незвичною для таких неотесаних людей, як ті, що мешкають в Україні. Він знав також латину. Його заслуги не були втім значними, він командував ротою та був полковим писарем. Козаки відрядили його в 1638 р. депутатом до сейму, де він зміг побачити як сильні, так і слабкі сторони двору та польського уряду. Його батько мав походження з Литви (*son père étoit originaire de Lithuanie*). Їх обох було захоплено в полон турками. Матері вдалося викупити свого сина у татар, і після свого повернення він взяв у своє володіння шматочок землі, залишений його батьком неподалік від міста Чигирина в

Р. 138. – Україні. Оскільки ця провінція була спустошена війною, він знайшов тут землі, покинуті через смерть або полон своїх власників. Богдан захопив ті з них, які знаходилися поблизу його маєтку, і спокійно почав би їх обробляти, якби його володіння не були потурбовані більш могутнім від нього сеньйором. Чаплинський (*Czaplinski*), королівський намісник у Чигирині, захотів їх мати для себе. Тож кожен з них почав обґрунтовувати своє право на майно, яке їм не належало. Вони звернулися по розсуд до Владислава: один обстоював своє право через отриманий раніше маєток, а інший – через свою шляхетність. Король присудив на користь Чаплинського і наказав тому віддати 50 флоринів у якості відшкодування. Такий дар його [Хмельницького – Є. Л.] зовсім не задовольнив, і його злість вилилася в нові скарги. Його син

Р. 139. – проявив ще менше стриманості, ніж його батько, з Чаплинським, за що той наказав його відшмагати на загальній площі. Хмельницький не міг винести такого відчутного приниження, він вирушив на острови, які утворює Бористен у своєму гирлі. Запорозькі козаки його тут прийняли, й, зважаючи на його обурення та недостойне поводження, виявлене стосовно нього, а також його вміння, яким він не мав змоги раніше скористатися, вони обрали його своїм командиром.

Наступ, що відбувся під проводом цього дуже здібного вождя, можна усвідомити, лише дивлячись на міжкоролів'я в державі, де вибори короля здавалися майже непотрібними. Поділля, Волинь і Русь були спустошені чи захоплені ворогами.

---

[1] Рідкісний випадок правильного написання цього імені французом, щоправда, у польському варіанті.

Р. 140. – Найзначніші сеньйори з цих обширних провінцій були убиті чи взяті в полон у різноманітних сутичках. Найменш нещасними були ті, хто ціною пограбування всього свого майна, зміг врятувати своє життя та свою свободу. Князь Ярема Вишневецький один втратив 600 000 ліврів ренти. Успіхи такого натовпу повсталих селян принесли жах до столиці королівства, звідки мусили рятувати корону, щоб перевезти її до більш надійного місця. Варшаві, де збирався сейм, загрожувала така ж небезпека. Говорили про потребу тікати до Данцига з усім, що мали найціннішого, через те, що бунтівники щодня спричиняли нові тривоги. Однак розважливість і мужність, які не розсіюються навіть в часи

Р. 141. – найбільших потрясінь, завадили виконанню цього боягузливого наміру.

Хоробрий чоловік, котрий вірив, що має справедливі підстави для свого озлоблення, завжди залишався небезпечним. Цей новий генерал під час міжкоролів'я взяв місто Бар, і, щоб показати свою прив'язаність до власної релігії, а також до інтересів людей, які його обрали за свого вождя, він змушував католицьких священиків одружуватися зі своїми прихожанками та жити за законом греків-схизматиків. Він не дав і євреям радіти нашим нещастям; ті, хто не захотів охреститися, втратили своє життя за його наказом.

Цей начальник був сам здивований своїм щастям і вірив у те, що фортуна не може його покинути після всього того, що вона

Р. 142. – зробила для нього. Він атакував у вересні-місяці і захопив зненацька під Пилявцями (*Pilawce*) польську армію, яка була повністю розгромлена. Бунтівники зробилися господарями поля битви і (те, на що вони сподівалися насамперед) всього обозу, котрий був таким значним, що його вартість оцінювалася у більше ніж 6 мільйонів. Ця втрата, можливо, стала спасінням для Польщі, бо одразу після цієї поразки прибуло 40 000 татар, які почали вимагати своєї долі у здобичі, хоча вони й не брали ніякої участі у цій небезпечній події. Отримавши від селян відмову, татари пішли. Козаки прийняли подібне ж рішення і віддалилися до безпечнішого місця, щоб поділити ці величезні награбовані скарби. Ганили тих, хто мав охороняти цей табір, не розпалюючи вогнищ поблизу

Р. 143. – возів; однак припинили дорікати їм, коли побачили, що ця перерва дала Речі Посполитій час відновитися і більш впевнено провести елекційну процедуру…

Козаки й татари спричинили великий безлад, щоб займатися іншими справами, крім їхнього приборкання. Звістки про їх приготування та їхні напади

Р. 144. – змусили б тремтіти менш рішучих людей, ніж були поляки, яким мужність дає живильні сили в найвідчайдушніших справах.

Були віддані накази підняти війська, щоб протистояти цим жахливим ворогам. Князь Вишневецький врятувався після великої поразки у місті Львові і його присутність стала причиною того, що ця столиця Русі не була

спустошена. Він був змушений дістати 1 500 000 ліврів, з того найціннішого, що зберігав у церквах або інших окремих місцях. Підтримавши його поводження, й інші духовні особи королівства запропонували в такій надзвичайній потребі половину свого доходу.

Bizardière Michel-David de la. Histoire des dietes de Pologne pour les elections des rois. – P.: Chez Jean Jombert, 1697. – 255 p.

З «Історії Польщі» Ж. Г. Жоллі[1] (1698)

Про руські володіння Польщі

P. 16 [I. – P. 18]. – Чорна Русь була колись у підпорядкуванні тієї великої країни, яка називалася Руссю, більшою частиною якої володіють сьогодні московські царі і яка називається Білою Руссю, щоб відрізнити її від іншої. Чорна Русь [I. – P. 19] межує з Литвою на північній стороні й окреслюється горами Угорщини та Трансільванії на півдні. Вона має Верхню Волинь і Поділля на сході та Малопольщу на заході. Вона мала колись своїх окремих правителів,

P. 17. – які вели часті й заплутані війни з Польщею; однак король Казимир Великий, цілковито підкоривши її, перетворив її на провінцію Польського королівства. Львів є її столицею, названий так на честь його засновника руського князя Лева. Він укріплений двома замками, один з яких знаходиться всередині міста, а інший розташовано на узвишші поряд з ним. Це місто має велику торгівлю, а також воно є місцем перебування архієпископа, який також є митрополитом всієї Русі.

У цьому місці є велике число грецьких схизматиків, які також мають тут свого архієпископа, так само, як і вірмени. Русь включає три воєводства, які мають свої назви від трьох найголовніших міст – Львова (*Leopol*), Холма (*Chelin*) та Белза (*Belcz*). Останнє місто розташовано в долині. Воно має замок, оточений глибокими болотами.

[I. – P. 20] Покуття (*la Pokutie*) є маленькою провінцією, що підпорядкована Львівському воєводству. Воно було продане полякам з містами Снятин і Коломия Олександром, воєводою Валахії, за 500 унцій срібла. В якості столичного міста вона має Галич (*Halicz*) на Дністрі, де є соляна шахта, з якої польський король отримує дохід. Людовік, король

[1] На жаль, про цього автора ніяких відомостей нам знайти не вдалося. Ним була опублікована в 1698 р. «Історія Польщі та Великого князівства Литовського», а в 1699 р. ця ж праця була перевидана під назвою «Історія королів і королівства Польського та Великого князівства Литовського». Ми вказуватимемо сторінки в обох цих працях. В останній – у квадратних дужках.

Польщі та Угорщини перевів сюди у 1375 р. львівського архієпископа, прагнучи приєднати до Угорщини Русь, Поділля та

Р. 18. – Покуття. Однак вся польська знать повстала проти цього наміру. Архієпископ залишився у Львові...

Р. 21 [I. – P. 25]. – Верхня Волинь поширюється від Полісся (*la Polesie*) на півночі до Верхнього Поділля на півдні, від Нижньої Волині на сході до Чорної Русі на заході. Її найголовнішими містами є Луцьк (*Luzuc*), єпископальне місто на річці

Р. 22. – Стир, і Кременець (*Kremeniec*), який стоїть на пагорбі на березі річки Іква у 8 льє від Луцька на південь.

Нижня Волинь також раніше належала Польщі до 1673 р, коли турки заволоділи нею, рівно як і Поділлям, захопивши найголовніше місто Кам'янець (*Kaminiek*). Ця остання провінція була відторгнена у Польщі разом з іншою провінцією – Україною. Дане королівство через це було вкрай ослаблене. Ці дві провінції, без перебільшення, були найродючішими й займали весь широкий простір Поділля та особливо України, земля якої була такою жирною, що ніколи не потребувала додаткового здобрювання гноєм. Тут можна було сіяти лише раз на два роки, й цього було цілком достатньо, щоб збирати щорічний врожай зерна.

[I. – P. 26] Спаржа тут росте навіть на диких полях. Без цього було б дуже важко їх обробляти. Ліси тут сповнені фруктових дерев, плоди яких мають вишуканий смак. Україна виробляє крім цього також дуже багато селітри для виготовлення пороху, якого Польща потребує більше, ніж будь-яка інша країна. Дивлячись на це, можна судити про ті збитки, яких зазнали поляки, втративши цю провінцію, котра сягала на сході Чорного моря, на заході – Волині, ні півночі – Московії, та Малої Татарії й Молдавії на півдні.

Про Україну та козаків

Р. 304 [II. – P. 81]. – Завдяки цьому [діяльності Стефана Баторія – Є. Л.] провінція Україна, яка до того була лише порожньою пустелею, що розтяглася від Бара, Брацлава та Києва до Чорного моря, почала наповнюватися залюдненими містами та багатьма селами.

Також саме цьому великому володарю зобов'язана Польща порядком і дисципліною, встановленими у війську козаків,

Р. 305. – народів-сусідів Малої Татарії, що мешкають у гирлі Бористену.

Він знав, що войовнича вдача

[II. – P. 82] цієї сміливої та невтомної нації є схильною до бойовища, й знайшов найкращий засіб змусити цих людей вірно служити Польщі та стати заслоном проти турків і татар, передавши їм у володіння місто та територію Трахтемирова на Бористені в якості резиденції для їхніх генералів і для утримання там своїх арсеналів і складів.

Гадають, що ця нація була раніше нічим іншим як збіговиськом руських селян, які скупчилися, щоб робити спустошення як всередині королівства, так і за його межами, та які, щоб мати укриття від нападів своїх ворогів, оселилися на острови, які утворює Бористен перед впадінням у Чорне море, розділяючись на кілька рукавів. Розбійні набіги, які вони робили на сусідні народи, дали їм назву козаків, як у слов'янській мові позначають піратів.

Вони виходять зі своїх островів завжди тільки для того, щоб робити набіги на землі своїх сусідів. Поляки раніше використовували їх з користю для себе проти малих татар і московитів, та послуги, які вони від них отримували стали незрівнянно

Р. 306. – більшими, коли король

[II. – P. 83] Стефан їх дисциплінував і створив з них щось на кшталт бар'єру з боку Малої Татарії та Туреччини, куди вони робили напади через Чорне море аж до Константинополя, передмістя якого вони мали сміливість пограбувати, так само як і міста Синоп і Трапезунд, розташовані на цьому морі.

Ці люди, оселившись на островах Бористену, поширилися далі по Нижньому Поділлю, названому Україною, тобто «окраїною» у слов'янській мові. Вони отримали своє помешкання між містами Києвом і Черкасами. Колись вони жили лише з мисливства та рибальства. Згодом їх назвали запорозькими козаками, бо вони проживають вздовж Бористену, це щоб відрізнити їх від тих, які мешкають по берегах Танаїсу, чи Дону, який впадає в Меотидські болота [Палюс Меотидес – Є. Л.].

Вони одягаються взимку в вовняні шкіри і є такими звиклими до виснажень, що переносять набагато легше ніж будь-хто з інших людей голод, спрагу та всі інші тимчасові труднощі. Їхня звичайна зброя – це аркебузи, з яких вони стріляють так вправно, що

[II. – P. 84] майже завжди влучають у те, що бачать. Коли козаки отаборюються, вони ніколи не окопуються, однак оточують себе возами, які слугують

Р. 307. – ретраншементами та які називаються «табір» (*Tabor*), де вони захищаються з неймовірним завзяттям. Їхні війська поділені на полки по 7-8 тисяч чоловік у кожному, проте в них обмаль офіцерів. Вони сповідують релігію греків-схизматиків.

Про причини та характер Хмельниччини

Р. 75 [I. – P. 90]. – Козаки надавали великі послуги полякам проти татар, оскільки мешкали неподалік від перешийка чи горловини Херсонесу Таврійського, інакше Перекопського півострова, де ці злодії, зазвичай, мають свій осідок, тож козаки мають можливість на них нападати, коли ті вертаються до себе. Але поляки погано ставилися до цих людей, це

спричинило те, що вони, зрештою, зробили стільки лиха Польщі, якій приносили раніше тільки благо…

P. 330 [II. – P. 111]. – Саме в правління Владислава буле посіяне насіння війни з козаками, такої фатальної для Польського королівства, коли ті з захисників, котрими вони були раніше для

P. 331. – Польщі, перетворилися на найжорстокіших її ворогів. Пихатість і жадоба польської шляхти стали причинами їхнього повстання. Дійсно, оскільки селяни у великій кількості тікали до України, населеної козаками, щоб користуватися там такими ж самими привілеями, багато польських сеньйорів, котрі нагромадили величезні маєтки в цій провінції та, розуміючи, що не зможуть збільшувати свої прибутки, уклінно просили

[II. – P. 112] короля тримати козаків на повідку, віднявши в них більшу частину їхніх привілеїв. Ці люди не змогли такого стерпіти і взялися за зброю, щоб завадити генералу Конецпольському побудувати фортецю Кодак (*Kudac*), у місці де Самара (*Zuammer*) вливається в Бористен.

Хоча їхня справа була справедливою, вона не виявилася успішною; їх було розбито поляками, котрі змусили їх видати свого генерала на ім'я Павлюк (*Pauluk*) разом з кількома найголовнішими начальниками з цієї нації й тим було відтято голову, незважаючи на домовлене прощення. І, як це буває звично між людьми, особливо поміж вельмож, одна несправедливість підкріплювалася іншою. Польські сеньйори вирішили на зборах сейму скасувати всі ті привілеї, які король Стефан пожалував козакам, а також забрати в них фортецю Трахтемирів

P. 332. – і розмістити інші війська на цьому місці. Як наслідок цього рішення, відправили на Україну армію, якій козаки дали хоробру відсіч; однак, хоча ця перемога повинна була б зробити їх більш гордовитими та непокірними й запалювати в них все більше й більше дух повстання, вони

[II. – P. 113] попри все запевняли, що ніколи не порушать вірність і слухняність по відношенню до Польщі, передбачаючи, що їм буде дозволено користуватися своїми непорушними правами, обіцяними поляками. Однак, замість того, щоб дотримати дане слово, ті почали до них ставитися ще суворіше, ніж раніше, чинячи тисячі насильств у місцях, де мешкала дана нація, як стосовно їхніх привілеїв, так і щодо їхньої релігії, віднявши в них деякі грецькі церкви та дуже багато інших привілеїв, якими користувалася раніше їхня церква та їхня свобода; і, щоб вивершити несправедливість, один польський шляхтич на ім'я Жатинський[1] (*Jatinski*), не задовольнившись тим, що спалив кілька млинів, котрі Хмельницький (*Chmielinski*), їхній генерал, побудував з королівського дозволу, зґвалтував його дружину й забив до смерті його сина.

[1] Звичайно, мається на увазі Чаплинський. Це неправильно подане ім'я повторить ще ряд французьких авторів.

Хоча така страшна кривда вимагала якнайсуворішого покарання, нещасний Хмельницький, попри все, не зміг домогтися справедливості, звернувшись зі скаргами до короля. В такому стані перебували справи, коли Владислав помер

Р. 333. – у Меречі в Литві від смертельної гарячки в 1648 р., проправивши 16 років. В його правління були розгромлені

[II. – P. 114] московити, турки змушені були просити миру, своєю пристрастю він зміг підкорити всіх, коли він не зміг більше надавати ознак своєї ліберальності, сум огорнув всіх його підданих, ставши для них найпотужнішим мотивом, щоб шкодувати за ним, що стало ще більш значним через перемогу, яку козаки одержали над поляками, за якою послідувала втрата багатьох найважливіших міст. Можливо, такі великі нещастя не трапилися б у Польщі, якби божественне Провидіння захотіло б зберегти короля Владислава…

Козаки, підбурюванні безперестанку Хмельницьким, якого вони

Р. 334 [II. – P. 115]. – визнали своїм генералом, котрий боявся, щоб не знехтувати можливістю, наданою їм міжкоролів'ям, щоб помститися польській шляхті та відновити свою свободу, вдерлися до королівства під проводом цього вождя, який став дуже відомим, завдяки успіхам, зробленим ним за короткий час, що доводить його велике вміння, яке тільки можна собі уявити. Безумовно, буде доречним сказати тут про походження цього чоловіка, котрий змусив стільки говорити про себе та спричинив стільки великих бід Польщі. Його батько, який походив з Литви (*son père qui étoit Originaire de Lituanie*), переселився до України; татари, зробивши напад на цю провінцію, увели їх обох у полон. Батько там і помер, а син, котрий був викуплений матір'ю, повернувся до рідної для себе країни, щоб вступити у володіння тим невеличким майном, яке залишив йому батько неподалік від міста Чигирина. Він також захопив кілька земель, які лежали у пустці й були залишеними через смерть або полон своїх власників. Чаплинський (*Czaplinski*), королівський урядовець в цьому місті, захотів відібрати ці землі. Хмельницький, щоб захистити справедливість своїх прав, звернувся зі скаргою до короля Владислава,

[II. – P. 116] котрий, визнавши правоту Чаплинського, наказав видати більш ніж скромну суму Хмельницькому у якості відшкодування за втрачене майно. Цей чоловік, не маючи змоги стриматись,

Р. 335. – щоб не висловити свого обурення зробленою йому несправедливістю, намагався своїми невеличкими силами опиратися королівському намісникові в Чигирині, за що той наказав його відшмагати батогом на публічній площі цього міста. Така відчутна ганьба, як ця, змусила молодика залишити країну й вирушити на острови, що формує Бористен у своєму гирлі й де мешкають запорозькі козаки. Ці люди одразу помітили в ньому чоловіка, який буде здатний сприяти їхньому наміру помститися полякам, й обрали його за свого командира. Той, очоливши їх, увійшов до провінцій Поділля, Волинь і Русь, зчинивши неймовірні спустошення.

Шляхта цих провінцій стала головним об'єктом його ворожості, і козаки у багатьох битвах, даних ними полякам, перебили чи полонили найвідоміших сеньйорів даної країни. Найщасливішим з них пощастило викупити свою свободу, втративши все своє майно.

[II. – P. 117] Князь Ярема Вишневецький один втратив 600 000 ліврів ренти. Наступ, який вели ці повсталі селяни, приніс жах аж до столиці королівства, звідки змушені були вивезти корону, щоб зберігати її у більш надійному місці. Варшава, де зібрався сейм, відчувала над собою ту ж саму небезпеку: всі

P. 336. – шляхтичі й народ намагалися виїхати до Данцига, забравши з собою все найбільш цінне; однак кілька сеньйорів, більш достойних від інших, завадили виконанню цього боягузливого наміру.

Хмельницький під час цього міжкоролів'я захопив місто Бар на Поділлі і, щоб показати свою відданість власній релігії, а також опіку над тими, хто його обрав своїм вождем, він змусив католицьких священиків одружуватися зі своїми прихожанками та жити за законом греків-схизматиків. Він змушував з такою ж ретельністю охрещуватися євреїв, позбавляючи життя тих, хто відмовлявся це робити.

Бурхливий потік просування не обмежився цими діями. Така ж вдача супроводжувала цього генерала і в битві, яку він дав у грудні польській армії, котру захопив зненацька й цілковито розгромив

[II. – P. 118] під Пилявцями (*Pilawee*), ставши господарем не лише поля бою, але й також усього обозу, вартість якого оцінювалася більш ніж у 6 мільйонів. Однак, якщо втрата таких великих багатств, з одного боку збіднила Польщу, з іншого – вона дала їй шлях до порятунку. Татари, дізнавшись про скарби, захоплені козаками, примчали до тих по свою долю. Це стало причиною того, повстанці не пішли далі на Польщу, залишившись для поділу

P. 337. – стількох багатств і відмовивши віддати їх частку татарам.

Цей інцидент дав час Речі Посполитій перепочити й довести до кінця у спокої процедуру обрання короля…

P. 340 [II. – P. 121]. – Цей володар [Ян II Казимир – Є. Л.] зійшов на трон,

[II. – P. 122] а Річ Посполита зобов'язала його одружитися з королевою, вдовою свого брата та свого попередника.

Щойно даний правитель взяв у володіння корону, як козаки відновили бойові дії, знову вдершись до королівства, де спричинили великі розорення. Шляхта королівства уклінно просила короля очолити могутню армію, щоб йти та покарати цих людей, яких вона трактувала за бунтівників. Він їй відповідав на це, що, якби її представники не палили млинів Хмельницького та не ґвалтували його дружину, то не довелося б тепер мати справу з такими страшними ворогами.

Цей володар посіяв підозру такою відповіддю, й шляхтичі не утримались від того, щоб не засвідчити йому своє обурення. Ніяка мудрість

не змогла їм завадити самим вдатися до помсти та зібрати 50-тисячну армію, яка завдяки покаранню божественного правосуддя була згодом розбита 10 000 козаків, що незабаром заволоділи й Києвом. Ця шляхетська погорда була зовсім не знищена такою великою поразкою, а лише ще більше підбурювала до продовження війни; й, не очікуючи королівського дозволу, [II. – P. 123] шляхта зібрала кожного сьомого чоловіка з усього королівства, прийнявши рішення

P. 341. – повністю винищити козаків. Здавалося б, що така чисельна армія, яка до того ж складалася лише з шляхетської еліти, повинна була б без особливих зусиль тріумфувати над погано озброєним військом, набраним тільки з селян. Однак хіба є щось не під силу войовничий нації, котра загалом є натхненою бажанням зберегти свою свободу? Козаки, підбадьорювані як один тим самим потужним мотивом, і вдруге розгромили польську знать. Оскільки та не шукала нічого іншого, як нагоди помститися Хмельницькому, фортуна надала їй скоро таку сприятливу можливість. Це було святкування весілля сина цього генерала з дочкою воєводи Валахії, що відзначалося у Києві, який поляки, захопивши зненацька, коли цього найменше очікували, пограбували та забрали із собою грецького патріарха. Козаки надіслали одразу депутатів до короля, щоб вимагати його повернення, неначе б то поляки зробили цю виправу за його наказом. Але король, котрий був до цього непричетний жодним чином, відповів, що не брав у цьому ніякої участі і

[II. – P. 124] що цей раптовий наскок був зроблений шляхтою, щоб помститися їм. Тоді вони поєдналися з татарами й зробили набіг на Польщу.

Король, який раніше не хотів використовувати свою владу, незважаючи на волю шляхти, тепер змушений був стати на чолі своїх військ, щоб стримати ворожі дії цих людей, яких він розбив 30 червня 1651 р. у великій битві, де змусив тікати Хмельницького разом з татарським ханом, котрий приєднався до нього. Поляки, замість того, щоб скористатися перемогою, уклали мирний договір, за яким дозволили козакам мати армію у 20 000 чоловік у Київському воєводстві. Оскільки король був головним творцем цього миру, невдоволена ним шляхта почала шепотітися проти свого правителя, під проводом якого здобула такий успіх над заколотниками.

Така недовіра породила незгоду між королем і шляхтою. Московити зрозуміли, що не зможуть знайти кращої нагоди, щоб відвоювати Смоленськ і вирішили перетягнути козаків на свій бік.

[Jolli J.G.] Histoire de Pologne, et du Grand duché de Lituanie. Depuis la foundation de la Monarchie jusques à present. Où l'on voir une relation fidele de ce qui s'est passé à la derniere election. – Amsterdam: Chez Daiel Pain, 1698. – /XIV/+457+/XIV/ p.

[Jolli J.G.] Histoire des rois et du Royaume de Pologne, et du Grand duché de Lituanie. Depuis la foundation de la Monarchie jusques à present. Où l'on voir une relation fidele de ce qui s'est passé à la derniere election. – Amsterdam: Chez Daiel Pain, 1699. – T. I. – /XIII/+284 p.

[Jolli J.G.] Histoire des rois et du Royaume de Pologne, et du Grand duché de Lituanie. Depuis la foundation de la Monarchie jusques à present. Où l'on voir une relation fidele de ce qui s'est passé à la derniere election. – Amsterdam: Chez Daiel Pain, 1699. – T. II. – /2/+256 p.

З мемуарів французького дипломата й авантюриста де Божо[1] про 1670-1680-і рр.

Про намагання Яна III Собеського відвоювати у турків і татар Україну

Р. 16. – Сьогоднішній король [Ян III – Є. Л.] не мріяв ні про що інше з першого року правління, як змити кров'ю невірних ганьбу зі своєї нації та визволити з рабства своїх підданих. Він відвоював взимку майже всю Україну (*presque toute l'Ukraine*), пройшовши за десять днів аж до Чорного моря, і наприкінці 1676 р., щасливо позбувшись цілого світу ворогів, що оточували його нечисленний загін, притиснутий до Львова, він після битви під Журавном змусив турків не згадувати у новій угоді статтю про данину.

Надалі, мріючи випередити цих невірних, він відправив на початку 1679 р. своїх послів до багатьох володарів, зацікавлених у славі істинної релігії, щоб отримати потрібну допомогу.

Географічний та історичний опис України з однією з перших згадок про Мазепу у французькій літературі

Р. 86. – Московити окупували місто і князівство Смоленське на Бористені. Місто це дуже велике, а провінція має значну площу та надзвичайно важливе значення. Ті ж московити захопили місто та воєводство Київське (*de la ville & du Palatinat de Kiovie*), яке не поступається за розмірами попередньому й також розташоване на тій самій ріці, що впадає у Чорне море.

Воєводство Чернігівське та князівство Сіверське (*le Palatinat de Chernikovie & le Duche de Severie*) є суміжними країнами, що підпорядковані спільному закону та правителю, котрий володіє звідти проходом по Бористену

Р. 87. – в провінцію Україна (*la Province d'Ukraine*), куди також поширюється його влада. Московити впродовж довгого часу утримували ці підкорені країни, щодо яких вони не могли укласти договір про володіння, маючи лише багатолітнє перемир'я, й розглядалися лише як тимчасові утримувачі, що зобов'язані сплачувати певну суму грошей, яку їм доводилося віддавати всі роки. Останнього разу вони платили її під час

[1] Є підстави вважати, що під цим прибраним іменем приховався Франсуа-Полен Далерак, французький дипломат при польському дворі в 1670-1680-х рр.

сейму в Гродні в 1679 р. Але, нарешті, Польща, бажаючи укласти союз проти турків, для чого відправила трьох послів до Москви в 1685 р., погодилася змінити перемир'я на мир, й ці провінції, нарешті, відійшли під повний суверенітет царів Московії, які, в свою чергу, відправили послів до Речі Посполитої Польської, щоб ратифікувати цю угоду. Вона була підтверджена у Львові, куди був скликаний сенат на надзвичайні збори з цього приводу у грудні 1686 р., завдяки трьом мільйонам

Р. 88. – ліврів у польських монетах, що складає п'ятсот тисяч екю по-нашому, котрі повинні були бути сплачені московитами. З них два мільйони сплачувалися після укладення миру, а решта – після ратифікації, що мала відбутися в Речі Посполитій на загальному сеймі, який повинен був зібратися в Гродні у Литві в 1688 р. Цей сейм мав, нарешті, ратифікувати львівську сенатську постанову, однак її не хотіли підписувати єпископ і воєвода київський, воєвода чернігівський, єпископ краківський, титулований ще й єпископом князівства Сіверського, тому що в угоді про передачу земель було сказано, що Річ Посполита не зможе більше надавати цих титулів воєвод і єпископів цих країн після смерті панів, які ними були удостоєні. Таким чином, їхня відмова підписати цей договір стала його своєрідним опротестуванням і може призвести в майбутньому до розриву між двома націями [тобто Польщею та Литвою – Є. Л.], якщо Річ Посполита не ратифікує умови львівської постанови, що не було зроблено на сеймі

Р. 89. – в Гродні, чому він і був розпущений.

Провінція Україна[1] може бути названа великим королівством, як через її величезний простір і багаточисельне населення, так і через значну кількість її великих і добре укріплених міст і багатства її території, які полягають в її землі жирній, родючій, багатій. Це справжня земля обітована, згідно з висловами поляків, які називають її «землею молока та меду». Все, що б не давала природа нашому догляду та нашій праці, не може зрівнятися з цими найродючішими ґрунтами, де все росте немов трава. Тут можна збирати врожай навіть двічі. Тож поляки мали зі своїх багатств найголовніше – володіння цією провінцією. Вона мала свого окремого генерала та свої війська, що діяли на свій розсуд, як союзники та конфедерати, а не як піддані цієї корони. У них можна було побачити двісті чи триста тисяч чоловік. Історія Польщі доводить, що Річ Посполита була непереможною тоді, коли володіла цим щасливим краєм. Його

Р. 90. – люди, що називаються козаками[2], відзначаються цікавою особливістю, бо, мабуть, є єдиними, хто носять ім'я інакше, ніж називається їхня країна. Колись вони славилися надзвичайною хоробрістю. Вони самі виробляли свою зброю, свій порох, свої кулі. Своїми походами та нападами вони спричиняли незручності багато-кому. Гарні партизани, чудові

[1] *Вона [провінція – Є. Л.] називається по-польськи «Ukraina», що промовляється як Oukraina* (примітка з оригінального французького тексту).
[2] *По-польськи Kozaci* (примітка з оригінального французького тексту).

піхотинці, безстрашні солдати, навіть трохи жорстокі. Сьогодні ця країна представляє собою руїну, і війна, як гангрена, знищує мало-помалу все, що зустрічає на своєму шляху, перетворюючи найбільш квітучу область Європи на пустельні поля, де трава вкриває зруйновані міста, у яких не можна проживати, хіба що поблизу самого кордону з Польщею. Тож, власне кажучи, сьогодні залишилася лише назва тих козаків і тієї України. Ці люди зараз розпорошені чи то в околицях Бористену, чи по його берегах на стороні московитів, у підвладних їм землях. Інші

Р. 91 – вибиті турками чи уведені в полон татарами. Перші з них, завоювавши цю провінцію, залишили в цій країні керувати управителя під іменем князя України (*sous le nom de Prince d'Ukraine*), що перебував у залежності від них подібній тій, яку мають господарі Валахії, Молдавії та Трансільванії. Той управитель, який був поставлений тут першим, був сином того козака, який колись підняв повстання під час правління Владислава, сина Сигізмунда. Його звали Хмельницький[1] (*Chmielnicki*), що треба вимовляти як Шмельницький (*Schmielnieski*). Але турки його незабаром отруїли[2] й зруйнували найголовніші міста, між якими й Умань[3] (*Oumaing*) що славилася своїми багатствами та торгівлею. В цьому місті було вбито більше трьохсот тисяч душ і знищено краму на вісім мільйонів. Подібне вони вчинили і в наші дні у Чигиринській фортеці[4] (*à la Forteresse de Cherim*), яку вони відвоювали у московитів під час останніх війн і мури якої були підірвані. Захоплення цього важливого місця було останнім фатальним ударом, завданим по цій провінції.

Р. 92. – Сераскир Кара-Мустафа-паша, обложив її, з багаточисельним військом, а генерал московитів [Григорій Ромодановський – Є. Л.] прикривав її маючи також великі сили, з яких частину він увів до міста, щоб допомогти загонам, котрі її захищали. Бачачи це, турецький генерал вдався до хитрощі й начебто вдався до показного відступу від Чигирина. Московський воєначальник, невдало зрозумівши цей демарш, відступив також, забравши гарнізон, який вважав виснаженим і прославши в це місто нові загони, які не були досить боєздатними. Новина, принесена сераскиру, дозволила йому зрозуміти, що це місце вже не таке міцне як раніше і що московити йому самі полегшили його захоплення. Отже, турецька армія повернулася раптово сюди й протягом кількох днів взяла цю фортецю під носом у більш ніж двохсот тисяч чоловік, які б могли надати їй допомогу.

Тож, на Україні залишилося, як я вже говорив,

Р. 93. – лише кілька міст поблизу кордонів Польщі, поміж якими Кальник (*Kalnic*), колишня столиця, Брацлав (*Bratzlaf, Braclaw*), Бар (*Bar*) і

---

[1] *Інші називають його Chuminsko* (примітка з оригінального французького тексту).

[2] За найрозповсюдженішою версією, Юрія Хмельницького було задушено чи відтято йому голову.

[3] *Це пишеться Humain* (примітка з оригінального французького тексту).

[4] *Пишеться Czerim або Czehryn, а вимовляється Cherim* (примітка з оригінального французького тексту).

кілька інших менш значних, однак повністю укріпленими каменем і цеглою, у місцях, де було завдано руйнувань. Всі вони захоплені польським королем, який сьогодні править[1], під час його славнозвісної кампанії в Україні, яка тривала всю зиму з часу його обрання в 1674 і 1675 рр. Їй передувала Хотинська битва, не менш відома, ніж ця кампанія. Але тоді цей володар не мав змоги продовжити свої завоювання. Турки й татари повернулися знову й дійшли аж до Львова, куди польський король мусив відступити в цій постійній круговерті перемінливої фортуни. Ця країна була повністю зруйнована, і являла собою не більше, ніж величезну пустелю. Таким чином, Польща безповоротно втратила найкращу частину зі своїх володінь. Нині залишається тільки тінь суверенітету над козаками, званими запорожцями (*Zaporoges*), котрі є тими, про яких ми казали, що вони

P. 94. – відступили на острови у гирлі Бористену (який мовою цієї країни називається Дніпро (*Dniepr*)). Вони залишаються вірними Речі Посполитій і перебувають під керівництвом генерала з їхньої нації, обраного королем. З них утворюють кілька добрих загонів інфантерії, які, як я бачив, мають досить велике значення для цього володаря. Завдяки цьому до козаків, які раніше зовсім занепали духом, повернулася старовинна звитяга їхніх предків.

Щоб дати кілька понять про цих людей і причину, що змусила їх повстати проти Польщі, треба розуміти, що козаки – це колишні селяни й васали польських панів, оскільки не було жодної шляхти в Україні[2]. Вони за давнім звичаєм так погано поводилися з козаками й гнобили їх, а ті також дуже терпіли від євреїв, котрі наглядали за їхніми селами, що кінець-кінцем ці нещасні пригноблені люди не могли більше зносити такий гніту, який вони вважали нестерпним. Кажуть, що князі з дому Вишневецьких (*Wiestnieviski*) почали

P. 95. – тиранити своїх підданих, які скаржилися в багатьох депутаціях королю Владиславу IV, сину Сигізмунда III. Їхні скарги спочатку відкидалися, як це робиться, зазвичай, зі скаргами селюків і простого люду. Але чаша терпіння врешті переповнилася, і козаки скинули, нарешті, ненависне ярмо поляків. Одного разу вони припадали до ніг короля, щоб молити його про справедливість і захист, перед тим як оголити меча. Цей володар, який давно носив у душі роздратування проти Речі Посполитої, яка щойно перед тим змусила його розпустити армію, найкращу, ніж коли-небудь там була, бажаючи ще більше розбурхати козаків, щоб ті сприяли йому у здійсненні його намірів, не знайшов для них іншої відповіді, як грубо їм відповісти: «Хіба ви не маєте шабель? (*Est-ce que vous n'avez point de sabre?*)». Їхні депутати, обрадувані цією мовчазною згодою, яка дозволяла їм самим помститися за свої кривди, подякували королю за це, як за найбільшу милість, котру він міг їм зробити. Один млин, забраний

[1] Ян III, в авторській примітці позначено 1679 р.
[2] Явна фактична помилка іноземця.

Р. 96. – у селянина шляхтичем став останнім сигналом до бунту[1]. Козаки вирізали всіх поляків, згодом виграли кілька битв, у яких перебили за раз більше двадцяти тисяч чоловік. Кожен начальник наказував стинати голови взятим полоненим поблизу свого намету. Вони також покликали до себе кримських татар, своїх сусідів, що було нечуваним раніше в Польщі до цього часу. Турки теж прийшли на допомогу бунтівникам, тож Україна була спустошена тими та іншими, за виключенням кількох областей перед і за Бористеном, врятованих московитами, які їх приєднали до себе, як я вже казав.

На думку запорожців, які живуть на островах цієї ріки, вони знову стали собі господарями, оскільки живуть у місцях майже недоступних і тим більше мають обов'язок вірно нести службу, яку завжди несли в Речі Посполитій Польській, в середовищі всіх цих спалахів війни. Вони безпощадні

Р. 97 – й дикі, але без варварства і зайвої жорстокості. Це люди грубі, невиховані, але хоробрі. І це є та мужність, яку можна назвати їхньою справжньою чеснотою. Одягнені в баранячі шкіри, вони живляться молоком і рослинами. Оскільки Бористен має пороги, подібно до Нілу, тобто скелі та великі, занурені у воду валуни, його течія переривається. Запорожці, якщо спускаються рікою до Чорного моря, переносять свої човни на плечах, коли досягають цих непрохідних місць, і спускають на воду вже після порогів. Саме таким чином вони ходили піратствувати колись у Босфор аж до передмість Константинополя. Це було причиною частих скарг, які турки відправляли Польській республіці при попередніх королях від Сигізмунда до Казимира. Але й ті самі чинили подібні речі, а не тільки діяли посольствами, змушуючи поляків жалітися в свою чергу. Вони закрили прохід запорожцям,

Р. 98. – ставши господарями двох фортів, які були побудовані у місці виходу з Бористену, а також додавши до них ще два на острові, які стоять у центрі протоки навпроти старих.

Як я вже казав раніше, король Владислав підштовхнув козаків до повстання через таємну образу, яку він мав на поляків, оскільки Річ Посполита змусила його розпустити своє військо. Цей войовничий володар досяг великих переваг над турками, й поляки боялися, щоб після цих завоювань він не повернув свою переможну зброю проти їхніх вольностей, бажаючи утвердити як спадковий за своїм домом престол королівства, який завжди був виборним, як це залишається й зараз. Ця боязнь мала обґрунтування. Владислав вже втратив один престол внаслідок повстання принца своєї крові, свого дядька Карла, регента Швеції, який в часи відсутності Сигізмунда, обраного королем Польщі, одразу захопив трон і відправив на море свого племінника, варто лише тому [Сигізмунду – Є. Л.] було з'явитися перед Стокгольмом,

Р. 99. – щоб знову ним заволодіти.

Цей Сигізмунд і був батьком Владислава. А той Владислав мав сина, щодо якого мав таємний намір утвердити за ним трон Польщі. Саме цей син

[1] Тут неточно передано історію нападу Чаплинського на хутір Суботів, що належав Хмельницькому.

був причиною його рішення, коли він пішов на поступки Польській республіці, котрі та вимагала від нього, а також через острах розсердити польських панів, від яких залежало обрання його сина на трон. Тому він розпустив своє прекрасне військо, котре спричинило таке занепокоєння в Речі Посполитій. Однак місяць по тому, або близько того, цей син, на жаль, помер. Тож Владислав, який загравав з поляками лише за таких умов, був подвійно вражений своєї втратою і не зміг утриматися від того, щоб не сказати, що, якби ця смерть відбулася місяцем раніше, він би швидко розправився у країні з цими дратівливими республіканцями. Цей володар був одружений з принцесою Марією-Луїзою Мантуанською, від якої мав цього сина[1]. Після смерті короля, вона вийшла заміж, з дозволу Рима, за Казимира, його брата, котрий був кардиналом. Від нього вона дітей не мала.

Р. 100. – Це той самий Казимир, який зрікся престолу після смерті цієї принцеси та якому наслідував король Михайло.

Розорення України зруйнувало всі найвизначніші роди Польщі, які мали там величезні володіння., оскільки козаки, як я вже казав, були лише селянами-трударями, такими підданими, котрих давні римляни називали *Adjectos Gleba* [тобто «прикріпленими до землі» - Є. Л.]. Московити, які в наш час залишилися єдиними господарями цієї країни, поводяться в ній сьогодні з козаками так само, як чинили раніше поляки, тобто створюють з них велике військо піхоти під проводом генерала цієї нації. Того, хто зараз служить царям[2], звуть Мазепа (*Mazépa*), й він був шляхтичем при дворі польського короля Казимира.

Нашими днями голландці запропонували Польській республіці угоду, яка могла б здатися вигідною, щоб повернути цю провінцію. У відповідності до неї,

Р. 101 – вони просили передати пустинні необроблені землі для людей з голландських колоній, пропонуючи одночасно, щоб вони стали бар'єром проти турків і татар, створивши армію в 50 тис. чоловік. Але ця пропозиція не була прийнята. І я не уявляю собі іншої причини відмови, як страх за майбутнє, бо голландці підштовхують до думки, що вони вчинять, врешті-решт, з Польщею так само, як зробили це в Індіях, де вони облаштувалися, витіснивши корінних мешканців країни, котру вони окупували. Отже, вороги за ворогами. Тому, можливо, Речі Посполитій вигідніше тримати в своїх руках татар, ніж посадити собі на голову голландців.

Українська війна (*la guerre d'Ukraine*) призвела до спустошення й іншої провінції Польщі, що називається Поділля (*la Podolie*), куди турки поширили свої завоювання, взявши Кам'янець (*Kaminiec*), її столицю, а також Язлівець (*Yasloviéts*) і Бучач (*Bouchach*), облогу яких султан Мехмед IV очолював особисто. Поляки тут є стиснутими вузькими

[1] Насправді, син Владислава був від його першої дружини Цецилії Ренати з роду Габсбургів.

[2] Тоді правили одночасно Іван V та Петро I.

Р. 102. – кордонами Чорної Русі та Волині, куди татари сьогодні роблять свої набіги[1].

Про руську церкву та релігійну ситуацію у Львові

Р. 180. – Що стосується грецької схизми, поширеної по всій Русі та Поділлю, а також у володіннях царів московських (*les Estats des Czaars de Moscovie*), вона почала сильно занепадати через церковну унію під керівництвом голови всесвітньої церкви. Тут називають цю релігію руською церквою (*Eglise Russienne*), по імені тієї провінції, де вона поширена. Її поки що сповідує невеличка кількість народу та дрібної шляхти. Її церемонії та окрема літургія відбуваються тією слов'янською мовою,

Р. 181. – що стала матір'ю мов, якими говорять поляки, московити, богемці та ін. Ця мова є поміж русинів щось на зразок латини в римській церкві, тобто вона використовується в молитвах і богослужіннях. Все інше: вівтарі, форми церков, ікони, церемонії, священицький одяг – все це, скажімо так, зроблене на грецький манер, як і їхні догми чи скоріше їхні оманливі судження. Ці священики є одруженими, носять довге волосся та фіолетовий або чорний одяг, який подекуди змінюють на синій. Їх називають у Польщі попами, як *papas* грецькою. Єпископи мають золотий хрест, такий самий, як і в латинян, та своєрідні посох і митру, відмінного вигляду. Але я ніколи не бачив, щоб вони одягалися у фіолетове, бо решта їхнього одягу лише чорна. Русинські ченці всі належать до ордену святого Василя й одягаються в чорне. Вони мають особливий капюшон, що висить позаду немов торбинка й дві сторони якого виступають наперед, подібно до того як у деяких реформатів

Р. 182. – з ордену святого Бенедикта. До ордену василіан належать також чорниці, котрі не живуть в обителі, одягаються в чорне й одягають на голову хустинку того ж кольору, якою вони обмотують голову, шию та половину обличчя, як і інші руські жінки.

Всі ці руські ченці, церкви, єпископи підпорядковуються примасу-архієпископу, який має свій осідок у Львові, найголовнішому місті даної провінції, дохід якого складається з золотого дукату, котрий щорічно дається кожним попом, тобто кюре. Цей архієпископ, у свою чергу, підпорядковується константинопольському патріарху. Таким чином, у Львові є три прелати: перший – латинський архієпископ, єдиний, що належить до державної сфери Речі Посполитої, котра визнає у сенаті лише римську релігію; другий – архієпископ руський, а третій – вірменський, котрий слідує майже тому ж віросповіданню. Проте час зруйнував частину цих оман. Більша частина руських священиків

[1] *Русь (la Russie) називається польською мовою Rus, що вимовляється як Rous* (примітка з оригінального французького тексту).

Р. 183. – возз'єдналися з римською громадою та визнали верховенство папи, зберігши свою слов'янську літургію та грецькі церемонії. Трохи згодом ці двоє львівських архієпископів – руський і вірменський – визнали істинного намісника святого Петра й істинну церкву.

Про набіги татар на Україну в 1685 і 1688 рр.

Р. 211 – Що стосується набігів татар, то вони відбувалися колись на володіння козаків, але згодом їхня країна була зруйнована й перейшла до турків, які залишили в ній лише кілька міст, тому татари нападають на сусідні провінції, тобто Поділля та Волинь. Перша є менш загроженою через те, що турки захищають її від такої участі, щоб харчувати Кам'янець, її столицю, котра перебуває у їхніх руках. Інша ж з часу останньої війни є місцем постійних нападів, і татари ходили сюди двічі за п'ять років. Вперше це було в 1685 р., й це був також перший похід на Волинь за більш ніж тридцять років. Тоді вороги знайшли цю країну багатою та залюдненою, тож, не заглиблюючись далеко, вони увели в рабство чи вбили десять або

Р. 212. – дванадцять тисяч чоловік. Вони відрубали голови навіть старим, жінкам і дітям, якщо бачили, що не можуть їх увести. Інший набіг був в 1688 р. і газети йому приписали 100 тисяч душ. Він проліг через кордони Русі у бік від Львова на Броди та Волинь. Татари здійснювали напади на кавалерійські стоянки, шляхетські замки, укріплені маєтки. Це дозволяє припускати, що татари привели з собою яничар, оскільки самі вони не призвичаєні до такого роду війни й не мають подібних військових навичок. Проте, попри все, вони починають їх практикувати та застосовувати на наш манер. Щоправда, в цей набіг вони не змогли здолати жодного іншого міста, окрім єдиної військової стоянки, на яку вони напали, коли та була відкрита. Вони не зустрілися жодного разу під час усієї кампанії з гусарами великого литовського канцлера, окрім трьох або чотирьох хоругов з гвардії цього штандарту. Тож, цей набіг, про який було стільки галасу, спричив спалення 25 сіл, що

Р. 213. – належали королю в околицях Золочева. Він втратив не більше 2 000 селян, однак це далеко не 100 000.

Про Петра Дорошенка та Павла Тетерю

Р. 220. – Саме тут [у польському місті Краснобруд – Є. Л.] жила тоді дуже хвора королева [Марисенька – Є. Л.] в перший рік свого обрання на трон, в той час як король, її чоловік, просунув свої завоювання за десять днів аж до Чорного моря через Україну, звідки він вигнав Дорошенка, генерала повсталих козаків (*Dorosensko*[1] *General des Cosaques rebelles*), котрий врятувався у

[1] *Вимовляється Dorochenko, пишеться Doroszenko* (примітка з оригінального

московитів у місті Чигирині (*Cherrin*), захопленому в них пізніше турками, як я вже говорив. Я зроблю тут у розповіді про цього відомого чоловіка невеличкий відступ, можливо, й недоречний, але, безумовно, важливий для історії цього століття та цієї країни. В часи, коли Польща вела війну проти московитів, а козаки ще були їй вірними, існувало велике військо під проводом їхнього генерала Тетері (*leur General Tetera*), людини великого достоїнства і надзвичайної поваги. Цей Тетеря мав серед своїх загонів і цього Дорошенка, котрий одного разу відмовився підкорятися, як це випливає

Р. 221. – з подальшого ходу справи, й був присуджений військовою радою до розстрілу. Згідно з вироком, його треба було прив'язати до гарматного лафету й розстріляти під час походу. Сьогоднішній король, який був тоді ще лише великим коронним хорунжим (*Enseigne*), але, попри все, завжди мав велику пошану у військах, попросив зберегти життя цього нещасного Дорошенка у генерала Тетері. Той йому це пообіцяв, але з нехіттю, сказавши йому пророчі слова, що майбутнє непередбачуване, й колись він розкається в тому, що врятував цього злочинця, котрий може стати причиною згубного спустошення його батьківщини. Дорошенко, ставши генералом козаків, підняв їх на заколот, закликав турків на Україну й, погубивши цю провінцію, приніс цю згубу на Поділля та до Кам'янця, його столиці. Він врятувався згодом у московитів в Чигирині, куди польський король його відігнав під час своєї відомої кампанії, що слідувала за його обранням. Там він, нарешті, помер[1].

Р. 222. – Турки, очолювані сераскиром Кара-Мустафою-пашею, потім захопили це місто прямо під носом у більш ніж ста тисяч чоловік, що прийшли, щоб його захистити, як я вже казав.

Окрема глава присвячена опису Чорної Русі

Р. 222. –

Князівство Чорна Русь (*Duché de Russie Noire*)

Провінція Русь є однією з найбільших і найбагатших провінцій Польщі. Тут можна побачити велике число гарних сіл, досить привабливих міст, добре побудовані будинки шляхти, чарівні замки цієї країни та величезні староства. Тут є повний достаток різноманітних харчів: дичини, риби, м'яса, чудових плодів і такого ж чудового хліба, що я засвідчую цілком точно, бо він є досить поганим в інших провінціях цього королівства. Саме Русь постачає найкраще борошно, яке вивозять зі Львова аж до Варшави. Поля тут добре оброблені і надзвичайно родючі. Ліси сповнені великих тварин:

французького тексту).

[1] Явна фактична помилка, на момент написання згаданого твору Дорошенко ще був живий.

оленів, кабанів, козуль, ведмедів, білих вовків. Таким чином, ця провінція забезпечена усім, що можна бажати для зручного життя та добробуту, так само, як і речами, що приносять задоволення на полюванні.

P. 223. – Чорна Русь тягнеться праворуч до гір Угорщини та річки Прут, яка відділяє її від Валахії, а ліворуч – до Литви. Далі вона обмежується Поділлям і Волинню, межами турецьких завоювань. Вона має також два краї чи окремих округи, на чолі зі своїм воєводою, які називають тут землями, польською мовою *Ziemia*. Одна з них – Перемиська (*Primislie*), понад річкою Сян. Тут є свій поважний суд, який може присудити до смерті, що в деяких випадках не підлягає оскарженню. Інша країна зветься Покуття (*la Pocucie*) й є анклавом

P. 224. – між Дністром і Прутом. Вона має близько 20 льє навколо, простягаючись до Валахії, де починається Буковина (*des Boukovines*). Тут, у цьому краї дуже відомі ліси, такі як в Арденнах на кордонах Шампані вздовж ріки Мез. Столицею цієї країни є місто Галич (*la ville d'Alichz*), яке згадується в титулі одного каштеляна з Руського воєводства й розташоване на Дністрі. Неподалік є місто Снятин (*Schignatin*) на Пруті, в 7 льє від першого та в 24 льє від Ясс, столиці та місця перебування господаря Валахії. Але ці 24 тягнуться довше, ніж 40 льє Польщею. Треба три години постійного ходу, щоб пройти хоча б один.

Русь складає єдине воєводство, яке вважається додатком Малопольщі. Тут є чотири каштеляни, що називаються за назвами чотирьох найголовніших міст: Львова (*Leopol*), Галича (*Alichz*), Перемишля (*Primislie*) та Санока (*Sanok*). Французькі географи називають його Чорною Руссю, ймовірно тому, щоб відрізнити її від Русі Білої, якою є Московія (*pour la distinguer de la Russie Blanche, qui est la Moscovie*). Однак такого прозвання не знають у Польщі. Русь має свою релігію та свою

P. 225. – власну мову. Перша є грецькою, частково схизматичною, частково повернена до унії з римською церквою. Обидві мають однакові церемонії й ту саму літургію слов'янською мовою. Ці церкви є дуже подібними, але називаються якимось окремим словом (*Cerkieuw*), що відділяє їх від латинських, так само як і їхня будівля, що має заокруглену форму, купол посередині та хори позаду олтаря. Русини (*les Russiens*) користуються старим грецьким календарем, який відрізняється від нашого на десять днів, як це кожен знає.

Що стосується мови, як я вже казав, вона є особливою в цій провінції. Це говірка, що досить сильно відрізняється від польської мови, як вимовою, так і словами, які походять від материнської мови, котрою є слов'янська. Отже, русинська і польська мови мають відмінність приблизно таку ж, як французька, лотаринзька та валлонська. Кажуть, що руська вимова є найніжнішою та найприємнішою в устах дам. Звичайно, сам по собі я не можу про це судити, але я можу говорити про руську музику й танці, які є незрівнянно

P. 226. – привабливішими, ніж наспіви та танці поляків. Їхні пісні мають дивовижний характер і найзворушливіші вирази.

Жінки тут досить привабливі, особливо в селах. Їхня манера одягатися відрізняє їх від жінок інших провінцій і дуже сильно наближає їх до фасону, який використовують в одязі жінки на сході: короткі та складчасті спідниці, маленький тісний верх, широкі рукави, непокрита голова весь час, волосся, заплетене в дві коси, що висять позаду, невеличкий вінок або гірлянда з квітів і запашних трав, які вони заплітають по святах і неділях, якщо це дівчата. Заміжні жінки, коли молоді, носять білі хустини, якими вони абияк вкривають голову та навіть взимку й обличчя. Поверх одягу широка спідниця, на манер турецьких жінок.

Чоловіки мають вигляд грубіший і манери більш селянські, прості. Варто додати до цього довгу бороду, смагляве обличчя, одяг з товстої грубої вовни, кольору та матеріалу трохи подібного до тих, що

Р. 227. – носять капуцини, у який одягнені всі руські селяни; тоді як мешканці інших провінцій Польщі голяться, залишаючи лише довгі вуса, й одягаються, зазвичай, в одяг з блакитного сукна, що надає їм вигляду менш дикого. Однак в силу практики інших, ми звикли до їхніх борід і їхніх облич, які здавалися нам дуже поважними, якщо згадати про давні звичаї народів сходу та навіть сьогоднішніх звичаїв поміж турками та іншими націями.

Провінція Русь має велике число впливових і достойних родів, таких як Собеські, Потоцькі, Конецпольські, Яблоновські та інші менш значні, котрі володіють дуже гарними землями та доходом справжніх сеньйорів. Кажуть, що такого не можна знайти в жодній іншій країні, крім цієї. Ті, хто носять подібні назви у Франції, не мають нічого іншого, крім відомих імен, тобто нащадків, які успадковують від них високий ступінь суспільного становища, довіри та величі. У Польщі ж можна побачити сенат,

Р. 228. – складений з незалежних панів, володарів своєї долі, що тримають поряд з собою цілий натовп різною прислуги й утриманців. Вони перебувають у такій залежності, яка їм більше подобається, й складають такі загони, котрі не можна порахувати персонально. На сеймах можна бачити великих генералів, канцлерів, воєвод, єпископів та інших панів, що приходять до двору чи до сенату з трьома чи чотирма сотнями людей. Ці загони знаються на зброї. Шляхтичі на конях супроводжують їхні карети. Військові загони несуть варту поблизу воріт їхніх палаців, б'ють в барабани на збір, подібно загонам королівської гвардії.

Головне місто Русі – Львів, яке німецькою мовою називається *Lemberg*, польською *Lvouf, Lwow*, а латиною *Leopolis*, звідки й походить наше *Leopol*. Воно було побудоване й назване на честь якогось Лева, князя Русі (*certain Leon Duc de Russie*). Тут є архієпископ і латинський храм, який не досить прибутковий, але має такий розмір, що подібний можна побачити в усій польській державі лише в цього архієпископа та архієпископа гнєзненського.

Р. 229. – Русь має тільки одного воєводу, якого називають по імені цієї провінції, а також багато староств, з яких Львівське – одне з найкращих.

Що стосується міста, то його треба розглядати, як останнє польське в цій стороні. Воно розташоване в низині посеред поясу гір чи пагорбів з

багатьма виступами, які над ним височіють. При цьому є один високий пагорб, що більше від інших й обернений на схід. На його верхівці міститься старовинний замок з цегли й довгого міцного каменю, без будь-яких інших захисних споруд, крім веж, кутів, бійниць, зубців, без рову та відкритого простору. Він дійсно є непотрібним, бо не може ні захистити місто, ні бути використаним як цитадель через свою небоєздатність. Тим не менш, його кілька разів чинили під час останніх війн, і навіть викопали зовсім недавно великий колодязь, щоб доповнити цю зайву споруду новими витратами.

Місто досить гарне, збудоване з цегли. Вулиці широкі, будинки міцні, площа дуже простора та приємна, оточена

Р. 230. – величними будівлями. Що ж до церков, то є дуже мало польських міст, які їх би мали стільки й таких красивих. Місто сповнене різних купців: французьких, грецьких, вірменських, шотландських, волоських, левантійських, котрі привозять сюди товари зі своїх країн. Річ Посполита тримає тут армійські склади й арсенал. Всі посадовці тут купують провізію та чинять екіпажі. Все це робить це місто таким заможним і вишуканим.

Львів оточений подвійним поясом цегляних мурів, укріплених круглими вежами та прикритих невеличким заболоченим ровом. До цього можна додати, що зі сторони оберненої до турецької країни побудовано кілька сучасних споруд: півмісяці, равеліни, бастіони. Однак всі ці прибудови не дуже прислужилися. Вся побудована тут витончена фортифікація не має жодного відношення до оборони. Поляки лише намітили своє бажання зміцнити місто, не довівши свій намір до завершення. Укріпили тут вгорі все. Навіть монастирі,

Р. 231. – побудовані на сусідніх висотах, які домінують над містом і які краще було б знести. Вся ця робота говорить про те, що на неї витратили багато грошей, але вони були погано використані. Турки не є тими людьми, що зупиняються перед злим містом, якщо вони не бажають його взяти. Дійсно, в 1671 р. султан-калга, чи нураддін, якщо я не помиляюся, задовольнився тим, що попалив передмістя та домовився з містом, яке відкупилося від нього за сто тисяч екю. В заставу за видачу цієї суми були дані десять багатих міщан, які померли більшою частиною у в’язницях Кам’янця через брак коштів для відкупу.

Опис Жовкви

Р. 242. – Я повертаюся до міста Жовкви (*Joulkief*), щоб повідомити, що воно відійшло теперішньому королю по лінії його матері, котра належала в Польщі до найзаможнішого роду Даниловичів (*Danielovich*), дуже відомому та пишному, маєтки якого тягнулися більш ніж на 30 льє

Р. 243. – навколо Львова. Ці впливові магнати мали у своїй залежності сто сіл. Навколо лише Жовкви їх було 50. З міським ринком і доходів від корчем (*des Cartchemas*) вони отримували більше 150 тисяч франків

щорічно, не рахуючи постійну плату юдейської нації, за дозвіл будувати свої великі будинки та побудову синагоги, яка стала справжньою цитаделлю.

Ці землі могли бути ще більшими, але матір, слідуючи релігійній манії поляків, віддала частину майна на користь домініканської обителі, про яку я казав…

P. 244. – Від Жовкви до Львова 3 льє. Це велика відстань взимку. Є кілька сіл, досить гарних, і частих шинків, для зручності подорожніх. Ця провінція є однією з найбільш заселених в королівстві.

Про місто Янів і магната Яблоновського

P. 276. – Від Яворова (*Yavorouf*) до Львова 7 льє.

Вони можуть видатися дуже тяжкими, оскільки кожна дорога тут – це пісок, ліс, болото. Проте взимку, коли все підмерзає, можна проїхати цей шлях саньми менше ніж за 4 години. На половині цієї путі знаходиться подібне [до Яворова – Є. Л.] укріплене місто, розташоване на береговому виступі, що вклинюється в дуже велике озеро, майже таке ж саме як і під Яворовим. Це місто зветься Янів (*Yanouv*) й належить руському воєводі, великому коронному гетьману, одному з найхоробріших і найдостойніших людей Польщі, громадському діячу, покровителю мистецтв, науковцю, найшляхетнішій і, зрештою, найвидатнішій постаті Корони після того, хто її носить. Його звати Яблоновський[1], і він не менше відзначається своєю гарною зовнішністю, ніж своїми рідкісними дарунками.

Beaujeu. Memoires du chevalier de Beaujeu, contenant ses divers voyages, tant en Pologne, en Allemagne, qu'en Hongrie, avec des Relations particulieres des Affaires de ces Pays-là, depuis l'année MDMDLXXIX. – Amsterdam: Chez les Héritiers d'Antoine Schelte, 1700. – 496 p.

З праці французького дипломата Франсуа-Полена Далерака «Анекдоти про Польщу, або секретні мемуари про володарювання Яна Собеського» (1699)

Про татарські та турецькі напади на Львів

P. 5. – Місто Львів є столицею Руського воєводства й резиденцією воєводи (*La ville de Leopol est la capitale du Palatinat de Russie, & la résidence*

[1] Станіслав-Ян Яблоновський (1634-1702), магнат і відомий політичний діяч Речі Посполитої, великий гетьман коронний (з 1682) та каштелян краківський (з 1692).

du Palatin). Різноманітні прояви війни поляків з турками йому [йдеться про воєводу – Є. Л.] створили прекрасне ім'я в історії цього століття. Однак ім'я польського короля, який править сьогодні, збережеться у пам'яті навічно й принесе останньому світло слави[1]. В останній рік правління Михайла, його попередника[2], це місто зазнало великої небезпеки. Турки спалили його передмістя, і мабуть захопили б це важливе місто, котре не мало жодних гарних укріплень, якби не договір, укладений з ними мешканцями. Ті пообіцяли величезну суму грошей, щоб відкупитися, й віддали в заставу найвидніших людей міста, котрих турки надовго заточили у Кам'янці. Але теперішній король зміг убезпечити Львів у подальшій війні найславетнішими засобами. В 1675 р. татари дуже наблизилися до цього

Р. 6. – міста, котре великий візир наказав їм обложити. Польський король розташував свій табір неподалік від нього й ретельно його укріпив, щоб прикрити цей кордон, оскільки заледве мав тоді 5 тис. чол. Ібрагім-паша і султан-нураддін командували ворожою армією, у якій останній приєднав 20 тис. татар до 15 тис. турків, приведених пашею. Ці два полководці, які перед тим зазнали кілька невдач в інших місцях, мали на меті оволодіння Збаражем (*Sbarach, Sbaracz*), де засіли лише 40 гайдуків (*Hayduques*) та 6 тис. селян, більше схильних до здачі в полон, ніж до битви. І дійсно, тільки з'явилися вороги, ця потолоч відчинила браму.

Після цього походу Ібрагім відійшов до Кам'янця, а нураддін відрядив 15 тис. чол., що зупинилися в одному льє від Львова, який він задумав блокувати, розташувавшись на два льє далі, розраховуючи на успіх, оскільки тут була явна перевага татарського володаря. Однак польський король з кількома ескадронами виступив назустріч ворогам і потіснив їх досить сильно неподалік табору Нурадділа, який з поспішністю ретирувався.

Якийсь час по тому вороги, зібравши ще більше народу, знову

Р. 7. – наблизилися, бажаючи, як і раніше, оточити Львів і розгромити табір короля, про котрого вони вірили, що зможуть відігнати його аж до берегів Вісли. Султан-нураддін вирушив у цей похід з 40 тис. чол. відбірного війська. Його супроводжувало багато шановних поміж татарами воєначальників. Він розпочав з атаки на Золочів (*Slotchouf*), який був замком у спадковій власності короля Польщі, розташованим в десяти льє від Львова зі сторони Кам'янця. Цей замок був досить добрим, як для будинку одного сеньйора, мав кілька сучасних новотворень і був обкладений каменем, але залога тут була нечисленною. Вороги рішуче пішли на його штурм, атакувавши з ходу. Руський воєвода захищав його також дуже рішуче й змусив татар відступити перед цією лихою фортецею після п'ятигодинного й дуже запеклого бою. Нураддін вирішив зберегти доручені йому війська для

[1] *Ці мемуари були написані задовго до смерті польського короля Яна III* (примітка з оригінального французького тексту).
[2] *1672* (примітка з оригінального французького тексту).

більш важливого походу, до того ж, без належного відпочинку було б безглуздо їх кидати у новий приступ.

Він продовжив свій марш до Львова і отаборився у широкій долині, розташованій перед пагорбами, якими було оточене місто й на яких розташувалися загони короля. Ця долина була миттєво вкрита

Р. 8. – ворожими ескадронами, які здіймали такі хмарами густої куряви, що ті повністю зникали з виду. Однак гармата львівського замку зробила кілька залпів, щоб повідомити учасників цього походу про необхідність відступити перед армією короля, який, оглянувши татарське військо, був зовсім не здивований його величезній чисельності. Він віддав всі необхідні накази, щоб зміцнити оборону свого табору та Львова, де укривалася королева з принцами, його дітьми. Король наказав охороняти два переходи праворуч і ліворуч, де вороги могли їх заскочити. Піхоту він таємно розташував у чагарнику на схилі пагорбів, які відділяли його табір від татар, що окупували долину. Артилерію він розташував нагорі, щоб полегшити сходження вниз своїх ескадронів, не вагаючись ні на мить між рішенням битися та нерівністю сил.

Два загони почали перестрілку, до якої приєдналася решта війська. Польська кіннота, не маючи спочатку необхідного терену для успішного маневру, зазнала невдачі у перших атаках. Але король прийшов їй на допомогу із залишками своїх загонів, і, помалу розгортаючись, по мірі того, як ескадрони відвойовували простір,

Р. 9. – йому вдалося ввести її всю у бій, у якому його присутність допомагала своїм прикладом надихати доблесть воїнів, сильніше від страху перед неприятелем. Султан, побачивши безлад у своїх загонах, швидко зрозумів, що його потіснила могутня сила. Рука польського короля бачилася у тяжкості ударів його полків, і тому кожен намагався втекти. Величезна армія розсіялася в мить, як привид. Я описав тут цю акцію в загальних рисах, слідуючи повідомленню, отриманому мною від руського воєводи.

Київський воєвода Контський[1] (*le palatin de Kiovie Konski*), генерал артилерії, також є, за загальною думкою, одним з найхоробріших воєначальників і наймудріших полководців, яких мала до сьогодні польська армія. Тисячі сміливих і продуманих акцій принесли йому загальну повагу.

Про використання козаками пістолетів

Р. 23. – Колись в польській кінноті не використовувалися пістолети. Сьогодні їх використання стало звичним в королівських загонах. Волохи (*les Valaques*), козаки (*les Cosaques*) і навіть багато поляків

Р. 24. – не тримають їх за вигином сідла, так само як і турки, але носять їх за поясом, інколи по два.

[1] Мартин-Казимир Контський (1636-1710), київський воєвода в 1684-1702 рр.

Про козацькі частини в польському війську та використання табору з возів для оборони

P. 32. – Інша частина польської армії складається з загонів волохів, козаків і поляків, озброєних як наші легкі вершники мушкетами та шаблями, але вони мають менше подібності у конях і спорядженні…

P. 37. – Коли вони [поляки – Є. Л.] перебувають у поході чи в присутності ворога, то утворюють табір з возів, який називається *Tabor*, це найбільш надійний захист від татар. Такий табір пересувається разом з армією невідривно…

P. 53. – Поляки відправляють за новинами чи в розвідку кількох піших козаків, які влаштовують засідки або на деревах, або ховаються в ямах у землі, подібно до борсуків, звідки, як дивовижні вовки, кидаються на тих нещасних, котрі відділяться від свого табору чи війська. Таких тут називають «язиками», тобто полоненими, що мають дати свідчення про ворожу армію.

Про військову доблесть Яна Собеського в Україні в 1674 р.

P. 40. – Король стільки разів розбивав турків, які залишали йому немаленькі трофеї, що весь його парк уставлений ними, здобутими від пашів, котрих він розгромив…

P. 45. – Під час відомої української кампанії (*la fameuse campagne d'Ukraine*) [1674 р. – Є. Л.], внаслідок якої цей самий Собеський став королем, що продовжувалася аж до самої зими, литовська армія відмовилася слідувати за ним по кількох днях маршу… Він завершував українську експедицію (*l'expedition d'Ukraine*) лише з армією корони, яка завжди зберігала вірність Речі Посполитій, донісши її штандарти за десять днів аж до Чорного моря.

Про українські походи Мехмеда IV

P. 59. – Тоді султан почав мріяти про інші завоювання. Він вирушив на московитів у гирло Бористену[1], яке він перекрив двома фортецями, щоб зупинити набіги козаків і унеможливити їх доступ у Чорне море. Він атакував поляків й особисто керував облогою Кам'янця в 1672 р., столиці Поділля (*Kaminieck capitale de la Podolie*), згодом Язлівця (*Yaslovietz*) та Бучача (*Bouchach*), пройшовши цією провінцією, яка повністю була спустошена та зруйнована. Ці військові успіхи поширилися й на Україну, де султан підтримав повстання, й могли б поширитися аж до серця королівства на Віслі, якби

[1] *Дніпро – мовою цієї країни* (примітка з оригінального французького тексту).

великий генерал і великий маршал Собеський не зруйнував ці грандіозні проекти перемогою у битві під Хотином, де він розгромив величезну армію під проводом двох поважних пашів – Сулеймана та Гусейна. Ця поразка не дозволила туркам завадити в наступному році походу переможного Собеського, який став королем, під час якого він відвоював частину України (*lequel reprit une partie de l'Ukraine*) в 1674 р. і дійшов, як я вже казав, за десять днів до Чорного моря. Але, у свою чергу, будучи дуже виснаженим цією військовою експедицією, проведеною впродовж цілої зими,

Р. 60. – коли татари з'єдналися з повсталими козаками на чолі з їхнім ватажком Дорошенком (*sous leur chef Dorochenko*), він через них мав постійний неспокій і навіть одного разу був оточений неподалік Брацлава (*Bratslavie*). Султан знову взяв гору, турки просунулися аж до Львова і, нарешті, оточили польську армію у таборі неподалік Журавно (*Jurafno*), де атакували її через рови. Після досить запеклого бою обидві нації уклали договір на довгі роки, і польський король незабаром відрядив посла до Порти, щоб ратифікувати цей мир, у якому турки вимагали, припускаючись звичних порушень, від повномочного поляка додати чи відкинути те, що їм було до вподоби.

Тоді султан обернувся проти московитів. Його добра фортуна, підтримана блискучими вміннями Кьопрюлю, не занепала під проводом його наступника Кара-Мустафи, в началі його міністерського правління. Цей візир обложив Чигиринську фортецю (*la forteresse de Tcherrim*) і взяв її на виду у ста тисяч чоловік, відправлених їй на допомогу. Це його переповнило такою пихою, що у своєму марнославстві він не бачив жодних перешкод у досягненні всього, чого бажав. Він отримав різноманітні милості від Мехмеда, з дочкою якого одружився.

Про підготовку Яна III Собеського до порятунку Відня в 1683 р. і його сподівання на козаків

Р. 72. – Король розподілив кошти між полковниками й відправив їх на Україну, щоб найняти на гроші папи козаків, до яких він завжди ставився з повагою, рахуючись з стародавньою хоробрістю цієї піхоти. Я сотні разів чув, як він скрикував у захваті від цих загонів. Тому він зажурився через їхнє запізнення, всіляко намагався прискорити їх набір, рекомендував королеві негайно відправляти їх у похід по мірі їхнього надходження, немовби порятунок Відня залежав виключно від присутності козаків.

Про кухаря з «козацької нації», з яким Далерак жив разом у турецькому полоні

Р. 312. – Мене було віддано до кухаря козацької нації (*Cosaque de nation*), але ренегата, чи скоріше вихованого з дитинства в магометанстві,

оскільки його було забрано в неволю ще зовсім маленьким. Він не знав ні своєї країни, ні польської мови, окрім того, що йому говорили про них у Туреччині. Однак попри все він зберіг людяність і християнську доброту, прикладів яких йому мабуть ніколи не доводилось бачити. Я ночував разом з ним у його коморі, харчуючись досить добре плодами своєї праці. Бо я також працював на кухні, мив тарілки та казани й кип'ятив воду.

Dalerac François Paulin. Les Anecdotes De Pologne, ou Memoires Secrets Du Regne De Jean Sobieski III. Du Nom. – Amsterdam: Chez Henry Desbordes, 1699. – T. I. – 340 p.

Про військову кампанію 1686 р.

P. 204. – Це була остання акція цієї кампанії 1686 р., оскільки татари, що переслідували польську армію кілька днів, повернулися на свою сторону. Ми бачили, як вони проходили крізь ліси Буковини 7, 8 та 9 жовтня. 12-го ми знову перейшли Прут нижче Снятина й отаборилися неподалік від міста, звідти загони розділилися. Король незабаром вирушив на Русь, очікуючи послів від Московських царів, які їхали, щоб ратифікувати угоду, укладену в Москві послами Польщі в квітні.

Королева залишалася під час всієї кампанії у Самборі (*Sambor*), на правому березі

P. 205. – Дністра. І тут не обійшлося без тривог, бо гарнізон Кам'янця посилив залоги в Барі та Меджибожі (*Megdibouge*).

Про ратифікацію у Львові Вічного миру з Московією в 1686 р.

P. 208. – Двір тут [у Самборі – Є. Л.] провів дні Всіх святих, а потім переїхав до Жовкви, а звідти до Львова, наприкінці листопада, куди прибули три посла з Московії. Їх прийом був блискучим. Їм було дано урочисту аудієнцію на з'їзді, де зібралося 28 чи 30 сенаторів. Король сидів на троні, а польський принц, його син, був поруч. По боках

P. 209. – знаходилися предмети, що мали підкреслити урочистість миті, яких ніколи більше не виставляли ні до, ні після цього консулат-сенату. Двір сподівався цим запровадити серед поляків звичай спадкового права в королівському роді. Проте вельможі передчували цей задум і розуміли його наслідки. Тому, щоб убезпечити себе від замаху на свою свободу обирати короля, вони завжди були проти того, щоб цей принц сів на трон разом зі своїм батьком.

Після цього урочистого зібрання 19 грудня 1686 р., відбулися численні конференції призначених комісарів з московськими послами, на яких ретельно розглядався договір, укладений польськими представниками в Москві. Його було ратифіковано майже по всіх пунктах. Московити мали виплатити один

Козак. Малюнок Жана-П’єра Норблена де Гурдена (1745-1830)

мільйон готівкою, обіцяючи заплатити інший після найближчого сейму (котрий був королем відстрочений у 1687 р., хоча той мав би відбутися за звичних умов. Це було пов'язано з військовою кампанією, яка виявилася тривалою та руйнівною). Річ Посполита зі свого боку передала царям у власність князівства і міста Смоленськ і Київ, воєводство

Р. 210. – Чернігівське та князівство Сіверське на Україні (*le Duché de Severie en Ukraine*), які московити до того лише тримали у своєму володінні в ці роки за умовами перемир'я, яке тепер було перетворене на Вічний мир (*la Paix perpetuelle*). Було домовлено, що урядовці, котрі мають у своєму титулі назви цих відчужених земель, зберігатимуть їх упродовж свого життя, але за умови, що ці титули не можуть нікому передатися після їхньої смерті. Це змусило єпископів і воєвод київських та смоленських, а також воєводу чернігівського відмовитися від підписання угоди про ратифікацію, щоб дати змогу розглянути це питання на найближчому сеймі і створити привід для її скасування. Але цього так і не відбулося, бо роботу сейму було перервано, й у наступні роки до цього питання не поверталися, а московити не поновлювали свої вимоги, продовжуючи володіти даними провінціями…

Р. 214. – Після укладення цієї угоди з московитами, як я повідомляв у попередній главі, польський двір переїхав на землі короля навколо Львова, де він перебував до травня цього року [1687 – Є. Л.], часом у Жовкві, часом у Яворові, тоді як я поїхав до Франції за наказом королеви.

Про військову кампанію 1687 р. та перебування Яна III Собеського в Золочеві та Підгайцях

Р. 229. – Польський король вирушив з Жовкви 10 серпня на день святого Лаврентія, після урочистої церемонії, проведеної у великій церкві. Тут було дано благословення єпископа його величності й офіцерам, які знаходилися поряд з ним. Королева захотіла супроводжувати короля в цій подорожі разом з принцесою та принцами, своїми дітьми. Це був шлях лише з Жовкви до Язлівця. Тоді двір не пішов далі цього міста, а вся експедиція цієї кампанії завершилася тільки бомбардуванням Кам'янця.

Р. 230. – Здійснити це король наказав принцу Якубу, своєму найстаршому сину, якого він відправив командувати армією поряд з цим містом.

Король збирався відвідати на шляху деякі містечка своєї землі поблизу Жовкви, яка є набагато ширшою від багатьох суверенних князівств Італії та Німеччини. Вона перейшла до короля завдяки його матері, котра була спадкоємицею найбагатшої у Польщі родині Даниловичів, маєтки якої простяглися більш ніж на двадцять льє від Львова до Поділля. Але ця жінка їх трохи зменшила після трагічної загибелі свого старшого сина Марека Собеського, котрого вона надзвичайно любила, й заснувала в Жовкві домініканську обитель, яка мала напрочуд гарну церкву. Історія цього сина,

який був так близький їй і історія Яна, його брата, теперішнього короля Польщі, котрого вона ненавиділа в такій же мірі, є неповторними. Перший був взятий у полон під час програної битви поляків з козаками на початку повстання в Україні [мається на увазі битва під Батогом – Є. Л.]. Після битви кожен козак убивав своїх бранців на порозі намету. Кажуть, що було вбито більше 20 тисяч в той день. Що стосується цього сеньйора,

Р. 231. – дехто вірить, що він був проданий татарам, з якими велися переговори про його викуп. Але чи то ті, чи то козаки, як кажуть інші, але ці варвари відмовилися прийняти сто тисяч дукатів золотом за його персону і відтяли йому голову. Молодший поклявся мститися за це всіма засобами й власноруч зійшов на трон.

Двір прибув 12 серпня в Золочів (*Slotchoiuf*), котрий є другим спадковим містом короля і володаря домену, майже такого за розмірами, як і в Жовкві, що також перейшов до нього від матері. Місто велике й дуже заселене, оточене значною водоймою з невеличким пагорбом, де знаходиться замок сеньйора, який король перетворив на невеличку цитадель з чотирма бастіонами, обкладеними камінням, добре укріпленими, з насипами в кожному. Цей пагорб височіє над всією околицею, більш возвишеною з переднього виступу, який виходить у поле. В цьому місці королем було задумано проведення робіт, метою яких було надання йому більш правильної форми. В'їзд до міста захищено

Р. 232. – маленьким равеліном, який знаходиться цілковито за межами цього укріпленого міста, чи скоріше подоби укріпленого міста, оскільки немає ні відкосів, ні контрескарпів, ні навіть рову, щоб можна було так говорити. Є хіба що рівчак, дуже вузький і неглибокий.

Всередині знаходиться військовий майданчик, дуже стіснений будівлями, які його оточують навколо вздовж куртин. Саме тому він може заледве вмістити 400 бійців. З усіх будинків є лише один збудований з доволі великого каменю. Він був зведений королем, котрий на нього досить витратився. Це дуже великий будинок, з рівними стінами й гарно спланований усередині. Всі інші зроблені з дерева і є дуже низькими, що зовсім не прикрашає цього міста.

Отже, як я можу про нього засвідчити, він витримав страшний штурм від султана Хаджи-Гірея[1], котрий підступив сюди на чолі величезного татарського війська, до якого приєдналися й турки, в 1675 р. Руський воєвода, кинувся до цього міста, щоб зупинити ворогів, котрі тіснили поляків. В цей час король відступив до Львова, щоб прикрити цю столицю військом Корони, лави якого дуже порідшали. Невірні воліли здолати Золочів, котрий не був ще укріплений.

Р. 233. – Вони штурмували його впродовж півтори години, але згаданий воєвода їх відбив, проявивши нечувану хоробрість. Сьогодні він великий

[1] Хаджи II Гірей (1644-1689), кримський хан у 1683-1684 рр.

гетьман, а тоді був лише військовим обозним, тобто генеральним маршалом-квартирмейстром. Тепер, нарешті, він здобув найвищу командну посаду.

Місто Золочів дерев'яне, досить велике разом з передмістям, має площу, три руські церкви й один латинський костьол, збудований з каменю. Воно обнесене валом з частоколом, що має кілька брам. Проте це не вберегло його від набігів татар, котрі вдерлися до нього через болото, яке замерзло під час морозів, бо з цього боку, навпроти висоти, де розташована цитадель, воно відкрите. Тут знаходиться велика земляна гребля, яка перетинає вздовж озеро від міста до підніжжя пагорба. Воно доволі залюднене й дуже багате. Його околиці вкриті великими лісистими пагорбами. Той з них, на якому стоїть форт, весь зайнятий на своїй верхній задній частині великими садами фруктових дерев, розділених між собою парканами. Плоди в них дивовижні й складають одне з

Р. 234. – багатств городян, котрі мають пічки в самих цих садах для висушування зібраних тут фруктів, які відвозяться потім до Львова. Крім цього саду, можна знайти ще десять подібних у різних місцях навколо Золочева, посеред великих лісів. Селяни їх оберігають дуже ретельно, й ці сади складають одну з найбільших цікавинок Польщі. І дійсно, дуже незвично бачити посеред диких лісів, віддалених від людей, окремі земляні ділянки, які природа збагатила найпрекраснішими дарами світу, приховані, таким чином, посеред гущавини та лісових нетрів. Деякі стверджують, що в цих місцях існували колись будинки, де жили селяни, які насаджували ці садки. Пізніше вони підтримувалися самі по собі єдиною силою природи. Інші говорять, що цей спосіб вирощувати свої сади посеред лісу пішов від вірмен і що в цих краях проживало колись багато тих людей у тутешніх містах. Є ще й третя думка, яка свідчить, що ці дерева виросли від природи, подібно до того, як можна побачити в полях України, де фруктові дерева виростають посеред лісів без догляду й обробки. Ці ліси не припиняють

Р. 235. – викликати захоплення й своєю неймовірною величиною. Проте дерева тут перемішані без жодного ладу. Ялинка росте поряд з дубом, буком, в'язом. Всі ці ділянки фруктових дерев посеред лісу є немовби окремими господарствами, а їх розташування здається не стільки випадковим, скільки точно визначеним.

Ми перебували у Золочеві до суботи 16 серпня. Польський король відправив звідси посланця з Московії, котрий терміново прибув до цього міста. Король повідомляв царів, що виступив у похід, і закликав їх зі свого боку йти на татар та здійснювати різні диверсії, котрі змушуватимуть їх залишатися на Бористені.

Ми збиралися пообідати того дня в одному селі, що належить до золочівської землі, одній з найкращій на Русі, котра має більше ста великих сіл. Щойнозгадане називалося Плугів (*Plouhouf*). Воно розташоване між двома узвишшями, вкритими великими лісами, в улоговині оточеній багатьма пагорбами, що перетинається струмком, на якому стоять млини, та з гидкою корчмою при дорозі. Будинки тут зроблено з хмизу,

Р. 236. – подібно до найпростіших хиж, розкиданих то тут, то там вглибині та на сусідніх пагорбах. Тут живуть волохи, переселені сюди з міст Бар і Меджибіж, коли ті були відбиті польським королем у рік його обрання на трон. Дорога на Золочів перетинає ці гори, що височіють над цим місцем на сході, та прямує густими лісами та обробленими полями, що змінюються почергово. Місцевість тут нерівна, проте немає ні каміння, ні піску. Є степові ділянки, жирний чорнозем, галявини, вкриті чудовими та духмяними травами. Що я повинен відзначити мимохідь, це те, що даний кордон Русі є початком гарної польської землі, оскільки немає більше ні пісків, ні смерекових лісів, ні глинистих земель від Жовкви і до Чорного моря. Мабуть, не знайти нічого кращого від цього в світі, якщо це обробляти й освоювати, але війна, яка як гангрена пожирає шматок за шматком мало по малу все, що вона зустрічає, перетворює найкращу країну Європи на жахливі пустелі і спустошені поля. Поділля поділило долю України, до якої воно притуляється одним боком, як і до Волині та до Русі

Р. 237. – іншими. Її столиця Кам’янець зберегла зовсім мало землі навколо. Два чи три містечка на Дністрі ще так-сяк підтримуються в цій країні, а решта –покинуті.

Від Золочева король перейшов у три переходи до Підгайців (*Podahiets*), колись одного з найзначніших міст Русі. Про це легко можна судити з руїн кріпосних стін, брами, прикрашеної написами, будинків, які всі є кам’яними з архітектурними прикрасами, бруківки, церков, замку, побудованого у давнину, який оточений великими вежами та відкритими газонами, досить гарним ззовні.

Підгайці належать ясновельможному роду Потоцьких і є уділом молодшого, сьогодні це краківський воєвода. Старший же є кашеляном та польним гетьманом коронним. Від усього, що я помітив тут з колишнього блиску, залишилися хіба що халупи. Місто має в середині кільця мурів поміж дивовижних руїн дерев’яні будинки та кілька непоганих корчем. Тут відновили цю огорожу за допомогою дощок, покладених на парапет поверх старих мурів. В цьому місті ще залишається п’ять церков,

Р. 238. – повністю зроблених з каменю, кілька веж в кільці укріплень, кілька пропускних пунктів на брамах і за межами замку. Воно заселене євреями, волохами, вірменами та поляками.

Про перебування Яна III Собеського у Бучачі в 1687 р.

Р. 242. – Ми стали табором на рівнині поблизу міста Підгайці з польського боку 18 серпня. Звідси ми вирушили 19-го до Бучача (*Bouchach*), де король мав зібрати військову нараду й куди прибули задля цього генерали та сенатори, які перебували у війську…

Р. 243. – Місто Бучач лежить у низині, де тече річка Стрипа, яка ділить її на дві частини. Таким чином, одна з них належить до Русі, а інша – до

Поділля. Стрипа слугує межею між двома провінціями. Місто височіє над маленькими пагорбами, які його оточують. Його укріплення навіть включили в себе деякі з цих висот. Колись це були кам'яні мури, прикриті з флангів квадратними вежами. Тепер від них залишилося лише кам'яне коло висотою в людський зріст, як загорода для худоби.

Над містом нависає гірський виступ, який виділяється з загального контуру. На його рівнині побудовано замок сеньйора, повністю з каменю, дуже високий, з великими товстими мурами у кілька ярусів. Всередині зроблено галереї та інші архітектурні прикраси. Є тут невеличкий двір, на якому стоїть прекрасний фонтан з джерельною водою. Положення цього замку чудове, оскільки висота, яку він займає,

Р. 244. – має урвища з трьох сторін. Він розташований на дуже високій скелі. Проте з боку, що тягнеться до гір від укріплень, він нависає над широким схилом і височіє над всією цією ділянкою гори. Крім того, навпроти цього замку, у місцині, що належить Польщі, є паралельний виступ, долина між ними, де розташована кам'яна церква. Цей пункт міг би стати небезпечним у випадку розміщення тут артилерії, як для замку, так і для міста. І перший, і друге з усієї фортифікації мають лише вежі, а замок ще й кілька огороджених рівнин або терас. Міські мури охопили всю цю височину. Всі околиці і ззовні, і всередині, і на пагорбах, особливо на тому, де зведено фортецю, сповнені джерел і садків. Місцеві мешканці зробили тут собі халупи й хижі сарматського типу перед брамою та під охороною гармат міста. Саме воно населене тільки євреями та поляками, котрі живуть у небезпеці бути забраними в неволю. Крім цього, є ще халабуди, до яких треба додати ще кілька таких собі корчем з дерева та соломи. Місто перетинається

Р. 245. – повноводним струмком, який впадає у річку й живить два чи три млина перед цим. Поділля починається за цією річкою, з половини цього міста. Бучач був колись дуже великим містом і відзначився тим, що султан Мехмед IV, теперішній імператор турків, прийшов сюди, щоб особисто керувати його облогою після захоплення Кам'янця в тому ж самому 1672-му році. Це одне з володінь Потоцьких. Коли прибув султан, одна місцева пані була в замку з дітьми, ще дуже юними. Місто зчинило лише невеличкий спротив, і ця дама віддалася на силу турецького імператора, який її шанобливо зустрів. Мехмед не був таким жорстоким, що не знав світських манер. Він захотів побачити її дітей, яких ніжно приласкав. Він відмовився від дорогоцінного намиста, яке мати хотіла йому подарувати. І, щоб вона не подумала, що це від огиди, він зробив вигляд, начебто приймає його, а потім вже своїми руками передав його її дітям. Це живе свідчення, бо ці діти знаходяться зараз при дворі, а один з них став коронним обер-єгермейстром.

Р. 246. – Турки зруйнували тоді частину міста та замку, а в 1676 р., коли відбулися битва та мир у Журавні, під час останньої війни тут, вони повернулися до Бучача й завершили його руйнування. Таким чином, в замку залишилися тільки зовнішні стіни, до половини розвалені, халупи поблизу брами та рештки будівель. Крім цього замку, був ще один, зведений за

півчверті льє вгору від рівнини міста, ліворуч, якщо йти з Польщі. Він був майже весь з дерева, оточений засіками та долинами, якими ця місцевість часто перетинається. Проте його доля була такою ж самою, й зараз він являє собою неприваблive видовище.

Про невдачу московського походу на Крим в 1687 р.

P. 249. – Тим часом надійшли новини про відхід московитів, які просунулися далеко в пустинні степи з вражаючим озброєнням, наче прагнули завоювати весь Крим. Проте вони повернулися, навіть не побачивши ворога. Жодне військо не було таким багатообіцяючим як це, під добрим керівництвом князя Голіцина, прем'єр-міністра та генералісимуса царів. Він виділив 20 000 чоловік для викопування колодязів, 10 000 інших – для зв'язку між військовим табором і Москвою, інформування двору й отримання звідти наказів у відповідності до речей, які визначатимуться ходом подій. Величезне число гармат, возів з припасами, артилерія, кількість військ були неймовірними та могли здаватися казковими для осіб, котрі не знали сил цієї великої держави. Щоправда, солдати були гидкими, окрім 40 000 іноземців і

P. 250. – 40 000 досвідчених військових зі старих полків країни. Решту війська складало ополчення, тобто набрані селяни. Зрештою, весь цей величезний похід закінчився. Військо московитів обмежилося тим, що вивчило простір і намітило свій шлях через пустелі, де бракувало води та їжі, щоб вдало повернутися. Воно сподівалося, що цього досить, щоб виконати своє зобов'язання перед союзниками цим гордовитим демаршем, який прикував до Бористену кримських татар і завадив їм діяти в іншому місці.

Ці новини змусили нас резонно побоюватися, що знову все прийдеться звалювати на свої плечі, бо цим звісткам не треба було більше часу, щоб дійти до нас, ніж до тих, хто одразу отримав повідомлення про відхід московитів. Кілька нічних тривог підтвердили ці припущення, подвоївши побоювання двору. І дійсно, з'явилося кілька татарських орд поблизу Кам'янця, які окупували Медобори (*Niedobor*), відомий ліс, та простір у 15 льє між цим містом і Меджибожем. Турбували й загони, що наближалися до Бучача, відбиті нашими військами, розташованими навколо, як я вже казав. Проте не відбулося нічого значного

P. 251. – ні в степу та нічого важливого для польської армії.

Про Галич, Станіслав і Снятин

P. 254. – Дністер протікає праворуч від Бучача десь на 2 льє. Від цієї ріки починається маленька провінція, включена до Руського князівства, що називається Покуття, яке простяглося від берегів Дністра до берегів Пруту,

на ширину близько 6 українських льє, котрі найменше можна здолати за дві години. Ця частина країни, дуже стиснена між двома річками, утворює каштелянство, що має назву найголовнішого тут міста, яке зветься Галич (*Alich*) і знаходиться під владою руського воєводи, якому воно підпорядковується. Колись воно було столицею квітучого королівства, якщо

Р. 255. – вірити польській традиції. Сьогодні весь цей простір разом з розташованими там містами належить дому Потоцьких, який є одним з найбагатших у королівстві. Його головою є краківський каштелян, котрий володіє майже всім Покуттям, разом з Галичем його столицею. Лише його власні загони охороняють ці кордони. Він поставив комендантів і гарнізони у містах, постачає їх продовольством, наповнює військові магазини. Місцева артилерія відзначена його гербом. Цей широкий край поєднується з іншими землями, що доходять до Дністра, належачи іншим гілкам цього ж роду. Серед його міст Підгайці, Бучач, Потоки, останнє й дало ім'я всій фамілії. Все це, зібране докупи, було б еквівалентне одній з найбільших і найбагатших провінцій Франції, якби війни не перетворювали цю місцевість на жахливий театр спустошення. Головні міста Покуття однак добре збереглися, завдяки старанням їх сеньйора, котрим є краківський каштелян.

Станіслав (*Stanislaf*) з них є одним з найбільших і найкращих. Він розташований в прекрасному рівнинному краї в двох льє від Дністра. Його обнесено правильними укріпленнями сучасного вигляду. Тут є

Р. 256. – чудовий кам'яний палац, гарно зведений і пишно оздоблений. Площа цього міста, його будинки, мешканці, арсенал вирізняють його від усіх інших міст Русі. Його населяють доволі заможні вірмени та волохи. Якщо подивитися на вбрання місцевих чоловіків і жінок, ярмарки, які тут відбуваються, крам, котрий сюди звозять, подібно як до Львова та Варшави, можна сказати, що це є серце королівства, хоча навколишня територія майже вщент зруйнована.

В цій провінції також розташовується Снятин (*Schigniatyn*), котрий належить все тому ж сеньйору – краківському каштеляну. Він знаходиться за 9 льє звідси на березі Пруту. Ці 9 льє путі складають 20 годин ходу. Він не має такої ж міці, як Станіслав. Вся його фортифікація складається з кількох частоколів та старого повністю зруйнованого замку. В ньому лише дерев'яні будинки, а його населення мало чисельне. Навколишні землі майже цілинні, за виключенням хіба що території на пів льє навколо. Кілька євреїв, що займаються купівлею зерна, облаштувалися тут під час останніх війн, щоб постачати харчі під час переходів війська. Краківський каштелян розселив тут також волохів в одному з передмість, яке лежить нижче,

Р. 257. – на самому березі Пруту. Вірмени також сюди приєдналися. Всі вони разом і складають населення цього міста, де не знайдеться й 10 польських родин. Воно розташоване на узвишші над рікою, що протікає внизу, а та відділяє Покуття від Валахії. Ця остання провінція починається за чверть льє від Снятина. Він є тим, що турки та волохи називають «паланкою», тобто по-французьки «містечком» (*c'est ce qu'on appelle parmi*

les Turcs & les Valaques, une Palanque,c'est-à-dire une Bourgade en françois). Дане турецьке слово «паланка» слід відрізняти від містечок та потужних укріплених міст, які є більшими й у цій же мові мають назву «кала» (*Kala*).

Отже, завдяки цьому деталізованому опису можна побачити, що Потоцькі є не менш значними сеньйорами ніж Замойські, Даниловичі, Любомирські, Конецпольські та інші, оскільки вони володіють майже всім простором поміж цих двох вищезгаданих рік, тобто всім Галицьким каштелянством з його величезним простором до Дністра на кордонах двох провінцій – Русі та Поділля.

Про похід Якуба Собеського на Кам'янець-Подільський в 1687 р.

P. 257. – Нехай мені пробачать цей відступ, який був недаремний для розуміння взаємин у Польському королівстві.

P. 258. – Я повертаюся до бучацького табору.

Всі ці рішення були прийняті у відповідності до повідомлень, які надходили з околиць Кам'янця. Генерали пішли попереду, а принц Якуб рушив за ними за два дні по тому з багатьма загонами на чолі з офіцерами, охочими людьми та особистими воїнами сеньйорів. Він мав всі відзнаки вищого командування. Насамперед, бунчук (*le Bonchouk*) височів над цим полководцем, начебто він був королем. Він прибув до війська з показною пишнотою. Воно вже отаборилося за 5 льє від Кам'янця, й він повів його на це місто, взявши трохи ліворуч, щоб перейти вище маленьку річку Смотрич, яка тече по долині й огортає собою пагорб, на якому стоїть дане місто. Потім він повернув у степу праворуч і розташував табір вздовж переднього виступу, котрий виходив до ворожої країни.

Для того, щоб краще зрозуміти цей похід і розташування табору, треба дати певне невеличке пояснення положення Кам'янця й уявити собі величезну прірву, оточену овалом високих уривчастих гір на зразок амфітеатру, усіяних скелястими виступами. Посередині цієї долини розташовано

P. 259. – ще один величезний шматок скелі, повністю відокремлений від тих гір, які його оточують і над якими він цілковито височіє. Тож з країв верхньої платформи можна побачити все, що коїться в місті, побудованому на окремій та ізольованій скелі. Ця місцевість є неоднаково уривчастою з різних сторін, маючи інколи рівні схили, на які можуть підійнятися без зусиль навіть 200 вершників по фронту. Проте ця висота майже скрізь оточується водами Смотрича. Ця річка залишає вільним тільки один край, обернений до Русі, де є також є доволі просторі водойми, якими можна затопити всю нижню частину. Отже, гора, ізольована таким чином, ніде не поєднується з навколишніми висотами, окрім двох місць, завдяки кам'яним мостам, що ведуть до міських брам. Перед однією з них звели окрему оборонну споруду на місці перед цією безоднею. Ця фортеця є старовинним

дуже масивним кам’яним замком, складений з багатьох міцних веж з терасами та платформами, як у Бастилії. Він стоїть одразу на краю мосту, що йде від цього міста. Цей міст є

P. 260. – ще однією дуже масивною будівлею, арки якого були муровані турками. Останні також прибудували парапети, в силу чого прикрили його від міста до замку. Тут мешкає паша. Це місце називається Старим Замком, оскільки було ще витвором Корони. Проте інше, незакінчене, яке зветься Новим Замком, слугує для захисту першого ззовні. Ось найголовніше місце цієї фортеці, до якого можна підступитися тільки завдяки проведенню правильних облогових робіт. Саме таким чином його штурмували й турки. Тоді необхідно було починати з руйнування мосту гарматним пострілами з двох підтягнутих батарей, а далі спускати війська до прірви, щоб видиратися до міста, котре не має жодних інших фортифікацій окрім природних, створених самою скелею, на якій воно розташоване. Ця скеля, маючи природні виступи, є для нього й мурами, й укріпленнями, до яких додали ще кілька кам’яних прибудов, веж, гарно збудованих оборонних кавальєрів, терас. Місто не потребує жодних інших захисних огорож, оскільки треба спочатку відкрито спуститися до самого низу, видиратися на цю скелю, не маючи змоги ні закріпитися, ні укритися десь. Крім цього, є повноводна річка у підніжжя

P. 261. – цієї гори та широка долина. Тож підступи до міста тут дуже утруднені. А на додачу до цього татари-липки[1] (*les Tartares Lipka*) з цього гарнізону влаштували собі стійбища внизу по берегах річки, зайнявши весь цей глибокий простір та захистивши його чимось на зразок контрескарпу чи валу з ямою. Ці житла мають тепер також насаджені садки, немовби це своєрідне передмістя. Саме тут і відбулися перші бої, коли відкрилася ця кампанія, як я вже зазначав на початку даної глави.

Таким є положення Кам’янця, столиці Поділля. Ця назва входить до титулу одного каштелянського старости та великого єпископства. Місто отримало свою назву від ґрунту, на якому розташоване. «*Kamin*», у перекладі з польської означає камінь або скелю. Звідси мурований будинок, зведений з каменю чи цегли, має особливу назву, щоб відрізнити його від загального поняття будинок, які всі тут зроблені або з дерева, або з іншого матеріалу. Ця осібна назва є «кам’яниця» (*Kaminitsa*), яка звучить латиною як *Lapidea*. Подібно до того як родове поняття «Господь» - *Domo* або *Gospodi*.

Принц Якуб вийшов лівіше від цього міста, щоб переправитися через Смотрич

P. 262. – на один льє вище. Він зробив обхід навколо нього, перед укріпленнями, щоб розбити табір навпроти іншого боку, більш придатного для батарей. Він знайшов у цьому місці старі ретраншементи, які прислужилися його армії. Я гадаю, що це були рештки тих, які побудували

[1] Татари-липки, або литовські чи білоруські татари, етнографічна група татар. Сьогодні їх нащадки живуть на теренах Білорусі, Польщі та Литви.

турки, коли обложили це місто. Він приготував війська до бою майже перед самими укріпленнями в двох різних місцях. Одне було зайняте полками корони, а інше – литовцями. Останнє військо підійшло від Дністра, який з цього положення опинився ліворуч. Гармати та мортири були розташовані по всій довжині цього фасу навпроти Старого Замку, який тепер проглядався з правого флангу. Такою була диспозиція даного бомбардування, яка не мала нічого особливого. Місто та форт відповіли потужними гарматними залпами, оскільки турки мали десь 400 стволів. Втім паша віддавав такі розумні накази й обіцяв таку добру винагороду тим, хто гаситиме пожежі, що можна було побачити солдатів і городян, які завзято бігли в місця, куди падала якась бомба, щоб знешкодити її дію. Щоправда, турки не здійснили жодного нападу на наші розташування. Проте вони не зробили й жодного перегрупування людей, нагромаджених деінде. Навпаки, вони доволі байдуже спостерігали за нашим просуванням і дивилися з великим презирством до нашого вогню. І дійсно, чи можна було очікувати якогось толку від близько 750 залпів бомбами та снарядами з подібної ж кількості гармат, що палили по такому укріпленому місту? Звичайно, не здобувши жодної відчутної переваги, армія згодом повернулася до свого попереднього місця в польській стороні, звідки за кілька днів по тому принц приєднався до їхніх величностей у таборі під Язлівцем, куди вони підійшли, як я вже казав.

Про перебування Яна III Собеського у Язлівці

Р. 272. – В той час, як польський принц йшов до табору великого гетьмана, збираючись розпочати бомбардування, двір зняв свій табір поблизу Бучача, щоб наблизитися ще на півтора льє до війська. 26 серпня [1687 р. – Є. Л.] після обіду, він підійшов до Язлівця, де було вирішено очікувати звісток про успіх згаданої експедиції. Спустилися до долини, що знаходиться за містом Бучачем і розташована в низині ліворуч від пагорба. Перейшли на відстані одного пострілу з рушниці до його мурів річку Стрипу по бридкому дерев’яному мосту й спустилися далі. Цей простір тягнеться аж до гори, котра замикає цей глухий кут. Далі видерлися на її бік, зробивши досить довгий підйом,

Р. 273. – проте не дуже виснажливий. Далі йшли десь три чверті льє між двома лісами, при виході з яких знайшли висоту, яка мала гарну платформу й відкривала прекрасний вид на всі цю чудову країну, доволі рівнинну, простір якої тягнувся ліворуч, гублячись з поля зору. Вона не мала ні дерев, ні кущів. Праворуч виділялися кілька лісистих узгір’їв або пагорбів, котрі віддаляючись все далі й далі формували перспективу доволі розмитого пейзажу, який приємно милував око…

Місто Язлівець знаходиться у цьому заглиблені, розташованому по інший бік пагорба, починаючи від згаданої рівнини й до низу, де протікає струмок. Це все нагадує амфітеатр. Цей струмок є доволі широким. Через

нього перекинуто кам’яний міст. Він огинає всю цю долину внизу, протікаючи підніжжям трьох пагорбів, які він розмежовує. На ньому колись розташовувалося місто. Його укріплення включали в себе всі три пагорби до

Р. 274. – єдиного обширного контуру. Його вулиці були широкими, його будинки – кам’яними чи цегляними, прикрашеними архітектурними виробами чи барельєфами. Воно мало склепінчасті прекрасні ворота, прикрашені слов’янськими чи польськими написами. Подібним чином були побудовані й церкви, які стояли на місцях підвищених і рівних, що створювало чудовий вигляд. Поміж цих католицьких храмів знаходилася одна синагога з щільного каменю квадратної форми. За міськими межами на початку цього узгір’я, яке займало головну частину цього міста, стояли грецькі церкви та цвинтар того ж обряду, сповнений широких могильних каменів у вигляді пірамід на місцях поховань, де можна було розібрати написи, які мали слов’янський характер. Подібні їм можна було побачити й на будинках міста.

Все, що я щойно говорив, являє собою тепер не більше, ніж халупи. Язлівець на сьогоднішній день цілковито знищено та занедбано. Чагарники вкривають залишки будинків і мурів. Проте залишається ще достатньо для того, щоб зрозуміти, що це було одне з найкраще побудованих і найбагатших міст Польщі. Воно займало схили трьох пагорбів, розділених струмком, про який я казав, котрий звивався наче змія навколо всього цього. Він мав добру забудову й був таким же великим, як і

Р. 275. – Львів. Тут відбувалися ярмарки, про які йшла гучна слава. На них можна було побачити дивовижні скопища левантійських, грецьких, турецьких, вірменських, арабських купців.

Над містом височіє з півдня широка гора, на вирівняній верхівці якої розташовано кавальєр. Вона тягнеться до тих гір, які займають цю долину, поширюючись у північному напрямку. Струмок, який звивається навколо міста в цих проміжках, йде далі до підніжжя цієї гори, котру він омиває повністю, подібно до Смотрича біля Кам’янця, заповнюючи тим самим весь овал долини й течучи між великими садами, що ростуть вздовж. Ось такий доволі привабливий з усіх боків вигляд відкривається з гір, розташованих навколо. Та, що виділяється з решти, про яку я казав, є доволі високою й уривчастою з трьох сторін, маючи тільки одну дорогу, прокладену схилом, оберненим до міста, якою можна дістатися до верхньої еспланади. Там стоїть замок з каменю та цегли, доволі неправильний і дуже масивний, який займає половину цієї висоти. Решта використовується як військовий майданчик перед брамою, де можна легко

Р. 276. – розмістити 3 000 бійців.

Саме цей пункт захопив польний гетьман, взявши замок, тоді коли король разом з військом наступав на татар вздовж Дністра [йдеться про 1684 р. – Є. Л.]. Ця будівля не дозволяє говорити, що вона має вигляд античної величі, хоча й зроблена в неправильній формі. Її вежі, її платформи, перетворені на кавальєри, її вигини, фланги, контргарди, внутрішні

приміщення були придатними для оборони й мали чудову архітектуру. Проте перебування тут є дуже сумним і похмурим, як і в Бастилії чи в замку П'єр-Сіз. Це лише халабуда. Навіть донжон ще залишається у досить зруйнованому вигляді. Однак завдяки невеличким зусиллям все це можна було б відновити. Турки, які захопили цей замок у 1672 р., тобто в період тієї ж кампанії, коли вони здобули й Кам'янець і Бучач, підправили найнеобхідніше для оборони та перебування гарнізону. В 1676 р. вони завершили руйнування міста та його знелюднення. Ще й досі в одній з церков тут можна побачити сліди відбудови та малюнки, зроблені в 1672 р. В могилах і під завалами знаходять майже непошкоджені тіла. Це все позначає пізніше поруйнування цього міста після

Р. 277. – першого набігу невірних на Поділля. Повернувшись сюди вдруге (з метою збереження замку), вони побудували кілька плетених хиж на схилі цієї гори, притиснувши їх до скель на тій стороні, що обернена до міста. Ще кілька інших розташовувалися в долині по берегах струмка. Вони були оточені садами та городами, що поширювалися на всю околицю підніжжя цієї гори. Це все залишилося й до сьогодні. Польський управитель, якого король сюди направив після відходу турків, намагається все це ретельно обробляти, як і підтримувати у гарному стані житла.

Двір був зустрінутий по прибутті до Язлівця кавалерійською бригадою, тобто полком, під командуванням холмського каштеляна, якого генерали відрядили раніше з основних частин війська для забезпечення охорони їх величностей. Бригада складалася з десяти рот панцерників, волохів і козаків, нараховуючи 1 000 – 1 200 вершників. До неї також були приєднані кілька драгунських і рейтарських загонів. Король розбив табір з цими військами вище міста та замку, ближче до того місця, де стояли колись батареї. Табір було обернуто до степів у напрямку Кам'янця. Двір розташувався позаду укріпленої лінії, ближче до верхівки гір, які височіли над

Р. 278. – долиною, прикривши фланги та фронт драгунами й рейтарами, розташованими за межами польської кавалерії. Попри все ця позиція була б з легкістю подолана, якби за діло взялися французи чи німці. За кілька днів по тому табір отримав підкріплення з близько 400 чоловік (драгунів, волохів, панцерників і козаків) з тих військ, які князь Любомирський[1], великий конюший коронний, був зобов'язаний виставити за утримання деяких королівських маєтків.

Про Олесько

Р. 286. – 17-го [вересня 1687 р. – Є. Л.] ми зробили зупинку в Кривому *(Krivé)*, що за 2 льє від Підгайців, а ночівлю мали ще за 2 льє далі, навколо

[1] Юзеф-Кароль Любомирський (1638-1702), один з найвпливовіших польських магнатів, військовий і політичний діяч.

Конюхів (*Koignouki*). Перше село знаходиться в доволі зручній низині, земля довкола якої добре скультивована та дуже родюча. Двір провів наступний день у таборі, вище другого. Там король змушений був попрощатися з королевою, щоб зробити огляд певної місцевості, праворуч від міста Зборів (*Sborouf*), перед тим як знову приєднатися до її величності в Олеську (*Olesko*), неподалік від витоку Бугу. Тож королева перебувала 19-го в Золочеві, що в 4 великих льє від табору. Тим часом король оглядав, попутно займаючись полюванням, окраїну тих земель, де розташовувалися його села, котрі він ще не бачив. Йому довелося їх тоді побачити вперше й востаннє, бо татари їх спалили 25 січня наступного року під час великого набігу, який вони здійснили на кордони Русі, наблизившись аж до Жовкви, тоді як поляки даремно гаяли час у Гродні в безглуздих суперечках.

Королева провела лише один день у

Р. 287. – Золочеві й наступного дня вирушила до Олеська, котрий належав до землі, що давала 25 000 франків ренти, колись був власністю матері короля. Саме в цьому замку й народився цей славетний герой.

Олесько… - це маленьке містечко, обнесене земляним валом, котрий прикритий настилом з дощок, що розділяється на дві частини болотом, яке його перерізає. Воно містить доволі

Р. 288. – велике число мешканців – євреїв і поляків, досить гарні корчми, досить приглядний цегляний костел, ксьондз якого отримує 6 000 франків і призначається єпископом Валахії, родичем короля. Крім цієї латинської церкви, є також одна руська.

Олесько розташоване посеред болотистої рівнини, майже у підніжжя високих гір, вкритих лісами, подібними до тих, що розкинулися навколо Жовкви та Львова. Замок віддалений звідси на близько 1 500 звичних кроків, або один мушкетний постріл. Сюди ведуть з міста дві широких дороги чи скоріше земляних насипи, кінець кожної з яких дорівнює ширині відповідного місця. Згадані дороги є єдиними місцями, придатним для руху в цьому степу, де ґрунт завжди дуже пухкий всюди, окрім цих двох доріг. На такому терені, про який я щойно казав, досить несподівано побачити земляний горб, доволі високий, котрий не видається в жоден бік, немов перенесений звідкись шматок або витвір людських рук. Саме поверх нього й зведено цей замок, немов голуб’ятню. Всі знають, що цей пагорб є одним зі стародавніх військових мавзолеїв, які

Р. 289. – римські армії створювали для своїх полководців на великих дорогах або у визначних місцях. Такими є подібні пам’ятки, які зустрічаються в багатьох кінцях Франції та Фландрії… Їх називають у Польщі «могилами» (*Mohilé*), що є для них загальним терміном. Так називають також нагромадження гілок, накиданих у лісах в місцях, де поховали якихось невдах-подорожніх, імітуючи ці старовинні мавзолеї. Кампанії у Валахії та на Поділлі показали багато таких витворів. Між ними найкрасивішими є два, які я бачив.

Перший – Ряба[1] (*Rebea*) – має 19,5 туазів[2] висоти та пропорційну цьому основу, він височіє над полями неподалік від Ясс. Другий – це в Олеську, який має десь 14 туазів висоти. Платформа на верхівці досить простора й уся зайнята будівлею, яка трохи нагадує кавальєр. Ця споруда вся зроблена з каменю та цегли, дуже масивна та доволі висока. Вона не має ні веж, ні флангових укріплень, ні захисних прибудов, ні

Р. 290. – ровів, бо кільце укріплень охоплює все довкілля, подібно до гребня скелі. Та у цьому й немає необхідності, бо пагорб є високим і доволі уривчастим, тому не дуже просто на нього вдертися. Крім цього, він обведений навколо високим земляним валом, подібним до великим насипів. Цей вал прикриває пагорб до половини й має настил з дощок.

Вхід обернено на північ, зважаючи на широке болото, яке знаходиться з боку Польщі. Воно межує з тим, що оточує місто, й утворює, по суті, єдину з ним яму, що закінчується на протилежному березі високими горами, про які я казав. Тут по горбах або маленьких гірках розташовуються гарні села, прикрашені з усіх боків дивовижним пейзажем і різноманітними природними декораціями. Я зазначав, що думки розходяться з приводу предмету погодження пагорба на цьому місці. Те ж саме й стосується болота. Багато людей вірять, що воно колись було озером, не можучи сказати ні звідки, ні як, у ньому з'явилася вода.

Внутрішні приміщення замку облаштовані досить недбало: двір занадто тісний, кімнати без переходів і розкидані без порядку, проте всі вони чудові,

Р. 291. – широкі, високі, добре освітлені вікнами, вимощені великим плитами з обтесаного мармуру. Комори на першому поверсі мають дивовижні склепіння, а колодязь сягає неймовірної глибини. І дійсно, щоб викопати його, треба було прокопати вглиб весь цей пагорб, який, складаючись з насипної землі, не має іншого джерела питної води для життєзабезпечення. Загалом, все тут нагадує старовинний будинок заможного сеньйора, навіть капличка, прикрашена мальовничими фресками. Попри все, з першого погляду, це печальне житло, позбавлене вуличок і місць для прогулянок. Тут можна хіба що набрати поважного вигляду, як вартовий на вежі чи воротар у будці, й залишатися в такому стані, подібно до Симеона Стовпника[3].

Королева наказала навести тут лад і прикрасити все, що було можна. Тут додали кілька дерев'яних будівель, чистих і просторих, біля підніжжя валу та на еспланаді, перед самим болотом. Тут створили сад з квітником, який майже весь загинув.

В той час, коли ми перебували тут в очікуванні на короля, було влаштовано різні розваги та полювання. Польський принц дав два чи три

[1] Йдеться про курган Ряба Могила.
[2] 1 туаз дорівнює близько 2 м.
[3] Симеон Стовпник (бл. 390-459), християнський святий з Сирії, який 47 років простояв на стовпі у пості та молитві.

святкових бали у своєму прекрасному будинку в Підгірцях (*Podohors*) та в цитаделі міста Броди (*Brody*), які

Р. 292. – дісталися йому незадовго до цього від попереднього власника, померлого без спадкоємців своєї гілки роду[1]. Ці два землеволодіння належали Конецпольським. Один з них був великим гетьманом коронним[2], який утворив собі просторий домен у цьому закутку Русі, придбавши землі із застосуванням сили; розповідали багато історій про чвари, які відбулися між цим сеньйором, володарем Олеська, та навколишніми панами. Останній з цієї гілки був сином сестри князя Замойського, першого чоловіка королеви, котра доводилася йому тіткою. Його зробили подільським воєводою, й він намагався підтримати це достоїнство своїми послідовними справами та грошовою підтримкою кожного шляхтича. Він помер досить молодим від подагри, не залишивши спадкоємців, і віддав своє майно польському принцу та іншим дітям королеви. Але головним чином найстаршому, зокрема, село та цитадель у Бродах, замок у Підгірцях. Все це складало найкращу частину цього спадку.

Про Підгірці та Броди

Р. 300. – Замок у Підгірцях дійсно є найпрекраснішим будинком цієї країни, хоча й має невеличкий розмір. Він міг би видатися чарівним фортом у будь-якій іншій місцевості. Він має дуже вишукану архітектуру, яка виконана вмілими руками. Це головний корпус з двома невеличкими прибудовами та маленькою баштою, що звужується догори й утворює зверху купол, що надає всій будівлі надзвичайного вигляду. Вона цілком зроблена з цегли й орнаментована каменем, проте не дуже значної величини та маленької висоти. Зважаючи на це, вона нагадує будинок заможного сеньйора тільки довершеністю своєї структури та прикрасами, які її супроводжують. Цей замок розташовано на схилі високої гори. Чотири маленьких бастіони, обкладені цеглою, оточують цю споруду, а також куртина, рів, контрескарп якого зроблено з каменю, та хитрості для унеможливлення підкопу. Отже, ці укріплення скоріше забавка, ніж справжній захист. Двір замку дуже маленький, проте гарно зроблений: галереї з балюстрадами, вимощені камінням, портики, що підтримують колони, сходи на під'їздах, вкриті куполом. Ці апартаменти є

Р. 301. – і практичними, і гарно оздобленими. Все тут зроблено пречудово: бруківки, комини, мармурові ворота, ліпні прикраси, розфарбовані й позолочені. Загальне розташування має подвійну анфіладу в

[1] Йдеться про Станіслава-Яна Конецпольського (бл. 1643-1682), краківського каштеляна. Цю посаду він отримав незадовго до смерті. Не маючи спадкоємців, визнав одним з них Якуба Собеського, котрому заповів Підгірці та Броди.

[2] Мається на увазі Станіслав Конецпольський (1591-1646), дід Станіслава-Яна Конецпольського.

італійському стилі, що веде до великого та просторого салону, який відповідає двом традиційним апартаментам. Тут є великі двері та виходи на балкон. Звідси можна вийти на насипні площадки бастіонів і куртин, мурованні каменем на манер терас. Всередині цього головного корпусу знаходиться капличка, над якою височіє гарний купол. Це справжня прикраса, як за своєю архітектурою, тобто за висотою та пропорцією, так і за картини, мармурові вироби, позолочені речі, які збагачують її вигляд.

Немає нічого гарнішого за вигляд цього будинку. Він стоїть перед простором безмежних чарівних долин, які починаються від схилу гори, і має п'ять або шість терас з балюстрадами, які формують навколо садків чи квітників один за одним кілька поверхів. Ці сади прикрашені гротами, статуями, басейнами, будиночками, котрі з двох боків підтримуються цегляними колонами, парапетами, зробленими з каменю. Все це поєднується подібного ж роду балюстрадами, з неймовірними сходами з двох сторін, щоб переходити з однієї тераси на іншу. На перший погляд це майже те ж саме, що й

Р. 302. – фасад у Шато-Неф де Сен-Жермен, котрий має подібне розташування. Решта гори від останнього саду до краю великої дороги являє собою приємний фруктовий сад, що знаходиться між двома великими стежками, зробленими у формі кінської підкови, які утворюють два широких підйоми на гору ліворуч і праворуч терас, від низу аж до верхівки.

Цей задум не було завершено. Те, що доробили, зруйнували козаки, під час громадянської війни, яка вибухнула слідом за повстанням в Україні. Однак будинок, фортифікаційні споруди і навіть перша тераса чи садок уникли люті бунтівників, а 100 000 [йдеться про гроші, дані на відкуп – Є. Л.] їх заспокоїли. Є огидне село поряд з замком на схилі гори, що розташоване на трьох чвертях її висоти й має чарівне диво всередині. Це одне з найкрасивіших джерел, яке тільки можна побачити, з якого можна зробити дивовижний ні з чим незрівняний фонтан, пустивши це джерело в гроти та басейни квітників, у сам будинок. Крім цієї води, що тече з великою швидкістю, вона в одному місці, падаючи з надзвичайної висоти, утворює водоспад, відбиваючись від

Р. 303. – каменю на значну відстань.

Що стосується Бродів, які знаходяться за сто великих льє звідси, трохи ліворуч на схід, поблизу Руського князівства. Це велике село з дерева, проте гарно побудоване. Його пронизують широкі вулиці, котрі виходять на прекрасну площу. Воно дуже залюднене й досить багате. Особливо це можна сказати про єврейських купців, котрих тут дуже велика кількість. Тут можна побачити цегляні будинки майже такі самі, як і в Ярославі. Якби такі стояли в краю більш комерційному, ніж цей, не було б жодного порівняння між цими містами. Хтось відносить Броди до Волині, проте можна точно визначити їх приналежність до Русі. І це є її крайня точка, а Волинь починається за чверть льє звідси. Містечко розташоване у широкій піщаній долині, оточений смерековими лісами, які ростуть з інтервалами, перемежаючись з маленькими гаями, котрі розриваються озером або

болотом, на березі якого й стоїть цитадель. Озеро оточує її з трьох боків. Це досконалий і гарно зроблений п’ятикутник. Бастіони обкладено каменем, насипи та інші прибудови – валунами. Проте зовні немає ніякого равеліну при вході. Рів є занадто вузьким.

P. 304. – Щоправда, його прикриває болото, яке займає значну частину зовнішнього вигляду цього місця. Його еспланада з боку міста є чудовою та має чіткі пропорції. Тут дуже зручний в’їзд з широким склепінням, звідний міст, доволі великий, військовий майданчик всередині просторий і чистий. Зрештою, за своїм розміром і плануванням вона нагадує цитадель у Стене[1], та й самі Броди дуже походять на це місто. Проте внутрішній вигляд Бродівської цитаделі виконаний у зовсім іншій манері та має більш вдалу структуру. Її куртини є великими склепінчастими анфіладами, зведеними з каменю та залізних підпор. У дворі вони мають приємні вікна. Вони оточені балюстрадами з високими опорами, що тягнуться навколо всієї цієї фортеці. Між цими куртинами розташовано п’ять сходів у римському стилі, подібно до терас Тюїльрі, які дозволяють підійматися на насипи та бастіони. Будівлі тут досить правильні і дуже зручні. Також на військовому майданчику відсутні жодні сторонні забудови. Є доволі простий головний корпус з дерева, зведений у польській манері, який слугує осідком управителя. Нижня частина бастіонів також призначена

P. 305. – для проживання гарнізону та має конюшні для кавалерії. Це широкі склепінчасті проходи з єдиною перегородкою, розміщеною посередині. Все це, як і куртини, крім товщини та цементної замазки, вкриті ще, принаймні, на десять стіп землею. Посеред двору знаходиться гарний колодязь, а арсенал, що під куртиною, дуже зручний і гарно прикритий. Два бастіони фасу, що обернені до міста, мають доволі високі кавальєри. Все це захищається литими гарматами, які позначені гербом власника. Між іншим, стволи восьми чи десяти кулеврін, можуть заряджатися 12-фунтовими ядрами й мають значні розміри. Решта інших значно менші. Арсенал також приховує у собі все, що може знадобитися для будь-якої мислимої війни: невеличкі ядра, снаряди, залізні та скляні гранати, ланцюги, картуші, мортири, бомби, холодна зброя – зрештою, все це слугує для захисту міста й повністю доводить могутність господаря, який наказав побудувати цю фортецю й укріпити.

Тож у такому стані принц і отримав все це, бо йому дісталося все разом. Місто також повинно було мати окрему фортифікацію з дев’яти

P. 306. – бастіонів. Проте роботи тут так і не було завершено, а тільки накреслено. Передбачався й вал з настилами та рогатками.

Dalerac François Paulin. Les Anecdotes De Pologne, ou Memoires Secrets Du Regne De Jean Sobieski III. Du Nom. – Amsterdam: Chez Henry Desbordes, 1699. – T. II. - 410 p.

[1] Місто в Лотарингії на північному сході Франції.

З повідомлень французького місіонера Філіппа Авріля[1] про запорозьких козаків (1692)

Про відкриття запорозькими козаками земель у Сибіру

Р. 166. – Саме козакам запорозьким, тобто тим, що мешкають нижче порогів Бористену, ми й зобов'язані головним чином докладним відомостям, які маємо про ті краї, котрі вважалися колись жахливими пустелями, куди нікому неможливо проникнути, не наразившись на небезпеку тут загубитися. Нині ці землі вже так добре відомі, що подорожувати по них можна з такою ж легкістю, що і всією Європою.

Отже, ті [тобто запорожці – Є. Л.], будучи переможені московитами й не бажаючи підкорятися переможцям, прийняли рішення залишити свою країну, якої не могли більше захистити. Вони просунулися у великій кількості до Волги, вздовж якої дійшли до Казані; звідти вже їм легко було дістатися Іртишу.

Р. 167. – Вони продовжили свій шлях до поєднання Іртишу з Тоболом, де заснували місто, що отримало своє ім'я від назви останньої ріки [тобто Тобольськ – Є. Л.]. Далі вони розселилися й зайняли всю країну, що лежить навколо Обі і яку власне й називають Сибіром; від слов'янського слова *Sibir*, що означає «північ».

Про небезпеку нападу козацьких човнів на корабель у Чорному морі поблизу гирла Дунаю

Р. 356 – Однак наш капітан разом зі своїм екіпажем не спав; потрібно було добре пильнувати всю ніч, щоб не дати себе раптом заскочити козакам, котрі підпливають часто до цього гирла, аби напасти на кораблі, якщо вважають, що така атака може мати успіх. З цією метою вони оточують їх з усіх боків у човниках легких і таких маленьких, що в них може

[1] Філіпп Авріль (1654-1698), французький єзуїт, відправлений з проповідницькою та розвідувальною місією до Китаю (1686-1689). Проте в Москві йому було відмовлено у проходженні до цієї великої східної імперії. В Західній Україні Авріль провів кілька місяців. Спочатку, за сприяння французького посла в Речі Посполитій маркіза де Бетюна, він був прихильно прийнятий Яном III у Яворові. Згодом у Львові він користувався протекцією Станіслава-Яна Яблоновського (1634-1702), руського воєводи, і з його ласки побував у Яблунові, родинному замку Яблоновських. Через Кам'янець на Поділлі та Покуття Авріль вирушив до Молдавії, щоб звідти дістатися Константинополя, звідки згодом повернувся до Франції. Свої мандри він докладно описав у книзі «Подорож до різних країн Європи та Азії, здійснена з метою відкриття нового шляху до Китаю, з описом багатьох цікавих відомостей про фізику, географію, гідрографію та історію» (1692), яка швидко стала популярною в Європі й була перекладена кількома мовами.

розташуватися не більше однієї особи. Вони згори добре обтягнуті шкірою, що заважає воді проникнути всередину. Козак сидить у центрі з двома веслами з кожного боку, щоб керувати, а поряд з ним лежить зброя, готова для бою, коли виникне потреба. Подекуди збирається разом до сотні таких маленьких суденець навколо одного корабля, щоб ним заволодіти. Тож є небезпека наразитися на напади з боку цих піратів, якщо не бути постійно готовим до відсічі та не нести безперервну варту.

Avril Philippe. Voyage en divers etats d'Europe et d'Asie, entrepris pour découvrir un nouveau chemin à la Chine. Contenant plusieurs remarques curieuses de physique, de geographie, d'hydrographie & d'histoire. – P.: Chez Claude Barbin, Jean Boudot, George & Louis Josse, 1692. – 430 p.

З «Історії Яна Собеського, короля Польщі» Габріеля-Франсуа Куає[1] (1761)

Про козаків і передумови Хмельниччини

Р. 170. – Козаки мешкали на островах, які утворює Бористен і були справжніми піратами, котрі жили тільки за рахунок своїх набігів. Польський король Стефан Баторій прив'язав їх до своєї корони, виявивши стосовно них благодіяння й показавши їм спосіб життя більш почесний і кращий. Він створив з них військовий корпус у 40 000 чоловік і розташував його

Р. 171. – на Нижньому Поділлі та Нижній Волині, щоб використовувати головним чином проти татар і московитів, природних ворогів Польщі. Він їх заохотив створювати поселення, щоб залюднювати та обробляти країну, яку сьогодні називають Україною. Це простір у сотню льє вздовж і майже так само вшир, розділений Бористеном на дві майже рівні частини...

Р. 172. – Польські сеньйори тих воєводств, які доходили до України, забажали трактувати козаків, як своїх кріпаків. Вони почали віднімати їхні привілеї, забирати їхні володіння, вони позбиткувались над ними навіть ще дужче, руйнуючи грецькі церкви, де ті молилися Богу за своїм звичаєм. А король Владислав IV був безсилим і тільки закривав очі на ці зловживання. Тож з вірного народу, було отримано бунтівних підданих. Вони взялись за зброю, були розбиті, і, щоб врятувати решту своєї нації, вони видали свого генерала Павлюка, якому відтято голову, незважаючи

[1] Габріель-Франсуа Куає (1707-1782), відомий французький історик і просвітник, автор тритомної «Історії Яна Собеського, короля Польщі», приятель Вольтера, що однак не завадило останньому зауважити з притаманним йому сарказмом стосовно ввічливих слів свого колеги, коли той відвідав його у Ферне й висловив побажання гостювати тут щотримісяці на рік, що Дон Кіхот сприйняв заїжджий двір за замок, а Куає сприймає замок за заїжджий двір.

Малюнок з книги Філіппа Авріля, що ілюструє напад козацьких човнів на турецьку галеру. Їхня герметичність та низька посадка могли породжувати ілюзію того, що козаки нападають немов би з-під води

Р. 173. – на дане слово зберегти йому життя

Новий злочин з боку поляків створив їм нового генерала. Козак Хмельницький (*Chmilienski*) міг би мирно жити з того майна, який залишив йому батько. Він приєднав кілька пустельних земель, які почав освоювати й побудував там кілька млинів. Польський шляхтич на ім'я Жатинський (*Jatinski*) [Чаплинський – Є. Л.][1], який мав чиновництво в Україні, заздрив удачі цього козака. Відчувши опір з боку того, він спалив його млини, зґвалтував його жінку та забив до смерті його сина й познущався над закривавленим тілом. Нещасний батько, зневажений чоловік, звернувся по помсту до

Р. 174. – короля. Натовп, який мав подібні скарги, приєднався до нього. Але вони нічого не отримали. Відмова у правосудді та всьому іншому, різнорідне пригнічення могли тільки викликати сльози у нації сумирної та поневоленої вже довгий час. Але нація горда, яка відділяла обов'язок від рабства, могла загасити свою лють лише кров'ю.

Владислав якраз щойно помер, коли розгорівся цей вогонь. Хмельницький, завдяки більше запалу, ніж здібностям, привів своїх козаків до серця Польщі, розправляючись зі шляхтою та захищаючи селянство. Він зустрів польську армію під Пилявцями (*Pilawiecz*) в Малопольщі, повністю її розгромив і пішов на Львів, столицю Червоної Русі, яка здалася, щоб уникнути

Р. 175. – подальших бід. Він приніс жах аж до Кракова, звідки той поширився по всім коронним землям, витіснивши спокій. Пожежі, ґвалт і смерть супроводжували його, щоб всі відчували таке ж страждання, як і він. Посеред цього потоку помсти він згадав, що повстав на захист своєї релігії. Він змусив прелатів одружуватися з прихожанками і жити в грецькій схизмі.

Якщо раніше відзначали злодіяння, які правосуддя Боже чи людське залишало безкарними, ці злочини були вже повністю розгнузданими. Багато невинних загинуло через помсту Хмельницького. А головний злочинець Чаплинський уникнув його розправи.

Варта подиву інша річ – розгром польської армії. Великий генерал Потоцький мав довгий досвід. Хмельницький – ніякого, або майже ніякого. Історія нам не раз показує такі феномени. Відчай у сильній душі і хороброму народі перемагає все.

Про битву під Підгайцями в 1667 р.

Р. 235. – Варвари [тобто українські козаки та їхні союзники татари – Є. Л.] могли піти далі і дійти до серця Польщі. Однак вони сподівалися, що для них краще знищити цю єдину силу [йдеться про армію Яна Собеського – Є. Л.], навалившись

Р. 236. – на неї всією своєю міццю. Вони занадто добре знали Собеського, щоб залишити його позаду себе. Йому вже привели кількох

[1] Про неправильне подання прізвища Чаплинського вже зазначалося вище.

бранців, яких він відправив назад з погрозою татарському генералу. Він один загрожував іншому, тоді як йому самому варто було боятися за себе. «Йдіть, казав він, випроваджуючи їх, - скажіть нураддін-султану, що я поставлюся до нього так, як він поставився до мого брата. Це буде око за око». Нураддін відповів на це прискоренням нападу.

Серед польських офіцерів, які захищали ці укріплення, було багато таких, котрі покрилися славою в інших битвах. До них ставилися тут з довірою та

Р. 237. – належною їм повагою. Олександр Поляновський[1] командував на лівому фланзі, Владислав Вільчевський – на правому. Руський воєвода Станіслав Яблоновський, про якого казали: «Невідомо, де він більш величний – в сенаті чи у війську?», керував у центрі. Великий генерал [тобто Собеський – Є. Л.] був на чолі всього.

Ворог кинувся з усіх боків на табір і з усіх боків його було відбито, тоді як артилерія вражала його своїм громовим вогнем. Щоправда, в одному найслабшому місці йому пощастило вдертися всередину, однак його було вибито і відігнано натиском шаблевих ударів з укріплень. Долина вкрилася мерцями, поміж яких було не більше

Р. 238. – чотирьох сотень поляків. Татари забирали своїх, щоб спалити їх, у відповідності до свого звичаю. Собеський, витримавши цей перший натиск, не захоплювався тим успіхом, який фортуна в цей момент йому здавалося б подарувала. Нападники могли не рахуватися з втратами, йому ж належало берегти кожного. Він повернувся до своїх ретраншементів, щоб привести їх до ладу, поки випала така можливість.

Зазвичай, битва є справою кількох годин. Ця тривала протягом 17 днів. Кожен день вона спалахувала так, наче саме він був вирішальним. З боку нападників, яким їхня чисельність додавала впевненості, слідував штурм за штурмом. З боку захисників – оборона за обороною, вилазка за вилазкою.

Р. 239. – Останній день видався найкривавішим. Собеський дав наказ військам, які були відділені, що змушувало непокоїтись армію, мало-помалу наблизитися. Роздратовані та принижені таким сильним опором при такій слабкій силі варвари наважилися на останній наступ. Саме цей момент і мав принести порятунок або загибель Речі Посполитій.

Собеський, замість того, щоб очікувати на атаку всередині своїх міцних укріплень, наказав вийти з них. Його війська вже зрозуміли під час попередніх наскоків, що ця велика кількість ворогів не є непереможною. Варвари, вражені такою сміливістю, раділи виходу противника й виражали свою радість гучними криками. Зав’язалися бої. Перемога коливалася в цих потоках крові. Але саме тоді, коли

Р. 240. – вона була невизначеною, відділені частини, які знаходилися за бойовищем, атакували супротивника з флангу. Хоробрий Півот[2] (*Piwot*), який спустошив квартири козаків, захопив їхні обози, прогнав їхніх фуражирів, зміг

[1] Олександр Поляновський (?-1687) польський військовий діяч.

[2] Один з воєначальників Собеського, який очолював частини, що перебували в засаді.

подвоїти свої заслуги та свою славу. Він атакував, маючи тільки 2 000 вершників. Він рубав шаблею. Він вклинювався у вороже військо. Тепер не було більше військової прислуги чи селян, які недавно взяли до рук зброю. Всі хотіли взяти участь у перемозі. Опір ставав все більш слабким. Битва перетворилася б на загальне побоїще, якби через малу чисельність засади не згасла сила цього удару. Татари, мало звичні до битви на одному місці, почали озиратися назад. Вони відступали, ламали свої ряди і, зрештою, кинулися навтьоки,

Р. 241. – тягнучи козаків за собою. Саме в цей момент Собеський, голова та рука якого надихали все військо, одержав змогу дотриматися свого слова, даного нурадцину. Він наказав шукати того поміж втікачів, віддавши наказ зберегти йому життя, щоб принести його в жертву духу свого брата. Однак нурадцін і Дорошенко відступили від бойовища досить завчасно, щоб не боятися переслідування, залишивши 20 000 чоловік на полі битви. Можна було побачити після їхнього відходу всі ті спустошення, які вони зробили: розграбовані села та шляхетські маєтки. Палаці шляхти у містах були зруйновані до фундаментів, храми спалені, трупами завалені руїни сіл, все прикордоння спустошене.

Р. 242. – Однак основи держави були врятовані. Успіх здивував Польщу, Конде[1] та Францію.

Варвари, які принесли війну, запросили миру. Переможцям він був навіть потрібніший, ніж переможеним. Яблоновський зайнявся впорядкуванням домовленостей. Одна складність все зупинила. Невірні вимагали та пропонували заручників. Християни говорили, що за умов мирної присяги це зайве. Татари опиралися й відповідали, що минуле їх навчило не дуже довіряти клятвам. Погодилися обмінятися заручниками, і 19 жовтня було підписано мир.

Про обставини, що супроводжували перехід Петра Дорошенка під турецьку протекцію, та міжнародну дипломатію навколо України

Р. 313. – Начальник козаків, той самий Дорошенко, якого Собеський вже колись розбивав, був непорушний. Тож треба було застосувати «останній довід королів»[2] (*la derniere raison des rois*), який пролив стільки крові з тих пір, як люди заволоділи ним. Собеський утримувався від цього до тих пір, доки міг. Він розглядав тих же самих козаків, як благо Речі Посполитої. Козаки дійсно були гарними підданими, доки з них не зробили

[1] Людовік II де Бурбон, принц де Конде, Конде Великий (1621-1686), найвідоміший французький полководець XVII ст. Належав до королівського роду. Наприкінці правління бездітного Яна II Казимира частина шляхти почала підіймати питання про можливість запрошення Конде на польський престол. Той з великою цікавістю спостерігав за польськими справами.

[2] Йдеться про гармати, вислів походить від французьких гармат, на яких за наказом Рішельє було викарбувано подібний напис.

поганих рабів. Інший резон, який змушував Собеського вдаватися до переговорів, це нестача сил. Геніальність та винахідливість

P. 314. – доповнювали одне одного. Йому вдалося створити розкол поміж козаків. Він протиставив нового ватажка старому, Ханенка (*Hanenko*) Дорошенку. Він повернув до підпорядкування Польщі міста Бар, Немирів, Кальник, Брацлав і весь край між Бугом і Дністром. Розбитому Дорошенку вдалося зберегти решту України тільки через загрозу віддати країну туркам, якщо його тіснитимуть і далі. Собеський призупинив переможну ходу. Поздоровлення, які він отримував, показували важливість цієї кампанії: «Ми не можемо не захоплюватися вашою хоробрістю та обачністю в цій експедиції. Як з такою жменькою солдатів ви змогли для нас відвоювати стільки міст, особливо Брацлав, який один

P. 315. – вартий великого вшанування перемоги? Ви нам відкриваєте всю Україну, зможете нам її повернути. Тож посильте своє завзяття, усвідомивши, що Польща зобов'язана вам своїм порятунком». Так писав йому віце-канцлер від імені короля та Речі Посполитої. Таке вшанування заміняло великому генералу відсутність корони.

Однак він хотів, не зловживаючи перемогою, зберегти козаків, змусивши їх повернутися до їхнього обов'язку завдяки милосердю та привернути їх до себе благодіяннями.

Таким же було й прагнення всіх послів і більшої частини сенату на сеймі.

P. 316. – Однак король і його рада думали інакше. Правління слабкого Михайла було правлінням його фаворитів. Його рада складалася з людей, що отримували виплати від імператора Леопольда, з сестрою якого той збирався одружитися[1]. Леопольд боявся великого приготування до війни, яке робили турки. Він вишукував засобів, щоб обернути його проти Польщі. Він знав, що Дорошенко загрожував віддати Україну туркові, якщо буде доведений до крайності. В той же час він уявляв, що турок не залишиться байдужим до завоювання цієї прекрасної провінції, яка відкривала б йому шлях на Польщу та Московію – дві держави, які були постійними ворогами Османської імперії. Він розумів також, що Михайло, прикриваючи Україну,

P. 317. – у відкритому протистоянні, намагатиметься зберегти також величезні володіння своїх предків, які були там. Знаючи все це, для Леопольда не було складно переконати останнього в тому, що всі переговори з бунтівниками є небезпечними, як і принизливими, що пробачити Дорошенка – це принизити авторитет королівства. Отже, Михайло до цього повністю дослухався, показуючи свою твердість.

Однак сейм, у відповідності до законів, міг примусити короля до миру. Той підкупив одного посла, котрий був проти таких рішень, той зник, і сейм виявився неправомочним. Один цей факт вже добре показує, що протестація

[1] Мова йде про Елеонору-Марію-Жозефу (1653-1697), ерцгерцогиню австрійську, майбутню королеву Польщі.

посла була маневром двору, а король не робив жодних заходів, щоб знайти того, повернути назад і відновити діяльність цієї національної ради.

Р. 318. – Дорошенко, дізнавшись, що відбувається, і боячись потрапити під розправу свого розгніваного господаря, почав шукати іншого в Константинополі.

Мехмед IV зійшов на трон, переступивши через тіло свого батька Ібрагіма I, якого удушили яничари. Мехмед розбив війська імператора, зробив великі завоювання в Угорщині, підпорядкував Трансільванію, захопив Кандію, стародавній Крит…

Р. 320. – Вправний царедворець[1], обміркувавши пропозиції Дорошенка, задумав підкорити Польщу, що дозволило б у другій кампанії знищити Віденську імперію. Перемога над нею полегшилася через це. Він хотів, щоб його господар особисто зірвав

Р. 321. – лаври, які були йому приготовані. Присутність Мехмеда у війську була, на думку візира, вчинком політичним і проявом довіри. Цей султан, незважаючи на перемоги свого правління, почав схилятися до презирства та ненависті до нього, бо, віддаючись цілковито задоволенням, він все більше виявляв потяг до свого сералю, ніж до поля битви з християнами.

Однак диван постановив, що ця війна не може бути справедливою без попереднього повідомлення полякам і відмови з їхнього боку задовольнити прохання козаків. Особливо був проти муфтій, верховний священик магометанської релігії, який відмовився видати фетву. Цей муфтій був надзвичайно важливою постаттю. Він був єдиним, у присутності якого великий правитель змушений був підводитися. Однак, якби було помічено, що він порушує свій обов’язок,

Р. 322. – його б стратили, роздавлюючи у великій ступі й перетворюючи на місиво. Фетва, яку він відмовився видати, була своєрідним дозволом, який супроводжує майже всі публічні накази великого правителя. Без цього оракула люди слухалися б гірше. Кьопрюлю, будучи й сам прибічником права та релігії, не міг не дослухатися до них, й відправив Речі Посполитій таку депешу:

«Ви кажете, що Україна належить вам і що козаки є вашими підданими. Наче ми не знаємо, що ця нація була колись вільною і залежала тільки від самої себе. Це правда, що вона

Р. 323. – піддалася вам за власним бажанням і за певними умовами. Однак вона не хотіла підпорядковуватися тиранам, які зробили їй тисячі кривд. Вона взяла зброю, у відповідності до природного звичаю, щоб повернути собі свободу та свій первісний стан. Вона звернулася до Великої Порти, щоб отримати від неї протекцію та все те, що та надає всім нужденним. Тому непереможний Мехмед щойно відправив Дорошенку, начальнику козаків, шаблю та прапор. Знайте також, що, якщо ви не поспішите розпочати переговори з моїм господарем, котрий вже перебуває

[1] Фазіль-Ахмед-паша Кьопрюлю (1635-1676), великий візир Мехмеда IV у 1661-1676 рр.

під Адріанополем готуючись до походу, якщо ви дочекаєтесь його приходу до ваших кордонів з незчисленним військом,

Р. 324. – більше не буде угод, а тільки залізо та гнів невмолимого Господа, який і вирішить цей спір».

Розголос від цього грому зібрав сенат. Почали обурюватися тим, що цього листа, який містить декларацію про оголошення війни, підписано візиром, а не особисто султаном, і це прояв презирливого нахабства. Прибічники короля вважали, що поки що не відбулося нічого значного, а декларація не дуже серйозна: «оскільки чи могла б Порта розірвати з нами стосунки тоді, коли ми не давали їй жодного приводу до цього, а вона, зазвичай, є вірною своїм угодам? Може це,

Р. 325. – щоб збільшити свою імперію? – Але ж видно, що зараз вона більше зайнята збереженням безмежності своїх володінь, ніж їх розширенням. – Може це дійсно, щоб підтримати Дорошенка? – Однак було б більш природно сприяти тому, коли він мав би великі сили. – Невже Мехмед піде на чолі свого потужного війська, щоб скласти товариство цьому розбійнику? – Декларація візира – це тільки видимість загрози, пов'язана з надокучливістю та брехливими скаргами Дорошенка. – Однак знаємо, що після грому завжди буває блискавка. – Володар використовує нас для великої диверсії, внаслідок якої зобов'язується піти на Персію. – Але ж чи не варто нам подумати, що Німецька імперія була б дуже зацікавлена,

Р. 326. – зайнявши за рахунок нас цього тирана з Азії? – Вона є ще одним ресурсом допомоги, який можна негайно попросити».

Справжні патріоти відказували, що було б набагато краще та простіше задовольнити козаків і позбавити Туреччину будь-якого приводу турбувати Польщу. Собеського там не було…

Р. 327. – Наступного дня прибув Собеський… Собеський чітко виступив за те, щоб замиритися з козаками. Він торкався всіх пунктів, через які Польща

Р. 328. – могла б ослабнути… Михайло виступив проти й залишив Порту без відповіді, так наче її загрози були удаваними.

Тоді виникла ліга, щоб його детронізувати…

Р. 338. – При сходженні на престол король зобов'язувався одружитися тільки за волею Речі Посполитої. Він жодним чином з нею не радився, щоб пошлюбити ерцгерцогиню австрійську Елеонору.

Цар запропонував йому якусь зі своїх дочок, обіцяючи повернути Сіверське князівство та інші значні поступки. Ця пропозиція дуже припала до душі Речі Посполитій, тому що ерцгерцогиня не приносила нічого. Однак король не слухав нікого, крім канцлера Паца[1].

[1] Христофор-Сигізмунд Пац (1621-1684), канцлер Великого князівства Литовського, був прихильником шлюбу короля з Елеонорою-Марією Австрійською.

Про похід Мехмеда IV в Україну у 1672 р. і відсіч Яна Собеського татарським нападам

Р. 350. – Можна було передбачити, що Мехмед розпочне кампанію облогою Кам'янця,

Р. 351. – столиці Поділля, міста дуже укріпленого, однак скоріше природою, ніж людськими стараннями. Уривчаста скеля слугує йому основою. Річка Смотрич його оточує. Череда пагорбів височіє над водою. Протягом століть він був захистом Польщі проти татар і турків. Ці останні вже довгий час дивилися на нього з люттю, та й татарам він теж не був до смаку. Сюди було відправлено вісім піхотних полків для посилення залоги. Уряд, повністю відданий королю, боявся, щоб ці війська не додали влади Собеському, й відмовили тому в них. Згубний результат власної міжусобиці.

Мехмед на чолі 150-тисячного війська перейшов Дунай

Р. 352. – поблизу Сілістрії, болгарського міста, перетнув Трансільванію та Валахію, перекинув мости через Дністер поблизу мурів Хотина (*Choczin*). Він з'явився перед Кам'янцем наприкінці липня. 100 тисяч татар за його наказом прибули сюди в той же самий час. Хан Селім-Гірей[1] у зв'язку з такою обставиною прийшов особисто. Вже довгий час ця нація не бачила цього начальника, який так відзначився в справах війни і в справах миру. Турецькі генерали виконували його накази, а татари були ладні на все, коли вони побачили, що він їх очолює. За інших обставин він міг би народитися для освіти, наук і мистецтв. Коли він міг полишити шаблю, то брався за перо. Кантемир[2] його називає чудовим філософом та істориком.

Р. 353. – В якості генерал-лейтенантів він мав своїх двох синів, калгу-султана та нураддін-султана. Щойно вони прибули, щоб привітати великого правителя, як той наказав їм здійснити набіги аж до Вісли. В цей же час козаки, підштовхувані злобою, мали розорити іншу сторону. Мехмед був ідолом цього безмежного воїнства, яке змушувало тремтіти землю. Великий Кьопрюлю був його душею.

Собеський з 35 тисячами поляків не міг дати бій 150 тисячам турків перед Кам'янцем. Він залишив це місто його страшній участі. Набагато важливішим було зупинити

Р. 354. – татарську навалу, яка збиралася дістатися серця Польщі. Хан спустошував Покуття, нураддін-султан – Волинь, калга-султан намагався потрапити в центр Руського воєводства.

---

[1] Селім I Гірей (1631-1704), кримський хан у 1671-1678, 1684-1691, 1692-1699 і 1702-1704 рр.

[2] Димитрій Кантемир (1673-1723), молдавський господар, історик. В 1711 р. втратив престол у зв'язку з підтримкою Петра I під час Прутського походу. Отримав маєтки в Україні. Став автором низки історичних праць з історії Молдавії, Валахії та Османської імперії.

Не варто забувати, що 100 тисяч шляхтичів під проводом короля, перебували в таборі поблизу Голомба[1], тоді як Собеський зі своєю невеличкою армією знаходився у таборі під Ловичем[2]. Небезпека з боку нурадділна показала, у кого з цих двох була справжня хоробрість і любов до батьківщини. Молодий татарин, прориваючись до Люблінського воєводства, пройшов між двома таборами. Король і шляхта були переконані, що цей татарський маневр було узгоджено з Собеським. Тривога була такою великою, що цей володар не почувався у безпеці посеред свого

Р. 355. – 100-тисячного шляхетського війська. Він укрився за мурами Любліна в 6 льє від табору, а шляхта розсіялася.

Собеському не було чого боятися від своїх співгромадян, і він зміг проявити всю свою велич. Той, кого щойно присудили до смерті, зробив все можливе, щоб врятувати своїх суддів. Він відшукував татар всюди, де вони з'являлися. Нураддін став його першою жертвою. Він [Собеський – Є. Л.] зустрівся з ним і розбив його на

Р. 356. – підходах до Краснобруда. Розгром був таким сильним, що цьому генералові вдалося врятуватися тільки під захистом армії свого брата, калги-султана. Той, щоб уникнути подібної долі, наблизився до Дністра для поєднання з військами хана. Однак, завдяки надзвичайній спритності, Собеський цього не допустив, і його втрати набагато перевищили втрати його брата. Долина перед Немировом [нині село у Яворівському районі на Львівщині – Є. Л.] була вкрита татарами, конаючими поряд з награбованим добром, яке вони встигли захопити. Решта кинулася тікати. Собеський, залишивши свою піхоту з обозом, переслідував втікачів на чолі кінноти.

Р. 357. – Він мав новий бій під Городком (*Grudeck*), а інший під Комарном (*Komarne*), звідки обидва султани змогли втекти у повному сум'ятті. Вони сподівалися, що зможуть дати перепочинок решткам своєї армії неподалік Дністра. Собеський дістав їх і там. Вони кинулись переправлятися через дві інших річки – Стрий (*Stry*) і Свічу (*la Chevitz*), але Собеський перейшов за ними. Нарешті, два султани приєдналися до свого батька. Хан, який не був ще розбитий, мав, зрештою, сили, щоб помститися за своїх синів. Однак, занепокоєний їхнім розгромом і ще більше турбуючись про величезну здобич, яку хотів зберегти і яка заважала його діям, він думав лише про те, як уникнути цього зіткнення. Ця здобич турбувала Собеського ще більше, ніж його. Це було добро, награбоване у Польщі.

Р. 358. – Я вже не кажу ні про хутра, ні про срібло, ні про золото. Крім тварин, яких використовують для війни і для обробітку землі, було забрано 30 000 невільників обох статей, різного віку, різного статку – більшу частину тих, хто обробляв цей край. Серед того, що татари забрали найменш цінного були монахи. Хан безперестанку тікав. Собеський не полишав того з виду ні на мить, вичікуючи завдяки своєму досвіду найбільш зручного моменту, щоб

[1] Містечко в Люблінському воєводстві.
[2] Місто в центральній Польщі, Лодзьке воєводство.

мати перевагу в битві. Вона відбулася неподалік Калуша (*Kalusse*) у підніжжя Карпатських гір в ущелині, де ворог не міг розвернутися. Битва була кровопролитною. Хан залишив на бойовищі 15 000 тіл загиблих і всю здобич. Це було вражаюче видовище, коли знімали кайдани

Р. 359. – з 30 000 поляків, щоб одягнути їх на татар, захоплених у полон після бою. Незлічене число цих нещасних, які не сподівались вже колись побачити ні своїх дружин, ні дітей, ні домівок, падали на землю перед своїм визволителем, який сам стояв на колінах перед Богом, що сприяв його військам.

Польща позбулася татар, однак інакшою була справа з турками. Якщо б 100-тисячне шляхетське військо з Голомбоцького табору, це Посполите рушення, яке Польща так хвалила, могло б здійснити дива під керівництвом короля, якби, як я говорив, воно атакувало турків тоді, коли Собеський громив татар, чи не призвело б це до порятунку Кам'янця?

Р. 360. – Турки зналися на облозі краще, ніж християни. Як і при облозі Кандії, коли вони створили лінії укріплень, паралельні їхнім траншеям. Кьопрюлю використав там все своє знання військового мистецтва. Він мав близько місяця, щоб страхітлива артилерія почала пробивати отвори в мурах міста. Він залишив після себе руїни та скелі. Однак ця скеля була доступна тільки через міст. Вмілий царедворець більше всього боявся проливати кров мусульман при штурмі. Він скористався помилкою управителя міста. Знаючи, що, відмовивши в солдатах Собеському, той зосередив у цьому місті всю знать Поділля: чоловіків, жінок, дітей. Візир розпочав бомбардування. Снаряди почали вибухати на тісному просторі, де

Р. 361. – стільки народу було розірвано на шматки, а до мертвих додавалися вмираючі. Ці крики розпачу жінок і дітей не давали спокою цьому солдату й усім оборонцям. Однак ніхто не говорив про здачу. Кьопрюлю використав й інший засіб залякування. Він оголосив обложеним, що, якщо вони не припинять спротив протягом 24 годин, всі вони будуть перебиті від старця до грудного немовляти, а місто стане цвинтарем. Ця загроза, що супроводжувалася всіма приготуваннями до генерального штурму, який мав незабаром розпочатися, вразила серця всіх. 29 серпня було подано сигнал про здачу.

Якийсь артилерійський майор, з відчаю від втрати цього міста, яке він був готовий захищати до останку, не зміг перенести такого горя. Тут

Р. 362. – знаходилася велика вежа перед входом на міст, яка слугувала пороховим складом. Він під'єднав до неї запалений гніт і піднявся на верхівку, звідки бачив, як турки входять до міста, а поляки готові принизливо просити про милість цих переможців. Погріб вибухнув, заваливши все навколо палаючими руїнами – і турків, і поляків, які перебували на невеликій відстані. Поляки, яким пощастило вціліти, ледве змогли вимолити собі прощення за той злочин, у якому були невинні.

Мехмед не змінив жодної статті капітуляції. Однак яким великим було приниження, коли він в'їхав на коні до кафедрального собору, як колись Мехмед II до святої Софії в Константинополі. Ображені такою

Р. 363. – наругою поляки не згадували, що християни не раз вчиняли подібне у турецьких мечетях. Взаємні образи.

Кажуть, що, коли новина про взяття Кам'янця, досягла Франції у жовтні, це був як грім посеред ясного неба для колишнього короля Польщі Казимира. У великих нещастях часто докоряють собі ті, хто не могли подібного передбачити. Дуже ймовірно, якби він замість зречення продовжував правити, Польща змогла б уникнути тієї лихої долі, яка її випала. Бо, хоча він і не був великим королем, він все ж таки не робив таких помилок, як його наступник. Він помер в Невері за три роки після зречення, заповівши своє серце Франції,

Р. 364. – а своє тіло Польщі[1]. Досить байдужі подарунки, зважаючи на те, що король не залишив великих справ по собі.

Мехмед, господар Кам'янця та Поділля, розставив залоги в усіх містах України, зайнятих козаками, стосовно пригнічення яких Польща розкаялася з таким запізненням. Її нещастя на цьому не закінчилися. Султан волів просунути свої загарбання вглиб королівства. Коли він просунувся з основними силами свого війська до Бучача (*Boudchaz*), він наказав рушати 40-тисячному війську на Львів під проводом Каплан-паші, управителя Алеппо. Ім'я «Каплан», яке народна поголоска дала цьому паші, щоб зробити йому честь, показує відмінності між уявленнями різних

Р. 365. – націй. Європейському генералу могло б подобатися, щоб його називали «Левом», однак він міг образитися на прізвище «Тигр». Важко сказати чому? Львів, погано укріплене місто, мало б захищатися краще, зважаючи на те, що могло його очікувати. Однак, готове поступитися, воно відкуповувалося від пограбування та спалення ціною свого золота…

Р. 367. – Михайло відправив людей просити миру з Мехмедом у табір під Бучачем, дозволяючи султану бути господарем всіх умов, за винятком однієї: підтримати його на троні. Україна та Поділля, дві великі провінції, такі колись квітучі, діставалися переможцю. Такими були втрати. Такою стала честь. Польща зобов'язувалася сплачувати

Р. 368. – щорічну й вічну данину в сто тисяч золотих дукатів. Ця Річ Посполита, що так пишалася своєю незалежністю, потрапила з цього моменту під ярмо, а її король став, подібно до деяких інших князів, одним з перших рабів Порти, змушений за першим покликом і наказами виступати проти ворогів її могутності – християн або нехристиян. Такою була ганьба Бучацького договору.

Coyer Gabriel François, abbé. Histoire de Jean Sobieski, roi de Pologne. – Varsovie-P.: Chez Duchesne, Libraire, 1761. – T. I. – XII+440 p.

[1] Ян II Казимир помер 16 грудня 1672 р., невдовзі після того, як новина про захоплення Кам'янця турками досягла Франції.

Про похід військ Яна III Собеського в Україну в 1675 р.

Р. 55. – Собеський… увійшов до України, маючи 30-35 тисяч воїнів. Багато міст таких як Бар, Немирів, Брацлав, Кальник здалися після перших же пострілів його гармат. Паволоч, яка мала сильну козацьку залогу, приготувалася дати достойну відсіч.

Р. 56. – Напад з цього міста дозволив йому [Собеському – Є. Л.] захопити кількох бранців. Ян їх одягнув у дороге сукно, дав їм грошей і вільно відпустив назад до міста з листами, у яких закликав обложених не змушувати його до крайніх заходів, даючи їм «слово короля та Собеського», що не затримає жодного з тих, хто захоче пройти до війська Дорошенка. Вони здалися, а доброта господаря привела їх усіх під його прапори. Ян, завдяки такому людяному поводженню, зміг порозумітися з бунтівниками, зберігши багато козацької та польської крові…

Р. 57. – Хан зі 100-тисячним військом обмежувався тільки нападами та утриманням польської армії в напрузі, не наважуючись на битву.

Умань (*Human*), найбільше та найзаселеніше місто України, очікувала на свою долю. Вона нараховувала близько 20 000 мешканців разом з чисельним гарнізоном. Ян розпочав її облогу, не дивлячись на присутність хана, захопив її і, зневажений ханом, розділив свою армію для чисельних військових операцій, бо сніг і крига змушували його прискорюватися. Яблоновський підкорив усе, що опиралося йому на марші. Корецький дійшов аж до Качкова[1] (*Kaskow*), містечка, розташованого на кордоні з Татарією, яке він захопив. Пац тіснив татар перед собою, розбиваючи їх по частях і сприяючи всім задумам...

Р. 62. – Хан, бачачи, що польська армія зменшується та розділяється, дав своєму сину калга-султану частину військ, щоб атакувати поляків між

Р. 63. – Уманню та Рашковим[2] (*Raskow*) і йти далі на Брацлав і Кальник. Він навіть розпочав облогу цього останнього міста, використовуючи козаків, бо татари звикли вести війну тільки на конях. Ян не дав часу завершити цю справу, він з’явився, й облогу було знято.

Хан захотів покінчити з усім одним блискавичним ударом. Калга-султан був зустрінутий повсюди так, що йому не дозволено нічого зробити. Хан з’єднав усі сили й з’явився перед брамою Брацлава, де Ян зачинився з нечисленним військом. Намір хана полягав у тому, що потрібно було виманити його за межі мурів або зробити так, щоб той страждав через неможливість звідси вийти. Ян протримав того під містом кілька днів, і в момент, коли на це сподівалися найменше,

Р. 64. – він вийшов разом з кавалерією, розпочав шабельну атаку, вбив 2 000 чоловік і забрав 300 бранців протягом години. Хан, не маючи ніде успіху й не бачачи ніде здобичі у країні, яку він мав наказ утримати,

[1] Нині село Качківка Ямпільського району на Вінничині.
[2] Нині село на молдовсько-українському кордоні.

відступив до своїх володінь, залишаючи поляків у спокої. Однак цей спокій змінився незабаром ще більшими тривогами.

Про підготовку Мехмедом IV нового походу до України в 1675 р., візира Кара-Мустафу й українку-матір султана

Мехмед вийшов, нарешті, зі свого стану заціпеніння, щоб здійснити задум помсти. Розірвання Бучацької угоди, розгром під Хотином, нахабство поляків, трактованих ним як заколотників, їхня дійсна слабкість і велич його сил – все це підбурювало його до війни. Він згадував чудову кампанію, зроблену завдяки генію Кьопрюлю,

Р. 65. – і не мав жодної спокуси спробувати щось зробити самому. Задоволення притлумило в ньому любов до слави. Казали загалом, що любов до полювання його надихала до війни. Весь час, який він не присвячував сералю, він використовував, щоб ганяти горами та лісами, тоді як його піддані проливали свою кров заради збільшення імперії. Найбільшим докором, котрий можна йому зробити, є те, що, захоплюючись своїми полюваннями, він не рахував життя людей. Якщо війна їх знищує, на задоволення суверен не має звичайного права.

Генерал, якому було доручено цю помсту, був Кара-Мустафа. Цей придворний вельможа, вихований у сералі, вродливий і міцний, сподобався султанші-валіде[1].

Р. 66. – Якщо східні монархи не мають звичаю коронувати красоту, не дивлячись на народження, вигоду, можна просто дивуватися долі цієї жінки. Вона була черкаскою [черкасами досить часто називали українців – Є. Л.], дочкою грецького [православного – Є. Л.] священика, призначеного жити ділами своїх рук. Пам'ять про неї повинна бути дорогою для родини Османів. Саме вона скасувала жахливий закон Баязета, який наказував султану вбивати своїх братів і дядьків, щоб утвердитися на троні. Наскільки вона була людяною, настільки

Р. 67. – вона могла сильно кохати. Їй було недостатньо зробити свого фаворита каймаканом або управителем Константинополя, від піднявся до посади візира. Він був племінником Кьопрюлю. Сповнений самовпевненості, він волів прославитися в своїй першій же військовій кампанії. З багатьох різних армій він скомпонував одну, якої було достатньо, щоб здолати будь-яке велику державу Європи. Військовий збір було призначено в Бендерах, інакше Тягині. Міста, де в наші дні Карл XII, будучи в'язнем, ще змушував себе боятися.

Про бойові дії в Україні у 1675 р.

Р. 69. – Ян, щоб заспокоїти Польщу, пішов з України, залишивши по містах залоги, й привів решту військ до Львова наприкінці квітня [1675 р. –

[1] Мається на увазі Турхан-Хатіджа, жінка Ібрагіма I, українка на ім'я Надія.

Є. Л.]. Облоги, бої, суворість зими, хвороби дуже зменшили його армію, якщо зібрати її воєдино. Він розпочав поспіхом збирати рекрутів. Їх до нього підганяли чутки або страх. Треба зазначити, що він мав великий вплив на свідомість людей, такий же великий, яким

Р. 70. – було і його ім'я, чому Річ Посполита й довірилась йому. Він відправив наказ литовцям негайно приєднатися до нього, після того, як написав великому генералу Пацу власноручного листа, який мав би того привернути на свій бік. Він розробив план захисту. Співставивши становище візира зі своїм, він не сумнівався, що той розпочне наступ на Руське воєводство, що відкривало б йому доступ в лоно Польщі. Зважаючи на це, він довірив 6-тисячне військо мудрості Яблоновського, наказавши тому укріпитися під гарматами Золочева (*Zloczow*) для охорони проходу. Золочів власне належав Яну. Тут він побудував цитадель для Польщі. Він залишив тому під нагляд також 12 000 воїнів на випадок більш тяжкої війни. Львів – це дуже погано укріплене

Р. 71. – місто, однак воно має надзвичайну вагу, прикриваючи Русь і сусідні провінції. Біля брами саме цього міста Ян очікував ворога. Й він був дуже здивований, коли на початку липня дізнався, що цей недосвідчений візир вдерся до України, щоб розпочати облогу Умані, замість того, щоб спрямувати свій натиск на маленьку армію, розгром якої віддав би йому всю Польщу. «Оскільки він не відзначився тут раніше, - сказав король, - я зможу добре судити про його велике військо після закінчення цієї кампанії».

Захист цього міста був страшним дорученням. У війні між могутніми європейськими державами, якщо місто здавалося, найгірше, що могло бути, це стати військовополоненим

Р. 72. – і потрапити в кайдани. Однак між турками та поляками, якщо мова йшла про рабство для шляхетної людини, його треба було боятися більше, ніж смерті. З Кара-Мустафою варто було очікувати найгірших жахіть.

Умань захищалася 15 днів проти такої незліченної сили. Турецька артилерія була нищівною, а руйнування, зроблені нею, жахливими. Нарешті, було пробито отвори в кількох місцях. Не маючи надії на порятунок, обложені капітулювали[1]. Однак візир, варварство якого заледве пробачило б і перший штурм, захмелів від крові. 20 000 душ тут загинуло. Можна було побачити тут мертвих немовлят, на губах яких молоко змішалося з кров'ю їхніх матерів. Цей чоловік без сумніву хотів залякати Польщу та підкорити її за допомогою терору. Умань забрала в нього занадто багато

Р. 73. – часу і солдатів, щоб здійснювати облоги інших міст в Україні. Він повернув ліворуч і здійснив кілька великих денних переходів Поділлям. Кілька міст, які Річ Посполита ще тут утримувала, були погано спорядженні військами та припасами. Вони належали окремим вельможам, які їх занедбали. Одна фортеця знаходилася на шляху візира. Той взяв її сходу. Тут перебувало кілька

[1] Умань завойовано турками в 1674 р., тобто роком раніше, ніж думав автор.

Кьосем-Султан, дружина Ахмеда I, матір Мурада IV та Ібрагіма I, бабуся Мехмеда IV. Валіде-султан у 1623-1648 рр. Сприяла посиленню Турхан-Хатіджи при османському дворі, а згодом розгорнула проти неї політичну боротьбу, внаслідок якої загинула. Гравюра кінця XVII – початку XVIII ст.

валаських родин, які протягом століть служили Польщі, передаючи цей обов'язок від батька до сина. «Тож ви, - сказав він їм, - зраджуєте великого правителя, який утримує Валахію під своєю протекцією. Всесвіт навчиться на вашому прикладі

Р. 74. – поважати своїх господарів». Він наказав їх посадити на палю.

Таке посадження на палі було повторене і в Микулині[1] (*Mikuliny*) після захоплення того штурмом. Потім візир побудував табір перед Підгайцями (*Podahieç*). Ян сподівався на укріплення цього міста, а ще більше на досвід його коменданта Маковського (*Makowiski*). Хоча це був хоробрий чоловік, він не зміг утримати свою хоробрість до кінця. Він злякався посадження на палю, як і його найголовніші офіцери. Місто здалося без бою. Незважаючи на свою здачу на милість переможця, воно відчуло на собі всю його суворість, хоча й без кровопролиття. Храми та цвинтарі були спаплюжені, укріплення

Р. 75. – знесені, багатства розграбовані, а мешканців обернено у рабство. Коменданта зв'язали разом з усім натовпом.

Жорстокість візира породила два протилежних наслідки. Слабкодухі піддавалися при першому ж натиску, щоб зберегти своє життя. Сильні духом навпаки шукали славної смерті зі зброєю в руках.

Саме такі перебували в Збаражі (*Sbaras*), сильній фортеці, що мала кілька зовнішніх укріплень, розташованій на горі, що належала до великого домену Вишневецького[2] (*Vieçnowieçki*), молодшого генерала польської армії. Цей вельможа наказав закріпитися тут 600 піхотинцям під проводом Отея (*Auteuils*), французького дворянина, пікардійця за походженням. Було дуже складно утримати оборону над цим містом.

Р. 76. – Він мужньо оборонявся протягом 14 днів. Візир тремтів від люті й загрожував, як зазвичай. Знатні родини, які переховувалися у замку, тиснули на Отея, щоб він здався. Глухий до їхнього страху, той загрожував вигнати їх з міста, якщо він ще раз почує ці ганебні пропозиції. Боягузи пішли, однак уловивши момент, коли Отей був беззахисний, вони закололи його багатьма ударами та скинули донизу з фортечних мурів. Самого візира вжахнув цей злочин. Прикриваючи свою природну жорстокість маскою справедливості, він наказав відтяти голови всім, кого знайшов у місті, говорячи, що це помста за смерть коменданта.

Свої криваві здобутки варвар вважав лише

Р. 77. – прелюдією до повної перемоги, яку він замишляв. Розташувавши свій табір перед Збаражем, він відрядив 50-тисячне військо під проводом нураддін-султана з наказом атакувати короля, не даючи нікому пощади та спустошуючи все на своєму шляху.

Королівська армія у таборі під Львовом отримала певне поповнення рекрутами. Її загальна чисельність склала 15 000 чоловік. Пац у такій крайній небезпеці не поспішав приєднатися до них зі своїми литовцями. Львів, місто

[1] Нині село Микулинці на Тернопіллі.

[2] Дмитро-Юрій Вишневецький (1631-1682), на той час польний гетьман коронний.

дуже важливе для комерції, яка тут відбувається, відоме своїми багатствами, великим числом своїх мешканців всіх націй і всіх релігій, був місцем перебування осідків трьох архієпископів: одного для поляків-католиків,

Р. 78. – іншого для вірмен, третього для грецьких схизматиків. Разом з усією цією важливістю, Львів був одним з найгірше захищених міст. Розташований у долині, він був оточений пагорбами, які височіли над ним і які в деяких місцях так нависали над ним, що можна було рукою кидати каміння через його мури. З іншої сторони, ці висоти, віддаляючись, створювали дуже обширний півмісяць. Саме тут і отаборився король. Його невеличка армія непокоїлася за нього, вважаючи, що тут він перебуватиме під загрозою, й пропонуючи подбати про безпеку. «Ви мене зневажатимете, - казав він, - якщо я слідуватиму вашій пораді».

Р. 79. – Він був здивований тим, що візир не прийшов особисто вступити з ним у двобій, займаючись натомість захопленням погано захищених міст. Саме тут битва стала б справою честі й вирішила б усе. Татарин, якому це було доручено, не мав такої гучної слави. Що він міг зробити найкраще, так це покластися на свою швидкість. Його похід нагадував вогонь, що стрімко поширюється. Всі села та хутори були спалені за його наказом. Він з'явився немов блискавка перед табором Яблоновського. Він здійснив навіть кілька наскоків на укріплення. Однак цей генерал досить швидко дав йому зрозуміти, що не так-то просто буде його здолати. А татарин хотів зберегти всі свої сили для однієї великої операції.

Р. 80. – Його швидкість і увага до всіх польських гінців були такими постійними, що без вогнів, які почали спалахувати все ближче до Львова, король, для котрого цей стрімкий підхід не став несподіванкою, міг бути все ж таки захоплений зненацька.

Була 10-та ранку, коли помітили вороже військо, складене з турецької та татарської кавалерії у широкій долині, що закінчувалася біля підніжжя гір. Був місяць серпень. Трохи засніжило. Однак інша хмара вивернула на землю сильний і великий град, який завдав більше шкоди невірним, ніж християнам. Всі ті священики, єпископи та недолугі книжники, які перебували у армії християн, заголосили про Боже диво. Мемуари того часу їх підтримують у цій думці. Король скористався цим,

Р. 81. – щоб підтримати бойовий дух своєї маленької армії за допомогою Бога, не нехтуючи й людською обачністю. Він не вичікував ворожого нападу у своєму таборі. Він зайняв висоти. Він наказав товаришам[1] (*il ordonna aux Towarisz*) розставити своїх списоносців на верхівках, щоб збільшити військо в очах неприятеля, який підходив вже до підніжжя гір. Він наказав своєму драгунському полку спускатися вниз повздовжно під прикриттям густого чагарнику. Ці драгуни, розпочавши зблизька раптовий обстріл ворожого авангарду, змусили той відійти. Польський ескадрон заповнив одразу цю

[1] Йдеться про один з гвардійських підрозділів в армії Собеського.

порожнину, інші прискорились, підійшли й дуже швидко вся армія вишикувалася у бойовий порядок, тоді як

P. 82. – списи товаришів, ще виднілися на пагорбах.

Невірні, не знаючи ще нічого про спуск і покладаючись на свою чисельність, почали наступ з криками та завиваннями, які, можливо, й справляли згубний ефект, але лише на тих бійців, які чули його вперше. Поляки його не злякалися, проте атака була страшною. Вони захиталися, однак король відновив лад і дозволив дати по невірних перший залп. Ті ще кілька разів кидалися у наступ, проте щоразу зустрічали стійкий опір. Король відправив один з загонів у засаду, щоб вдарити ворогів з флангу. На одному з пагорбів була влаштована батарея, яка розпочала обстріл супротивника. Це був саме той момент, якого король очікував, щоб розпочати контратаку у свою чергу. Ніколи

P. 83. – не було генерала більш рішучого та ніколи польські війська не виказували стільки відваги. Невірні, атаковані в лоб і з флангів, піддалися під тиском другої атаки, між ними зчинився безлад. Їх почали переслідувати до глибокого болота, де багато з них загрузли. Вони залишили від 14 до 15 тисяч загиблих на бойовищі. Тільки ніч врятувала решту. Нураддін похвалявся захопити короля й привезти того до візира. Однак, будучи ледь не захоплений сам, він приніс новину про свою поразку до табору під Збаражем.

Вражений візир бажав закінчити кампанію одним блискавичним ударом.

P. 84. – Він збирався самому йти на переможців, щоб завдати тим поразки, однак тільки після здобуття Теребовлі[1] (*Trembovla*), розташованої на межі з Поділлям. Ця фортеця з великими та гарними укріпленнями була побудована на скелі, доступ до якої був можливий лише через невеличку долину, обведену густими перелісками. Ця приступна сторона була захищена двома равелінами, оточених глибокими ровами, які повністю прикривали дорогу. Річка, що тече від Янова[2] (*Ianow*), глибока та мутна, майже повністю оточує цю скелю, що змушує військо розділятися на кілька частин, щоб розпочати облогу.

P. 85. – Кара-Мустафа сподівався захопити це місто до того, як Ян зможе його потурбувати. І, щоб якомога швидше здобути успіх, зберігши кров яничар, він вдався до м'якості перед застосуванням сили. Репутація коменданта його турбувала. Це був єврей-ренегат, який полишив закон Мойсея заради Ісусового заповіту й мав велику ненависть проти обрізаних, так, наче сам таким не був. Звали його Самуель Храновський[3] (*Samuel Chrasonowski*). Візир написав тому через Маковського, свого бранця, щоб той «не опирався йому у своєму завзятті захищати це місто, яке неодмінно буде захоплене, щоб він подумав, насамперед, про милість переможця й уникнув його гніву, щоб він піддався долі, котрої не зможе уникнути, тоді отримає поблажливе ставлення

---

[1] *Французькі географи пишуть Tremblowa. Вони мали б краще дізнатися про даний регіон цієї країни* (примітка з оригінального французького тексту).

[2] Нині село Долина Теребовлянського району Тернопільської області. Річка, згадана тут, називається Гнізна, ліва притока Серету.

[3] Ян-Самуель Храновський (?-1688) разом з дружиною Анною-Доротеєю стали керівниками та натхненниками героїчної оборони Теребовлі в 1675 р.

Р. 86. – до себе самого, до свого гарнізону та мешканців, і що, незважаючи на свої суворі настанови, Магомет проявляв милість, якщо бажав і особливо це стосувалося людей шляхетних».

Храновський склав подвійну відповідь. Першу Маковському з такими словами: «Я не здивований, що, перебуваючи в кайданах, ти й сам маєш рабську душу. Однак мене дивує те, що ти насмілюєшся говорити мені про милість візира після всіх страждань Підгайців і своїх власних. Прощавай. Найгірше, що я можу тобі побажати, це прожити подовше у своєму безчесті та в кайданах, яких ти достойний. Смерть, яку ти не захотів собі заподіяти, стала б занадто великою милістю для тебе».

Відповідь візиру була не менш гордовитою: «Ти помиляєшся,

Р. 87. – якщо гадаєш знайти тут золото. Тут є тільки трохи заліза та солдатів. Однак наша сміливість дуже велика. Не сподівайся, що ми здамося. Ти зможеш нас взяти тільки тоді, коли останній з нас загине. Іншу відповідь я тобі надам через жерла своїх гармат».

Розлючений візир був несамовитий від гніву й наказав знищити це місто за будь-яку ціну. Якщо йому бракувало шляхетності, то йому явно не бракувало хоробрості. Його часто бачили у траншеях, незважаючи на вогонь з міських укріплень, щоб відбивати яничар. Місто захищалося так, як і можна було очікувати. Те, що я збираюся далі розповісти, можна сприйняти за

Р. 88. – казку. Однак її підтверджують більш ніж достатньо фактів, у яких не доводиться сумніватися. Дружина коменданта-єврея, така ж прекрасна як і Юдиф, але більш винахідлива, не маючи змоги, за прикладом тієї, відрізати голову сплячого візира[1], проливала кров турків у нападах, які організовувала сама, керувала роботами та билася в проломах у мурах. Однак, що можуть сильні, коли слабкі, котрих набагато більше, не думають ні про що інше, як піддатися?

Храновський мав тут таку ж слабину, яка згубила Отея та Збараж. Знать, що переховувалася тут, бачачи пробитий пролом у мурі, який щогодини ставав ширшим, і уявляючи собі невблаганну лють візира, якщо вони не витримають штурм, втратила кураж. Її

Р. 89. – відчай був тим більшим, що не доводилося чекати на жодну допомогу. Проте вона помилялася, литовське військо, нарешті, приєдналося до поляків у таборі під Львовом. Король вирушив у похід, вливши до себе по ходу окремі загони Яблоновського. Армія складала тепер більше 33 000 чоловік. Однак допомога, про яку Теребовля нічого не знала, не могла нічим зарадити тій у тому тяжкому становищі, в якому вона перебувала. Перелякана шляхта, замість того, щоб продовжувати битися, як вона це раніше робила, передала свій страх офіцерам залоги і, призвичаєна до поділів верховної влади у сеймі, розглядала себе у такому крайньому становищі, як представницю всієї батьківщини. Вона привласнила собі право розпоряджатися міццю Теребовлі.

[1] Мається на увазі старозаповітна історія про Юдиф, яка вбила ворожого полководця Олоферна й тим врятувала своє місто від знищення.

Р. 90. – Єврейська героїня слухала ці промови без жодного зауваження. Все рішучішими ставали голоси за те, щоб здатися. Вона помчала до свого чоловіка, що бився поблизу пролому в мурі. Вона повідомила йому про все це посеред полум'я, яке вирувало навколо. Цей хоробрий чоловік негайно прибув на цю нараду боягузів. «Не знаю напевно, - сказав він їм, - чи ворог нас візьме. Однак я точно спалю вас у цій же залі, якщо ви наполягатимете на вашому ганебному намірі. Навколо знаходяться мої солдати з запаленими смолоскипами, готові виконати мої накази». Зважаючи на неминучу загибель, тим довелося знову взяти до рук зброю. Й вони намагалися загладити своє безчестя.

Візир не залишався у невіданні про підхід Яна й прискорював атаки. Місто вже витримало чотири штурми, сам Храновський

Р. 91. – хвилювався при думці про п'ятий. Його дружина сприйняла це справедливе занепокоєння за слабкість поганого віщуна. Жінка, яка одного разу звільнилася від боязкості своєї статі, стала більшим чоловіком, ніж її муж. Ця «римлянка півночі», озброївшись двома кинджалами, сказала своєму чоловіку: ось один я приготувала для тебе, якщо ти надумаєш здатися, а інший – для мене.

Саме в цей найскрутніший момент, нарешті, підійшла польська армія. Візир, не гадаючи, що король прибув сюди особисто, наважився дати бій. Один шпигун з польського війська відкрив йому очі. Він приніс тому листа, написаному власноруч королем і повідомив також, що умовні сигнали вже оголошені обложеним, котрі збирали

Р. 92. – рештки своїх сил, не тямлячи себе від радості. Візир зняв облогу, не наважуючись кинути на ваги свою долю з долею Яна. Однак битва була йому нав'язана, бо він прийняв своє рішення з великим запізненням. Він знову перейшов Янівську річку [мається на увазі річка Гнізна – Є. Л.]. Половина його війська перебувала на іншій стороні. Ян пішов у наступ, крикнувши переднім ескадронам: «Я прошу вас робити тільки те, що і я сам». Битва була довгою, турки довели, що маючи на чолі начальника, достойного їх, вони могли б посперечатися за перемогу. Вони втратили 7-8 тисяч чоловік і відступили під гармати Кам'янця.

Залоги тих міст, які були вже захоплені турками, не чекали на наближення помсти поляків. Вони залишали міста, щоб приєднатися до свого війська.

Р. 93. – Визволена Теребовля оцінила по заслугах стійкість Храновського. Йому було надано військові почесті. Винагорода його дружині обмежилася аплодисментами нації. Солдатам дано гроші бідної Речі Посполитої. Такої є постійна практика переможців для солдата – гроші чи землі.

Кара-Мустафа зрозумів, що велика чисельність, жорстокість, самовпевненість не дарують перемоги. Він зупинився на деякий час під Кам'янцем, а потім повернув назад до Дунаю. Він причинив багато лих Польщі через пограбування, спустошення, руйнування міст і фортець, а також через уведення в рабство величезного числа людей. Польща й донині не є країною купців.

Р. 94. – Лондон, спустошений чумою та пожежею в 1666 р., після страшної війни, був відбудований за три роки, набагато красивішим і зручнішим, ніж він був раніше. Міста Польщі, одного разу зруйновані, більше не відновилися. Однак всі ці лиха були нічим у порівнянні з тим, що візир міг би зробити. Він був на кордонах Речі Посполитої від липня. Досвідчений полководець з такими силами, які той мав, міг би дати свій закон у Варшаві й обернути всю Польщу на подобу турецьких провінцій. Або найменший результат, який він міг би отримати від своєї кампанії, це укріпитися в Руському воєводстві й отримати більшу підтримку в Україні та на Поділлі.

Р. 95. – Він володів Дністром, Кам'янцем і Хотином. Саме ця позиція й мала визначити долю Польщі в наступній кампанії.

Сейми звинувачували згодом Яна у тому, що він не розпочав облогу Кам'янця. Але це місто щойно отримало обоз з 700 підвод та яничарським підкріпленням. Пора року була пізньою, в країні бракувало харчів. За такого стану речей чи міг він розпочати облогу, коли наступ видихався, а успіх був сумнівним? Він обмежився спаленням сіл, хуторів і човнів, які використовувалися для підвезення провізії до міста. Він позбавив його людських і тваринних ресурсів,

Р. 96. – перевозячи їх на землі Речі Посполитої. Завдяки такому поводженню він готував повернення Кам'янця назад. Його слава загалом отримувала тріумф над стількома ворогами й при нерівності сил. Ця кампанія навчила слабкі нації, що не варто впадати у відчай, коли вони мають на чолі себе великих королів.

Армія розійшлася по зимових квартирах, а Ян збирався відпочити у Жовкві, місті в Руському воєводстві, що в трьох льє від Львова. Це була частина з майна Жолкевських, його предків по материнській лінії. Замок було побудовано, як справжній шедевр архітектури у країні, коли та була ще дитиною. Він [король – Є. Л.] надзвичайно прив'язався до цього місцеперебування.

Про бойові дії в Україні у 1676 р. та Журавненський мир

Р. 118. – Османська армія довго заповнювала ті порожнини, які попередні втрати змусили залишити. Вона наблизилася до Дністра тільки наприкінці серпня, нижче Хотина, де до неї приєдналися татари.

Польща, незважаючи на перемоги Яна, знаходилася під тягарем своєї руйнації. Вона зібрала 38 000 бійців у долині під Глинянами, неподалік Львова. Саме з цим малочисельним військом Ян виступив проти

Р. 119. – 200-тисячної орди. Королева супроводжувала його до Яворова (*Javarow*). Це не було простим засвідченням її ніжності. Народивши незадовго до цього в Кракові Терезу-Кунегунду Собеську[1], вона ледве

[1] Тереза-Кунегунда Собеська (1676-1730), народилася 4 березня. Пізніше вийшла заміж за курфюрста Баварії Максиміліана II. Їхній син Карл VII Альбрехт (1697-1745) був

здійнялася на ноги. Її слабкість, виснажливість подорожі та найголовніше небезпеки, які оточували її найавгустішого чоловіка, спричинили їй смертельно небезпечну хворобу. Король її кохав дуже пристрасно. Однак іншою дружиною, котрій він надавав перевагу, була Річ Посполита. Не гаячи часу, він продовжував свій похід, щоб захистити її. Дістався армії, він почав спостерігати за пересуваннями противника.

Ібрагім [турецький полководець Ібрагім-Шайтан-паша – Є. Л.], щоб збити його з пантелику,

Р. 120. – почав наводити мости через Дністер, роблячи вигляд, що збирається розпочати тут переправу. Однак згодом, перемістившись вище, він розраховував проникнути через Покуття і відрізати польській армії шлях до відступу. Ян не сподівався завадити цій переправі через ріку. Таке багаточисельне військо могло собі це дозволити, коли бажало цього, навіть розділившись на частини. Однак, приймаючи рішення, король хотів утвердити намір Ібрагіма, залишаючись у своєму таборі. Ібрагім, втративши багато днів в очікуванні, розламав свої мости, перетнув Буковину, щоб захопити Покуття.

Ян, почавши розуміти задум ворога, розробив план, виконання якого здалося неможливим всім його генералам: перенести й зафіксувати

Р. 121. – театр воєнних дій на кордонах Речі Посполитої. Щоб зберегти військо, він наказав побудувати укріплений табір. Вишневецький командував у центрі, Яблоновський на правому фланзі, Пац – на лівому…

Журавно, нікому не відоме містечко, збереже своє славетне ім’я

Р. 122. – у віках. Цей хутірець на Покутті, неподалік поєднання Свічі та Дністра, був захищений тільки земляним валом, не маючи жодних інших оборонних споруд. Панський будинок (тоді це був, як і сьогодні, один із Сапег) був обнесений ще одним укріпленням, схожим на перше, з чотирма невеличкими вежами, де розміщувалися гармати на випадок татарських набігів. У бік від міста підіймалася вгору долина, яка, починаючись від ріки, через півльє упиралася у великий ліс з високими корабельними деревами, що уривався досить глибоким болотом. З цього болота витікали доволі великі струмки, які, перетнувши долину між двома підвищеними краями, впадали

Р. 123. – в рови під містом і далі текли до Дністра. Ця ріка на протилежному березі була сповнена пагорбів на багато льє вище та нижче Журавна.

Християнська армія зайняла долину між містом і болотом. Її лівий бік упирався в місто та в Свічу, бурхливий потік якої, досить глибокий ще вчора, наступного дня був придатний для переходу вбрід у будь-якому місці. Праворуч від армії було болото. Ліс і Дністер – за спиною. Важливим питанням було укріплення фронту. Часу бракувало. Невірні могли з’явитися з хвилини на хвилину. Ян, щоб захистити роботи піхоти, перейшов Свічу, шукаючи ворога, напав на авангард, котрий був відкинутий. Але в момент,

---

проголошений імператором Священної Римської імперії й став одним з зачинателів війни за австрійську спадщину.

Р. 124. – коли вся долина вкрилася безмежжям ворогів на багато льє, він наказав відступити, зберігаючи лад і зупинив невірних ще на один цілий день. Цей час був дуже важливий для робіт із зміцнення укріплень, які він знаходив занадто слабкими. Військове мистецтво у всьому своєму різноманітті було йому знайоме. Редути і невеличкі форти, що зводилися на його очах, створили другу лінію оборони. Саме тоді він зробив остаточний вибір, вирішуючи долю Польщі, прийнявши рішення або загинути разом з нею, або зберегти її своєю славою. Найсміливішим офіцерам не бракувало страху. Бо хоробрості малувато там, де не вистачає сил. «Чи не я вас врятував, - казав він їм, - у таборі під Підгайцями, коли нас було тільки 24 000, тоді як

Р. 125. – нападників 100 000? Чи корона ослабила мою голову?» Він надихав людей надіями всупереч всім резонам цих сподівань.

Ібрагім, здивувавшись такому нахабству, згодом повеселішав. Він побудував своє війська дугою, на зразок лука, тятиву якого робив Дністер. На цьому просторі були і болото, і ліс, і польська армія, і місто, і великий струмок, який відділяв два табори. Це ще не все. Нураддін-султан, командуючи окремою від турків армією, перейшов ріку й зайняв череду гір, яка її оточувала. Всі комунікації були перерізані. Не буде більше обозів, допомоги, на яку б можна було сподіватися з Польщі. Коли уявити собі 38 000 чоловік, блокованих 200-тисячним військом, можна уявити собі 38 000

Р. 126. – жертв, які мають пасти від меча, а їхня батьківщина потрапити в кайдани. А якщо сказати, що їхня надія наважилась помірятися силами з цими труднощами, якими мають бути ці люди і яким має бути їхній король?

Вони прибули 21 вересня. 27 вересня розпочався вирішальний бій. Ібрагім наважився на битву, наказавши нести попереду великі оберемки фашин, щоб заповнити струмок, котрий відділяв два табори. Ян, замість того, щоб перебувати позаду укріплених ліній, постійно з’являвся на просторі перед побудованими укріпленнями. Цей сміливий маневр зупинив невірних за струмком. 29-го вони розпочали з більшою рішучістю. Корпус яничарів перейшов і атакував редути праворуч. Польські драгуни захищали їх

Р. 127. – так добре, що генеральна битва була призупинена.

Ян використовував все, що мистецтво війни мало найвеличнішого та найпотрібнішого. Не втрачаючи гордої впевненості, він гадав, що настала пора, не поступаючись гідністю, просити миру, який буде відкинуто, якщо умови будуть занадто тяжкими. Бідзинський і Корецький (*Bidinski & Koricki*) виступили в якості перемовників. Вони переговорили спочатку з татарським принцем. «Ми прийшли просити миру, - сказали йому вони, - за вашого посередництва. Ось ті умови, на які ми пристанемо. Щоб турок повернув нам міста, які він забрав, особливо Кам’янець, і щоб він припинив підтримувати заколот козаків».

«Вам не пристало б, - відказав хан, - говорити таким гучним тоном,

Р. 128. – коли ви самі чуєте гуркіт грому. Почніть виплачувати данину, яку Блискуча Порта вас зобов’язала, а ви самі погодились платити, коли вона вас

ледь не розчавили тягарем своїх військ. Після цього ми подивимося, яке з міст можна буде повернути своїм данникам».

«Те, що говорите ви про данину, - відповів Бідзинський, було даниною, яку нам нав'язали в той час, коли Річ Посполита була розідрана під владою слабкого короля. Той, хто править нами сьогодні, є сильним володарем. Це переможець під Хотином, якого ви добре знаєте. Річ Посполита загине разом з ним, перед тим як стати данницею якоїсь могутньої держави. Любов до миру, якого ви самі потребуєте,

Р. 129. – покликала нас сюди. Ми не маємо ні листів, ні прохальних облич. Однак наша хоробрість зможе кинути виклик всім. Тож залізо нам дістане мир, якщо в переговорах буде відмовлено». Сказавши ці останні слова, він витягнув свою шаблю до половини. Цей жест розлютив хана. Бідзинський був хоробрим, але чи був він мудрим?

Турецький генерал очікував у своєму наметі на результат цієї конференції. Коли він дізнався про неї, він дав знати хану, що треба перервати переговори і що поляки спочатку повинні просити пробачення за свою перемогу під Хотином і за бунт, за який він і прийшов їх покарати, ніж ще чогось хотіти.

Р. 130. – Поляки, не сподіваючись більше ні на що, шукали сил для виходу зі скрутного становища та слави. 8 жовтня принесло їм велику небезпеку. Їхній правий фланг був знову атакований, і під час битви нураддін переправився через Дністер вплав нижче гирла Свічі, яку також подолав і напав зліва. Центр залишався непорушним, спостерігаючи за переміщеннями Ібрагіма, який очікував сприятливої нагоди для генерального наступу. Однак такої миті не випало. Обидві атаки, хоча й досить запеклі, були відбиті. 3 000 невірних загинуло тут. Татари знову перейшли ріку, а турки струмок.

Ібрагім, відчуваючи складність перемоги, волів докласти більше майстерності до своїх

Р. 131. – атак. Армію, яку він блокував, він хотів взяти в повну облогу. Було прорито траншеї, немов перед містом. Сім високих кавальєрів [земляних насипів – Є. Л.] було зроблено тут. Це робота, на яку були здатні лише турки. Посеред цих робіт можна було побачити намети Ібрагіма, який надихав все це будівництво. Важка артилерія незабаром розмістилася на батареях. Гармати, які вивергали 48-фунтові ядра[1], працювали над польським табором з ранку до вечора, розносячи на шматки людей і коней. Генерал-майора Гебровського (*Gebroski*) оплакали тут. Над ним було зведено поховання на зразок античних римських. Ядро прошило наскрізь королівський намет. Його [Яна III Собеського – Є. Л.] просили перенести подалі або, принаймні, прикрити земляним насипом.

Р. 132. – Можливо, за інших умов король і погодився на цей засіб безпеки, однак в цій ситуації він відмовився. Коли небезпека стає найбільшою, саме король має розділити її зі своїми підданими, які жертвують собою більше заради його слави, ніж для своєї. Декілька найголовніших офіцерів, які вже було викопали собі сховища, вилізли з них, доводячи свою сміливість.

[1] Французький фунт дорівнює близько 0,5 кг, тобто ядра важили десь 24 кг.

Тим часом турецькі траншеї продовжували сміливо просуватися далі й наближатися до ретраншементів. Ян наказав вирити контртраншеї. Тут можна було побачити те, чого ще не бачили. Дві армії йшли одна на одну під землею. Хоча битва принесла полегшення полякам, їхнє становище вкрай погіршувалося. Фураж, який вони нагромадили у таборі, закінчувався. Поблизу був ліс, який

Р. 133. – використовували як останній засіб, щоб годувати листям коней. Листя змішували з невеличкою кількістю зерна. Однак скоро залишилися майже голі дерева. Ці дерева, точніше найтонші гілочки, також служили їжею. Людям жилося не краще. Роздавали тільки хліб у таких злиднях. Це все, що залишалося. Король жив, як простий солдат. Артилерія, змушена відповідати на вогонь супротивника, вичерпала запас ядер. Навіть пороху почало не вистачати. Той, що привезли з Данцига, затримався у Львові. Якщо в постійних нападах, які були відбиті, невірні мали великі втрати, то християни втратили ще більше, зважаючи на пропорцію їх

Р. 134. – малочисельності. Радзивілл і Потоцький, ці визволителі, яких очікували з такою нетерплячістю, вели 10-тисячне свіже військо. Однак жодна допомога, жоден обоз не міг сюди потрапити. Бракувало всього, за винятком куражу. І кожна година могла стати фатальною.

Королева, що одужала у Варшаві, намагалася надати підтримку королю та королівству. Вона зібрала сенаторів у своєму палаці. Вона пояснила їм страшний стан речей. Всі висловились за скликання посполитого рушення…

Р. 135. – Ібрагім, сподіваючись отримати перемогу за допомогою голоду й бажаючи зберегти мусульманську кров, відправив до короля двох пашів і 24 яничарів, які не мали у своїх руках нічого, крім довгих білих палиць, єдиної зброї, коли вони не мають наміру битися. Турки здивувалися, що християни

Р. 136. – в повному мирі вийшли до своїх «друзів» з шаблями на боці. Депутати повідомили Яну, «що сераскир добре знає про злидні у таборі, що жодна допомога їм неможлива, що розумний володар вирішив би здатися через закон потреби, що відчай призведе до ще більшої загибелі армії, що жоден не врятується, що великий правитель не збирається робити нових завоювань у Польщі, що він вимагає тільки виконання Бучацького трактату, котрий було порушено, що Польща, як данниця житиме віднині спокійно під його високою протекцією, так само як і татари, козаки та всі інші». Вони присягалися своїми бородами та

Р. 137. – вусами стосовно порятунку польської армії, пропонуючи себе в заручники до того часу, поки вона не перейде знову Дністер, після того, як укладе мир, більше вигідний, ніж перший».

Ян відповів, що, «якщо в договорі міститиметься хоч найменша згадка про обов’язкову данину, як у попередньому, він не укладе жодного миру, і що, якщо сераскир наполягатиме на цьому пункті, він проситиме відмовитися від нього по той бік струмка, де місця цілком достатньо, щоб вишикувати свої війська у бойовий порядок, і тоді вони разом поміркують зі зброєю в руках». Депутати віддалилися, дорікаючи тому за всю ту кров, що могла б пролитися.

Треба сказати, що гордовитість короля не підходила до тієї

Р. 138. – скрути, у якій він перебував. Він наказав підрахувати харчі. Їх вистачило б тільки на чотири дні. Він наказав атакувати ворога на світанку, щойно зійде ранкова зоря. Він згадував, що ніколи раніше не відчував такого хвилювання, подібного до того, яке було тієї ночі. Він думав, що саме він втягнув Річ Посполиту у цю війну, що саме він наполіг на такому плані кампанії, всупереч думкам генералів, що всі його перемоги виявляться даремними, якщо бракуватиме саме цієї, що тепер треба буде або загинути від голоду, або піти в наступ на орду зі 180 тисяч чоловік, маючи лише 30-тисячне з невеличким військо, що, зрештою, замість того, щоб продовжувати бути героєм

Р. 139. – своєї країни, він, можливо, стане її руйнівником. Однак, коли він подумав про порятунок армії, то згадав про ганьбу Бучацького трактату. Його душа сповнилася рішенням ризикнути всім.

Того, хто не знає сили хоробрості та перемінливості долі, варто навчити сподіватися. Ян був надзвичайно вражений побачити перед світанком тих двох пашів, які виступали перед ним з грізними промовами напередодні. Сцена змінилася протягом ночі через непередбачуваний хід подій.

Яничари ще на початку кампанії обурювалися, що не бачили султана чи, принаймні, візира на чолі себе. «Вони віддаються задоволенням, - казали

Р. 140. – вони, - тоді як ми страждаємо через них. Над нами поставили простого сераскира, щоб нами командувати, так, начебто ми не достойні битися на очах нашого імператора. Ми, ті, які створили імперію».

Форсовані марші, які вони робили, щоб оточити поляків, постійні роботи, без вирішальної битви, все це викликало посилення невдоволення, й ось-ось міг спалахнути заколот.

Татари, з’явившись на кордонах Речі Посполитої, замість того, щоб іти в її глиб і збирати данину, робили тільки слабкі наскоки. Вони розглядали Польщу, як

Р. 141. – свій головний склад, і не хотіли, щоб та, перетворилася на турецьку провінцію, бо тоді вони б мали поважати її кордони. Ян добре знав їхнє прагнення і тому, щоб ще зменшити їхні наскоки, не маючи пороху, він пустив проти них у хід іншу зброю – золото. Він наказував з ним спочатку прийти до їхнього начальника, перед тим як турбувати Ібрагіма, й старався, щоб про це дізналися. Хан не піддався на це, однак підозра була посіяна.

Також занепокоєння було посилено тим, що Ібрагім щойно дізнався про відправлення могутніми християнськими державами своїх послів, котрі мали вести переговори про замирення або загрожували початком війни. Деякі з них, такі як посол Франції маркіз де Бетюн[1], англійський посол

Р. 142. – мілорд Хайд, вже прибули до Львова й просили дозволу у турецького генерала, щоб проїхати до табору короля.

Інша новина займала генерала ще більше. Армія московитів виступила в похід, щоб закріпитися в Україні та визволити Польщу. Це був наслідок

[1] Варто зазначити, що надзвичайний посол Людовіка XIV у Польщі в 1676-1692 рр. маркіз Франсуа-Гастон де Бетюн-Сюллі (1638-1692), що виконував цю важливу місію, був одружений з Луїзою-Марією де Лагранж д’Аркієн (бл.1638-1728), старшою сестрою польської королеви Марисеньки, дружини Яна III Собеського.

секретних переговорів Яна. Також, зрештою, змінилася погода (було вже 28 жовтня, 38-й день блокади), зарядили дощі, які йшли вже довгий час,

P. 143. – повернення додому було неблизьким, а харчів могло й не вистачити такій кількості людей. Всі ці умови змусили Ібрагіма поступитися тим пунктом мирної угоди, який було неприємно чути полякам, і він дав знати Яну.

Ібрагім мав дуже широкі повноваження та чіткий наказ закінчити цю довгу війну найбільш вигідно, як тільки можна. Він не наполягав більше на данині. Однак він диктував, або, принаймні, підправляв решту умов. Він вимагав спочатку, щоб Польща уклала союз з татарами проти московитів, які йшли їй на підмогу. Ця вимога викликала жах і була негайно відкинута, як несправедлива та нездійснена. Це був той момент, коли ледь знову не взялися за зброю. Ібрагім, спочатку вибухнувши гнівом проти

P. 144. – такої делікатності неприятеля, якому він, як гадав, робив милість, зрештою, заспокоївся й повернувся до умов більш пристойних, котрі було погоджено…

P. 148. – Угоду було підписано 27 жовтня.

Ібрагім не вдіяв нічого, що міг здійснити з такими силами. Ян зробив набагато більше, маючи свої. Коли він

P. 149. – переходив Дністер, вся Європа звинувачувала короля в зухвальстві й вважала, що тому кінець. Герої краще розуміються поміж собою. Великий Конде ним захоплювався й вітав у своїх листах.

Однак, якщо подумати про причину цієї такої довгої війни, хто наважиться хвалити суворі рішення? Козаки скаржилися, але їх не чули, і вони повстали. Можна було їх заспокоїти справедливістю та добротою. Суворість їхніх панів кинула тих у вир 38-річної війни. Турок цим скористався, й кожна кампанія відкривала домовину для Польщі.

Coyer Gabriel François, abbé. Histoire de Jean Sobieski, roi de Pologne. – Varsovie-P.: Chez Duchesne, Libraire, 1761. – T. II. – 386 p.

Про похід Яна III Собеського на Язлівець у 1684 р.

P. 8. – Король очолив армію й пішов до Язлівця (*Jaslowiecz*). Це було друге місто Поділля перед тим, як турки захопили цю прекрасну провінцію. Вони спалили місто, зберігши тільки замок. Той був гарно захищений

P. 9. – і досить великий, складався з восьми широких веж, розташованих на скелі, яку річка з Янова[1] (*Janowf*), перетворила майже на острів. У підніжжя скелі можна було побачити пояс з невисоких мурів, з чисельними квадратними вежами такої ж висоти. Саме сюди головним чином і потрапила бомба, яка розворотила цей форт, де перебувало 530 яничарів і 13 гармат.

[1] Мається на увазі село Долина Теребовлянського району на Тернопіллі (до 1960 р. - Янів), яке розташоване над Серетом, лівій притоці Дністра, однак Язлівець стоїть на іншій річці – Вільховець.

Об’єкти навколо нього можна тільки уявляти. Гуркіт цього вибуху прокотився всією Європою.

Coyer Gabriel François, abbé. Histoire de Jean Sobieski, roi de Pologne. – Varsovie-P.: Chez Duchesne, Libraire, 1761. – T. III. – 408 p.

Габріель Бонно де Маблі[1] про міжнародну політику щодо України в 1670-х рр. і діяльність Петра Дорошенка (1761)

P. 48. –

Мир у Журавні

Дорошенко, ватажок запорозьких козаків, перекинувся разом зі своєю нацією під протекцію Мехмеда IV. Поляки, васалами яких вони були, позбавили їх будь-яких прав і, щоб покарати за це віроломство, відправили на їхні землі військо, яке мало наказ їх спустошити. Султан поспішив прийти на допомогу своїм новим підданим. Він увійшов до Поділля в 1672 р., обложив і взяв Кам’янець за дуже короткий час, атакував Лемберг в Чорній Русі (*Lemberg dans la Russie Noire*) і привів поляків до такого смутку, дійшовши аж до Бучача, що мир тут і був підписаний 18 жовтня 1672 р.

Михайло-Корибут, польський король відступив значну частину Поділля Порті й зобов’язався сплачувати щорічну данину в 22 тисячі дукатів і ставитися до козаків, як до друзів. Річ Посполита, оговтавшись від першого переляку, не захотіла підписувати цей соромний договір. Військові дії відновилися і успіхи славетного короля Собеського змусили Великого Правителя укласти новий договір у Журавні на Бористені[2] 15 жовтня 1676 р.

Бучацька угода, укладена між Михайлом-Корибутом і Мехмедом IV, віднині розглядалася, як недійсна і щорічна данина в 22 тисячі дукатів була скасована. Кам’янець відійшов до турків з

P. 49. – навколишньою частиною Поділля, у якій найбільшими є міста Язлівець і Меджибіж. Поляки залишалися господарями частини України, яка розташована на правому березі Бористену, а Порті діставалася *Cominra* [Кам’янеччина - ???] та інша частина України, що була передана Дорошенку. Ця частина є тією, що розташована на лівому березі Бористену та належить сьогодні російському двору.

[1] Габріель Бонно де Маблі (1709-1785), історик, філософ і дипломат, один з відомих діячів французького Просвітництва, сповідував республіканські ідеї.

[2] Журавно розташоване на Дністрі. Очевидно, сплутавши Дністер і Дніпро, назви яких досить схожі, Маблі й «розташував» це містечко на Бористені.

Щоб правильно зрозуміти цю статтю, треба нагадати, що у козаків пішло небагато часу, щоб розкаятися в тому, що вони піддалися під протекцію Порти. Їхній генерал, завжди неспокійний і незадоволений від того, що здійснив, підмовив їх піддатися царю, який прийняв їх із задоволенням до числа своїх підданих. Такою була причина війни, що спалахнула між Росією та Оттоманською імперією і закінчилася тільки в 1679 р. з відмовою Мехмеда на користь царя від частини України, котру він отримав, домовляючись у Журавні. Можна побачити в другій главі цього твору статті, які Польща та Росія узгодили з приводу України.

Я відзначу мимохідь, що це було несуттєве досягнення для держави взяти козаків під свою протекцію. Татари за походженням і незвичні до дисципліни, вони найчастіше приносили лихо своїм друзям, ніж своїм ворогам. Вони спричинили в Польщі тисячі жахливих війн і ця Республіка не мала добрих взаємин з

Р. 50. – Портою аж доти, доки їх не позбулася. Цар Петро I наважився вчинити щось подібне стосовно козаків лівого берегу Бористену. Тільки знищивши їх, можна зупинити хід їхніх повстань і заколотів…

Порта та хан Малої Татарії обіцяють з усіх сил захищати володіння Речі Посполитої Польської. Вони зобов’язуються навіть, якщо вона на це погодиться, повернути під її владу ті провінції, які були відняті в неї московитами. Здається, що саме через цю останню умову Великий Правитель бажав підштовхнути поляків здійснити вигідну для себе диверсію й атакувати московитів, з якими вони мали тільки договори про перемир’я, й повернути Київ, Смоленськ і т. д. Дивіться другу главу цього твору. Річ Посполита Польська була дуже виснажена, щоб розпочинати нову війну, а Порта, уклавши за два роки по тому мир з Росією, не опікувалася більше тими поверненнями, щодо яких вона робила обіцянки полякам…

Р. 62. – В 1670 р. цар Олексій Михайлович мав однак договір з ханом Малої Татарії. Той зобов’язувався не чинити більше нападів ні на Україну, ні на Росію, не забувати жодного з титулів царя, пишучи до нього, й не надавати жодної допомоги, прямої чи непрямої, його ворогам. Цар, у свою чергу, обіцяв відправляти щорічно подарунки хану

Р. 63 – та сплачувати тому кожного року 60 000 імперіалів. Я гадаю немає потреби пояснювати моєму читачеві, що Росія зітхнула з полегшенням після цієї данини.

Mably Gabriel Bonnot de, abbé. Le droit public de l’Europe, fondé sur les traités, par Mr. l’Abbé de Mably. Avec des remarques historiques, politiques & critiques par Mr. Rousset. – Amsterdam & Leipzig: Chez Arkstee & Merkus, 1761. – T. II. – 414 p.

Розділ, присвячений Україні та козакам, з праці Самуеля фон Пуфендорфа[1] «Вступ до історії найвідоміших держав і країн, що існують в даний час у Європі», перекладеній і доповненій Антуаном-Огюстеном Брюзеном де ла Мартін'єром[2]

P. 292. –

Про Україну та козаків

Історія козаків є настільки змішаною з історіями Русі (=Росії), Польщі та Туреччини, що здається їхнім природним додатком. Країна, зайнята козаками, називається Україною, що значить «кордон, окраїна», й розташована між Росією, Польщею та Малою Татарією. Козаки, що мають татарське походження, складають чисельний народ, який прийнято поділяти на три гілки, кожна з яких має назву у відповідності до місця проживання. Оскільки вони на своїй мові річкові скелі називають «порогами» (*Porovie*), то одну частину козаків, що мешкають поблизу дніпровських (бористенських) порогів, називають запорожцями (*Sa-Porovi*). Інша гілка включає до себе козаків, що живуть по обох берегах Дону чи Танаїсу, тому й називаються донськими. Й, нарешті, ті, що мешкають поблизу Яїку, належать до третьої гілки, й називаються козаками яїцькими.

Козаки запорозькі живуть вздовж Бористену й з'явилися близько 1500 р. в обширних степах навколо цієї ріки. Вони, нарешті, об'єдналися після того, як багато постраждали впродовж двох чи трьох століть від татар, котрі у середині XIII ст. наводнили Кипчак (*le Kapschak*) [тобто кипчацький або половецький степ – Є. Л.]. Це було в ту епоху, коли міць татар, що була вражаючою завдяки простору підкореної ними країни, почала занепадати. Багато їхніх володарів змагалися між собою за велику владу та славу, обертаючи зброю одне проти одного. Росіяни та поляки скористалися цими сприятливими обставинами, втручаючись у ці війни. Козаки, які стільки настраждалися від цих незручних сусідів, постійно шукали можливості, щоб їм помститися. Дуже часто в цьому вони досягали успіхів й отримували

[1] Самуель фон Пуфендорф (1632-1694), видатний німецький історик, роботи якого були широко відомі в Європі. Як важливе джерело своїх історичних студій вказував праці Пуфендорфа козацький літописець Самійло Величко.

[2] Антуан-Огюстен Брюзен де ла Мартін'єр (1683-1746), французький перекладач, просвітник, енциклопедист.

переваги, що їх все більше надихали. Ставши сміливими та винахідливими, вони часто нападали на татар і розбивали їх у постійних сутичках.

Р. 293. – Росіяни та поляки спостерігали з задоволенням за тим, як їхній спільний ворог знесилюється потужним військом, що не вимагає від них ні допомоги, ні підтримки. Козаки жили тоді, не маючи жодного зв'язку зі своїми сусідами, - вільні, незалежні, вони вели війну з татарами, бажаючи лише помсти.

Росія почала, у свою чергу, ставати небезпечною для своїх сусідів. Цар Іван Васильович (*le Czar Iwan Basilowitz*) мав надзвичайну хоробрість і величезне марнославство. Поляки, які боялися його більше, ніж татар, задумали поєднатися з козаками як із друзями, котрі можуть бути для них корисні, за потреби. Вони їм [поляки козакам – Є. Л.] запропонували цей альянс й урочисто заприсяглися у своїй протекції на сеймі 1562 р. Умови цієї конфедерації були наступними: Польща сплачує козакам певні кошти, щоб мати завжди напоготові гарний армійський корпус, придатний для захисту. Їм [козаків – Є. Л.] було відведено цілу країну, що розташована між Бористеном і Дністром, на кордонах з татарами, разом з містом Трахтемировом (*Tretimirow*), яке знаходиться на правому березі Бористену в 10 чи 12 льє від Києва. Ця провінція була тоді пустельною та занедбаною, через часті набіги татар. Ті почали старанно обробляти землю, яка дуже скоро віддячила їм своєю родючістю. За короткий час вся ця країна змінила обличчя, й була прикрашена великими містами та гарними селами. Українська провінція (*la Province d'Ukraine*) стала однією з найпрекрасніших у Польщі.

Козаки розглядалися впродовж майже століття, як один з найміцніших захисних мурів Польщі. Росіяни й татари не могли вирушити в жоден похід, щоб не зустріти на своєму шляху козаків. Ці останні не боялися навіть турків, доходячи аж до Константинополя та грабуючи й спустошуючи береги Чорного моря в тих краях. Вони вправно користувалися маленькими острівцями, що містяться на Бористені нижче водоспадів. Посеред великого числа цих острівців є такі приховані, що висадитися на них неможливо, якщо не знати таємничих підходів, поміж яких дуже легко заблукати. Саме на таких найвіддаленіших островах вони [козаки – Є. Л.] тримали свої корабельні майстерні та військові склади. Тут вони лаштували час від часу невеличкі флоти, складені з типу суден, що належать до напівгалер. Вони перетинали все Чорне море, грабуючи, спалюючи, розорюючи великі ділянки узбережжя з селами та містечками, де вони змогли висадитися.

За найголовнішого начальника вони визнавали лише свого гетьмана, який був головнокомандувачем як у цій провінції, так і у війську. Будучи незалежним від великого гетьмана коронного цей ватажок разом з козаками діяв на свій розсуд, проте рідко він не узгоджував з Короною ті заходи, які збирався здійснити. Він не був ні її підданим, ні підлеглим, котрий змушений виконувати накази. Це був союзник, конфедерат, якого використовували з користю й вели за його допомогою господарство довгий час. Той генерал, якого обирали поміж собою козаки, мав походити з їхнього

середовища й не міг отримати цієї відзнаки інакше, ніж пройшовши поступово різні сходинки у їхньому війську. Як поляки стримано не ставилися до військової допомоги, яку їм надавав цей народ, вони намагалися зберегти його підтримку, таку важливу для себе. Але ці необроблені степи,

Р. 294. – які вони дали йому колись, стали тепер скультивованими й перетворилися на предмет зазіхань польських сеньйорів. Вони почали привласнювати мало-помалу в Україні маєтки, які включали в себе великі землі. Нова отримана власність в цій країні приносила їм прибутки набагато більші, ніж землі, якими вони володіли деінде. Вони намагалися все більше й більше отримувати від родючої землі різноманітних благ, які вона могла їм подарувати.

Призвичаївшись трактувати за рабів селян, що жили на їхніх землях у Польщі, вони забажали поводитись таким чином і з козаками. Вони [поляки – Є. Л.] вимагали від тих, хто був очевидним підмурком їхніх надбань, панщини та інших робіт, притаманних кріпацтву. Козаки не могли знести цього ярма, яке так суперечить їхній волелюбній вдачі. Поляки намагалися їх змусити до цього силою, але цей народ взявся за зброю та попросив протекції у турків і Росії. Таким було зерно війни, що тривала більше двадцяти років і яка була такою згубною для Польщі, бо ті, хто слугував для неї раніше захистом від турка, тепер воювали на його боці й відчинили ворота королівства. Росія шукала засобів перетягнути їх [козаків – Є. Л.] на свій бік. Оскільки польська Україна руйнувалася впродовж цієї війни, ті почали устатковуватися в Україні російській. Розглянемо ці події більш детальніше.

Йдеться не лише про володіння землею чи землеробську працю, що призвело до великого сум'яття. Призвичаєні робити набіги на турків, вони [козаки – Є. Л.] часто поверталися з них із великою здобиччю. Справа зайшла так далеко, що турки, роздратовані польськими козаками, поскаржилися на них Стефану Баторію, королю Польщі, й загрожували оголосити війну Польщі, якщо він їх не вгамує. Цей монарх захопив козацького ватажка й скарав його на горло за те, що той розірвав мир і наразив королівство на війну[1]. Були створені приписи, щоб утримати цей народ у чіткій дисципліні й завадити йому грабувати купців на кордоні та вести постійні невеличкі війни з сусідами. Все це було передбачене в конституції Польського королівства 1590-го року. Але вона їх не зупинила, й шість років по тому нова конституція постановила знищити козаків і приєднати їхні землі до королівського престолу[2]. Однак у війні, яку поляки вели проти шведів та інших ворогів, вони мали потребу в козаках. Тому ті були винагородженні за добру службу й знову повернули собі королівську ласку в 1601 р., як про це говориться в цьогорічній конституції. Але вони не могли й надалі жити в спокої, тому необхідно було поновити закони, які мали б їх стримувати. Король Сигізмунд III і сейм у 1611 р. постановили, щоб козаки без їхнього дозволу не використовувалися б у війні,

[1] Тут йдеться про Підкову.
[2] Маються на увазі репресії проти козаків після повстання Наливайка.

крім випадків, коли Речі Посполитій загрожувала б найбільша небезпека. В 1613 р. було виряджено кількох генералів польської армії проти них і названо їх ворогами держави[1]. Здається, козаки трохи заспокоїлися, принаймні, в 1618 р. щодо них обмежилися лише забороною розоряти сусідні країни. Конституції 1620-го, 1624-го та 1628-го років дають змогу зрозуміти, що вони повернулися в межі своєї звичайної служби. Попри все, знаходимо під 1616 р. звістку про те, як вони ходили у морський похід на Босфор, увійшовши навіть до протоки, що відділяє Чорне море, спалюючи та грабуючи села, й

Р. 295. – викликавши тривогу в Константинополі. Турки виставили проти них невеличкий флот. Обидві морські армії простояли нерухомо одна проти одної доти, доки не сіло сонце, без жодної активної дії. Незабаром козаки відступили разом з усім награбованим майном. Проте незабаром вони повернулися з більшими силами й захопили нову здобич. Слабкість, в якій перебувала тоді Турецька імперія дозволила їм безкарно здійснити ці напади. Мурад IV, ще зовсім юний, жив тоді під опікою своєї матері. Мабуть, не варто дивуватися тому, що вони [козаки – Є. Л.] приносили туркам стільки горя, подібно тому, що татари чинили в Польщі під час своїх набігів. Напади козаків турбували Мурада навіть у сералі. На них скаржилися польському послу, який гордовито відповідав, що козаки не роблять нічого надзвичайного, оскільки й останній похід татар на Польщу був дозволений урядом великого правителя. Як це явно відкрилося після того, коли зазначене рішення було знайдене в обозі татарського хана. Мурад дорікав власним воєначальникам за те, що ті не могли належним чином забезпечити охорону столиці.

Трохи згодом козаки розпочали новий набіг з двома сотнями своїх галер, й поки оттоманський флот перебував у порту, вони просунулися вперед аж до колони Помпея[2]. Таким чином вони закрили підвезення продовольства, яке щоденно надходить з Чорного моря. Повідомляли також в той час, що поляки мають 30-тисячний корпус на кордоні. Порта направила [до поляків – Є. Л.] одного ш'яу (*un chiaoux*) [тобто посланця – Є. Л.] з щонайвигіднішими пропозиціями, аби лише ті пообіцяли приборкати козаків, примусити їх дотримуватися миру та припинити напади. Султанський ш'яу спочатку був зустрінутий прихильно, й вже були готові укласти мир, коли отримали звістку, що десять тисяч татар вторглися на Поділля. Замість того, щоб підписати мир, ш'яу вирядили з погрозами, дорікнувши йому за відступництво турків. Розрив здавався неминучим, проте каймакам знайшов засіб владнати справи. Він відправив нового посланця – молдавського воєводу – й таємно уповноважив його зіграти роль посередника між Портою та Польщею. Він виконав це доручення й схилив поляків на свій бік. Вони затвердили мирний договір і

[1] Мається на увазі сеймова постанова про утихомирення козаків, які пограбували маєтки польської шляхти. У відповідності до неї, великий коронний гетьман Станіслав Жолкевський, спираючись на підтримку великих магнатів, мав розставити польські залоги по Дніпру від Києва до Черкас.

[2] Колона з білого мармуру, що височила на європейському березі Босфору, виконуючи роль морського орієнтиру.

пообіцяли зупиняти в майбутньому напади козаків, а також відправити посла до Константинополя. На виконання цієї угоди поляки, щоб дати заняття козакам, спрямували їх проти росіян, а польський посол погодився з обов'язком, щоб його нація сплатила за всі роки татарам 20 тис. флоринів, та видавала їм, слідуючи старовинним домовленостям, по 6 тис. пар чобіт на рік. У відповідь на це татари заприсяглися не приходити до Польщі у якості ворогів і навіть послужити Речі Посполитій у війнах, які вона буде вести, лише б вони не були спрямовані проти двору Оттоманської імперії.

Війна проти Росії була досить тривалою. Владислав Великий повів її з такою перевагою, що росіяни змушені були шукати підтримки у турків. Козаки тоді розпочали робити нові напади на Туреччину, що зумовило новий розрив між Портою та Польщею в 1634 р. Мир був укладений того ж року між Польщею та Росією, а також між Короною та Портою. Польський сейм, що відбувся наступного року щонайсуворіше заборонив козакам ходити на турецькі землі.

Р. 296. – Однак право, яке було порушене цими постановами, могло передвіщати лише спалах люті, який би вони проявили за найменшого приводу. Найменше охолодження взаємин між Портою та Польщею могло їм дати привід для відновлення своїх походів, хоча вони не збиралися його навіть чекати постійно. Тож Владислав, роздратований тим, що всупереч мирним домовленостям, вони не припинили робити набіги на турків і готують на них нові походи, пішов на крайні заходи, щоб їх приборкати. Придворна рада переконала його, що найкращим засобом, щоб утримати в покорі націю, котра ніколи раніше не підкорялася встановленому уряду, було б повернення її власних зусиль на землеробство, замість зброї. Це принесло б користь, зрештою, як їм самим, так і батьківщині. Згідно з цим рішенням, Конецпольський, великий коронний гетьман Польщі, побудував у 1637 р. у місці злиття Самари та Бористену фортецю Худак або Кудак [Кодак – Є. Л.], щоб краще накинути вуздечку на цю націю. Цей захід не мав бажаного ефекту й спричинив великі насильства. Наступного року був засуджений на смерть Павлюк, їхній ватажок. Вирок був виконаний у Варшаві. В той же час у них було відібрано місто Трахтемирів і скасовані їхні привілеї. Вони жили якийсь час спокійно, але найбільше викликало їхнє обурення те, що їх перестали трактувати як військовий стан, і вони не шукали більше нічого іншого, як скинути польське ярмо. Така нагода випала дуже швидко. Чаплинський (*Czaplinski*), підстароста чигиринський (*Vice-Gouverneur du territoire de Czehrin*), і Хмельницький (*Chmielniski*) мали між собою суперечки з приводу ділянки землі. Останній був людиною шляхетною зі знатного литовського роду, але, не маючи змоги більше залишатися на батьківщині, де був позбавлений шляхетства, він вирушив на Україну. Козаки визнали його своїм ватажком і підняли прапор заколоту. Вони переховувалися по лісах. Їхнє число постійно зростало, сила поверталася до них. Вони були готові битися з поляками та збирати нову здобич.

Ян-Казимир, наступник Владислава, не бажав втягуватися у цю війну й відправив до них польську знать, яка не мала успіху в цій справі. Козаки, підтримані татарами, здійснили похід аж до Замостя (*Zamoska*), яке розташоване лише в двадцяти льє від Варшави, й стали володарями Києва, де Хмельницький розташував свій двір. Король, змушений нацією вирушити проти козаків, мав велику переконаність, що їх розіб'є. Раз ця війна йому видалася дуже витратною, він оголосив, що не буде жодної пощади переможеним. Козаки вели цю війну лише заради того, щоб повернути собі володіння давніми привілеями, які в них були забрані, щоб отримати свободу, яку вони мали раніше й розглядалися у Польщі не як раби, а як союзники. Королівська рада Владислава зробила непробачну помилку, напоумивши цього короля довести козаків до відчаю. Ведучи справи інакше, вони б могли завжди мати напоготові гарне військо, або проти турків, коли хотіли б вдатися до репресій у випадках нападів татар, данників Порти, на землі Речі Посполитої, або проти росіян, які б намагалися скористатися слабкістю уряду, що відвоювати кілька провінцій. Страх, який турки мали від козаків, змушував

Р. 297. – їх утримувати в спокої татар. Потім Польща, що обернула козаків на своїх підданих, пошкодувала про це, позбавившись тієї сили, якої часто потребувала.

Козаки, не в змозі більше зносити того ярма, яке поляки їм накинули, піддалися під владу іншого правителя, запропонувавши свої послуги росіянам. Олексій Федорович (*Alexis Foederowitz*) [звичайно, мається на увазі Олексій Михайлович – Є. Л.] успішно скористався цими людьми, щоб зробитися господарем Києва. Оливський мир, підписаний в 1660 р., мав звільнити поляків від такого могутнього ворога, як Карл-Густав, король Швеції, поклавши свої останні зусилля на продовження війни проти Росії, щоб знову повернути собі частину країни, яку вони втратили. Перемир'я, яке цар підписав у Москві на 13 років у січні 1667 р., передбачало між іншим, що Україна, розташована по той бік Бористену, відійде до Росії, а цьогобічна частина, тобто на захід від цієї ріки, залишиться під Польщею. Також росіяни утримуватимуть Київ впродовж двох років, по завершенню яких вони його повернуть полякам. Й, нарешті, запорозькі острови, що знаходитимуться під владою обох держав, слугуватимуть для цих країн захистом від їхніх спільних ворогів. Росія знайшла підстави ухилитися від повернення Києва. В 1672, в 1674 рр. це було предметом нових конференцій, але й вони не мали успіху.

Під час переслідування, яке козаки зазнали в правління Владислава, одна частина польського козацтва вирушила в Росію й почала тут освоювати там цілинні та безлюдні землі. Ще одна частина сформувала військовий корпус з 6 000 чоловік і мала намір йти на службу до короля Персії. Коли вони прибули на Дон, то разом з місцевими козаками поступили на службу до царя. Вони разом з ними об'єдналися, щоб штурмувати Азов (*Asoph*), господарями якого вони стали, розташувавши тут арсенал і склади.

Але повертаюся до козаків польських. Після перемир'я, укладеного в 1667 р. між Росією та Польщею, козаки піддалися туркам й заохотили тих оголосити війну Речі Посполитій. Турки при допомозі козаків взяли

Кам'янець в 1672 р. З цього часу козаки назавжди стали ворогами поляків. Хоча в Польщі й зберігся звичай тримати військовий загін одягнений та озброєний як козаки, що носить це ж ім'я.

Козаки, що пішли на службу до Росії, були спочатку ласкаво прийняті, їм урочисто обіцяно при дворі, що буде збережено їхній спосіб життя, без запровадження жодних податків, під якою б то не було назвою чи приводом. Зі свого боку, ті зобов'язувалися тримати завжди напоготові добре вишколений корпус піхоти для служби Росії. Козаки, які не могли ніколи залишатися у спокої, не змогли панування росіян сприйняти краще за панування поляків. Найменше зазіхання на їхню свободу призводило до жахливих потрясінь у державі. Більше того, кажуть, що війну між турками та поляками, у якій Польща втратила Кам'янець, спричинили саме козаки. Цар, боячись, щоб турки після підкорення Польщі, не вирушили на його землі, відправив полякам на допомогу 20 тис. чоловік, спрямувавши в той же час на Крим

Р. 298. – загони донських козаків і запорожців. Турки наголошували, що козацька нація (*la Nation des Cosaques*) буде вільним народом під протекцією Порти. Козацтво розділилося, як можна було бачити, деякі з них піддалися великому правителю, й оттоманський двір вірив, що згодом зможе поширити свою владу на всіх козаків.

Звернімося до історії козаків Дону. В часи, коли Росія в царювання Олексія вела війну проти Польщі, Юрій Олексійович Долгоруков (*George Alexiowitz Dolgorucki*) заправляв на Україні. Цей вельможа намагався примусити в 1665 р. козаків здійснювати військовий похід набагато довше, ніж це було зазвичай, але вони відмовилися йому підкорятися, й пішли разом зі своїм ватажком. Долгоруков відправив за ними кілька загонів, щоб привести їхнього ватажка на ім'я Разін[1] (*Razin*), якого наказав повісити. Цей акт жорстокості дорого коштував Росії. Стенька Разін (*Stankorazin*), його брат, забажав помститися. Через свої інтриги він почав підбурювати козаків до заколоту, вимагаючи свого визнання у якості їхнього ватажка. Це відбувалося в роки сильного сум'яття всередині царства. Скориставшись смертю царського сина, він звинуватив бояр, що начебто вони були призвідцями смерті царевича[2]. Переконавшись, що народ досить легко збунтувати проти дворянства, він вирушив зі своїми загонами у похід на Волгу. Перейшовши Яїк, він вийшов до Каспійського моря й розпочав грабувати прилеглі краї. Перси та росіяни навіть об'єдналися разом проти нього й уклали між собою угоду про спільні дії. Але, бажаючи, щоб він склав зброю, йому було просто оголошено амністію. Повернувшись на Дон, він не залишався довго у спокої. Він почав переконувати людей, що царевич (*le Czarowitz*) не помер. Він, начебто передбачаючи, що може бути вбитий боярами, звернувся до Разіна по допомогу проти несправедливості своїх гонителів. Така проста хитрість дозволила тому здобути велике число прихильників. Незабаром він став на чолі стотисячного війська. Спочатку він заволодів Царицином (*Zaritza*) на

[1] Мова йде про Івана Разіна, старшого брата відомого очільника повстання.
[2] Мається на увазі раптово померлий син Олексія Михайловича Олексій (1654-1670).

Волзі, розбивши російську армію, що вирушила на допомогу цьому місту, захопив Астрахань, місто дуже багате й славне своєю торгівлею, й вивіз звідти всі багатства і здійснив дуже жорстоку різню всіх військових, яких тут знайшов. Багато інших міст зазнали такої ж долі. Його загони, яким він дозволяв все що завгодно, здійснювали жахливі безчинства. Стенька Разін не припиняв публічно оголошувати, що він не складе зброї, доки не звільнить росіян від тиранії бояр. Завдяки цьому його військо постійно збільшувалося.

Найвищі вельможі двору зрозуміли, що мусять докласти всіх зусиль, щоб зупинити цю повстанську армію. Долгоруков, якого так ненавидів Стенька Разін, вдався до цілком виправданих заходів, намагаючись розбити загони бунтівників поодинці. Полонені, захоплені ним, одразу відправлялися на шибеницю чи позбавлялися життя іншими жахливими способами. Стенька Разін, бачачи, що його військо почало швидко танути, замислився про власну безпеку. Він сподівався знайти прихисток у Корнила Яковлева (*Corneille Jacolof*), козацького гетьмана [правильніше назвати його отаманом – Є. Л.], який доводився йому хрещеником. Але той залишався вірним російському престолу, тому наказав заарештувати Стеньку Разіна та відправити його до Москви разом з Фролкою (*Frolka*), його братом. Вони обидва були покарані, як злочинці проти його величності, і їм відтято голови в 1679[1] р. Всі ті, хто намагалися очолити

Р. 299. – рештки повстанців, загинули від рук власних солдатів. Таким чином, закінчилося це козацьке повстання, яке наробило стільки переполоху при російському дворі.

Не всі козаки слідували за Стенькою Разіним. Залишався великий загін вірний Росії. Дорошенко (*Dorosensko*) однак завжди був на чолі козаків, що не підкорялися Польщі. Її уряд уклав мир в 1676 р. з турками[2] й відновив свою владу над всією Україною, що розташована по західний бік Бористену. Але її південна частина, яка підкорялася Дорошенку, відійшла до великого правителя. Російська армія повела наступ на цю частину України й заволоділа нею, зокрема й кількома містами цієї провінції, що належали Польщі. Дорошенко був захоплений під час цього завойовницького походу, і його смерть, нарешті, поклала кінець тим потрясінням, які він спричиняв[3]. Турки знову вторглися в Україну в 1678 р, захопивши кілька міст. Однак за умовами миру, яким вони мали слідувати, вони [турки – Є. Л.] змушені були відмовитися від козаків, які перебували під їхньою протекцією[4]. У війні, яку російський уряд повів в 1685 р. проти турків, він умовив козаків приєднатися до свого війська[5]. Російський генерал, який припустився великих помилок в цій експедиції, перекинув всі провини за невдачу на козацького гетьмана, який був позбавлений посади й засланий до Сибіру.

---

[1] Очевидна хронологічна і фактична помилка, Степана Разіна було після тортур четвертовано в 1671 р., його молодший брат Фрол був страчений в 1676 р.

[2] Мається на увазі Журавненська мирна угода.

[3] Як відомо, Дорошенко помер в 1698 р., набагато пізніше, ніж це уявляв собі автор.

[4] Йдеться про умови Бахчисарайського миру 1681 р.

[5] Насправді, кримський похід, про який тут говориться відбувся в 1687 р.

Його місце успадкував Мазепа (*Mazeppa*), який також належав до козацької нації. Це був надзвичайно обдарований чоловік, який здобув освіту в Польщі й мав неабиякі здібності в знанні словесності. Цей козацький генерал (*Général des Cosaque*) зробив попервах великі послуги Петру Великому, тому монарху, який після завоювання Азова довірив йому нагляд за Україною[1]. Швидкість завоювань Карла XII дуже сильно вразила козацького генерала, й він почав плекати надію, що з допомогою цього видатного володаря він зможе повернути своїй батьківщині її колишню свободу, яку та колись мала. Він прийняв рішення домовитись з ним. Але ці інтриги були викриті. Частина його військових загонів були розгромлені Меншиковим, якого Петро Великий відправив, щоб спостерігати за діями козаків. Багато поміж цих невдах, які опинилися в полоні, були піддані тортурам, а інші знайшли свою смерть на вістрі меча. Ця обставина зумовила те, що Карл XII не отримав від козаків тієї допомоги, на яку розраховував. Мазепа був при ставці Карла XII й супроводжував цього правителя аж до Бендер. Російський двір вимагав видачі цього генерала у великого візира. Але його смерть, що наступила в той час, завадила цьому, хоча Карл XII перебував тоді у досить поганих взаєминах з оттоманським двором, тому що був здатний на все, аби не допустити видачі Мазепи. Петро Великий вирішив привести козаків до того ж стану, що й решта його підданих. Але він так і не встиг виконати свій задум і помер.

За домовленостями між Росією та Польщею, вся та частина України, яка була розташована на західному березі Бористену, залишалася, як і раніше, за цим королівством. Однак ця країна вже не була такою квітучою, як в ті часи, коли нею володіли козаки. Ми можемо розглядати відтоді як справжній осередок козаків лише ті землі, що лежали на схід від Бористену, які простиралися з одного боку до річки Десна, котра впадає в цю велику ріку, та до Самари, яка розмежовує нині землі козаків і кримських татар.

Р. 300 – З іншого боку Бористену ця територія доходить до міста Білгорода та до гір, що знаходяться поблизу струмків Сіверського Донця.

Країна козаків – це велика рівнина, яку перетинає велика кількість гарних річок і чудових лісів. Саме це робить цю землю такою багатою на все, що потрібно для життя. Тут збирають великі врожаї збіжжя, овочів, фруктів, видобувають віск і мед. Пасовиська в цьому краї неперевершені. Худоба тут має такі умови, як ніде в Європі. Річки дуже багаті рибою. Єдина вада, що не дозволяє цій країні стати надзвичайно багатою, це брак сполучення з морем.

Козаки високі на зріст і міцної статури. Вони витривалі, кмітливі, невтомні, сміливі, мужні, щедрі й завжди готові пожертвувати всім заради своєї свободи. Їхні жінки вродливі й мають привабливий стан. Чоловіки та жінки одягаються на польський манер, за винятком шапок, які трохи відрізняються від тих, що носять поляки. Зброя козаків – це шабля й рушниця. Їхні загони складаються лише з піхоти. Їхня мова складається з

[1] Очевидна фактична помилка, завоювання Азова відбулося в 1696 р., тоді як Мазепа гетьманував з 1687 р. й просто зберіг свою посаду з початком активної політики Петра I.

суміші польської та російської, але набагато ближче до першої. Вони сповідують ту ж релігію, що й в Росії. Хоча поміж них знаходиться досить велике число католиків і навіть лютеран.

Донські козаки живуть вздовж Дону від південного берега річки Гнилий Донець [нині Мертвий Донець – Є. Л.], яка тече зі сходу і впадає у Дон навпроти міста Гниловська [зараз в межах Ростова-на-Дону – Є. Л.], до впадіння цієї ріки в Палюс Меотид (*Palus Méotide*) [Азовське море – Є. Л.]. Вони мають майже таку ж подобу, що й козаки України, ті самі схильності та вади. Одяг чоловіків і жінок тут подібний до того, що носять загалом люди в Росії. Татари, які відокремилися від загального тла кипчаків і склали частину мешканців, з котрих пізніше вийшли донські козаки, осіли на берегах Палюс Меотид та на островах Дону неподалік гирла ріки. Згодом вони воювали з татарами й багато разів турбували своїми набігами на їхні землі. Ці козаки оселилися по берегах Дону в 1549 р., користуючись протекцією Івана Васильовича та маючи ті самі умови життя, що й козаки бористенські під Польщею. Вони мали свого осібного гетьмана, подібно запорожцям. Однак зі сходженням на трон Петра II ця посада була скасована. Можна побачити багато прикладів їхнього неспокійного характеру, який часто спонукає їх братися за зброю.

Донські козаки сповідують грецьку релігію, як і росіяни. Проте вони часто ігнорують принципи цієї релігії. Вони проживають у багатьох містах і селах вздовж зазначеної ріки, береги якої дуже родючі. Але вони не поширюються на значну відстань у цій країні, тому що тут відчувається брак питної води в багатьох місцях і досить мало дерев. Цей народ займається скотарством і землеробством, але він ніколи не пропустить можливість пограбувати своїх сусідів. Їхня зброя подібна до тієї, якою користуються запорожці. Їхні військові загони складаються лише з піхоти. Всі їхні міста та поселення на лівому березі Дону добре укріплені й обнесені дерев'яними мурами

Р. 301. – на випадок нападу кубанських татар, з якими вони ведуть безперервну війну.

Яїцькі козаки походять з тієї частини давніх мешканців кипчацьких степів, які підкорили узбережжя Каспійського моря після того, як татари спустошили їхню батьківщину. Розпорошені на великому просторі між Яїком і Волгою, вони харчувалися з риболовлі та того, що могли здобути, вдаючись до піратського ремесла. Їхнє число постійно зростало, вони почали займати південні береги Яїку, тоді як вплив татар в цьому краї почав зменшуватися. Ці козаки охоче піддалися росіянам, після того як ті підкорили собі Астраханське ханство.

Ці козаки дуже нагадують всіх інших, хоча вони не такі кремезні і їхнє життя більше пов'язане з сільським господарством. Зазвичай, вони одягаються в одяг, зшитий з товстого, грубого білого полотна, з вузькими рукавами. Ці плаття спускаються до колін. Взимку вони одягають поверх своїх довгих одежин овечі кожухи. Їхні чоботи, зроблені зі шкіри, подібні до російських, але у їхньому фасоні можна побачити багато перських рис. Їхні шапки круглі, а по краях обшиті хутром. Жіночий одяг не сильно

відрізняється від чоловічого, за винятком плаття, яке є довшим і вужчим. Влітку вони ходять з непокритою головою.

Яїцькі козаки мешкають у великих селищах вздовж правого берегу Яїку, починаючи від 50-го градусу широти аж до впадіння ріки в Каспійське море. Харчуються вони овочами та збіжжям, яке дбайливо вирощують. Їхня мова є сумішшю татарської, калмицької, а також давньої мови цієї країни. Все це створює особливе наріччя, яке дозволяє їм розуміти різноманітні татарські племена, що проживають по сусідству. Оскільки вони ведуть безперестанну війну з каракалпаками та татарами Казахської орди, то ретельно укріплюють всі свої поселення ровами та дерев'яними мурами, щоб захистити себе від нападу ворогів. Впродовж зими вони сидять у своїх житлах, приготувавшись до оборони, тому що татари часто на них нападають. З поверненням весни вони лаштують свої човни і йдуть грабувати все східне узбережжя Каспійського моря, щоб захопити здобич у татар.

Їхня зброя – шабля, лук і стріли. Лише в правління Петра Великого вони познайомилися з вогнепальною зброєю, але їм не дозволяється її використовувати, крім зимового періоду, коли необхідно захищатися від татар. Коли крига на річках починає скресати, вони повинні здати цю зброю в Яїцький городок [нині Уральськ в Казахстані – Є. Л.], місто, розташоване на правому березі Яїку. Управитель, котрий має тут своє місцеперебування, здійснює нагляд за козаками й отримує від них зерно, віск, мед і худобу, які вони повинні постачати щорічно у вигляді данини. Крім нього, в них є також власні ватажки, які правлять ними у відповідності до стародавніх звичаїв.

Більша частина цих козаків сповідують тепер грецьку релігію, яка прийшла до них з Росії. Але в них зберігається багато залишків магометанства та навіть язичництва. Вони живуть у доброму порозумінні з калмиками, підданими контаїша[1] (*Contaisch*), які приходять торгувати з ними на східний берег Яїку. Берега цієї ріки дуже

Р. 302. – родючі. Вони вкриті, починаючи з витоків Яїку, великим лісами. Впродовж літа дерево рубають тут у великій кількості і сплавляють вниз за течією до Яїцького городка та до Каспійського моря.

Pufendorff Samuel de. Bruzen de la Martiniere Antoine-Augustin. Introduction à l'histoire moderne, generale et politique de l'univers; ou l'on voit l'origine, la révolution & la situation présente des différents Etats de l'Europe, de l'Asie, de l'Afrique & de l'Amerique: Commencé par le Baron de Pufendorff, augmentée par M.Bruzen de la Martiniere. Nouvelle édition, revue, considérablement augmentée, corrigée sur les meilleurs auteurs, & continuée jusqu'en mil sept cent cinquante. – P.: Chez Merigot, Grange, Hochereau, Robustel, 1756. – T. IV. – 640 p.

[1] Титул місцевого правителя, як правило, використовується у формі «хунтайджі» або «контайші».

З листів французького короля Людовіка XIV своєму послу Жану-Віктору де Безенвалю барону де Брюнстатту[1] за 1709 р.

Р. 38. – Новини про підкорення Мазепи здаються дуже знеціненими звістками з Голландії, бо вони запевняють, що цей генерал був залишений своїми людьми, коли він повідомив їм про своє рішення перейти на бік шведського короля… Підпорядкування генерала Мазепи шведському королю принесе тому мало користі (14 і 24 січня).

Р. 39. – Мені здається, що Мазепа не дуже добре продумав свої кроки; якби він хотів зберегти свої скарби, переходячи до шведського короля, він не мав би допустити, щоб вони були пограбовані росіянами з такою легкістю, з якою вони це зробили, як кажуть, після його відходу (31 січня).

Армія шведського короля тане як сніг, його головна надія на допомогу козаків і татар (21 червня).

Nordmann Claude J. Charles XII et l'Ukraine de Mazepa. – P.: Librairie générale de droit et de jurisprudence R.Pichon et R.Durand-Auzias, 1958. – VIII+87 p.

З праці Анрі-Філіппа де Лімьє[2] «Історія Швеції в правління Карла XII» (1721)

Про рішення Карла XII вести свою армію в Україну

Р. 27. – Але скоро новою причиною для неспокою стало переміщення козаків. Шведський король дізнався, що генерал Мазепа приєднався до конфедерації [антишведської – Є. Л.], надав добре укріплене місто Білу Церкву великому генералу Сенявському[3] та вирушив до нього на чолі 20-ти чи 25-

[1] Жан-Віктор де Безенваль де Брюнстатт (1671-1736), або Йоганн-Віктор-Петер-Жозеф Безенваль, офіцер і дипломат швейцарського походження на французькій службі. Прислужився Людовіку XIV в багатьох дипломатичних місіях. З 1707 р. по 1709 р. виконував посольську місію при дворі шведського короля Карла XII. Відмовляв останнього від походу на Росію в 1708 р. Після його початку перебував у Гданську й регулярно інформував Версаль про перебіг подій.

[2] Анрі-Філіпп де Лімьє (?-1725), історик і геральдист, народився у Голландії в гугенотській родині французів-емігрантів. Відзначився низкою досліджень з актуальних питань європейської історії.

[3] Адам-Миколай Сенявський (1666-1726), видатний польський державний і військовий діяч, великий коронний гетьман з 1706 р. Останній представник магнатського роду

тисячного війська, тоді як в цьому напрямі рухався й 20-тисячне з'єднання московитів. Тож він вирішив відтіснити ці окремі військові корпуси

Р. 28. – до того, як вони зможуть зблизитися для узгодження своїх дій, та розмістився між ними таким чином, щоб вони абсолютно не мали змоги поєднатися. З цією метою, полишивши московську дорогу, якою гадали цей володар піде далі, він раптово звернув праворуч вздовж кордонів Польщі, взявши шлях до Бористену...

Р. 39. – Протягом кількох днів цей володар був не впевнений у тому, який шлях йому варто було обрати, розмірковуючи, чи він має переслідувати ворога тією дорогою, якою той пішов, чи йому варто йти прямо на Москву, щоб штурмувати цю столицю. Цей останній намір був, ймовірно, найбільш впевненим для руйнування Московської імперії і саме так спочатку міркував вчинити король. Але раптово він змінив свій задум, отримавши певні звістки від генерала Мазепи, з яким він вже довгий час підтримував секретний зв'язок. Він прийняв рішення рушити на Україну, сподіваючись підняти там козаків на повстання, яке б могло послабити царя.

Отже, це було 15 серпня, коли Карл,

Р. 40. – залишивши Могилів зі своєю переможною армією, перейшов згадану ріку [Дніпро – Є. Л.], котра відділяла Литву від Московії. Йому не було вчинено жодного спротиву, московити перебували на віддаленні звідси 8 годин шляху. Він взяв напрямок на Чернігів, що на Десні, маючи завжди праворуч Бористен. 27-го його величність підійшов до Високого[1], що на маленькій річечці Проні. Тут він дізнався, що неприятель відступив, розділившись на кілька загонів, і що один з них знаходиться у містечку Чауси (*Czanski*), що генерал-лейтенант Гольц[2] перебуває у 4 льє далі з рештою військ, що генерал Іфланд вирушив з 7 полками на Україну і що цар отаборився разом з піхотою поблизу Мстиславля. Саме тоді волохи, що служили шведам, наштовхнулися на загін московських драгунів з 160 чоловік, розгромили його й взяли у полон 12 в'язнів, разом з одним майором на ім'я дю Кей, з французької нації.

Згадка про спустошення загонами козаків і калмиків за наказом Петра I міст і сіл на шляху наступу шведів

Р. 57. – Козаки та калмики робили набіги навколо, щоб спалити всі поселення, через які повинні були проходити шведи. Дуже часто відбувалися зіткнення з тими і іншими нападниками…

Сенявських. В 1702-1704 рр. керував придушенням повстання Семена Палія на Правобережжі. Підтримував листування з Мазепою. Після зречення в 1706 р. Августа II Сильного був одним з кандидатів на престол Речі Посполитої. Противник Лещинського.

[1] Нинішнє село Високе Чауського району Могилівської області в Білорусі.

[2] Генріх фон дер Гольц, прусський найманець на царській службі.

Р. 59. – Отже, його шведська величність, розсудивши, що всі ці маленькі сутички лише підточать його сили, не давши жодної переваги, вирішив повернути війська на південь, щоб іти на з'єднання з генералом Мазепою в Україну. Тому він мав московитів з одного боку, крім того, дороги перерізалися лісами та болотами. Але, будучи в невіданні про всі ці складнощі, після триденного відпочинку у своєму таборі, він розпочав цей згубний марш, під час якого не виказував жодної втоми від тих тяжкостей, що його армія витримувала впродовж трьох тижнів.

Про надходження до Франції звісток щодо подій в Україні та Польщі й очікування французького політикуму на повний розгром військ Петра I

Р. 84. – Подорожні, що приходили з України, переказували, що московити самі там [поблизу Лісної – Є. Л.] втратили 20 тисяч найкращого війська та більше тисячі офіцерів, не рахуючи поранених, поміж яких 5 тисяч вже ніколи не будуть спроможні взятися за зброю. Вони казали також, що шведський король зупинився в 12 льє від Стародуба у гарній країні, а московити за два льє від нього, маючи між собою та ним сильну річку; що ті отримали наказ замінувати укріплення Бихова, щоб їх підірвати у випадку, якщо будуть змушені залишити це місто; що генерал Мазепа приєднався до шведського короля разом зі своєю армією і що відбулося кілька сутичок з московитами в різних місцях, котрі закінчилися для тих дуже невдало. До цього також додавали вони новину, якій ми не сміли вірити без підтвердження, але про яку вони запевняли як правдиву, що начебто генерал Шереметєв[1] з 40 тисячами татар і козаків був цілковито розбитий.

Й ось посеред всіх цих суперечностей дізнаємося, що генерал Левенгаупт був розгромлений і поніс дуже значні втрати. Але навіть в цьому нещасті, коли він потрапив до рук московитів, не можна не відзначити його гарного поводження та чеснот, завдяки яким він зміг виплутатися звідти. Він перебував

Р. 85. – з жменькою людей в оточені 60-ти чи 80-ти тисяч ворогів, на невигідній ділянці та в країні, де не мав жодної підтримки, а кожен по рух стримувався вітром і снігом. Однак він бився протягом 11 годин з ранку до ночі, не будучи здоланим. Це стало можливим завдяки його надзвичайній обережності. Лише побачивши, що його втрати вже склали 3 тисячі чоловік і що вони є суттєвими для короля, його хазяїна, і що подібне загрожує для решти його війська, він вирішив за краще пожертвувати ворогу свої вози та дати можливість насолодитися заволодінням його артилерією, і відкинув московитів, котрі наступного дня почали наступ, щоб завершити свою справу. Але шведський генерал скористався ніччю, щоб відступити,

[1] Борис Петрович Шереметєв (1652-1719), генерал-фельдмаршал, перший в Росії граф, найближчий сподвижник Петра I.

спаливши вози та заклепавши гармати, які не міг забрати, і вивільнивши, таким чином, коней для пришвидшення свого відходу.

Польща впродовж цього часу страждала від найстрашніших лих. Крім війни, яка спричинила повну розруху в усіх провінціях, тут жорстоко панувала чума, особливо у Варшаві, де померло в цьому столичному місті 15 340 осіб з 20 червня по 20 вересня. Тож війська тут перебували у бездіяльності, чи то через повселюдну заразу, чи то через те, що очікували завершення переговорів з французьким посланцем з приводу угоди, про яку я вже говорив [про можливу підтримку Лещинського Францією – Є. Л.]. Їх успіх повністю залежав від сили шведської зброї, задіяної проти московитів. Було очевидно, що, якщо шведський король,

Р. 86 – котрий відігнав московитів від Польщі та далеко заглибився у їхню країну, зможе покласти край могутності царя, як він на це сподівався, все, звичайно, буде швидко вирішено на користь Станіслава. Однак цей володар, що з таким трудом отримував звістки від шведського короля, мав відомості такі незначні та суперечливі, що не знав на що йому наважитися. То казали, що шведи одержали повну перемогу над московитами, то – що це московити мають значну перевагу над шведами. В такій невизначеності було не до розваг, треба було налагодити безперервний зв'язок зі шведським королем. Ось чим зайнявся король Станіслав.

Він вийшов з Мальборка наприкінці жовтня, збираючись зібрати докупи свої сили в Литві. Генерал Крассау[1] вирушив туди також з Польської Пруссії з шведським корпусом, яким він командував. Коли цар дізнався про цей намір, він наказав генералу Гольцу з 18 тисячами московитів йти на з'єднання з графом Сенявським, щоб воювати проти Станіслава або ж, принаймні, завадити його сполученню з шведським королем. Тож генерал Крассау просунувся вперед, щоб завадити цьому об'єднанню. Але, не дочекавшись генерала конфедератів, він вирушив на пошуки короля Станіслава, який йшов на Волинь, маючи намір, після отримання 7-тисячного шведського підкріплення, котре він очікував з Риги, йти назустріч обом ворожим генералам, щоб дати їм баталію, навіть, якщо на той час вони вже з'єднаються. Загони, споряджені київським воєводою[2] та паном Смігельським[3], що завжди були напоготові, постійно тримали у напрузі коронне військо. Вони атакували його ар'єргард, вбили значне число поляків, взяли у полон два загони та забрали більше 200 возів. З іншого боку, великий литовський маршал Сапега[4] захопив півтори тисячі козаків біля Сокаля. Граф Сенявський, врахувавши це, відрядив кілька загонів своєї армії, розташувавши їх у Туробіні[5] (*Torabin*) та Замості (*Samoz*), щоб

[1] Ернест Крассау, або Крассов (1660-1714), прусський найманець на шведській службі.
[2] Йдеться про Юзефа Потоцького (1673-1751).
[3] Адам Смігельський (бл. 1635-1716), староста гнезненський, згодом прибічник Лещинського.
[4] Ян-Казимир Сапега, великий литовський гетьман, прибічник Лещинського.
[5] Містечко, нині село в Білгорайському повіті, Люблінського воєводства Польщі.

зайнятися цими військовим з'єднанням. Він отаборився тут сам трохи пізніше, щоб вирушити на литовців, які ще начебто перебували, як він гадав, у Сокалі. Але, провівши там лише деньок, він дізнався, що ті знову відступили за Буг, тому він не матиме можливості з ними зустрітися.

Про бойові дії 1708-1709 рр. в Україні та роль у них Мазепи

Р. 90. – Зважаючи на те, що його вікторія поблизу Лісної не була такою довершеною, як сам він наголошував, цар наказав князю Меншикову слідувати поспішно за генералом Левенгауптом з частиною своєї армії. Але той вже з'єднався при своєму відступі з 8-тисячним драгунським загоном королівської армії генерала Реншильда, тож інший, не наважуючись нападати, просто слідував за ним, йдучи в Україну, як я вже раніше казав. Саме тоді необґрунтовано подавали, начебто князь Меншиков був розбитий цими двома шведськими генералами.

Протягом всього цього часу король перебував у Чернігові[1], дуже сумуючи за цим втраченим поповненням. Втратою, через яку він журився найбільше, було загублення всіх харчових і військових припасів, яких він так сильно потребував і без яких не міг тепер здійснити нічого значного. В тому обозі нараховувалося 6 000 бочечків пороху, 1 000 возів, навантажених зброєю та мушкетними кулями, 20 000 мішків борошна,

Р. 91. – значна кількість одягу та інших необхідних речей. Але король, розважений любов'ю до нього солдатів, вирішив, що ця перешкода не зможе йому завадити, тим більше він знаходився в країні багатій і родючій, де не було нестачі ні в чому для прожитку. Це стало предметом переговорів, які король проводив з генералом Мазепою, про секрет яких я збираюся зараз повідомити.

Цей генерал ніс колись військову службу в Польщі. Він був знайомий з королем Станіславом і дуже пов'язаний з інтересами його дому через ті благодіяння, які він звідти отримав. До того ж, уже довгий час козаки насилу зносили тягар московитів. Коли вони побачили шведського короля по сусідству з собою, то ледве вже могли приховати своє невдоволення. Мазепа, який тримав їх під своєю рукою, вступив у секретну змову з його величністю й обіцяв тому, що незабаром приєднається до нього зі своїми загонами. Щоб посприяти тому у виконанні своєї обіцянки, король сам просунувся ще ближче. Якби цей задум виявився успішним, а граф Левенгаупт не був розгромлений, можна сказати, справа царя була б приречена на поразку. Один Мазепа міг привести королю 40 000 воїнів та граф Левенгаупт вів сюди 12 000. Цього було б цілком досить із тими загонами, що він вже мав, щоб сформувати надзвичайно сильну армію, яка б мала значну перевагу над ворожим військом. Але цар, маючи певні підозри

[1] Як відомо, до Чернігова шведські війська не вступали.

стосовно намірів Мазепи, наказав так уважно стежити за ним, що викрив всі його задуми. Він навіть перехопив

Р. 92. – кілька його листів, чому й спорядив проти нього князя Меншикова, на чолі великого армійського корпусу.

Тим часом козаки відправили до царя якогось депутата, щоб поскаржитись тому на тиранічне поводження його міністрів і генералів, яке ті, здійснювали щодо них, і попросити захисту своїх привілеїв. Пан Войнаровський, небіж генерала Мазепи, був тим, кому доручили це завдання. Вони не могли обрати жодної іншої особи, яка була б здатна так розсердити царя, вже переконаного у секретних інтригах його дядька. Тому, запроторивши цього посланця до в'язниці, було вирішено скарати його на смерть. Жодна людина не знала більшої небезпеки, зважаючи на звичай Москви, коли дуже недалеко від ув'язнення до страшних мук. На щастя, Войнаровський знайшов кількох друзів, які допомогли йому обманути пильність своїх вартових. Він врятувався з в'язниці й вирушив до Мазепи, щоб знову поєднатися з ним. Той, насамперед, наказав зайняти своїм загонам кілька важливих місць, а потім попрямував до табору шведського короля з кількома офіцерами та 500 кіньми. Це було все, що міг він привести, щоб не бути викритим московитами, які отаборилися між шведським королем і ним, та уникнути зустрічі з князем Меншиковим, який просувався сюди на чолі 15- чи 20-тисячного війська.

З наближенням цього князя більша частина козаків підкорилася йому, а інші – розсіялися. Лише загін, приведений Мазепою, приєднався до шведів. Решта, кількістю до 6 000 чоловік, укрилися в Батурині, звичній резиденції цього генерала та однієї з

Р. 93. – найукріпленіших фортець в Україні. Князь Меншиков їх переслідував до сюди, взяв це місто штурмом, піддав його розграбуванню та наказав перебити всіх козаків, які тут укривалися, за виключенням кількох офіцерів, котрих наказав колесувати живцем наступного дня. Все це пояснюють тим, що їхній генерал обіцяв віддати це місто шведському королю. Князь Меншиков знайшов тут 100 гармат, дуже багато військових припасів і величезні скарби, які належали Мазепі. Цар, щоб помститися за цю зраду, наказав опублікувати постанову, у якій обіцяв винагороду тим, хто доставить йому того мертвим або живим. В той же час він надіслав наказ своїм військам негайно рушати в Україну, переслідувати всіх бунтівників і не жаліти жодного з них. Більша частина міст, сусідніх із Батурином, були обернені на попелища, як і ця фортеця. І всі те багатоденне перебування тут московитів сповнило цей край кривавою різаниною та жахом.

Шведський король спочатку волів вирушити в похід їм на допомогу, але йому заважали болота та річки, якими ця країна вкрита. До того ж, дуже важко було йти в таку надзвичайно холодну пору. Квартируючи в цьому місці, згаданий монарх втратив всі ті переваги, які він отримав після угоди з Мазепою, за якою цей генерал зобов'язувався постачати харчі його армії та значне число військових загонів. Однак, розуміючи, що холод не мине,

оскільки був уже листопад-місяць, не маючи більше змоги опиратися своєму нетерпінню виступити на захист козаків, своїх

Р. 94. – нових союзників, він вирішив переправитися через Десну, незважаючи на всі обставини, які мали б стати йому на заваді. Береги тут були такими похилими, що доводилося спускати солдатів на мотузках, які потім повинні були переправлятися на плотах. Попри це, король здійснив це на виду у ворогів, які перебували на іншому березі числом 4 000 драгунів і 2 000 піхоти. Генерал-майор Штакельберг керував атакою шведів. З 15 сотень, які були для цього виділені, залишилося тільки 8 сотень, які зберегли здатність діяти, через те, що бракувало плотів, а московити вели без упину щільний вогонь зі своїх батарей. Дуже важко описати ту жахливу бійню, яка відбулася в цьому бою. Залишилося тільки 5 чи 6 плотів, здатних до переправи, які могли перевозити щонайбільше 400 чоловік. Однак шведи навіть з таким маленьким числом спромоглися вдало переправитися на інший берег, яким вони оволоділи, а московити змушені були вночі відступити із значними втратами. Можна судити про запеклість цього невеличкого бою з того, що було випущено по шведському солдату втричі більше пороху та свинцю з іншого берега, ніж з того, де він був. Тож доводилося йому зі шпагою в руці довершувати вигнання московитів. Похмурість дня та глибина річки зберегла королівські війська від великих втрат, які склали лише 30 солдатів загиблими та 186 пораненими. Його величність перебував на пагорбі, звідки міг бачити всю цю справу. Це, здається, був перший випадок, коли він вирішив покластися на інших.

Р. 95. – Коли вся армія переправилася, він вирушив прямо на Батурин, який московити вже спалили. Навряд чи варто було вже їх переслідувати, зважаючи на те, що можна було швидше піддати загрозі власні війська, ніж отримати перемогу. Задовольнилися тим, що розташувалися тут на добрих квартирах, куди юрбою приходили козаки, приєднуючись до свого генерала та зміцнюючи становище короля. Цар, навпаки, замість того, щоб прагнути битви, без перемоги у якій йому настав би повний кінець, не вдавався ні до чого іншого, як до нападів на шведів, вбиваючи їх і забираючи в полон. Його жодним чином не стримували втрати серед московитів. Він був у своїй країні й міг з легкістю поновлювати свої сили, тоді як шведський король не мав можливості з такою легкістю отримувати поповнення та набирати нові війська...

Р. 98. – Війська короля перебували впродовж цього часу на забезпечених квартирах, які його величність їм визначив в Україні. Тут майже не було тривог, за винятком, хіба що, загонів і відділень московитів, які частіше бували розбиті, ніж отримували перемоги. Однією з таких був випадок, коли 12-тисячне з'єднання, більшою мірою з кавалерії, під керівництвом генерала Ренна[1], зазнала такого нищівного розгрому в грудні,

[1] Карл-Евальд фон Ренн або Карл-Евальд Магнусович Рен (1663-1716/1717), кавалерійський генерал, родом з прибалтійських німців. Служив найманцем в кількох

що той вважав за щастя виплутатися з цієї справи, вправно орудуючи шпорами й залишивши тим не менш близько 2 тисяч загиблих на бойовищі. Граф Левенгаупт напав тоді ж на 6 полків інфантерії, які були розквартировані поблизу Сум, і порубав їх на шматки, прагнучи реваншу за поразку, отриману ним біля Лісної. Іншого разу генерал-майор Штакельберг захопив і увів 4 000 повністю споряджених коней, а кілька ескадронів, що втекли з поля, були гнані аж до Бористену, де більша їх частина втопилася, бажаючи перейти цю ріку, що надзвичайно розширилася внаслідок дощів і снігів, які щедро

Р. 99. – йшли в останній час. Незважаючи на все це, відчувалося, що московити щодня призвичаюються до ведення війни все більше й більше, і якщо раніше їм була потрібна чотирикратна перевага, щоб стати проти шведів, тепер вони були здатні битися з ними рівними силами. Шведський король також поповнив свої лави кількома тисячами воїнів, набраних в Україні для служби в піхоті, а також численними регулярними полками з козаків і волохів, які приходили сюди, повертаючись до підпорядкування наказам свого генерала. Армія отримала порох і кулі зі Львова, а також кількох інших міст Польщі, замість тих боєприпасів, що були втрачені під Пропойськом. Військові склади заповнювалися найкращим чином, бо очікувалося надходження підкріплень зі Швеції. Було також відправлено гінця королю Станіславу та генералу Крассау, щоб ті прискорили свій похід і йшли на з'єднання з королем, ведучи литовське військо. Однак сполучення вже було перерізане через об'єднання, як я вже казав, генерала Гольца з армією конфедератів Корони, і король не отримував більше новин з цієї країни. Його величність не міг сподіватися тепер на жодну допомогу, тим більше вона й не могла надійти ні від кого.

Ось в такому стані була справа, коли почалася страшна зима 1709 р., що відчувається набагато сильніше на цих кордонах з Азією, ніж в інших частинах Європи. Суворість морозу була такою, що обидві армії були змушені на деякий час припинити взаємні військові зіткнення

Р. 100. – до того часу, поки погода не стане більш ласкавішою. В іншому разі, це призвело б до тотальної загибелі кавалерії, як з одного боку, так і з іншого. Обидві армії на могли собі дозволити загибелі значного числа людей і коней, втрата яких була тим більшою для шведів, які не мали змоги, як я вже говорив, їх поновити. Нараховують з їхнього боку більше 2 000 людей, що загинули від холоду, не говорячи вже про тих, які відморозили собі кінцівки. Особливо це припало на січень-місяць, коли король здійснив перехід, вважаючи, що цар віддалився й можна заволодіти трохи більшим простором. Цей перехід відбувався чотирма колонами, з яких король вів першу в напрямку Гадяча, друга під проводом Мазепи рухалася на Ромни,

---

європейських арміях. Згодом вступив на царську службу. Був одним з визначних сподвижників Петра I. Відзначився у Полтавській битві, а також під час Прутського похода.

Іван Мазепа – генерал козаків. Портрет роботи німецького гравера Мартіна Бернігерота (Бернігрота) від 1706 р. з книги Анрі-Філіппа де Лімьє. Це, очевидно, перший портрет гетьмана, що здобув широке поширення в Європі.

дві інших на чолі з генералами Реншильдом і Левенгауптом йшли, відповідно, одна на Прилуки, а інша на Зіньків. Сподівалися, що це полегшить шлях на Москву, первісний задум його величності. Однак треба було очікувати в Гадячі, доки спаде мороз.

Тут відбулася одна подія, про яку повідомляють по-різному. Цар розпочав рух на Лебедин з 15-тисячним військом, щоб захопити це місто, шведський король, довідавшись про це, почав рухатися в тому ж напрямку, щоб перехопити того. Скоро він знайшов московитів. Його авангард захопив 160 коней, а також майора та двох офіцерів. Цілий же корпус був змушений відступити, й він переслідував його аж до Веприка, де й атакував. Кавалерія

Р. 101. – не вчинила стійкого опору, й 3 батальйони інфантерії та драгунів кинулися на це місто, маючи підтримку кількох козацьких загонів, які спрямував туди король. Було також близько тисячі московських драгунів в 1 льє звідси у маленькому містечку, що називається *Carnin*[1]. Генерал-майор Крюсс і полковник Таубе їх звідти вибили, багатьох повбивали, після чого спалили місто. Зіньків (*Sinzowa*), інше місто, яке оборонялося козацькою залогою, але здалося з приходом короля, котрий прибув сюди, щоб заволодіти ним.

Нарешті, погода покращилася у лютому, його величність забажав атакувати Веприк, гарнізон якого складав тоді близько тисячі чоловік. Для цієї справи він відрядив генерала Реншильда з великим корпусом, який провів три послідовних приступи на це місто, але кожного разу вони були відбиті, а втрати склали 1 200 вбитими та 2 000 пораненими. Губернатор, не маючи більше змоги оборонятися, здався шведам, після того як було узгоджено почесну капітуляцію як для нього, так і для його гарнізону.

8 числа того ж місяця, генерал-лейтенант Ренн, дізнавшись, що шведський король має намір залишити свою генеральну квартиру на чолі великого корпусу та рухатися до села *Holka*[2], відрядив 600 московських вершників, наказавши їм спостерігати за шведами та повернутися до його військового з'єднання тоді, коли зав'яжеться бій. Все це було в точності виконано. Шведи не були ще на достатній відстані, коли пішли в атаку на піхотний

Р. 102 – Семенівський полк, який займав фронт перед ними, сподіваючись, що згадана кавалерія втратить розум від страху. Але вони були зустрінуті з такою доблестю й атаковані у фланг двома кавалерійськими московськими полками, які їх відтіснили так швидко, що вони змушені були відступати, переслідувані 2 000 ворогів. Король, який очолював це військо, заледве зміг з найбільшими зусиллями знову з'єднати його. Його кінь був убитий, та й сам король зміг врятуватися з великим

[1] Припускаємо, що йдеться про Сари, оскільки зазначається про близькість цього населеного пункту до Веприка. Проте не виключено, що під назвою *Carnin* розуміються Терни на Сумщині чи Чорнухи на Полтавщині.

[2] На нашу думку, скоріше за все Микілка (Николка), Котелевського району на Полтавщині.

трудом, пересівши на коня полковника своєї гвардії. Цей випадок дав місце чуткам, які почали ширитися, щодо смерті його величності.

Через кілька днів по тому генерал-фельдмаршал Шереметєв підійшов на чолі військового з'єднання до Котельви, укріплення, що охоронялося 5 000 шведів. Він хоробро їх атакував і розбив після довготривалого запеклого бою, в ході якого 300 драгунів потрапили в полон, а близько 3 000 піхотинців було вбито та поранено. Переможець став власником 16 гармат, які були розміщенні в цьому укріпленні. Шведський комендант, який перебував у *Lachowitz*[1], дізнавшись про такі справи, вирішив відступити зі своїми людьми до генеральної квартири. Але фельдмаршал Шереметєв, заволодівши проходами через річки *Rayce* та *Bolicawa*[2], відняв у того обоз і багато возів з провізією, які шведський комендант волів краще покинути, ніж наважитися на бій з нерівними силами.

Не дивлячись на всі ці поразки, король продовжував з 11 кавалерійськими та 2 піхотними полками просуватися вперед, маючи на меті примусити ворога

Р. 103. – наважитися на вирішальну битву й зробити цей день своїм найбільшим успіхом. Щойно він виступив у похід, як його авангард зустрів 1-тисячний кінний загін московитів, атакував і розгромив його. Впродовж цього часу генерал Гамільтон, який був відправлений з 4 полками для взяття міста Олешня (*Olsna*), перебив тут 400 чоловік гарнізону та спалив усе, захопивши значну здобич. Того ж дня його шведська величність особисто атакував місто Краснокутськ (*Krasnohow*) і змусив генерала Шомбурга, який його захищав з 7 полками драгунів, залишити це місто. Козаки генерала Мазепи з одного боку та шведи з іншого переслідували втікачів, які втратили в цьому випадку 1 200 осіб.

Почалася відлига, король ясно розумів, що річки розіллються, а дороги стануть непрохідними. Тому він вирішив повернутися до України. Але перед тим він наказав спалити всі міста й села на кордонах з Московією, й прибув 19 лютого в Опішню (*Opochno*)…

Р. 110. – До всього цього, шведському королю було б тепер дуже складно знову перейти Бористен, щоб повернутися до Польщі. Він опинився з усіх боків оточений московитами та стиснутий у дуже вузькому місці. Хвороби зробили великі спустошення у його таборі, де перебувала велика кількість інвалідів: одні втратили ноги, інші – руки, треті – носи та вуха від обморожень. Полки нараховували лише по 5-6 сотень чоловік, включаючи хворих. Одягу та спорядження бракувало конче всім. Піхотинці йшли босоніж, одягнені, як найбідніші козаки з селян. Вершники, не маючи чобіт, використовували своєрідні хутряні панчохи, котрі потреба їх змусила вигадати. Заледве вони мали хліб, щоб поїсти. Про інші харчі годі й казати.

[1] Можливо, мається на увазі Лихачівка, Котелевського району, малоймовірно, що йдеться про село Ляшки Лебединського району на Сумщині чи Лохвицю.
[2] Очевидно, йдеться про річки Орешня та Вільхова Говтва.

Замість звичайної солі вони вживали селітру, яку знайшли в досить значній кількості у Гадячі, це дозволяло хоч якоюсь мірою підтримувати хворих поміж ними. Отож, вся армія не перевищувала 16 тисяч чоловік, а артилерія скоротилася до 30 гармат, оскільки через крайню потребу та нестачу коней, щоб їх тягнути, довелося решту покинути в болотах

Р. 111. – та річках. В такому сумному становищі король не міг ні дати звістки про себе, ні отримати допомоги, якої він так потребував. Стокгольмський сенат, занепокоєний відсутністю повідомлень від нього впродовж трьох місяців, постановив призначити на 30 квітня день посту та молитов по всьому королівству. Однак він наказав рухатись у Польщу тим загонам, яких вимагав король. Вони включали в себе 6 500 чоловік інфантерії та 1 000 вершників, а також 12 гармат. Також малися 7 000 чоловік рекрутованих в Лівонії та повинні були рушити в похід з Померанії полки Рідергельма, Бретоля, Шварца та Шоца, на місце яких зі Швеції мали відправити полки познанський, фальсбурзький та ротлібський.

У березні король підійшов до Будищ (*Bodoassin*), де він зробив нові квартири для своєї армії. Вона розтяглася між Пслом і Ворсклою (*entre Biot & Worskouw*), від Лютівки (*Lutecka*) до Говтвинського містечка (*Ultaviskandouw*) на просторі в 11 льє, завдяки чому Полтава була взята в облогу з усіх боків через таке розташування. Це місто розташоване на річці Ворскла на краю України або Нижньої Волині на кордонах Московії (*Cette place est située sur la riviere de Worskla à l'extremité de l'Ukraine ou Basse Volhinie, sur la frontier de Moscovie*). Московити тут створили військовий склад. Їхню впевненість підсилювало те, що місцевість прикривалась Бористеном, який був віддалений від неї на 12-13 льє. Для шведів було дуже важливо оволодіти ним, оскільки це полегшувало їм шлях до Московії та сполучення з поляками, козаками та навіть татарами, якщо їхні війська були б прийняті під своє начало

Р. 112. – його величністю. Але найбільше було в Полтаві харчів. Шведам здобувати їх доводилося нелегко після такої суворої зими, а московити не забували знищувати нічого, щоб позбавити їх всіляких пожитків. Облога Полтави була твердо вирішена шведським королем, незважаючи на всі ті труднощі, які він міг передбачити. Раз це місто мало таку гарну фортифікацію, щоб перетворитися на добре укріплену фортецю, значить його розташування буде й для нього вигідним. Вона мала 9-10 тисяч гарнізону та комунікації, які легко утримувати. Але ж у нього війська більше, щоб зайняти ці підходи. Тож король, за своєю звичкою, пішов проти всіх цих труднощів. Він захоплював необхідні укріплення, щоб вести облогу, не оминаючи нічого з того, що могло б йому полегшити шлях до успіху.

Однак московити вже почали поєднувати керівництво з хоробрістю. З тих пір як бій між ними та графом Левенгауптом вселив у них сміливість, відбувалося небагато сутичок, де вони не мали б переваги над шведами. Генерал-майор Штакельберг на чолі 8-тисячного війська з тієї ж таки нації, а не козаків, переправившись через річку Ворсклу з наміром захопити

московитів зненацька, був атакований і розбитий генералом Ронном, котрий ними командував. Всі ті, хто не були перебиті на полі битви, загинули в річці. Міст, на якому вони з'юрмилися, раптом обвалився під тягарем цього натовпу. Тож через цю поразку король втратив половину своєї армії. Він мав ще 6-7 тисяч людей, які отаборилися й

P. 113. – укріпилися в місті Опішні (*Oprochno*). Князь Меншиков відправив туди загін кавалерії та інфантерії й захопив цю фортецю, вбивши більше половини її захисників, а решту полонивши. Шведи, що перебували в місті, замість того, щоб рятувати своїх людей, які гинули на їхніх очах, відступили до замку, де приготувалися до оборони. Таке поводження стало новинкою для московитів, не звиклих бачити, щоб шведи залишали їм міста, значно більші, ніж та перевага, котру вони мали. Але шведи, опинившись в такому становищі, не мали нічого іншого, як розважатися перестрілкою, й не могли зберегти інакше свої війська для суттєвих боїв.

Князь Меншиков, не наважившись їх атакувати, почав розвертатися назад зі своїм військом, коли 2 000 шведських вершників напали раптом на його ар'єргард. Але ледве вони з'явилися, як авангард, який ще не досяг мостів, зробив різкий поворот і зустрів їх так добре, що змусив їх відступити. Ця акція відбулася за одну милю від королівської квартири, розташованої в Будищах (*Budiscke*). Наступного дня всі шведські загони, які займали Опішнянський замок і 2 000 вершників, які прибули їм на допомогу, взяли шлях на Полтаву. Тут вони тепер склали основу армії.

В цей момент князь Меншиков здійснив перехід з цього берега річки на інший з корпусом кавалерії та інфантерії, збираючись укріпитися навпроти міста, де річка Ворскла роздвоюється. Шведи, як

P. 114. – говорять про це, його повністю оточили на іншому березі і навіть здійснили кілька безуспішних нападів на нього, які потягли за собою втрати. Оскільки річка розділяється в цьому місці, маючи кілька рукавів, між якими знаходяться лише болота, вкриті лісом, шириною близько чверті милі, князь Меншиков знайшов можливості побудувати тут мости та провести 12 сотень чоловік до міста з необхідною кількістю харчових і військових припасів під керівництвом бригадира Головіна. Оскільки цей захід вимагав не меншої винахідливості, ніж сміливості, ось та стратагема, яку князь Меншиков використав, щоб мати успіх.

Він розставив два загони зі своїх військ із гарматами: один вище міста, інший – нижче, й наказав їм відкрити сильний вогонь, в той час як допоміжні загони переправлялися через міст, щоб вступити до міста. Це було вночі. Тому не можна було побачити, що відбувається, а вогонь московитів був дуже сильним. Шведський король, не сумніваючись, що його війська були атаковані, пішов на допомогу своєму гвардійському полку, який стояв вище міста, та відправив інші загони на допомогу тим, що перебували нижче. Попри все, ця допомога не була помічена й щасливо увійшла до міста, після чого московити зайняли місце на іншому березі річки й почали там вдень

будувати редут з гарматами, щоб прикрити свій міст і покращити сполучення. Гарнізон працював

Р. 115. – зі свого боку, тягнучи лінію укріплень навколо міських мурів. Все це відбувалося на виду в обложників, які втім не робили жодного руху, щоб завадити цьому.

В усякому разі, щоб не бути бездіяльним спостерігачем за цими диспозиціями, король вирішив наблизитися до міста, щоб на місці оглянути роботи. Треба було перейти через невеличкий рукав річки, який загинався в тому місці, де московити ще не закріпилися. Король помчав туди на своєму коні у супроводі лише 30 своїх гвардійців. Але, на біду, поблизу води його досягла куля з карабіна, яка пробила чобіт короля через п'ятку й небезпечно поранила його. Він не виказав жодного страху через це, навпаки, не сказавши нікому жодного слова про своє поранення, він поїхав оглянути пост генерала Спара[1] (*Spare*), який з 300 солдатів перебував неподалік того болота, яке 10 ворожих батальйонів намагалися подолати, закидавши його фашинами. Цей генерал завжди проявляв сміливий опір під постійним вогнем. Але він засвідчив королю, що, маючи такий нечисленний загін, він навряд чи зможе протистояти наміру противника, якщо тільки його величність не надішле йому нових підкріплень. Той обіцяв це виконати негайно.

В цей час один з лакеїв, француз за походженням, який був на службі цього генерала, помітив, що з королівського чобота витікає багато крові, й звернув на це увагу свого хазяїна, коли король обернувся, щоб дати інші накази. Спочатку подумали, що це через удар шпорою, який поранив коня. Але слуга

Р. 116. – наполягав на тому, що кров струменить з його чобота. Не доводилося сумніватися в тому, що короля поранено, особливо, коли побачили в тих місцях, де він зупинявся на хвилину, широкі плями крові, яка немов би ще парувала там. Захоплюючись стійкістю цього володаря, не можна стриматись від слів жалю про його долю. Він продовжував приховувати своє поранення й ще шість годин провів, не визнаючи цього. Врешті-решт, його нога розпухла до крайності, його лікарі та хірурги її оглянули. Можна лише уявляти його страждання, коли вони побачили, що вся нога вже посиніла через гангрену, яка почала розповсюджуватися по ній. Вони вважали, що через цю біду, таку швидку, не можна гаяти часу і, щоб уникнути більш тяжких наслідків, треба різати королю ногу. Який смуток огорнув все військо, відтоді як ця новина в ньому поширилася! Печальний настрій, змішаний зі страхом, проявлявся на обличчях всіх солдатів. Вони любили свого володаря і не могли спокійно бачити його в такій великій небезпеці на чужій землі. Один з його лікарів, людина рішуча та стійка, загадав зробити тому глибокі надрізи. Той дивився, як тече його кров, не

[1] Аксель-Аксельсон Спар або Спаре (1652-1728), шведський граф, воєначальник, живописець. Соратник Карла XII. Відзначився у битві під Полтавою, де з рідкісною хоробрістю командував однією з чотирьох колон піхоти. Услід за Карлом XII утік до Туреччини.

втрачаючи свідомості та сили духу, так, неначе вороги вже були навколо. «Ріжте, ріжте, - говорив він, тримаючи сам свою ногу, - нічого не бійтеся!» Яка мужність! Яка героїчна стійкість! В усякому разі цей порятунок був вчасним. Гангрені завадили отримати перемогу, і скоро його величність вже був готовий, щоб його переносили в ношах…

Р. 121. – Такою є вічна доля зброї. Вона має свій успіх, свій злет і свій занепад. Доля Карла XII, що була колись такою вдалою, тепер обернулася на повну протилежність, ставши назавжди сумним прикладом цієї перемінливості. Загнаний до невідомої країни, поміж річок, що розбухли до крайньої межі від снігів, він бачив армію царя в 5 милях перед собою, укріплену у вигідному таборі, пануючою в цій країні, яка перерізала йому одночасно й шлях до надходження харчів, і шлях до відступу. Однак, попри все, не втрачаючи рішучості навіть в цьому становищі, такому загрозливому, він турбувався тільки про своїх бравих шведів. Небезпека над ними

Р. 122. – була причиною всіх його тривог. Він скликав велику військову раду з приводу того, що варто робити в таким крайніх умовах.

Продовжувати облогу в такому становищі на виду в неприятеля було б річчю безглуздою. Втекти від нього, зважаючи на його військо, було б рівночасно заходом ганебним і дуже небезпечним. Тож залишається єдиний вихід з цього скрутного становища. Спробувати досягнути Бористену, щоб забезпечити живлення своєї армії та очікувати під Києвом допоміжні шведські загони, які були вже в путі. Але хто ж першим скаже думку, яка видавалася такою природною? Завжди віддаляються від тих, хто обстоює ухилення від бою. Офіцери переглядалися один з одним, мовчки очікуючи, щоб хтось запропонував відступ. Солдата могло збурити, що його ведуть в рукопашну. Боялися, що, якщо почати згортати табір в присутності більш сильного ворога, це буде виглядати просто як втеча, а, коли його здогадка справдиться, це підніме хоробрість ворога. Бій же був програною грою. Однак хтось зробив таку пропозицію, й вона була підтримана більшістю. Ось таке пояснення цих почуттів. Вони говорили, що одна перемога, якщо вони матимуть достатньо щастя, щоб її отримати, зробить їх господарями країни та відкриє їм шлях аж до серця Московії. В будь-якому разі, якщо вони навіть і програють, то зможуть організувати достойний відступ, і залишать московитів в такому розладі, що ті будуть нездатні переслідувати шведів. Король, протягом цього часу, був більш задумливим, ніж зазвичай. Ця

Р. 123. – остання думка більше узгоджувалася з його військовим генієм, хоча він і розумів всі її труднощі. Попри все, бачачи, що погляди не одностайні, він вважав її найприйнятнішою й вирішив слідувати їй, хоча й не підтримував її затято.

Отже, було прийняте відчайдушне рішення атакувати ворога у його укріпленні, маючи такі нерівні сили й всупереч будь-якому сподіванню на успіх. Мали далеко не стільки піхоти, як цар, а кавалерія не могла надати жодної допомоги проти укріпленого з усіх боків табору. Зробили також і інший промах, який полягав в тому, що не була знята облога, щоб атакувати

ворога всіма наявними силами. Однак залишили в таборі резервний корпус, який мав близько 7 000 чоловік і складався з 8 батальйонів і стількох же ескадронів, щоб охороняти підходи та займати обложених. Ця помилка стала, можливо, причиною всього того безладу, що відбувся цього нещасливого дня.

Отже, все було готове до справи: віддано накази для маршу та визначено напрямки кожної бригади. Це була ніч з 7 на 8 липня нового стилю, коли всі приготувалися до їх виконання. Ретельно приховувалося все це, щоб ворог ні про що не здогадався. Однак два табори були занадто близько один від одного, єдиний порух, зроблений шведами у своїх диспозиціях, дав московитам зрозуміти, що готується якийсь надзвичайний намір. Тому вони відрядили кілька частин, які наблизилися аж до висунутої вперед гвардії з королівського укріплення. І хоча вони не могли зрозуміти всього задуму,

Р. 124. – вони, попри все, побачили достатньо, щоб зі свого боку вдатися до заходів безпеки. Король провів всю цю ніч у повній готовності до бою, незважаючи на рану, яка спричиняла йому жахливі страждання. Ледве розпочався марш з першими спалахами дня, як побачили московитів, повністю підготовлених до баталії. Їхня інфантерія перебувала під захистом ретраншементів, а кавалерія перед ними, з двома великими інтервалами з кожного боку, звідки вони могли кинутися в атаку при потребі. Ця кіннота мала по флангу підтримку з гарних редутів вздовж узлісся, якими шведи повинні були оволодіти. І всі ці редути були добре захищені людьми та гарматами, що складало явну перевагу на користь неприятеля. Вони косили шведів, які наступали по фронту. Вони сприяли пересуванням і поєднанню московської кавалерії, яка завжди до цього досить легко змішувалась і відступала в безладі. Нарешті, вони могли розрізати лави шведської армії.

Загальні сили шведської армії, говорить англійський історик, оповідання якого я тут наводжу, складали близько 36 тисяч чоловік. Однак я заледве зможу повірити, що він не помиляється з приводу загальних втрат, яких зазнав шведський король, навіть якщо додати до них генерала Левенгаупта. Якщо тільки козаків, які брали участь у цій акції, не зарахували до загального числа в 20 тисяч, яке додають до переліку втрат, що може скласти таку кількість, про яку говорилось. Хоча тут належало б слідувати оповіданню одного офіцера, який знаходився в цьому ділі, і здається мені, принаймні, більш точним, ніж будь-хто інший з решти: «Якби ми мали, говорить він, - всі ті війська

Р. 125. – разом, з яких кавалерія складала б кращу частину, нам не довелось би битися за кожну п’ядь землі стільки часу. Однак піхоти на полі битви було не більше 15 тисяч. 8 тисяч було залишено в таборі. Ми не мали також зовсім артилерії. Однак, маючи намір наступати й вклинюватися нашою кавалерією, гармат нам дуже бракувало. Всі наші сили не перевищували 28 тисяч чоловік на бойовищі. Тим не менш, ці війська були натхнені присутністю найславнішого монарха в світі, який мав у себе

найкращих офіцерів, яких тільки можна було обрати. Такими були маршал Реншильд, генерал Фельд, принц Вюртемберзький, граф Левенгаупт, генерали Стенбок, Штакельберг, Спар, Шліпенбах, Розен, Горн, Гамільтон та ін., всі полководці, відомі своїм досвідом і грізні для ворога своїми перемогами».

Попри все, після початку цього дефіле та побачивши приготування московитів, можна було з легкістю здогадатися, чим завершиться цей жахливий день. Але часу повернути все назад вже не було. Тож шведський король відрядив генерала Шліпенбаха, щоб атакувати кавалерію та редути московитів. Він взявся за це з такою доблестю, що, хоча й був відбитий багато разів, змусив противника залишити редути, на штурм яких постійно ходив. Тим не менш, ворожа кіннота, не маючи підтримки в цей час від своєї інфантерії,

Р. 126. – була спочатку відкинута за останню лінію, потім повністю розбита й змушена була скупчитися під захистом свого великого ретраншементу. Однак запалена знову надзвичайними зусиллями своїх офіцерів, вона поновила свою атаку з такою запеклістю, що розірвала, в свою чергу, праве крило шведів, а генерал Шліпенбах потрапив у полон.

Сум'яття спричинило й те, що ворог розпочав рух великим кавалерійським корпусом і частинами піхоти на деякій відстані, щоб охопити шведів з флангу, послабити його натиск по фронту та змусити його чекати підходу своєї піхоти. Коли вона підійшла, два корпуси розгорнулися в бойовий порядок. Кавалерія була по боках, а піхота в центрі. Так відбувався наступ на противника. Але, хоча його атакували спочатку з достатнім запалом і успіхом, артилерія почала стріляти з укріпленого табору, ворожі війська відійшли до різних місць, щоб дозволити їй діяти більш вдало. Шведській інфантерії було непосильно витримати вогонь 70 гармат, заряджених картеччю, тому генерали вирішили її відвести. Проте кавалерія продовжувала наступ і тіснила майже всюди московську кінноту. Однак їхні піхотні батальйони почали спільний наступ, щоб підтримати свої ескадрони. Вони відкрили такий сильний вогонь по шведській кавалерії, що та була змушена відступати. Ворог цього разу її не переслідував. Єдине, він планував наступати на лівому боці, де зав'язалося кілька перестрілок,

Р. 127. – але був відкинутий з втратами.

Цар, бачачи наближення вікторії, також вигідно з'явився тут. Ще на початку діла він відрядив князя Меншикова та генерал-лейтенанта Ренцеля до Полтави, для того, щоб відрізати ті загони, які шведський король повернув до міста для заміни щойно втрачених генералом Шліпенбахом, а також атакувати інші, котрі залишалися в траншеях під керівництвом генерала Розена. Князь Меншиков виконав його накази блискуче, а також, на біду шведів, він зустрів під час переходу їхній резервний корпус, числом до 4 тисяч чоловік, який був розташований навпроти лісу та прикривав правий фланг їхнього війська. Московити сміливо їх атакували. Шведи чинили не менш хоробрий опір. Але, врешті-решт, піддавшись чисельній перевазі, вони

змушені були відступати. Князь Меншиков повністю знищив цей загін, до ноги вибивши одних та надавши нові, менш зручні, квартири у полоні невеличкому числу інших. Звідти він обернувся проти основних шведських сил, наказавши генералу Ренцелю слідувати своїм шляхом до Полтави. З його прибуттям генерал Розен відступив зі своїми полками на відкриті місця, які були поблизу.

Після цих поразок шведська армія не мала більше жодного вибору, крім генеральної битви. Зважаючи на це, король вишикував свої з'єднані загони в дві лінії перед ворожим військом, на відстані чверті льє чи близько того [тобто на відстані десь близько 1 км – Є. Л.]. Першою

Р. 128. – командували генерали Левенгаупт, Стенбок і Реншильд. Інфантерія в центрі була під орудою генералів Спара, Горна та Штакельберга. Друга лінія, майже вся з кавалерії, супроводжувалася принцем Вюртемберзьким та полковниками Фельдом і Гамільтоном.

Цар, зі свого боку, також почав просувати вперед своє військо, вишикуване також в дві лінії, з досить добре підготовленої піхоти в центрі та кінноти по боках, які мали трохи ширше розташування, ніж шведи. Праве крило очолював генерал Боур, замість генерала Ронна, якого була поранено під час першого наступу графа Шліпенбаха. Ліве перебувало під проводом князя Меншикова. А його царська величність командував у центрі, маючи при собі генералів Шереметєва, Репніна та Аларда. В укріпленому військовому таборі перебував резерв. Генералу Брюсу було доручено артилерію.

Перед тим, як розповісти про те, як ці дві армії зійшлися в ділі, я маю відзначити дві важливі речі: перша – перед початком цієї битви, чи, краще кажучи, з того часу, коли шведи опинилися в межах Московії, вони майже всюди були биті, особливо це позначилося при жахливих приступах, спрямованих королем на Полтаву, яку він сподівався взяти за допомогою живої сили; й усі ці акції призвели, зрештою, до втрати великої кількості пороху, якого тепер у шведів майже не залишилося. Друга річ – це небезпечне поранення, отримане королем у п'ятку, яке змушувало його бути поза безпосереднім керівництвом своєї армії, чого він завжди прагнув.

Р. 129. – Проте він жадав бути тут, щоб підбадьорювати своїх схвильованих і зніяковілих солдатів. За кілька хвилин перед битвою, він наказав винести себе у ношах перед полком своїх гвардійців, які побачили пістолет в одній його руці, а шпагу в іншій, показуючи свою рішучість нехтувати небезпекою.

Події розгорталися наступним чином, шведська армія завзято рушила на противника о 9-й годині. Вогонь був жахливий і з того боку, і з іншого. Але один непередбачуваний випадок передвіщав шведам нещасливе закінчення цього бою. Оскільки король перебував перед корпусом, висунутим проти московитів, пострілом з гармати раптово було розірвано двох коней з його нош. Цей володар, без жодного занепокоєння, наказав запрягти двох інших. Повністю зайнятий своєю армією, він продовжував спостерігати за її

пересуваннями, коли друге гарматне ядро накрило його ноші та розбило їх на друзки. Всі офіцери, що знаходилися поблизу нього, боячись за його персону, скористалися цим моментом, щоб відвести його від смертельної загрози, у якій він перебував. Цей випадок, ставши відомий майже всій армії, котра не знала точно, якою була доля короля, засмутив солдатів, зменшив їх запал і навіть збив з пантелику. Тож, крім загальної нестачі пороху, щоб відповідати на вогонь московитів, вони, після півгодинного бою, не знали, чого їм очікувати і, мабуть, не розуміли того, що відбувається в цей момент. Все це розладнало шведів, змішало їх бойовий порядок, і вони почали відступати. Кавалерія, як і піхота, у безладі тікала, не маючи змоги

Р. 130. – поєднатися знову. Вся армія, переслідувана окремими взводами, відступила до переліску, де скупчилася. Саме тоді маршал Реншильд, принц Вюртемберзький, генерали Штакельберг, Гамільтон, багато офіцерів і близько 2 тисяч вершників та піхотинців стали бранцями.

Цей відступ перетворив поле битви на побоїще, давши місце всім тим нещастям, які продовжувалися до кінця дня. Що ж залишалося робити загонам, залишеним в траншеях під Полтавою? Обороняючись певний час, вони згодом капітулювали й перетворилися на військовополонених. В такому становищі армії не залишалося жодного іншого виходу, як швидко тікати, не очікуючи, поки супротивник піде в новий наступ. Було вирішено покинути артилерію та великий обоз і поспішно відступати до Бористену.

Граф Левенгаупт, який керував цим відходом, проявив стільки вмінь, що всі загони опинилися на березі ріки навпроти земель Київщини вже опівночі наступного дня. Однак всі були дуже виснажені, особливо піхота, з якої багато-хто помер дорогою, чи то від перевтоми, чи то від поранень. Тож залишалося не більше 4 000 піхотинців. Решта вважала за краще піддатися всім нещастям полону, ніж страждати від тягаря такого страшного переходу. Більша їх частина розбіглася, очікуючи повсякчас кривавої розправи. Багато хто швендяв цією країною, намагаючись дістатися Польщі, де можна було б влитися в загони короля Станіслава, щоб потім знову приєднатися до шведської армії, коли випаде слушна нагода.

Але решта, включаючи й кавалерію, не могла більше рухатись. Їх зупинила ріка. Вони не мали ні мосту, щоб її перетнути, ні часу на пошуки інших засобів, й були засмучені тим, що будуть взяті в полон ворогом. Загалом вони не мали ні сил, ні засобів до опору. Було відсутнє бойове спорядження, якби вони навіть забажали підготуватися до відсічі. Не було провізії, щоб уникнути голодної смерті, навіть, якщо б їм пощастило врятуватися від меча.

В такій крайності генералів найбільше цікавило одне – порятунок королівської особи. Цей правитель проявив посеред рукопашних зіткнень неймовірну доблесть, наказуючи себе носити посеред найсильнішого обстрілу, навіть після того, як розбило його ноші, маючи сміливість і завзяття, які вражали найвідважніших. Але жодна хоробрість, яку міг він проявити, не могла стати на перешкоді загибелі його армії, яка підхопила

його й потягла за собою. Деякий час було невідомо, що з ним сталося. Не маючи змоги слідувати за іншими, він провів ніч у лісі, після чого наказав перевезти себе будь-яким чином, щоб поєднатися з основними армійськими силами на березі Бористену. Від усвідомлення загрози, що він може потрапити до рук ворогів, вже сама одна ця думка змушувала здригатися генералів. Не залишалося жодного іншого засобу уникнути цього, як ризикнути переправитися через цю широку та швидку ріку та тікати далі, як тільки можливо, щоб досягнути земель Великого Правителя. Цей шлях був довгим, а дороги майже непрохідними. Треба було перетнути широку пустелю, витримавши

Р. 132. – всі тяжкості голоду. Але чого б не витримав цей володар, що мав велике серце й волів краще померти, ніж уявити себе в руках ворога, гордовитого та роздутого від своєї перемоги? Єдина річ спричиняла йому страждання – це розставання зі своїми дорогими шведами, яких він мав лишити на ласку ворогів. Однак бачачи, що не має іншого засобу від поневолення, що його присутність не порятує їх і що його власне горе може лише погіршити їхнє нещастя, він прийняв рішення і на світанку сів у маленький човен в супроводі генерала Мазепи та перетнув ріку разом з трьома сотнями загартованих вершників, які переправилися вплав.

Він зробив це не раніше, як віддав всі необхідні накази графу Левенгаупту. Він просив того добиватися умов найприйнятнішої капітуляції, які тільки можливі, й не допустити різні решток війська. Він також дав тому особливі інструкції, щоб ті, кому пощастить втекти, слідували за ним у землі Великого Правителя, отримавши переконливі звістки про нього, якщо його перебування там не буде нещасним.

Тим часом князь Меншиков, переконавши царя у важливості цілковитого розгрому шведів, які не мають засобів до втечі, та необхідності наздогнати їх до того, як вони отримають можливість переправитися через Бористен, отримав від його царської величності велике військове з'єднання. Він, взявши близько 10 000 коней, досяг Переволочної, де ті отаборилися, ввечері того ж дня, коли

Р. 133. – король перетнув цю ріку. Оскільки генерал Реншильд, його бранець, сказав тому, що через сумне становище, в якому його армія перебуває, вона, напевно, не відмовиться прийняти капітуляцію, князь відрядив трубача з шведським капітаном і московським полковником, давши їм листа для графа Левенгаупта, в якому пропонував тому, якщо той воліє здатися зі своєю армією, добре поводження та почесні умови. Це була для шведів новина тим більш приємна, бо вони такого й не очікували. Справу затягувати було не можна. В тому становищі, в якому вони знаходилися, якби вони навіть не отримали цього послання, то змушені були б самі відрядити когось, щоб запропонувати здачу. Ось чому генерал Левенгаупт, після невеличкої наради, проведеної з усіма найголовнішими офіцерами, направив до цього князя відповідь, сповнену чемних слів, де відзначив, що, якщо він зможе забезпечити умови звичні для людей війни, він піде на цю

угоду, в іншому випадку, вони згодні померти зі шпагою в руці, дорого продавши своє життя.

В цей самий час дуже багато людей у відчаї від думки, що вони мусять потрапити в руки московитів, кинулися в річку. Дехто скидав з себе все й починав плисти, але це призводило тільки до більшого лиха. Дуже багато людей загинуло згодом від голоду та зубожіння, бродячи голими цією країною. Інші не змогли дістатися протилежного берега через широту ріки та швидкість течії, яка їх відносила, й вони тонули.

Р. 134. – Нарешті, трубач повернувся зі статтями капітуляції, які я подаю нижче. Граф Левенгаупт їх підписав, і вся армія перетворилася на військовополонених.

«Після загибелі нашої армії, - продовжує той офіцер, у якого я запозичив цю деталь, - було б зайвим перераховувати помилки в усіх оповіданнях, які були створені. Однак те, - говорить він, - що московити опублікували про 10 000 убитих під час битви, не може бути правдою. Ми нараховуємо близько 6 000 вбитих у цій акції, 2 000 взятих у полон тоді ж, 7 000 у таборі під Полтавою, близько 2 000 переправилися вплав разом з королем, 3 000 швендяли різними путями й розвіялись по цій країні, 16 000 здалися разом з генералом Левенгауптом (все це складає те число в 36 000, визначене на початку)»…

Р. 154. – Шведському королю залишалося шукати свій порятунок посеред невірних, до чого змусило його це нещастя після переходу через Бористен, у спосіб, про який я вже вище говорив. Він перебував на ношах через поранення й рухався до Молдавії. Потрібно було перетнути Татарію, країну дику, холмисту, перерізану повсюди перелісками, річками та болотами. Які тягарі тільки не супроводжували цю подорож,

Р. 155. – коли король залишився без наметів, хірургів, екіпажів і харчів? Цей володар і весь його почет провели два дні, нічого не ївши. Він загинув би на цих дорогах без генерала Мазепи та кількох козаків, які слугували товмачами та провідниками. Після п’яти днів цього згубного походу, вони досягли гирла Бористену навпроти Очакова у місці, де Буг вливається в цю ріку поблизу *Stelnicza*[1]. Бог – це інша широка та глибока річка, на якій немає жодного мосту. Мешканці цих місць, бачачи військовий загін, ні одягу, ні мови якого вони не розуміли, відмовлялися пропустити його на інший берег без спеціального наказу управителя, який міг надійти лише наступного дня. Занепокоєння шведів було тим більше, що вони не могли бути впевнені в тому, чи не переслідують їх московити. А це було дійсно так. І, якби вони не заблукали, погано знаючи країну, то неодмінно б наздогнали шведського короля. Не минуло й години, як цей володар переправився, як на іншому березі ріки з’явилися московити. Можна жалітися на неквапність Мехмед-паші, управителя Очакова, у відправленні наказів про дозвіл переправитися шведам. Йому було повідомлено про це за день до того через гінця в особистому послані короля.

[1] Можливо, мається на увазі сучасний район Миколаєва Соляні, або Сільниця.

Однак потрібно було, щоб Юсуф-паша, управитель Бендер, до якого король тоді ж відправив іншого гінця, надіслав свого секретаря, щоб, нарешті, здійснилося те, чого від них бажали. До того ж, він наказав надати лише половину тих човнів,

Р. 156. – від потрібної кількості. Через це дехто був змушений плисти разом з кіньми через річку, а декілька козаків, що залишилися на цьому березі були взяті в полон московитами.

Про перебування Карла XII та Мазепи в Бендерах і про смерть гетьмана, датовану 3 листопада 1709 р., у віці 77 років

Р. 216. – Але саме в цей час регентша[1] отримала листи від його величності, датовані 22 липня, в яких правитель їй повідомляв, що мав багато труднощів, відступаючи до Очакова з двома чи трьома сотнями шведів і трьома загонами волохів через пустельні степи; що його добре прийняв бендерський паша і що генерал Мазепа разом з тими, хто послідував за ним, залишається поряд…

Р. 271. – Саме тоді цар нетерпляче добивався, щоб йому видали генерала Мазепу. Однак султан відмовив тому з виключним благородством, а незабаром[2] цей генерал помер у віці 77 років.

Про антиросійську угоду, укладену 17 жовтня 1710 р. у Бендерах між Францією, Швецією та Османською імперією, де йшлося про Україну

Р. 358. – За цим договором «найхристиянніший король [тобто Людовік XIV – Є. Л.] обіцяв використати весь свій вплив на Оттоманську Порту, щоб схилити її до нового розриву з царем і підтримати інтереси його шведської величності, зобов'язавши надіслати відповідні накази своїм послам і виділивши їм для цього необхідні суми. Його шведська величність зі свого боку обіцяв за короля Станіслава та сенаторів його партії, що, коли вони будуть поновлені в своєму королівстві, то повернуть Оттоманській Порті місто Кам'янець із замком та всією частиною Поділля, яка прилягає до нього з півдня, котру Порта завоювала й володіла нею до Карловицького миру. Й так буде назавжди без будь-якого перегляду чи приводу, щоб зробити це.

Р. 359. – Порта, з іншого боку, зобов'язувалася змусити московського царя повернути Польській Речі Посполитій Київське воєводство, князівство, саме місто та замок у ньому, з прилеглими до нього містами на правому березі Бористену, які були колись відняті у Речі Посполитої Польської. А також

[1] Ульріка-Елеонора (1688-1741), сестра Карла XII, королева Швеції в 1718-1720 рр.
[2] *3 листопада 1709 р.* (примітка з оригінального французького тексту).

добитися невтручання як в польські справи, так і в справи козаків України, які мають залишатися у своїй старовинній і цілковитій свободі.

Для цієї справи Й[ого] Н[айхристиянніша] В[еличність] [тобто французький король – Є. Л.] зобов'язується виплатити один мільйон ліврів на вимогу його шведської величності для прибічників короля Станіслава в Польщі. Сеньйор де Безенваль у Данцигу має їм виплачувати гроші двічі на місяць кожному».

Про похід татар і поляків на початку 1711 р. на Білу Церкву, де автором проігноровано факт участі у ньому козаків Орлика

Р. 287. – Перші операції цих двох армій [маються на увазі поляки та татари – Є. Л.] не мали, попри все, того успіху, на який сподівалися. Молодий татарський принц і київський воєвода [Юзеф Потоцький – Є. Л.], взявши кілька замків, зупинилися в квітні поблизу Білої Церкви. Тричі вони кидали на штурм свої війська протягом дня, не підвівши траншей та не зробивши жодних звичних військових приготувань. Щоразу вони штовхали солдатів на приступ, втративши, врешті-решт, більше 2 000 осіб. Але це ще не все. Князь Голіцин, який робив великі денні переходи, йдучи на допомогу цьому місту, дізнавшись про відступ обложників,

Р. 288. – надіслав великий загін для їх переслідування, котрий наздогнав основну їх масу поблизу містечка Синява (*Keniawa*) й повністю розгромив, перебивши багато людей. Юний татарський принц відступив до своєї країни, після цієї невдалої експедиції.

Київський воєвода повернувся до Бендер.

Про похід київського воєводи Юзефа Потоцького на землі сучасної Західної України в 1712 р.

Р. 327. – Київський воєвода на чолі 6-тисячного війська протягом цього часу здійснював набіг на Польщу, щоб вивідати диспозицію поляків і дійшов аж до Снятина. Він навіть захопив це місто, перетворивши його залогу на військовополонених. Це змусило графа Сенявського, великого коронного генерала, посилити гарнізон Львова й відрядити кілька полків, щоб підтримати відправлені загони, які, не маючи достатньо сил, щоб протистояти воєводі, відступили ближче до Вісли.

Limiers Henri Philippe de. Histoire de Suede sous le regne de Charles XII. Où l'on voit aussi les Réarrivées en differens tems dans ce Royaume; toute la guerre du Nord, et l'Avénement de la Reine & du Roi Régnant à la Couronne, jusqu'à present / Par M. De Limiers docteur en droit. – Amsterdam: Chez les Jansons à Waesberge, 1721. – T. 5. Contenant la Bataille de Pultowa, & ses suites, avec séjour du Roi à Bender, jusqu'à son retour à Stralsund. – 540 p.

З листів Фрідріха-Ернста фон Фабриція[1] за 1710-1714 рр., опублікованих французькою мовою в 1760 р., про українські справи

Р. 10. – Петроварадин (*Petrovaradin*), або Петервардейн (*Peterwardein*), 12 червня 1710 р.: «До сьогоднішнього дня його величність не мав потреби у грошах, Мазепа, помираючи, залишив 80 тисяч золотих дукатів, якими король і скористався, також і Великий Правитель, хоча й подарував йому багатьох коней, додав до цього ще й 20 тисяч».

Р. 16. – Бендери, 4 липня 1710 р., барону Герцу, особистому раднику його високості герцога голштинського про очікування того, що «Оттоманська Порта віддасть наказ хану піти до України з 150- чи 200-тисячним військом, як татарським, так і козацьким. Я сумніваюся, що король очолить цю армію».

Р. 18. – Бендери, 19 липня 1710 р. Йому ж про виготовлення прапорів з емблемами корони та Карла XII. «Гадають, що це для козацького воєначальника (*pour le Feldherr des Cosaques*)» [зрозуміло, що йдеться про Орлика – Є. Л.].

Р. 22. – Бендери, 14 (24) липня 1710 р.: про підготовку Оттоманської Порти до війни з московським царем, спорудження «військових складів на кордонах, щоб підтримувати величезне турецьке військо. Татарський хан, а також козаки запорозькі та донські залишаються готовими за першим же наказом проникнути до Польщі. Я вчора побував вперше у хана татар. Це поважний старець, який має гарний розум і багато знань, як для татарина. Він здійснив багато походів проти християн і брав участь у знаменитій облозі Відня».

Р. 48. – Бендери, 12 лютого 1711 р. Його високості єпископу Любекському, герцогу голштинському Християну-Августу Гольштейн-Готторпському (1673-1726): «11 лютого київський воєвода [Юзеф Потоцький – Є. Л.] вирушив звідси, так само як і молодший син татарського хана на ім'я Султан-Мехмет-Гірей, маючи під своїм керівництвом 4 000 поляків і 12 000 козаків на чолі з їхнім гетьманом Орликом (*Hettman Orlik*) та близько 40 000 татар. Вони увійшли до Польщі з боку Рашкова (*Raskow*), що неподалік Каменки (*Haminick*), й минули вже Брацлав (*Braslow*). Вони переслідують московитів, які відступають до Києва (*Kiow*), щоб приєднатися до основних армійських сил. Час їм сприяє, оскільки крига не розтане ще впродовж шести тижнів».

[1] Фрідріх-Ернст фон Фабрицій (1687-1750), голштейн-готорпський посол у ставці Карла XII в Бендерах.

Р. 53. – Бендери, 26 лютого 1711 р. барону Герцу: «Новини тут такі: наш авангард, тобто татарський хан увійшов до Московії з 180 тисячами чоловік 15 днів тому. Київський воєвода, великий козацький генерал на ім'я Орлик (*le Grand General des Cosaques, nommé Orlik*) та син хана проникли до Польщі. Полковник Цюліх і 30 шведських офіцерів

Р.54. – супроводжують їх. Погода їм дуже сприяє, бо шість тижнів не тане крига. Ці люди настільки пристосовані до холоду, що юний султан навіть розбиває табір на ніч, не напинаючи наметів, а якщо якийсь молодий татарин скаржиться на мороз, його розігрівають ударами канчуків (*on le chauffe à coups de Kantchuch*)».

Р. 57. – Бендери, 6 (17) квітня 1711 р., барону Герцу про повернення татарського хана, який «захопив багато міст» і «забрав щонайменше 10 тисяч бранців, які всі стануть рабами».

Р. 69. – Бендери, 28 червня 1711 р., про початок російсько-турецької війни: «Незабаром ми зможемо побачити відкриття театру бойових дій, пов'язаних з облогою Києва, що очікується після походу в Україну».

Р. 72. – Бендери, липень 1711 р., барону Герцу: «Не минає майже жодного дня, щоб козаки

Р. 73. – та татари не приводили бранців, і особливо багато коней».

Р. 91. – Константинополь, 19 лютого 1712 р., пану барону Герцу: «Весь світ здивований [поверненням туркам Азова та зруйнуванням Таганрога Петром I – Є. Л.], що прагнучи цього такий довгий час, цар мав слабкість повернути ці міста в той час, коли можна було й без цього укласти мир, тим більше, що ці міста будуть зайняті, без сумніву, на багато років силами османів. Посли Англії та Голландії роблять великі зусилля, щоб змусити Порту задовольнитися цим, не наполягаючи, як вона це робить, на поверненні всієї України козакам».

Р. 94. – В тому ж листі, згадка про турецьку вимогу до царя про «повернення всієї України по той і по цей бік Дніпра козакам і повну евакуацію з Польщі, не втручаючись у справи та інтереси короля Августа».

Р. 96. – Там само, згадка про те, що «московити не повернуть всієї України, яка включає в себе Київщину, Чернігівщину і т. д.» (*les Moscovites ne rendent toute l'Ukraine, y compris Kiovie, Czernikowie &c.*).

Р. 98. – Константинополь, 24 лютого 1712 р.: згадка про те, що, за вимогами Прутського миру, «московити погодилися, всупереч всім очікуванням, на повернення Азова та зруйнування Таганрога (але навряд чи

віддадуть всю Україну козакам, як на цьому вкрай наполягає турецький імператор)».

Р. 108. – Константинополь, 23 квітня 1712 р. Згадка про ці ж самі вимоги у російсько-турецьких мирних переговорах.

Р. 120-126. – Константинополь, 5 червня 1712 р. Текст мирного договору між Портою та московським царем від 16 квітня 1712 р.

Р. 279. – Адріанополь, 6 жовтня 1713 р. Згадка про сварку між поляками та московитами за «шматок України, який належить Речі Посполитій, але узурпований московитами».

Р. 288. – Адріанополь, 12 листопада 1713 р.: «Кажуть, що Порта відмовиться від претензій на Україну».

Fabrice Friedrich Ernest von. Sejour du roi de Suede a Bender; ou Lettres de Mr. Le Baron de Fabrice, pour servir d'eclaircissement a l'histoire de Chatles XII. – Hambourg: Chez Chretien Herold, 1760. – VI+343 p.

З праці Жана Руссе де Міссі[1] («боярина Івана Івановича Нестезюрануа») «Мемуари про царювання Петра Великого, імператора Росії, батька вітчизни, і прочая, і прочая, і прочая» (1725)

Розповідь про козаків, багато свідчень у якій запозичено з праці Божо

Р. 215. – Ці козаки мешкають в Україні і є мабуть єдиним народом, що носить ім'я відмінне від назви їхньої країни. Але ця назва була їм дана, щоб пояснити

Р. 216. – одну з головних їхніх особливостей, а саме те, що вони з легкістю роблять набіги на ворожі землі. Тому «козаки» і «нападники» означає те ж саме. Цей народ сформувався з охочих людей, що були поляками, русинами, татарами. Свобода, якою вони пишалися, багатства, які

[1] Жан Руссе де Міссі (1686-1762), французький історик і літератор, який мешкав у Голландії. Прізвище «*Nestesuranoi*» є анаграмою його справжнього імені «*Jean(n) Rousset*». Ім'я «Іван Іванович» походить від дублювання французького імені Жан, що мало б надати російськості твору Руссе де Міссі.

множилися від набігів, та гучна слава, яку вони швидко завоювали, приманювала до їхніх лав велике число волоцюг різних мастей, котрі склали таку чисельність, що змогли робити напади в Чорному морі й ходили по здобич аж до передмість Константинополя та міста Трапезунда в Азії. Польща зметикувала, що може отримати велику послугу від цього войовничого люду, щоб протистояти частим набігам татар, і взяла його під свою протекцію. На сеймі в

Р. 217. – 1562 р. було постановлено, що Річ Посполита сплачуватиме їм певну винагороду чи річну платню. Король Стефан Баторій вирішив закріпити їх в Україні, надавши їм у вигляді столиці місто Трахтемирів[1]. Козаки, що здобули повагу від татар, своїх невгамовних сусідів, вели мирне життя в цій прекрасній провінції й почали навертатися тут до землеробства. За короткий час Україна перетворилася на одну з найбагатших провінцій Польщі. Вона могла навіть стати тим, що ми визначаємо терміном «велике королівство», зважаючи на її простір, кількість добре укріплених великих міст, які козаки тут враз побудували, нарешті, багатство її території, де земля жирна, родюча й щедра. Тому поляки й називали її

Р. 218. – «землею молока та меду». Найголовніші вельможі Польщі мали тут кращі землі, з яких отримували значні прибутки. Козаки мали свого окремого генерала, і їхні війська завжди збиралися окремо, як союзники та конфедерати, але не як залежні від коронної армії. Можна було побачити в них до 200-300 тисяч чоловік. Історія Польщі доводить, що Річ Посполита була непереможною, доки володіла цією щасливою країною й доки не посварилася з козаками, сміливість яких була загальновідомою. Вони стійко зносили всі тягарі війни та непогоди, не переймаючись цим. Вони були гарними партизанами, відважними піхотинцями, зухвалими солдатами, навіть трохи жорстокими. Але польська шляхта, забажала приборкати свободу цього войовничого народу, й почала ставитися до його представників з таким деспотизмом, як до найзлиденніших селян. Не раз козацькі генерали повставали проти цього, і, коли вони взяли участь в поході Дмитрія, минуло не так багато часу від їхнього другого повстання, що було придушене через трагічну загибель їхнього генерала Наливайка (*General Nelevasko*). Залишок їхньої історії, особливі риси, які цей дивовижний народ мав, являють собою майже повну руїну. Але як ця прекрасна та родюча Україна перетворилася на жахливу пустелю, не є темою нашої оповіді. Ми сподіваємося, що потрібно було дати пояснення про козаків і ким вони були раніше, щоб показати всю важливість їхнього приєднання до польської армії, яка зібралася для відновлення Дмитрія на царському троні[2].

---

[1] *Це місто розташоване на Бористені в 11 льє нижче Києва, навпроти Переяслава* (примітка з оригінального французького тексту).

[2] Автор вважає Лжедмитрія справжнім царевичем.

Про антипольське повстання в Україні під проводом Хмельницького

Р. 356. – Польське королівство перебувало в жахливому стані в останні роки правління Владислава через повстання козаків під проводом відомого Хмельницького. Можна сказати, що вони притягнули до себе всі оті біди, яких вони зазнали, через власне поводження з цим козацьким начальником (*ce Chef des Kosaks*) та

Р. 357. – всією його войовничою нацією. Коли помер Владислав, вони почали проникати аж у Польщу, де спричиняли неймовірні спустошення. Виходило, що той, кого оберуть козаки, буде проголошений наступником Владислава. Цар Олексій мав напоготові прекрасне військо, він пропонував полякам використати його, щоб відновити лад, якщо ті погодяться віддати йому корону. Побачивши, що ним знехтували, він вдався до погроз, які втім не мали жодних наслідків. Оскільки Франція, зацікавлена у сходженні на трон володаря, який був би прихильний до неї, використала так доречно свої гроші, щоб вгамувати козаків під час елекції, то принц Ян-Казимир, брат Владислава, був обраний за умови одруження з принцесою де Гонзагою, вдовою свого брата.

Новий король зовсім не бажав брати участь у чварах

Р. 358. – поляків з козаками. Він вважав, що свою зброю останні підняли досить справедливо, й коли представники шляхти вимагали від нього стати на чолі війська, щоб покарати цих бунтівників, як вони їх називали, він обмежився відповіддю, що не варто було їм самим палити млини Хмельницького та чинити наругу над його жінкою та дітьми. Нарешті, козаки, залишені перед Збаражем татарами, своїми союзниками, самі запропонували мир Яну-Казимиру. Мир було укладено, але, оскільки вони не бажали підкорятися полякам, одна частина їх воліла бути під протекцією турків, в той час як інша шукала її в царя.

Як було царю Олексію не гніватися на погорду поляків, яку ті йому виказали, коли він пропонував їм вигідну допомогу, щоб отримати корону, та не скористатися перебігом

Р. 359. – подій у цій війні. Смоленськ, Київ, Чернігів, які були віддані за останнім мирним договором, стали досить скромним трофеєм для російської нації, щоб відплатити за той довгий час, який ці міста знаходилися в чужих руках. Поляки самі отримали ці міста, лише скориставшись з того печального становища, яке самі ж і спричинили в Росії, підтримуючи стількох самозванців. Чи не був у праві цар Олексій скористатися, у свою чергу, плачевним становищем, у якому опинилися ці смертельні вороги Росії? Він це зробив дуже вдало. Чисельна армія з росіян і козаків рушила на Смоленськ, який був обложений. Саме з цього й почалася ця ворожнеча.

Облога видалася довгою. Цьому не варто дивуватися. Крім того, що це місто було одним з найбільш укріплених на кордоні, поляки, яким важливо було його зберегти, далекоглядно

Р. 360. – тримали тут здавна сильну залогу й усе необхідне для тривалої оборони, оскільки, бачачи невдоволення царя, вони очікували щодня на цей напад, на який цей монарх наважився однак лише після того, як його

схвалила вся імперія, представлена в сенаті 29-ма боярами, з яких 14 були князями[1]. Після року постійної облоги місто, нарешті, здалося, й це завоювання відкрило двері російській армії до глибин Литви, де вона обложила Ригу, яка не змогла утриматись дуже довго. Росіяни поводилися в усій Литві, як у підкореній країні, й спричинили тут стільки зла, що Велике князівство ще довго не могло оговтатись.

Тоді ця армія не знаходила нічого, що могло б їй опиратися, аж до кордонів Пруссії. Інше військо, ще більш чисельне

Р. 361. – через підтримку козаків, теж не мало особливих труднощів на берегах Бористену, де вся Чернігівська провінція, а особливо важливо Київ, знову повернулися під владу свого стародавнього суверена[2].

Про діяльність Петра Дорошенка та війну в Україні

Р. 413. – В той час, як Росія була збурена цим повстанням, в Польщі було спокою не більше. Це було спричинено запорозькими козаками під проводом їхнього ватажка Дорошенка. Принаймні, вони завдали стільки ж лиха, що й військо Стеньки на берегах Волги. Слабкий Михайло Вишневецький щойно був обраний на місце короля після Яна-Казимира, який раніше з кардинала перетворився на короля, а потім знову з короля – на абата паризької обителі Сен-Жермен і кількох інших абатств. Король Михайло спочатку надіслав посольство до Москви і поновив давні переговори з царем Олексієм. В цей час Порта, підтримуючи татар, які стали союзниками Дорошенка, а тим більше, зважаючи на сумний стан, у якому знаходилося Польське королівство, розірване страшним розколом, пануючим посеред шляхтичів, приготувалася до війни,

Р. 414. – щоб цим скористатися. Цар, який не сумнівався, що, якщо турок нападе на Польщу в ситуації в якій вона знаходиться, йому потрібен буде лише гарний військовий похід, який обернеться на легке завоювання. Щоб його зброя не обернулася проти Росії, цар відправив посла до Константинополя, щоб засвідчити поновлення альянсу з диваном й оголосити тому, що цар не зможе уникнути розірвання з Портою у випадку, якщо та атакує Польщу.

Однак татари та козаки Дорошенка продовжували свої вторгнення й перетворилися на господарів доброї частини України. Турки визнали свободу цієї провінції, щоб мати привід до війни, яку вони хотіли вести проти Польщі. Великий Правитель підкреслював, що мешканці України[3] є народом вільним,

Р. 415. – який має жити під протекцією Високої Порти.

---

[1] Мається на увазі Земський собор у жовтні 1653 р.

[2] Цікава та промовиста історична помилка, Москва ніколи не володіла до цього Києвом, однак московські царі проголошували себе самодержцями всієї Русі, тож завжди претендували на Київ, як стародавню столицю Русі й місце головних православних святинь.

[3] *Les Kosaks Zaporoski* (примітка з оригінального французького тексту).

Кажуть, що Великий Правитель не приготувався б до війни без підбурювання з боку Франції, яка мала багато причин для невдоволення проти польського двору й, крім того, шукала можливості, щоб відволікти імператора [Священної Римської імперії – Є. Л.], який обов'язково мав втрутитися до цієї суперечки, переслідуючи інтерес всюди протистояти просуванню турків. Вся ж Європа, за винятком Франції, стояла на боці Польщі. Але, по правді, З'єднані Провінції [тобто Голландія – Є. Л.], Франція та Англія були тоді зайняті. Цар обіцяв Польщі велику допомогу у 20 тисяч солдатів, під проводом старого Хованського (*Gowaski*), в той час як інше військо з донських козаків і запорожців здійснювало похід в Крим, який став диверсією, досить сприятливою для Польщі.

Р. 416. – Але ніщо не могло завадити захопленню важливої фортеці Кам'янець. Раз калмики поставили собі за мету піти у похід, щоб продовжити вторгнення, можна сказати, що воно відбувалося замість миру, який був укладений між польським королем і султаном. Татарський хан Селім-Гірей, змушений залишити Польщу, щоб йти на порятунок Криму, прикривав свій відхід шляхетним приводом зробитися посередником цієї угоди, яка була укладена незабаром, бо він знаходився природно поміж двох цих могутніх держав, з яких одне було повністю розгромлене. Кам'янець і Поділля залишилися туркам, Україна – козакам. Крім того, Польща повинна була задовольнити вимогу татарського хана й мала виплатити йому 11 тисяч екю та надати відшкодування такої ж вартості, а також відправляти щорічно до Порти данину

Р. 417. – в 22 000 дукатів. Жодних згадок про росіян не було. Турки й татари забрали чи вбили в цій короткій війні більше 300 тисяч поляків.

Ми побачили, що поділ, який відбувся поміж козаками, змусив їх шукати протекцію – одних у Росії, інших у Великого Правителя, бо, згідно останньому договору, Польща мала відступити Україну. Султан вимагав, щоб цар вивів своїх людей з міст, якими там володів. Для цього він відправив до нього одного агу, якому цар у відповідь наказав відрізати ніс і вуха, сказавши, що «він не може собі дозволити плазувати й схилятися перед магометанським собакою і що, коли Великий Правитель загрожує йому своєю кривою шаблею, він сподівається, що і його власна шабля на щось згодиться».

Про похід на Крим в 1673 р. запорожців Івана Сірка, що допоміг Яну Собеському здобути перемогу під Хотином

Р. 430. – Цар мав в Україні прекрасну армію з 150 тисяч воїнів, і Сірко, козацький ватажок (*Siesko Chef des Kosaks*), зміг завдати стільки клопотів татарам, що вони не мали ні часу, ні можливості прийти на допомогу Гусейн-паші, який стояв на чолі османського війська. Дійсно, козаки здійснили своє вторгнення до Криму так успішно, що, після того як вони перебили велике число ворогів, вони звідти вивели більше

20 000 полоняників, чоловіків, жінок і дітей, перетворили на попелища більше 40 міст, поширили жах повсюди і розбили табір поблизу того міста, де хан мав свою резиденцію, залишаючись тут більше 24 годин.

Ця диверсія немало посприяла славетній перемозі великого генерала Яна Собеського,

Р. 431. – отриманій під Хотином над турецьким військом, яке перебувало тут озброєне до зубів. Перемозі, яка відзначила його польською короною в той самий час, коли він відновив честь нації і змусив Порту погодитися з мирними умовами більш почесними. З усього цього велика частина належить тій допомозі, яку цар надав їй з таким благородством.

Король Михайло Вишневецький помер у Львові 10 листопада 1673 р., напередодні того дня, коли Собеський здобув цю блискучу перемогу. Міжкоролів'я тягнулося до 22 травня наступного року.

Про походи російських військ царя Олексія Михайловича проти козаків Дорошенка, прихід останньому на допомогу турків і татар, польську участь в цій війні та спустошення України

Р. 436. – Тож його царська величність надіслав в Україну ще більш сильну армію, ніж була попередня, під орудою генерала Ромодановського. Він поділив її на три частини: перша вирушила до Чигирина[1], резиденції відомого бунтівного козака Дорошенка, який підняв зброю проти Польщі, привів турків в Україну й став зачинателем всієї цієї війни. Другий корпус взяв шлях на Канів[2], а третій, під командою козака Ханенка (*Hanenko*), просунувся до Черкас[3]

Р. 437. – і в путі, під Мотовилівкою (*Motowidlo*), мав зіткнення з козаками Дорошенка, які билися запекло й були майже всі порубані на шматки. Росіяни атакували Чигирин, але Дорошенко, який не почувався тут достатньо сильним, щоб захистити таке велике місто, наказав все підпалити й відступив до замку, сподіваючись отримати незабаром допомогу від татар. Російський генерал задовольнився тим, що наказав оточити їх у цій фортеці, й використав найбільшу частину своєї армії для того, щоб зайняти всю решту інших містечок України та дати відсіч маленьким татарським загонам, які робили набіги. Щоб розвідати настрої поляків, росіяни пустили чутку, що начебто Великий Правитель не бажає чогось іншого, як укласти мир з Польщею, за умови, що корона приєднається до нього, щоб

[1] *Це місто розташоване на південній окраїні України на Тясьмині (Teszuim), який впадає у Дніпро поблизу Крилова* (примітка з оригінального французького тексту).

[2] *Це одне з найголовніших козацьких міст на Дніпрі в 30 льє від Києва* (примітка з оригінального французького тексту).

[3] *Це місто розташоване на Дніпрі у місті впадіння річки Рось в 20 льє від Києва* (примітка з оригінального французького тексту).

Р. 438. – вигнати росіян з України. Поляки, у яких завоювання росіян у цій провінції викликало заздрість, потрапили у пастку і не переймалися більше цим відокремленням, розраховуючи на цю угоду. Цар почав скаржитися на неї через свого посланця, пропонуючи в той же самий час поєднати обидві армії, щоб діяти у згоді. Але ніщо не могло розвіяти недовіру, існуючу між двома дворами, а також позбавити поляків палкого бажання не ділити славу перемоги зі своїми сусідами.

В той час, коли такі речі діялися навколо Дніпра, шведський король Карл XI, який наслідував трон свого батька, відчував сильні труднощі. Він зайняв сторону Франції, очікуючи від цього великих вигід…

Р. 442. – Дорошенко, замкнений в Чигиринській фортеці, не припиняв прискорювати Великого Правителя надіслати військо на Україну, щоб вигнати росіян…

Р. 443. – Нарешті, османське військо, перейшовши раптом Дністер поблизу Сороки, вторглося на Україну, де воно захопило Кальник (*Kosniek*), Лисянку (*Sciana*), Ямпіль (*Jampul*), Гайсин (*Kuzsyn*) та багато інших містечок. Вони негайно відправили 5 000 чоловік на допомогу Дорошенку. Однак росіяни напали на них під час переходу й всіх піддали мечу. Це так розсердило цього бунтівника, що він порадив туркам розорити всю Україну, за виключенням кількох міст, щоб позбавити росіян можливості прохарчуватися. Цієї страшної поради дотримувалися не в повній мірі, бо вже менш ніж за 15 днів ця прекрасна провінція, яка була вкрита гарним врожаєм і різнорідними плодовими деревами, була обернена на жахливу пустелю, оскільки того року турецька армія нараховувала близько 400 000 чоловік.

Польський король витлумачив інакше, ніж Великий Правитель,

Р. 444. – це вторгнення османської армії в Росію й уявив, що його високість не забариться з тим, щоб обернутися з більшими силами проти Польщі, після того як розіб'є росіян. Тому він вирішив йти на допомогу своїм союзникам. Ось чому, отримавши новину, що турки, розоривши все, взяли Ладижин[1], де 4 000 козаків захищалися з величезним завзяттям у місті та фортеці, і що 100 000 турків обложили велике місто Умань[2], він просунувся з коронним військом до Яворова, де відрядив чотири великих загони для проведення диверсій і надання росіянам засобів не лише

Р. 445. – врятувати Умань, але й взяти також Чигирин, який вони досі облягали, та захопити, нарешті, цього бунтівника Дорошенка. Цей володар наказав бути готовими доброму числу васалів, щоб перекинути міст через Дністер і перенести вогонь на землі ворога. Нарешті, Хованський на чолі калмицьких татар вдерся до Криму. Однак все це не врятувало Умань. Турки підірвали разом 8 великих мін, які утворили широку дорогу, щоб йти на штурм. Після нього з більш ніж 100 000 осіб врятувалося дуже мало. Ромодановський

[1] *У Нижньому Поділлі у кількох льє від Брацлава (Braklow)* (примітка з оригінального французького тексту).

[2] У *тій же провінції в 20 льє на схід від Брацлава* (примітка з оригінального французького тексту).

помстився за цю різню так, як зміг татарам, веденим особисто ханом, які поверталися на допомогу Криму. Російський генерал напав на його військо, і вщент його розгромив. Попри все, почувши, що все турецьке

Р. 446. – військо виступило в похід, Ромодановський відступив за Дніпро. Це принесло такий переполох до Москви, що цар негайно надіслав підкріплення до цієї армії, командування якою доручив князю Долгорукову, вирішивши надалі особисто стати на чолі цього війська. Тому перед відправленням він наказав визнавати свого сина Федора Олексійовича за наступника. Коронна армія під керівництвом короля перебувала між Львовом і Кам'янцем, щоб викликати занепокоєння у гарнізону цієї останньої фортеці. Зважаючи на те, що турки не бачили більше ворогів, а їхня армія щодня зменшувалася через хвороби та нестачі їжі, вони повернули назад до Дунаю.

Отже, цар втратив одним махом плоди двох військових кампаній, під час яких було підкорено велику частину

Р. 447. – України. Саме тоді відкрилася вся заздрість поляків. Вони відправили повноважного посла до Кадиного (*Kudzin*), щоб вести перемовини з росіянами, на яких поскаржилися на те, що не було в точності виконано умов Андрусівської угоди (*le traité d'Ardeskou*), оскільки не було повернуто Києва в 1670 р. Росіяни зі свого боку поскаржилися, що в багатьох польських посланнях відсутні ті знаки уваги стосовно царя, які повинні там міститися, й пропонували якусь заміну Києву.

Під час цих суперечок, коронна армія, яка не мала проти себе нікого, крім купки бунтівних козаків з партії Дорошенка, підтриманих татарами, почало захоплювати місце за місцем, в силу чого менш ніж за шість тижнів вона підпорядкувала собі всю Україну аж до Києва. Тепер вже росіяни, у свою чергу, ревнували до цих завоювань і

Р. 448. – відмовлялися надавати провізію навіть за гроші полякам, які отаборилися по сусідству з цією фортецею. Це призвело до скарг короля, й цар відправив свої накази київському воєводі ні в чому не відмовляти війську союзників. Але вони не забули нічого, щоб завадити Дорошенку укласти мир з королем Польщі, оскільки залишення йому Чигирина могло б повернути під його владу всю Україну.

У цих справах Олексій Михайлович помер.

Про російсько-турецьку війну в Україні у 1677-1681 рр.

Р. 452. – Князь Федір Олексійович, народжений в 1657 р., мав 18 років, коли він зійшов на престол. Його батько визнав його за свого спадкоємця за рік до своєї смерті, коли прийняв рішення йти на чолі своєї армії в Україну. Отож, цей молодий правитель знайшов справи трохи розладнаними. Українська війна (*la guerre d'Ukraine*) точилася впродовж трьох років і переросла майже одразу у війну, яку цар був змушений вести проти козаків, через що фінанси прийшли в значний безлад.

Р. 453. – Попри все, він продовжив намір свого батька стосовно України, і навіть з найбільшою рішучістю, на яку був здатен, оскільки йшлося про те, щоб зобов'язати ворога до укладення вигідного миру. Хоча здавалося, що немає жодного підґрунтя для цього, зважаючи на Польщу, з якою була сварка з приводу Києва, котрий вона без сумніву втратила і котрий залишився у нього, раз цар йому його передав, крім того, Корона докладала всіх зусиль, щоб отримати мир з турком, який наступив у той самий рік, що й смерть царя Олексія.

Впродовж цього року російська армія залишалася в обороні на березі Дніпра, однак Сірко (*Siersko*) разом з донськими козаками та калмиками знову зробив, хоча й з меншим успіхом, по правді, вторгнення до Криму. Але через мир, укладений між турками та королем

Р. 454. – Польщі, який, нарешті, скасував ганебну данину, визначену попереднім договором, але в той же час залишав Кам'янець туркам, ці війська змушені були закінчити похід…

Турки повертали Польщі велику частину України до Дніпра на сході, включаючи Білу Церкву, Паволоч, Немирів тощо.

Р. 455. – Вся ж південна частина була обіцяна бунтівнику Дорошенку. Російська армія також провела успішну кампанію, не зустрівши ворога, який міг би чинити опір її планам. За короткий час вона знову повернула царю не тільки всі міста України, які були зайняті турками, включаючи добре укріплене місто Чигирин, однак і також кілька інших польських міст. Що було найважливішого в цьому поході, так це захоплення бунтівника Дорошенка. Це був запорозький козак, який, невдоволений Польщею, підкорився туркам і татарам і закликав їх до походу на Польщу, а особливо на Україну. Підступний і непослідовний, він часто приваблював Польщу укладенням миру, однак завжди відверто її обманював, і, коли Великий Правитель йому відправив генеральський жезл (*le baton de General*) [зрозуміло, що мається на увазі гетьманська булава – Є. Л.],

Р. 456. – він почав знову шукати протекції тепер вже царя Олексія, якому передав цю відзнаку свого достоїнства, щоб вона не потрапила до рук комусь іншому. Але й з ним він учинив так само, як і з королем Польщі. Тож правда, що зрадник – завжди зрадник, яке б становище він не займав. Деякі діють обережно, й, коли інтерес того вимагає, вдаються до зради. Але ніколи немає найменшої довіри до зрадників.

Ця військова експедиція стягла проти Росії всі сили османів, для яких найпершим завданням була облога Чигирина. Однак росіяни їх прийняли з такою доблестю, що ті втратили перед цим містом частину своєї армії, обоз, артилерію й повернулися досить засмученими, не маючи змоги для проведення жодного іншого заходу під час цієї кампанії. Проте треба було стерегтися того, щоб

Р. 457. – Турок не повернувся з набагато більшими силами для помсти за свою образу. Ось чому цар негайно відправив на початку 1678 р. якогось міністра в Польщу просити, у свою чергу, допомоги, як він колись вчинив

сам, бачачи, що його сусіди перебувають у скрутному становищі. Але поляки, які не були готові віддячити йому подібною люб'язністю, не стільки згадували про ту підтримку, котру він надав, скільки вибачалися за своє сумне становище, до якого останні потрясіння та остання війна привели королівство, говорили про новий договір, укладений з Портою, що був би порушений у разі відправлення допомоги, про яку просилося. Однак король сам відправив до Москви двох послів – Северинського (*Sevorinski*) та Сапегу[1] (*Sapieha*), щоб скористатися утрудненнями, які відчував цар, і надіслав тому кілька самовпевнених вимог.

Вони наполягали на тому, щоб їм «було видано

Р. 458. – генерала Дорошенка, як бунтівника; щоб їм повернули Київ і Смоленськ; щоб їм дали відшкодування за те, що не приєднали до їхньої армії корпус у 30 000 чоловік; і нарешті, щоб все це було закріплено в останньому трактаті[2].

Р. 459. – Тут ні словом не йшлося про те, що диверсії зроблені в Україні та Криму, були більш корисними для коронного війська, ніж приєднання навіть 50 000 чоловік. Нарешті, після досить гострих дебатів у переговорах, було укладено угоду, яка включала:

1) Що перемир'я має тривати 15 років, включаючи сюди 2 роки,

Р. 460. – які залишилися ще від попереднього перемир'я.

2) Що цар заплатить Польщі за Київ і Смоленськ 200 000 рублів, половину одразу, а половину в листопаді, під час сейму.

3) про евакуацію росіянами міст в Литві;

4) про повернення військовополонених;

5) про вирішення питання про допомогу на майбутньому сеймі.

Почалися приготування до наступної кампанії. Жодним чином не

Р. 461. – помилялися, очікуючи на сили, які виставлять турки. Вони повернулися до України ще більш грізними, ніж в попередньому році, вирішивши завоювати Чигирин за будь-яку ціну. Генерал Ромодановський, який командував російською армією, сміливо рушив на допомогу цьому місту й навіть здійснив кілька нападів на обложників, які, тим не менш, не полишили через це облоги. Навпроти, їхні підкопи, підведені до самих мурів, якось вибухнули з великою силою, що утворило широкий отвір, через який вони взяли місто штурмом і посікли в ньому близько 30 000 чоловік. Взяття цього міста вразило російську армію, яка відступила. Оттомани переслідували її аж до Бужина (*Bukzin*) й напали на її ар'єргард, однак не отримали жодної користі, крім того,

Р. 462. – що розгромили кілька маленьких загонів, залишених, щоб їх відволікати, в той час як головні військові сили досягли того місця, де їм вже не було чого боятися. Хоча генерал Ромодановський провів цей відступ у повному порядку й на виду у грізного війська, його поводження не

[1] Казимир-Ян Сапега (1637 або 1642-1720), польський дипломат.

[2] У примітках подано текст цього трактату латиною.

сподобалося царю, і той потрапив у немилість. Попри це, однак, цей відступ змусив турків припинити кампанію…

Р. 464. – Порта не отримала жодних переваг в цій війні проти Росії, оскільки всі її завоювання, які вона змогла зробити в Україні, не вартували й чверті тих витрат, які вона змушена була зробити, щоб привести свою армію до цієї провінції. Тому диван вирішив, що варто піти на мир з царем, і султан дав наказ

Р. 465. – татарському хану, щоб він запропонував своє посередництво його царській величності.

Nestesuranoi Iwan. Memoires du regne de Pierre le Grand, empereur de Russie, pere de la patrie, etc. etc. etc. La Haye: Chez R.C.Alberts, Amsterdam: Chez Her.Uytwerf, 1725. – T. 1. – 510 p.

Про Кримський похід 1687 р.

Р. 25. – Голіцин на початку травня очолив армію, яку повів до Полтави.

Російська Україна (*l'Ukraine Russienne*), яку ця армія повинна була перетнути, перерізається багатьма маленькими річками, які в цю пору року, зазвичай, виходять з берегів. Тому потрібно було багато часу, щоб їх перейти через тягар обозу та артилерії. Таким чином, лише в середині червня було досягнуто берегу Самари, річки не дуже значної й останньої в Україні, перед тим, як вступити до країни ногайців. Повсюди армія

Р. 26. – не зустрічала жодних ворогів, і після чотирьох днів походу їхніми землями, знов-таки нікого не було видно. Однак стало неможливо просуватися далі, оскільки виявилося, що простір у 50 льє цієї країни зруйновано, точніше, краще сказати випалено, аж до Перекопу (*Precop*), ця назва означає укріплення, зведене на перешийку, що перетворює Крим майже на острів. Дізналися згодом, що хан наказав випалити весь цей степ за порадою Івана Самойловича, гетьмана або генерала козаків (*Iwan Samuelewitz, Hittman ou General des Cosaques*), щоб завадити цій грізній армії піти далі, через нестачу харчів, а особливо води та фуражу.

Князь Голіцин, побачивши це, змушений був змінити свій задум і повернути війська до місця, з якого вони вийшли. Він відправив на розвідку кінне військо з 30 000 чоловік у бік запорожців, а сина гетьмана на чолі козацького загону в протилежний бік, в той час як армія рушила назад до Самари, звідки пішла до Бористену, на березі якого сподівалася знайти трохи фуражу та якихось харчів. Однак через те, що бракувало всього цим загонам, які очікували знайти необхідну їжу у ворожій країні, куди вони сподівалися прийти, нестатки спричинили хвороби

Р. 27. – та дизентерію, а голод призвів до загибелі найкращої частини цієї прекрасної та грізної армії. Тому ця експедиція призвела до наказу арештувати гетьмана козаків, влаштувати над ним суд, позбавити його всіх посад і вислати до кінця його днів у Сибір. Генералісимус поставив на його місце іншого, на ім'я Мазепа, з козацької нації, який виховувався при

польському дворі і мав репутацію чоловіка хороброго та знаючого. Він згодом відіграв важливу роль і залишив своє ім'я прославленим в історії.

Не можна, однак, сказати, що не було жодної користі з цієї експедиції, головною метою якої було завадити татарам піти на Польщу. А саме цього було досягнуто. Крім того, князь Голіцин вивчив, якщо можна так сказати, країну. Він побачив сам, в чому може бути тут успіх, а чого не вистачатиме в тих заходах, які росіяни здійснюватимуть щодо Криму. Він відзначив, зокрема, що немає жодного складу на кордоні, тому завжди буде невдача, якщо не вистачатиме військового спорядження та продовольства. Ось чому він визначив місто на Самарі, щоб побудувати тут місто. Цей задум був втілений на початку наступного року. Отже, після повернення генералісимуса до Москви 30 000 росіян, підтриманих козацьким корпусом, були відряджені

Р. 28. – на будівництво цього міста за планом, розробленим одним голландським інженером. Воно отримало назву Новобогородицька (*Novobogrodilla*).

Про Кримський похід 1689 р.

Р. 34. – Зустріч полкам була призначена в Україні, однак війська

Р. 35. – мали наказ виходити раніше, ніж зазвичай. В силу цього, на початку квітня, вони вирушили в похід до Самари, де між солдатами було розділено харчі на чотири місяці в сподіванні, що Голіцин зміг би взяти Перекоп прискореним маршем. Це місто, якщо можна дати йому таку назву, яке включало в себе не більше 400-500 будинків, було розташоване на перешийку в 300 кроків від західного узбережжя. Воно мало рів у 20 стіп ширини та 8 стіп глибини, за яким був земляний вал такої ж висоти, що й глибина рову, товщиною у 15 стіп. За цим укріпленням був замок, обнесений подвійним муром. Від цього міста й аж до моря, на захід, тягнувся широкий рів. Звідси й походить польська назва цього міста Перекоп, що означає «рів» або «канал». Від цього імені й перекопські татари, але такого імені ці люди зовсім не знають, оскільки самі називають це місто «Ор». Вони ж є частиною татар ногайських. Цей рів і це місто слугують немов би бар'єром, який закриває вхід до Криму чи до майже Кримського острова, який князь Голіцин впевнено прагнув завоювати.

Гетьман Мазепа приєднався до армії в поході разом з козаками. Однак просуватися вперед можна було тільки дуже повільно

Р. 36. – через перевантаженість обозом і артилерією, які були великими. Дорогою зустріли кількох російських татар [??? – Є. Л.], підданих хана, від яких дізналися, що цей володар не готувався до приходу цієї армії й перебував у Буджаку. Це те ім'я, яким називають східну частину Бессарабії, що розташована між Дністром і рукавами Дунаю й заселена різновидністю вільних татар, котрі не залежать ні від хана, ні від турків, але які живуть під

протекцією і одних, і інших. Угорська війна привела хана до цієї провінції. Він прагнув бути в змозі діяти разом зі своїми татарами на тій стороні, де того року втратив свого старшого сина султан-нураддін-калгу[1], якого безчесний Єген – сераскир Румелії – мав зухвалість наказати удушити в присутності багатьох вельмож з татарського двору. Проте це відбулося вже після закінчення кампанії з росіянами.

Генералісимус покладав великі сподівання на цей новий похід. Тим більше, що бранці його запевняли, що хан, повіривши чуткам,

Р. 37. – уявляв рух цієї армії лише для будівельних робіт, як у минулому році. Голіцин зробив з цього висновок, що зможе заскочити своїх ворогів зненацька. Проте, якщо хан і був у Буджаку, то султан-калга мав залишатися для охорони Перекопу. І дійсно, за кілька днів по тому гінці повідомили, що з'явився неприятель… під командуванням султана-калги. Опір, який противник зустрів, змусив його відступити, щоб здійснити напад на лівий фланг, де перебував генерал граф Шереметєв з гетьманом Мазепою. Це було найслабше місце у війську. Також і кавалерія відступила спочатку. Й ворог захопив би обоз, якби князь Голіцин, який знаходився з головними силами, не наказав йти кільком полкам на порятунок Шереметєва, які разом відбили татар і змусили їх тікати. Російська армія слідувала за ними по п'ятах й отаборилася за 20 верст, тобто 5 льє,

Р. 38. – від Перекопу. Хан, поінформований через вісників, відправлених його сином, про підхід росіян до своїх володінь, негайно вийшов з Буджаку, маючи 4 000 вершників, поспішаючи на захист своєї держави. Він йшов з такою швидкістю, що, перетнувши Бористен, випередив підхід росіян. Він боявся, що ті вже могли перейти до Перекопу. Потім хан вийшов до них у Чорну долину (*Tharn-Dolina*), маючи 40 000 вершників, поділених на окремі полки. Саме тому російська армія враз виявилася немовби оточеною. Оскільки татари самі не знали про сили, які хан набрав у Буджаку, не можна було нічого довідатися про них від захоплених бранців. Проте, бачачи, як татарські сили розгортаються, можна було легко судити про їхню кількість. Тож росіяни, котрі так завзято просувалися вперед, загрожуючи всій цій країні, раптом змушені були самі перейти до оборони, замість того, щоб наступати. Вони укріпились у таборі, виставивши велику кількість рогаток проти кінноти, позаду яких поставили свої вози й артилерію, щоб прикрити піхоту, коли кавалерія залишатиме цей ретраншемент.

Р. 39. – Три чи чотири татарські полки, по тисячі людей у кожному, намагалися розгромити кавалерію, й саме тому їй було наказано відійти, через що вона опинилася позаду обозу. Татари, розпалені цим успіхом, напали тоді на козаків, очолюваних якимось думним дяком Омеляном (*Emilian Dumenoi-Diaki*), для котрого війна зовсім не була його фахом. Тож його було розбито, а татари почали з цього краю наступ на ретраншемент,

[1] *Цей титул носить султан-спадкоємець, подібно як у Франції називають його дофіном, а в Англії принцем Уельським* (примітка з оригінального французького тексту).

перевертаючи вози та багаж, вбивши багатьох коней і дістався навіть його центру, звідки вони забрали б 20 гармат, якби боярин Рука[1] (*le Boyar Rouka*) не завдав їм такого раптового удару, що вони були збиті з пантелику й змушені відступити. В цей час Шереметєв повів своїх людей в атаку вдруге зліва, проявивши мужність і поводження, яке він завжди виказував в усіх таких випадках, до яких потрапляв. Таким чином, він відбив татар, які відступили, прихопивши деяку здобич.

Військо провело ніч у таборі під посиленою охороною й наступного дня відновило свій марш до Перекопу, проте, щоб не бути заскоченими зненацька, було наказано кавалерії рухатися між рядами возів. І всі ці війська, які нараховували 200 000 чоловік, сформували єдиний бойовий порядок, для якого

Р. 40. – обоз і гармати слугували укриттям. Крім цього, інфантерія несла рогатки проти кінноти. Якщо б з'явилися татари, з них би негайно утворили огорожу, яка б стримала натиск цих вершників. Під час цього руху багато разів з'являлися численні татарські загони, які кружляли навколо цієї армії, але, не знайшовши ніякої нагоди для вдалого нападу, вони відійшли, щоб укріпити оборону Перекопу.

Наступного дня побачили це місто, розташоване на висотах. Татари запалили паланки, тобто передмістя, побоюючись, щоб росіяни їх не захопили. Табір розбили на відстані майже одного гарматного пострілу з цього міста. Армія мала Чорне море праворуч, а ліворуч – пустелю. Обстрілу міста не проводили, хоча подекуди впродовж дня спалахували перестрілки. Наступного дня хан наказав передати, що він охоче піде на переговори. Князь Голіцин надіслав одного офіцера, а хан зі свого боку – Снілех-мурзу (*Snilech Murza*), котрий проявив великі здібності при виконанні цього доручення, які полягали в затягуванні переговорів якомога довше, щоб росіяни знову опинилися без води та харчів у цій безплідній пустелі, звідки було ретельно забрано все,

Р. 41. – що могло стати їм у нагоді. Цим знову намагалися їх змусити до відходу без жодного видимого успіху. Як хан і передбачав, князь Голіцин вимагав, щоб хан зобов'язався ніколи більше не здійснювати набіги на російські землі, щоб він відмовився від вимоги 80 000 рублів щорічної виплати від царського двору, які вже не сплачувалися три роки, зрештою, щоб він не турбував більше поляків і не надавав жодної допомоги туркам. Мурза дав певні обнадійливі свідчення, хоча й прекрасно розумів, що ці вимоги неприйнятні. Він надіслав гінця хану, також він кілька разів відходив і повертався. Кінець-кінцем хан заявив, що не хоче жодних інших умов миру, окрім тих, які були закріплені останньою угодою[2], укладеною з царем. Князь гнівно відкинув ці пропозиції, побачивши, водночас, що татарин його дурить, виграючи час для того, щоб покращувати боєздатність своєї оборони та

[1] Очевидно, Долгоруков.
[2] Йдеться про Бахчисарайський мирний договір 1681-го року.

підводити сюди нові війська й підвозити припаси, тоді як російська армія даремно нудиться в своєму таборі без провізії та фуражу й без надії його знайти, окрім як повернутися назад тим же самим шляхом. Саме це Голіцину й довелося зробити, й він пішов до

Р. 42. – Каланчака, звідки через три неділі переходу повернувся на береги Самари. Звідти він відправив гінців до Москви та польського короля, щоб повідомити царів і цього монарха, що він розбив татар і гнав їх до Криму, дійшовши аж до Перекопу. Він залишив боярину Волинському[1] (*Valenski*), новобогородицькому воєводі, 5-6 тисяч чоловік з найкращих загонів і взяв з рештою війська шлях на Полтаву.

Про облогу Азова в 1696 р. та залякування кримським ханом турецького султана загрозою з боку росіян і козаків

Р. 94. – Хан відправляв гінця за гінцем султану, що повідомити тому про небезпеку, яка загрожує Криму й особливо османській навігації по Чорному морю, господарями якого можуть стати росіяни та козаки.

Про приєднання війська Мазепи до армії Петра I у Смоленську в 1706 р.

Р. 475. – В той час, як цар перебував у Смоленську на чолі 20-тисячного відбірного війська, до нього приєднався генерал Мазепа з 30 чи 40 тисячами козаків.

Nestesuranoi Iwan. Memoires du regne de Pierre le Grand, empereur de Russie, pere de la patrie, etc. etc. etc. Nouvelle Edition augmentée.– Amsterdam: Chez les Wetsteins & Smith, 1740. – T. 2. – 496 p.

Про наказ Петра I загонам козаків і калмиків спустошувати все на шляху шведів і про відправлення козацьких і калмицьких частин на Волинь у 1708 р.

Р. 59. – Загони козаків, калмиків і волохів поширилися в різні сторони між Вільною, Мінським і Березиною, спустошуючи всю країну. Не можливо було побачити нічого, крім диму та полум'я з усіх боків...

Генерал Гольц мав наказ піти на Волинь з 15 тисячами чоловік, де до нього мали приєднатися 12 тисяч волохів і козаків, щоб вдарити з флангу по шведах.

[1] Іван Федорович Волинський, воєвода київський; окольничий (з 1681), боярин (з 1683).

Український козак. Малюнок Жана-П'єра Норблена де Гурдена (1745-1830)

Про початок українського походу армії Карла XII

P. 74. – Великі обіцянки, які зробив йому гетьман Мазепа, змусили його [Карла XII – Є. Л.] прийняти таке рішення. Його армія зменшувалася з дня на день, а повернення назад не робило б честі. Крім того, не було впевненості, що йому буде легко це зробити, оскільки коронна армія на чолі з генералом Сенявським, завжди союзна царю, панувала на полях Польщі. Мазепа був на чолі 30 000 запорозьких козаків, і цар довірив йому оборону України. Цей гетьман мав біля короля Швеції свого фаворита Бистрицького (*Bistnizki*), який повідомляв тому, що народ України розглядає його, як свого визволителя і що вони просять його руки. Що ще було потрібно, щоб привабити цього володаря до такого рішення? Скоро ми побачимо, що з цього вийшло…

P. 87. – Королю Швеції не залишалося іншого вибору, як приєднатися скоріше до Мазепи й увійти до України, сподіваючись отримати тут війська та провізію, яких бракувало його армії, що звикла жити

P. 88. – в скромності у Саксонії, Польщі та Литві, а тепер знаходилася в країні, насправді, родючій і щедрій, однак пустельній і залишеній людьми.

Про діяльність Мазепи, місії Бистрицького та Войнаровського, початок бойових дій в Україні й політику тут Петра I в 1708 р.

Ми говорили про Мазепу в попередньому томі, у якому можна було побачити, як він отримав посаду гетьмана, а також ті добродіяння, що він отримав від царя, котрий нагородив його навіть орденом святого Андрія. Іван Мазепа походив з шляхетної фамілії зі своєї нації, не маючи жодного козацького варварства. Навпроти, від поєднував з хоробрістю, притаманному цій нації, довершений розум і делікатність, а також велику розсудливість. Великі справи шведського короля привели його в захват, він сподівався бачити нового Олександра [мається на увазі Македонський – Є. Л.], завдяки чому міг би отримати частину його переможної слави. Він волів краще допомогти тріумфу безсумнівного властителя, підштовхуваний до цього прагненням звільнити свою націю від усіх видів рабства й бути визнаним, як її перший суверен. Щоб пояснити свої задуми всій нації, тобто війську, що було під його керівництвом і складалося з 30 000 чоловік, він розпочав підкреслювати всі ті страждання, яких вони зазнали з боку російських міністрів, котрі ставилися до них, як до невільників. З іншого боку, хвалячи їхню хоробрість і славетні

P. 89. – справи, він підносив їм вигоди правління вільного та незалежного. Нарешті, він дав їм зрозуміти, чого вони б могли очікувати від короля Швеції, котрий збирається визволити їх від нестерпного ярма, під яким вони вже не витримували.

Щоб надати цьому повстанню подібність справедливості, він порадив їм відправити до царя послання, щоб зробити йому демонстрацію проти його

міністрів. Ця пропозиція отримала загальне схвалення. Виконати це небезпечне доручення було покладено на Войнаровського (*Woynarowski*), племінника Мазепи. Царя цілковито повідомили про поводження його дядька. Він знав, що фаворит того Бистрицький (*Bistnizky*), перебуває поряд з шведським королем. В іншому випадку, цар скористався б з цих свідчень, щоб наказати заарештувати Мазепу й покарати його невірність і зрадництво. Однак при тому стані речей, який існував, його величність розсудив за доречніше приховати своє знання, обмежившись наказом спостерігати за козаками армії князя Меншикова, котрий, не викликаючи гетьмана до себе, щоб не дати тому жодних підозр, обмежився лише тим, що передбачливо розташував свою армію між його військом і військом шведів. Але, коли цар побачив Войнаровського, він не зміг стримати свого справедливого гніву, і, замість того, щоб його вислухати,

Р. 90. – наказав кинути його до в'язниці, звідки тому пощастило, тим не менш, врятуватися. Мазепа, поінформований про долю свого племінника, вже не сумнівався, що його інтриги викриті, тому, щоб врятувати свою голову, він поспішив приєднатися до шведської армії. Оскільки генерал Шереметєв перебував у Новгороді [Сіверському – Є. Л.] з дуже сильним гарнізоном, королю шведському було нелегко знайти перехід через Десну. А Мазепа розуміючи, що все залежить від того, чи зможе він передати тому Батурин, свою столицю, намагався прискорити їхнє з'єднання. Врешті-решт, нетерплячий гетьман перейшов цю річку під приводом того, що збирається атакувати корпус шведів. Коли він був вже на іншому березі, то відкрив своїм солдатам намір, про який знали лише офіцери. Незабаром ті, хто виступили проти подібного задуму, відступили. Деякі навіть радилися, чи не краще їм заарештувати їхнього генерала. Тож тому не залишалося нічого іншого, як кинутися з 2 000 людей, що залишалися йому вірними, до табору шведів в Шептаки (*Sezeptaki*). Двоє з його полковників поспішили з кількома тисячами людей до Батурина, щоб передати це місто шведському королю, а решта козаків пішла до армії князя Меншикова.

Ця подія спричинила жах і безлад по всій Україні. Князь

Р. 91. – Меншиков, дізнавшись про все, спочатку блокував Батурин, до того, як шведи змогли до нього наблизитися, і, скориставшись з незгоди, яка панувала між козаками, він пішов на штурм міста, заволодів ним і після цього наказав перебити всіх, хто тут знаходився. Він колесував офіцерів, а саме нещасне місто піддав розоренню, що, звичайно, не відповідало хитрим задумам зрадника Мазепи. Тут було знайдено сотню гармат, багато військового спорядження та грошей. Подібним чином зробили й з кількома іншими містами навколо, які могли б посприяти гетьману й звідки ворог зміг би отримати велику допомогу харчами та грошима. Без цього повстання могло б розповсюдитися по всій країні й навіть перекинутися до донських козаків, завжди схильних до підтримки таких намірів.

Обережність, проявлена царем, його діяльність, коли він пильнував на всі боки, що відбувалося, увага, з якою він відзначав найменший порух свого

супротивника розладнали за 15 днів два з його найголовніших задумів – приєднання Левенгаупта та Мазепи. Ще два місяці тому його шведській величності передрікали успіх у цих двох проектах. І, якби вони, насправді, видалися успішними,

Р. 92. – для Російської імперії це б стало найскладнішим випробуванням. Гордий швед тоді став би її господарем, оскільки не знайшлося б жодних засобів, щоб зупинити нестримний натиск його перемог. Тож ми маємо тут гарний матеріал, щоб зробити похвалу великому володарю, про якого ми пишемо цю історію, відзначивши всі переваги його тогочасної мудрої неквапності, з якою він переслідував крок за кроком свого ворога, руйнував всі його наміри, замість того, щоб наслідувати киплячий запал тих, хто пишаючись своєю чисельністю, прагнув дати баталію перед переходом Дніпра. Навіть, якщо це б мало успіх, то призвело б лише до продовження війни, оскільки, все-таки, хоч ворог і був би розбитий, він знаходився б у країні дружній, де для нього було не так вже й неможливо поповнити втрати, що він міг би отримати.

Повернімося ж до Мазепи. Шведський король, побачивши до чого призвели всі його великі обіцянки, коливався, чи не варто йому покарати того, як зрадника та як людину, що затягла його до України лише за тим, щоб передати в руки царя. Він спостерігав за ним протягом кількох днів, однак, поміркувавши про рішучість, з якою той опинився у його владі, про нестійкість людей та про жорстокість, з якою

Р. 93. – російські генерали вчиняють з усіма тими, хто його підтримує, він вирішив, що може звинувачувати в цій лихій події лише нещасливу фортуну, і звернув всю свою довіру на цього знаменитого зрадника.

В той час, як все це відбувалося на іншому березі Десни, князь Меншиков, хазяїн Батурина, тут провів нараду з усіма козацькими начальниками та старшинами, щоб підтвердити їхні привілеї й закликати їх обрати собі іншого гетьмана, після початку судової справи над Мазепою. Цей князь і граф Головкін, кавалер ордену святого Андрія, розірвали патенти, які свідчили про обрання того кавалером цього ордену, зірвали з його опудала, зробленого напередодні на цьому місці, блакитну стрічку, яку почали топтати ногами, потім кат накинув йому мотузку на шию й потяг до того місця, де височіла шибениця. Тут був прочитаний вирок, де пояснювалася його зрада. Після цього було оголошено про позбавлення його всіх чинів. Кат розламав його фамільний герб і шаблю перед обличчям опудала, яке було повішено. Після цієї страти очільники цієї нації пішли до церкви й прослухали службу, по завершенні якої, зібрані на цвинтарі в присутності князя Долгорукова, царського комісара, обрали собі за гетьмана Івана Ілліча Скоропадського (*Hittman Iwan Iliewitz Skoropaazki*), який був негайно затверджений його царською величністю

Р. 94. – й отримав у володіння цей чин під гуркіт гармат і мушкетних пострілів.

Суворість цього покарання, хоча й цілком заслуженого, привернула до Мазепи співчуття його людей. Це очевидно. Можна бачити, як нерозумна чернь завзято біжить на місце страти нещасливця, котрого сама ж проклинає за злочин, й починає жаліти його, проливаючи сльози. З тих пір, як шведський король пересвідчився у почуттях козаків, він опублікував маніфест, щоб заохотити їх переходити на його бік, обіцяючи їм все те, що обіцяють у подібних випадках. Таке поводження мало успіх, і багато тих, хто спочатку проклинали цю акцію гетьмана, тепер воліли до нього приєднатися. Це змусило царя поставитися до цієї нації, як до ворога, щоб повернути її до свого підданства. Однак шведський король розташував свої загони на зимові квартири навколо Батурина, де наші генерали мали 4-тисячний гарнізон. Під час цієї тяжкої зими між військами двох націй відбувалося багато сутичок, таких само малозначних, як і майно кількох халуп, з приводу чого шведські історики однак підняли багато галасу. Можна легко зрозуміти скромність їх наслідків, якщо подати тут опис України; однак сказавши, що крім Батурина, Полтави, Рильська[1] та ще кількох

Р. 95. – інших міст, які мають досить погані дерев'яні укріплення, всі інші є відкритими, буде достатньо спрямувати читача до описів багатьох авторів, зроблених стосовно цієї провінції, особливо до шевальє де Божо[2]. Можна прийти до висновку, що завоювання, зроблені в цій провінції, не були варті ні тих страждань, ні крові, яких вони коштували.

Про перемоги Петра I та його союзників у Польщі

Р. 96. – Війська росіян і польських конфедератів також отримали кілька перемог на загонами

Р. 97. – короля Станіслава, особливо поблизу Конецполя[3], де Рибинський і Потій[4] (Ribinski & Rosiey), атаковані київським воєводою [Юзефом Потоцьким – Є. Л.] та князем Вишневецьким, розгромили тих, перебили більше 3 000 чоловік і взяли у полон кілька цілих полків...

Р. 98. – Цар, уважний до всього, не обмежуючись лише веденням переговорів проти свого ворога, спробував позбавити того будь-якої підтримки та допомоги в Україні. Ми бачили вище, що співчуття навернуло багатьох козаків до партії Мазепи. Вважаючи, що це наслідок маніфесту, який шведський король безперестанку поширював у народі, цар наказав

[1] Місто у Курській області в Росії.

[2] *«Мемуари шевальє де Божо, які містять його подорожі до Польщі»* (примітка з оригінального французького тексту).

[3] *Це місто на річці Бог (Південний Буг) на Поділлі*» (примітка з оригінального французького тексту).

[4] Якуб-Жигмунд Рибинський (?-1725) і Людвік-Костянтин Потій (1664-1730) належали до табору противників Лещинського.

розповсюдити свій, у якому пояснювалося ставлення його величності до ворогів, а також стан речей, що в ньому перебувала й одна сторона, й інша.

Пояснення терміну «Мала Росія»

Р. 98. – «Мала Росія» (*la Petite Russie*): так російський двір називає Україну, яка, насправді, разом з Поділлям у Чорній Русі складала колись частину імперії росіян і є спадковим володінням князів з царського дому (*C'est ainsi qu'à la Cour Russienne on nomme l'Ukraine; qui effectivememnt avec la Podolie de la Russie Noire a autrefois fait partie de l'Empire des Russes, & étoit l'apanage des Princes de la Maison Czarienne*), як можна було побачити в першому томі цих мемуарів.

Про бойові дії в Україні у 1708-1709 рр.

Р. 114. – Цар оприлюднив трохи згодом інший маніфест проти Мазепи, у якому його царська величність повідомляв людям України про намір того повернути їх знову під Польщу. Я не вдаватимуся жодним чином ні в деталі маршів і контрмаршів обох армій у цій обширній провінції, ні всіх тих зіткнень, які мали місце між багатьма маленькими загонами то там, то сям, й майже завжди приносили виграш росіянам. Тож можна сказати, що цар перемагав шведського короля по частях, вбиваючи тут 500, там 1 000, а деінде і 2 000 чоловік. Саме таке поводження зробило для нього перемогу набагато легшою.

Шведський король, постійно зайнятий проектом проникнути до Великої Росії, рухався до її кордонів. Однак кілька сутичок, які він мав, особливо поблизу *Holka*[1] з генералом Ренном, розладнало весь цей проект. Російський генерал отримав повну перемогу. Не бракувало випадків, щоб король був взятий у полон або навіть загинув, оскільки росіяни не давали нікому пощади. В одній з акцій під ним було вбито коня та дюжину його супутників. Втрати, яких зазнали шведи, настільки ослабили їхню армію,

Р. 115. – що козаки, злякавшись переміною фортуни, раптом залишили її та почали благати царського милосердя. Через це шведський король був змушений повернутися до України, сподіваючись отримати кілька підкріплень з Польщі, або, нарешті, перейти через Дніпро. Однак стан речей змінився. Цар не дозволяв шведам просуватися до кордонів Великої Росії, інакше, як там, де це для них було неможливо через болота, ліси та місцевості, в яких вони не могли б знайти й хлібної зернини. Крім того, його царська величність дуже сподівався скористатися цим хибним переходом,

[1] Як зазначалося вище, на нашу думу, очевидно, село Микілка (Ніколка) Котелевського району на Полтавщині.

щоб відрізати ворогу шлях до відступу, який той тішив себе надією здійснити у бік Польщі. І дійсно, крім одного з'єднання у 15-20 тисяч чоловік, яке його царська величність надіслав з цього берегу Дніпра під проводом генерала Гольца, щоб поєднатися з великим генералом Сенявським, його величність розташував різні корпуси між шведами та Дніпром. 5 000 чоловік перебували у Полтаві. Генерал Ронн прикривав кордони Великої Росії, а решта російської армії знаходилася навколо Ромен вздовж Сули.

Р. 116. – Таким чином, шведська армія була оточена з усіх боків. Її генеральна квартира знаходилася в Будищах (*Buditzin*), там генерал Штакельберг мав зіткнення з генералом Ронном поблизу Ворскли, де росіяни мали повний успіх, так само, як і 7 травня поблизу Опішнянського замку (*le Château d'Opochnouw*).

Нарешті, шведський король прийняв рішення згорнути будищинський табір, де він провів увесь квітень та частину травня. На військовій нараді він вирішив про необхідність облоги Полтави. Це рішення володарю навіяв Мазепа, повідомивши тому, що він знайде там всі види припасів для підтримання війська, не рахуючи величезних коштів, які він сам там приховав, прийнявши рішення стати на бік шведів. Генерал Реншильд і граф Піпер безуспішно опиралися цьому задуму, оскільки пророче передвіщали його величності, до чого все це може призвести.

Полтава ніде, крім України, не була б містом більш-менш важливим. Вона розташована на Ворсклі в близько 16 льє, або 64 версти, від Бористену (бо його більше не називають в цьому місці Дніпром). Ворскла ділиться там

Р. 117. – на багато рукавів, які утворюють болота, вкриті лісом. Тож отримати доступ сюди досить складно. До початку війни Полтава не була укріплена, однак в цих умовах цар розсудив, що вона б могла стати прихистком для людей рівнинної країни, й розмістив там кілька військових складів. Він наказав прикрити її кількома ретраншементами, досить значної висоти, до яких було додано 9 редутів. Генерал-майор Алард, шотландець і інженер-аншеф його царської величності, направився до згаданого міста за наказом цього володаря, коли стало відомо, яке небезпека йому загрожує. Він мав 5 000 чоловік відбірного війська. Цей чоловік був налаштований проти шведів, через те, що, як кажуть, вони досить погано поводилися з ним, коли він перебував в їхньому полоні, й сподівався дорого їм помститися за їхнє загарбання.

Цар розглядав цей задум облоги зовсім інакше, ніж шведський король і Мазепа. Шануючи цього монарха, хоробрість і кращі риси якого він безмежно цінував, цар пішов на жертву, запропонувавши тому досить вигідну мирну угоду, погоджуючись повернути тому всі завоювання, за винятком Петербурга та Шліссельбурга, важливою місцевістю навколо яких шведський король мав йому поступитися.

Р. 118. – Ці пропозиції було відкинуто із звичною зухвалістю. Шведський король дав зрозуміти, що прагне позбавити царя престолу і що

росіяни мають заплатити йому 30 млн на покриття військових витрат, яких він зазнав від саксонців і поляків.

Генерал Розен отримав наказ оточити Полтаву, а князь Меншиков рушив уперед з основними силами кавалерії та піхоти, щоб оточити невеличку шведську армію, яка зменшилася до 15-18 тисяч чоловік. Цього не можна визначити з достовірністю, бо не існувало ні жодного полка, ні відділення, яке було б повним. Шведи навіть не мали, якщо вже так казати, навіть артилерії. Тож доводилося атакувати редути Полтави зі шпагою в руці. Вони захопили три з них, але це коштувало їм близько 3 000 життів. Однак вони продовжували свою справу з таким завзяттям, що князь Меншиков почав непокоїтися за це місто. Ось чому він намагався надати йому допомогу. Хоча він мав багато випадків, щоб показати свою службу царю, своєму господарю та доброчинцю, те, що він зробив у цьому випадку, перевершує всі інші, оскільки ця допомога була дуже вчасною для Полтави, яка так сміливо боронилася

Р. 119. – проти нападників. Це призвело до відчайдушного рішення, яке прийняв шведський король, дати згубну баталію, яка поклала кінець цій війні та його великим проектам. Ось якою стратагемою скористався князь Меншиков, щоб мати успіх у своєму задумі та провести формування з 12 сотень чоловік до міста через болото, про яке ми вже говорили вище.

Він надіслав два загони зі своїх військ з гарматами, один вище міста, інший – нижче, й наказав їм зчинити сильний вогонь, в той час, як допоміжні загони просувалися по мосту, щоб увійти до міста. Це було вночі, тож не можна було побачити, що відбувається, а вогонь росіян був дуже сильним. Шведський король, не сумніваючись, що його війська були атаковані, вирушив сам на порятунок свого гвардійського полку, який знаходився нижче міста, й відрядив інші загони, щоб підтримати тих, хто був вище. Тим часом загони допомоги, споряджені фашинами, зробили собі міст через болото й непоміченими увійшли до міста, після чого росіяни взяли укріплений пост на іншому березі річки й почали там, коли вже наступив день, споруджувати редут з гарматами, щоб прикрити свій міст і забезпечити сполучення.

Р. 120. – Гарнізон звів зі свого боку лінію навколо своїх мурів. Все це відбувалося на виду в обложників, які не чинили жодної спроби цьому завадити.

В той час, як все це відбувалося, цар прийняв рішення закінчити, нарешті, цю війну повним розгром свого противника, оскільки, якби він коливався дуже довго, той міг би дочекатися змін, які б віддали в його владу Полтаву та владнали його справи, хоча б на деякий час. Крім того, для впевненої перемоги достатньо було тільки атакувати його. Він вже привчив свої війська тріумфувати над шведами, які вже не були здатні до свого згубного мистецтва розбивати їх у першому ж натиску. Чисельна перевага також була на боці царя. Можна згадати й про кураж, про відчай, злидні та страх в стані шведського короля. Його війська, що складалися ще з

18 000 чоловік, були позбавлені всього: верхнього одягу, сорочок, панчіх, чобіт. Більша їх частина не мала пороху та свинцю. В них не залишалося нічого, крім шпаги та багнету. Це були два єдині засоби, які могли допомогти їм вийти з того скрутного становища, в якому вони перебували. Перемогти чи померти. Саме в той час, коли цар наказав перейти Ворсклу, щоб дати битву ворогу, вигнати його з-під Полтави та з усієї України, шведський король прийняв відчайдушне рішення

Р. 121. – дати баталію росіянам, не сумніваючись, що зможе їх настрахати своїм заходом, досить зухвалим. Як можна це назвати? Біда закону не знає. Треба було перемагати чи гинути. Помираюча слава шведського короля неминуче вимагала від нього самого наважитися на баталію, яка була невідворотною.

Шведський король переплив маленький рукав Ворскли з 30 гвардійцями, збираючись розвідати ворога й оглянути укріплення генерала Спара, котрий з 300 воїнами займав пост, поруч з яким розташувалися 10 російських полків. В той час, коли цей володар був у воді, куля пробила йому чобіт і ногу. Він не сказав нічого, чи то не бажаючи тривожити своїх людей, чи то вважаючи поранення незначним, чи то, можливо, навіть не відчувши його. Попри все, рана була серйозною. Це не завадило йому завершити те, для чого він перейшов річку. Кров рясно витікала з його чобота, вказавши на ту небезпеку, у якій він перебував. Його покваплювали піти звідси, щоб надати йому допомогу, але він не хотів. І лише, коли його нога так розпухла, що не могла залишатися в чоботі, він дозволив розрізати його на шматки. Але який же сум огорнув тих,

Р. 122. – хто був поруч нього, коли хірурги виявили, що від рани вже почалася гангрена і що врятувати його можна, лише відтявши ногу. Він наказав зробити собі глибокі розрізи, і спостерігав спокійно, подібно до глядача, як витікає чорна кров, зберігаючи ясність і силу духу, так начебто це робилося його ворогам. «Ріжте, - говорив він, тримаючи свою ногу сам. – Майте страху не більше, ніж я». Ця жахлива операція зупинила гангрену, й незабаром король перебував у тому стані, який дозволяв переносити його в ношах.

Дуже перебільшують твердість шведського короля в цьому випадку. Я особисто, не бажаючи принижувати доблесть цього героя, до якого завжди мав щиру повагу, не знаю, чи не заслуговує більше осуду, ніж похвали, те, що він так довго приховував це поранення. Адже він мав розуміти, що порятунок 20 000 чоловік, які заради нього зазнали стількох небезпек, залежить від його збереження, тож найменші речі, які можуть йому загрожувати, повинні б були здаватися йому значними. Тим більше, зважаючи на поранення, таке як це. Тому, чи не було це скоріше проявом жорстокості та відчаю, ніж стійкості та сміливості, в тому спокої, з яким він спостерігав за розрізанням своєї ноги. Ця рана, без сумніву, мала

Р. 123. – великий вплив на той розгром, що за цим слідував. Однак вона дозволила зберегти життя цьому герою, який обов’язково був би убитий у

цій битві, щоб не пережити занепаду своєї слави, якби мав змогу увірватися до середовища своїх ворогів, котрі нікому не давали пощади.

Він отримав це поранення 13 червня старого стилю. Цар, перейшовши зі своїм військом через Ворсклу, зупинився за одну версту, тобто чверть льє, від шведів. Його царська величність, розташувавши кавалерію між двома перелісками праворуч, використав піхоту для будівництва ретраншементу, підсиленого гарматами, та редутів, щоб не бути зненацька захопленими шведами. 16-го[1], на світанку, ті випередили росіян, і, вийшовши зі своїх розташувань, навалилися всією своєю армією на російську кінноту з завзяттям, якого цар не очікував. Хоча кавалерія мала визначене завдання, вона була відтіснена й примушена відступати за ретраншемент до тих пір, поки інфантерія не прийшла їй на допомогу. Незабаром розпочався жахливий артилерійський обстріл з редутів, праве крило ворога було відкинуто, а генерал Шліпенбах потрапив у полон.

Під час цієї першої атаки цар

Р. 124. – відправив князя Меншикова з генерал-лейтенантом Ренцелем[2], щоб завдати удару по загонах облоги й спробувати їх вигнати з укріплень. Дорогою князь Меншиков зіштовхнувся з 3 000 чоловік з ар'єргарду правого крила, він сміливо пішов на них, перебивши одну їх частину, а інших полонивши. Прибувши до траншей, він знайшов там генерала Розена, якого й атакував з такою стрімкістю, що корпус, яким той командував, здався на милість переможця. Так відбулася перша сцена того вікопомного дня.

Ворожа кавалерія, яка трохи відступила, поєдналася з піхотою. Та вишикувалась спочатку з усіма своїми військами в повному бойовому порядку за чверть льє від нашого табору. Його царська величність також побудував вивів дві лінії піхоти з ретраншементів, залишивши третю для підтримки. Армія була вишикувана таким чином, що піхота знаходилася в середині, а кавалерія – по краях. Правим крилом командував генерал Боур, тому що генерал Ронн отримав поранення під час першого діла. Лівим командував князь Меншиков, де його присутність була дуже необхідною. Цар, маючи

Р. 125. – поряд з собою генерал-фельдмаршала Шереметєва, командував у центрі. Князь Репнін і генерал Алард, як і багато інших, були на своїх постах. Артилерію було підпорядковано наказам генерал-лейтенанта Брюса. В такому порядку вони рушили на ворога, який, всупереч всім очікуванням, зберіг мужність при наближенні нашої армії. Діло почалося з великої перестрілки з того та іншого боків о 9-й годині ранку. Наші дали залп так влучно, що ворожа армія, більше кавалерія, ніж інфантерія, були цілковито відкинуті через півгодини бою, втрати після якого в нас були дуже незначними. Шведська піхота, не маючи змоги відповісти на наш вогонь, почала відступати, переслідувана нашими зі шпагами наголо, багнетами та піками, аж до лісу, неподалік якого було взято в полон генералів

[1] Полтавська битва відбулася 27 червня (8 липня) 1709 р. Дата, вказана автором, помилкова.
[2] Самуїл фон Ренцель (?-1710), найманець на царській службі.

Штакельберга та Гамільтона, фельдмаршала Реншильда та принца Вюртемберзького, кузена короля Швеції. Кавалерія переслідувала втікачі впродовж половини льє. По всьому полю можна було бачити лише мертві тіла. Його царська величність, який був повсюди, побачивши відступаючого повністю розгромленого ворога, віддав наказ, щоб його пощадили і особливо

Р. 126. – врятували короля, його ворога. Його величність показав у цій справі приклади не лише хоробрості, але й також свого досвіду у військовому мистецтві, мудро розташувавши свої полки, через що тільки перша лінія силою до 10 000 чоловік взяла участь у ділі. Хтось судить про цю перемогу, яка була здобута, так, як начебто шведи змогли врятуватися.

Коли доповіли його царській величності про те, що знайшли ложе короля Швеції розламаним на друзки на полі битви, він проявив надзвичайне занепокоєння долею цього володаря, про бідування якого дуже шкодував. Він дав наказ шукати його поміж мертвими, а також наказав князю Голіцину, генерал-лейтенанту гвардії, з Інгійським та Астраханським полками та генералу Боуру з десятьма кавалерійськими полками переслідувати ворога. Князь Меншиков з'єднав ці угруповання разом і очолив переслідування шведів, які з'юрмилися в один корпус і взяли шлях до Бористену, намагаючись відступити до Польщі.

Князь Меншиков захопив шведського фур'єра та кількох солдатів і дізнався від них, що армійський корпус стоїть в околицях Переволочної на березі Бористену,

Р. 127. – маючи досить вигідне розташування. Однак їм бракує всього. Вони не мають ні хліба, ні пороху, ні свинцю. А шведський король перебуває у таборі, готовий до переправи через Бористен. Цього було достатньо росіянам, щоб дати їм крила. Незабаром вони постали перед неприятелем. Але перед тим, як повідомити про те, що відбулося поблизу Переволочної, треба розглянути безпосередні наслідки перемоги.

Під час цієї битви шведський король, який довірив всю диспозицію фельдмаршалу графу Реншильду, наказав пронести себе на своєму ложі в найнебезпечніших місцях, шукаючи, ймовірно, загибелі, щоб не пережити занепаду своєї слави. Він тримав в одній руці шпагу, а в іншій пістолет, і був оточений своїми супутниками. Коли розгром його армії став всеохоплюючим, генерали, які були поряд з ним, благали його подумати про своє збереження. Терплячи всі муки світу, він погодився, щоб його посадили на коня, який за одну мить по тому був убитий пострілом. Генерал-лейтенант Вольфсвельдт, який знаходився тут, дав йому свого коня, на якого посадили короля з великим зусиллями. Таким чином, вдалося вирвати короля з цього бойовища. Коли він від'їхав на певну відстань, його пересадили до візка, а потім до повозки генерала Меєрфельда[1], запряженою дюжиною коней. Його кавалерія згуртувалася навколо нього й супроводжувала його аж до Бористену. Він не висловлював занепокоєння ні чим, крім, хіба що, долею графа Піпера, свого

[1] Йоганн-Август Меєрфельд (бл. 1665-1749), граф, активний сподвижник Карла XII.

прем'єр-міністра. Він відправив трьох своїх гвардійців, щоб розшукати його, але вони були вбиті чи забрані в полон.

Генерал Піпер, не бачачи жодного засобу до втечі, врятувався під Полтавою в одному редуті, зайнятому шведами. Він мав при собі кількох осіб з канцелярії та багато паперів і важливих документів. Генерали Боур і Алард мали щастя його знайти там в той час, коли він спалював свої папери, й зробити його бранцем. Тож вони заволоділи канцелярією і грошима на близько 2 млн, більша частина з яких були з Саксонії.

Шведський король, зневірившись у своєму порятунку, спробував дорогою розпочати переговори й відправив генерала Меєрфельда до царя, що висловити йому пропозиції, наведені в наступному листі[1]…

Р. 130. – Я не буду детально розповідати ні про переправу цього нещасного й дуже мстивого монарха через води Бористену, ні про те, як він шукав притулку у турків. В той час, як розміщували все, що можна було перевезти на протилежний берег ріки, перебуваючи в глибокій задумі, він обернувся до Мазепи, який його не залишив і який в цьому випадку надав йому велику допомогу, й промовив: «Ах! Чому ж ми не дослухалися до порад вірного Реншильда та графа Піпера? Мазепо! Мазепо! Ти мене обдурив, але я сподіваюся, що Бог не дозволить, щоб я опинився в руках своїх ворогів».

Повернімося до Переволочної. Коли князь Меншиков досяг

Р. 131. – шведського табору, він відправив генералу Левенгаупту вимогу скласти зброю, інакше не буде пощади нікому. Той, не бачачи жодного засобу, щоб ухилитися від битви, маючи наказ короля, свого господаря, відправив генерал-майора Крейца, полковника Дукера, лейтенант-полковника Траусфетера та ад'ютанта Дугласа до князя Меншикова, щоб отримати якомога кращі умови. Особливо, щоб врятувати велике число поранених з того стану, в якому вони перебували. Ці офіцери виконали своє доручення, яке на них було покладено, так добре, що російський генерал затвердив наступну капітуляцію[2]...

Р. 134. – Скоро його царська величність дізнався, що шведському королю поталанило переправитися через Бористен разом з Мазепою та кількома сотнями вершників. Він написав наступного листа генералу Гольцу.

Про прощення Петром I українських козаків і про його вимогу видачі Мазепи

Р. 138. – Бунтівні козаки скорилися, і він погодився їх пробачити за умови, що вони складуть зброю, але що наперед не буде жодної милості тим, кого знайдуть озброєним на полі бою. В той же час він обіцяв 10 000 рублів тому, хто видасть йому старого Мазепу, мертвого чи живого.

[1] Р. 128-130. – текст листа Карла XII Петру I.
[2] Р. 131-132. – текст капітуляції з шести пунктів.

Про польсько-українсько-татарський похід в Україну в 1711 р.

P. 257. – Потоцький, козаки Орлика та султан-калги просувалися вздовж Бористену. Вони поширювали всюди маніфести шведського короля, султан-калги і того ж Потоцького. Але все це не справляло належного ефекту. Однак, не знаходячи жодного опору, оскільки війська перебували навпроти Дністра та Молдавії, вони дійшли до Немирова, що вище Брацлава по цей бік Південного Бугу (*Bog*), і навіть далі, звідки після кількох сутичок та отримання викупу з цього краю вони відійшли до Білої Церкви. Потоцький і татари здійснили три приступи на цю фортецю. Вони втратили тут багато людей перед тим, як заволодіти містом. Однак замок оборонявся аж до підходу князя Голіцина, який відігнав цих мародерів, вбивши більше 5 000 чоловік, відбив здобич та визволив з полону невільників. 500 росіян стримували в білоцерківському замку зусилля 37 000 чоловік й убили з них більше 4 000 тисяч. Ця військова експедиція князя Голіцина їх розвіяла та змусила Потоцького повернутися до Туреччини.

Про тривогу в Україні в 1715 р., спровоковану Портою, у зв'язку з можливим наступом татар, і відправлення сюди царських військ

P. 365. – Отримавши звістку, що татари заметушилися, його царська величність наказав своїм військам вирушати до України, щоб посилити ті, які вже тут перебували поряд з фортецями у Києві, Чернігові та Полтаві. Таким чином, цей монарх намагався захистити всю цю країну. Проте це була лише фальшива тривога й вона не принесла росіянам того клопоту, на який розраховували османи.

Про нову можливість татарського нападу на Україну в 1716 р. і посилення тут оборонних заходів

P. 374. – На початку того року [1716 р. – Є. Л.] цар, який боявся, щоб під тиском турків татари не втрутилися в справи Польщі й не з'явилися на його кордонах, надіслав наказ генерал-майору Вейсбаху, котрий провів літо поблизу Києва, а осінь у Стародубі, виступати з шістьма драгунськими полками нижче Воронежа на Дон, щоб спостерігати за пересуваннями у татар. В той же час він наказав запорозьким козакам[1] і татарам, які знаходилися під його владою, бути готовими виступати за першим же наказом.

Nestesuranoi Iwan. Memoires du regne de Pierre le Grand, empereur de Russie, pere de la patrie, etc. etc. etc. Nouvelle Edition augmentée. – Amsterdam: Chez les Wetsteins & Smith, 1740. – T. 3. – 452 p.

[1] Вочевидь, йдеться про козаків Гетьманщини.

З «Подорожей Європою, Азією та Африкою» Обрі де ла Мотре[1] (1727)

Про отримання в Константинополі повідомлень стосовно поразки шведів під Полтавою й обставин втечі Карла XII з Мазепою до Бендер

Р. 411. – На початку липня один терміновий московський кур'єр, про якого я говорив, що був відправлений в день Полтавського діла, прибув до Константинополя з новиною про цю битву. Стосовно неї він додавав, що шведський король або загинув, або взятий у полон. Мсьє Толстой[2] повідомив цю звістку візиру та всім іноземним міністрам, за виключенням мсьє Феріоля[3], якого він розглядав (незважаючи на його теперішнє становище), як занадто доброго шведа, щоб зрадіти цьому.

Два чи три дні по тому, ага очаківського паші «воскресив» цього володаря, сказавши, що залишив його шведську величність у доброму здравії

Р. 412. – поблизу цього міста, з близько тисячею шведів, не рахуючи генерала Мазепу та його козаків, котрі перебували тут в ще більшій кількості, це не рахуючи поляків… Хоча все, що він [Карл XII – Є. Л.] зробив, викликало в християнській Європі найрізноманітніші думки стосовно його дивовижної доблесті та успіхів цього нового героя, який поширював одночасно навколо себе захоплення, жах і заздрість; можна було зрозуміти, що під Полтавою він був переможений, скоріше, самим собою, ніж царем.

Хоч Карл XII і мав добру частину з тих 20 мільйонів, вивезених з Саксонії та Польщі (не кажучи вже про скарби генерала Мазепи, який перейшов на його бік), його армії бракувало всього того, що є необхідним для підтримання свого існування. З іншого боку, вона була вкрай виснажена переходами, які їй довелося зробити через

Р. 413. – пустелі, або через місця, які цар перетворив на них, спаливши та вивізши при відступі все, що могло б підтримати цю армію. В такому становищі вона була змушена давати й отримувати цю битву, і вона її програла. Король сам був змушений тікати з купкою людей, яким пощастило вирватися, й шукати 18 червня[4] 1709 р. свій подальший порятунок.

Я міг би лише наскучити, якби почав повідомляти тут про обставини цієї програної баталії, про яку було стільки повідомлень, хоча мені відомо багато з цих обставин, які я отримував не лише з публічних реляцій, але також і від тих людей, які змогли уникнути сумної участі, тобто те, що

[1] Обрі де ла Мотре (1674-1743), французький мандрівник і місіонер.

[2] Петро Андрійович Толстой (1645-1729), російський посол у Константинополі.

[3] Шарль де Феріоль маркіз д'Аржанталь (1652-1718) був послом Людовіка XIV у Константинополі в 1692-1711 рр. і підтримував прошведську позицію свого уряду.

[4] Датування неправильне, йдеться про третій день після поразки під Полтавою, тобто 29 червня (10 липня) 1709 р.

повідомляли мені шведські офіцери, яких я зустрічав поблизу Бендер. Я обмежуся тільки тим, що повідомлю найголовніші подробиці, які я почув від них і які мені здаються найбільш цікавими щодо наслідків цієї битви, з яких більшу частину мені довелося побачити на власні очі.

Деякі з їхніх товаришів, які потрапили в полон і змогли звільнитися завдяки своїй кмітливості, після тієї днини, такої фатальної для Швеції, казали мені, що переможний цар у свою чергу, наказавши вишикувати перед собою їхніх генералів і найголовніших офіцерів, дивився в очі кожному з них, запитуючи, «де його брат Карл», і, коли кожен відповідав, що не знає про долю того, він відказував: «Мені бракує тільки його, і я відправив на його пошуки Волконського[1] (*Walkowsky*)». Ось деякі обставини цієї справи.

Король, який через поранення в ногу був неспроможний сісти на коня, наказав принести себе на бойовище на ложі. Це ложе було розбите на друзки гарматним ядром, кінь, на якого він намагався сісти, також був убитий під ним, з великими зусиллями його вдалося видерти з цієї бійні, тому тоді здавалося, що, якщо він не загинув, то втратив свободу. Той же, побачивши всю безнадійність становища, дозволив себе переконати мсьє канцлеру Мюллерну та мсьє Понятовському, польському шляхтичу та генералу артилерії за наказом Станіслава, нового польського короля, а також кільком іншим, що знаходилися навколо нього, і він погодився перейти через Бористен або Дніпро, як ми називаємо його сьогодні, щоб уникнути полону до рук царя. З цією метою, він віддав наказ спалити великий обоз і перетнув ріку в ніч з 19 на 20 червня, з близько 18 сотнями людей, більше шведів, ніж поляків і козаків.

Мазепа, козацький генерал, котрий залишив сторону царя і переправився разом зі шведським королем, дбайливо рятував свою власну персону, якій загрожувала небезпека неминучої страти через озлобленість його царської величності, який вже наказав повісити його зображення. Він був одним з перших, хто почав кидати в Бористен все, що могло стати на заваді чи уповільнити його втечу, навіть великі скрині, повні білого срібла. Він переправився через цю ріку з усіма козаками, які змогли послідувати за ним. Але, оскільки було мало човнів, а вода була швидкою в цих місцях, не кажучи вже про досить широку відстань, багато з тих, хто наважились пливти зі своїми кіньми, там загинули. Однак о 10-й ранку король, що успішно переправився, сів у карету, яку було доставлено його величності через його поранення, разом з генералом Гордом (*Hordh*), котрого також було поранено. Все це розладнане військо почало похід через пустелі. Одні

Р. 414. – верхи, інші – пішки, оскільки бракувало коней. Деяких було розміщено у маленьких легких візках, які було завбачливо перевезено човнами з одного берегу річки на інший, оскільки ці люди мали поранення чи хворобу.

[1] Григорий Семенович Волконський (бл. 1665-1721), російський князь, стольник и воевода, згодом – генерал-майор. Був відправлений навздогін Карлу XII і Мазепі, однак не зміг завадити їхній переправі через Буг, прибувши одразу після того як ті дісталися протилежного берегу. Солдатами Волконського було перебито та взято у полон кілька сотень шведів і козаків-мазепинців.

Цей перехід був невпорядкований через брак битих доріг. Не зустрічали в цій пустелі ні будинків, ні хиж, ні наметів, ні мешканців і, як наслідок, не мали ні їжі, ні навіть води. Якби не мали в якості провідників козаків, які зовсім не були тут чужинцями, вони б ризикували тут загинути, проблукавши та проголодавши довгий час, не знаходячи виходу звідси. Мені довелося побувати в тій місцевості за три роки по тому в пустелях, розташованих між Очаковом і Перекопом…

Тим часом мсьє Понятовський, проведений козаками, які знали, де можна знайти воду, для чого й відряджали час від часу когось для цієї справи, їхав попереду цього маршу, направляючись до Очакова, маленького укріпленого міста у гирлі Дніпра та Бугу, які вливаються разом в кількох милях нижче у Чорне море, про що я буду говорити ґрунтовніше в своєму оповіданні про подорож до Татарії.

Король, після шести днів переходу, прибув, нарешті, до північного берегу Бугу, в трьох милях від Очакова, й відправив мсьє Понятовського разом з секретарем Клінкенстромом до місцевого паші, щоб засвідчити йому повагу зі свого боку та просити в нього дозволу проходу через оттоманські землі під його управлінням. Вони ледве переправилися через Буг і ще не дісталися до міста, як один ага, якого цей паша направив до його величності з повідомленням про те, що він дізнався про його наближення від кількох татар, блукаючих степами, дуже шанобливо їх зустрів, сам пропонуючи все те, для чого ті посилалися. Він віз продукти, які були дуже доречні для тих людей, котрі були не стільки живі, скільки мертві від голоду та спраги, витримавши від семи до восьми днів путі. Король перетнув Буг тільки 28-го вранці, лише на кілька годин випередивши російського генерала, якого він навіть бачив на іншому березі ріки, коли той забирав 500 його чоловік у полон, переважно шведів, ніж поляків і козаків. Їхня біда полягала в тому, що не було достатньо човнів для переправи. Навіть його величність, не маючи засобів, щоб перетнути цю ріку, був змушений очікувати дуже довгий час, через нехватність паші. Через це король ризикував потрапити в полон до ворога, що і сталося б, якби російський генерал, відправлений царем для переслідування, не наштовхнувся, на щастя, на сліди карети шведського комісара, котрий заблукав у степах, яку було сприйнято за карету його величності. Але, хоча цей володар не сумнівався, що росіяни його переслідують, він не виказував жодного страху, жодної нетерплячості

Р. 415. – протягом всього того часу, який йому довелося чекати на човни. Навпроти, він глузував з тих, хто проявляв подібні почуття. Не встиг він увійти до намету, який було зведено неподалік на цьому березі Бугу, коли очаківський паша прибув до його величності, щоб особисто засвідчити тому свою повагу, як наперед зробив це через агу. Він запропонував тому всі необхідні послуги, які міг надати, щоб негайно повідомити листом великого правителя про його прибуття до Оттоманської імперії, і запевняв, що його високість може відправити до будь-якого місця своєї імперії, через яке його величність бажав би пройти або де волів би зупинитися, необхідні накази, щоб його там

прийняти та забезпечити поводження, відповідне його достоїнству. Очікуючи відповіді, він пропонував його величності оселитися в найкращому будинку Очакова, щоб тут відпочити. Але король, подякувавши за ці турботи, вибачався тим, що має дуже мало часу, щоб тут перебувати. Між тим, камергер Гілленстерн (*Cyllinstierna*), який виступав у якості перекладача, зауважив паші про 500 полонених, взятих на іншому березі Бугу через нестачу човнів, щоб можна було їх переправити й уникнути російського генерала, як це можна було бачити. Паша висловив свій жаль з приводу цих сумних обставин, що мали місце, просив запевнити короля, що він не міг зробити щось більше через сильний брак часу, та приносив свої вибачення його величності. Камергер це зробив, і король їх прийняв.

Карл XII наказав написати листа латиною до великого правителя, у якому повідомляв тому про своє прибуття та просив його покровительства, а також вільного проходу через свої володіння, до яких увійшов, щоб приєднатися до армії, залишеній у Польщі. Він пропонував тому в цьому листі оборонний союз. Його величність також наказав написати й іншого листа – великому візиру, у якому говорив те саме… Він відправив їх 2 липня до Константинополя у супроводі одного аги, якого відрядив паша, та придворного козака, який розумів лівонську та турецьку.

3-го числа ага, надісланий сераскиром з Бендер, прибув до короля, щоб засвідчити свою радість з приводу його прибуття до Оттоманської імперії і запропонувати послуги з боку свого хазяїна. Він привіз чудовий турецький намет і запросив його вирушити до Бендер. Король прийняв намет і запрошення й вирушив у похід 5-го зі своїми людьми. Протягом кількох льє його супроводжував очаківський паша, який дав йому декого зі своїх людей, щоб провести його величність у степах, що простягалися на 25-30 льє між Очаковом і Паланкою[1]. Він надав тому коней і повозки з усім необхідним, щоб забезпечити цього володаря та його свити під час всього шляху аж до Паланки. Бендерський паша віддав накази супроводжувати їх звідти до Бендер, згідно турецькому звичаю.

8-го вранці король прибув до Паланки, маленького містечка, поряд з яким знаходиться укріплення з такою ж назвою, на березі Дністра, в шести льє чи близько того від його гирла. Чверть години по тому, один мірза, тобто знатний татарин, засвідчив королю пошану, подібну до попередніх, з боку хана, й подарував йому повозку, вкриту рядном,

Р. 416. – до якої було запряжено четверо коней, а на ній розміщено намет. Його величність прийняв все це й уповноважив цього мірзу переказати слова подяки.

Продовжуючи свій рух маленькими денними переходами, король прибув у Бендери тільки 12 липня. Він був зустрінутий салютом з 36 гарматних пострілів і почтом з яничар, вишикуваних для урочистого прийому…

[1] Паланка – село у Штефан-Водському районі Молдови, найсхідніша точка Республіки Молдова.

P. 419. – Тоді цар, який переконав себе, що спроможний всього досягнути, почав вимагати від Порти генерала Мазепу з усіма козаками, які послідували за ним до Бендер. Візир, бажаючи надати люб'язність його царській величності, наказав звернутися до шведського короля з проханням про їх видачу. Однак його шведська величність відповів, що всі чужоземці, котрі прийшли разом з ним або приєдналися до нього в Туреччині, є для нього не менш дорогими, ніж його власні піддані, і, якщо вони поводитимуться добре, він їх розглядатиме й захищатиме як своїх. Якщо ж хтось з них буде винен у якихось порушеннях, він сам їх покарає. Проте смерть генерала Мазепи, яка прийшла незабаром, поклала кінець претензіям його царської величності.

De la Motraye Aubry. Voyage de Sr. A. De la Motraye en Europe, Asie & Afrique. – La Haye: Chez T.Johnson & J. Van Duren, 1727. – T. 1. – X+472+23 p.

Повідомлення де ла Мотре про свою спільну подорож з Андрієм Войнаровським до Бендер у травні 1711 р.

P. 7. – Десь через вісім днів по тому [йдеться про кінець травня 1711 р. – Є. Л.], ми вирушили в путь – мсьє Фабрицій, мсьє Войнаровський (*Woniarousky*), небіж покійного генерала Мазепи, та я – до

P. 8. – Бендер. Ми слідували цим шляхом від Адріанополя до Бургаса…

P. 9. – Ми зупинилися в Айтосі, маленькому містечку, де була прекрасна мечеть. Тут ми поїли та поміняли коней…

P. 10. – Ми прибули до Тульчі, села, розташованого на пагорбі, у підніжжя якого є маленьке укріплення з сімома вежами прямо на одному з рукавів Дунаю, що охоплює його з цього боку, утворюючи один з найбільших островів на цій ріці, перед тим як влитися в Понт Евксінський. Ми переправилися через цей острів верхи, а там наказали привести свіжих коней… Після того, як ми переправилися на інший набагато нижчий берег, ми взяли човен до Ізмаїла. Це доволі просторе місто з гарною мечеттю, побудоване покійним Ізмаїлом, кізляр-агою останнього султана, якому цей володар надав його у володіння. Більшість мешканців тут складають волохи та молдавани… Далі ми перетинали пустелю в 25-30 льє, де починається Аккерманська Татарія. Я називаю її пустелею через те, що ми зустрічали там хіба що дві чи три хижі, зроблених охоронцями коней, яких ми бачили у величезних стадах, бродячими травою там і сям. Ми досягли 9 червня, нарешті, Каушан, маленького відкритого містечка, яке є начебто столицею цієї Татарії. Воно підпорядковано хану. Його основними мешканцями є волохи та молдавани, як і в Ізмаїлі… Це місто має не більше трьох сотень будинків, побудованих так недбало, що Каушани можуть розглядатися просто, як велике село. Того ж дня надвечір ми дісталися до Бендер, які віддалені звідси лише на три коротких льє.

Повідомлення де ла Мотре про арешт Войнаровського у Гамбурзі й опікування ним у Стокгольмі його дружиною та дітьми

P. 303. – Трохи згодом після мого повернення до Стокгольма, сюди прибула мадам Войнаровська (*Woniatowsky*). Вона показала приклад шляхетності та доброї відданості королю, достойних її знедоленого чоловіка, померлого чи засланого до Сибіру. За кілька днів до свого арешту той дав пану-комісару Евенсбольду облігації його шведської величності на суму близько

P. 304. – ста тисяч дукатів золотом, які він йому позичив у Туреччині після смерті свого дядька генерала Мазепи. Він просив того відвезти ці зобов'язання до Швеції, де збирався, за його словами, незабаром до нього приєднатися. Однак він залишався занадто довго у Гамбурзі, щоб бути упізнаним і заарештованим царським посланцем, який доставив його до Петербурга, як я вже казав в іншому місці. Однак мсьє Евенсбольд мав нещастя загинути неподалік від Гетеборга, і всі ці папери було втрачено. Ця дама, яка була в Бреслау, отримавши цю сумну новину, прибула до Швеції, залишивши двох дітей, яких вона мала на утриманні. Я був знайомий з нею особисто у Бендерах. Я знайшов її дуже стривоженою та намагався навіяти їй надію на краще, возвеличуючи справедливість і благородство короля. Тут вона подала відповідне клопотання з цього приводу. Його величність ще не прочитав його, як наказав виплачувати їй щоквартально відсоток від суми, яку він був винен її чоловіку, у відповідності до своєї обіцянки, зробленої в Бендерах, до того часу, коли війна буде закінчена. Він також їй надіслав через свого канцлера інші облігації до столиці й затвердив їх. Дійсно, їй сплачували регулярно поточний відсоток, доки цей володар був живий, проте не було жодної впевненості у випадку його смерті. Після того, як він помер, вона отримувала набагато менше, ніж треба для прожиття, й ледь не вмирала від голоду. Коли я залишав Стокгольм у 1720 р., вона була вже оплутана боргами й відштовхувалася сенатом і можновладцями. З Бреслау їй загрожували викинути дітей на вулицю, якщо вона не надсилатиме платні за їхнє утримання, і, як мені казали нещодавно, ставлення до неї не покращилося аж до теперішнього 1726-го року.

De la Motraye Aubry. Voyage de Sr. A. De la Motraye en Europe, Asie & Afrique. – La Haye: Chez T.Johnson & J. Van Duren, 1727. – T. 2. – IV+496+39 p.

З українознавчого доробку Вольтера[1]

Опис України та повідомлення про Мазепу в «Історії Карла XII» Вольтера[2]

Р. 161. – Однак король [Карл XII – Є. Л.], який рідко дослухався до порад, не прислухався до цих справедливих думок, але, на велике здивування армії, він залишив московський шлях і рушив на південь в Україну, країну козаків, розташовану між Малою Татарією, Польщею та Московією. Ця країна простяглася на сотню наших льє з півдня на північ, і має майже стільки ж зі сходу на захід. Вона поділена на майже дві рівних частини Бористеном, який перетинає її з північного заходу на південний схід. Головним її містом є Батурин (*Bathurin*), розташований на маленькій річці Сейм (*Sem*). Найпівнічніша частина України добре оброблена та багата, найпівденніша,

Р. 162. – що знаходиться поблизу 48 градусу, є одним з найродючіших країв світу та найпустельнішим. Погане управління тут придушувало все благо, яке природа силувалася зробити людям. Мешканці цих областей, що межують з Малою Татарією не сіють і не обробляють землю, оскільки буджацькі та перекопські татари, молдавани, всі є народами розбійницькими, які пограбували б їхні врожаї (*les Tartares de Budziac, ceux de Précop, les Moldaves, tous peuples brigands, auraient ravagé leurs moissons*).

Україна завжди мала натхнення бути вільною. Але, оточена з усіх боків Московією, країнами, підвладними великому правителю [султану – Є. Л.], та Польщею, вона змушена була обирати собі протектора, а в подальшому й володаря, з однієї з цих трьох держав. Вона піддалася спочатку під протекцію Польщі, яка вважала її занадто за підневільну собі, тоді вона звернулася до московита, який обернув її у таке рабство, до якого лише був здатний. Спочатку українці мали привілей обирати поміж собою князя під іменем генерала. Але дуже скоро вони були позбавлені цього права, і їхній генерал почав призначатися московським двором.

Той, що тримав тоді цю посаду, був польський шляхтич на ім'я Мазепа (*gentilhomme polonais nommé Mazeppa*). Народившись у Подільському воєводстві, він виростав як паж Яна-Казимира й отримав при його дворі якісь знання з словесності. Потім була викрита одна інтрижка, яку він мав з дружиною якогось польського шляхтича. Цей чоловік наказав його повністю голого прив'язати до спини дикого коня й пустив його скакати в такому стані. Кінь, що походив з України, туди й повернувся та привіз туди Мазепу, напівмертвого від втоми та голоду. Кілька селян

---

[1] Вольтер або Франсуа-Марі Аруе (1694-1778), геніальний французький філософ і письменник.

[2] Маємо російський переклад «Історії Карла XII»: *Вольтер.* История Карла XII, короля Швеции и Петра Великого, императора России / Вольтер. – СПб: Лимбус Пресс, 1999. – 304 с.

Р. 163. – його врятували. Він довгий час залишався в них і відзначився в багатьох походах на татар. Перевага його знань принесла йому велику пошану між козаками, його репутація зростала з дня на день, змусивши царя зробити його князем України (*prince de l'Ukraine*).

Якось, одного разу, він обідав за одним столом з царем у Москві. Цей імператор запропонував йому привчати козаків до дисципліни та зробити цих людей більш слухняними. Мазепа відповів, що положення України та дух її нації створюють нездолані перепони цьому. Цар, вже досить добре підігрітий вином і який ніколи не стримував своєї люті, назвав його зрадником і пригрозив посадити на палю.

Мазепа, повернувшись до України, почав задумувати заколот. Шведське військо, що знаходилося неподалік кордонів, полегшило йому пошук засобів. Він прийняв рішення стати незалежним і створити могутнє королівство з України та уламків Російської імперії. Це був хоробрий і винахідливий чоловік, що відзначався надзвичайною невтомністю в роботі, незважаючи на дуже похилий вік. Він об'єднався таємно зі шведським королем, щоб посприяти тому у скиненні царя та скористатися цим.

Про перехід Мазепи на бік шведів і військові дії в Україні в 1708-1709 рр.

Р. 163. – Король призначив йому зустріч біля річки Десни. Мазепа обіцяв прийти сюди з 30 тисячами чоловік, військовим спорядженням, провізією та своїми скарбами, які були величезними. Отож, шведська армія крокувала сюди на превеликий жаль офіцерів, які нічого не знали про угоду короля з козаками.

Р. 164. – Карл надіслав наказ Левенгаупту негайно привести до нього свої війська та провізію в Україну, де збирався перебути зиму, щоб, відпочивши в цій країні, він міг завоювати Московію наступної весни. Отож, він наблизився до річки Десни, яка впадає в Бористен поблизу Києва.

Попередні перешкоди, які знаходилися до цього шляху, були досить легкими в порівнянні з тими, що зустрілися на новій дорозі: треба було перетнути 50 льє лісом, повним боліт. Генерал Ланжеркрон[1], який йшов попереду з 5 тисячами людей і піонерами, вивів армію на схід у 30 льє від правильної дороги. Після чотирьох днів походу король зрозумів помилку Ланжеркрона. З великими зусиллями їм вдалося повернутися на потрібний шлях, але майже вся артилерія та всі вози залишилися затопленими чи загубленими в болотах.

Нарешті, після 12 днів такого жахливого переходу, під час якого шведи доїли останній решток сухарів, що ще залишався, ця армія, виснажена

[1] Андерс Лагеркрон (Лагеркруна) (бл. 1664-1739), шведський генерал-майор, активний учасник Північної війни, фаворит Карла XII.

втомою та голодом, дісталася берегів Десни. Того місця, де Мазепа призначив зустріч. Однак, замість того, щоб знайти тут цього володаря, вони побачили загін московитів, розташований на іншому березі річки. Король був здивований, але він вирішив негайно перейти Десну й атакувати неприятеля. Береги цієї річки були такими крутими, що треба було спускати солдатів мотузками. Вони перетнули річку, як це годиться, одні

Р. 165. – на плотах, зроблених нашвидкуруч, інші вплав. Загін московитів, який прибув сюди, нараховував не більше 8 тисяч солдатів. Він довго не оборонявся, тому й ця перешкода була подолана.

Карл увійшов до цих загублених земель, сумніваючись у своєму шляху та вірності Мазепи. Цей козак, нарешті, з'явився, але скоріше як втікач, ніж як могутній союзник. Московити викрили й передбачили його наміри. Вони збиралися розправитися з козаками, порубавши їх на шматки. Його найбільших друзів, взятих у полон числом до тридцяти, було замучено до смерті на колесі. Його міста були перетворені на попелища. Його скарби розграбовані. Провізію, заготовлену для шведського короля, забрано. Йому ледве вдалося втекти з 6 тисячами чоловік і кількома кіньми, навантаженими золотом і сріблом. Але, принаймні, він дав королю впевненість, що підтримає його своїми порадами в цій невідомій країні та прив'язаністю до нього всіх козаків, які, розлючені росіянами, прибували окремими загонами до табору й надавали підтримку харчами.

Карл сподівався, що хоча б його генерала Левенгаупта омине ця лиха доля. Він мав привести близько 15 тисяч шведів, які значили більше, ніж 100 тисяч козаків, й доставити військові та харчові припаси. Незабаром той прибув, але приблизно в такому ж стані, що й Мазепа…

Р. 168. – Шведський король залишився, таким чином, і без провізії, і без зв'язку з Польщею, оточений ворогами, в середині країни, де він міг покластися лише на свою хоробрість.

В таких скрутних умовах тієї вікопомної зими 1709-го року, більш жахливої на цих кордонах Європи, ніж ми відчуваємо її у Франції, загинула частина його армії. Карл хотів перебороти пори року так само, як звик це робити з ворогами. Він наважився робити довгі переходи в такий жахливий мороз. В один з таких маршів 2 тисячі чоловік померли від холоду на його очах. Вершники не мали

Р. 169. – чобіт, піхотинці були позбавлені взуття та майже не мали одягу. Вони були змушені робити собі черевики зі шкіри тварин, наскільки це могли. Дуже часто їм бракувало хліба… Ця армія, колись така квітуча, скоротилася до 24 тисяч чоловік, готових померти від голоду…

Р. 171. – Єдиний Мазепа, цей володар козаків, наказав їм підтримувати шведів. Без цієї допомоги ця армія загинула б від голоду та страждань. Цар, користуючись такою нагодою, запропонував Мазепі повернутися під свою владу, але козак залишився вірним своєму новому союзникові, чи то боячись жахливих мук на колесі, де загинули його друзі, і чого він міг побоюватися сам, чи то бажаючи помсти.

Карл зі своїми 18 тисячами шведів не облишив ні наміру, ні сподівань дійти до Москви. Він рушив наприкінці травня захопити Полтаву, на річці Ворскла, на східній окраїні України, в 13 великих льє від Бористену. Ця територія належала запорожцям, найбільш чудернацькому народу, який коли-небудь існував на землі. Це збіговисько давніх русинів, поляків і татар (*c'est un ramas d'anciens Russes, Polonais et Tartares*), що сповідувало в якості релігії, щось подібне до християнства та займалося розбоєм, на кшталт наших флібустьєрів. Вони обирають собі ватажка, якого часто скидають і вбивають. Вони не терплять зовсім жінок поміж собою, але забирають всіх хлопчиків в 20-30 льє навколо та вирощують у своїх звичаях. Влітку вони завжди в поході, а взимку лежать у своїх просторих коморах [маються на увазі курені – Є. Л.], які вміщують 400-500 чоловік. Вони нічого не бояться, і живуть вільними. Вони б'ються до смерті навіть за найдрібнішу здобич з такою ж відвагою, що й Карл XII, розпоряджаючись коронами. Цар наказав їм видати 60 тисяч флоринів, сподіваючись, що вони стануть на його бік, вони взяли ці гроші, але зголосилися стати на сторону Карла XII, завдяки старанням

Р. 172. – Мазепи. Проте служили вони недовго, бо вважали смішним воювати з іншою метою, як грабувати. Тому, щоб вони не наробили шкоди, їх залишили на своїй службі щонайбільше 2 тисячі. Одного ранку королю представили десять їхніх начальників, але яких же зусиль треба було докласти, щоб вони не були п'яними, тому що вони вже в такому стані з початком дня. Їх повели в рів, де вони показали своє вміння стріляти з довгих карабінів. Отож, будучи спересердя на тиловиків, вони почали вбивати з відстані в 600 кроків тих ворогів, яких собі знайшли. Карл додав до цих бандитів кілька тисяч волохів, яких йому продав хан Малої Татарії. Таким чином, він обложив Полтаву, маючи серед своїх військ запорожців, козаків, волохів, що приєдналися до його 18 тисяч шведів і склали разом 30-тисячну армію, однак армію розладжену, якій бракувало всього. Цар перетворив Полтаву на військовий склад. Якби король її взяв, перед ним би знову відкривався шлях на Москву, й можна було б, принаймні, очікувати посеред цього різнорідного достатку на допомогу, яку він сподівався незабаром отримати зі Швеції, Лівонії, Померанії та Польщі. Тож його єдиним сподіванням було взяття Полтави, й він завзято намагався прискорити її облогу. Мазепа, який мав розвідників у місті, запевнив його, що дуже скоро він стане її господарем. Надія спричинила відродження в армії. Солдати розглядали штурм Полтави, як завершення всіх їхніх страждань.

Про переправу через Бористен Карла XII і Мазепи в одному човні та про загибель шведів, які намагалися перетнути ріку вплав

Р. 182. – Через Бористен король переправився в одному човні з генералом Мазепою. Той зберіг багато скринь, сповнених грошей, але, оскільки течія була дуже швидкою і сильно дув вітер, цей козак покидав більше трьох чвертей своїх скарбів у річку, щоб полегшити човен… Триста вершників і велике число

поляків та козаків хотіли перетнути річку вплав, їхній загін намагався опиратися течії та напливу хвиль, але всі ті, хто наважився на цей відчайдушний крок, були віднесені та потонули в ріці. З усіх піхотинців, які ризикнули переправитися через неї, на інший берег не вийшов жоден.

Про намагання царського уряду домогтися від Туреччини видачі Мазепи та смерть останнього

Р. 195. – Прем'єр-міністр [турецький – Є. Л.] швидко змінив думку. Король міг лише вести переговори, а цар міг заплатити гроші. Це були ті самі гроші, які раніше належали Карлу XII. Військова скарбниця, захоплена під Полтавою, стала новою зброєю проти переможеного. Більше не стояло жодного питання про ведення війни з росіянами. Повага до царя в Порті стала такою великою, що та навіть надала його посланцю честь, якої ніколи не мали міністри московитів в Константинополі. Йому дозволили мати сераль, тобто палац у вільному кварталі, та спілкуватися з іноземними міністрами. Цар повірив навіть, що може вимагати повернення генерала Мазепи, як Карл XII прагнув отримати нещасного Паткуля. Шурлулі Алі-паша[1] не збирався ні в чому відмовляти володарю,

Р. 196. – який прохав, даючи мільйони. Тому цей великий візир, який раніше клятвено запевняв повести шведського короля на Московію з 200-тисячним військом, поміркувавши добре, вирішив, що йому буде вигідніше принести в жертву генерала Мазепу. Карл розлютився від цієї вимоги. Не знаємо, як би візир повернув цю справу, якби Мазепа у віці 70 років не помер під час цієї оборудки. Горе і відчай короля посилилися, коли він дізнався, що Толстой, ставши царським послом у Порті, привселюдно наказував собі прислужувати шведам, забраних в неволю під Полтавою, й постійно продавав цих хоробрих солдатів на ринках Константинополя. Московський посол навіть гучно заявив, що мусульманські загони, які перебувають в Бендерах, скоріше стережуть короля, ніж роблять йому честь.

Voltaire. Histoire de Charles XII, roi de Suede. – P.: De l'imprimerie et de la fonderie stereotypes de Pierre DIDOT l'aîné, et de Firmin DIDOT, 1802. – 342 p.

Свідчення про відмінність українців і росіян в «Історії Російської імперії за Петра Великого» Вольтера та загальний опис «країни козаків» (1759)

Р. 30. – Ми називали колись Росію Московією, оскільки місто Москва, столиця цієї імперії, була резиденцією великих князів руських. Сьогодні старовинне ім'я Русі вживається частіше.

[1] Чорлулю-Алі-паша (1670-1711), великий візир Османської імперії в 1706-1710 рр.

Я не маю наміру досліджувати тут, чому називають території від Смоленська до Москви Білою Руссю, і чому Гюбнер[1] (*Hubner*) називає її Чорною, і з якої причини Київщина має бути Червоною Руссю…

Р. 31. – Я користуюся іменем «росіяни» (*les Russes*), щоб означити мешканців цієї великої імперії. Ім'я «роксолани», яке їм дали колись, було більше гучним, але треба пристосовуватися до звичаїв тієї мови, якою ми пишемо. Газети та різні мемуари деякий час використовували слово «руські» (*les Russiens*), але оскільки це слово дуже нагадує поняття «прусські» (*les Prussiens*), я вживатиму тут лише термін «росіяни», який використовували майже всі наші автори. Мені здалося, що народ, який населяє найбільший простір землі, має бути відомим під назвою, яка абсолютно відрізняє його від інших націй…

Р. 41. – На південь від Смоленської провінції, ви знайдете провінцію Київську, або Малу Русь, Червону Русь чи Україну, крізь яку протікає Дніпро, названий греками Бористеном.

Р. 42. – Відмінність цих двох назв, одна з яких важка для вимови, а інша – мелодійна, дозволяє разом з сотнею інших доказів побачити суворість всіх давніх народів півночі та витонченість грецької мови. Столиця Київ (*Kiov*), стародавня Кізовія (*Kisovie*), була заснована імператорами Константинополя, які створили тут колонію. До сих пір тут ще можна побачити грецькі написи, що нараховують дванадцять століть. Це єдине місто, що має якусь певну давнину в цих краях, де люди прожили стільки століть, не зводячи фортечних мурів. Так було тоді, коли великі князі руські (*grands-ducs de Russie*) мали тут свою резиденцію в одинадцятому столітті, перед тим, як татари вторглися на Русь[2] (= в Росію).

Українці, яких називають козаками, є поєднаним збіговиськом давніх роксоланів, сарматів і татар (*Les Ukrainiens qu'on nomme Cosaques sont un ramas d'anciens Roxelans, de Sarmates, de Tartares réunis*). Ця країна складала частину стародавньої Скіфії (*Cette contrée fesait partie de l'ancienne Scythie*). Рим і Константинополь, які панували над стількома націями, навряд чи були тими країнами, що могли б посперечатися в родючості з Україною. Природа тут немов би докладає всіх зусиль, щоб подарувати свої блага людям. Але люди в цьому не наслідують природу, живучи з плодів, які народжує земля настільки ж необроблена, як і родюча, а також займаючись ще більше грабунками. Вони полюбляють сваволю, але найбільше цінують свободу. По черзі вони служили Польщі та Туреччині. Нарешті, піддалися Росії в 1654 р. та не дуже їй прислужувалися, але Петро їх приборкав.

Інші нації вирізняються своїми містами та містечками. Ці ж люди поділені на десять полків. На чолі цих десяти полків стоїть ватажок, обраний більшістю голосів, якого називають гетьман або ітман (*nommé hetman ou*

[1] Йоганн Гюбнер, німецький науковець першої половини XVIII ст., автор «Географії», на яку посилається Вольтер

[2] Цей історичний екскурс є майже дослівним запозиченням з «Опису України» Боплана.

itman). Цей керівник нації не має повної влади. Сьогодні це один з придворних вельмож,

Р. 43. – якого правителі Росії дають козакам у якості гетьмана. Правильніше сказати, це губернатор провінції, подібно до тих наших губернаторів у країнах, що наділені ще певними привілеями.

Спочатку в цій країні були лише язичники та магометани. Вони були охрещені в римську віру, коли служили Польщі. Але зараз вони вже є християнами грецької церкви з того часу, як зробилися підданими Росії.

Серед них варто виділити козаків запорозьких (*ces Cosaques Zaporaviens*), які дуже подібні до наших флібустьєрів, хоробрих розбійників. Вони відрізняються від всіх інших людей тим, що зовсім не мають ніколи жінок у своїх поселеннях, як ми знаємо про амазонок, котрі не мали чоловіків поміж собою. Жінки, яких вони використовують лише для дітонародження, проживають на інших островах ріки, без шлюбу, без сім'ї. Вони хлопчиків забирають у своє військо, залишаючи дочок їхнім матерям. Часто брат має дітей від своєї сестри, а батько від своєї дочки. Жодних інших законів вони не визнають, крім звичаїв, встановлених через необхідність. Однак вони мають деяких священиків грецького обряду. Нещодавно побудували форт святої Єлизавети[1] на Бористені, щоб їх приборкати. Вони несуть військову службу, як нерегулярні формування, і горе тому, хто потрапить до них у руки.

Якщо ви підійметеся на північний схід від Київської провінції між Бористеном і Танаїсом, знайдете намісництво Білгородське. Воно таке ж велике, як і Київське. Це одна з найродючіших провінцій Росії. Саме вона постачає Польщу величезним числом дивовижної худоби,

Р. 44. – яку знають під назвою українських биків (*on connait sous le nom de boeufs de l'Ukraine*). Ці дві провінції слугують прихистком від набігів малих татар і захищені оборонними лініями, що простяглися від Бористену до Танаїсу й укріплені фортами та редутами.

Про війни в Україні у другій половині XVII ст.

Р. 79. – Олексій [цар Олексій Михайлович – Є. Л.] вів війну з Польщею.

Р. 80. – Вона була успішною й закінчилася миром, який закріпив за ним володіння над Смоленськом, Києвом і Україною…

Потім велику загрозу становили турки. Вони напали на Польщу, загрожуючи й володінням царя, що сусідствували з Кримською Татарією, старовинним Херсонесом Таврійським. Вони взяли в 1671 р. важливе місто Кам'янець і всю ту Україну, що знаходилася в залежності від Польщі. Українські козаки, які ніколи не бажали мати над собою зверхника, не знали

[1] Нині Кіровоград, колишній Єлисаветград. Однак Вольтер, звичайно, помилився, розмістивши цю фортецю на Дніпрі, оскільки вона розташовувалася на березі Інгулу.

кому їм варто піддатися – Туреччині, Польщі чи Росії. Султан Мехмед IV, переможець поляків, яких він щойно примусив сплачувати собі данину, вимагав з усією оттоманською гордістю та пихою переможця, щоб цар забрав все своє й залишив йому Україну, але отримав таку ж величну відмову.

Уривки з «Історії Російської імперії за Петра Великого» Вольтера про події 1708-1709 рр. в Україні

Р. 178. –

Глава XVII. Карл XII переходить Бористен, заглиблюється в Україну, захворіває від турбот. Одна з його армій зазнає поразки від Петра Великого: втрата боєприпасів. Він входить у степи. Пригоди в Україні

Нарешті, Карл підійшов до ріки Бористен поблизу невеличкого містечка Могильова. Це було саме те роздоріжжя, де він мав прийняти остаточне рішення: чи йти йому далі на схід до Москви, чи вирушити на південь в Україну. Його армія, його противники, його друзі очікували, що він піде на столицю. Тому на цьому шляху його очікував Петро поблизу Смоленська з сильним військом, і зовсім не очікувалося, що він візьме шлях на Україну. Таке дивне рішення було підказане йому Мазепою, козацьким гетьманом. Це був 70-річний старець, який, не маючи дітей, здається, не мав би думати про щось інше, як спокійно завершити своє життя. Подяка мала прив'язувати його до царя, завдяки якому він мав свою посаду. Але чи то він мав образу на цього володаря, чи то слава Карла XII засліпила його, чи, скоріше, він шукав шляхів унезалежнитися, зрадивши свого покровителя. Він вступив у секретні зносини з шведським королем, плекаючи надії з його допомогою збунтувати всю свою націю.

Карл не сумнівався, що зможе здобути тріумф над усією

Р. 179. – Російською імперією, якщо його переможні війська поєднаються з таким войовничим народом. Він міг би отримати від Мазепи харчі, зброю, гармати, яких йому так бракувало. До цієї потужної допомоги мала додатися ще й армія з 16 чи 18 тисяч солдатів, яка прямувала з Лівонії під командуванням генерала Левенгаупта, яка супроводжувала великий обоз з припасами для бою та для шлунку. Карл не мав занепокоєння з того приводу, що цар може напасти на цю армію, в разі необхідності він вважав, що зможе прийти їй на допомогу. Він не дізнався належним чином, чи, насправді, Мазепа здатен дотриматися всіх своїх обіцянок, чи користується цей козак достатньою підтримкою, щоб підняти всю свою націю, яка поважає лише саму себе, чи матиме він достатньо військових сил, якщо все піде шкереберть, якщо Мазепа залишиться без прибічників і без влади. Він покладався цілком на свою хоробрість і долю. Отже, шведська армія

просунулась від Бористену до Десни, де саме тут, поміж цих двох річок, мав очікувати Мазепа. Дорога була надзвичайно тяжкою, військові загони росіян постійно гарцювали в цих місцях, роблячи похід дуже небезпечним.

Меншиков на чолі кількох кавалерійських і драгунських полків атакував авангард короля, змішав його, перебив багатьох шведів, хоча втратив ще більше своїх, що його зовсім не засмутило. Карл, який примчав до поля цієї битви, досить легко відтіснив росіян, ризикуючи при цьому своїм життям і б'ючись проти багатьох драгунів, котрі були навколо нього. Однак Мазепа не підходив. Харчі починали закінчуватися. Шведські солдати, бачачи, що їхній король поділяє всі їхні небезпеки,

Р. 180. – тяжкості та біди, не занепадали духом, але, обожнюючи його, все ж перешіптувалися та гудили його.

Наказ, надісланий Левенгаупту королем, негайно рушати зі своєю армією та боєприпасами, був отриманий з дванадцятиденною затримкою. В цих умовах це був надзвичайно довгий час. Нарешті, Левенгаупт рушив. Петро дозволив йому перейти через Бористен, і, коли ця армія опинилася між цією рікою та дрібними річками, що в неї впадали, він перейшов ріку за ним і атакував його своїми з'єднаними силами, що слідували одна за одною. Битва відбулася між Бористеном і Сожем (*Sossa*).

Князь Меншиков підійшов з тим самим кавалерійським корпусом, який помірявся силами з Карлом XII, за ним слідував генерал Бауер, далі був Петро з відбірними частинами свого війська. Шведи були переконані, що мали проти себе близько сорока тисяч противників. Цьому довгий час вірили, зважаючи на їхні реляції. Проте нові мемуари мене переконують, що Петро мав цього дня лише двадцять тисяч. Тому це число не набагато перевищує кількість його ворогів. Діяльність царя, його витримка та наполегливість збуджували відповідні настрої у військах через постійну його присутність. Все це посилювало їх. І не лише того дня, але й протягом трьох днів по тому, коли мали місце окремі сутички.

Спочатку було атаковано ар'єргард шведського війська поблизу Лісної, невеличкого села, що дало назву цій битві. Цей перший бій був дуже кровопролитним, хоча й не став вирішальним. Левенгаупт відступив у ліс,

Р. 181. – зберігши обоз. Наступного дня необхідно було вибити шведів з цього лісу. Новий бій був ще більш смертельним і більш удачливим. Саме тоді цар, побачивши безлад у військах, наказав розстріляти будь-якого втікача і навіть себе самого, якщо він буде тікати. Шведи були витіснені, але їх не змогли змусити до втечі[1].

Нарешті, чотири тисячі драгунів пішли на шведів втретє. Ті відступили до містечка, що називається Пропойськ (*Prospok*), де були знову атаковані, тому були змушені йти до Десни, рятуючись від постійного переслідування. Вони жодного разу не були розгромлені, проте втратили 8 тисяч чоловік,

[1] *7 жовтня 1708 р.* (примітка з оригінального французького тексту).

17 гармат, 44 прапори. Цар взяв у полон 56 офіцерів і близько 900 солдатів. Весь той обоз, який везли Карлу, опинився в руках переможця.

Це був перший раз, коли цар особисто завдав поразки ворогу, керуючи організованою армією, яка до цього була відзначена лише перемогами над своїми загонами. Він дякував Богу за цей успіх, коли дізнався, що його генерал Апраксін щойно здобув перемогу в Інгрії у кількох милях від Нарви. Звичайно, ця перемога була менш значною, ніж вікторія під Лісною, але такий хід щасливих подій зміцнив його сподівання та хоробрість його війська [на полях – 17 вересня 1708 р. – Є. Л.].

Карл XII дізнався про всі ці скорботні новини тоді, коли збирався перейти Десну, що вступити до України. Нарешті, підійшов Мазепа, який мав привести з собою до нього 30 тисяч чоловік і забезпечити значними запасами їжі, однак той мав з собою лише два полки й був скоріше втікачем, який шукав порятунку, ніж володарем, який міг надати допомогу. Цей козак, насправді, йшов з 15-16 тисячами

Р. 182. – своїх людей, сказавши їм спочатку, що веде їх проти шведського короля, що вони матимуть славу зупинити цього героя у його поході і що цар перебуватиме у вічному боргу за таку велику службу.

В кількох милях від Десни він розкрив їм, нарешті, свій задум. Але ці хоробрі люди вжахнулися. Вони не хотіли жодним чином зраджувати того монарха, на якого не мали ніяких причин нарікати, тим більше переходити на бік шведів, які прийшли зі зброєю в їхню країну, які у разі, якби її залишили, не могли б їх захистити, які б могли їх кинути на повний розсуд роздратованим росіянам і полякам, котрі колись були їхніми панами і завжди були їхніми ворогами. Тож вони [козаки – Є. Л.] повернулися до себе, давши звістку царю про зраду свого ватажка. Тому не залишилося в Мазепи нікого, крім двох полків, офіцерами в яких служили його найманці.

Він ще залишався господарем кількох міст в Україні й, насамперед, Батурина, місця своєї резиденції, що розглядався як столиця козаків. Він був розташований поблизу лісів на березі річки Десни, але досить далеко від того поля битви, де Петро розбив Левенгаупта. В цих місцях завжди було кілька російських полків. Князь Меншиков був відправлений сюди й прибув до цього місця, зробивши дуже великий гак. Карл не зміг відстежити всі ці переміщення і навіть про них не знав. Він мав необхідність здобути дуже важливий форпост у Стародубі, що відкривав би прохід прямо до Батурина, до якого було б 7 чи 8 льє лісом, через який текла Десна. Його ворог мав ту перевагу, що добре знав цю країну[1]. Меншиков досить швидко вирушив з князем Голіциним і прибув до

Р. 183. – Батурина, який був взятий майже без опору, розграбований і перетворений на попелище. Припаси, призначені шведському королю, та скарби Мазепи були вивезені. Козаки обрали собі іншого гетьмана на ім'я Скоропадський, якого цар затвердив. Бажаючи вразити народ і показати

[1] *7 листопада 1708 р.* (примітка з оригінального французького тексту).

йому жахливість цієї великої зради, він наказав київському архієпископу разом з двома іншими публічно відлучити Мазепу від церкви, його опудало було повішене, а кількох його прибічників прирекли до страшної смерті на колесі[1].

Однак Карл XII на чолі близько 25-27 тисяч шведів, до яких приєдналися рештки армії Левенгаупта, посилений 2 чи 3 тисячами людей Мазепи, котрих той привів, завжди плекав надії здобути підтримку всієї України. Він перейшов Десну далеко від Батурина поблизу Бористену, незважаючи на те, що загони царя оточували його з усіх боків, з яких одні постійно переслідували його ар'єргард, а інші – чинили перешкоди на марші.

Він просувався пустельними місцевостями, знаходячи лише зруйновані та спалені селища. Холод ставав настільки лютим, що в грудні-місяці, під час одного з переходів, він бачив, як на його очах загинуло близько двох тисяч чоловік. Царські війська страждали менше, оскільки мали кращу підтримку. Загони ж Карла, яким бракувало теплої одежі, змушені були терпіти всі лихоліття цієї пори року.

Зважаючи на такий жалюгідний стан, граф Піпер, шведський канцлер, який давав своєму повелителю лише корисні поради, умовляв того зупинитися, щоб провести найморозніший місяць цієї найсуворішої пори року в маленькому

Р. 184. – українському містечку Ромни (*Romna*), де можна було б укріпитися та запастися провізією за допомоги Мазепи. Карл відповів, що він не з тих людей, що зачиняються в якомусь місті. Тоді Піпер радив йому знову перейти Десну та Бористен, повернутися до Польщі, де можна було б знайти для своїх загонів зимові квартири, яких вони так потребували, отримати польську легку кавалерію, котрої абсолютно в них не було, та підтримку короля, якого вони там самі призначили, а також приборкати партію Августа, яка почала знову підіймати голову. Карл відповів, що це означало б втечу від царя, що погода скоро поліпшиться, він підкорить Україну й рушить на Москву.

Російські та шведські війська були кілька тижнів у бездіяльності. Хоча мороз був дуже сильним у січні 1709 р., але, якщо його солдат міг тримати в руках зброю, Карл атакував всі дрібні укріплення, котрі знаходив на своєму шляху. Постійно треба було відправляти в різні боки посильних, щоб шукати собі харчі, тобто для грабунку на двадцять льє навколо всіх місцевих селян. Петро неквапно спостерігав за цими переміщеннями, дозволяючи шведам себе виснажувати.

Читачу неможливо простежити за походом шведів цими землями. Багато річок, через які вони переходили, немає на картах. Можна лише сподіватися, що географи знатимуть цю країну так, як ми знаємо Італію, Францію та Німеччину. Географія є нині одним з тих мистецтв, які найбільше потребують

[1] *22 листопада 1708 р.* (примітка з оригінального французького тексту).

покращення. Що ж до марнославства, то при розоренні цієї землі його було затрачене набагато більше, ніж при описі цього.

P. 185. – Продовжуймо нашу розповідь. Карл, нарешті, перетнув всю Україну в лютому. Цей місяць був осяяний вогнями палаючих сіл, спалюваних росіянами на шляху шведів. Він просунувся на південний схід аж до пустельних степів, оточених горами, що відділяють ногайських татар від донських козаків (*Cosaques du Tanaïs*). Це на схід від тих гір, які були колись жертовниками Олександра [Македонського – Є. Л.]. Тож він знаходився вже за Україною на шляху, який використовували татари під час нападів на Росію. Раз він вже був тут, потрібно було на кожному кроці шукати собі харчування. Місцеві мешканці переховувалися у відлюдних місцях разом із худобою. Вони намагалися часто захищати свою їжу від ворожих солдатів, які прийшли, щоб її відняти. Селян, яких вдавалося схопити, часто забивали до смерті. Це були, як ми називаємо, закони війни. Я повинен навести тут кілька рядків з капелана Нордберга[1]: «Для того, щоб показати, наскільки король полюбляє справедливість, - говорив він, - ми наводимо одну його власноручну записку полковнику Гіельмену: "Пане полковнику, я дуже радий, що схопили тих селян, які тримали в полоні одного шведа. Якщо буде доведено їхній злочин, їх буде покарано у відповідності до вимог часу і приречено на смерть"». Карл і нижче «Будища» (*Budis*). Отже, таким є уявлення про справедливість і людяність королівського сповідника. Але, якщо селян України могли вільно вішати селяни Остроготії, яких забрали до війська і які вірили, що мають право зайти так далеко, грабувати цю землю, відбираючи їжу у жінок і дітей, то чи повинні були благословляти таку справедливість сповідники та капелани цих українців (*les confesseurs & les chapelains de ces Ukrainiens*)?

P. 186. – Мазепа довгий час вів переговори з запорожцями, які проживали по обох берегах Бористену і частина яких жила на островах цієї ріки. Це була одна з частин цього народу, яка жила без жінок і без сімей, живучи лише з грабунків, заготовляючи собі провізію на островах на зиму і приходячи продавати її навесні до невеличкого містечка Полтави (*la petite ville de Pultava*). Решта проживала в селищах з правого та лівого боків ріки. Всі разом вони обирали свого гетьмана [тобто отамана – Є. Л.], який підпорядковувався гетьману України (*Tous ensemble choisissent un hetman particulier, & et cet hetman est subordonné à celui de l'Ukraine*). Той, хто був на чолі запорожців, відшукав Мазепу. Ці два варвари злигалися між собою й вирушили разом, наказавши нести перед кожним з них кінський хвіст [мається на увазі бунчук, один з клейнодів – Є. Л.] і булаву (*ces deux barbares s'aboucherent, fesant porter chacun devant eux une queue de cheval & une massue*).

Для того, щоб дати уявлення про те, що являли собою цей гетьман запорожців (*cet hetman des Zaporaviens*) і його люди, я гадаю не буде недоречним для цієї історії повідомити, яким чином було укладено цю угоду.

---

[1] *T. II., p.279* (примітка з оригінального французького тексту).

Мазепа пригодував великий бенкет, що було подано на срібних тарілках, для запорозького гетьмана та його найголовніших старшин (*Mazeppa donna un grand repas servi avec quelque vaisselle d'argent à l'hetman zaporavien & à ses principaux officiers*). Коли ці ватажки захмеліли від оковитої (*quand ces chefs furent ivres d'eau-de-vie*), вони поклялися на престольному євангелії, що служитимуть Карлу XII разом зі своїми людьми та майном, після чого вони позабирали з собою і посуд і всі меблі. Розпорядник цього будинку (*maître-d'hôtel de la maison*) побіг за ними, щоб зауважити, що їхня поведінка не узгоджується з євангелієм, на якому вони заприсяглися, а домашня прислуга Мазепи хотіла повернути посуд. Запорожці з'юрмилися й прийшли в повному складі поскаржитися Мазепі на таку невидану образу, заподіяну цим хоробрим людям, й вимагали, щоб він видав їм цього нахабу-розпорядника для покарання, у відповідності за їхніми законами.

Р. 187. – Мазепа їм поступився, і запорожці, відповідно до своїх законів, кинулися навипередки на цього нещасного чоловіка й почали штовхати його, як грають м'ячем, після чого вони його прикінчили ножем у серце.

Такими були нові союзники, яких мав отримати Карл XII. Він створив з них полк у дві тисячі чоловік. Решта виступила окремими загонами проти царських козаків і калмиків, що промишляли в цих краях.

Маленьке місто Полтава, в якому ці запорожці торгували, було наповнене провізією й могло послужити Карлу у якості плацдарму. Воно розташоване на річці Ворскла, досить недалеко від череди гір, які височіють на півночі. Східний берег являє собою обширну пустелю, західний же є більш родючим і краще заселеним. Нижче Ворскла через 15 великих льє впадає у Бористен. Можна йти від Полтави на північ, скоротивши шлях, на Москву через тісні розщелини, які використовують татари у своїх походах. Цей шлях складний, а застережливі приготування царя зробили його майже нездоланим. Проте нічого не здавалося неможливим Карлові. Він планував одразу піти на Москву після того, як оволодів би Полтавою. Отже, він розпочав облогу цього міста на початку травня.

Р.188. –

Глава XVIII. Полтавська битва

Це було якраз те, чого так очікував Петро. Свої війська він розташував так, щоб вони швидко могли з'єднатися і разом виступити проти обложників. Він об'їхав всі краї, що оточують Україну: князівство Сіверське (*le duché de Severie*), де протікає Десна, котра стала відомою завдяки його перемозі на ній і де вона є дуже глибокою; Болховський край (*le pays de Bolcho*), де Ока бере свої витоки; пустелі та гори навколо Азовського моря (*Palus-Meotides*), побувавши поблизу Азова і там, де він наказав створити порт, побудувати судна та звести цитадель Таганрог (*Taganrok*), скориставшись тими перевагами, які йому надавав час між битвами на Десні і під Полтавою.

Дізнавшись про облогу Полтави, він збирає свої війська. Його кавалерія, його драгуни, його піхота, козаки та калмики виступають з двадцяти різних місць. Його армії не бракує нічого, ні великих гармат для облоги, ні маленьких польових гарматок, ні озброєння різних видів, ні медикаментів. Це була також велика перевага, яку він мав над своїм противником.

15 червня він розташувався перед Полтавою з армією, що нараховувала близько 60 тисяч воїнів. Річка Ворскла знаходилася між ним і Карлом. Обложники на північному заході, росіяни на південному сході.

Петро оглянув річку аж до міста, побудував мости, перевів свою армію на інший берег і влаштував

Р. 189. – довжелезний ретраншемент, який почали і закінчили за одну ніч навпроти неприятельської армії. Карл з подивом міг усвідомити, що той, кого він зневажав і волів детронізувати у Москві, розуміється на мистецтві війни. Розробивши диспозицію, Петро розташував свою кавалерію поміж двох перелісків, прикривши її багатьма редутами, посиленими артилерією. Також він здійснив всі необхідні заходи, щоб краще дізнатися про ворожий табір і продумати атаку на нього.

Ця битва мала вирішити долі Росії, Польщі, Швеції та двох монархів, на яких, затамувавши подих, дивилася Європа. Більшість уважних націй не розуміли своїх вигод з цих подій, не знали, де знаходяться ці двоє володарів і в якому стані перебувають. Але, побачивши як Карл XII переможно залишив Саксонію на чолі найбільшої армії, дізнавшись, що він повсюди переслідує свого ворога, ніхто не сумнівався, що він його, врешті-решт, здолає, продиктувавши свої закони Данії, Польщі, Німеччині, і закінчить війну у Кремлі на своїх умовах, які прийме новий цар, поставлений ним, подібно до того, як він поставив нового короля в Польщі. Я бачив листи багатьох міністрів, які були переконані в такому ході речей, поділяючи загальну думку.

Ризик, який існував між цими супротивниками, не був однаковим. Якби Карл втратив своє життя, яке піддавав небезпеці стільки разів, він лише б став трохи меншим героєм. Провінції України, кордони Литви та Росії припинили б спустошуватись, Польща б, нарешті, повернулась до спокійного життя з законним королем, який на той час вже відновив зв’язок із царем, своїм добродієм.

Нарешті, Швеція, що вичерпала свої людські та грошові ресурси, могла б знайти інші мотиви для розради. Але, якщо загинув би цар,

Р. 190. – величезні заходи виявилися б даремними для всього людського роду і були б поховані разом з ним, а найбільша б імперія світу поринула б у хаос, з якого навряд чи б вилізла.

Окремі загони шведів і росіян не раз сходилися у двобою під стінами міста. Карл в одній з таких зустрічей був поранений кулею з карабіну, яка роздробила йому кістку ноги. Він витримав болючі операції зі звичною мужністю, але змушений був провести кілька днів у ліжку. В такому стані він дізнався, що Петро збирається його атакувати. Бажання слави не дозволяли йому очікувати цього в своїх укріпленнях. Він вийшов з них, наказавши

винести себе на ношах. Щоденник Петра Великого свідчить, що шведи пішли в наступ на редути, посилені гарматами та захищені кавалерією, проявляючи таку завзяту хоробрість, що, незважаючи на опір і безперервний вогонь, зробились господарями двох редутів. Пишуть, що шведська піхота, заволодівши двома редутами, вважала баталію виграною й переможно кричала. Капелан Нордберг, який перебував далеко він поля битви в обозі, де йому й належало бути, стверджує, що це наклеп. Але, незалежно від того, чи кричали шведи про перемогу, чи ні, головне те, що вони її не мали. Вогонь з інших редутів не припинявся. Росіяни запекло захищалися в усіх укріпленнях, де були атаковані. Не відбулося жодного переміщення їхніх військ без наказу. Цар тримав головні військові сили, які зберігали порядок і швидкість, поза цими ретраншементами[1].

Битва стала генеральною. Петро перебував у війську в якості головнокомандувача. Генерал Бауер керував на правому фланзі, а Меншиков – на лівому, а Шереметєв –

Р. 191. – у центрі. Діло продовжувалося дві години. Карл з пістолетом у руці переміщався від одного загону до іншого, переносячись у ношах своїми слугами. Гарматним ядром було вбито одного з тих гвардійців, які його носили, а самі ноші розлетілися на друзки. Карл наказав схрестити списи і переносити себе на них, але, оскільки це було складно, як стверджує Нордберг, посеред цієї битви, такої запеклої, були відшукані нові ноші, які годилися б для нього. У Петра в багатьох місцях було прострелено одяг і шляпу. Ці два володарі перебували в гущі бойовища протягом усієї цієї справи. Нарешті, після двох годин битви шведів потіснили в усіх місцях, серед них виникло сум'яття, і Карл змушений був тікати від того, кого він найбільше зневажав. Завдяки почту було посаджено на коня того героя, який не міг цього зробити протягом усієї битви. Потреба додала йому трохи сили. Він поскакав, терплячи жахливі муки, які були тим болючішими, що він був переможений, втративши все. Росіяни нарахували 9 224 убитих шведа на полі битви. Було взято в полон в ході баталії дві чи три тисячі чоловік, головним чином з кавалерії.

Карл XII прихопив разом зі своєю свитою близько 14 тисяч солдатів, зовсім мало польових гармат, продовольчі припаси, зброю та порох. Він прямував до Бористену на південь у міжріччя Ворскли та Сули[2], до країни запорожців (*dans le pays des Zaporaviens*). За Бористеном з цього місця починалися великі степи, що слугували кордоном з Туреччиною. Нордберг запевняє, що переможці не збиралися переслідувати Карла, однак повідомляє, що князь Меншиков з'явився

Р. 192. – на пагорбах з 10-тисячним загоном кавалерії та досить великим артилерійським обозом, коли король переправлявся через Бористен.

14 тисяч шведів стали полоненими цих 10 тисяч росіян. Левенгаупт, який ними командував, підписав цю фатальну капітуляцію, що видавала в руки царя

[1] *27 червня 1709 р.* (примітка з оригінального французького тексту).
[2] Назву останньої річки подано як *Sol*.

запорожців, котрі воювали за його короля й знаходилися тоді посеред цього війська втікачів. Головними бранцями, що потрапили в полон внаслідок битви та капітуляції стали прем'єр-міністр граф Піпер, разом з двома статс-секретарями та двома чиновниками кабінету, фельдмаршал Реншильд, генерали Левенгаупт, Шліпенбах, Розен, Штакельберг, Крейц, Гамільтон, троє військових генерал-ад'ютантів, воєнний генерал-аудитор, 59 офіцерів у чині майора, 5 полковників, між якими і принц Вюртемберзький, 16 942 солдати та нижчих офіцери, а також сюди треба врахувати й домашню прислугу короля та інших осіб, що супроводжували армію. Таким чином, 18 746 осіб опинилися в руках переможця. Отже, якщо врахувати, що 9 224 особи загинули на полі битви, а близько 2 тисяч чоловік переправилися слідом за королем через Бористен, можна зрозуміти, що, насправді, він мав під своїм керівництвом того вікопомного дня 27 тисяч воїнів[1].

Він мав військову частину з Саксонії в 25 тисяч осіб.

Р. 193. – Левенгаупт вів сюди більше 16 тисяч воїнів з Лівонії. Нічого не залишилося від цієї блискучої армії. А скільки артилерії було загублено під час переходів, потоплено в болотах! Вдалося зберегти лише 18 чавунних гармат, 2 розривних ядра та 12 мортир. Маючи таке слабке озброєння, він намагався вести облогу Полтави, йти у наступ на військо, оснащене незліченною артилерією. Отже, можна судити про нього, що після свого виходу з Німеччини він виявляв швидше хоробрість, ніж розсудливість. Втрати росіян склали лише 52 офіцери та 1 283 солдати. Це ще раз доводить, що вони мали кращу диспозицію, ніж військо Карла, а їхня вогнева міць мала безмежну перевагу.

Один з міністрів, що перебував тоді при царському дворі, стверджує у своїх мемуарах, що Петро, дізнавшись про намір Карла XII втекти до турків, написав тому, намагаючись його утримати від такого відчайдушного рішення й переконуючи, що краще здатися царю, ніж шукати милості у природного ворога всіх християнських володарів. Він давав йому слово честі, що не перетворить його на бранця, а завершить їхню ворожнечу справедливим миром. З цим листом помчав гонець до річки Буг, що відділяє степи України від володінь великого правителя [тобто, турецького султана – Є. Л.]. Він прибув туди, коли Карл перебував уже в Туреччині, і передав цього листа своєму господареві. Цей міністр додає, що цей факт він дізнався особисто від того, хто передавав цей лист[2]. Даний анекдот не позбавлений правдоподібності. Але він не згадується

---

[1] *В Амстердамі в 1730 р. начебто боярином Іваном Нестезюрануа (par le pretend boïard Ivan Nestesuranoy) були опубліковані мемуари Петра Великого. У цих документах говориться, що шведський король перед тим, як переправитися через Бористен, відправив одного з найвищих офіцерів, щоб запропонувати царю мир. Чотири томи цих мемуарів є поєднанням неправдивих вигадок, нікчемних нісенітниць та газетних компіляцій* (примітка з оригінального французького тексту).

[2] *Цей факт міститься також в листі, надрукованому у вступній частині «Anecdotes de Russie»* (примітка з оригінального французького тексту).

Р. 194 – ні в журналі Петра Великого, ні в жодному з інших мемуарів, які були мені довірені. Що є найважливішим в цій баталії, так це те, що серед усіх битв, які лише завжди рясно вкривали землю кров'ю, лише ця єдина замість руйнування прислужилася для щастя роду людського, оскільки дала царю свободу дій, щоб навернути до високої культури велику частину світу.

З початку цього століття до тих років, коли я пишу, в Європі відбулося дві сотні битв. Наслідком найвидатніших і найкривавіших перемог було лише захоплення кількох дрібних провінцій, віддавання яких закріплювалася угодами і які згодом втрачалися в результаті інших баталій. Часто у бій рушали стотисячні армії, але найзавзятіші зусилля приносили нікчемний і нетривалий успіх. Найдрібніші вигоди отримувались внаслідок найбільших витрат. Немає жодного прикладу війни посеред наших сучасних націй, коли б хоч трохи було компенсоване те зло, яке вона спричинила. Однак результатом дня Полтави стало щастя найбільшої імперії світу.

Р. 195. –

Глава XIX. Наслідки Полтавської перемоги. Карл XII знаходить прихисток у турків. Позбавлений ним престолу Август повертається до своїх володінь. Завоювання Петра Великого

Коли привели до переможця всіх найважливіших бранців, цар наказав повернути їм шпаги й усіх запросив за стіл. Досить відомо, що, п'ючи за їхнє здоров'я, він їм сказав: «Я п'ю за здоров'я своїх учителів у мистецтві війни». Але більша частина його учителів, принаймні, всі нижчі офіцери та солдати, були незабаром відправлені до Сибіру. Отже, примирення між росіянами та шведами не відбулося. Цар пропонував це напередодні Полтавської битви, але Карл відмовився, і шведи стали в результаті жертвами його надмірної пихи.

Саме ця пиха, завжди недоречна, спричинила всі пригоди цього володаря в Туреччині і всі його бідування, які більше притаманні одному герою Аріосто[1], ніж мудрому королю. Перебуваючи поблизу Бендер, він отримав пораду написати, у відповідності до традицій, листа великому візиру, але вирішив, що це було б занадто принизливо для нього. Подібна упертість розсварила його послідовно з усіма міністрами Порти. Він не вмів пристосовуватися ні до часу, ні до місця[2].

Р. 196. – Вже перші новини про битву під Полтавою здійснили загальний переворот в свідомості та справах Польщі, Саксонії, Швеції та Сілезії. Карл, диктуючи свої закони, вимагав від німецького імператора Йосифа I вигнання

[1] Лудовіко Аріосто відомий італійський комедіограф доби Відродження.

[2] *Ла Мотре в оповіданні про свої подорожі поміщає лист Карла XII до великого візира, але цей лист є фальшивкою, як і більшість оповідань цього користолюбного мандрівника; також і Нордберг запевняє, що король жодного разу не бажав писати великому візиру* (примітка з оригінального французького тексту).

католиків зі 105 церков на користь сілезців, котрі належали до аугсбурзького віросповідання. Католики одразу повернули собі всі ці лютеранські храми, щойно почули про невдачу Карла. Саксонці не бажали нічого іншого, як помститися Карлу за те, що той присилував їх сплатити йому, за їх словами, 23 мільйони екю. Їхній обранець польський король почав висловлювати військовим чином свій протест проти зречення, яке в нього було вирване, і, повернувши собі добре ставлення царя, він намагався знову заволодіти троном Польщі. Швеція довгий час була переконана, що її король загинув, і сенатські партії не могли ухвалити жодного рішення.

Петро негайно скористався тими вигодами, які принесла йому перемога. Він відправив маршала Шереметєва на чолі армії до Лівонії, на кордонах якої цей генерал вже відзначився стільки разів. Князь Меншиков поспішно був відправлений з великими загонами кавалерії до Польщі, щоб підтримати ті нечисленні загони, які ще там залишалися, підсилити серед шляхти партію Августа, вигнати його суперника, який віднині розглядався лише як заколотник, і розгромити кілька шведських загонів, котрі залишалися там під керівництвом генерала Крассау.

Незабаром в дорогу вирушає й сам Петро. Пройшовши через Київщину, Холмське та Волинське воєводства, він прибув до Любліна, де вів переговори з литовським генералом. Потім він побачив коронні війська,

Р. 197. – які приймали присягу на вірність королю Августу. Звідти він вирушив до Варшави… Царській зброї, угодам і такому несподіваному повороту справ Станіслав міг відповісти лише зреченням. Він поширив одне послання, назване ним «універсалом», у якому говорив, що готовий зректися корони, якщо республіка цього вимагає.

Voltaire. Oeuvres completes. – Tome 24. – Histoire de l’empire de Russie sous Pierre le Grand. – Kehl.: L’imprimerie de la société littéraire-typographique, 1784. – 435 p.

З «Історії королів Польщі» П’єра Массюе[1] (1733)

Про володіння польських королів

Р. 2. – Вона [Польща – Є. Л.] володіла також раніше князівствами Смоленським, Сіверським і Чернігівським, які нині захоплені московитами, а також Поділлям з Україною, що зараз під турками[2].

[1] П’єр Массюе (1690-1776), історик, колишній чернець-бенедиктинець, що переїхав з Франції до Голландії, де навернувся у протестантизм, оселився в Амстердамі й зайнявся тут науковою та викладацькою діяльністю.

[2] Автор подає застарілу інформацію, щодо турецьких володінь в Україні.

Р. 18. – Чорна Русь була колись в залежності від тієї великої країни, котру називаємо Руссю, з якої царі московські володіють сьогодні найбільшою частиною, що називаємо Білою Руссю, щоб відрізнити її від іншої. Чорна Русь межує з Литвою на півночі, відділена горами від Угорщини та Трансільванії на півдні. Вона досягає Волині та Поділля на сході, а Малопольщі на заході. Колись вона мала своїх осібних правителів, які вели часті та безперервні війни з Польщею. Однак Казимир Великий її повністю завоював і перетворив на провінцію Польського королівства. Львів є її столицею, названий так на ім'я свого засновника руського князя Лева (*Leon Duc de Russie*). Він укріплений двома замками, один з яких знаходиться всередині міста, а інший розташовано на узвишші поряд з ним. Це місто славиться своєю торгівлею, а також воно є місцем перебування

Р. 19. – архієпископа, який також є митрополитом всієї Русі.

У цьому місці є велике число грецьких схизматиків, які також мають тут свого архієпископа, так само, як і вірмени. Русь включає три воєводства, які мають свої назви від трьох найголовніших міст – Львова (*Leopol*), Холма (*Chelm*) та Белза (*Belcz*). Останнє місто розташовано в долині. Воно має замок, оточений глибокими болотами.

Покуття (*la Pokutie*) є маленькою провінцією, що підпорядкована Львівському воєводству. Воно було продане полякам з містами Снятин і Коломия Олександром, воєводою Валахії, за 500 унцій срібла. В якості столичного міста вона має Галич (*Halicz*) на Дністрі, де є соляна шахта, з якої польський король отримує дохід. Людовік, король Польщі та Угорщини перевів сюди у 1375 р. львівського архієпископа, прагнучи приєднати до Угорщини Русь, Поділля та Покуття. Однак вся польська знать повстала проти цього наміру. Архієпископ залишився у Львові...

Р. 24. – Верхня Волинь поширюється від Полісся (*la Polesie*) на півночі до Верхнього Поділля на півдні, від Нижньої Волині на сході до Чорної Русі на заході. Її найголовнішими містами є Луцьк (*Luzuc*), єпископальне місто на річці Стир, і Кременець (*Kremeniec*), який стоїть на пагорбі на березі річки Іква у 8 льє від Луцька на південь.

Нижня Волинь також раніше належала Польщі до 1673 р, коли турки заволоділи нею, рівно як і Поділлям, захопивши найголовніше місто Кам'янець (*Kaminiek*). Ця остання провінція була відторгнена у Польщі разом з іншою провінцією – Україною. Дане королівство через це було вкрай ослаблене. Ці дві провінції, без перебільшення, були найродючішими й займали весь широкий простір Поділля та особливо України, земля якої була такою жирною, що ніколи не потребувала додаткового здобрювання гноєм. Тут можна було сіяти лише раз на два роки, й цього було цілком достатньо,

Р. 25. – щоб збирати щорічний врожай зерна. Спаржа тут росте навіть на диких полях. Без цього було б дуже важко їх обробляти. Ліси тут сповнені фруктових дерев, плоди яких мають вишуканий смак. Україна виробляє, крім цього, також дуже багато селітри для виготовлення пороху, якого Польща потребує більше, ніж будь-яка інша країна. Дивлячись на це, можна

судити про ті збитки, яких зазнали поляки, втративши цю провінцію, котра сягала на сході Чорного моря, на заході – Волині, ні півночі – Московії, та Малої Татарії й Молдавії на півдні.

Про Богдана Хмельницького

Р. 388. – Польський шляхтич Чаплинський (*Czaplinsky*) спалив кілька млинів, які Хмельницький (*Chmielinski*), їхній [тобто козацький – Є. Л.] генерал, побудував з дозволу короля, зґвалтував його дружину та вбив, зрештою, його сина...

Р. 390. – Його [Хмельницького – Є. Л.] батько, який мав литовське походження, переїхав до України; татари, роблячи набіг на цю провінцію, забрали їх обох у неволю. Батько там і помер, а син, викуплений матір'ю,

Р. 391. – повернувся до рідної країни, щоб привести до ладу маєток, який залишився від його батька поблизу міста Чигирина. Він приєднав до нього кілька сусідніх земель, які не оброблялися й були покинуті, чи то через смерть, чи то через забрання в полон їхніх власників. Чаплинський, королівський намісник цього міста, також волів захопити ці землі…

Р. 392. – Хмельницький під час міжкоролів'я захопив місто Бар на Поділлі і,

Р. 393. – щоб показати свою відданість рідній релігії, завдяки якій його й було обрано начальником, він змушував католицьких священиків одружуватися зі своїми прихожанками та жити за звичаями грецьких схизматиків. З тим же запалом він змушував охрещуватися євреїв і позбавляв життя тих, хто відмовлявся це робити.

[Massuet Pierre] Histoire des rois de Pologne, et du gouvernement de ce Royaume; où l'on trouve ce qui s'est passsé de plus remarquable sous le règne de Frédéric Auguste et pendant les deux interrègnes. – Amsterdam: Chez François l'Honoré, 1748. – 2e édition. – T. I. – XII+455+24 p.

З «Історії революцій у Польщі від початку цієї монархії до смерті Августа II» абата П'єра-Франсуа Гюйо-Дефонтена[1] (1735)

Про відмінність Чорної та Білої Русі

Р. 151. – Чорна Русь поділяється на три воєводства, з яких можна назвати Львівське (*de Leopold*), Холмське (*de Chelm*) та Белзьке (*de Belez*).

[1] П'єр-Франсуа Гюйо-Дефонтен (1685-1745), письменник, просвітник, журналіст і історик, критик Вольтера.

Місто Львів до нашого часу залишається тут столичним і найголовнішим. Це місто укріплено двома замками, з яких один розташовано всередині міських мурів, а інший – на сусідньому пагорбі. Русь, яка належить царю Московії, називається Білою Руссю (*la Russie Blanche*), щоб відрізнити її від тієї, що до сьогоднішнього дня складає частину королівства Польського.

Про козаків

Р. 240. – Ця нація веде своє походження від скопища розбійників, котрі прийшли з усіх сусідніх держав й отаборилися на островах, які формує Бористен у своєму гирлі.

Р. 241. – Вони живуть тільки за рахунок війни та награбованої здобичі. Вони навіть кілька разів мали сміливість здійснювати свої набіги через Чорне моря до воріт Константинополя.

Вони одягаються взимку у баранячі шкури, з яких виробляють вовну. Зачерствілі від випробувань долі, голоду, спраги, вони не відчувають занепокоєння через суворість погоди. Вони ніколи не укріплюють свого табору, їхні вози складають всю їхню фортифікацію, однак тут вони обороняються з надзвичайним завзяттям.

Баторій зміг перетягнути на свій бік цих варварів і прив'язати їх до Польщі. Він дав їм місто Трахтемирів (*Tochtimirow*) і територію навколо нього по берегах Бористену. Тут вони могли служити бар'єром проти набігів татар і турків. Часто вони їх зупиняли, коли ті хотіли вдертися до королівства, або ж громили тих, коли ті з нього верталися. Поляки хотіли їх уярмити, однак ця дика нація вміла зберегти свою свободу всупереч всім зусиллям цього могутнього королівства, інтереси якого взагалі-то вимагали її підтримувати.

Guyot Desfontaines Pierre-François, abbé. Histoire des révolutions de Pologne. Depuis le commencement de cette Monarchie jusqu'à la mort d'Auguste II. Par M. l'abbé Desfontaines. – Amsterdam: Chez François l'Honoré, 1735. – T. I. – XXIV+243 p.

Про козацькі війни з татарами у 1589-1590[1] рр.

Р. 11. – Ці розбійники [тобто козаки – Є. Л.] здійснили раптовий набіг на Татарію, захопили кілька кораблів на узбережжі Чорного моря й пограбували Козловію (*Coslovie*) [тобто Гезлев-Євпаторію – Є. Л.]. Татари, підштовхувані турками, перейшли Бористен, маючи 70 000 коней, і отаборилися між Амадоцьким озером (*le Lac d'Amadoka*) і Львовом Руським (*Leopold de Russie*), звідки спустошували весь сусідній край.

[1] Тут бачимо перегук із свідченнями анонімної брошури «Розгром татар і турків, вчинений сеньйором Яном Замойським» (1590), втім основна інформація запозичена з «Всесвітньої історії» де Ту.

Польський шляхтич. Малюнок Жана-П'єра Норблена де Гурдена (1745-1830)

Туди був відправлений Ян Сарій Замойський. Він наказав зміцнити Кам'янець, побоюючись, щоб турки, котрі були у Валахії, де очікували звістки про успішний набіг татар, не атакували це місто, останню фортецю християнства у цій місцині. Козаки, заохочені присутністю Замойського, вирушили на зустріч з ворогом. І, хоча вони не мали успіху у перших зіткненнях,

Р. 12. – честь і жага помсти додали їм сил і сміливості та, нарешті, принесли цілковиту перемогу. Хан[1] пішов на допомогу своїм підданим з новим військом і зміг заманити до пастки козаків, яких привело сюди засліплення успіхом. Оточені з усіх боків і намагаючись врятувати свої життя, вони запропонували здачу в полон. Однак татари, котрі не бажали слухати жодних умов, відчули на собі, як небезпечно доводити до відчаю своїх хоробрих супротивників. Присягнувшись один одному битися до останнього подиху та вирішивши задорого продати свої життя, козаки кинулися з такою фурією на татар, що змогли прорватися крізь батальйони, які їх оточували. Вивільнившись з цього скрутного становища, вони продовжували далі битися вже до перемоги. Хан здійснював марні зусилля, щоб зарадити цьому, але бачив, як тут і там гинули його сини. Його самого було серйозно поранено. Розсіяні війська покинули його, окрім кількох вірних солдатів, які жертвували собою, щоб врятувати свого суверена, котрого могли вбити чи полонити. Залишкам цього війська пощастило врятуватися у сусідніх лісах. Однак голод змусив їх звідти вийти. Ці нещасні були перебиті, як скажені тварини. Після цієї перемоги вже ніщо не могло зупинити яростi переможців, які, всупереч навіть наказам самого Замойського, поширили по всій Татарії вогонь і кров.

Польський генерал наказав повідомити

Р. 13. – турецькому паші, який керував турками на берегах Дністра, що він особисто дотримуватиметься давніх угод, та були невірні, котрі їх порушили і яких видно з турецького табору завдяки вогнищам, розпаленим козаками у Татарії. Налякані цією поразкою союзники татар не наважилися йти далі й відступили.

Наступного року козаки захопили ще більше кораблів турецьких купців, котрі, покладаючись на домовленості, ремонтували їх руками екіпажів на чорноморському узбережжі. Їх було пограбовано. Далі козаки вторглися до Понтійського Херсонесу [тобто Криму – Є. Л.] і вчинили тут розгром ще більш жахливий, ніж раніше. Вкрай обурений цим Мурад, звинувачуючи поляків у заохоченні нападів козаків, наказав хану здійснити набіг на королівство, а своїм пашам повелів приготувати війська, щоб допомогти татарам. Ці грабіжники, жадібні до здобичі, одразу сіли на коней, вдерлися до Польщі і, захопивши багато дорогоцінного майна, вже повертались до своєї країни, коли козаки, через яких і спалахнула ця війна, напали на них і розгромили. Замойський, котрий підійшов до кордону, щоб протистояти туркам, які отаборились на межі з Валахією, наказав запитати у паші, що тут командував, прийшов той як друг, чи як ворог. Турок відповів, що він не буде розпочинати жодних ворожих дій,

[1] Гази II Гірей (1551-1607), правив у Криму в 1588-1607 рр.

якщо покарають козаків за їхню зухвалість. Трохи згодом англійський посол, котрий мав велику довіру у Порті,

Р. 14. – посприяв забуттю цих взаємних образ і завадив розірванню мирних угод.

Про Хмельниччину

Р. 51. – Козаки перебували під протекцією Польщі й захищали її кордони від набігів татар і турків. Король Стефан Баторій зрозумів користь цього війська, відвів йому землі й затвердив привілеї, які зберігали їхні вольності та релігію. Однак Україна, де вони мешкали, стала притулком для незліченного числа польських селян, змучених податками та роботою на панщині, яку шляхтичі від них вимагали. Вони приєднувалися до козаків і намагалися користуватися їхнім імунітетом. Деякі пани намагалися повернути собі своїх кріпаків. Отримавши відмову від козаків видати цих нещасних, шляхта замислила скоротити привілеї цієї нації та навернути її до такого ж кріпацтва, що й серед селян Польщі. Такою була причина цієї довгої та жахливої війни, яка поставила Польщу за волосину від загибелі.

Конецпольський увійшов спочатку до України

Р. 52. – зі своїми загонами і наказав звести фортецю Кодак (*Kudac*) на берегах Бористену, щоб стримувати діяльність цих непокірних людей. Побачивши цю фортецю, котра загрожувала їхній свободі, вони взялися за зброю. Однак їхні перші зусилля виявилися невдалими, й вони змушені були покоритися. Їм було дано амністію, з якої не дотримано жодного пункту угод. Павлюка (*Pauluk*), їхнього генерала, та найголовніших начальників цієї нації було заарештовано й відтято голову, всупереч умові цього договору. Замість того, щоб вивести свої війська з їхньої країни, було надіслано сюди нові. На сеймі, скликаному з цього приводу, було постановлено, що всі їхні привілеї знищено та скасовано та буде забрано навіть фортецю Трахтемирів (*Tretimirow*), яку король Стефан їм надав.

Щоб виконати це рішення, польська армія вирушила до цього міста, маючи намір обложити його. Однак мешканці цього краю її доблесно відбили й змусили відступити. Не маючи жодного бажання вийти з-під влади польського короля, вони воліли тільки одного – зберегти свою свободу під протекцією того володаря, якому їхні предки підпорядковувалися. Перемігши, вони одразу заявили про свою покору, сподіваючись, що їм дозволять користуватися своїми правами. Вони запевняли, що за цієї умови вони ніколи не порушать тієї вірності, яку завжди зберігали. Доки вони були

Р. 53. – зі зброєю і їх боялися, їх не чіпали та обіцяли їм все, що завгодно. Однак, коли вони повернулися до своїх домівок, польські пани вчинили тисячі насильств по Україні, відправили сюди загони, щоб брати полонених, віднімали у козаків грецькі церкви, котрі були у їхньому володінні. Своїми

безчинствами вони, нарешті, довели до краю цю войовничу націю, яку повинні були б підтримувати, якби, насправді, дбали про інтереси Речі Посполитої.

Козаки обрали собі хороброго ватажка, який мав велике бажання помститися також за образи, завдані йому особисто. Цим чоловіком був Богдан Хмельницький (*Bogdan Kmielniski*), під проводом якого вони прагнули відновити свою свободу, розхитавши до основ Польське королівство. Він мав литовське походження, хоча його батько перебрався для проживання в Україну. Захоплений татарами, він був викуплений своєю матір'ю та повернувся на батьківщину, де майже невідомий він займався обробкою спадкових володінь, які батько залишив йому неподалік Чигирина (*Czehrin*). Згодом він приєднав до цього батьківського спадку ще кілька необроблених земель, які були по сусідству, й почав їх приводити до ладу. Ця річ, яка здається такою малозначною, спричинила однак ту пожежу, котра охопила Польщу. Дійсно, Чаплинський (*Czaplinski*), намісник у Чигирині, захопив ці покинуті землі,

Р. 54. – які Хмельницький хотів обробляти. Він звернувся щодо цих пусток до Владислава, котрий віддав ці землі польському офіцеру, залишивши козаку тільки невеличку ділянку, яку заледве можна було обробляти. Хмельницький повернувся до свого міста, скаржився на несправедливість судового рішення стосовно нього, виявляв таке поводження до цього лейтенанта короля, що останній наказав його арештувати та публічно приректи до вигнання. Деякі історики додають, що Чаплинський забрав у нього дружину, зґвалтував її, а потім наказав убити її разом із сином. Як би там не було, обурений козак залишив Чигирин і подався на острови Бористену, де почав закликати на повстання всю націю й був проголошений генералом її військ.

Польща опинилася в тим гіршому стані, що до небезпеки кровопролитної війни, на довершення її бід, додалася передчасна смерть, яка забрала її володаря. Владислав IV помер, не залишивши спадкоємців, у Меречі в Литві, на 53-му році після 16 років правління.

Щойно він помер, як перепона, яка стримувала козаків, була знята. Вони завзято почали боротися за свою свободу в період міжкоролів'я. Хмельницький, цей неосвічений селянин, показав розважливість і відвагу, які могли зробити честь найвидатнішим полководцям. Він виявив досить велику розсудливість, переборовши закоренілу ненависть, яку його нація відчуває до татар, й уклавши угоди з цими

Р. 55. – людьми, що споконвічно були ворогами України. Разом з ними він вирушив проти великого генерала Потоцького, розгромив його під Корсунем, змусив до втечі неподалік Костянтинова на Волині другу польську армію і пройшов, нарешті, все Поділля та Русь. Львів уник пограбування, тільки відкупившись значною сумою грошей. Всіх шляхтичів, які потрапляли до рук цих розлючених людей, було перебито. Найменш нещасними були ті, кому пощастило просто втрати свої маєтки. Терор поширився навсібіч. Столиця королівства не могла почуватися в безпеці. До іншого місця було вивезено

королівські регалії, щоб приховати їх у схованці подалі від набігів повстанців. Їхні грабежі перетворили на пустки ті провінції, що колись були такими заселеними, як у сторону Московії, так і в сторону Татарії. Вони залишилися сьогодні майже безлюдними.

Сейм, зібраний у Варшаві був ними так наляканий, що кілька найбоязкіших або найобережніших панів навіть пропонували перенести цю асамблею до Данцига. Ці побоювання були небезпідставні, і без щасливого лиха, що відбулося незабаром, вірогідно, виникла б потреба підкоритися цим мудрим порадам. Дійсно, Хмельницький, скориставшись своїми перемогами, просунувся аж до Пилявців (*Pilawc*), знову розбив поляків і захопив їхній табір, де знайшов здобич у більш ніж 6 мільйонів. Ця втрата стала порятунком Польщі. Татари

Р. 56. – підійшли, щоб взяти участь у розподілі награбованого. Однак, оскільки вони не брали участі у небезпеці, тобто битві, козаки відмовилися віддати їм їхню частину здобичі, й, побоюючись, щоб ті не спробували захопити її силою, відступили на Україну.

Сейм, усвідомивши тоді, що небезпека відійшла, почав шукати засоби, щоб зупинити наступ бунтівників і завершити згубне міжкоролів'я. Стосовно першого питання, було постановлено розпочати нові набори до війська, а щоб полегшити їх церква зобов'язувалася надати половину своїх прибутків. Що ж до обрання короля, Юрій Ракоці, князь Трансільванії, здавався гарним кандидатом, бо був на чолі 30-тисячного війська, яке міг використати проти козаків, якби був обраний, або ж міг приєднатися до них, якби його вимоги було відхилено. Почав підвищувати голос на свою честь і цар Московії, намагаючись включитися в боротьбу за корону, яка мала стати результатом вільного вибору цієї нації. Однак загрози цих двох претендентів було відкинуто, а їхнє поводження позбавило їх будь-якої підтримки.

Ян-Казимир, брат покійного короля, отримав найбільше число голосів. Однак Станіслав Заремба[1], єпископ київський, амбіції якого підштовхували його тішитися надією посади гнезненського архієпископа, створив тому небезпечного суперника. За порадами цього прелата, Карл-Фердинанд[2], єпископ вроцлавський і плоцький, останній син Сигізмунда III, сформував фракцію,

Р. 57. – що протистояла прибічникам Яна-Казимира, його брата. Він був спочатку підтриманий Христиною, шведською королевою, котра клопоталася на його користь, щоб покласти йому на голову корону. Єдиним її резоном була його неможливість носити цю корону. Політична обстановка змушувала Христину боятися отримати по сусідству з собою досить вправного володаря.

Ян-Казимир був єзуїтом, і, щоб звільнитися від обітниць, які він давав у цьому товаристві, папа довірив йому кардинальську шапку. Однак цього

[1] Станіслав Заремба (1601-1653), польський військовий і релігійний діяч.

[2] Карл-Фердинанд (1613-1655), найменший син Сигізмунда III Вази й, відповідно, молодший брат Яна-Казимира. Один з претендентів на трон в 1648 р.

виявилося недостатньо, щоб можна було так просто всьому зарадити. Єзуїти, захоплені своїм завзяттям проти протестантів-євангелістів, спричинили великі потрясіння в період останнього правління в королівстві. Ненависть кількох вельмож до цієї корпорації відбилася й на принца, який був її частиною. Однак те, що ввижалося київському єпископу та протестантам, до яких він приєднався, приводом для відкинення претендента, було саме тим мотивом, який надихав католиків, котрі поділяли побожні погляди та релігію цього принца, прив'язували їх до нього й підштовхували до його обрання з більшим завзяттям.

Жемайтійський єпископ говорив про нього з такою силою і так добре розвіяв видимість незгоди, спричинену обітницями Казимира, що викликав невпевненість серед прибічників Карла-Фердинанда, й незабаром вони приєдналися до його брата. Клопотання папського нунція та французького посла визначили голоси більшості депутатів. Нарешті, і шведська королева,

Р. 58. дізнавшись про перемовини вроцлавського єпископа з австрійським домом, виступила проти нього. Тож його суперник зміг поєднати всі голоси й був обраний 20 листопада, а коронований 17 січня наступного року.

Війна проти козаків була не по душі новому королю, і, якби йому довірились, він міг би владнати справу миром і заспокоїти договором лють цих людей. Однак вся польська шляхта була протилежної думки. Одні з мотивів жадібності, сподіваючись повернути під свою владу цих селян, інші через бажання помсти за те, що Річ Посполита була атакована цими грабіжниками, - вони голосно вимагали початку військової кампанії. Король, який розумів справжні інтереси держави, був непохитний у своєму прагненні. Саме тому шляхта, спричинивши розкол, котрий став фатальним, підняла самостійно війська, без дозволу цього правителя, та рушила на Україну.

Хмельницький, передбачаючи цю загрозу, готувався дати достойну відсіч. 340 тисяч чоловік йшли під його прапорами, а хан особисто з'явився йому на допомогу. Що могли 9 000 поляків проти цього грізного війська. Обложені у Збаражі (*Zbarras*), вони сміливо оборонялися, і, якби вони мали проти себе тільки повстанців, вони могли б змусити тих відступити. Однак їм бракувало харчів, а злиденність була такою великою, що вони їли

Р. 59. – своїх коней, оскільки бракувало фуражу. Готові до найгіршого, втомлені ворожими нападами, виснажені голодом, знесилені і підтримувані тільки єдиною хоробрістю, вони закликали на допомогу свого короля, який, хоча й був проти їхнього виступу, був змушений прийти їм на допомогу. Хан і Хмельницький вирушили йому на зустріч з 140-тисячним військом. У Казимира було не більше 20 тис. чоловік. Однак цей корпус було утворено з найхоробріших людей Польщі.

Татари безуспішно атакували його табір поблизу Зборова (*Zborow*) впродовж трьох днів поспіль. Їхні втрати зробили їх більш схильними до мирної угоди. Тож заговорили про замирення. Король обіцяв заплатити хану субсидії чи річні виплати, які, зазвичай, тому давалися, і які Владислав IV скасував. Козаки отримували амністію. Їхні привілеї підтверджувалися.

Збільшувалася чисельність їхнього війська. Відправи грецької релігії дозволялися по всій Україні. Хан зі свого боку присягався, що поважатиме кордони Польщі й захищатиме їх у разі потреби. Хмельницький також обіцяв, що козаки зберігатимуть вірність, яку вони мали раніше, Речі Посполитій.

Однак цей мир тривав недовго. Селяни, які не були включені до війська, жодним чином не бажали знову визнавати своїх панів і не дозволяли тим

Р. 60. – повертатися до своїх володінь в їхніх землях. Також отримали звістку про те, що Хмельницький, їхній генерал, клопотався про підтримку від султана, щоб утворити під його протекцією незалежне князівство в Україні по берегах Бористену.

Ян-Казимир, дізнавшись про те, що козаки, причину яких до повстання він на початку вважав справедливою, знову схиляються до заколоту, вирішив тоді, що вся Річ Посполита повинна взяти участь у цій війні. Тож він зібрав 100-тисячну армію й змусив до втечі спочатку 300 000 татар неподалік від Берестечка (*Bereteskow*). За кілька днів по тому панічний жах охопив козаків. Богун (*Bohun*), заступник Хмельницького, вийшов зі свого табору з загонами перевірених воїнів, щоб атакувати брацлавського воєводу[1], який з'явився неподалік з 2-тисячним корпусом, весь табір, перелякавшись, що їхній головнокомандувач їх залишає, почав тікати в цілковитому безладі.

Вражені цією поразкою, козаки запросили миру й отримали його. Хмельницький одержав також прощення за свій заколот. Однак запорозьке військо (*la Milice Zaporovienne*) було скорочене до 20 000 чоловік. Ця угода продержалась лише до того часу, доки цей віроломний козак не переконався в тому, що може її порушити безкарно.

Тоді московити, бачачи, як поляки, зайняті війною зі своїми бунтівними підданими, зайняті настільки, що не зможуть відбити їхні наступи, скористалися цим тяжким становищем

Р. 61. – і вторглися до Литви зі сторони Смоленська. Хмельницький також відрядив туди великий загін з тих військ, які були під його проводом, і дав йому наказ поєднатися з росіянами, які отримали тут значні перемоги, в той час, як інший корпус з козаків і татар спустошував одну за одною землі Польщі.

Про союз Карла XII з Мазепою

Р. 187. – Карл XII… заручився підтримкою Мазепи, князя козаків (*Mazeppa Prince des Cosaques*), котрі мешкають у цій країні. Він уклав секретну угоду з цим генералом, який хотів помститися царю

Р. 188. – за погане поводження з собою. Цей володар повідомив йому про свій намір приборкати козаків, бродячий народ, як і татари. Мазепа спробував тому довести неможливість здійснення цього проекту. Це

[1] Йдеться про Станіслава Лянцкоронського (1597-1657).

спричинило такий великий гнів царя, що останній почав загрожувати тому посадити живцем на палю. Цей генерал був здатен привести 30 000 чоловік шведському королю, який його нетерпляче очікував, та даремно. Задуми козаків були викриті московитами, які це передбачили, порубали на шматки його загони. Він зміг знайти порятунок поблизу шведського короля лише з 6 000 чоловік, слабкими рештками його військ. Його міста були захоплені, майно розграбоване, ворог панував в усіх його володіннях, спустошуючи все залізом і вогнем. Той залишився без жодної підтримки, якщо не рахувати прив'язаності своїх козаків.

Guyot Desfontaines Pierre-François, abbé. Histoire des révolutions de Pologne. Depuis le commencement de cette Monarchie jusqu'à la mort d'Auguste II. Par M. l'abbé Desfontaines. – Amsterdam: Chez François l'Honoré, 1735. – T. II. – 206+38 p.

Відображення обставин українського походу Карла XII в 1708-1709 рр. у «Мемуарах про Максиміліана – Емануеля, герцога Вюртемберзького, полковника драгунського полку на шведській службі»[1] (1740)

P. 283. – Однак шведський король не мав наміру переслідувати ворога на московському шляху, і трохи згодом виявилося, що його марш від Могильова до Старишів (*Tartschin*) був лише удаваним, щоб відволікти його увагу. Прибулий до цього місця Карл довірив свій задум у цілковитому секреті генерал-майору Лагеркрону, виділивши тому з армії 6 000 чоловік і наказавши повернути на південь у Сіверське князівство (*le Duché de Sévérie*), щоб потрапити звідти до України, чи країни козаків (*l'Ukraine ou le pays des Cosaques*), провінції, що була під протекцією московитів, і якомога швидше заволодіти всіма важливими укріпленнями, які траплялися б на його шляху. Секретні переговори, які шведський король підтримував з Мазепою, начальником козаків, дозволили здійснити цю нову експедицію.

P. 284. – Цей генерал з нетерпінням очікував, коли, нарешті, зможе позбутися всевладдя царя, котрий трактував козаків як рабів, подібних до своїх підданих, і вже давно шукав сприятливої можливості, яка б дозволила йому позбавитися ярма московитів й отримати незалежність. З огляду на це, він наважився перейти зі своїми військами на бік Карла. Пересвідчившись у

[1] Можливо, перекладених з німецької й відредагованих Йоганном-Генріхом-Самюелем Формеєм (1711-1797) французьким філософом, просвітником, енциклопедистом, перекладачем і літератором, що мешкав у Німеччині. В основі даного твору лежить праця Йоганна-Венделя Барділі (1676-1740), секретаря та духівника принца Вюртемберзького.

дружніх почуттях того, вів запропонував йому свої послуги. Карл прихильно ставився до цих порад, оскільки потребував військ і харчів. За цих обставин 2-тисячний козацький корпус під керівництвом Мазепи був дуже доречним для посилення його армії, яка втомилася та скоротилася після стількох згубних переходів. Він міг би надати велику допомогу проти московитів в глибині країни, що була майже невідома шведам. Україна – провінція надзвичайно родюча – також могла запропонувати йому великий достаток продовольства, щоб підкріпити зголоднілі війська та розмістити тут військові склади. Вона прилягає до Польщі, й це могло б посприяти в отриманні ним від короля Станіслава допоміжних частин проти ворога, що перебував з усіх сторін.

Р. 285. – Такими були уявні переваги, які представляв королю Карлу союз з козацьким генералом. Тож, чи варто було гаяти з рішенням, яке він приховав з такою ретельністю, що обманутий ворог продовжував тікати щодуху до Москви, даючи йому свободу заволодіти без опору Сіверщиною та Україною.

Яким би привабливим не здавався цей проект, він не відвів провалу, а лише прискорив падіння короля Швеції до безодні лих, з якої тому вже не судилося піднятися, як ми побачимо в подальшому.

Перед тим, як вирушити в путь, щоб розпочати здійснення свого наміру, він відправив наказ генералу Левенгаупту, котрий вій йому війська та припаси, прискорити свій марш і слідувати за ним до України.

Він отаборився у Старишах наприкінці вересня 1708 р. з армією, готуючись рушати до Сіверщини за генералом Лагеркроном. Потім він пройшов відстань у 16 миль, більшою частиною через місця, де той пройшов за кілька днів перед цим.

Р. 286. – Щоб випередити намір супротивників, він надзвичайно прискорював марш військ. Вони проходили до 6 миль на день, незважаючи на хвороби та нестачу харчів. Щоправда, у Черікові було знайдено сіль і горілку в досить великій кількості, однак цього було явно не досить для всієї армії.

Довелося перетнути величезний ліс, перерізаний болотами, які робили цей перехід нестерпним. Король, волів якнайшвидше об’єднатися з Лагеркроном, відправив попереду частину піхоти з принцем [Максиміліаном-Еманелем – Є. Л.] на чолі, залишившись з рештою війська та обозом, що рухалися дуже повільно. 3 жовтня він, нарешті, досягнув краю лісу та прибув у Нивне[1] (*Niuno*), міста розташованого в межах Сіверщини. Це князівство є однією з найкращих земель у володіннях царя. Земля тут напрочуд жирна, вона народжує дуже багато збіжжя, смачних фруктів і має прекрасні пасовища. Тут були великі села та гарні міста, де ослаблена через втому та хвороби шведська армія могла зручно розташуватися та знайти всі достатні припаси, необхідні для її підкріплення. Але, яким же було здивування,

Р. 287. – коли все це було знайдене зачиненим, під охороною московських гарнізонів і навіть мешканців цього ж краю, яким було змальовано жахливий

[1] Нині село Суразького району Брянської області в Росії, свого часу найпівнічніша точка Чернігівщини.

портрет шведів, і ті не мали жодного бажання їх приймати. Навпаки, вони зробили всі приготування, необхідні для завзятої оборони у випадку атаки. Села повсюди були порожніми, їхні мешканці, довідавшись про підхід шведів, залишили їх, забравши з собою провізію та речі. Було знайдено тільки трохи фуражу для коней.

Такою була пильність московитів, які зруйнували намір, задуманий Карлом, про раптове завоювання цієї країни. Коли ті дізналися від шпигунів про рух шведської армії від Кричева (*Cruizow*), вони передбачили прагнення шведського короля та заколот Мазепи, котрий відмовився виконувати накази царя. Намагаючись обігнати шведів і випередити їх, вони прийшли сюди найкоротшими дорогами, приведені добрими провідниками.

Генерал Лагеркрон, навпроти,

Р. 288. – проблукавши довгий час різними шляхами, зміг прийти вже після короля до *Goszenize*[1], де його величність призначив йому зустріч.

Тим часом армія отаборилася на широких полях Сіверщини, очікуючи прибуття військ і конвою, ведених Левенгауптом, на які покладалися найбільші сподівання…

Р. 292. – Всі ці думки змушували його відхилити мир, який пропонував йому цар на дуже вигідних умовах.

Він надіслав загін з 500 чоловік до Мглина (*Mlin*), маленького містечка по сусідству з його генеральною квартирою. Воно оборонялося 300 чоловік регулярних військ і кількома тисячами селян. Загін, що почав вимагати здачі міста, отримав град мушкетних куль і був відбитий із значними втратами.

Р. 293. – Наступного дня король вирішив особисто піти разом з принцем, очоливши кілька полків, на пошуки ворогів. Але ті таємно відступили протягом ночі, залишивши у місті зовсім мало провізії.

Король тут не зупинився, заглиблюючись далі в цю країну й сподіваючись знайти в ній припаси для підтримки свого війська. Він рушив на Новгород, який ми називаємо також Сіверський, щоб відрізнити його від Новгорода, розташованого на кордонах Лівонії. Генерал Крейц був відряджений з кількома полками, щоб заволодіти ним, проте знайшов його зайнятим сильною залогою московитів, котрі його випередили. Король вирішив за недоречне їх атакувати й продовжив свій путь до містечка Горки (*Horky*), де розташував свою квартиру.

Тут він прийняв депутатів від Мазепи, які повідомили йому, що їхній генерал перебуває зараз у дорозі разом з козаками й збирається висловити королю свою покору та перейти під його протекцію. Дійсно, Мазепа не забарився приїхати. Його супроводжувало

Р. 294. – 1 500 чоловік. Він мав намір прийти з усім козацьким військом, яке перебувало під його командуванням. З огляду на це, він перейшов річку Десну зі своїми загонами, які нічого ще не знали про його задум. Тоді він розсудив за доречне відкритися в ньому найголовнішим офіцерам, однак більша частина з них не хотіла підтримати його прагнень, залишила його разом

[1] Очевидно, мається на увазі слобода Гостенка чи Гастьонка на Стародубщині.

зі своїми полками й негайно перейшла з ними річку на інший бік. Хоча шведський король розраховував на більш значну допомогу від козаків, він радо зустрів цього генерала, котрий виявився вірним своєму слову й міг бути корисним для завоювання цієї країни та Московії, які він чудово знав. Він був поляком від народження й узяв своє ім'я від містечка Мазепинці, де народився (*Il était Polonois de naissance, & avoit pris son nom de la ville de Mazeppe, où il étoit né*). Він служив у юності королю Собеському в якості камерпажа[1]. Згодом він потрапив у полон до запорозьких козаків, які повстали проти

Р. 295. – Польщі, якій були підпорядковані.

Його було доставлено в Батурин, столицю України. Його розум став відомий генералу козаків, який оточив того своєю повагою та довірою. Він відзначився з великим успіхом у багатьох важливих справах, які йому були доручені, й за свої вміння та доблесть був відзначений достоїнством генерал-лейтенанта козаків.

Цар піддав немилості та заслав попереднього генерала до Сибіру, а Мазепа був обраний на його місце козаками, оскільки було відомо, що той користується царською повагою та дружніми почуттями. Він мав племінника на ім'я Войнаровський (*Wienerousky*), який мав стати спадкоємцем його майна й був дуже до нього прив'язаний, слідуючи за ним аж до Бендер і розділивши з ним всі його лиха. Так було аж до того часу, коли він зміг відновити царську милість до себе та повернувся до московського двору[2].

Щодо Мазепи, то він має не дуже показну зовнішність. Він низького зросту, має кучеряве волосся, завите за польською модою. Хоча йому вже набагато більше 60 років, він зберіг ще багато вогню та честолюбства, що роблять його здатним до найвеличніших справ.

Р. 296. – В якості князя та генерала козаків він, зазвичай, наказував нести перед собою срібний жезл, а позаду кінський хвіст, який є турецьким штандартом.

Король зупинився на кілька днів у Горках і тут радився з цим генералом про поточний стан справ, після чого рушив зі своєю армією до Десни. Король і принц були першими, хто зустрілися на ній з генералом Спаром. Вони знайшли річку захищеною на іншому боці московитами, які готували міни, щоб завадити її перетину. Карл не забарився віддати негайний наказ про наведення мостів через річку. Для цієї справи 700 чоловік було відряджено, щоб відігнати ворогів з протилежного берегу, що й було виконано. Вони перетнули цю перепону на плотах і досягли іншого берегу без опору з боку супротивника, який кинувся навтьоки, залишаючи шведам вільний перехід через річку.

Армія йшла далі прямо на Батурин з великою швидкістю, щоб відігнати московитів, котрі прийшли його обложити одразу після виходу з нього Мазепи.

---

[1] Молодий Мазепа служив Яну II Казимиру, тож час правління Яна Собеського ніяк не можна віднести до його юності. Вочевидь, автор сплутав двох королів.

[2] Як відомо, повернення Войнаровського не було добровільним, а доля його після повернення виявилася сумною.

Р. 297. – Однак Карл дізнався дорогою, що вороги щойно оволоділи цим містом штурмом, перебили всіх його мешканців, розграбували та спалили його разом з 30 млинами, розташованими поряд вздовж Сейму (*la Seisse*).

21 листопада король наказав розбити табір у Городищі (*Horodiske*), що вже знаходилося, власне кажучи, в Україні (її треба відрізняти від князівств Сіверського та Чернігівського, які тут закінчуються). Тут він очікував підходу решти війська, яке йшло вздовж Сейму.

Україна оточена на сході Малою Татарією, на півдні – Чорним морем, на півночі – Московією, а на заході – Польщею. Вона має близько 70 миль вздовж і 25 – впоперек. Її перерізає Бористен, який тече з півночі на південь, впадаючи у Чорне море. Козаки, які населяють цю країну, є людьми бродячими та незалежними. Щоб захистити свою свободу від турка, небезпечного сусіда, вони спочатку піддалися під протекцію Польщі, яка їх пригнічувала. Тоді вони скинули це ярмо й зробилися данниками імператора Московії…

Р. 300. – Під час зимової квартири, яка тривала лише місяць, відбувалися постійні сутички з противником, й це змушувало весь час бути насторожі. Московити раптово захопили Білу Церкву (*Bialazerkieu*), важливу фортецю, розташовану по той бік Бористену на заході

Р. 301. – України.

Після захоплення цієї фортеці Мазепа, який там мав найбільшу частину своїх скарбів, втратив більше 2 млн.

Повсюди утворювалися юрби селян, які віднімали у шведів харчі та речі. Король, щоб помститися їм за це, наказав спалити їхні села. Однак це не відновило втрати шведів. Лейтенант-полковник Функ вирушив на чолі 500 чоловік, щоб зупинити ці безпорядки. Він розправився з усіма, хто опирався його походу, вбивши у Черцях (*Terci*) 1000 козаків з ворожого табору та перетворивши місто на згарище. Подібне він учинив і з Недригайловим (*Drihalow*), сподіваючись залякати цим і здобути повагу від решти мешканців країни.

Король, щоб привабити на свій бік козаків і в той же час покращити цим становище шведів, наказав опублікувати в цій країні маніфест, складений латиною, у якому він пояснював справжні мотиви, що змушували його вести війну проти московитів.

Цей маніфест, досить добре складений, не спричинив великого ефекту. Козаки залишалися на стороні царя,

Р. 302. – справедливо гадаючи, що, якщо вони стануть на бік шведського короля, московити, сусідами яких вони є, помстяться їм згодом за їхнє відступництво, коли вони вже не будуть захищені шведами.

Однак росіяни продовжували, незважаючи на суворість холоду, тривожити шведську армію, полки якої були дуже віддалені один від одного й заледве могли надавати один одному допомогу. Неприятель підійшов з основними військовими силами до міста Гадяча (*Hadiats*), де полковник Дальдорф перебував на зимовій квартирі з двома полками, й атакував його з великим завзяттям. Його вдалося відбити, але скоріше завдяки чисельності, ніж

хоробрості. Попри все полковнику навряд чи вдалося б опиратися подальшим штурмам, які постійно робили свіжі війська, якби він не отримав допомоги. Дізнавшись про атаку на Гадяч, король негайно вирушив на допомогу. Він залишив свою квартиру й пішов до цього міста з піхотним гвардійським полком і кількома ескадронами драгунів. Він зустрів за кілька миль до Гадяча ворожий загін,

P. 303. – атакував його, вбивши 40 чоловік та змусивши решту тікати. Принца Максиміліана ледве не було вбито при цій оказії. Один московський вершник напав на нього ззаду й неминуче відрубав би йому голову, якби в той момент, коли він підвів руку, принц не вивернувся й спритно не ухилився від удару, який йому завдавався. Решта загону почала тікати у напрямку міста, повідомивши про прихід короля московитам, які продовжували свій завзятий штурм. Після цієї новини вони, перед тим як відступити, пустили вогонь на передмістя, захоплені ними, та спалили велику частину фуражу, зібраного тут шведами.

Між тим армія отримала наказ готуватися в дорогу з обозом, щоб розміститися в Гадячі. Саме під час цього переходу, зробленого в одну з найсуворіших зим, які ніколи не доводилося так відчувати, шведським військам було завдано такого лиха і втрат, яких вони ніколи не знали на полі бою. Більше 2 000 чоловік загинули від холоду поблизу Гадяча, дуже велике число воїнів відморозили собі кінцівки й зробилися нездатними до служби. Не було майже нікого,

P. 304. – хто не зазнав би відморожень. Король і принц не стали в цьому винятком: перший відморозив собі носа, другий – ногу. На санях везли всіх тих, хто загинув у путі. Тут і там знаходили вартових або охоронців, що замерзли на своїх постах. Холод, страшніший за чуму, перетворив за три дні будинки Гадяча на шпиталь. Вони були сповнені хворих, що лежали на лавах або прямо на долівці. Дехто відходив у мареннях, подібних до тих, які викликає жар лихоманки, інші помирали сидячи, зберігаючи спокій. Здається, не залишилося жодного, хто не загинув би, потрапивши занадто швидко з сильного морозу в тепло. Ті ж, хто, навпроти, передбачливо розтирали свої тіла снігом, перед тим як увійти до теплих приміщень, уникли цього, так зробили король і принц.

На початку січня 1709 р. Карл, незважаючи на жорстокий мороз, вирушив з кількома полками до Зінькова (*Czinkova*), а звідти до Веприка (*Viepric*), де було розміщено

P. 305. – московську залогу. Він вимагав від цього міста здатися, загрожуючи коменданту, що накаже його повісити, якщо той своїм опором змусить його вдатися до штурму. Почекавши, доки сплив час, відведений на проведення наради з приводу своєї вимоги, він наказав почати штурм міста. Однак той було відбито із втратою трьох полковників, одного лейтенант-полковника, 60 нижчих офіцерів і великого числа солдатів. Рукав одягу принца був пробитий мушкетною кулею, а фельдмаршал Реншильд отримав прикру контузію в живіт. Наступної ночі комендант наказав подати сигнал про

капітуляцію й здався на милість переможця. Він запевнив, що, якби король відтермінував приступ на чверть години, він здався б без бою. Гарнізон перетворився на військовополонених разом з міщанами та селянами, які тут переховувалися. Він нараховував 1 140 чоловік. Король, щоб помститися за втрати, які він зазнав під час штурму, наказав перетворити місто на попелище й зруйнувати його дотла. Звідти він повернувся до Зінькова, де отримав звістку, що корпус з 5 000 московитів

P. 306. – розташувався неподалік від цього міста. Він відрядив, щоб розбити їх, полковника Дукера з 2 000 вершників. Цей полковник напав на них, вбивши 100 чоловік і полонивши 1 000, а також захопив частину їхнього обозу. Після цього він наказав спалити містечко, де вороги розташувалися, і повернувся, щоб приєднатися до короля.

Нарешті, надійшов час, коли принц міг досягнути того, чого його честолюбство змушувало його пристрасно бажати вже давно. Смерть лейтенант-полковника Врангеля створила для нього сприятливу можливість. Згаданий офіцер наблизився до одного міста, зайнятого московитами, зі своїм зброєносцем та двома слугами, щоб зробити розвідку, але був убитий пострілом з фальконету, один з його слуг розділив таку ж долю, а зброєносцю відірвало руку. Оскільки через цю смерть залишалася вакантною посада очільника драгунського полку, командувачем якого загиблий був, декілька осіб порадили принцу просити це місце у короля, запевняючи, що він його неодмінно отримає. Принц, якому було важко особисто висловити це прохання, спочатку

P. 307. – не наважувався на це. Однак, будучи чоловіком рішучим, він обрав для цього сприятливий момент. Король не дав принцу жодної позитивної відповіді на це, однак віддав секретний наказ негайно виготовити патенти полковника й принести їх йому. Він зберігав їх у себе кілька днів, нічого не кажучи принцу, котрий перебував у сумнівах, про які всі знали, й був не радий, що попросив посаду полковника. Принц, боячись, щоб його величність не вирішив це питання на користь іншого, не залишав того аж до часу, коли все, нарешті, прояснилося. Якось він вирушив з королем до Опішні (*Opuzna*), де розмістилися десять московських полків під керівництвом генерала Шомбурга. Вони спочатку відступили, залишивши місто шведам, але трохи згодом повернулися, маючи намір отримати його знову в свої руки. Хоча король мав тільки п’ять полків, і переважно кавалерійських, а не піхотних, він, не вагаючись, атакував. Він пішов на них у наступ з великою сміливістю, примусив їх до втечі та взяв кількасот полонених. Звідси він просунувся до кордонів Московії, де мав

P. 308. – різноманітні сутички з неприятелем і майже завжди з неуспіхом для того. Загубивши поблизу Краснокутська (*Krasnakut*) більше половини полку, який було порубано на шматки після того, як він спалив багато міст і сіл, король знову приєднався до основних сил армії, що перебували в Гадячі. Саме під час цієї експедиції його величність довірив принцу посаду драгунського полковника та вручив йому відповідні патенти, що були складені в термінах, котрі підкреслювали особливу повагу до того з його боку. Він

супроводжував цю милість подарунком у 10 000 флоринів, доводячи цим продовження свого благовоління та симпатії. Принц, вражений добротою короля, відправився до свого полку, який перебував у Диканьці (*Deukalunka*), на відстані п’яти миль від генеральної квартири.

Тим часом московити під керівництвом генерала Шереметєва здобули під Рашевкою (*Reschova*) значну перемогу над шведами. Вони напали спочатку на 120 чоловік, які заготовлювали фураж поблизу міста, й порубали всіх на шматки, після чого відправили 12 полків інфантерії проти шведських драгунів,

Р. 309. – котрі перебували у Рашевці. Ті оборонялися з неймовірною хоробрістю. Але, оскільки вони билися в невигідних умовах, не спішуючись з коней, більшу частину з них було вбито чи забрано в полон. Полковник Альбендель розділив долю останніх. Однак один майор з 300 чоловік зміг пробитися крізь ворогів і відійти до Лютеньки (*Lutinka*). Шведи втратили в цій справі частину обозу, всіх артилерійських коней і обслугу, що супроводжувала обоз двох полків.

Шведи, побоюючись, щоб вороги, натхнені цією перемогою, не наважилися атакувати їх у Гадячі, де залишалася найбільша частина обозу, приготувалися до рішучої оборони. Проте московити, обрадувані щойно здобутою перемогою, не зробили жодних спроб, щоб захопити обоз, який перевозився через Лютеньку до Опішні та Будищ (*Budizin*), де король зробив свою квартиру.

Втрати, яких шведи зазнали під час останнього нападу, були відновлені 8-тисячним корпусом

Р. 310. – запорозьких козаків, яких Карл навернув на свій бік. Вони довели йому свою вірність і хоробрість під час атаки на одне місто, яке вони захопили штурмом, перебивши до ноги 1 600 московитів та взявши 105 у полон. Ворог помстився за це полку принца, порубавши 16 драгун і лейтенанта, які перебували в Зінькові. Ця поразка, якою б маленькою вона не здавалася, спричинила великий сум принцу. Вона відбулася вперше з того часу, коли він взяв під своє керівництво полк. Тому, щоб не допустити таких втрат у майбутньому, зважаючи на те, що вороги могли напасти на нього з будь-якої сторони, а також через нестачу харчів, він попросив дозволу наблизитися до генеральної квартири й отримав його.

Саме тоді цар почав знову настійливо вимагати обміну полоненими. Шведський король відправив до нього свого генерал-аудитора, щоб провести переговори про це. Карл не погоджувався з тим, як цар пропонував провести обмін, прагнучи передати царю лише стількох полонених, скількох той погодиться випустити. Цей імператор був тоді у Воронежі, де наказав

Р. 311. – будувати судна, у 18 милях від табору московитів. Він запитав у генерал-аудитора, чи не збирається великий король Карл привітати його особисто, й наказав передати тому компліменти зі свого боку.

У сумному становищі, в якому опинилася шведська армія, яка була сильно ослабленою і якій бракувало харчів та одягу, король не бачив іншого виходу, щоб залагодити справу, як захопити Полтаву (*Pultawa*), одне з найбільших міст

України. Воно слугувало армійським складом для ворожого війська та приховувало в собі всі скарби країни, які сюди звозилися й охоронялися сильною залогою. Карл, захопивши це місто, сподівався відновити всі свої втрати. Він міг би тут очікувати на військову допомогу, яку мав привести йому король Станіслав через Бористен, та знову взяти гору над супротивником.

Наважившись на облогу цього міста, шведський король пішов до нього 10 травня з частиною армії. Принц, сміливість якого завжди змушувала його шукати випадків, щоб себе проявити, отримав від короля

Р. 312. – дозвіл приєднатися до цієї облоги зі своїм полком. З наближенням шведів московська армія, що просунулась уперед, щоб допомогти місту, почала слідувати за ними, не бажаючи вступати в двобій, який міг би стати вирішальним. Цар для здійснення диверсії пішов до Опішні з 12 000 чоловік. Він наказав кинути на місто 260 гранат і атакував так стрімко шведів, котрі тут розташувалися, що король змушений був надіслати їм військову допомогу, якою доручив командувати принцу. Коли він став перед містом, обложені здійснили вилазку на московитів, і змусили їх відступити. Всю ніч було проведено у бойовому споряджені, очікуючи, що ворог поновить напад. Однак він не з'явився. Наступного дня шведи підпалили місто й вирушили на з'єднання з основними військовими силами.

29 травня король прибув до Полтави й розпочав її блокаду. Неприятель, попри все, знайшов можливість перекинути вночі до міста гренадерський полк, який перейшов по мосту річку Ворсклу, на якій розташовано Полтаву. Щоб розірвати

Р. 313. – всі комунікації з містом, король наказав провести оборонну лінію від берегу річки до табору. Ледве встигли її завершити, як вороги почали її атакувати, підтримані обложеними, які здійснили в той самий час вилазку на шведів, відтіснили їх і перебили поміж ними близько 1 000 чоловік. У цьому ділі був взятий у полон бригадир Головін[1] з 12 московитами.

Король наказав далі всім приготуватися до наступу, прагнучи закінчити облогу якомога швидше та з найменшими втратами. Він хотів прокласти до неї шлях за допомогою мін. Вже були вириті кілька підкопів під містом, коли обложені викрили міну та зруйнували її. Це було тим більшою помилкою нападників, бо їм вже явно почало бракувати пороху й не було жодної надії його поповнити. Однак вони прискорювали облогу з таким запалом, хоча й не мали значного успіху. Тож повинні були лише просувати роботи. В перших же атаках було вбито чи поранено багато інженерів та офіцерів, не кажучи вже про солдатів. Більша частина померла від ран через гангрену,

Р. 314. – яка спричиняла страшний жар, що вів до смерті.

Хоча фортифікації цього міста не були значними, король однак не мав достатньо артилерії та боєприпасів, щоб здійснювати повноцінну його облогу. Він сподівався заволодіти ним мало-помалу, змусивши його здатися через голод.

[1] Олексій Олексійович Головін (?-1718), захопившись переслідуванням відступаючих шведів, потрапив у полон і був визволений з нього після завершення Полтавської битви.

Значну допомогу на початку облоги могли надати козаки, беручи участь в наступах і підтримуючи короля. Практично ніхто не сумнівався у щирості їхніх дій, однак Карл не погодився на це, оскільки не хотів надати їм такої честі, й очікував сприятливої можливості віддалити їх від цього міста та його багатств, яких так потребували його війська.

Однак обложені захищалися з надзвичайною сміливістю та пильністю. Вони мали чисельний гарнізон і не відчували нестачі ні в артилерії, ні в боєприпасах і продовольстві. Шведи нічого не могли протиставити їхнім гарматам, які стояли по всіх сторонах. Обложені також здійснювали часті

Р. 315. – вилазки, отримуючи підтримку московитів, які розмістилися поблизу річки. 16 червня вони зробили раптовий напад на полк полковника Горна, прагнучи взяти в полон Мазепу, однак були відкинуті із значними втратами.

25-го московити, перейшовши річку, напали на бригаду генерала Крейца, відтіснили її він місця, яке вона займала, захопили її обоз і підпалили все те, що не змогли забрати. Завдяки цьому вони звільнили 1 200 полонених московитів та їхнього генерала, які перебували під охороною цього полку.

Ці дії ворожого армійського корпусу дозволили просунутися всьому війську під особистим проводом царя, яке перетнуло Ворсклу, не маючи жодної протидії з боку Карла. Цар розташував свій табір на відстані півмилі від шведів, наказавши побудувати перед ним ретраншемент, укріплений редутами, які знаходилися на відстані одного пострілу та були захищені військами й артилерією. Шведи скоро наблизилися числом до 8 полків, переважно піхотних, ніж кавалерійських, щоб спостерігати за переміщеннями неприятеля…

Р. 318. – До шведського табору прибув вісник з турецьким ескортом і приніс королю листи Великого Правителя та хана Татарії. Шведський секретар на ім’я Клінкенстром доставив також йому депешу зі Стокгольма, в якій повідомлялося про смерть герцогині голштинської, його сестри[1]. Граф Піпер, котрий знав про особливу дружню приязнь, яку король завжди мав до цієї принцеси, розсудив за доречніше приховати цю тяжку звістку, боячись, щоб вона не спричинила ускладнень і не призвела до погіршення стану пораненого.

Однак шведський король, бачачи себе стиснутим та оточеним московитами, котрі перерізали йому сполучення з Польщею, наважився розпочати вирішальну битву й піти у наступ на ретраншемент московської армії, яка втричі перевершувала за чисельністю його власну та знаходилась під захистом потужної артилерії. Маючи такий намір, він віддав відповідні накази про диспозицію до бою в ніч з 7 на 8 липня.

На світанку король, залишивши кілька полків перед Полтавою, щоб спостерігати за обложеними, пішов зі своєю армією на ретраншементи

Р. 319. – московитів і вишикував перед ними свої війська у бойовому порядку. Наказавши переносити себе у ношах, він розмістився в центрі на чолі

[1] Гедвіга-Софія (1681-1708), герцогиня гольштейн-готторпська, доводилася бабцею російському імператору Петру III.

інфантерії. Полк принца він розташував на чолі лівого крила. Армія складалася лише з кількох полків кавалерії та 18 батальйонів регулярних військ. Шведи розпочали наступ з певним успіхом. Вони атакували з такою нестримністю ворожу кінноту, яка була поза укріпленнями, що розбили її, змусили до втечі та заволоділи двома редутами. Цар, котрий змушений був прийти на допомогу своїй кавалерії на чолі піхоти, наказав тій вийти за оборонні лінії та відтіснив шведів і змусив їх відступити. З іншого боку генерал Роос[1], який затримався з приєднанням до решти шведської піхоти, був відрізаний неприятелем, котрий, наступаючи з усіх боків, змусив того здатися в полон зі своїми людьми.

Не дивлячись на таку значну втрату, Карл знову вишикував свої війська у бойовий порядок, приготувавшись до другої атаки. Піхота пішла в наступ з надзвичайним завзяттям,

Р. 320. – однак швидко почала уповільнювати хід через вогонь ворожої артилерії, яка вражала шведів по всьому фронту, кладучи їх на землю цілими рядами та роблячи жахливі спустошення. Тоді ж ворожа кавалерія, вийшовши зі своїх ретраншементів, атакувала ззаду кілька батальйонів і завадила їм підтримати передні війська. Бій розгортався навсібіч з великим запалом. Реншильд, для затримки натиску кавалерії московитів, пішов вперед з кількома драгунськими полками, яким наказав пробиватися вздовж лісу через вогонь неприятеля. Але, ще до того, як він завершив приготування до бойового порядку своїх людей, він побачив себе оточеним московитами та був взятий у полон. Сум'яття та безлад поширилися на всі боки у шведському війську. Король докладав всіх зусиль, щоб його знову зібрати докупи, але даремно. Коні з його візка були вбиті ворожою артилерією. Він наказав запрягти інших, яких також рознесло гарматним ядром, яке розбило вщент ноші короля та викинуло його. Нечисленний загін драбантів, б'ючись навколо його персони та захищаючи його проти цілого натовпу ворогів,

Р. 321. – завадив переможцям отримати їхнього господаря собі в руки. Відступивши до менш небезпечного місця, намагалися посадити короля на коня, але кінь був одразу вбитий. Замість нього один полковник запропонував свого, але, щойно злізши з коня, він був убитий на очах короля. Тож останній зберіг тому життя ціною власного. Маленький загін з офіцерів і кавалеристів згрупувався навколо Карла й показуючи дива хоробрості зміг прокласти собі шлях через московитів і супроводити короля до армійського обозу.

Однак принц захищався з неймовірною сміливістю. Від початку бою його полк був оточений ворогами, які захопили його штандарт. Він був так вражений цією втратою, що, намагаючись виправити справу, кинувся в середину московитів і, будучи атакованим одним корнетом, вирвав у нього знамено. Трохи згодом він захопив у ворога ще одне. Кілька разів він проривав ряди московитів, не маючи змоги їх перемогти. Двоє коней було вбито під ним. Після того, як праве крило шведів почало відступати, він продовжував стримувати

[1] Карл-Густав Роос (1655-1722), сподвижник Карла XII.

Р. 322. – більшу частину сил супротивника. Не думаючи про здачу та розчищаючи собі шлях через військо московитів на чолі свого полку та полку з Остроготії, він був переслідуваний більше милі 6 драгунськими полками та 2 000 козаків і калмиків. Нарешті, ясно побачивши, що він перебуває у ворожому оточенні, а вороги посікли вщент 2 шведських полки, за виключенням 100 чоловік, він зліз з коня, воліючи дорого продати своє життя чи свободу. Йому наслідували Врангель[1], лейтенат-полковник драбантів і кілька офіцерів. Але, перед тим, як вони встигли приготуватися до оборони, московити накинулися на нього й узяли в полон разом з офіцерами, що його оточували, та кількома солдатами.

Московські офіцери осипали принца тисячею люб'язностей, прийнявши його спочатку за короля. Його супроводили спочатку до бригадира Гропендорфа, а згодом до царя, який виказав тому великі знаки поваги.

Тим часом король, дістався військового обозу, приєднався до групи шведських офіцерів. Смуток був

Р. 323. – викарбуваний на його обличчі, скорботне мовчання відображало тяжкість його страждань. Саме Карл, ще більш величний посеред горя, ніж під час процвітання, зміг зберегти твердість духу, незважаючи на карколомні переміни, які щойно йому довелось зазнати.

Він може бути яскравим прикладом того, наскільки мінливою є людська доля. Цей монарх ще кілька років тому був жахом Півночі, загрожуючи розчавити того, хто не підкорявся його завжди переможній армії. Він міг позбавити престолу одного короля та звести на нього іншого, був арбітром і миротворцем всієї Європи. Тепер він бачив, що вся його слава розсіялася через поразку в єдиній битві, а сам він змушений був тікати від ворога, якого зневажав, і шукати притулку у турків. Одна частина його військ була порубана на шматки, інша – шукала порятунку втечею. Його обоз було розграбовано, його канцелярія та військова каса були захоплені у таборі московитами.

Він запитав з нетерпінням, де принц Вюртемберзький, граф Піпер і фельдмаршал Реншильд. Але ніхто не міг йому щось повідомити. Необхідно було безперервно

Р. 324. – рухатися далі, щоб позбутися переслідування ворогів. Короля, який дуже страждав від поранення, перенесли до карети барона де Сіттмана, прусського посланця, і взяли путь до Бористену.

Тим часом Карл відправив генерала Меєрфельда до російського табору, щоб вести переговори про обмін кількох полонених і укласти перемир'я з царем. Барон де Сіттман, який супроводжував короля під час втечі, запропонував йому через генерала Понятовського укласти договір про посередництво прусського короля, свого господаря. Карл наказав відповісти тому, що не зможе дати жодної відповіді до повернення Меєрфельда. Однак цей генерал приєднався до короля тільки у Бендерах. Коли Карл прибув на береги Бористену, прусський посланець знову запропонував свої послуги. Генерал Спар отримав наказ сказати тому, що

[1] На полі Полтавської битви залишилося 22 представники рода Врангелів.

в теперішній обстановці неможливо обговорити пропозиції короля Пруссії, але в подальшому вони могли б бути погоджені.

Далі король переправився через ріку в одному човні з генералом Мазепою, у супроводі багатьох офіцерів і близько

Р. 325. – тисячі вершників, які перетнули ріку вплав разом з кількома піхотинцями позаду. Барон де Сіттман з дозволу короля здався вночі з одним шведським барабанщиком московській армії, що розташувалася на пагорбі на бористенському шляху. Він просив князя Меншикова від імені кількох шведських генералів, котрі перебували з рештками армії поблизу ріки, припинити ворожі дії до того часу, коли він отримає нові накази від царя після завершення переговорів з Меєрфельдом. Але Меншиков йому відповів, що він не очікуватиме жодного іншого наказу, крім того, що йому вже щойно дав його господар, і який вимагав від нього повсюди переслідувати шведів і брати їх у полон. Він додав, що, коли шведи жадають отримати почесну капітуляцію, вони не повинні затягувати з прийняттям тієї, котру він їм пропонує.

Барон де Сіттман відразу повідомив про це шведам. Ті зібрали військову нараду й обговорювали на ній долю, яку слід обрати. В результаті генерал Крейц, полковник Дукер і

Р. 326. – генерал-ад'ютант граф де Дуглас з'явилися перед князем Меншиковим, щоб узгодити з тим умови, на які вони могли б пристати. Ці офіцери були доставлені на квартиру Меншикова, затвердили пропоновану їм капітуляцію, після того, як отримали рішення генеральної наради шведів. У ній йшлося про те, що солдати стають військовополоненими, офіцери зберігають свою зброю та майно, і всі вони можуть бути відпущені без викупу у разі укладення миру. Барон де Сіттман поклопотався про шведів і добився від князя Меншикова на користь солдатів, що всім тим, кому не було виплачено платню, потрібно було видати гроші з полкової каси.

Тим часом принц Вюртемберзький, перебуваючи в московській армії, мав тут всілякі задоволення і переймався не своїм становищем бранця, а горем, що розділило його з шведським королем, страждання якого причиняли йому сильні муки. Цар виказав честь принцу, запросивши того за свій стіл, і засвідчив тому особливу повагу, яку відчував до його особи, а також наказав повернути тому шпагу, котру той, зазвичай, носив. Він віддав наказ, щоб тому забезпечували все

Р. 327. – необхідне: намети, коней, карету та необхідний багаж.

Князь просив себе повернути до Вюртемберга до принцеси, своєї матері, щоб відпочити від своїх військових справ. Він отримав на це дозвіл через князя Меншикова на певних умовах. І, щоб здійснити зручну та впевнену подорож до кордонів Німеччини, він очікував відправлення московської армії, котра мала виступити до Польщі.

Трохи згодом він у доброму здравії вирушив з Полтави разом з арміею, однак вже наступного дня він відчув себе настільки погано, що змушений був зупинити свій шлях і наказав перевезти себе до Лубен (*Lubin*), міста, розташованого за 15 миль від Полтави. Тут його часто відвідували цар і князь

Меншиков, висловлюючи тисячі дружніх почуттів[1]. Оскільки хвороба викликала сильний жар, який щодня збільшувався, це не дозволяло йому продовжувати свій путь. Йому порадили залишатися в Лубнах до відновлення сил. Для цієї справи його царська величність залишив поряд з принцем одного зі своїх лікарів і кількох тілоохоронців, щоб наглядати за ним. Скласти компанію йому дозволили лейтенант-полковнику Врангелю та корнету на ім'я

P. 328. – Герд, котрого було взято в полон під Полтавою. Комендант міста також отримав наказ надавати принцу всі знаки пошани і не відмовляти тому ні в чому, що могло б доставити йому радість.

Під кінець п'ятого тижня він відчув себе достатньо зміцнілим, щоб бути в стані продовжувати свій шлях. Він дістався до Києва й тут зустрівся з генералом Ренном, потім продовжив путь разом з ним до Острова[2] на Волині (*Ostrow en Volhinie*), де новий напад лихоманки прикував його до ліжка. Ренн робив щодо принца весь необхідний догляд та здійснював всі можливі турботи. Через кілька днів генерал змушений був залишити його, щоб виконувати накази, які йому були доручені. Після його відправлення принц наказав перевезти себе до Дубна (*Dubno*), де шведська армія перебувала три роки тому. Хвороба стрімко посилювалася, позбавляючи його всіх сподівань на одужання, він приготувався до смерті з великою смиренністю й звернув всі свої думки у бік вічності. Він причастився святих дарів і таїнств, хоча вже робив це перед битвою під

P. 329. – Полтавою. Обравши священика, котрий мав його соборувати перед тим, як він залишить цей світ, він сказав тому, що не шкодує щодо обов'язкового для всіх людей закону, який доводить суєтності цього життя, і зовсім байдуже помирати кількома роками раніше чи пізніше. Потім, обернувшись до лейтенант-полковника Врангеля, він просив того запевнити шведського короля, що він помирає з серцем сповненим найщирішої подяки за всі ті милості, котрими був від нього обдарований, і що, якби його життя було більш довгим, він би обов'язково мав би обов'язок і задоволення перебувати на його службі.

Не бракувало ні ліків, ні догляду за хворим, щоб його поставити на ноги. Але все було даремним. Його хвороба посилювалася, а сили зменшувалися з дня на день. Попри все, він зберігав всю міць свого духу аж до останніх годин перед смертю, коли почав марити, повторюючи постійно ім'я короля своїми вустами та відзначаючи все те, що свідчило про найбільшу прив'язаність, яка пов'язувала його з ним. Його агонія не тривала довго. Прийшовши до тями за кілька годин перед відходом, він спокійно вислухав і сприйняв

P. 330. – утішання проповідника й закінчив своє життя на руках лейтенант-полковника Врангеля 25 вересня 1709 р., між 3 і 4 годинами ранку, у віці 20 років і 7 місяців.

[1] Як відомо, незабаром Петро I тяжко захворів і зупинився у Києві.

[2] Очевидно, мається на увазі нинішнє село Острів Дубенського району на Рівненщині.

Такою була доля цього принца, померти в ліжку від виснаження після того, як йому пощастило тисячі разів уникнути небезпек і перешкод, завдяки проявленій ним хоробрості та завзяттю. Не будучи навіть пораненим у кривавій Полтавській битві, хоча й відзначився у самій її гущавині, він проявляв свою відвагу у місцях найсмертоносніших. Серед більш ніж 40 битв і сутичок, в яких він побував, він отримав тільки одне трохи небезпечне поранення на річці Березині, яке бездоганно загоїлося.

Шведський король, дізнавшись про передчасну смерть принца Вюртемберзького, був дуже цим засмучений. Він сказав тим, хто його оточував, що втратив найкращого зі своїх друзів. Скорботи цього монарха, який сам відзначився великими чеснотами й не роздавав навсібіч знаки своєї поваги, були найбільшим панегіриком покійному. Цар також взяв участь у долі померлого принца.

Р. 331. – Він воздав хвалу його хоробрості і, щоб засвідчити свою пошану до його пам'яті, наказав провести в Дубні поховальну церемонію з великою урочистістю та пишнотою. Тіло принца було забальзамоване, а потім перевезене до Кракова під супроводом 30 московитів. Тут його зустрів саксонський генерал Гольц і наказав розмістити в церкві до тих пір, поки не отримає дозволу від принцеси Вюртемберзької на його поховання. З цією метою полковник Маєр і лейтенант-полковник Врангель були відправлені до Штутгарта, щоб дізнатися про волю принцеси та висловити їй співчуття з приводу смерті принца, її сина. Вона попросила імператорський двір дозволу поховати його на кордонах Сілезії в протестантській церкві Бичини[1].

Імператор дозволив їй це зробити й надіслав незабаром наказ директорату Сілезії отримати тіло принца на кордонах і здійснити його поховання з усіма належними знаками пошани.

Однак спустошення, яке зробила

Р. 332. – чума у Польщі, змусило відтермінувати виконання цього наказу до квітня наступного року. Генерал-ад'ютант Шиллінг, який перевозив з Кракова тіло померлого з московським ескортом до кордонів Сілезії, передав його імператорським комісарам, котрі надали кавалерійський загін, щоб доставити його до Бичини, де мало відбутися поховання у церкві.

Труна була вкрита яскраво-червоним покровом, прикрашеним всередині дамастом. Тіло принца також було одягнуто в білий дамаст, доповнений червоногарячою тафтою, і покладено на перину з того ж матеріалу, вигаптуваним по краях дивовижним мережевом. Голова покоїлась на подушці, наповненій багатьма ароматними травами. Поблизу ніг можна було побачити скриньку, де зберігалися печінка та легені. Нутрощі було поховано в Дубні разом з одним слугою принца, який помер незабаром після нього. Серце було доставлено в Ансбах і покладено до труни маркграфині, матері принца Вюртемберзького. Отже, таким чином, тіло принца було розділене між багатьма

Р. 333. – місцями, віддаленими одне від одного.

[1] Місто в сучасній Південно-Західній Польщі.

Наступного дня йому влаштовано дивовижні поминки. Його було покладено до склепу, влаштованому за олтарем, потім місцевий проповідник виголосив у церкві поховальну промову про принца в присутності багаточисельного зібрання знаті країни.

F. P. Memoires de Maximilien-Emanuel duc de Wirtemberg, colonel d'un regiment de dragons au service de Suede. – Amsterdam-Leipzig: Chez Arkstée & Merkus, 1740. – VIII+333 p.

З «Мемуару» Григора Орлика від 12 лютого 1741 р. про права козацької нації на Україну, адресованого кардиналу Андре-Еркюлю де Флері[1], очільнику французького уряду в 1726-1743 рр.

Такий посередній предмет, як інтереси козацької нації, здається, можуть бути прийняті в розробку тієї величезної махіни, якою Ваша Вельможність керує з такою обачністю й таким мудрим передбаченням; в будь-якому разі є неспростовним право цієї нації на Україну, узурповане російським домінуванням, котре знищило всі її привілеї та свободу й утвердило ярмо, що стає все більш і більш нестерпним. Мій батько в силу своїх обов'язків і завдяки своїм відданим зусиллям, що пов'язують його з даною нацією, котра обрала його своїм гетьманом, ніколи не припиняв шукати будь-які легітимні засоби для відновлення своїх прав і прав козацької нації на Україну. Він міг лише плекати улесливі надії на ті обставини, які дозволили б здійснити ці справедливі наміри. Поєднаність інтересів Швеції з прагненнями Польського королівства та Османської імперії, користь, яку ці могутні держави отримують від зв'язків з козацькою нацією, і сприятливі обставини, які мають сьогоднішні справи[2], переконують мене, що мій батько не зміг би ніколи знайти кращих умов, як ці, що постали зараз перед нами, щоб знову проявити своє старання й вірність інтересам Його Величності і всіх тих могутніх держав, які зацікавлені побачити ослаблення Росії.

Dmytrychyn Iryna. Grégoire Orlyk. Un cosaque ukrainien au service de Louis XV. – P.: L'Harmattan, 2006. – 373 p. – P. 8.

[1] Андре-Еркюль де Флері (1653-1743), відомий французький політичний діяч, що довгий час визначав політику уряду Людовіка XV. Член Французької академії.

[2] В 1741 р. Франція вступила у війну за австрійську спадщину. В той же час відбувалася підготовка до війни між Швецією та Росією. Щойно була завершена програшна для Османської імперії російсько-турецька війна 1735-1739 рр., а незадовго до того війна за польську спадщину. З використанням такої військово-політичної ситуації і пов'язував свої проекти Григір Орлик.

З праці історика Елеазара де Мовійона[1] «Історія Петра І, прозваного Великим, імператора Всеросійського» (1742)

Про зовнішність Мазепи, можливо, за його зображенням на одному з портретів, відомих автору

Р. 65. – Мазепа був зросту трохи вищого за середній. Він мав худорляве обличчя, довгу та густу бороду, гордовитий, але страшний погляд, що виказував мрійливий характер, худе та стрункe тіло. Він не був ні щедрим, ні скупим, але завдяки мудрій економії, нагромадив великі скарби, які згодом втратив без жодного прояву великого жалю.

Про участь козаків в Азовському поході 1696 р.

Р. 143. – 18 червня [1696 р. – Є. Л.] полки з Малої Росії прибули до армії, яка здійснювала облогу [Азова – Є. Л.], і того ж дня було отримано звістку через гінця від Бориса Петровича Шереметєва, котрий перебував у таборі на Бористені з армією прикриття. Він повідомляв генералів, що кримські татари, посилені загонами турецької кавалерії, збираються звідусіль і готуються атакувати російські лінії. Зважаючи на це, треба приготуватися, щоб їх добре зустріти.

Каймакам наказав вивідати морські сили царя та їхнє розташування, розсудивши за доречне не зав'язувати бій у таких умовах. Він ніколи не забував, що можна було перетягнути маленькі судна через гирло Дону, проте всі проходити тут були так добре захищені, що його намагання зробити це були б даремними. Попри все, татари та сіпахи, котрих

Р. 144. - Порта відправила на з'єднання з ними [йдеться про оборонців Азова – Є. Л.], підійшли до табору обложників. 24-го вранці вони почали зосереджуватися й за кілька годин по тому кинулися на росіян з моторошними криками та проникли в табір у місцях, де оборонні лінії не були ще завершені. Битва точилася дві години й була дуже кровопролитною…

[1] Елеазар де Мовійон (1712-1779), французький історик, що походив з гугенотської родини, яка змушена була залишити батьківщину й осісти в Німеччині, де Мовійон поступив на службу до польського короля Августа III, котрий одночасно був і саксонським курфюрстом, виконуючи при його дворі в Дрездені роль секретаря й перебуваючи під началом голови уряду Речі Посполитої графа Генріха фон Оцешино-Брюля (1700-1763). Саме цьому урядовцю Мовійон і присвятив свою «Історію Петра І». Маючи доступ до польських і саксонських державних архівів, історик використав документи, пов'язані з діяльністю Петра I і Північною війною. III том його праці повністю відведений під тексти цих історичних джерел.

Р. 145. – Дуже добре проявили себе на цьому бойовищі козаки, які немало посприяли відбиттю татар… Росіяни, відбивши татарський напад і полагодивши руйнування, які ті спричинили в їхніх лініях оборони, продовжили облогу з ще більшою рішучістю, ніж до того. Зважаючи на це, вони змогли 2 липня завалити частину укріплень цього міста та зробити доволі значний пролом

Р. 146. – для генерального штурму… Обложені ще зберігали два редути з того боку, де розташувалися українські козаки й створили тут свій ретраншемент. Козаки готувалися атакувати ці два редути й просили генерала Шеїна підтримати їх, просто наказавши своїм військам кричати так, начебто вони йдуть у бій. Цю річ було виконано. Обложені, обмануті цим галасом, були переконані, що зараз має початися загальний штурм міста, й

Р. 147. – зосередилися у великій кількості поряд з проломом. Козаки, скориставшись цією необачністю, пішли в наступ на редути під проводом Мазепи та віце-гетьмана Якова Лизогуба й здобули їх без великих втрат. Обложені намагалися їх повернути й ринули туди з великим завзяттям, однак після шестигодинного бою були відкинуті козаками.

18 липня татари зробили нову спробу перекинути харчі та 2 000 чоловік до міста. Вони атакували сили обложників в двох різних місцях і дійшли до військових рогаток проти вершників, але не змогли витримати вогню російської артилерії й були відбиті, як і раніше…

Р. 148. – 19 липня росіяни заволоділи містом.

Про тріумф Петра I в 1696 р. і про коштовні подарунки йому від Мазепи

Р. 150. – Цар зупинився в Коломенському, заміському замку за одну милю від Москви, й усі війська отримали наказ зібратися тут. 30 вересня, у день визначений для церемонії, думний дяк Микита Мойсейович Зотов у кареті, запряженій шістьома східними скакунами, відкрив урочисту ходу й розпочав в'їзд через Серпуховську браму, перетинаючи кам'яний міст. Він тримав перед собою щит, на якому висів золотий ланцюг і який увесь був прикрашений дорогоцінним камінням, а також шпагу, руків'я якої було з чистого золота й прикрашене діамантами. Все це було подарунком, який гетьман Мазепа зробив його царській величності неподалік міста Рибного, коли він отримав дозвіл від цього монарха повернутися до України після захоплення Азова.

Про участь Мазепи у бойових діях проти шведів на Правобережній Україні та про особистий мотив його невдоволення царем

Р. 367. – Тож цар на чолі більш ніж 70 000 чоловік виступив у похід до Литви, в той час як Мазепа з більше ніж 40 000 козаків повинен був зробити напад на Чорну Русь...

P. 428. – Цар наказав Мазепі рушати до Чорної Русі, щоб поєднатися з Сенявським і вести війну проти Станіслава. Мазепа дійшов до Волині, показуючи, що хоче виконати накази свого повелителя, але, замість цього, вирішив його зрадити й зав'язав листування із Станіславом. Мазепа мав привід бути невдоволеним. Три роки тому, коли Петро Великий був у Москві, Мазепа прибув до нього для вирішення справ, що стосувалися козацької нації. Одного вечора цар сказав йому за столом, що той повинен розподілити свої

P. 429 – війська на полки, навчити їх і дисциплінувати за німецьким зразком. Мазепа сказав, що це неможливо, бо він не має серед козаків такої абсолютної влади, як цар серед московитів. Цар, який був тоді в такому стані, коли насолода застілля тривожить спокій душі, подумав, що гетьман хоче його образити й почав загрожувати тому посадженням на палю. Через це Мазепа негайно поїхав, увозячи до своєї країни всі ті відчуття, які він міг мати в подібному випадку. Наступного дня цар, забувши про все те, що відбулося напередодні, запитав про Мазепу, але його більше не змогли знайти. Він написав царю листа для виправдання свого поспішного від'їзду, повідомляючи про певні звістки, отримані зі своєї країни, котрі вимагали його негайної присутності. Цар йому повірив або зробив вигляд, що повірив, й продовжував поводитися з ним, як і раніше, але Мазепа вирішив відплатити царю тим же, наважившись помститися тоді, коли випаде сприятлива мить. Він вважав, що отримає її дуже швидко, оскільки знав про намір шведського короля перенести війну до Російської імперії

P. 430. – та навіть детронізувати царя. Мазепа написав королю Станіславу, засвідчуючи свою велику пошану до Карла XII і палке бажання, щоб похід того був успішним. Одне зізнання доповнилося іншим. Зрештою, Мазепа пояснив все чітко, і його відступництво немало надихнуло шведського короля пристати на його пропозицію.

Про географічну локалізацію тогочасної «України»

P. 449. – Україна – це найкраща й найродючіша область Європи… Україна є частиною Червоної Русі і включає в себе Нижню Волинь, Київське та Брацлавське воєводства, а також

P. 450. – Поділля. Мазепа мав, зазвичай, свою резиденцію в Батурині, й це місто розглядалося, як столиця України. Воно розташоване в Чернігівському князівстві на кордонах Сіверщини, що на північний схід від України.

Mauvillon Eléazar de. Histoire de Pierre I, surnommé le Grand, empereure de toutes les Russies, roi de Siberie, de Casan, d'Astracan, grand duc de Moscovie, etc. etc. etc. – Amsterdam-Leipzig: Chez Arkstée et Merkus, 1742. – T. I. – 464 p.

З французького перекладу праці Філіппа-Йоганна фон Штраленберга[1] «Історичний опис Російської імперії» (1757)

Про різні регіони, що мають назву «Русі», та про походження цієї назви

Р. 5. – Власне Росію можна поділити на три частини, такі як Велика Росія, Мала Росія та Біла Росія, не рахуючи Росії Червоної та Росії Чорної, що впродовж 400 років належать полякам. Російські володарі мають титул хранителя та самодержця всіх Росій – Великої, Малої та Білої...

Р. 6. – Мала Росія включає в себе князівства Київське та Чернігівське разом з країною козаків, або Україною, що значить «прикордоння» (*La Petite Russie comprend les Principautés de Kiow, & de Czernikow, avec le pays des Cosaques ou l'Ukraine, ce qui signifie la Frontière*)…

Р. 8. – Я не згадую тут про Росію Червону та Росію Чорну, які включені до Польщі, щоб зберігати порядок і слідувати історії. Однак подекуди це могло б бути необхідним, оскільки географи часто плутають ці володіння, які там знаходяться, з тими, що перебувають у Великій чи Малій Росії. Наприклад, є два Галицьких князівства (*deux Principautés de Halitz ou Galitz*), з яких одне знаходиться в Червоній Росії, що є частиною Польщі, а інше у Великій Росії й було колись удільним. Є також два подібних князівства Володимирських (*deux Principautés de Wolodimir*), які перебувають в тих же областях…

Р. 20. – Ця величезна країна [тобто Росія – Є. Л.] за їхнім [тобто росіян – Є. Л.] власним визначенням мала колись такі назви: 1) Скіфія; 2) Сарматія; 3) Роксоланія; 4) Рутенія; 5) Русь (=Росія), 6) Росіана. Всі ці визначення походили від назв її давніх мешканців чи їх наступників. Першими були скіфи чи гуни, потім сармати, які, на мою думку, були лідійською колонією рудоволосих, як їхнє ім'я це означає, і звідки

Р. 21. – пішли ці Роксоланія, Рутенія та Росія. Мешканці теперішні, які є слов'янами, взяли ім'я росіян, лише зробившись володарями Русі. «Рось» по-слов'янськи означає розсіяних людей, які жили спочатку в Польщі, як анти чи венеди, які були частиною їх, у хижах віддалених одні від одних,

[1] Філіпп-Йоганн фон Штраленберг (1676-1747), німецький офіцер на шведській службі, який після 13-річного перебування в російському полоні у Сибіру зміг згодом повернутися до Стокгольма, де й опублікував німецькою мовою у 1730 р. свої нариси про Росію. В 1757 р. був надрукований французький переклад цього твору. Звичайно, працю Штраленберга буде правильніше віднести до німецької (чи, принаймні, німецькомовної) історіографії, однак при цьому слід вказати на ті важливі моменти, які сприяли збагаченню французької історичної науки, а також визначити доробок перекладача й упорядника цього твору Жана-Луї Барбо де ла Брюєра (1710-1781). Останній був відомий, насамперед, як географ і історик. Подаючи переклад тексту німецького автора, він вміщував багато приміток, які значною мірою доповнювали роботу Штраленберга.

відповідно Прокопію, який говорив, що греки називали їх через це спорадами, словом, яке на грецькій мові означає «розсіяних».

Окремий параграф, присвячений переходу Мазепи на бік Карла XII

Р. 186. –

Заколот та інтриги Мазепи

Мазепа, гетьман малоросійських козаків, збунтувався в 1708 р. з наступних причин.

Зрозумівши, що цар ставить себе вище тих привілеїв, які були затверджені за його підданими, змушує знать йти на військову службу солдатами чи матросами, обкладає їхні маєтки непомірними податками, зменшує привілеї татар і донських козаків, принижує своїх земляків, возвеличуючи іноземців, робить зміни навіть в релігійному житі країни і т. п., він оголосив козакам, що рано чи пізно дійде черга й до них, особливо, коли цар відволічеться від війни й, як наслідок, замислиться про засоби для продовження цих змін.

Щоб переконатися в цьому та впевнитися самому у дійсних намірах царя, він здійснив поїздку до Москви, де придбав собі за допомогою щедрих подарунків близьку дружбу з князем Меншиковим і завдяки цьому

Р. 187. – можливість бути часто присутнім у компанії царя та навіть запросто спілкуватися з ним з приводу різних питань. Він сам закинув цьому володарю, що немає нічого легшого, як перетворити козаків на солдатів і драгунів, навчивши їх новим вправам і військовому мистецтву. Знаючи, що цар дуже любить німецький одяг, він також почав одягати його та дбати про нього, переконуючи правителя запровадити його серед козаків чи доброю волею, чи силою. Царю всі ці пропозиції прийшлися до смаку, оскільки він не чув їх ні від кого іншого. Він довірив тому всі свої наміри, додавши, що не мав ще часу зайнятися як слід козаками, проводячи свої зміни, і щоб винагородити проявлену вірність Мазепи, він робить його кавалером ордену Андрія Первозванного.

Мазепа, у свою чергу, повідомив небезпечні наміри царя найголовнішим козакам і намовив їх зайняти бік шведів. Але

Р. 188. – його справжнім наміром було перетворити свою країну на незалежне князівство. Троє з найголовніших козацьких генералів відмовилися слідувати інтригам Мазепи й донесли на нього царю. Але, оскільки вони не мали жодних доказів для підтвердження цього звинувачення, двом з них було відрубано голови [Кочубей та Іскра – Є. Л.], а третій, будучи людиною з великим заслугами, був засланий до Сибіру. Однак незабаром цар пересвідчився у правдивості цього доносу, на велику біду своєї держави.

Короткий опис Російської України станом на початок 1730-х рр.

Р. 270. – Київська губернія включає в себе стародавні князівства Київське, Чернігівське та Сіверське, або Сіверію, разом з найбільшою частиною України чи землі

Р. 271. – українських козаків[1], котрі поділені на чотири частини, серед яких відомі козаки малоросійські або Малої Росії (*les Cosacs Malorossiski ou de la petite Russie*), запорозькі (*ceux de Saporowa*), польські (*les Polonois*), які не входять до Росії та Білгородської Черти (*le Belogorodskaja Czerta*), що підпорядковані керівництву у Воронежі. Перша з них, яку інколи називають частиною гетьманською (*la Partie Hetmanskaja*), є найбільшою. Вона складається з 10 полків, кожен з яких носить ім'я своєї столиці, як Стародуб (*Starodub*), Чернігів (*Czernigow*), Київ (*Kiow*), Переяслав (*Pereoslawle*), Полтава (*Poltawa*), Миргород (*Myrgorod*), Лубни (*Lubenka*), Прилуки (*Prilucki*) та Гадяч (*Hadiatsch*). Ці 9 полків розташовані на лівому березі Дніпра, а десятий, що належить до Богуслава (*Bottuslaw*), - на правому березі тієї ж ріки, сторони, що належить Польщі. Крім цих полків є тут також 3 інших під

Р. 272. – керівництвом гетьмана, з яких два є пішими, а один кінний. Їх називають сердюцькими (*les Serdinski*). Всі ці козаки, пораховані разом, за старими свідченнями, повинні скласти сто тисяч чоловік. Батурин був колись їхньою столицею та резиденцією гетьмана (*Baturin etoit autrefois la capitale & la residence de l'Hetman*). До цього уряду належали колись і козаки запорозькі, що проживали з давніх-давен по берегах ріки Дніпро, але їх було розорено, так само, як і місто Січ (*la ville de Setcha*), їхню столицю, що розташовувалася на правому березі цієї ріки з польського боку.

Згадані столиці та інші міста їхнього перебування були колись звільнені від оподаткування.

Description historique de l'empire russien. Traduit de l'ouvrage allemande de M. le Baron de Strahlenberg. — Amsterdam: Chez Desaint & Saillant, 1757. – T. 1. – 390 p.

Екскурси до минулого України у «Всесвітній історії»[2] (1770-і рр.)

[1] *Слово «Україна» означає слов'янською мовою країну, розташовану на околиці чи в прикордонні. Це ім'я було колись загальним для багатьох провінцій і країн, розташованих на кордонах Росії, але, оскільки між цими провінціями існувала значна відстань, сьогодні їм вже не дають цього імені* (примітка з оригінального французького тексту).

[2] Ця праця поєднала зусилля цілої плеяди талановитих істориків-просвітників, серед яких, в першу чергу, слід назвати Жака-Жоржа Шоффп'є (1702-1786), Луї Дюсьйо (1744-1805), П'єра-Пріма-Фелісьєна Ле Турнера (1736/1737-1788), Франсуа-Жозефа Гоффо (1755-1836) та ін. Як і у випадку з «Енциклопедією», дану «Всесвітню історію» можна визнати не тільки науково-просвітницьким, але й політико-ідеологічним маніфестом, який ніс в собі віяння нових ідей.

Про підтримку козаками та населенням України Лжедмитрія й їхню активну участь у повстанні Івана Болотникова

Р. 252. – Путивль, Чернігів, Стародуб і Новгород [Сіверський – Є. Л.] повстали… Вся Україна взялася за зброю. Депутати від цієї провінції прибули до Путивля, щоб засвідчити свою повагу до цього Дмитрія, котрого тут не було. Їх запевнили, що той ще тут не з'являвся, але його почали чекати. Путивль став місцем зустрічі бунтівників. Істома Пашков та Іван Ісайович Болотников стали на чолі козаків і українців (*Isthoma Basiow & Iwan Isaiwitz Polutnich étoient à la tête des Cosaques & des Ukrainiens*). Це військо просунулося на 50 верст до Москви. Шуйський (*Zuiski*) надіслав полки, щоб його зупинити, але вони були розбиті й залишили українцям вільну дорогу аж до столиці.

Про боротьбу українського народу під проводом Хмельницького проти польського ярма

Р. 58. – Кріпаки, виснажені податками та панщиною, втомлені нестерпним ярмом, кидали своїх тиранів і тікали на Україну: сюди їх наполегливо закликали. Козаки не бажали жодним чином порушувати права гостинності й відмовлялися їх видавати назад. Напевно, для спокою вітчизни, варто було відмовитися від надії повернути цих нещасних рабів, котрі скористалися невід'ємним правом, яке природа подарувала всім людям, - тікати подалі від тиранії. Проте шляхтичі не бажали жертвувати для блага держави цим незаконним пануванням, цією власністю, основаною на насильстві, яку відкидає розум. Вони вирішили покарати козаків за їхнє великодушне співчуття, навернувши їх самих до кріпацтва, від якого ці мешканці були звільнені. Було скасовано їхні привілеї. До України вступило військо. Її було окуповано та побудовано фортецю Кодак (*Hudac*). Козаки розглядали цю цитадель, як майстерню, де кують для них кайдани. Вони здійняли повстання. Їм було запропоновано амністію, й вони полишили зброю. Однак, всупереч умовам договору, їхніх ватажків було обезголовлено. Було обіцяно вивести польські гарнізони – натомість запроваджено нові. Навіть намагалися відняти в них Трахтемирів, місто, яке вони самі побудували за приписами Стефана Баторія. Проте в цьому поляки не досягли успіху й їх було відбито. Це була єдина річ, де переможці цього руху за волю змушені були підкоритися переможеним. Козакам також обіцяли відновити для їхнього використання всі ті привілеї, котрі Стефан їм надав, але почали одразу забирати їхні грецькі церкви, котрі цей король-філософ їм дозволив. Річ Посполита не може звинувачувати у тих бідах, які козаки їй причинили, нікого іншого, крім самої себе. Стефан [Баторій – Є. Л.] дав їй оборонців, вона ж перетворила їх на ворогів. На них нацьковували загони легкої кінноти, щоб та здійснювала набіги на них. Забирали в них бранців. Здирали останню сорочку. Але, незважаючи

навіть на ці переслідування, козаки залишалися вірні правилам, котрі встановив їхній славетний законодавець [Стефан Баторій – Є. Л.], й були навіть тепер готові проливати свою кров за цих тиранів. У Варшаві обмірковували похід проти татар. Богдан Хмельницький (*Bogdan Kzmielniski*), начальник козаків, збирався запропонувати королю свої послуги та послуги своїх підлеглих. Він запропонував тому план цієї кампанії, здійснення якої дозволяло б здобути вірогідну перемогу та впевнене повернення назад. Цей генерал пройшов через всі ступені військової служби. Його подвиги, здійснені у країні, де він народився, були на виду у козаків. Проте не у вищої знаті, яка

Р. 59. – зважувала цих людей на терезах своїх забобонів. Хоробрість була найменш вираженою з її військових якостей. Шляхтичі прославлялися хіба що тим, що мали невиправний потяг до вина. Війна з татарами не відбулася, й вони продовжували знущатися з козаків. Чаплинський, намісник коронного хорунжого (*Czaplinski, Lieutenant de l'Enseigne de la Couronne*), мав маєтки, що межували з землями Хмельницького. Через розбіжності стосовно меж спалахнула ворожнеча. Потрібно було передати цю справу на розгляд суддів, але полякові закортіло встановити справедливість власноруч. О, якою ж видалася ця справедливість! Він пограбував і зруйнував маєток цього козака, наказав висікти батогами його сина на загальному майдані, забрав його жінку та віддав її на поталу жорстокості своїх солдатів, наказав убити його матір і сина. Винного потрібно було покарати. Захищаючи свої права, той вчинив злочин, який був подібний до злочинів його нації. Хмельницький, відштовхнутий у Варшаві, не прагнув більше нічого іншого, як помститися за себе та за свій народ. Йому не було досить складно підняти на повстання військо, яке впродовж довгого часу зносило стільки кривд. Тож, коли терпіння вичерпалося, воно змінилося на лють. Вирішивши здолати Польщу, він уклав союз з Тугай-беєм (*Tohaibeg*), татарським ханом, не дуже вправним у військовому мистецтві, однак жадібним до крові та грабежу, як і ті варвари, котрими він командував. Таким чином, незграбна гординя, безглузда тиранія поляків змусила Богдана стати опорою тих самих татар, для яких він раніше був бідою.

Таким був стан речей, коли помер Владислав. Він носив свою корону з таким достоїнством, що змусив шкодувати за своїм часом, коли його влада поширювалася так сильно, як ніколи більше. Він не був причетний до всіх тих переслідувань, яких зазнавали козаки. Він нарікав на це, однак не міг нічого іншого, як тільки нарікати. Польська знать, далека від слухняності наказам свого короля, з великими потугами слідувала його порадам. Владислав був великодушний, шляхетний, як за своїми звичками, так і за своїм поводженням. Його життя виявилося коротким, але воно було прекрасним. Він викликав над своєю могилою щирі жалкування.

Тож, саме у час, який передував новій елекції короля, козаки, які завжди чи то боялися, чи то поважали Владислава, взялися за зброю з першими чутками про його смерть і приготувалися помститися за силу-силенну накопичених несправедливостей. Чвари в метушливому сеймі сприяли їхньому вторгненню. Генерал Потоцький вирушив проти них. Він мав необережність

сформувати авангард своєї армії з чотирьох тисяч козаків, які ще залишались вірними Речі Посполитій. Богдан Хмельницький примчав до них і розписав їм так яскраво жорстокість, огидний гонор тих господарів, яким вони служили, що за одну мить вони покидали прапори корони і влилися до його лав. Півтори тисячі поляків, котрі йшли разом з ними, були перебиті чи взяті в полон. Ця перша поразка поширила жах в армії Потоцького. Вона досить швидко послабилася через втечі з неї. Щоб ще збільшити свої нещастя, вона вступила до лісу поблизу Корсуня (*Corsum*). Вози, грізне укріплення на рівнині, і зовсім не придатне поміж дерев, утруднювали рух. З кожним кроком ряди розривалися все більше. Посеред цього безладу раптово з'явилися козаки та татари. Це була ніяка не битва, а просто бійня. Поляків убивали без опору, багато з них потонули в болотах, значне число склало зброю. Тільки кільком решткам цього війська пощастило не потрапити до кайданів переможців. Таким був цей факт для Польщі. Все було захоплене, все було охоплене полум'ям, і Богдан дав би своє правосуддя цим шляхтичам, які були такими гордовитими, коли йшлося

Р. 60. – про побиття його сина, якби його війська не зупинилися для грабежу, не спалахнули суперечки з татарами та між ними самими через розподіл здобичі. Це стало спасінням для Речі Посполитої.

Сейм, оговтавшись від першого переляку, переживши розподіл з приводу різних конкурентів, врешті-решт, зійшовся на користь Яна-Казимира, брата Владислава. Цей володар видався достойним носити корону через величні зусилля, зроблені ним, щоб одягти її на голову свого брата. Однак після того часу він став іграшкою долі. Владислав відправив його до Іспанії в 1638 р. Ця могутня держава перебувала тоді у стані війни з Францією. Ян-Казимир мав тоді укласти союз з Філіппом III й очолити іспанський флот, призначений для руйнування французької комерції на Середземному морі. Вітри викинули його на узбережжя Провансу. Його впізнали. Він не мав жодних документів, і його заарештували. Вийшовши з в'язниці, він не забажав ні йти до Іспанії, куди кликала його військова слава, ні повертатися до Польщі, де стараннями його доброчинця могли б бути виправлені його хибні кроки. Він пішов до Рима й став єзуїтом. Він прагнув відмовитися від мирської величі. Ця нова професія зробила його більш жадібним. Одягнувши церковний пурпур, він почав домагатися більшого, через достоїнство свого народження. Його було обрано, й папа возвисив його, як він і хотів. Отримавши кардинальську шляпу в Римі, він тепер прагнув получити корону в Кракові. Він знайшов Річ Посполиту схвильовану новими успіхами козаків. Попри все, саме посеред такого занепаду вона змогла ще показати свою велич. Юрій Ракоці, князь Трансільванії, змагався за трон з Яном-Казимиром. «Якщо оберуть мене, - заявив він, - я битимусь з козаками, однак я поєднаюсь з ними, якщо мені не дадуть скіпетра». Цією загрозою було знехтувано, хоча той і стояв на чолі армії. Річ Посполита запропонувала Богдану мир, однак той його відкинув і продовжив свої завоювання. Проти нього почали збирати військо, і першою вимогою, зверненою до нового короля, стало покарання бунтівників. «Ви не мали б тих злочинів, які потрібно карати, -

відповів той, - якби ви самі не надали приклад козакам. Ви жаліється на порушення тих угод з ними, які давно вже самі зламали. Той втрачає право карати винних, хто сам стає одним з них. Однак я співчуваю вашим нещастям більше, ніж вашим злочинам. Саме тому я готовий стати на захист Речі Посполитої». Він запропонував амністію. Однак козаки її з погордою відкинули. Нарешті, поляки прийшли в рух. Розрізнені загони почали вступати до України, штурмувати міста, ставитися до її мешканців так, як поставилися до їхніх товаришів у лісі під Хотином. Андрій Фірлей зазнав нападу під Збаражем більш ніж 300-тисячного татарсько-козацького війська. Тут існувало доволі гарно продумане укріплення, а гармати міста його захищали. Він [Фірлей – Є. Л.] надихав своїх спантеличених солдатів, нагадуючи їм, що одна жменька поляків досить часто тріумфувала над багатьма варварами, показуючи їм, що вороги погано організовані, доводячи їм, зрештою, що батьківщина, котра залишилася позаду, очікує від них перемоги чи поразки, а значить порятунку чи загибелі. 13 липня на світанку розпочався бій. Хан і Хмельницький були кожен у перших рядах своїх військ. Наступ був генеральним і страшним. Солдати Фірлея непорушно залишалися в своїх укріпленнях, ведучи постійний вогонь, повністю віддавшись справі й багато разів відкидаючи розрізненні лави нападників. Однак князь Вишневецький (*le Prince Wisnowieski*) помітив непевність у своїх військах і ретраншементи було посилено. Це не були якісь геніальні стратагеми,

Р. 61. – які він застосував. «Не стріляйте більше по татарах, - сказав він своїм солдатам. – Вони тепер наші союзники. Я щойно бачив одного з їхніх депутатів, який прийшов до укріплень Фірлея». Ця неправда мала успіх. Війська переключилися на козаків, які вдерлися до укріплень, і повернули назад всі ті пости, які були втрачені. Хан протиставив цьому своє мистецтво в підступності. Він оголосив, що султан щойно йому відправив значну допомогу, як начебто його військо в триста тисяч чоловік потребувало якоїсь допомоги. Зіткнення поновлювалися протягом багатьох днів. Люди не спали, їли стоячи й билися. Харчі вичерпувалися. Коні пішли у їжу їхнім вершникам, а кількість обложених невпинно скорочувалася. Втрати нападників, хоча й були значними, відчувалися мало, зважаючи на їхню чисельність. Хмельницький запропонував почесний для Речі Посполитої мир, однак там краще воліли померти, й облога подовжилася. Обложені наважувалися робити вилазки, котрі мали успіх. Однак вони були згубними, а в їхньому становищі кожна крапля крові коштувала дорого.

Міщани Збаража (*Sbarras*) зачинили свою браму. Вони не хотіли більше ділити з солдатами той малий запас продовольства, який в них залишався. Вони почали втрачати надію на військовий порятунок, хоча й отримали звістку через анонімний лист, що Ян-Казимир наближається на чолі 20-тисячного війська. Він був уже під Зборовом (*Sborow*). 60 тисяч татар і 80 козаків вирушили йому назустріч. Їм допомагала на марші підтримка селян, які засипали рови, вирівнювали дороги, щоб зробити цей перехід вільнішим. Таким є наслідок рабства. Кріпак, який бачить в своїх земляках тільки тиранів, завжди готовий їх зрадити. Відбулася сутичка. Перший же удар виявився фатальним для поляків. Їхні ряди порідшали, повозки було захоплено, татарська кіннота знаходилася з

усіх сторін. Військо відтіснили, змішали його порядки, однак не змусили до втечі. Такою була доля авангарду. Хоча в той же час можна було побачити, що основний армійський корпус розгортається під керівництвом генерал-майора Губальда (*Hubald*). Ян-Казимир перебував у центрі. Він мав проти себе козаків. Праве крило пішло на зіткнення з лівим крилом татар, які теж почали розгортатися, щоб показати в усій красі свою чисельність і бути одразу готовими до битви. Перші ряди поляків наїжачилися списами, інші вели вогонь. Атака були стрімкою, оборона завзятою. Центр і праве крило стояли непорушно й билися з успіхом. Саме тоді королю повідомили, що, якщо він не з'явиться на лівому крилі, битва буде програна. Він помчав туди. Він чув, що солдати говорили поміж собою: «Наші офіцери вбиті, ми не знаємо чиї накази виконувати». – «Чи не є я вашим офіцером! – виголосив король. – Йдіть за мною й нічого не бійтеся!». Його присутність дозволила вирівняти битву. Її завершила ніч. Під прикриттям мороку готовилися до нової битви. Звели укріплення, згрудивши тіла загиблих. Раптом поширилася чутка, що Ян-Казимир поїхав до Варшави, й поляки почали тікати, коли той з'явився. «Я тут, - вигукнув він. – Невже ви вірите, що я настільки є боягузом, щоб вас залишити. Ні, мої друзі, сонце, що ось-ось зійде, зробить мене переможцем разом з вами чи принесе загибель». І дійсно билися від світанку до ночі. Однак перемога не дісталася нікому. Обидві армії залишалися в своїх таборах. Тим часом козаки та татари почали

Р. 62. – підозрювати одне одного та побоюватися. Визначилося розділення поміж ними. Хан першим залишив спільну справу та заговорив про мир. Хмельницький злякався, що залишиться сам на сам перед помстою Речі Посполитої, адже він не зміг перемогти, навіть підтриманий татарами. Тож його упевненість у перемозі ще більше зменшилася після їхньої зради. Кожен з них уклав з Яном-Казимиром окрему угоду. Першому обіцялося, що Річ Посполита сплатить татарам винагороду за їхню колишню службу, що хан надсилатиме допоміжні війська щоразу, коли Польща зазнаватиме нападу, що він виведе всі свої загони за межі держави, що Річ Посполита йому сплатить 300 000 флоринів за відхід, що загони, обложені під Збаражем будуть вільно пропущені до табору. Татари вимагали також, щоб їм дозволили пограбувати всі провінції, які лежатимуть на їхньому зворотньому шляху. Одна ця пропозиція досить добре показує жорстокий характер цієї нації. Ян-Казимир відповів, що він ладен краще загинути, ніж підписати таке, і хан більше не наполягав. Угода, укладена з Хмельницьким, була більш почесною для Речі Посполитої, хоча вигідна козакам. Перша стаття хоч якось зберігала честь корони. Було постановлено, що Хмельницький паде до ніг короля й у такому вигляді приниженого винуватця визнає над собою суд і вимолить його милосердя; що король мусить публічно оголосити загальну амністію на користь козаків; що жодна з сторін не має бути потурбована через заколот, котрий мав місце; що Хмельницький збереже свій ранг козацького генерала; що він буде визнаний, як польський шляхтич; що військо, яким йому буде довірено керування, складатиме число у 40 тисяч чоловік; що козаки ніколи не будуть мати іншого начальника, крім того, хто належить до грецької релігії; що

цей культ, сповідуваний серед козаків, буде толеруватися по всій Польщі, що грецький митрополит отримає місце в сенаті поміж католицьких прелатів; що всі шляхтичі, котрі приєдналися до заколотників, зможуть повернутися до своїх маєтків і своїх занять і що їм будуть надаватися всі почесті, які належали їм до їхнього відступництва. Тож гордий Хмельницький простягся на землю перед Казимиром і просив у нього пробачення. Це був той, грізною рукою якого ледь не було перекинуто польський трон, якби його солдати, зайняті грабунком в лісі під Хотином, не затримали його переможний похід і не дали сейму час, щоб оговтатись. Так було закінчено цю війну, яка поставила Річ Посполиту на волосину від загибелі і яка була запалена бездумним гонором і жорстокістю одного шляхтича [мається на увазі Чаплинський – Є. Л.].

Ян-Казимир виявився великодушним під час елекції свого брата, терпеливим і мудрим у в'язниці, справедливим, засуджуючи поводження поляків з козаками, безстрашним в таборі під Зборовом. Однак він не виконав тих сподівань, які давав у свої перші роки. Хмельницький зберігав глибоке відчуття приниження, до якого його змусили. Обіймаючи ноги короля, він приховав у своєму серці жагу помсти. Для козаків не було таємницею, що їм повернуто привілеї лише під тиском необхідності, що рано чи пізно вони знову будуть уярмлені, коли Річ Посполита зможе зібратися з силами, що на них знову одягнуть кайдани. Тому вони й не відкладали прапор заколоту. Як і Казимир, який вірив, що його ім'я ще продовжує шануватися в Римі та просив грошей у папи, щоб підкорити цей

Р. 63. – непокірний народ. Святий отець надіслав йому свої благословення, прощення та обіцяв надати допомогу найпотужнішими зі своїх молитов. Король знову вдався до зброї, розбив козаків, але не підкорив їх. Вони тільки ще більше розпалилися проти Речі Посполитої. Один польський сеньйор закликав їх мститися, палаючи бажанням мститися й самому та знаходячи в стражданнях своєї батьківщини втіху від страждань, через які розривалося його серце. Йдеться про Ієроніма Радзейовського, коронного віце-канцлера. Його дружина була чарівна та тендітна. Ян-Казимир був люб'язним. Він був королем. Він кохав. Він умів подобатися. Жорстокість одного шляхтича розпалила першу війну, недоречна пристрасть короля дала народження другій. Розгніваний чоловік вмістив на своїй батьківщині особисту кривду й збунтував козаків. Його таємні взаємини було викрито. Він був засуджений до вічної баніції. Але це мало зарадило справі. Козаки поєдналися з росіянами.

Histoire universelle depuis le commencement du monde jusqu'à présent. D'après l'anglois par une Société de Gens de Lettres. – Amsterdam-Leipzig: Arkstée & Merkus, 1780. – T. 42. – XVI+622 p.

Про війну в Україні в 1708-1709 рр. (значною мірою за Вольтером)

Р. 37. – Проте Карл залишає московську дорогу та йде до України, країни родючої, але необробленої та пустельної. Козаки України жили під

керівництвом князя чи генерала, якого дав їм цар. Це був Мазепа, поляк за походженням, який за амурну інтрижку був вигнаний зі своєї країни. Він не поладив з царем через те, що намагався переконати того, всупереч його думці, у неможливості дисциплінувати козаків. Карл поєднався з ним. Вони домовились зустрітися поблизу річки Десни. Мазепа мав прийти сюди з 30 000 чоловік, провізією, боєприпасами та скарбами. Тут Карл призначив зустріч і Левенгаупту. Шведи мали перетинати шляхи, сповнені труднощів на кожному кроці, йдучи лісом у 50 льє, блукаючи, гублячи у болоті артилерію та повозки. Нарешті, шведи прибули до місця зустрічі,

Р. 38. – не маючи ні харчових, ні військових припасів. Замість Мазепи вони побачили корпус московитів, які розташувалися на протилежному березі Десни. Карл вирішив його атакувати. Річкові береги були такими уривчастими, що доводилося спускати шведів мотузками. Її перетнули вплав, і цей корпус було розсіяно. Нарешті, з'явився Мазепа, але в найсумнішому становищі. Його змову було викрито, і московити напали на нього, порубали на шматки козаків, їхні міста обернули на попелища, а тридцятеро з його друзів були замучені на колесі. Ледве вдалося йому самому врятуватися з 6 000 чоловік та кількома возами з золотом і сріблом. Прибув і Левенгаупт. Але й йому випала така ж доля. Він зустрівся з царем, що очолював 40-тисячне військо, і через надмірну самовпевненість не вважав за потрібне зробити укріплення. Він зміг перебити безмежну кількість воїнів царя, однак той, отримуючи підкріплення, тричі починав новий наступ, і шведи змушені були відступити. Левенгаупт наказав спалити повозки, коли битва розпочалася наступного дня. Нарешті, Левенгаупт з 5 000 чоловік перейшов Сож і вирушив на з'єднання з Карлом, вкритий славою, але без військ і без пожитків.

Хоча зима була такою лютою цього року, це жодним чином не зупинило шведського короля. Він наказував своїм військам робити такі ж довгі марші, як і під час найкращої пори року. Одногу разу під час маршу він побачив як враз загинули від холоду 2 000 чоловік. Солдатам не вистачало всього, вони були в найжалюгіднішому стані. Вони були змушені полишити артилерію через нестачу коней, щоб тягти її через болота та річки. Ця армія, яка була такою блискучою та багатою, залишаючи Саксонію, скоротилася до 24 000 чоловік, помираючих від голоду, втоми та злиднів, отримуючи слабку підтримку від Мазепи, котрий і сам був нещасний. Цар вступив до України. Незважаючи на розлад у війську Карла, король здобув кілька незначних перемог, заплативши за це життям багатьох людей. Він ступив до країни запорожців (*le pays des Zaporaviens*) і розпочав облогу Полтави, міста у якому московити мали багато складів, але яке було добре захищене й мало залогу в 10 000 чоловік. Він відправив 8-тисячний корпус на інший берег річки Ворскли, щоб зненацька напасти на московитів. Однак шведи були повністю розбиті. Він зробив декілька приступів на місто, але безуспішно. Якось, наблизившись дуже близько до цього міста, він був небезпечно поранений у ногу. На його обличчі не відбулося жодних змін. Ніхто не знав про його поранення аж доти, доки його чобіт не переповнився кров'ю. Царська армія під Полтавою нараховувала лише 5 000.

Проте вона відрізала харчі для армії Карла, що нараховувала 16 000 шведів і 12 000 козаків, стиснутих між двома річками, які надзвичайно розлилися внаслідок танення снігів. Шведський король вірив, що найкращим засобом в цьому становищі буде нав'язати битву царю. Дві армії розташовуються навпроти одна одної. Обидві вони сповнені піднесення, однак сили тепер відмінні. Шведи мали з артилерії лише чотири залізних гармати, решту було залишено у таборі з 3 000 чоловік. Солдатам нагадували битву під Нарвою, де

Р. 39. – 8 000 шведів розгромили 24 000 московитів. Король наказував переносити себе від одного загону до іншого на ношах. Шліпенбах на чолі шведів пішов на ворожу кавалерію, яку Меншиков розташував з інтервалами між редутами, укріпленими гарматами. Цар приєднався до своєї кавалерії. Його шляпа була пробита кулею. Під Меншиковим було вбито двох коней. Король відрядив напередодні Крейца з 5 000 вершників і драгунів, щоб зайти неприятелю у фланг, тоді як той атакував по фронту. Але Крейц заблукав, шведська кавалерія була розбита, Шліпенбах потрапив у полон. Меншиков розрізав сполучення між шведською армією та загонами, що залишалися перед Полтавою. Він оточив резервний 3-тисячний корпус і порубав його на шматки. Наступного дня баталія стала генеральною. Двоє коней з ношів Карла було розірвано гарматою. Він наказав запрягти інших. Ноші розтрощило на друзки, й короля з них викинуло. З 24 драбантів, які супроводжували його, 21 був убитий. Нарешті, шведи піддалися й почали тікати. Принц Вюртемберзький, генерал Реншильд, граф Піпер і багато інших офіцерів стали бранцями. Понятовський, полковник шведської гвардії Станіслава, згуртував 500 вершників навколо шведського короля. Цей загін супроводжував короля через лави ворогів аж до того місця, де знаходився армійський обоз. Його посадили на коня, але цього коня було під ним убито. Йому дали іншого. Ці різні рухи спричиняли йому найнестерпніші муки від його рани. Його поклали до карети графа Піпера й повезли дорогою до Бористену, тоді як росіяни захоплювали артилерію, залишену в таборі перед Полтавою, військову скарбницю та обоз. Близько 9 000 шведів і козаків було вбито під час баталії, десь 6 000 було взято у полон, а ще 16 000, скоріше шведів і поляків, ніж козаків, під керівництвом Левенгаупта тікали до Бористену, відмінним від короля шляхом. Тому ж довелося знову пересісти на коня, бо карета зламалася. Він блукав цілу ніч у лісі. Він страждав від нестерпного болю. Його кінь впав від виснаження. Він присів поблизу дерева, де провів кілька годин, а потім знову продовжив свій шлях до Бористену, куди дістався о 9-й чи 10-й годині ночі. Левенгаупт щойно прийшов до цього місця з рештками своєї армії. Король, Мазепа та ще кілька офіцерів переправилися на маленьких човнах. 300 вершників, переважно козаків і поляків перепливли на інший берег завдяки своїм коням. Піхотинці, які намагалися зробити таке, тонули. Меншиков наздогнав Левенгаупта, який капітулював. Армія потрапила у полон і пройшла перед Меншиковим. Солдати складали свою зброю до його ніг. Дехто волів краще кинутися до Бористену, ніж здатися. Декілька офіцерів застрелили одне одного. Шведів було розсіяно по різних місцях, й особливо у Сибіру, де вони виконували різні роботи без

інших відмінностей, крім кращого вміння, яке вони виявляли. Полонений царем Піпер помер у Москві.

Краще цар обійшовся з генералами. Він запросив їх до свого столу, назвав своїми вчителями, п'ючи за їхнє здоров'я й наказавши повернути їм їхні шпаги. Однак він наказав колесувати

Р. 40. – всіх козаків, що траплялися йому в руки. Отже, вся ця армія була знищена, а Карл втік до кордонів Туреччини й після шести днів переходу дістався Очакова. Він відправив до очаківського паші депутацію з проханням дозволити йому прохід через оттоманські землі. Паша, не наважуючись взяти на себе таке рішення, відписав сераскиру, котрий перебував у Бендерах в Бессарабії. Потрібно було очікувати відповіді. В цей час московити перетнули Дніпро й наближалися, щоб схопити короля. В такій крайності паша відправив одну барку, щоб перевезти короля на інший берег Богу з двома чи трьома офіцерами. Шведи отримали невеличкий човник і вирушили на інший берег, щоб пошукати більших човнів для переправи. Надійшла відповідь сераскира. Паша доклав всіх зусиль, щоб виправити справу. Але, перед тим як розпочати переправу через Бог, шведи втратили 500 чоловік, які були захоплені московитами. Король найбільше дорікав за це паші, котрий просив у нього пробачення. Карл написав Ахмеду III, турецькому імператору, з таким достоїнством, немов би це він був переможцем. Імператор наказав його з почестями супроводити до Бендер. Багато шведів, поляків і козаків, що втекли від росіян, приходили, щоб приєднатися до нього. Навколо нього згуртувалося 1 800 чоловік, голодних і перебуваючих у повній залежності від імператора. Карл не хотів жодного з будинків і мешкав у прекрасному турецькому наметі, який Великий Правитель йому запропонував. Згодом він наказав побудувати в цьому місці будинок. Його офіцери, які отаборилися поблизу нього у наметах, почали робити подібне, й утворилося невеличке місто. Король так мало турбувався через своє поранення, що боялися, як би не почалася гангрена. Навіть було вирішено відтяти ногу, але один з найздібніших хірургів виступив проти ампутації, зробивши порізи на тілі. Король підбадьорював його, тримаючи сам свою ногу: «Ріжте, ріжте, - казав він. – Нічого не бійтеся!».

Карл у Бендерах задумував проект підштовхнути Туреччину до війни проти Росії й повернути Польщу під ярмо першої. Він наказав утворити загін з 900 чоловік й наказав йому наблизитися до кордонів цього королівства, щоб роздивитися, що там відбувається. Цей загін був взятий московитами у Валахії, що викликало демарш оттоманського двору. Російському послу треба було багато тяжких зусиль, щоб заспокоїти імператора, переконуючи того, що його господар не давав подібних наказів. Людовік Великий запропонував шведському королю перевезти його до Марселю, щоб звідти той міг вирушити до своїх володінь, але той жадав повернутися лише як переможець, сподіваючись, що через свої інтриги з Портою він зміг би досягнути підпорядкування собі армії Великого Правителя. Насправді, лише Понятовський був його прибічником. Великий візир спочатку оголосив про підтримку Карла, який отримав від оттоманського двору 10 000 дукатів, а

також кілька військових загонів. Однак візира перемогло золото, яке Росія знайшла у військовій скарбниці під Полтавою, й він змінив своє ставлення до війни, яку Понятовський збирався оголосити Росії. Карл незабаром переконався у впливі царя, який вимагав, щоб йому видали Мазепу. І, можливо, візир пішов би на цю жертву, якби Мазепа не помер в цей час.

Histoire Universelle, depuis le commencement du monde jusqu'à present d'après L'Anglois par une Société de gens de letters, etc. – Amstredam-Leipzig: Chez Arkstée & Merkus, 1782. – T. 43. – 556 p.

Про Коліївщину

Повстання в Україні призвело до найсумнішого видовища, якого ще ніколи не було. Люди грецького обряду були його зачинателями. Жертвами стали євреї та католики. Все було залите кров'ю, вкрите попелом і руїнами. Тоді розкаялись у тому, що віддали в оренду цю провінцію жадібним євреям (*d'avides Hébreux*)[1], здирство яких послужило приводом до цього повстання. У Польщі були інші біди: загони розбійників обступили великі дороги, селяни не хотіли обробляти свої землі. Вони повернулися до своїх халуп, але дуже швидко зубожіння та гультяйство змусили їх звідти вийти, щоб грабувати майно подорожніх. Голод огорнув країну, що була однією з найродючіших у світі. Навколо Бара та Брацлава, Київського воєводства, Волині, Покуття, Червоної та Малої Русі, Калуського округу… можна було побачити тільки спустошення.

Histoire universelle depuis le commencement du monde jusqu'à présent. D'après l'anglois par une Société de Gens de Lettres. – Amsterdam-Leipzig: Arkstée & Merkus, 1780. – T. 42. – XVI+622 p. – P. 110.

З мемуарів П'єра-Анжа Гудара[2] про участь Кирила Розумовського у змові проти Петра III (1763)

P. 56. – Маршал Розумовський, козацький гетьман, віцекороль України (*le Marechal de Rosomowsky, le Cosaque Hettman Viceroi de l'Ukraine*), граф Панін, управляючий великого князя, князь Волконський та троє братів Орлових, офіцерів у різних корпусах, були на чолі цієї змови...

[1] Останнє словосполучення можна перекласти трохи інакше – «єврейським Давидам» (*Davides Hébreux*) – у вимові ці варіанти звучать однаково, тобто, вочевидь, автор тексту передбачав словесний каламбур.

[2] П'єр-Анж Гудар (1708-1791), французький мандрівник і авантюрист котрий певний час проживав при петербурзькому дворі Єлизавети Петрівни.

P. 57. – Граф Розумовський, якого супроводжувало велике число офіцерів, супроводив імператрицю [йдеться про Катерину II, котра щойно зійшла на трон – Є. Л.] до Казанського собору, де її величність склала присягу і поклялася охороняти права нації, одночасно присягу на вірність їй склали всі присутні.

Memoires pour servir à l'histoire de Pierre III, empereur de Russie, publié par Mr. D. G***. – Francfort et Leipzig: Aux depens de la Compagnie, 1763. – 150 p.

Фрагмент з «Історії війни між Росією та Туреччиною та особливо кампанії 1769 р.» Луї-Фелікса Гінемана де Кераліо[1] (1773), де йдеться про гайдамаків і передумови російсько-турецької війни 1768-1774 рр.

P. 34. – Генеральна конфедерація, що зібралася в Барі, щоб уникнути пильнування росіян та варшавського двору, накликала війну на цю країну. Гайдамаки та запорозькі козаки (*les haidamaques et les cosaques Zaporoski*), піддані імператриці, люд варварський, котрий жив лише з розбою, розпочав війну не тільки з конфедератами. Під гаслом захисту грецької релігії, вони розорили польські провінції між Дніпром і Дністром. Вони вдерлися навіть до земель Оттоманської Порти та вчинили там численні безчинства. Один російський загін, переслідуючи кількох втікачів, увійшов на турецьку територію в

P. 35. – Балті, маленькому татарському місті, поблизу кордонів Новоросії (*la Nouvelle Russie*). Російська імператриця наказала суворо покарати зачинщиків цих безпорядків і доручила своєму послу в Константинополі засвідчити Великому Правителю свої співчуття з приводу цієї прикрої події. Однак мусульманська кров скипіла: цей акт ворожості підштовхнув Порту до війни…

P .71. – Росіяни зібралися разом на Дністрі числом близько 60 тисяч чоловік. Але князь Голіцин [Олександр Михайлович (1718-1783) – Є. Л.] залишав окремі підрозділи поряд з магазинами та шпиталями. Він відправляв цілі полки проти конфедератів і сильні загони для переслідування гайдамаків, орди яких спустошували Польську Україну. Ці розбійники були запорозькими козаками та українськими селянами. Страх перед їхніми набігами змушував польських панів зміцнювати свої

[1] Луї-Фелікс Гінеман де Кераліо (1731-1793), французький військовий історик і теоретик. Докладну та вичерпну інформацію про перебіг російсько-турецької війни він регулярно отримував від свого друга князя Дмитра Олексійовича Голіцина (1734-1803).

Український козак. Малюнок Жана-П'єра Норблена де Гурдена (1745-1830)

P. 72. – замки та сільські будинки. Деякі з їхніх ватажків навіть стверджували, що мають писані грамоти, які, як вони переконували, були видані їм росіянами й дозволяли їм грабувати католиків. Однак росіяни відновили тут справедливість…

P. 86. – Гайдамаки, число яких щодня збільшувалося, грабували, крали, різали, забороняли жителям продавати фураж і збіжжя росіянам. Вони без перестанку турбували їхні загони, забирали з собою російських козаків, якщо знаходили їх поодинці чи в малому числі, знущалися над ними, забирали в них порох, свинець, зброю. Вони навіть убили деяких і забрали багато возів, навантажених їжею та фуражем. Зрештою, це військо,

P. 87. – складене з селян і слуг, вело війну набагато краще продуману, ніж та, яку вели турецькі генерали. Зазнавши насильства цих поляків [конфедератів – Є. Л.], яких росіяни називали бунтівниками, й немало боячись тих, що називали себе їхніми захисниками [тобто гайдамаків – Є. Л.], більша частина хліборобів залишала свої поля. Багато польських панів приходили просити князя заспокоїти країну. Цей генерал опублікував маніфест, у якому він оголошував про видатні послуги, котрі були імператрицею зроблені Польщі для захисту від турків, що їх безглуздо було закликано купкою поляків. Далі йшли його накази та розпорядження про сплату за все, що братимуть його війська.

Kéralio Louis-Félix Guynement de. Histoire de la derniere guerre entre les Russes et les Turcs. – Tome I. – P.: Chez la veuve Desaint, 1777. – Partie II. – 128+387 p.

З мемуарів французького літератора, історика та дипломата Клода-Карломана де Рюльєра[1]

Про Кирила Розумовського

Цей граф Розумовський був простим козаком, який з найменших низів, в яких він вів своє життя, раптово піднявся, завдяки шлюбу свого брата з покійною імператрицею, до такої найвищої милості, що заради нього навіть було відновлено посаду гетьмана, тобто суверенного начальника козаків. Цей чоловік, наділений колосальною вродою, тримався подалі від інтриг і всілякого подібного роду справ. Його присутність була бажана при дворі, а імператор трактував його як фаворита та улюбленця народу, бо посеред цих почестей і

[1] Клод Карломан де Рюльєр (1735-1791), французький літератор, історик і дипломат, члена Французької академії. Деякий час працював у французькому дипломатичному представництві у Петербурзі. Був свідком палацового перевороту 1762 р.

пишноти, простота його поведінки дозволяла думати, що він жодним чином не забув про своє походження.

Rulhière Claude Carloman de. Histoire, ou Anecdotes sur la révolution de Russie en l'année 1762. – P.: Chez Desenne, an V (1797). – XXIV+186 p. – P.62-63; Rulhière Claude Carloman de. Histoire, ou Anecdotes sur la révolution de Russie en l'année 1762 // Rulhière Claude Carloman de. Histoire de l'anarchie de Pologne et du démembrement de cette République. – P.: Chez H.Nicole et Desenne, 1807. – T. IV. – 431 p. – P.325-326.

Про зустріч з козаками-мазепинцями, що перебували у володіннях кримського хана, напередодні Семирічної війни французького дипломата графа де Бролья[1]

Граф де Бролья (*le comte de Broglie*) знайшов у далеких закутках на узбережжі Чорного моря давніх компаньйонів Мазепи, цього старовинного та нещасного повстанського ватажка в Україні, і завдяки їм налагодив секретну кореспонденцію з незадоволеними людьми з козацької нації.

Rulhière Claude Carloman de. Histoire de l'anarchie de Pologne et du démembrement de cette République – P.: Chez H.Nicole et Desenne, 1807. – T. I. – LXXVI+346 p. – P.232.

Про козаків і гайдамаків

Р. 84. – Поблизу тих країв, де гриміла слава конфедерації, на сході Польщі, живе найогидніший з народів, якщо можна дати ім'я народу наброду розбійників з усіх націй, що тікали переважно від кари (*Près des contrées où la confédération avait éclaté, vers l'orient de la Pologne, habite le plus exécrable des peuples, si on peut donner le nom de peuple à un ramas de brigands de toutes les nations, échappés la plupart au supplice*). Вони скупчилися в недоступних місцях,

Р. 85. – посеред порогів Бористену, у 50 льє від Києва за течією ріки. В первісні часи грецької імперії, ці острови вже були відомі, як лігвище піратів; і це дике житло посеред уривчастих скель, в які завжди ударяє вода, що мчить через пороги, вже саме по собі робило черствішим людину, хоч би і найм'якішого норову. Воно могло б з достатком харчувати своїх диких мешканців, бо має великий простір для пасовиськ, полювання та рибальства. Однак вони надають перевагу жити з грабежу всіх сусідніх країн. Колись вони спускалися до гирла Бористену, обпливали всі береги Чорного моря, грабуючи міста та містечка, і часто поширювали жах аж до самого Константинополя. Найпершими законами, відзначеними в них впродовж багатьох століть, було сповідувати грецьку релігію та, з незапам'ятних часів, не мати жодної жінки. Вони постійно поповнювали свої ряди, більшою мірою через притік нових

[1] Шарль-Франсуа де Бролья (1719-1781), французький посол в Речі Посполитій у 1752-1756 рр., член, а згодом очільник таємної розвідувальної служби Людовіка XV «Secret du roi» («Секрет короля»), одним з базових завдань якої було обмеження російського впливу в Європі.

злочинців, ніж через багатьох дітей, котрих вони забирали під час своїх набігів, щоб виховати їх за своїми звичаями. І, що є найбільш прикметним, так це те, що ця дивна республіка утворилася навпроти того

Р. 86. – берегу, де перекази розташовували місцеперебування амазонок.

Жахливі події, про які ми повинні розповісти, змушують нас довести до кінця знайомство з цим огидним збіговиськом розбійників. Тому ми додамо сюди також кілька деталей.

Їхнє майно та награбована здобич є спільними. Вони живуть разом у просторих халупах. Жодна обіцянка їх не прив'язує до цього товариства, вони його залишають, коли захочуть. Однак, коли вони живуть поміж своїх товаришів, їм абсолютно заборонено читати та писати. Лише один спільний офіцер має на це право. Всі папери мають передаватися тільки йому. У випадку порушення, він є повноправним суддею саме за цей вид злочину. Коли турки підкорили собі всі сусідні країни, ці острови, що завжди залишалися притулком безкарності, перетворилися на прихисток незалежності; і релігійне завзяття поєдналося з любов'ю до піратства. Вони не приймали більше до себе нікого, крім тих, хто слідував грецькій релігії, що принижувалася у країнах, які потрапили під владу турків. Вони присягалися померти за свою віру. Тим більше, що, будучи людьми забобонними, вони вірили, що зможуть фанатичним старанням спокутувати всі свої злочини.

Р. 87. – Саме на цих островах, залюднених напливом розбійників, два століття тому з'явилася козацька нація тоді, коли більша частина цих людей, збагачена здобиччю та відчуваючи потяг до жіночого товариства, захопила землі у долинах, де протікає Бористен, й одружилася в польських містах і володіннях польської шляхти. Це відбулося також саме в той час, коли польська знать розпочала освоювати береги цієї ріки, що раніше були пустельними, широкими рівнинами, відомими під назвою України, і які страх перед набігами татар змусив залишити на багато століть. Далі розпочалися суперечки між поляками та цією новою нацією, що відбувалися з моменту її виникнення. Король Стефан Баторій намагався встановити тут якусь дисципліну та закони, які підтримували багато років на благо обох націй. Однак мешканці порогів завжди розглядалися як перші громадяни цього нового народу, для якого вони справді стали родоначальниками. Вони мали перший ранг у війську, головний вплив на радах і виборах капітан-генерала чи гетьмана (*l'élection du capitaine-général ou hetmans*).

Р. 88. – Вони єдині мали право вибирати свого окремого гетьмана. Однак польські сеньйори та управителі королівських маєтків, звиклі трактувати селян як рабів, не визнавали жодного іншого стану між кріпаками та панами й намагалися примусити козаків до такого ж рабства. Вони прагнули покласти на них ті ж самі повинності, що й на польських селян, та змусити відробляти таку ж панщину. Євреї, які в усі часи отримували дохід з маєтків польської шляхти, прагнули збільшити своє багатство за допомогою різного виду оренди. Козаки часто повставали. Відраза, яку неосвічені християни мають проти юдеїв, була посилена ненавистю через ці побори. Кожного разу вони розпочинали свої

повстання різаниною всіх євреїв. Вони також часто чинили перешкоди поверненню власників маєтків до своїх земель, де відбувалися розправи над тими. А, коли більш чисельна армія збиралася їх атакувати, вони втікали на острови.

За кілька років до утворення цього козацтва в Україні поляки були змушені дати зброю селянам сусідніх провінцій, щоб ті могли убезпечити себе

Р. 89. – від нападів татар. Більша частина цих селян приєдналася до козаків. Прагнення такої ж свободи, та ж сама релігійна завзятість, змушували їх в минулому столітті спільно вступати в бій з польською шляхтою. Навіть ті, що не підіймали зброю разом з козаками, приховували їхні переміщення, подавали їм свідчення; одним словом, останні завжди були в фаворі в усіх селян цих країв. Нарешті, після довгих війн, одна частина цих козаків залишилася під польським домінуванням, де постійно силувалася до домашнього кріпацтва, а інша частина перейшла під домінування російське, де також швидко втратила всю громадянську свободу. Обидві ці частини були однаково незадоволені своєю долею. Між цими двома пригніченими націями острови Бористену, їхній старовинний притулок, продовжували залишатися місцем зустрічі. Воно завжди було відчинене для всіх невдоволених і всіх злочинців, така собі нація. Вона зберігає ще й сьогодні свої примітивні інституції, що відзначаються ревністю до грецької релігії, недопуском жінок і любов'ю до грабежу. Мабуть, не буде зайвим

Р. 90. – підкреслити ту думку, яку мають в цих східних країнах стосовно тих установ, котрі ми шануємо найбільше, й повідомити, що там називають подекуди це розбійницьке товариство своєрідним різновидом мальтійських рицарів. Імператриця та великий князь Росії є впродовж близько трьох десятиліть записані першими в реєстрі цього військового братства[1] (*cette confrairie militaire*). Невідомо точно їхньої чисельності, та й вони самі не можуть бути в ній впевнені. В ті часи, про які ми говоримо, їх нараховували від 40 до 50 тисяч. Однак вони сьогодні надзвичайно стиснуті тією лінією фортець, якими Росія огородила все, що вона завоювала в степах, котрі їх оточують. Росіяни вишукують різноманітні засоби, щоб ослабити та підпорядкувати собі це грізне товариство. Вони захопили кілька островів; вони силують до покори, часто збройною рукою, одну територію за іншою, щоб силоміць увести звідси російських кріпаків, котрі тут переховуються; вони селять по-сусідству жінок, намагаючись таким чином виманити цих розбійників з їхнього лігвища, сплачують грошову винагороду та підтримують таку ж дисципліну, як і серед інших козаків. Власне кажучи, ці чоловіки вже майже приведені до підданства

Р. 91. – російським урядом, хоча і зберігають в Росії своє старовинне ім'я запорожців (*leur ancien nom de Zaporoves*), яке означає мешканців порогів. Однак ті, кого називають гайдамаками їхні сусіди, є негідниками, які щорічно грабують це порубіжжя Польщі. Вони навмисне очікують нагоди для своїх набігів. Їх

[1] Очевидно, автор починає відлік від 1744 р., коли майбутня імператриця прибула до Росії, як відомо, її син Павло I народився за десять років по тому.

приваблює час, коли на полях зібрано врожай, а також густий ліс, який сприяє їхнім переходам і відступам. Вони розподіляються, зазвичай, на маленькі загони та слідують один за одним по черзі, щоб мати можливість краще сховатися, оскільки вони більш призвичаєні красти, ніж воювати. Вони змушують своїми наскоками всіх шляхтичів цих країв завжди тримати напоготові зброю. Їх саджають на палю одразу, як захоплюють, і вони завжди приймають цю жахливу смерть з неймовірною доблестю. Вони підтримують зв'язки з селянами Поділля, і звичайною загрозою з боку кріпаків цих провінцій, у випадку їхнього невдоволення власними панами, є закликання гайдамаків.

Більша частина шляхти тоді залишила свої домівки та свої родини, щоб іти воювати з росіянами.

Р. 92. – Інші мали сміливість відправити до конфедерації козаків, яких раніше використовували для охорони. Росіяни самі забрали всі ті маленькі окремі гарнізони, які пани залишали в цих краях, щоб підтримувати лад на їхніх землях. Ця провінція виявилася абсолютно беззахисною, коли росіяни виносили страшний намір здійснити криваву різню в домах тієї знаті, котра була помічена знаком конфедерації. Вони оголосили в усіх частинах, що з України надійде допомога в 50 000 чоловік. Це стало оголошенням жахливих нещасть.

Запорожці, яких боязнь перед росіянами утримувала на їхніх островах, дізналися про ці безпорядки з указів самої імператриці. Вона жалілася в цих указах, що повстання було викликане ненавистю до грецької релігії з метою поєднання євреїв і поляків, щоб вони могли відчути, що й до них ставляться з такою ж ненавистю. Тож запорожці вийшли зі своїх сховиськ під проводом Залізняка (*Zelesniak*), свого ватажка. Майже завжди ним був якийсь сміливий авантюрист, відомий між сусідніми націями

Р. 93. – гріхами своєї молодості або якимось великим злочином. Вони показали російським офіцерам укази імператриці, яка дозволяла їхні набіги. Дорога перед ними була проторена російськими місіонерами, які йшли, повсюди проповідуючи подібного роду євангеліє польським селянам. Вони закликали тих повставати. Запорожці підтримали своєю зброєю селян, а ті водили їх від маєтку до маєтку. Всіх, хто не належав до грецької релігії – старців, жінок, дітей, шляхтичів, слуг, ченців, ремісників, євреїв і лютеран – всіх було вирізано. Вся шляхта, розкидана по своїх маєтках в Україні, була там перебита. Євреї, яких особливо ненавиділи за їхнє хабарництво, бувало часто навіть спалювалися живцем. Ці негідники розважалися, вішаючи на одній і тій же шибениці шляхтича, ченця, єврея та собаку з таким написом: «Це все одне»[1]. Бачили на одній шибениці матір, оточену чотирма дітьми. Один з їхніх загонів закопав живцем один біля одного більше сотні чоловік, щоб голови цих нещасних визирали з землі, а потім вони почали їх скошувати косою, як траву на полі. О, чи зможу

Р. 94. – я це писати, і чи не випаде перо в мене з рук? Вони розрізали животи вагітним жінкам, і замість дітей, яких вони звідти виривали, вони зашивали там живих котів. Було також, що брали дітей, яким заледве

[1] Мається на увазі напис «Лях, жид і собака – все віра (доля) однака».

виповнилося по десять років і які були приведені до місця розправи власними батьками, і, коли ті тримали руки нещасних жертв, зв'язані за спиною, вони [гайдамаки – Є. Л.] вчили цих дітей, як треба перерізати горло, заколювати та убивати повільною мучительною смертю. Якщо хтось невідомий траплявся їм у руки, про якого могли підозрювати, що він приховує своє народження чи свою релігію, вони змушували його вбивати власними руками шляхтичів і священиків. Все, що могло втекти, кинулося навтьоки. По селах не зустрічалося нічого, крім зарізаних жінок, дітей, розтоптаних кінськими копитами. Один нещасливець, що зміг врятуватися від цієї різні, проходячи через села, бачив колодязі, сповнені дитячими трупами. Три міста, п'ятдесят містечок і більше тисячі маєтків, розпорошених по селам, були спалені. Залишалося також маленьке місто Умань[1] (*Humane*), абияк укріплене, що належало до Київського воєводства. Юрба жінок, дітей і старців,

Р. 95. – залишених без захисту, тому що всі хто був у стані носити зброю подалися до конфедератів, укрилася за стінами цього міста. Тут містилося сховище найцінніших речей даної провінції. Було складено страшну змову, щоб захопити цих знедолених. Російський генерал, який командував тоді в цьому краї, наказав секретно повідомити одному прусському майору, котрий перебував тут з п'ятдесятьма людьми для придбання коней, щоб той негайно уходив. Було негайно підбурено до повстання всіх польських козаків, яких було переконано, що допуск осіб грецького віросповідання до всіх посад у Речі Посполитій, дозволяє їм самим приєднатися до участі в управлінні. Змову було складено між Залізняком, ватажком запорожців, та іншим, начальником польських козаків. Перший підійшов до мурів Умані й дав знати цьому начальнику загонів воєводи, якому місто було доручено. Він просив хліба, говорячи, що розорення земель і спалення маєтків спричинили нестачі в його військах. Перед ними відкрили браму, щоб винести їм харчі. Запорожці вдерлися. Було наказано безталанним мешканцям принести на загальну площу

Р. 96. – всі свої речі та всі свої гроші, щоб викупити свої життя. По виконанню цього наказу розпочалася кривава різня, яка супроводжувалася пограбуванням того, що залишалося у будинках. 16 000 осіб різного віку обох статей було перебито. Нарешті, один єпископ прибув з Росії, щоб встановлювати релігію в цій нещасній країні, володіння якою завжди було прагненням Росії. Тож всі інші релігії тут було скасовано, а російське панування встановлено.

Неможливо встановити точно кількість тих, хто загинув під час цих побоїщ. Ті, що змогли втекти і яких жах, безумовно, змушував перебільшувати це число, доводили його до 200 000 чоловік. Ті ж, хто користувалися юридичними

[1] Слід звернути увагу на цікаву словесну алюзію, яку міг мати на увазі автор розповідаючи про жахливу уманську різню. Французька назва Умані в цьому творі – *Humane*, що походить від польської – *Human*, виглядає спільнокореневою для таких слів, як *humanisme* (гуманізм), *humaniste* (гуманіст), *humanité* (людяність). Ці поняття цілком суперечать тому, що мало місце в цьому місті. Зараз його назву прийнято подавати, користуючись українською та російською орфоепікою – *Ouman*.

повідомленнями, намагалися згодом боротися з цим повстанням й інтереси яких полягали у применшенні цього страхіття, доводили це число тільки до 50 000.

Протягом цього часу конфедерати, стримувані російськими військами, не могли прийти на допомогу своїм родинам, які вбивалися. Потоцький, повертаючись з Молдавії небезпечно захворів, а Пулавський, прийшовши з 15 000

Р. 97. – чоловік, збирався прийняти рештки цієї розгромленої армії. Російські генерали та Браницький[1], що приєднався до них, отримали момент, щоб розпочати облогу міста Бар. Воно було ледве укріплене, щоб опиратися збройному наступу. Кілька земляних насипів, сухий рів і частокіл складали всю його міць.

Про Балтський інцидент

Р. 105. – Багато поляків тікали від звірячих розправ в Україні. Жінки, старці та діти блукали полями Молдавії, навантажені тим, що вони змогли врятувати зі свого майна. Господар[2] отримав наказ дозволити їм відступ до цієї провінції. Ці нещасливці збиралися шукати тут притулку, однак, слідуючи політиці, яку проводили турки, молдавський володар натякав їм, щоб вони просувались далі, в глиб країни, й менше маячили перед очима росіян. Коли вони заглиблювалися в цю провінцію, росіяни навпаки почали сповіщати про відновлення спокою в Україні й казали, що ті, хто мав там володіння, можуть знову ними керувати і що землі не будуть забрані вищезгаданим загарбником. Ті, кому пощастило втекти від тієї різні, потроху почали повертатися. Ці нещасні на всьому просторі тієї країни, що кілька тижнів тому була такою процвітаючою, не бачили нічого, крім пустелі, без будь-яких слідів мешканців, кров яких змішалася разом з попелом. І ледве вони повернулися, як повстання та вбивства

Р. 106. – розпочалися знову. Тут воліли знищити всіх, хто міг бути означений прихильністю до конфедератів.

На кордонах цієї провінції, з боку Бессарабії, було невеличке місто Балта, що належало татарському хану. Воно було відділене від України струмком, який і визначав межу. Гетьман, або татарський управитель цього міста, довгий час шукав засобів, щоб спричинити війну між росіянами та турками. Його звали Якуб-ага. Він був секретарем Кирим-Гірея, того хана, котрий був непримиренним ворогом росіян, приписував своє заслання їхнім інтригам й очікував найперших проявів ворожих дій, щоб поновитися на троні. Якуб-ага під час правління Кирим-Гірея часто бував у Польщі, щоб збирати інформацію з усіх місць про справи в Речі Посполитій. Тут він мав і певну вигоду. Дружба пов’язувала його з багатьма

[1] Францішек-Ксаверій Браницький або у Росії Ксаверій Петрович Браницький (1731-1819), польський граф, магнат. Коли утворилася Барська конфедерація був призначений начальником польського корпусу, що діяв проти конфедератів разом з російськими генералами графом Петром Федоровичем Апраксіним і Михайлом Микитовичем Кречетніковим. Брав активну участь у придушенні повстання гайдамаків.

[2] Йдеться про титул молдавського автономного правителя, в даному випадку Григорія Калімакі (1735-1769).

поляками. Опала Кирим-Гірея не тільки зруйнувала всі мрії Якуб-аги, але й цей секретар, що був такий відданий своєму господарю, став жертвою своєї вірності. Теперішній хан[1] поставився до нього недобре

Р. 107. – й шукав найменшого приводу, щоб позбутися його. Нарешті, така можливість випала й він наказав закувати того в кайдани. Емісар з Франції упізнав цього татарина, навіщав його у в'язниці й переконався, що той ладен на все, якщо повернеться до свого управління, щоб викликати війну. Цей емісар зміг досягти зменшення султанського гніву. Якуб-ага вийшов з в'язниці й повернувся до Балти, управителем якої він був, і встановив зв'язок з конфедератами. Він розумів, що Коран забороняє людям, котрі слідують цій релігії (яка була релігією і його самого), оголошувати війну, якщо вони самі не були атаковані у своїх межах. Вони можуть загрожувати, робити оборонні приготування, однак їхня релігія не дозволяє їм бути агресорами. Отже, треба було зробити так, щоб збройний напад відбувся на османську територію. Якуб-ага переконав один загін конфедератів принести себе в жертву, якщо буде потреба, щоб отримати користь для своєї батьківщини. Ті, за згодою з цим татарином, атакували один з тих гайдамацьких загонів, який блукав неподалік з кількома російськими частинами. Вони очолювались тим самим полковником, який вже здійснював набіг у Молдавію.

Р. 108. – Цей іноземець, що перебував на російській армійській службі, не міг дочекатися, коли доля подарує йому війну. Він переслідував аж до Балти цих конфедератів, які втекли сюди, як і було задумано. Велике число мусульман загинуло тут під час різні. Кажуть, що Якуб-ага сам власноруч перебив тут багатьох й особисто наказав підпалити місто. Росіяни, думаючи тоді, що конфедерація поширюється й на цей край, оточили запорожців, відняли в них всю здобич, що складала різними речами більше 100 000 дукатів і, бажаючи весь час приборкати це ненависне розбійницьке товариство, вони дозволили з них повернутися на острови тільки ослабленому війську, давши дозвіл іншій частині оселитися в Польській Україні та змусивши основну частину, що складала решту, вступити на військову службу, подібно до російських козаків. Вони видали Браницькому польських селян. Той наказав повісити більшість військових, з яких зберіг лише 800, щоб використовувати для публічних робіт. Половина з цього числа була доставлена у Львів, де коронний трибунал розпочав свій процес, однак з Варшави було отримано наказ припинити допити, спалити

Р. 109. – всі справи та віддати всіх для страти, не провівши навіть більш-менш повного розгляду. Їх всіх було віддано катам гуртом, без розбору, як худобу.

Тим часом Якуб-ага відправив татарському хану та великому правителю роздутий звіт про пожежу в Балті. Ця реляція, яка потрапила до

[1] Очевидно, йдеться про Селіма III Гірея (1713-1786), який правив у 1765-1767 і 1770-1771 рр., який проводив більш помірковану політику й здійснював гоніння проти прибічників свого попередника.

Константинополя в ніч з 13 на 14 липня 1768 р., оголошувала, що здійснено збройний напад на османську територію, пролито мусульманську кров, завдано образу повелителю. Три мотиви війни, рівнозначно освячені тим релігійним законом, яким османські міністри користувалися, щоб мати привід для збереження миру…

Р. 113. - Катерина наказала схопити живцем двісті запорожців і видати їх туркам для помсти. Вона наказала також відправити до Константинополя копію, фальшиву чи справжню, звіту, зробленого командиром її військ, у якому той вибачався за спалення Балти через незнання кордонів. Всі російські війська, що перебували у Польщі, отримали заборону під страхом смертної кари наближатися до османських кордонів.

Р. 114. – А що стосується цілковитого та повного очищення всіх земель Речі Посполитої, вона просила трохи часу.

Про козаків-вартових у російській армії

Р. 184. – Іноземці відзначали під час ходу всієї цієї кампанії [1769 р. – Є. Л.], що росіяни не дотримуються жодного з тих принципів, встановлених у європейських арміях для підтримання таборів, збереження їхніх власних життів, для розташування своїх сторожових застав та утворення постів для комунікацій. Їхні вартові навіть ніколи не займали висоти. Під час маршів вони ніколи не розсилали патрулі по флангах. Вся впевненість їхньої армії залежала від козаків, кожен з яких надвечір розташовувався за власним бажанням навколо військового табору без будь-якої дисципліни, не роблячи жодної служби, крім крайньої необхідності. Але в той же час іноземці захоплювалися силою, витримкою та спокоєм простого солдата, який міг витримати без харчів і без нарікань 20-годинні переходи, з яких останній був зроблений по степу, де бракувало навіть води.

Про Юзефа Саву-Цалинського[1], одного з військових командирів Барської конфедерації, українця за походженням

Р. 199. – Поміж тих з їхніх ватажків [йдеться про барських конфедератів – Є. Л.], що виділилися найбільше в цю епоху, з яких окремі одиниці змусили, нарешті, незважаючи на обставини, сподіватися чи боятися близького звільнення їхньої батьківщини, назвемо з честю Саву (*Sava*), страшне ім’я для багатьох поколінь розбійників, котрі спустошували українське порубіжжя. Це був

[1] Юзеф Сава-Цалинський (бл. 1736-1771), син легендарного Сави Чалого, один визначних командирів Барської конфедерації.

P. 200. – козацький офіцер. Дана нація, не маючи ні письменників, ні історії, зберігає досі звичай давніх народів увіковічнювати своїх героїв у романсах [маються на увазі козацькі думи – Є. Л.] і народних піснях. Сава та його предки своїми перемогами над гайдамаками дали не один сюжет для тріумфальних пісень. Поляки довгий час обіцяли шляхетство цій родині, але безпорядки останнього правління та припинення роботи сеймів завадили виконанню даної обіцянки. Тоді як завдяки цим самим безпорядкам цілий натовп людей без роду та племені узурпували шляхетство. Тим же, кому честь не дозволяла цього зробити, окрім як законними шляхами, не мали жодної можливості цього досягнути. Також і слава, досягнута хоробрістю цієї родини, закривала перед ним всі путі темні та сумнівні. Сава, впродовж нового правління [Станіслава Понятовського – Є. Л.], належачи до пригніченої партії, не міг домагатися виконання обіцянок його предкам. В той же час він прагнув бути достойним їх, працюючи для повернення свобод громадянам, рівним яким він волів бути.

Rulhière Claude Carloman de. Histoire de l'anarchie de Pologne et du démembrement de cette République. – T. 3. – P.: Chez H.Nicole et Desenne, 1807. – 517 p.

З праці дипломата та науковця Клода-Шарля де Пейссонеля[1] «Історичні та географічні спостереження за варварськими народами» (1765)

Припущення про касозьке походження козаків

P. 125. – Тож, гадаю, саме в Касогії варто шукати витоки сьогоднішнього козацтва, яке було, ймовірно, скупченням різних народів, які під назвою узів, мадярів, кабарди та інших прийшли та осіли на землях, розташованих між Доном і Бористеном, після того як вигнали звідси печенігів… Я не наважуюсь заперечувати думки знаючого автора «Історії гунів»[2], який вважає, що слово «козак» походить від зіпсованої назви країни Кипчак, розташованої на схід від Волги, звідки він і виводить походження козаків. Але мені здається, що необхідно звернутися до цієї етимології, оскільки в часи Костянтина Багрянородного ці народи вже мали ім’я касогів

[1] Клод-Шарль де Пейссонель (1727-1790), французький консул у Криму в середині XVIII ст. Залишив низку науково-публіцистичних праць, де, зокрема торкався історії Північного Причорномор’я.

[2] Мається на увазі Жозеф де Гінь (1721-1800) відомий французький сходознавець-тюрколог.

(*Chazaks*), яке турки та інші східні люди дають їм і сьогодні, і цю назву вони відділяють від назви Кипчак (*Kaptchak*).

Про місце українських козаків у козацькому загалі та про можливу найдавнішу згадку назви «Україна» як «Ахеронія»

P. 126. – Дехто гадає, що назва «козаків» була дана їм поляками від слова, яке означає козу, бо вони з давніх часів одягалися в шкури цієї тварини. Однак, зрештою, ця нація відома під такою назвою в Європі лише з середини XVI ст. Вона сьогодні поділяється на чотири головні гілки: козаки України, запорозькі козаки чи запорожці, донці чи козаки Дону та козаки Яїку. Існує також п'ята гілка, яку складає невеличке плем'я, залежне від хана кримських татар. Їх називаю Сари-Ігнатськими чи Сари-Камиськими козаками. Вони мешкають на півночі ріки Кубань, що на східному узбережжі Азовського моря. Українські козаки є найчисельнішими. До цієї назви включають всіх тих, хто займає Українську провінцію, про етимологію назви якої я нічого не знаходжу. Мені здається, що я дещо знайшов у давньому написі, повідомленому отцем Монфоконом[1] в його «Нарисі про античності». Там є згадка про мавзолей фамілії Плавція, на якому читаємо епітафію Тиберія Плавція[2]...

Ця провінція Ахерон, що була за Бористеном, дуже нагадує своєю назвою «Україну». Дуже ймовірно, що Ахеронія могло бути перекрученим словом «Окраїна», назва, яку росіяни та поляки дають їй нині.

Згадка про знайомство з колишнім мазепинцем Федором Мировичем[3]

P. 143. – Мсьє Мирович, козацький полковник (*Mierovitz, Colonel Cosaque*), що перебував колись на польській службі, а тепер вже довгий час проживав у Бахчисараї.

Peyssonel Claude Charles de. Observations historiques et géographiques sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube et du Pont-Euxin par M. de Peyssonel, ci-devant Consul pour Sa Majesté auprès du Khan des Tartares... – P.: Chez N.M.Tilliard, Libraire, 1765. – XLIV+364 p.

[1] Бернар де Монфокон (1655-1741), видатний французький історик, археолог, філолог.

[2] Тиберій Плавцій Сільван Еліан (I ст. н. е.) – римський консул, префект, управитель Мезії. На його гробниці містилася згадка про Ахеронію, римську провінцію, назву якої автор ототожнює з викривленим поняттям «Україна».

[3] Федір Іванович Мирович (?-1758), один з активних соратників Мазепи, підтримував антиросійську політику.

З твору анонімного автора[1] «Фальшивий Петро III» (1775) про відмінність понять «Україна» й «Окраїна»

Треба розуміти відмінність між Україною (*l'Ukraine*), яку географи також називають «країною козаків», та Україною чи Окраїною (*l'Okraina*), про яку йде мова тут. Перша, розташована між Росією та Польщею, є країною дуже родючою, яку перетинає багато річок. Окраїна, навпаки – це країна, що вся вкрита лісами, майже необроблена й заселена татарами, котрі сплачують данину, не мають ні міст, ні містечок, ні сіл. Вона розташована між південною Московією та Малою Татарією.

F. S. G. W. D. B. Le faux Pierre III: ou la vie et les aventures du rebelle Jemeljan Pugatschew. D'apres original russe. – Londre: Chez C.H.Seyffert, 1775. – 296 p. – P. 30.

Висвітлення подій 1768-1775 рр. в Україні у праці П'єра Жубера[2] «Історія революцій у Польщі від смерті Августа III до 1775 р.» (1775)

Про Коліївщину

P. 17. – Гайдамаки та більша частина селян України підняли прапор заколоту...

P. 29. – Використання насильства, як засобу для приборкання безладів, лише посилювало їх замість того, щоб припинити. Православні України (*les Grecs non unis de l'Ukraine*) та Київщини, які втомилися терпіти польське ярмо, повстали проти католицького духовенства та євреїв через надмірні побори, які перші й другі від них вимагали. Особливо євреї, які взяли в оренду майже всю країну й тиранили всіх її мешканців, стягуючи податки. Заколотники, число яких перевищило 20 000, вже розорили багато староств з їхніми містами та селами. Повстання в Україні ставало щодня все загрозливішим, як, зазвичай, і відбувається у всіх тих державах, де певні релігії спочатку пригнічуються, а потім визнаються й бажають зрівнятися з домінуючою, чи ж навіть знищити її.

[1] Хоча на титульній сторінці ім'я автора книги було позначене як *F. S. G. W. D. B.*, сам твір оголошувався перекладом з англійської, а в якості місця видання фігурував Лондон, такий дослідник як Володимир Юхимович Січинський вважав, що, насправді, його було видано в Парижі і автором є Франсуа-Мішель Дюран де Дістроф (1714-1778), французький посол у Петербурзі в 1772-1775 рр.

[2] П'єр Жубер, абат, в 1770-1780-х рр. відзначився низкою релігійно-філософських праць.

Селяни цієї провінції спустошували, палили, грабували, вбивали всіх, кого зустрічали. Вони зганяли свою лють на римському духовенстві та євреях, яких розглядали, як своїх смертельних ворогів. Вони не проявляли милості

Р. 30. – ні до жінок, ні до дітей і вішали всіх людей, які потрапляли їм у руки. Патріарх греко-уніатів став жертвою їхньої люті[1], що дало привід управителю Паволочі подбати про свою безпеку. Не дивлячись на чин, вік, стать і релігію, вони розправлялися з усіма, хто їм траплявся. Численні тисячі євреїв і багато християнських родин стали жертвами цим бунтівників, які спалювали святі книги своїх, як вони вважали, ворогів, забирали їхню худобу, віднімали харчі, руйнували винокурні й розоряли землі так, що не варто було сподіватися ще довгий час на їх обробку. Запалюючи все та заливаючи все кров'ю, по мірі свого просування, вони донесли свій дух заколоту аж до Любара (*Lugar*)…

Р. 41. – 500 українських селян, причетних до першого заколоту, які були закуті у кайдани росіянами, було засуджено на все життя до будівельних робіт. 300 привезено до Варшави, 100 – до Львова і 100 – до Кам'янця, чим хотіли довести свою здатність до оборони, щоб відкинути докори конфедератів. Однак покарання, таке звичне в подібних випадках, засвідчувало лише загальний жах. Ґвалт і різня знову відновилися в Україні. Гайдамаки, не дуже задовольняючись знищенням або оберненням на попіл трьох міст і близько п'ятдесяти сіл, проявляли ще більше жорстокості стосовно євреїв…

Р. 71. – Українські селяни, які збунтувалися знову, наслідуючи приклад інших конфедератів, повністю розорили містечко Лисянку (*Lisianka*), яке належало князю Яблоновському[2], познанському воєводі…

Р. 73. – Гайдамаки, приєднуючись до повсталих селян, рознесли спустошення по всій Україні і чинили найлютіші розправи.

Про похід військ Кирим-Гірея в Україну взимку 1768-1769 рр.

Р. 78. – Хан розділив свої війська на три частини і, після того як вони отримали підсилення турецькими загонами, він їх знову зібрав на річці Буг. Наказавши першому угрупованню рухатися на Чирське містечко[3] (*le Bourg de Czersko*), другому – на Бахмут (*Bachmut*), він вирушив з третім у напрямку до головного міста Нової Росії. Це останнє угруповання, найчисельніше з усіх, оскільки супроводжувалося артилерійським обозом та складалося з турків і татар, перейшло кордони земель Єлизаветинського городища[4] (*Elisabeth Grodisch*) неподалік Орелі, перетнуло великий пустельний степ Запоріжжя (*Saporogi*) й спустилося по річці Буг. Коли його авангард наближався до фортеці святої Єлизавети, він був зустрінутий всіма силами неприятеля, котрі

[1] Очевидно, йдеться про отця-василіянина Іраклія Костецького, відомого греко-католицького місіонера, убитого гайдамаками в Умані в 1768 р.

[2] Антоній-Барнаба Яблоновський (1732-1799), відомий польський військовий і політичний діяч.

[3] Один з адміністративних центрів донського козацтва.

[4] Єлисаветград, сучасний Кіровоград.

розмістилися в Калинівці (*Kalinowka*), за дванадцять верст від цього міста. Незважаючи на лютий мороз, генерал-майор Ісаков[1] надіслав кавалерійський корпус і піхотний полк, щоб підсилити свої військові частини, однак хан пішов далі й уник битви. Татарські загони

Р. 79. – розсипалися, роблячи набіги на степові райони, й повернулися до берегу, де розташовано містечко Гола Кам'янка (*le Bourg Golayakamenka*) на Бористені[2], проте були відігнані звідси російськими військами, занадто наблизившись до цієї фортеці. Мало успіху принесла їм й атака на Цибулів (*Zibulef*). Змушені відступати на землі Польщі, вони зруйнували кілька хуторів, пограбували кілька церков і захопили в неволю багатьох мешканців. Росіяни, котрі відстежували всі їхні переміщення, не припиняли переслідувати їх аж до того часу, коли генерал Ісаков наздогнав тих, щоб розбити, коли на чотири дні хан отаборився в провінції Єлизаветинського городища. В різноманітних перестрілках, які мали місце між росіянами та татарами, останні втратили більше 7 000 чоловік, бо не вміли тримати оборону, а в маленьким сутичках російські партизани завжди мали успіх і ніколи не поверталися, щоб не відняти у татар людей і коней. Один татарський загін з 500 чоловік здійснив набіг в околиці Бахмута й зруйнував частину помешкань, які місцеві жителі встигли залишити, щоб сховатися за укріпленими лініями. Генерал-майор Авраам Романіус[3] (*Abraham Romanius*) змусив його відступити з великими втратами і наказав переслідувати втікачів загону донських козаків.

Про спустошення українських земель внаслідок бойових дій

Р. 88. – Козаки Січі (*les Cosaques de Siot*) та гайдамаки, їхні компаньйони, знову почали спустошувати Україну й робити свої набіги до Брацлавської округи. Польська Русь, Волинь, Україна, Поділля та багато інших областей були так розорені конфедератами, уведенням людей і худоби через близькість до турецьких кордонів, що землі не родили більше нічого крім будяків і терену.

Про незадоволення російським урядом запорожцями та небажання допускати їх повернення на свої землі після закінчення війни з турками

Р. 295. – Ухилення козаків від виконання наказів генерала Романіуса змусило росіян побоюватися, щоб вони не здійняли повстання та щоб вони не почали вимагати собі земель, які дісталися від Польщі за договором про

[1] Олескандр Степанович Ісаков (? – бл. 1770), генерал-майор, в 1764 р. комендант фортеці Святої Єлизавети.

[2] Нині частина Амур-Нижньодніпровського району Дніпропетровська.

[3] Аврам Іванович Романус (Романіус) (? – бл. 1798), російський воєначальник, австрієць за походженням.

розподіл. Дані місця могли слугувати притулком для цих бунтівників і стати їхньою базою, а також точкою сполучення між ворогами внутрішніми та зовнішніми. Їхнє повернення до України було тим неприємніше, що треба було б тут з ними воювати, як з корсиканцями на їхньому острові, оскільки козаки дуже сміливі, хоча й погано дисципліновані. Найменша війна з ними викликає велике виснаження, вимагає великого зосередження військ і часто робить даремними найрозважливіші та найпродуманіші маневри.

[Pierre Joubert, abbé] Histoire des révolutions de Pologne, depuis la mort d'Auguste III, jusqu'à l'année 1775. – Varsovie, 1775. – T. 2. – 616 p.

З українознавчих екскурсів в «Історії Росії» П'єра-Шарля Левека[1]

Про походження українських козаків і їхню спільність з росіянами

P. 43. – Не варто розглядати козаків України, рівно як і Запоріжжя, як якийсь окремий народ. Вони є росіянами за походженням, сповідують ту ж саму релігію, що й росіяни, говорять тією ж мовою, хоча їхня вимова наближена до польської.

P. 44. – Саме до часів, які слідували за підкоренням Київського князівства Гедиміном і Червоної Русі поляками, тобто до середини XIV ст., треба відносити перші витоки козацтва. Тоді росіяни, бажаючи втекти від іноземного ярма, масово шукали притулку на берегах Дніпра. Без сумніву, поміж цих росіян-втікачів були люди різного роду занять, однак вони всі мали призвичаїтися до військових порядків, щоб захищатися від нападів своїх сусідів – татар і поляків.

Це войовниче об'єднання спочатку мало бути не дуже чисельним. Воно поступово збільшувалося, а особливо з 1471 р., коли король Казимир, син Ягайла, приєднав Київське князівство до польського трону. Щоправда, він наказав, щоб всі посади залишалися за росіянами, а поляки б не отримували жодної преференції. Однак потроху поляки обжилися в цій провінції, розподілили між собою всі обов'язки, які давали владу, обернули корінних мешканців країни на своїх підданих і змусили їх терпіти свій тиранічний гніт. Нахабство та жорстокість цих нових прибульців змусили до втечі велике число старовинних мешканців.

[1] П'єр-Шарль Левек (1736-1812), французький історик, автор багатотомної «Історії Росії». В 1773 р. за рекомендацією видатного енциклопедиста Дідро був запрошений до Петербурга, де викладав французьку мову в Імператорському сухопутному шляхетському корпусі. Загалом у Росії він провів 7 років. Опанувавши російську мову, збирав історичні матеріали про цю країну. Його наукові студії з російської історії вилилися в низку досліджень про цю імперію, над якими автор продовжував працювати до кінця свого життя.

Р. 45. – Ці емігранти з Малої Росії розселялись мало-помалу вздовж Бугу та Дністра, а також у краї, що розташовується між цими річками та Дніпром. Вони тут побудували свої міста та села, де й проводили зиму зі своїми родинами. А влітку молодь залишала ці помешкання, перетинала степи і йшла в походи на турків і татар. Вони слугували проти останніх захистом для Польщі.

Однак чому ці російські емігранти взяли собі татарське ім'я? Оскільки саме з цієї мови й походить слово «козак». Воно означає легкоозброєного воїна. Часто можна побачити згадки про «татарських козаків» у російській історії. Існують три татарські орди, які носять цю назву. Це стосується киргизів. Може бути, російські вигнанці на Дніпрі приймали назву козаків, бо наверталися до способу життя татарських козаків. Можливо також, було багато таких козаків поміж них. Це не позбавлено вірогідності, оскільки татари і росіяни Київського князівства, однаково тікали від ярма литовців. Російські козаки за своїми рисами багато в чому схожі на татар. Це може походити від того, що в перші часи свого товариства вони мали багатьох татар поміж собою, також приймали до свого союзу полонених

Р. 46. – татар, які ставали їхніми братами, а ще одружувалися з татарськими жінками, котрих забирали під час своїх набігів.

Слово «запорожці», яке іноземці переробили на *Zaporaviens*, означає мешканців, що живуть за порогами. Воно складається зі слів «за» і «порог». Всі козаки Малої Росії були спочатку запорожцями, бо знаходили прихисток саме за порогами Дніпра. Сигізмунд I, який займав польський престол впродовж майже всієї половини XVI ст., згадував про їх досить велику чисельність і дозволив їм розселятися на значному просторі краю. Стефан Баторій створив з них 6 полків по тисячі чоловік, на чолі яких стояв один головний воєначальник з титулом гетьмана, подібно до польських генералів. Ці війська майже нічого не коштували державі. Тоді, як і зараз, вони самі себе забезпечують зброєю, боєприпасами, харчами й не отримують платні. Король їм надавав лише щорічні виплати грошима чи хутром. Баторій зрозумів всі вигоди, які Польща могла отримати від козаків, і завжди виказував себе їхнім доброчинцем.

Однак таке бережливе ставлення й повага, яку вони мали при ньому, закінчились з його правлінням. Сигізмунд III заборонив

Р. 47. – їм робити набіги на турків. Це був наступ на основи їхнього суспільства. Однак він вчинив замах навіть на їхні права. Він дозволив підпорядковувати їх собі польським панам, які з кожним днем робили це ярмо все важчим. Прислужники цих вельмож безкарно здійснювали різного роду безчинства серед козаків. Була спроба навіть підпорядкувати їхнього гетьмана якомусь польському урядовцю. Зрештою, хотіли їх позбавити сповідування своєї релігії та змусити до визнання того культу, до якого вони мали відразу. Мала Росія сповнилася католицькими священиками. Один польський єпископ утвердився в Києві й узяв верх над митрополитом. Зрештою, якийсь консиліум постановив, що церква Малої Росії повинна визнати першість папи й відокремитися від константинопольського патріарха. Таке поєднання різноманітних утисків, зрештою, вимучило козаків, які раніше були

спокійними. Вони повстали, і війна, яку вони розпочали у Польщі, тривала три наступних королівських правління. Багато разів підкоряючись, вони щоразу були зневажені. Щодо них навіть не намагалися дотримуватися тих обіцянок, які їм були зроблені. Так, змушені принести в жертву свого гетьмана [йдеться про Павлюка – Є. Л.] і багатьох своїх начальників, вони побачили, як всупереч даним їм найурочистішим обіцянкам, тим було стято голову у Варшаві. Такі образи змушували їх до помсти.

Р. 48. – Й на неї їх надихнув гетьман Хмельницький (*Kmelnitski*). Під проводом цього хороброго ватажка, вони змусили тепер вже тремтіти поляків і виявилися достойними, завдяки своїм першим успіхам, знайти собі оборонця, могутність якого не могли б зневажити їхні тирани.

Цим оборонцем став Олексій. Він зрозумів, що такий момент найбільше підходить, щоб добряче помститися полякам. Йому потрібно було тільки знайти привід. Він знайшов його абияк. Однак дуже часто через кумедні мотиви, люди змушені проливати свою кров. Цар почав скаржитися на пропущення кількох з його титулів у листах, які йому писав польський король. Він вимагав вибачення за кілька образливих фраз, зробленим у книгах, надрукованих з дозволу короля та уряду. Казимир намагався заспокоїти політичну лють царя: книги були спалені, а пропущення титулів списано на нехлюйство кількох перепищиків.

Це вибачення однак не могло пом’якшити Олексія. Він прагнув продовжувати свій гнів, оскільки сподівався отримати з нього користь. Він вимагав, щоб винні були покарані потрібним чином. Однак, як покарати службовців за те, що вони забули написати кілька слів на початку депеші? Польський двір відповів, що

Р. 49. – одні з них вже померли, а про інших нічого невідомо. Тоді цар оголосив, що він хотів би забути ці образи, якщо король погодився б зі свого боку пробачити козаків. Тоді Казимир змушений був зрозуміти, що в нього не залишається жодного засобу до примирення. Однак він все ж таки взяв на себе обов’язок скласти звіт російському двору про причини свого невдоволення козаками: зайвий клопіт, оскільки там вже вирішили в усьому звинуватити Польщу.

Вже протягом довгого часу цар підтримував секретні зв’язки з Хмельницьким. Однак у 1654 р. на великому соборі, в присутності патріарха [мається на увазі земський собор 1653 р. – Є. Л.], церковних очільників, найголовніших високопосадовців з оточення та сім’ї, московського дворянства, а також найголовнішого купецтва, він оголосив, що козаки молять його про протекцію. Саме на тому соборі й було вирішено найголовніші справи, оскільки вони цікавили всю націю. Тут були всі верстви суспільства, які намагалися вирішити свої питання. Показна роль в цій справі релігії, бо приводом до неї було оголошено утиски козаків у слідуванні культу. Було також вирішено відправити своїх посланців для приведення тих до присяги і чиновників до тих міст, які вже були у підпорядкуванні козаків.

P. 50. – З того часу місто Київ, господарями якого вже стали козаки, знову повернулося під владу Росії, від якої воно так довго було відлучене.

Окремий розділ, присвячений запорожцям

P. 152. –

Про козаків запорозьких

Вже багато разів у цій історії згадували про козаків запорозьких. Скажемо про них ще раз. Буде доречно краще познайомитись з цим унікальним військом.

Головний осідок цих козаків називається Січ (*Setche*). Це не назва якогось окремого місця. Дане слово означає «укріплення», чи скоріше «загороду». Січ переміщалася на багато різних місць, однак завжди за дніпровими порогами. Не треба собі уявляти її, як добре побудоване місто з правильною фортифікацією. Це тільки нагромадження як попало розкиданих і погано зроблених будинків, більшою частиною глиняних, а деякі з них дерев'яні, як будинки російських селян. Дехто бачив там маленький форт, збудований за всіма правилами, однак він є далеко не витвором козаків, а був створений, щоб наглядати за ними, і його займає гарнізон, який утримують тут правителі Росії.

Січ була поділена на 38 куренів. Кожен з них складався з одного великого будинку та багатьох дрібних. Не можна було стати козаком, не належачи до жодного куреня. Всі ті, хто знаходився на Січі повинні були жити у своїх куренях і слідувати їх звичаям.

Кожний курінь мав свого начальника чи отамана (*Ataman*), однак всі вони були підпорядковані кошовому отаману (*Kochévoi-Ataman*). Ніщо не вирізняло ні кошового, ні отаманів, крім покірності, яку до них треба було визнавати. Кожного з них обирали загальною згодою й зміщували, якщо він викликав невдоволення. Звичайний отаман

P. 154. – обирався у своєму курені, а кошовий – усіма. Той, кого зміщували, ставав простим козаком.

Запорожці не знали самі кількості свого війська. Вони не намагалися реєструвати ні тих, хто хотів оселитися серед них, ні тих, які залишали Січ. Тут перебували люди майже всіх націй. Однак, насамперед, вона складалася з молодиків, приведених запорожцями зі своїх набігів. Їх використовували для різних робіт кілька років, а потім зараховували до своїх лав. Ті, хто не бажали вступати до цього войовничого товариства, могли вільно піти.

Хоча козаки жили на досить значній відстані від Січі, вони оселялися у відокремлених селах або хуторах. Тут вони харчувалися, займаючись скотарством, або ж віддавалися полюванню чи рибальству. Ці поселення називалися «зимівники» (*Zimovniki*), тобто місцеперебування взимку. Щоправда, як правило, вони перебували там тільки під час цієї пори року,

однак багато з них залишалися там цілорічно. Там вони мали жінок і дітей, а на Січ поверталися тоді, коли самі того хотіли. Багато з них уходили, щоб одружитися, бо не можна було тут тримати ніякої жінки. Один російський офіцер привіз свою дружину до цієї фортеці й

Р. 155. – мав необережність повести її якось до церкви: ця жінка була змушена вислухати всі ті образи, які хотілось вивернути на неї козакам.

Раніше на Січ міг бути прийнятий лише той, хто сповідував грецьку релігію. Однак з часом у них встановилася толерантність. Їм щорічно відправляли з Києва одного священика та двох дияконів, обраних серед монастирських служників. Якщо козаки були ними задоволені, вони їх приймали. В іншому випадку, вони тих відправляли назад і залишали своїх попередніх. Громовий голос був найпершою чеснотою цих церковнослужителів. Він їм заміняв звичаї, побожність, науку. Якщо вони не отримали цього дару від природи, то могли бути заздалегідь впевненими, що їм відмовлять. Щоденно вони відправляли Божі служби, які козаки старанно відвідували. Однак, якщо священики наважилися б на якісь слова докорів, ці богослужіння навряд чи б відбулися спокійно.

Ці ченці не мали жодного усталеного прибутку. Однак це не заважало їм збагачуватися, бо їм сплачували за кожне проведення обряду та, помираючи, козаки залишали їм все, чим володіли.

Загальні збори відбувалися після обіду. Це був старовинний звичай. Одним з таких днів завжди було перше січня.

Р. 156. – На них відбувався розподіл струмків, річок і ставків, на яких кожен курінь мав право рибалити. Таке розмежування відбувалося жеребкуванням, щоб уникнути ревнощів і сварок. Його поновлювали щорічно, щоб шанс міг випасти послідовно кожному куреню. Одночасно з цим на зборах обирали нових начальників, якщо були незадоволені старими.

Коли гуркіт литаврів відкривав збори, осавул (*l'Iessaoul*), який виконував функції герольда й ад'ютанта, йшов до церкви, щоб взяти прапор і встановити його на площі. За цим сигналом збиралися козаки всіх куренів. Приходив кошовий, тримаючи в руках начальницьку булаву, суддя приносив військову печатку, писар (*le Pissar*), тобто секретар, чорнильницю, а осавул залізну тростину. Ці найголовніші офіцери звалися старшинами (*les Starchines*). Вони стояли в центрі кола з непокритими головами і віддавали низькі поклони всьому товариству, оскільки саме в цей момент вони втрачали свою перевагу над рештою козаків і від тих залежала їхня подальша доля.

Коли розмежування рибальських угідь завершувалося, всі, зазвичай, розходилися. Однак, якщо хтось був незадоволений котримсь з начальників, коло звужувалося і старшин

Р. 157. – обступали. Тому, кого хотіли змістити, наказували залишити знак своєї посади. Він одразу цьому підкорявся, найшанобливіше кланявся і йшов до людей свого куреня.

Вибори не завжди відбувалися без чвар. Якщо, наприклад, йшлося про обрання кошового, довго обговорювали з якого куреня має бути кандидат,

потім ще довше сперечалися на кому з його представників зупинити вибір. Дуже рідко траплялося на цих зборах, щоб козак не був п’яний. Вони, особливо, якщо справа стосувалася нового вибору, починали готуватися до нього за допомогою оковитої, обмірковуючи таку важливу справу.

Коли, нарешті, всі голоси сходилися докупи, десятеро чоловіків, найменш занурених у пияцтво, вирушали на пошуки кандидата до його куреня й сповіщали про свій вибір. Він майже завжди засвідчував свою глибоку покірність, але відмовлявся від цієї честі, оголошуючи себе недостойним її. Тоді двоє чоловіків витягували його за руки, решта підштовхувала в спину. Його виставляли в центрі кола, поливаючи лайкою. Коли збори визнавали, що той, кого до них привели є саме тим, хто був ними обраний, один зі старшин піднімав булаву, яку зміщений кошовий

Р. 158. – залишив на площі, і віддавав її новообраному. Він знову відмовлявся її взяти. Ця церемонія поновлювалася впродовж, як правило, трьох днів, і новий начальник, зрештою, здавався під тиском бажань зборів. Тоді, коли він погоджувався взяти начальницьку булаву, найстаріші козаки зачерпували кожний у жменю багнюку й виливали йому на голову. Коли погода стояла волога, його обличчя було геть вкрите брудом.

Бували також на рік ще два визначених дні виборчих зборів. Однак іноді це траплялося і не у визначений час.

Коли козаки якогось куреня були невдоволені котримсь зі старшин, вони намагалися навернути інших до свого табору. Якщо десять куренів доходили згоди, кілька п’яних козаків починали бити у литаври, які постійно знаходилися на площі. Люди збиралися на цей шум. Кошовий та інші старшини входили в центр кола і запитували козаків про причину їхнього невдоволення. Ті невпорядковано відповідали, голосно наказуючи об’єкту свого гніву: «Кидай свій знак! Залиш своє місце іншому, хто буде кращий за тебе»! Якщо начальник, до якого ці звернення адресувалися, не складав одразу знаків своєї відзнаки, якщо він не квапився

Р. 159. – принижено повернутися до свого куреня, якщо він намагався щось говорити на своє виправдання, він дуже ризикував бути розтерзаним на місці. Інколи курені погоджувалися доволі легко, в інші рази вони ділилися на різні табори, або, коли хтось намагався захищати звинуваченого, або коли розходилися у визначенні нового вибору. Тоді могла й пролитися кров.

Збиралися також тоді, коли йшлося про початок війни, здійснення походів чи, зрештою, всі інші важливі обставини, які мали загальний інтерес для Січі.

На війні кошовий отаман був наділений найвищою владою. Ніхто не мав права його не слухатися. Однак у мирний час його влада полягала тільки в тому, що він міг змусити слухатися себе козаків. Якщо йому не вдавалося зберегти їхню прихильність, його одразу позбавляли посади.

Хоча на Січі був один суддя, було б неправильно думати про існування там законів твердих і непорушних. Не було жодних писаних правил. Здоровий глузд і звичай заміняли їх. Суддя вирішував тільки маловажні справи. У більш

серйозних ділах втручання всіх керівників було необхідним. Такими були в період свого дитинства основи устрою всіх націй.

Р. 160. – Найсуворіше каралося убивство. Убивцю живцем клали до ями, на нього зверху клали тіло вбитого ним товариша і закидали цю яму землею. Коли винний користувався загальною любов'ю, йому пом'якшували інколи покарання. Проте таке пом'якшення траплялося дуже рідко.

Хоча козаки жили з розбою, крадіжка між собою викликала в них огиду, й вони суворо карали того, хто вкрав найдрібнішу річ в одного зі своїх товаришів. Крадія прив'язували до стовпа. Там його поливали прокльонами та ударами кийків всі перехожі. Ця кара тривала щонайменше три дні. Якщо не могли знайти вкрадену річ або ніхто не заступався за нього, він міг залишатися тут і довше. Інколи він гинув від отриманих ударів. Бувало також, коли він користувався любов'ю своїх товаришів, ніхто його не торкався. Якщо після перенесення цього покарання він знову потраплявся на цьому ж злочині, його також прив'язували на деякий час до стовпа, а потім вішали.

Безнадійних і неплатоспроможних боржників прив'язували до гармати, і тут вони залишалися аж до тих пір, коли отримували змогу викупитися чи знаходили когось, хто сплачував за них борг.

Інколи між куренями спалахувала суперечка.

Р. 161. – Вона припинялася з першими ударами до зборів. Однак жодних розбіжностей не допускалося у військовий час.

Отаман був неначе батько для свого куреня. Він не мав жодного окремого доходу, однак він був розпорядником всіх козацьких грошей і хранителем їхнього майна. Йому належало дбати про забезпечення їх всім необхідним. Його шанували, берегли, його накази виконувалися навіть з більшою ретельністю, ніж накази кошового. Однак, якщо він ставав ненависним козакам, якщо втрачав їхню довіру, його так само зміщували, як і старшин. Ніколи один курінь не обирав з іншого собі отамана.

Старшини не отримували жодного доходу від козаків, однак вони одержували певні виплати від Росії, а також тримали своєрідну митницю, де стягувалися збори з усього того, що привозилося на Січ з сусідніх країн.

Козаки одного куреня могли розглядатися як єдина родина. Вони споживали одні й ті самі страви за одним столом. Їх можна порівняти зі спартанцями. Їхні страви не були ні вишуканими, ні дуже приємними виробами кухарів. Однак їхнє харчування була гарним, бо формувало доблесних чоловіків.

Оскільки набіги козаків були, зазвичай, прибутковими, кожен мав вирушати у похід у свою чергу. Ніхто не мав потурань. Навіть сам кошовий не мав права змінити встановлений порядок. Коли вони поверталися з походу з багатою здобиччю, вони вели розгульне життя, наскільки дозволяли їхні гаманці. Всі ті, хто брав участь у ділі, ділили здобутки порівну й, у відповідності до звичаю, частували інших. Вони заполоняли вулиці та площі, хвалячись своїми подвигами та шукаючи кому б це розповісти. Вони підносили своєму оточенню казан їжі, вино, горілку, медовуху. Цей розгульний марш супроводжувався звуками інструментів і співом пісень, які гучно співали

церковні співаки та їхні учні. Ті охоче брали участь у подібних торжествах, бо міцні напої там текли рікою. Всі ті, хто траплявся по ходу, навіть незнайомці, були зобов'язані пити. Відмова була проявом неввічливості, й могла не залишитися без покарання.

Ті, хто мали рідних у Польщі [мається на увазі Правобережна Україна – Є. Л.] чи в Малій Росії, воліли краще продемонструвати блиск своєї слави та багатств у своїх родинах, ніж на Січі. Вони забирали свою частину здобичі, і, коли витрачали все,

Р. 163. – поверталися назад пішки та в лахмітті, хоча перед цим виїжджали у гарному одязі та верхи.

Закохані в свободу, вороги будь-яких перепон, козаки не мали навіть бажання обтяжувати себе своєю безпекою. Вони розглядали як нестерпну незручність тримати навколо Січі передові варти, щоб убезпечити себе від раптового нападу з боку татар. Ті інколи користувалися цією недбалістю, проте дуже рідко їм вдавалося приховати надовго свої переміщення. Козаки їх переслідували, забираючи з лихвою те, що втратили.

Можна подумати, що Січ була поганим місцем для торгівлі. Це не так, купці, які сюди приходили отримували величезні бариші. Вони продавали втридорога найнеобхідніші речі й скуповували задешево те, що козаки приносили з риболовлі чи своїх походів. Однак вони раніше не збагачувалися. Живучи за козацьким звичаєм, вони розтринькували всі свої багатства на пиятику. Якщо вони наважувалися економити, постійно траплялося так, що п'яні козаки піддавали їхні крамниці пограбуванню.

Таким було це войовниче товариство, опис якого достойний бути збереженим.

Р. 164. – Ці розбійники зробили його небезпечним навіть для тієї імперії, якій воно було підпорядковане, оскільки воно не вміло шанувати ні друзів, ні союзників. Його більше не існує. Січ була зруйнована, а козаки розсіяні за указом від 3 серпня 1775 р.

Згадка чутки про можливе добровільне отруєння Мазепи в Бендерах

Р. 306. – Мазепа випередив цього князя [йдеться про Меншикова – Є. Л.] під час своєї втечі. Він помер за три місяці по тому в Бендерах. Кажуть, що він отруївся, не в змозі перенести ті страждання, яких він сам був призвідцем.

Levesque Pierre-Charles. Histoire de Russie, tirée des chroniques originales, de pièces authentiques, & des meilleurs historiens de la Nation. Par M. Levesque. – Yverdon, 1783. – T. 4. – 348 p.

Зі спогадів Франсуа-Огюста Тесбі де Белькура[1], французького найманця на службі барських конфедератів, про його зустріч з писарем запорожців-французом

Про запорожців

Їх бачимо в Україні та в околицях Києва, на прикордонні з Польщею. В усі часи їх розглядали як земляних флібустьєрів, тобто збіговисько темних суб'єктів з усіх націй. Я охоче цьому повірю, бо поміж них розмовляють усіма мовами. Щоб бути прийнятим до них, треба лише скласти присягу ніколи не говорити, до якої нації належиш. Я бачив там одного француза, котрий служив у цього народу писарем (*qui étoit le Secrétaire de la nation*) і пишався тим, що був серед цих людей. Це грабіжники, що роблять напади на всіх своїх сусідів і особливо на Польщу; однак той, хто обікрав би одного зі своїх товаришів, був би негайно забитий у таборі. Немає жодної жінки поміж них; проте вони чинять так, як історія нас вчить про поведінку амазонок щодо чоловіків. Імператриця, яка сьогодні править, щойно вигнала їх якнайдалі.

Thesby (ou Thisbé) de Belcourt François Auguste. Relation ou journal d'un officier françois au service de la Confédération de Pologne, pris par les Russes et relégué en Sibérie. – Amsterdam: Aux dépens de la Compagnie, 1776. – 286 p. – P. 282.

З праці Ніколя-Габріеля Леклерка[2] «Фізична, моральна, цивільна та політична історія давньої та сучасної Росії»

[1] Франсуа-Огюст Тесбі (або Тисбе) де Белькур, французький військовий діяч. Мав змішане франко-ірландське походження (його матір була ірландкою). В 1744 р. брав участь у бойових діях у Фландрії. Учасник Семирічної війни. В 1759 р. був одним з організаторів оборони Квебеку в Канаді від англійців, де відзначився у програшній для французів битві на полях Абраама (13 вересня 1759 р.). В 1769 р. добровільно вступив на службу до барських конфедератів у чині підполковника. 10 грудня 1769 р. під час однією з сутичок був узятий у полон запорожцями. В 1770-1773 рр. разом з гуртом французьких найманців перебував у російському полоні в Тобольську. За особистого клопотання д'Аламбера перед Катериною II отримав дозвіл переїхати до Москви, а згодом повернутися до Польщі, де й проживав довгий час. В 1776 р. опублікував в Амстердамі свої мемуари про службу на боці Барської конфедерації й перебування у сибірському полоні. Помер після 1793 р.

[2] Ніколя-Габріель Клерк (1726-1798), якого частіше іменують Ле Клерком або Леклерком. Останнє ім'я він отримав після набуття дворянства. Був особистим лікарем Кирила Розумовського, разом з яким перебував в 1760 р. в Україні. Під впливом Розумовського

Трактат «Історія козаків двох боків Бористену, Дону та Сибіру»

Р. 375. –

Історія козаків двох боків Бористену, Дону та Сибіру.

Розділ I.

Якщо треба було, щоб написати правдиво історію якоїсь нації, пожити з людьми, які її складають, ми маємо особливе право на довіру читачів: наше ім'я записане в літописах козаків; ми були їм корисні, й, служачи їм, знов-таки, мали змогу познайомитися з ними краще, ніж хто-небудь до того.

Р. 376. – Козаки ведуть своє ім'я та своє походження від стародавнього народу, названого хозарами, який проживав в околицях Азовського моря, неподалік Боспору Кіммерійського.

Хозари розглядались як нащадки Гомера, сьомого сина Яфетового. Внаслідок цієї ідеї вони охоче взяли дане ім'я. Греки їх називали кіммерами, а римляни кімврами. Найімовірнішим здогадом може бути такий, що хозари брали свої витоки зі слов'янської нації, оскільки їхня природна мова така ж, як і старослов'янська.

Розділ II.

На початку VI ст. хозари утворили поселення на європейській стороні, які розташовувалися спочатку в Паннонії. Ці перші колонії змішувалися надалі зі старовинними сарматами, споконвічними мешканцями цієї країни. Численні рої, які вони утворювали, призводили, у свою чергу, до еміграцій на північ, і ці рої змінювали своє ім'я у відповідності до місць, де вони закріплялися. Одних було названо литовцями, інших жмуддю (козаки дають це ім'я також полякам); ще інші взяли собі назву готів.

Часті еміграції хозарів, чисельні колонії, утворені в Азії та на півночі, доводять велику плодовитість цього народу; його стовбур, закріплений поряд з Палюс Меотидес, дав життя гілкам, з яких одні вкрили два береги Дону, від його впадіння до Азовського моря, до Дніпра[1], тоді як інші займали береги Чорного моря

зацікавився історією «країни козаків», екскурси до якої вмістив до своєї узагальнюючої праці з вивчення минулого Росії. Останні два томи даного шеститомного видання були фактично написані його сином Антуаном-Франсуа Леклерком (1757-1816), хоча той залучав багато матеріалів і усних розповідей свого батька. Велика кількість фактів і свідчень в «Історії козаків» Леклерка стали запозиченнями з історичного твору Григорія Грабянки.

[1] *Козаки надають цьому слову наступної етимології. Воно складається зі слів Dno, тобто «дно», та Péret, тобто «тиснути», «штовхати вперед» (дно-перти). Цю назву дано Бористену, бо його води несуть з собою пісок, який устилає русло. Кажуть, що зміна назви*

Р. 377. – від тих місць, де нині розташовані Білгород та Очаків, до Паннонії.

Розділ III.

Хозарські звичаї були грубими та дикими, як і в татар. Їхнє страшне обличчя нагадувало подобу калмиків. Намети слугували їм за будинки, й, подібно до цих кочових народів, вони харчувалися сирим м'ясом.

Хозари, які були такими грізними для азіатських і північних націй, особливо для греків Боспору, не займалися нічим іншим, крім постійних війн під проводом ватажка, який був зобов'язаний цим становищем своїй руйнівній доблесті та вибору нації. Цього начальника називали «ка-ан» або «каган». Ім'я та справи цього хижацького народу виділені окремо в книзі грецької церкви, яку читають, зазвичай, щосуботи під час великого посту.

Розділ IV.

Спустошення, які хозари робили в Азії, змусили Лева Ісавра[1], константинопольського імператора, шукати дружби з ними через укладення союзу. Щоб скріпити цю річ, він одружив свого сина Лева Копроніма[2] з дочкою хозарського вождя[3]. Ця принцеса отримала ім'я Єлени, охрестившися; вона захищала культ ікон всупереч своєму свекру та чоловіку: її чесноти змушували поважати та шанувати її. Її син Лев одержав прізвисько Хозар, назву яку греки в ту добу давали хозарам, яким вони тоді стали союзниками. Хозари звиклися

Р. 378. – мало-помалу з порядками, звичаями та релігією греків: близькість не забарилася змінитися ненавистю, яка запанувала між ними, і хозари склали віднині той самий народ, що й мешканці Херсонесу Таврійського.

Розділ V.

Київ і багато інших провінцій Русі сплачували данину хозарам. Кожен дім давав їм у якості річної данини вовче хутро, а кожен плуг дрібну монету. Рюрик звільнив їх від цих виплат. Олег, ставши київським князем, відвоював у

Дніпро на Бористен, походить від якогось князя Бориса, який волів дати цій ріці своє ім'я. Boris, тобто «сильний», Sténa, значить «стіна». Звідси Бористен, або сильна стіна чи стіна Бориса (Борис-стіна, Борися-стіна) (примітка з оригінального французького тексту).

[1] Лев III Ісавр, візантійський імператор в 717-741 рр.

[2] Насправді, Костянина V Копроніма, імператора в 741-775 рр., сином якого став Лев IV Хозар.

[3] Чічак, у хрещенні Ірина (?-752).

хозар радимичів і сіверян, а тих самих прогнав до Волги. Можна було побачити в I томі, що в 965 р. Святослав звільнив в'ятичів від данини, яку вони сплачували хозарам, і що він рушив на чолі своїх військ до Оки та Волги, щоб їх розгромити. Ті, надихаючись лише війною, охоче стали проти нього, проте Святослав переміг. Він захопив Білу Вежу, їхню столицю, названу русичами Саркел[1], віддалену на 25-30 верст від того місця, де згодом було зведено Батурин. Він змусив вже їх, у свою чергу, сплачувати йому данину. Ця велика поразка не привела до покори всіх хозар, тільки ті, що мешкали по цей бік Дону, змушені були підкоритися. Розпочате Святославом було завершене половцями та печенігами, які заприсяглися їх знищити. Впродовж двох століть вони вели з ними війни, такі часті й такі смертоносні, що, зрештою, вони винищили їх майже до ноги й захопили їхні володіння. Дивовижна річ, після завоювань Бату-Шагіна[2] половці та печеніги мало знані в історії, тоді як хозари вбереглися від забуття століть завдяки подвигам своїх нащадків.

Р. 379. – Розділ VI.

Тож козаки походять від стародавніх хозар. Щоб уникнути розправ від половців і печенігів, вони змішалися згодом з поляками, русичами, татарами та іншими народами. До сьогодні історики не можуть дійти згоди про їхнє походження. Мсьє Мюллер[3] стверджує, що українські та запорозькі козаки мають руське походження. Костянтин Багрянородний говорить про одну провінцію, яку називає Казакія (Касогія), розташовану між Чорним і Каспійським морями. Інші воліють бачити в них татар. Науковець мсьє де Гінь та інші історики стверджують, що вони є тими ж, що й давні кипчаки.

Ці ж самі історики не погоджуються й з етимологією слова «козак». Одні виводять його від слова «кипчак» або «капчак», оскільки козаки живуть в країні з цією назвою; вони стверджують, що це через викривлення у татарській вимові цього поняття, котре звучить як «казак», імені, від якого європейці утворили «козак». Інші вірять, що воно походить від польського слова «коза», й ця назва була дана козакам, зважаючи на їхню легкість. Однак етимологія, яка нам здається найприроднішою, це виведення його зі старої татарської чи турецької мови. «Казак» у цій мові означає розбійника, легкоозброєного воїна, який намагається виснажувати неприятеля й перебуває на службі в інших, а також має виголену голову.

Можна поділити козаків на дві основні гілки: перша – це козаки України чи Малої Росії; друга – це козаки Дону. Перша складається, по-перше, з запорожців, яких поляки називають гайдамаками, по-друге, зі слобідських полків. Козаки терські, гребенські, сейменські, яїцькі, сибірські походять від козаків Дону.

---

[1] Знаходився на лівобережжі Дону, нині на дні Цимлянського водосховища.

[2] Мається на увазі хан Батий.

[3] Герхард-Фрідріх (Федір Іванович) Міллер (1705-1783), відомий російський історик, німець за походженням.

Р. 380. –

Розділ VII.

Гедимін, великий князь литовський, захопив Київське князівство в 1320 р., потім розгромив руських князів на річці Ірпінь. Цей володар, задоволений своїми успіхами, повернувся до свого князівства, призначивши Міндовга, князя Ольшанського (Гольшанського), управителем цього краю.

Розділ VIII.

Князі Литви були київськими правителями до 1340 р., коли Семеон Олелькович захопив цю країну для Казимира I, короля Польщі[1]. Він наказав відновити Печерську церкву, зруйновану у попередньому столітті Бату-Шагіном. Саме до цієї епохи литовського панування належать витоки назви Мала Русь або Росія Мінор.

Розділ IX.

В 1471 р. Казимир III[2], король Польщі, утворив замість Київського князівства палатинат, воєводство. Він поділив Малу Русь на чисельні округи, на чолі яких поставив воєвод, каштелянів, старост, суддів та інших чиновників. Він дотримувався політики обирати їх поміж русинів і затвердив щодо них, як і щодо козаків, ту ж саму свободу, ті ж самі права та привілеї, якими користувалися й його власні піддані. Він заприсягнувся в той же час, що ні він, ні його наступники ніколи не будуть зазіхати на них. Королі Ягелон, Владислав, Олександр, дотримувалися цієї ж клятви.

Розділ X.

Якщо рідко доводиться бачити поєднання з владною волею у творенні добра, немає нічого звичнішого за те, щоб знаходити їй опозицію. Воєводи, каштеляни, старости, які управляли

Р. 381. – різноманітними частинами Малої Русі, задумали намір уярмити козаків. Ті, незвиклі до ярма, вдалися до переселення; вони віддалилися до спорожнілої й необробленої країни поблизу бористенських порогів. Вони жили тут з рибальства та полювання; вони мали тут часті війни з людьми,

[1] Тут Леклерк змішує імена, події та епохи. Семеон Олелькович, останній київський удільний князь в 1455-1470 рр. Казимир I правив у Польщі в 1034 по 1058 рр. Проте тут йдеться, вочевидь, про Казимира III Великого, польського короля в 1331-1370 рр.
[2] Мається на увазі Казимир IV, король Польщі в 1447-1492 рр.

яких звали бусурманами чи невірними. Це ім'я вони давали переважно татарам.

Розділ XI.

Запорозькі наймудріші козаки обрали собі в 1506 р. на вільних виборах ватажка, якому дали назву гетьмана. Їхній вибір впав на Предслава Лянцкоронського[1], вихідця з однієї польської сенаторської родини, відомій тим, що з неї походили деякі консулар-сенатори в Римі. Цей гетьман на чолі козаків був смертельним ворогом для татар; він часто з ними воював і часто здобував перемоги. На визнання його заслуг Сигізмунд I затвердив нові привілеї козакам і надав їм землі, завойовані Казимиром I. Ці землі були розташовані по обох берегах Бористену, з одної та іншої сторони від тих річкових скель, які на Русі називаються порогами, що й дало назву запорожців козакам, які жили навколо. Це слово створено з префіксу «за» і слова «порог», тобто річкова скеля. Чужинці утворили з цього слова поняття «запорожці». Цей подарунок, або скоріше це повернення власності, зроблене козакам, мало на меті оселити їх у цьому землеволодінні й скористатися ними, як рубежем проти татар.

В 1516 р. Сигізмунд, повертаючись зі свого походу на Русь, зосередив значне число охочих козаків і поляків, з якими він заволодів Білгородом [Дністровським – Є. Л.]. Це завоювання дало йому багату здобич, яку татари прагнули відбити. Однак незабаром вони в цьому розкаялися, армія Сигізмунда їх розгромила.

Р. 382. – Після смерті Лянцкоронського нація поставила собі за начальника Дмитра Вишневецького[2]. Третім гетьманом став князь Євстратій Ружинський[3] (*Efstrati Rouginski*).

Розділ XII.

Від часу походу Сигізмунда не тільки козаків-українців, але й поляків, які зробили свій внесок у перемогу, також почали називати козаками. Поляки розуміли під цією назвою вільних людей, котрі несли військову службу добровільно, не отримуючи платні, й завжди були готові пожертвувати своїм життям заради загального блага.

---

[1] У Леклерка – Преслав Лянсі-Бронський (*Preslaf-Lanci-Bronski*).
[2] У Леклерка – Димитрій Вишенецький (*Dimitri-Vichenesski*).
[3] У вітчизняній історіографії, як правило, Євстафій-Богдан Ружинський.

Розділ XIII.

Козак Венжик Хмельницький[1] був четвертим гетьманом запорожців. Він розгромив в 1534 р. значну татарську орду під Заславом на Волині. Цьому гетьману наслідував Свирговський[2] в 1574 р., під час правління Генріха Валуа, польського короля. Цей ватажок, поєднавшись з Іваном, господарем Валахії, чотирнадцять разів вступав в успішні битви з татарами, однак якось, зрештою, був захоплений ними раптово з 2 000 козаків і загинув у Валахії.

За два роки по тому козаки взяли реванш: київський воєвода порадив їм спуститися в човнах Бористеном і завдати нападу по багатьох татарських ордах. Вони прислухалися до цієї поради, розсіяли орди та захопили багату здобич; повертаючись тим самим шляхом, вони тікали від великої небезпеки. Багаточисленне об'єднане татарське військо, на чолі якого рушило троє ханів і семеро перекопських князів, вдерлося на Поділля, піддаючи все вогню й заливаючи кров'ю.

Розділ XIV.

Козаки під проводом Богданка Ружинського[3], шостого гетьмана, захопили Крим і вчинили там те ж саме,

Р. 383. – що й татари на Поділлі. Після цього завоювання в 1577 р., в правління Стефана Баторія, козаки були приведені до кращої дисципліни. Цей володар, бажаючи виказати їм знаки пошани, обрав для цього їхнього гетьмана. Він надав цьому начальнику атрибути влади, такі як кінський хвіст, різновид прапору, який називається бунчук (*Bonchouk*), палицю, звану булавою (*Boulava*), печатку, що представляла собою озброєного козака, одягненого в шапку, один край якої загнуто. Що стосується зброї та боєприпасів, то козаки користувалися тим, що захопили в турків.

Розділ XV.

Баторій утворив в 1576 р. шість козацьких полків по тисячі чоловік у кожному й поділив їх на сотні чи корогви. Кожен полковий козак був записаний до реєстрів своєї корогви. Далі король встановив чини найголовнішого офіцерства: він призначив артилерійського генерала, якого називали обозний (*Obozni*); суддів (*Soudi*), писарів (*Pisseri*), полковників (*Polkovniki*), сотників (*Sotniki*), котрі командували сотнею солдатів; старшин,

[1] У Леклерка – Венжик Кмельністкі (*Vengik Kmelnistki*).

[2] У Леклерка – Тверкоський (*Tverkosski*).

[3] У Леклерка – Богданка Рощинського (*Bogdanko-Roschinski*). Таке подання прізвища призводить до думки, що між Богданом Ружинським і Євстафієм-Богданом Ружинським начебто не було спорідненості.

Польський шляхтич. Малюнок Жана-П'єра Норблена де Гурдена (1745-1830)

які керували маленькими селами. Він надав їм також місто Трахтемирів (*Terektimirof*) з монастирем, яке мало слугувати за резиденцію для гетьмана та в той же час за зимову квартиру; вони вже володіли на той час Чигирином (*Tchiguérin*); він призначив також кожному козакові за платню хутро та золотий дукат на рік.

Баторій утворив згодом 40-тисячне козацьке військо на Нижньому Поділлі та Нижній Волині та відправив до них переселенців, щоб допомогти їм обробляти Україну. Він зміцнив завдяки цьому заходу кордони Польщі, подвоїв військові сили, покращив обробку раніше занедбаного краю, який перетворився незабаром на найродючіший у світі, створив тут новий королівський порядок. Козаки, задоволені подарунками цього правителя, здійснювали часті напади на землі татар і

Р. 384. – турків; вони ходили у походи більше ніж за 600 земляних льє, брали Трапезунд і Синоп, які були ними зруйновані, і доходили аж до брам Константинополя.

Розділ XVI.

Баторій, лякаючись успіху козаків, побоювався, щоб їхня могутність не стала згубною для Польщі. Він задумав, зрештою, знищити тих, хто мешкав поблизу бористенських порогів. Ті, зрозумівши його намір, відступили до донських козаків. Ця еміграція подвоїла занепокоєння поляків. Однак Баторій мав розсудливість відпустити козаків, не чинячи їм жодного насильства. Вони повернулися незабаром за власним бажанням до своїх давніх володінь і продовжили воювати з турками. Такою є сила м'якості.

Козаки, доведені до краю здирствами польських панів, збунтувалися в 1587 р. Їх було розбито, а їхньому гетьману Івану Підкові (*Ivan Pidkof*) відтято голову.

Розділ XVII.

В правління Сигізмунда III, козаки, тішачись польською протекцією, здійснювали постійні набіги на татарські землі. Ті, щоб помститися за це, зібралися числом до 70 000 вершників в 1589 р., перетнули Бористен й отаборилися біля Львова. Генерал Замойський вирушив на допомогу козакам. Спочатку вони отримали перемогу, однак засліплені своїми успіхами, потрапили до засідки; бачачи, що вони будуть перебиті, ті вже були згодні капітулювати. Татарський хан, який підійшов з новою армією, щоб відновити хоробрість своїх підданих, відмовився вести про це розмову. Тоді козаки завзято кинулися на татар, пробилися крізь ворогів, а ті

Р. 385. – вдалися до втечі; хана було поранено, а його сина вбито, й козаки отримали цілковиту перемогу.

Розділ XVIII.

В 1591 р. козаки знову ходили на татар і спустошили їхню країну. Ті негайно відправили депутатів до Польщі. Посли прийшли до сенату, опустилися на коліна, висловлюючи свої скарги на козаків і вимагаючи відшкодування за ті збитки, які ті спричинили. Сигізмунд дав їм у подарунок велику кількість овчин та пообіцяв від імені сенату щорічні поминки в 20 тисяч дукатів. Цей король, без сумніву, не розумів всю ту вигоду, яку Річ Посполита могла отримати від козаків, оскільки він тим заборонив будь-які ворожі дії проти татар і турків, своїх найнебезпечніших ворогів.

До цієї головної помилки Сигізмунд додав ще одну: він зазіхнув на привілеї, якими користувалися козаки, він призначив поляків на головні посади й навіть підпорядкував гетьмана великому генералу коронному. Римські священики були введені до Малої Росії. На соборі, що відбувся в Бресті-Литовському в 1595 р., було постановлено змусити малоросійську церкву відмовитися від патріаршого послуху та визнати супрематію папи. Саме внаслідок цього рішення почали нищитися церкви та утвердився римський єпископ в Україні.

Розділ XIX.

Козаки, не маючи змоги воювати з турками та татарами, подалися на Русь і Литву, які почали грабувати. Сигізмунд відразу направив Жолкевського на чолі армії, щоб

Р. 386. – їх приборкати. Цей генерал був розбитий під Білою Церквою. Але згодом, оточивши козаків, він їх розгромив і змусив їх видати свого гетьмана Наливайка (*Nalévaïko*), якому він наказав відрубати голову.

Розділ XX.

Польські пани, сусіди козаків, одразу заполонили свої володіння й почали тих трактувати, як своїх власних кріпаків. Владислав VII[1] мав слабкість толерувати ці кривди. Всі ці заходи підбурювали козаків до повстання. Вони обговорювали поміж собою, як підтримати свою релігію та захистити свої привілеї, що б це не коштувало.

Пани, оповіщені про рішення козаків, схиляли Річ Посполиту вдатися до сили, щоб тих привести до покори. Вирішили, що для нагляду за ними потрібно спорудити форт на Бористені, поряд з порогами. Полковник Маріон (француз на польській службі), відправлений з 200 солдатами для захисту спорудження цього форту, був розбитий козаками. Генерал Конецпольський

[1] Мається на увазі Владислав IV.

негайно відправив туди частину своїх військ, яка тут перезимувала в 1637 р. Козаки забили свого гетьмана Саву Кононовича (*Savakonof*), який хотів їм завадити напасти на поляків, й поставили на його місце одного зі своїх земляків на ім'я Павлюк (*Paulouk*). Вони атакували генерала Потоцького неподалік Корсуня на берегах Дніпра, але були розбиті й змушені видати свого гетьмана з чотирма своїми найголовнішими начальниками, яким поляки наказали відтяти голови в Варшаві, незважаючи на дану обіцянку помилувати їх. За втратою своїх очільників послідувало скасування їхніх привілеїв та втрата Трахтемирова.

Р. 387. – Розділ XXI.

1648 р.

Новий злочин з боку поляків призвів до появи іншого гетьмана. Богданко Хмельницький (*Bogdanko-Kmelnitski*) мирно жив у маєтку, залишеному йому своїм батьком[1]. Він прилучив до нього кілька порожніх земель, які обробив та обладнав також млинами. Польський шляхтич Чаплинський[2], який управляв містом Чигирином в Україні, заздрив козаковій удачі. Він почав тому шкодити, а потім спалив його млини, зґвалтував жінку та залишив на місці скривавлений труп його сина. Нещасний батько, скривджений чоловік просив помсти в короля. Велике число його земляків, які також мали подібні скарги, приєдналися до нього, але нічого не добилися. Хмельницький зібрав козаків, яскраво описав їм всі ці кривди й був обраний гетьманом.

Владислав помер, залишивши цей вогонь запаленим. Хмельницький, з люттю в душі, вдерся до Польщі на чолі козацького війська, перебив всю знать, захищаючи селянство, цілковито розгромив польську армію під Пилявцями в Малопольщі, рушив до Львова, який капітулював, приніс жах аж до Кракова, звідки було забрано корону, щоб перевезти її в більш безпечне місце. Козаки піддали все вогню та залили все кров'ю, змушували священиків одружуватися зі своїми мирянками та жити за грецьким звичаєм.

Розділ XXII.

Шляхта наполегливо вимагала від нового короля Казимира V[3] виступити

[1] *Батько Хмельницького мав литовське походження й незадовго до того оселився в Україні. Його син, після смерті того, був захоплений татарами й викуплений матір'ю* (примітка з оригінального французького тексту).

[2] У Леклерка – Жатинський (Jatinski).

[3] Тепер традиційно прийнято називати його Яном II Казимиром.

Р. 388. – проти козаків. Цей володар, який волів за краще повернути їх до покори м’якістю, задовольнивши їх, відповідав шляхтичам: «Не варто було палити млини Хмельницького, а ще більше ґвалтувати його жінку та вбивати його сина». Ця відповідь не прийшлася до смаку: шляхта, озброївши сама 50-тисячне військо, відправилася воювати на Нижню Волинь. Поляки зібралися й рушили на козаків, поєднаних з татарами, шукаючи зустрічі з ними на берегах Бугу. Але поляки були знову розгромлені, й ця поразка була цілковитою. Хан, який мав особистий привід до помсти, наказав спочатку закувати в залізо Марка Собеського та 300 польських шляхтичів, а потім наказав їх обезголовити. Гнів цього татарина походив від того, що Владислав відмовився робити щорічну виплату, яку встановлено Сигізмундом III.

Розділ XXIII.

1649 р.

Польська армія здійняла заколот у таборі під Зборовом, малопольському місті на кордонах Поділля. Генерал Чарнецький безуспішно застосовував по черзі м’якість, загрози, навіть литовські гармати, щоб привести її до своїх обов’язків. Ян Собеський попросив, щоб йому доручили ведення переговорів, і зміг тут здобути успіх на благо Польщі. Надзвичайні душі підтверджують свою зухвалість завдяки успіху. Імперія, яку Собеський мав у своїх помислах, мала б зробити честь найповажнішому генералові; молодий чоловік здобував славу, який би державний обов’язок він не виконував.

Казимир сам став на чолі своїх військ, щоб все більше і більше підтримувати згоду та єдність і щоб не знецінитися в очах нації, яка любить королів войовничих, і рушив на ворога. Хмельницький, підтриманий татарами, намагався розбити свого короля в таборі під Зборовом. Незважаючи на те, що його загони стояли за правду, він вже втратив військове

Р. 389. – щастя. Битва тривала багато днів. Хмельницький втратив більше 20 000 чоловік. Багато військових загонів, відправлені ним до Литви, були розгромлені. Він не наважився далі випробовувати долю. Розпочалися переговори про мир, який і був укладений.

Король надав козакам кращі умови. Він дозволив їм тримати 20-тисячне військо в Київському воєводстві, яке віднині мало підпорядковуватися тільки владиці грецького обряду. Він відновив для них мирне сповідування своєї релігії, повернув їм стародавні привілеї та відкликав до Польщі римського єпископа. Домовилися також, що троє козаків будуть допущені до виконання публічних обов’язків у Польщі. Однак, щоб підтримати належну повагу до королівської величі, було обумовлено, що Хмельницький прийде особисто, щоб стати на коліна перед королем і просити пробачення в такому стані. Козак погодився на таке приниження. Татарський хан одержав

300 тисяч флоринів, з яких 100 тисяч було виплачено готівкою; а решту склало відшкодування збитків і захоплена здобич. Це був виважений мир, однак шляхта не була такою ж. Вона горлала звідусіль, що король зрадив Річ Посполиту й докладала всіх своїх зусиль, щоб розірвати угоду.

Розділ XXIV.

В той час, коли козаки вели війну з Польщею, велике число родин, що боялися бути охоплені цими потрясіннями, залишали західний берег Дніпра й оселялися на протилежному. Однак, оскільки територія Малої Росії не мала достатнього простору, щоб вмістити таку значну кількість мешканців, багато з цих родин просувалися далі на схід і до околиць міста Білгорода. Вони не залишалися тут надовго; Росія відвела їм для проживання прикордоння з Кримом і зберегла щодо них всі ті привілеї, якими вони користувалися в Польщі. Таким стало походження

Р. 390. – п’яти слобідських полків, відомих під назвами Охтирського, Харківського, Ізюмського, Сумського та Острогозького. Це відбулося в 1652 р.

Розділ XXV.

1650 р.

Хмельницький відчував, що партія великої шляхти поведе за собою партію короля і що мир, який щойно було укладено, не триватиме довго. Отже, він займався власними заходами, щоб посилитися. Він тримав у своїх руках військові козацькі сили в 40 000 чоловік відбірного війська, завжди готового виступити в похід. Він поділив їх на п’ятнадцять полків. Але це число йому здалося недоцільним. Тож тоді він поділив їх на десять полків, визначивши їм для проживання західний берег Дніпра і давши їм назви найголовніших міст країни: Києва, Чернігова, Стародуба, Ніжина, Переяслава, Прилук, Лубен, Гадяча, Миргорода, Полтави. Такою є й сьогодні побудова козацтва.

Розділ XXVI.

1651 р.

Здійснивши такі перетворення, Хмельницький поєднався з татарами й вступив до Польщі з чисельним військом. Казимир виступив на чолі свого і прийшов раніше за неприятелів до Берестечка (*Bérétesk*), міста розташованого в межах Белзького воєводства на берегах Стиру. Після численних жвавих перестрілок, 30 червня мала місце битва. Татари втратили

шість тисяч чоловік і почали тікати. Козаки оборонялися мужньо, відступивши тільки після того, як дорого продали цю перемогу полякам. Ті, не даючи їм часу оговтатися, розбили їх знову за кілька днів по тому. Козаки, позбавлені гетьмана,

Р. 391. – якого забрав з собою хан, відрядили трьох зі своїх найголовніших вождів до польського короля, щоб просити милості. Казимир допустив їх до своєї аудієнції; начальники впали на коліна перед ним, і володар їх пробачив, наказавши їм прийти наступного дня для погодження мирних умов; що й було зроблено. Ці умови були наступними:

1) Що козаки віддадуть дванадцять своїх найголовніших воєначальників у заручники до того часу, коли вони видадуть королю свого гетьмана Хмельницького та його секретаря [йдеться про Івана Виговського – Є. Л.]. 2) Що вони повернуть захоплену артилерію та прапори. 3) Що вони віддадуть королю гетьманський штандарт, з яким його величність може вчинити на свій розсуд. 4) Що їм буде дозволено мати тільки дванадцять тисяч війська для захисту своїх кордонів. 5) Що віднині їхні привілеї обмежаться тільки тими, які були погоджені Сигізмундом в 1628 р.

Ці воєначальники ніяк не хотіли приставати на такі кабальні умови й повернулися до свого табору. Козаки билися ще впродовж певного часу й потім вдалися до відступу. Але вони втратили двадцять тисяч чоловік при своєму відході й залишили свій табір полякам. Дванадцять тисяч козаків, які перебували в Литві, були розгромлені князем Радзивіллом. Інше військо, яке вирушило тим на допомогу, також було розбите. Дізнавшись про ці біди, хан рятувався в Криму, а допоміжний 40-тисячний турецький корпус негайно повернувся назад.

Розділ XXVII.

Хмельницький купив собі волю й повернувся в Україну. Він зміг частково поєднати козаків. Потоцький і Радзивілл пішли, кожен на чолі свого війська, на Київське воєводство й захопили його, потім вони вдерлися до України, бувши раніше розбитими, тепер вони розбивали у свою чергу, захопивши кілька міст; зрештою, після кількох переговорів,

Р. 392. – було досягнуто порозуміння. 28 вересня 1651 р. Хмельницький кинувся до ніг великого генерала Потоцького й уклав з ним і князем Радзивіллом наступну угоду:

1) Що король, зважаючи на покору запорозьких та українських козаків, а також їхніх начальників, та через зроблені ними присяги жити у вірності щодо Речі Посполитої, постановив, щоб мати їм назавжди двадцять тисяч пішого війська, яке матиме свій осідок у Київському воєводстві, за умови, що маєтки шляхтичів цієї провінції не зазнають жодного обмеження прав.

2) Що, якщо якісь польські шляхтичі перебуватимуть на козацькій службі, вони зобов'язуються переїхати на проживання до Київського воєводства та отримують дозвіл продати свої маєтки.

3) Що за п'ятнадцять днів по підписанню цього договору, буде складено список з двадцяти тисяч козаків; що цей список міститиме ім'я, прізвище та місце проживання кожного козака, буде підписаний гетьманом, відправлений королю, а його другий примірник зберігатиметься в архівах Києва.

4) Що польські та литовські війська не можуть розташовуватися ні в Київському воєводстві, ні в інших місцях, визначених для козацької армії, а та не матиме свого осідку в Брацлавському та Чернігівському воєводствах негайно після створення цього списку.

5) Що благородні люди Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств повернуться до володіння своїми маєтками та староствами та будуть розпоряджатися тут, як і раніше; але вони не можуть вимагати жодного чиншу до складення цього списку, який визначить всіх тих, хто користуватиметься внаслідок нього козацькими привілеями.

6) Що гетьман матиме місто Чигирин у своєму володінні; що теперішній гетьман Хмельницький і його наступники користуватимуться прерогативами,

Р. 393. – пов'язаними з цим обов'язком, призначати старшин козацького війська; що вони перебуватимуть під протекцією великих коронних генералів і, зрештою, складатимуть присягу вірності.

7) Що відправлення грецької релігії буде відновлене у своєму старовинному стані; що майно єпископств, церков і монастирів буде повернено.

8) Що польська шляхта, міщани Києва та Київського воєводства, які стали на бік козаків, одержать амністію; що судові процедури, порушені проти них під час війни буде анульовано.

9) Що євреї продовжать користуватися правами міщанства й зможуть брати в оренду землі в усіх провінціях Речі Посполитої.

10) Що татари мають якомога швидше залишити королівство, не завдаючи жодної шкоди; що вони не можуть тут створити жодного формування; що гетьман домагатиметься в силу своїх можливостей залучення їх на службу Речі Посполитої і що, якщо він не зможе цього досягти до найближчого сейму, він зобов'язується, рівно як і козаки, вести з ними війну, як з ворогами Речі Посполитої; що, внаслідок цього, козаки не мають підтримувати жодного спілкування, прямого чи непрямого, ні з татарами, ні з жодним іншим сусіднім володарем.

11) Що, зважаючи на те, що ніколи не набиралися козаки для охорони литовських кордонів, такого не робитиметься й надалі.

12) Що місто Київ стане осідком митрополита, збереже свій осібний суд.

13) Що для кращого закріплення цього договору польські генерали з одного боку, гетьман і козацькі начальники – з іншого,

Р. 394. – складуть взаємні присяги й що негайно після цього присягання польська армія повернеться на свої квартири.

14) Що Хмельницький і козаки відправлять депутатів на перший же сейм, щоб подякувати королю та Речі Посполитій за зроблену стосовно них милість.

Чи проіснував би довгий час такий вигідний для обох націй договір? Чи зуміли б козаки бути вільними? Чи поважали б поляки цю свободу? Ця унія трималася лише на силі; і ті, і інші воліли її забути, й ця угода протрималася тільки два роки.

Розділ XXVIII.

1664 р. [помилка, йдеться про 1654 р. – Є. Л.].

Хмельницький знав з власного досвіду, що угоди, укладені з Польщею, не мають у своїй основі жодної щирості, яка могла б їх увічнити, і вже впродовж довгого часу він підтримував секретні переговори з царем Олексієм Михайловичем. Обіцянки цього правителя переконували його, що він вчинить дуже правильно для свого особистого захисту та захисту козацтва, поєднавшись з тією нацією, яка мала з ними спільній витоки й оголошувала про свої стародавні права на Малу Росію. Намір обрати Олексія своїм оборонцем був здійснений в Переяславі 6 січня 1654 р. Коли Олексій дізнався про це рішення, він скликав раду з патріарха, церковних очільників, своїх найближчих радників, урядовців своєї держави, московської знаті та найповажнішого купецтва; він проголосив, що козаки молили його про захист. Було постановлено відправити комісарів для отримання присяги від них і тих міст, які вже були у їхньому володінні. Насамперед, Києва, а далі решти міст і мешканців західного берега Дніпра, слідуючи зразку козаків. Цар підписав з ними угоду з двадцяти

Р. 395. – статей...

Розділ XXIX.

Не можна сказати напевно, коли була побудована Січ (*la Setscha*) запорозьких козаків. Варто припустити, що це було в правління Сигізмунда I. Ці козаки не мали спочатку та перед формуванням своїх регулярних полків жодного іншого наміру в створенні цієї фортеці, крім отримання місця загальних зборів для тих, хто обрав для себе військовий фах, щоб вони могли вибрати собі ватажка та обговорити потрібні деталі найближчої воєнної кампанії. Однак мало-помалу її значення зростало; Січ стала стабільним місцем проживання неодружених чоловіків, які відмовилися від всіх інших професій, крім військової. Той, хто хотів отримати для себе визнання своєї доблесті та хоробрості, мав провести, принаймні, три роки на Січі, а дехто й довший термін; однак, щоб бути прийнятим до неї, треба було перетнути тринадцять порогів на простому човні.

Таким було походження козаків Запоріжжя, України та Малої Росії.

Розділ XXX.

Різні війни, які козаки вели з татарами, турками та поляками, перемоги, здобуті над ними, вимагали від них також куражу та сили. Призвичаєні до втоми, вартової служби, впливу різної погоди та негод різних пір року; витримуючи прискорені переходи, несучи тяжкі вантажі, лягаючи спати під відкритим небом, страждаючи від голоду та спраги: такий спосіб життя козаків споріднював їх з життям дикунів. Тож правителі повинні були

Р. 396. – тримати свої війська у напрузі й поводитися з ними в часи миру так, як начебто була війна. Війна потребує доблесних людей; ті звичні справи, які дають їм силу та кмітливість, є її замінником.

Коли козаки вирішували зробити набіг на турків, вони збиралися на островах, які Бористен утворює у своєму гирлі, сідали в човни, які мали шістдесят п’ядей вздовж і дванадцять – впоперек. Їхня провізія складалася з сухарів, вареного пшона: це тісто, розведене водою, служило їм за питво. Ці кораблі мали п’ятнадцять весел, вітрило, два фальконети та кілька рушниць. Козаки очікували ночі, щоб напасти на судна та галери турків; вони висаджувалися на суходіл, спустошували міста й поверталися назад, навантажені здобиччю. Козаки були такими гордовитими, що, коли один з їхніх начальників потрапив на аудієнцію до Великого Правителя, імператор його запитав: «якою є кількість козаків». - «Їх стільки, як трави, відповів йому цей начальник. – Кожне дерево вони оточують незліченним числом, завжди готові виступити проти тебе». Ця відповідь має енергію скіфської відповіді Олександру [Македонському – Є. Л.].

Зброєю козаків є самопали (*le Samopali*), тобто старовинні рушниці; шабля, лук і стріли; спис та бойовий залізний молот, загострений з одного боку, на довгому держаку. Вони вправляються з цією зброєю з найбільшим умінням; їхній звичайний харч – це житнє борошно, яке заварюють на воді; вони додають сюди рибу, коли хочуть зробити собі задоволення. Їхнє помешкання складається з одного чи двох дуже простих жител, зроблених майже так само, як і в поляків. Проте багата здобич, забрана ними у ворога, привносить розкіш до їхніх помешкань; однак зніженість і хиби, які вона супроводжує, не приходять до них слідом за цією розкішшю,

Р. 397. – як вони прийшли перед тим майже до всіх націй…

Р. 420. – Розділ LXII.

1687 р.

Мазепу було обрано гетьманом українського козацтва двох берегів Бористену. Він народився в Подільському воєводстві й був пажем короля Яна-Казимира; жив поміж найбільших вельмож королівства. Він мав одну амурну інтрижку з дружиною якогось польського шляхтича, котрий застав його зненацька зі своєю жінкою. Після того, як його було жахливо побито хлистом,

його голого прив’язали до дикого коня, купленого в Україні. Ця тварина, відпущена на волю, привезла напівживого Мазепу до України. Кілька козаків його виходили й залишили у себе. Він здобув відомість завдяки кільком сміливим справам і став генерал-ад’ютантом гетьмана Івана Самойловича. Цей начальник був звинувачений козаками в зраді, зміщений і відправлений до Москви. Князь Василь Васильович Голіцин обрав Мазепу за гетьмана, згідно зробленому йому проханню про це. Царі Іван і Петро Олексійовичі його затвердили.

Розділ LXIII.

Мазепа проявив себе стосовно Петра I як розумний політик, але не любив його. Проте він мав особливу повагу до Карла XII, яку вмів приховати. Він здобув довіру Петра I, який прикрасив його орденом Андрія Первозванного й надав йому положення особистого радника. Впродовж двадцяти років він надавав великі послуги Росії, а особливо при облозі Азова.

Мазепа, мріючи зробитися самостійним, прикинувся, що не може ходити й змушений перебувати в ліжку. Він оточив себе лікарями й часто зойкав. Маючи зовнішню простоту та викликаючи довіру, він вивідував секрети інших і користався словами, що виривалися випадково. Він говорив мало, робив вигляд, що

Р. 421. - п’є, щоб заманити інших до пастки. Він викликав любов до себе завдяки своєму благородству та фальшивій щирості. Він наказував робити великі витрати на церкви і зовнішньо виконував всі справи побожності.

Розділ LXIV.

1708 р.

Очікуючи сприятливого моменту для своїх задумів, Мазепа сподівався знайти його під час війни зі Швецією. Він перетягнув на свій бік найповажніших козацьких начальників, потім він направив посланця до Карла XII і уклав з ним секретний альянс. Було оговорено, що Мазепа очікуватиме в Україні приходу шведів; що він їм постачатиме продовольство й амуніцію; що він приєднається до них на чолі козаків; що шведська армія отримає квартири в укріплених містах; що він спонукає господаря Валахії приєднатися до нього. Вірний своїм обіцянкам Мазепа укріплював Ромни, Гадяч і Батурин. Залогу цього останнього міста було складено з козацької еліти.

Розділ LXV.

Кочубей, один з найголовніших козацьких начальників України, уважно спостерігав за порухами Мазепи, котрий забрав у нього його дочку.

Дізнавшись про плани гетьмана, він негайно доніс про це Петру I. Цей володар, розглядаючи Мазепу як свого друга, відправив цього донощика до нього і дозволив здійснити стосовно того свою помсту. Кочубея було засуджено до смерті й убито трьома ударами загостреного молоту, звична кара поміж козаків.

Ті, озлоблені поводженням Мазепи з Кочубеєм і вірні Росії, залишили свого шефа. Гетьман у супроводі п'ятнадцяти сотень чоловік, які перебували на його особистій службі, врятувався у Карла. Цей володар, сподіваючись на

Р. 422. – обіцяну йому допомогу, вирушив до України. Відмова господаря Валахії поставила Мазепу в неможливість дотримати свого слова, й шведський король опинився в критичному становищі. Програш Полтавської битви, який не залишав більше надій ні одному, ні іншому, змусив їх шукати свій порятунок у Туреччині. Кажуть, що Мазепа, не маючи достатньо стійкості, щоб перенести таке обернення справи, помер за три місяці по тому у Бендерах від отрути, яку він сам собі й приготував.

Розділ LXVI.

Петро I, розлючений зрадою Мазепи, не бажав нічого іншого, крім помсти. Він відправив Меншикова в Україну. Цей генерал захопив Батурин, перебив його мешканців, заволодів гетьманськими скарбами, зруйнував його палац, спалив склади. Духовенство проголосило анафему Мазепі. Його портрет був виставлений на площі в Глухові. Кат протяг його по вулицях і завершив тим, що повісив його на шибениці. Потім було страчено прихильників Мазепи.

7 листопада 1708 р. козаки отримали від Петра I наказ обрати нового гетьмана й обрали Івана Скоропадського, котрий був полковником Стародубського полку.

Розділ LXVII.

Запорозькі козаки відступили в 1709 р. до кримських татар і залишалися тут до 1739[1] р., коли вони домовилися з імператрицею Анною та повернулися до проживання по берегах Дону й Бористену.

В 1722 р. Скоропадський помер. Петро I скасував гетьманство. Цей правитель користався будь-якою слушною нагодою, щоб обмежити, чи скоріше знищити, ті привілеї, які належали козакам. Імператриця Єлизавета відновила гетьманство, поставивши на його чолі Кирила Григоровича Розумовського, українця за походженням, який вже отримав

[1] Насправді, Нова Січ була утворена в російських володіннях у 1734 р.

Р. 423. – титул графа. Призначивши його гетьманом, імператриця обмежила його владу. Однак цей вождь добровільно подав у відставку в 1763[1] р.

Р. 426. – Розділ LXXIII.

Країна, де живуть запорозькі козаки, це Херсонес Таврійський[2], давня батьківщина даків і гетів. Саме сюди, ймовірно, було заслано Овідія. Поряд з Білгородом існує пагорб, який називають – *Ovidova Maguila*, тобто могила Овідія.

Запорожці, до їх знищення, складали армійський корпус в 20-25 тисяч чоловік. Він складався з емігрантів, перебіжчиків, дезертирів з різноманітних націй. Знаємо, що для входження до цього війська, треба було перетнути одному в

Р. 427. – човні тринадцять порогів і пройти випробування своєї хоробрості. Потрібно було також пройти випробувальний рік, протягом якого служити своїм співмешканцям. Не було нічого іншого, крім волі того, хто хотів записатися до цього військового товариства: маючи змогу його залишати, він міг згодом знову до нього приєднатися. Всі ці козаки зберігали глибоку таємницю про свою батьківщину, і, хоча походили з різних націй, вони всі говорили однією й тією ж мовою. Я гадаю, що можна визнати навіть двох французів поміж ними: я задав їм багато питань, на які вони розсудили за недоречне відповідати, хоча добре розуміли те, що я їм говорив. Перебіжчикам, які не знають козацької мови, приходиться туго спочатку, проте потреба робить людину розумнішою й освіченішою, а мова знаків є найменш виразною.

Розділ LXXIV.

Коли польські воєводи, каштеляни, старости хотіли закріпачити козаків, ті почали переходити на інші землі. Вони віддалялися до країни дикої, необробленої, поблизу бористенських порогів, і жили тут з рибальства та мисливства, маючи часті війни з різноманітними народами, а особливо з татарами. Вони спорудили згодом Січ, тобто місце свого осідку, не маючи спочатку жодних інших намірів створення цієї своєрідної фортеці, крім того, щоб вона стала збірним центром для всіх тих, хто бажав би слідувати такому ж роду життя, як і вони. В 1506 р. вони обрали собі за ватажка чоловіка на ім’я Предслав Лянцкоронський. Дивіться розділи X, XI та XXIX.

Ставши вільними, запорожці розподілили між собою необроблені землі. Тоді як одні несли вартову службу для спільного захисту, інші займалися

[1] Як відомо, це сталося в 1764 р.
[2] Мається на увазі Північне Причорномор’я.

різними видами виробництва. Можна було бачити поміж ними землеробів і навіть купців. Вони виробляли

Р. 428. - сап'ян чудової якості, який росіяни називають *Safian*, інші видобували у великій кількості сіль з кримських озер, яку продавали козакам України. Мало-помалу в них з'явилися чисельні табуни коней; грабунок постачав їм цих тварин; вони відгодовували тих, які не були придатні власне до землеробської праці. Полювання давало їм дичину, а риболовля – рибу у великій кількості.

Січ була поділена на тридцять вісім куренів. Кожен курінь складався з одного великого будинку та багатьох маленьких. Щоб стати козаком, треба було належати до котрогось з куренів, а ті, хто мешкали на Січі, були зобов'язані проживати в своєму курені й суворо дотримуватися законів. Кожен курінь мав свого отамана чи начальника, однак всі вони були підпорядковані кошовому отаману, а той гетьману. Кожного з перелічених осіб обирали за загальної згоди й зміщували з посади, коли він втрачав довіру. Отаман призначався своїм куренем, а кошовий – усіма. Зміщений зі своєї посади знову ставав рядовим козаком. За принципом своєї установи всі козаки проживали на Січі, однак мало-помалу вони розпорошувалися й створювали дрібні поселення, які називалися хуторами (*Koutre*) та окремі будинки, які служили їм зимівниками (*Zimoveniki*), тобто місцем, де вони проводили зиму.

Незважаючи на це розпорошення, на Січі завжди було чотири чи п'ять тисяч озброєних чоловіків. Жінкам вхід сюди був заборонений під страхом побиття камінням. Козакам було дозволено жити з ними у своїх зимівниках.

Розділ LXXV.

Запорожці здійснювали часті набіги на Малу Татарію. Ці козаки, а також донські, були найпотужнішим бар'єром, який Росія протиставила кримським татарам. Вони були також дуже корисні й у війні з Пруссією, й у війні з турками. Вони самі збиралися, озброювалися, дбали про свій харч

Р. 429. – за свій кошт. Така простота цього своєрідного війська поєднувала окрему особисту власність та певну подобу загальної власності. Все продовольство, чи то між людьми, чи то між худобою, було, власне кажучи, спільним. Двері будинків ніколи не замикалися на ключ; за відсутності власників, мандрівні козаки входили до цих будинків та споживали харчі чи користувалися речами, у яких вони мали потребу. Гроші чи загублені речі приносилися на Січ. Їх підвішували на довгу жердину, й той, хто їх загубив, точно знав, де він може їх знайти.

Душогубство каралося якнайсуворіше. Душогубця живцем спускали до ями, на нього зверху клали тіло вбитого ним і закидали яму землею. Боржників прив'язували до гармати на майдані, вони залишалися тут до сплати своїх боргів або ж до часу, коли знаходилися за них поручителі.

Козака-злодія прив’язували до стовпа посеред табору. Поблизу його ніг ставили пляшку оковитої, кухоль і палицю. Кожен перехожий, випиваючи трохи цієї оковитої, повинен був завдати удару винному, й того били цим кийком з більшою чи меншою силою, в залежності від величини крадіжки. Це покарання тривало, принаймні, три дні. Якщо винний не міг повернути вкрадену річ або не знаходив жодного поручителя, він міг залишатися тут на довший час й інколи навіть померти від ударів. Якщо хтось з колишніх крадіїв після перенесеного покарання, вчиняв той же гріх, його знову прив’язували до стовпа, а потім вішали. Ось такі доволі дивні гармонія, довіра, справедливість панували між ними. Можна вивести звідси, що поняття справедливості та несправедливості є фундаментальним для всіх товариств, навіть для розбійницьких.

Р. 430. – Розділ LXXVI.

Загальні січові збори відбувалися після обіду. Одні з них призначалися завжди на перше січня. На них проводили розподіл річок і ставків для риболовлі. Цей розподіл залежав від жеребу й поновлювався щорічно, щоб кожен курінь, у свою чергу, мав можливість отримати як кращі, так і гірші місця. Тут обирали нових начальників, якщо мали привід до свого невдоволення старими. Збори оголошувалися гуркотом литаврів. Щойно давався сигнал, як осавул біг до церкви, щоб взяти свою корогву й винести її на середину майдану. Січові козаки збиралися в таборі. Кошовий тримав у руках командирський жезл, суддя – печатку, писар – чорнильницю, а осавул – залізний прут. Вони вітали всіх, хто зібрався на збори, з непокритою головою й стояли посеред кола. Їх називали старшиною чи найстаршими начальниками.

Якщо після розподілу рибних угідь бажали обрати інших начальників, коло стискалося. Козаки наказували тим, кого хотіли змістити, покласти на землю ознаку своєї посади. Цей начальник шанобливо підкорявся і йшов звідти до свого куреня. Коли поставало питання про вибори кошового, починали радитися з якого куреня має походити кандидат, а далі й про його особу. Коли голоси сходилися, кілька п’яних козаків йшли, щоб оголосити обранцю волю виборів. Новий начальник спочатку, здавалося, відмовлявся. Тоді двоє чоловіків його витягували на середину зібраного кола, сварячи його. Після обрання один зі старшин брав командирський жезл і віддавав його новообраному, котрий знову відмовлявся його взяти. Зазвичай, цю церемонію повторювали тричі. Начальник закінчував, зрештою, тим, що піддавався

Р. 431. – бажанням зборів. У мить, коли він озброювався цим командирським жезлом, старі козаки брали кожен по жмені землі й кидали йому її в обличчя. Якщо погода була сирою, його вкривали багнюкою. Також мали щорічно ще, як правило, два зібрання для окремих виборчих питань.

Коли члени якогось куреню були невдоволені котримсь зі старшин, вони перетягували інших на свій бік. За вимогою десяти куренів оголошувалися нові вибори. Зміщений начальник мав негайно відмовитися від своєї посади, в іншому випадку він ризикував бути розтерзаним. Курінь завжди обирав собі отамана поміж своїх членів.

Відбувалися також збори, на яких вирішувалося питання про початок війни чи обговорювалися інші питання, важливі для інтересів Січі. Кошовий у військовий час був повновладним правителем, але ставав рядовим козаком у часи миру. Суддя міг розглядати тільки маловажні справи: думка начальників була важливою в усіх випадках, де йшлося про суттєві речі.

Отаман не мав жодного окремого доходу. Він розпоряджався майном всіх козаків і був їм за батька. Старшина також не отримувала жодного іншого доходу. Щоправда, російський двір давав їм певні виплати. До того ж вона розпоряджалася на правах митниці всім тим, що ввозилося на Січ.

Розділ LXXVII.

Територія Січі, спочатку обмежена, розширилася завдяки освоєнню земель. Росіяни, котрі мали прикордонні володіння, стверджують, що запорожці завчасно захопили їхні землеволодіння, намагаючись утвердити тут своє право. Ті ж, освоюючи цілинні поля, наполягали, в свою чергу, на тому, що є істинними господарями, й виявляли рішучість захищати освоєні землі. Правителька отримала скарги з російського табору на протидію козаків:

Р. 432. – було призначено комісарів у справі вирішення питання про спірні території та визначення відповідних меж. Мсьє Мельгунов, Волков та інші урядовці відправилися до цих місць. Вони вирішили справу на користь росіян. Козаки звернулися по справедливість до цариці. Вони відрядили до неї депутацію, на чолі якої був 70-річний старець, котрий мав добрий глузд і міцне здоров'я. Прибувши до Петербурга, він вирушив до гетьмана, щоб пояснити тому мотиви свого вояжу та просити того представити його при дворі. Імператриця прийняла цю депутацію в дусі величі та люб'язності, яка була їй властива. Вона запитала у начальника про привід до цієї депутації. Той, поцілувавши їй руку, промовив: «Матушка (*Matoucheka*)! Ми прийшли просити в тебе справедливості проти тих твоїх підданих, які віднімають у нас ті землі, що ми освоїли. Тож, якщо ти нам у цьому відмовиш, май на увазі, що в нас не залишиться іншого виходу, як приєднатися до наших братів-татар». Імператриця відповіла: «Я ваша мати, покладіться на мою справедливість».

Імператриця, врешті-решт, віддала певні накази, проте коли добрі наміри правителів вірно виконувалися?

Розділ LXXVIII.

Війна Росії проти Порти за кілька років по тому дала нові підстави для скарг з боку козаків. Щоб йти на ворога, росіяни мусили перекласти величезний обов'язок на цю країну й, оскільки немає всередині імперії ні зупиночних пунктів для військ, ні постоялих дворів для офіцерів, вони знаходилися в становищі великої потреби всього того, що необхідне для життя чи для підвезення до себе харчових припасів і фуражу. Російські загони, які рушали на Крим і на Дунай, вважали,

Р. 433. – що вони вправі вимагати від козаків Бористену та Дону постачання всього того, що їм бракувало. Вони звернулися до Данила Єфремова[1], донського отамана, який мав, як кажуть, сто тисяч коней татарської та турецької породи і два мільйони рублів. Багатства є завжди чимось подібним, як квіти для бджіл. Отаман відмовився віддати коней і гроші, і через цю відмову його заарештували, як бунтівника. Відправили гінця до імператриці, щоб повідомити її про цю подію: ця депеша свідчила уряду про підозрілість Єфремова. Його було звинувачено в переговорах з кубанськими татарами та яїцькою старшиною, котрі розглядалися як вороги Росії. Керівництво наказало, щоб в'язня доправили до Петербурга. Засуджений до довічного ув'язнення, він був зачинений у фортеці поблизу Нарви. Немилість щодо отамана викликала подібне й стосовно старшини яїцького козацтва, яка була заслана в глиб Сибіру.

Розділ LXXIX.

Запорозькі козаки виявилися менш терплячими від донських побратимів і взялися за зброю, щоб захистити свої права. Це повстання коштувало життя багатьом росіянам, інші змушені були відступити. Нові скарги линули до імператриці, однак потреба, яку тоді мали у козаках, змушувала відтермінувати помсту[2].

Про діяльність українців у володіннях донських козаків

Р. 452. – Козаки [донські – Є. Л.], навіть найповажніші, не знали ні наук, ні мистецтв, ні основ торгівлі. Всі ці справи стали обов'язком українських трударів, котрі жили поміж них і які займалися цим частково через непоганий прибуток, а частково через повинності, що були на них покладені.

[1] Насправді, Данило Єфремович Єфремов (?-1760) на той час вже помер, і в Леклерка йдеться про його сина Степана Даниловича (?-1774).

[2] Р. 443-448. – наведено текст указу Катерини II про знищення Запорозької Січі від 3 серпня 1775 р.

Донські козаки купували в них оковиту, виробництво якої їм було заборонене.

Le Clerc [dit], Clerc Nicolas-Gabriel. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Ancienne. – P.: Chez Froullé, Libraire, 1783. – T. 2. – XXIV+562 p.

Про перехід Мазепи на бік Карла XII

P. 268. – Коли Мазепа намагався підняти козаків проти царя, він, напевно, розраховував на необхідну йому допомогу з боку інших. Великий візир Чорлулю-Алі, ворог росіян, пообіцяв йому через татарського хана Каплан-Гірея підтримку всіма силами Османської імперії; однак його справжній намір мав здійснитися лише у слушний час; він не зробив нічого для Мазепи до Полтавської битви, а ця згубна для Карла XII днина переконала його нічого не задумувати проти росіян. В подальшому побачимо, як поводився великий візир, коли його інтриги було викрито...

Мазепа привів до Карла XII замість 20 тисяч чоловік тільки 1,5 тисячі. Він вів більше, однак козаки не захотіли слідувати за ним і перейшли на бік царя…

P. 269. – 30 жовтня князь Меншиков у супроводі князя Голіцина, київського губернатора, вирушив до Погребків, де знаходився цар. Він повідомив тому, що Мазепа зрадив Росію і намагався підняти всіх козаків до заколоту проти нього, проте, не маючи в цьому успіху, перейшов згодом на бік шведського короля, з двома полками, які служили особисто йому. Зібрали військову нараду і вирішили, щоб князь Меншиков з частиною військ вирушив на облогу Батурина, де зачинилися з черкасами генерал Кенігсек і полковник Чечель, віддані Мазепі. 3 листопада Меншиков заволодів Батурином,

P. 270. – резиденцією Мазепи, захопив цих двох полковників і їхніх прибічників; решту гарнізону було перебито, а місто спалено та зруйновано до основи.

Великі склади, які Мазепа приготував для шведів, було також спалено. Ці приготовані запаси доводять, що, якби Карл XII краще знав дорогу, якою він мав слідувати до Батурина, перейшовши Сож, то знайшов би в достатній кількості тут ті харчі та боєприпаси, котрих йому так бракувало. Однак він вів війну у країні, про яку не мав жодного розуміння, а його вороги її знали бездоганно: тож все це привело до його поразки.

Дізнавшись про захоплення Батурина, цар вирушив до Глухова, який став надалі резиденцією гетьманів. Князь Меншиков, архієпископи київський, чернігівський і переяславський прибули сюди 8 листопада, а 9-го – ці прелати урочисто відлучили Мазепу від церкви. Потім був принесений портрет цього зрадника й відданий у руки ката, який прив’язав його до мотузки, протяг вулицями до шибениці, де й повісив його. Ця страта відбувалася слідом за стратою генерала Кенігсека, полковника Чечеля та їхніх прибічників.

Цар наказав козакам зібрати нараду й визнати гетьманом Івана Скоропадського, полковника стародубського.

Le Clerc [dit], Clerc Nicolas-Gabriel. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Ancienne. – P.: Chez Froullé, Libraire, 1784. – T. 3. - VI+748 p.

Про знищення Росією автономних прав України

P. 212. – Україна чи Мала Росія, повертаючись під протекцію давніх своїх володарів в 1654 р., отримала від царя Олексія Михайловича

P. 213. – згоду на збереження всіх тих привілеїв, якими вона користувалася під польським пануванням. Ця домовленість містила 20 статей. Їх дотримання могло б перетворити козаків на найвільніших і найщасливіших людей імперії. Однак спадкоємці царя Олексія розсудили за необхідне знищити майже всі ці привілеї через заколоти, здійняті двома гетьманами – Іваном Самойловичем і Мазепою. Тож помилки цих двох начальників стали для козаків наслідками гріха Адамового. Добровільна демісія останнього гетьмана Кирила Григоровича Розумовського позбавила козаків найкращого з їхніх привілеїв, тобто обрання вождя поміж рівних собі.

В 1763 р. нині правляча імператриця утворила в Глухові, резиденції останнього гетьмана, колегію з юстиції, що отримала назву Малоросійської колегії, теперішнім президентом якої є фельдмаршал граф Румянцев, генерал-губернатор даної провінції. З того часу козацький народ був навернений до кріпацтва.

Членами даної колегії мають бути росіяни та козаки в рівній кількості. Вони приймають на розгляд звичайні юридичні питання, проте у справах важливих повинні звертатися по розсуд до третього департаменту сенату.

Про лікувальні вміння та забобони українських козаків

P. 316. – До використання великого числа перевірених лікувальних засобів додається також багато забобонів. В Україні козаки, що захворіли на жовтяницю, роблять воскову чарку й кладуть на денце золотий медальйон часів першого Сигізмунда. Ніщо не можна порівняти з тим

P. 317. – обожнюванням, яке козаки зберігають до цього великого володаря.

Завдяки цій приготовленій чарці, до якої наливають все своє питво, вони стверджують, що жовтяниця зменшується пропорційно до того, як медальйон набуває жовтого кольору.

Коли хвороба має незвичні симптоми, хворого садять до великого дерев'яного крісла та вкривають всі частини тіла, що мають біль, коров'ячим навозом. На голову ставлять широкий мідний таз, до якого наливають воду, а

по контуру цього тазу розставляють маленькі свічки такої ж висоти. Я був свідком цих фактів, як і наступних.

Був один дуже вправний козак, котрий завжди марширував попереду загону, який щодня формувався для супроводу повсюди гетьмана цієї нації. Цей козак якось зник і не з'являвся впродовж семи наступних тижнів. Гадали, що він загинув у якомусь пустельному місці. Його повернення дуже здивувало, і першим питанням до нього було те, звідки він прийшов і що відбулося? Він відповів: «Мій кінь впав під час галопу, і я зламав собі праву ногу. Як міг, я дістався до першої ж хатини, де й лікувався». – «Як же ти

Р. 318. – лікувався?» - запитали його. – «Я ковтав всі ці дні, - відповів він, - олов'яну стружку, мідь і рідку смолу, які мені зрощували кістку, подібно до того, як вони спаюють іншу річ».

Даремно намагалися йому пояснити, що це зрощення було природне і що суміш, яку він вживав, спричинила йому блідий і зеленкуватий колір у тілі, а також здуття шлунку та живота, що на них він скаржився; добрий козак не хотів нічому цьому вірити.

Р. 354. –

Про венеричні хвороби, майже повсюди розповсюджені в Малій Росії, та про зараження ними

Венеричні хвороби, серед усіх хвороб, вражаючих людей, є найпоширенішими в Європі, однак особливо у Великій і Малій Росії. Саме там вони часто передаються в останньому ступені своєї шкідливості, а також батьки їх переносять на своїх дітей частіше, ніж у інших. Більша частина нещасних, котрі заразилися на них, не шукають жодної допомоги від цих недугів, і це головна причина, через яку їх поширення є таким всеохоплюючим. Традиція, існуюча в обох Росіях, віддаватися акту, завдяки якому вони переносяться, у лазнях, натоплених до крайньої межі, посилює вразливість цієї згуби. Якщо хтось і застосовує заходи проти неї, вони, здебільшого, приносять лише короткочасне полегшення. Якщо інші користуються ртутними засобами, як найбільш корисними, ці не настільки освічені, щоб використовувати їх для свого блага. Сублімована ртуть з давніх-давен відома в цих обох країнах, однак про її властивості тут не знають. За місцевим звичаєм, треба занурити золотник в три фунти оковитої та приймати щоранку по пів-унції цього лікеру. Він ефективно та швидко приносить полегшення тим, хто має розум обмежуватися потрібною дозою, однак він неодмінно створює ефект сильної отрути для тих, хто

Р. 355. – є доволі необережним, щоб вживати його у великих дозах; більша частина останніх розплачується своїм життям за цей нерозум.

Можна припустити, що звичай використання сулеми, який зробив стільки честі мсьє барону де Вансвітену[1], зовсім не був новим винаходом і досить ймовірно знання його властивостей поширилося спочатку від татар до козаків, з України до Польщі, а звідти до Угорщини, через яку прийшло до Відня. Всі козаки України стверджують, що сублімована ртуть їм відома від їхніх батьків і дідів, і що вони використовують ту ж методику, що й ті.

Можна стверджувати те ж саме й про велику кількість отрут, які дехто вважає щойно відкритими специфічними засобами й про які Фрікціус, лікар з Ульма, склав докладний трактат задовго до того. Я кажу про це із знанням справи. Трактат «*De virtute venenorum medica*» [«Про гарні властивості лікарських отрут» (лат.) – Є. Л.] міститься в моїй бібліотеці.

Те ж саме стосується методу прищеплення віспи. Задовго до того, як європейські лікарі вивчили проблему її поширення та згубних наслідків, народи Азії та козаки Малої Росії удовольнялися використанням цього оздоровчого заходу. Матері купують цю віспу при слушній нагоді чи таємно її викрадають; вони її прикладають і примотують бинтами до різних частин тіла своїх дітей й залишають так до того часу, коли проявляється гарячка. Тоді вони знімають ці пристосування та сприяють виникненню висипу вживанням солодких напоїв і меду. Вони не використовують жодних інших внутрішніх засобів. Прищеплені таким чином діти бігають туди-сюди на свіжому повітрі, немов би цілковито здорові. Якщо буває інколи часом, що хтось з них має дуже велику гарячку, яка супроводжується болями в голові, тоді змочують їм

Р. 356. – руки у воді та оцті, й кладуть його на чоло, й напади проходять. Я сам був свідком успішності такого лікування.

Трапляється інколи, що дехто не засвоює віспу завдяки цьому методу, і це тільки на гірше. Через це можуть виникати серйозніші й навіть небезпечні захворювання. Однак, в цілому, майже всі прищеплені мають висип і переносять цю штучну хворобу. Істина вимагає від нас і того, і іншого зізнання.

Le Clerc [dit], Clerc Nicolas-Gabriel. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Moderne. – P.: Chez Froullé, Libraire, 1783. – Tome I. – 536+XIII p.

Географічний, історичний та економічний опис українських земель у Російській імперії станом на початок 1780-х рр.

Р. 429. – Малоросійська губернія.

Ця губернія межує на півночі з Могилівською, на сході – з Білгородською та Слобідською, на півдні – з Новоросією, на заході – з Польщею. Вона поділяється на десять полків.

І. Київський полк, поділений на шість сотень.

[1] Герард ван Світен (1700-1772), відомий австрійський лікар, голландського походження.

Київ, столиця, стоїть на Дніпрі й розташований на 48-му градусі 47 мінут 30 секунд довготи та 50-му градусі 30 мінут широти, в 852 верстах від Москви. У відповідності до польських істориків, він зобов'язаний своїм іменем одному слов'янському володарю, якого звали Кий, котрий його побудував близько 430 р. Знаємо, що Аскольд і Дір правили тут після нього, а новгородські князі тут встановили свою резиденцію в 880 р. В 1037 р. великий князь Ярослав Володимирович проголосив його столицею Русі. В XIII ст., після татарської навали, він перейшов під владу князів Литви, а потім дістався Польщі. Він повернувся до Росії в 1667 р. через Андрусівське перемир'я й остаточно ця могутня держава отримала його назавжди в 1686 р.

Київ поділено на три міста, з яких утворено одне, обнесене спільним оборонним валом. Перше – Печерська фортеця з передмістям; друге – саме стародавнє місто Київ; третє – Поділ. Кожне з них має свою осібну фортецю.

P. 430. – Печерська цитадель побудована на південному пагорбі. Губернатор і військовий комендант перебувають тут. Вона містить казарми, військові магазини, численні церкви й багатий монастир, який має її ім'я. Тут знаходяться дві звивисті печери, подібні до просторого лабіринту. Вони поділені на житла та каплички, які ховають тіла великого числа ченців, котрих руська церква прилучила до лику святих. Найбільше зростання багатств цьому монастирю приносять часті паломництва, які сюди здійснюються. Кажуть, що життя в цих печерах і катакомбах почалося від Іларіона, святого та церковного книжника, який жив у самотності й був обраний київським митрополитом за одностайної згоди духовенства в 1051 р. Їх розширення було продовжене ченцями Антонієм і Феодосієм, які заснували цей монастир наприкінці XI ст. Він містить досить гарну бібліотеку та школу для молодих людей, які визначили себе для духовного стану. Тут перебуває митрополит. Фортеця обнесена частоколом і дев'ятьма бастіонами. Доволі просторе передмістя та всі його будинки належать ченцям. Стародавнє місто розташоване на півночі, воно захищене кількома зубчастими укріпленнями. Воно містить у собі храм святої Софії та Свято-Михайлівський монастир, де знаходиться зібрання найцінніших реліквій. Поділ розташовано в долині понад Дніпром. Тут є палац з великим садом. Він має окремі магістрати, які жодним чином не підпорядковані коменданту. Це місто має гімназію, до якої відправляють студентів з усіх країв імперії. Дев'ять ченців виконують тут функції професорів. Коли Київ перебував під польським пануванням, тут перебував римський єпископ, колегія єзуїтів і монастир домініканців.

Вишгород. Руські літописи мають часті згадки про це

P. 431. – місто. Воно розташоване на високому пагорбі, який омивається Протвою. Його територія, складена з п'яти містечок і тридцяти шести селищ, включає, згідно із останнім переписом, 5 200 душ. Імператриця Єлизавета подарувала його графу Олександру Івановичу Шувалову, який побудував тут лікарні. Тут відбуваються два досить велелюдні ярмарки.

II. Ніжинський полк, сформований з чотирнадцяти сотень.

Ніжин розташовано на Острі, який впадає в Десну, за 138 верст від Києва. Це один з чотирьох найбільш укріплених міст, де перебуває залога та комендант. Його оточено земляним валом. Тут проживає багато греків і вірмен, які проводять жваву торгівлю з Туреччиною, Польщею та Сілезією. Щорічно тут відбувається відомий ярмарок.

Згідно з астрономічними спостереженнями професора Іноходцева[1], Ніжин розміщується на 51-му градусі 2 мінути 45 секунд широти та 49-му градусі 22 мінути 30 секунд довготи від Іль де Фер та 30-му градусі 22 мінути 30 секунд за паризьким меридіаном. Відхилення магнітної стрілки складає 10 градусів на захід.

Батурин розташовано на Сеймі, який впадає до Десни, в 219 верстах від Києва. Це місто було гетьманською резиденцією до 1708 р., коли його зруйнували за наказом Петра I через зраду Мазепи. Його згодом було відбудовано, а імператриця Єлизавета мала його у своїй повній власності; потім як рангове місто (*la ville de Potchet*) [з російської – «город почета» - Є. Л.] його передали маршалу графу Розумовському, останньому козацькому гетьману.

Глухів, місто розташоване на Есмані, в 302 верстах від Києва і в 330 – від Москви, на 52-му градусі 2 мінути 30 секунд довготи та 51-му градусі 40 мінут 45 секунд широти. Після зруйнування Батурина він перетворився на

Р. 432. – гетьманську резиденцію. Тут перебували також суди й управління.

III. Чернігівський полк, який має шість сотень.

Чернігів, що на Десні, існує вже з X ст. Це була столиця князівства того ж імені, яке було одним з найбільших на Русі. В 1026 р. князі Ярослав і Мстислав тут домовилися про розмежування свої володінь. Це місто зазнало великих спустошень від татар. Воно має сьогодні російську залогу, коменданта, архієпископа, семінарію та друкарню.

IV. Стародубський полк, який має десять сотень.

Стародуб розташовано на Ваблі[2] в 494 верстах від Москви. Це одне з чотирьох найбільш укріплених міст. В стародавній історії бачимо князів з таким іменем, які були нащадками князів Володимирських і підкорилися Івану Васильовичу в 1500 р.

Новгород-Сіверський стоїть на Десні. Йому дають назву Сіверський, бо він розташований на північ від Києва. Ця земля з давніх-давен носить назву Сіверщини, а населення цього краю називали сіверянами.

V. Переяславський полк, що має шістнадцять сотень.

Переяслав, що в 60 верстах від Києва, стоїть на Трубежі, який впадає у Дніпро. Це місто завдячує своїм заснуванням Володимиру I, і його самостійні князі походили від Рюрика. Воно також було одним з чотирьох найбільш

[1] Петро Борисович Іноходцев (1742-1806), російський астроном.

[2] Це не зовсім точно, Стародуб стоїть на річці Бабинець, яка є притокою Ваблі.

укріплених міст. Саме в Переяславі козаки піддалися Росії 6 січня 1654 р. Це місто має форт з російською залогою, єпископа та семінарію.

Р. 433. –

VI. Прилуцький полк, складений з семи сотень.

Прилуки розташовано на Удаї в 120 верстах від Києва.

VII. Лубенський полк, складений з дванадцяти сотень.

Лубни дуже гарне місто, побудоване на пагорбі, який омивається Сулою. Його широта – 50 градусів 37 мінут; його довгота за Іль де Фер 50 градусів 31 мінута 10 секунд. Відхилення магнітної стрілки 9 градусів 5 мінут на захід. Петро I влаштував у цьому місті військову аптеку, призначену для польових військ.

Глинськ на Сулі. Саме від цього міста походять князі Глинські, що так відзначилися в анналах історії Росії та Польщі.

VIII. Гадяцький полк, сформований з дев'яти сотень.

Гадяч, за 220 верст від Києва, є містом, побудованим на пагорбі, поряд з підніжжям якого тече Псел, що впадає у Дніпро. Читачі мабуть пригадують, що під час зими 1709 р. більше двох тисяч воїнів з армії Карла XII загинуло тут від холоду, а ще більше число відморозило собі кінцівки поряд з цим містом, про яке йде мова.

IX. Миргородський полк, сформований з п'ятнадцяти сотень.

Сорочинці, головний центр цього полку є маленьким містечком.

Миргород стоїть на Хоролі, що впадає у Псел, а той тече до Дніпра. Він віддалений на 30 верст від Лубен.

X. Полтавський полк, утворений з шістнадцяти сотень.

Полтава – це фортеця, розташована на узвишші, поблизу

Р. 434. – Ворскли, в 120 верстах від Лубен. Тут перебуває російський комендант. Полковник козацького полку має у розпорядженні тільки своє військо. Міщани тут проводять жваву торгівлю з Кримом та Польщею. Це місто назавжди прославилося поразкою Карла XII.

Переволочна – місто та прикордонна фортеця на Дніпрі в 70 верстах від Полтави. Воно має російську залогу й артилерію. Саме вище цього міста Карл XII перетнув ріку після програшу битви й саме поряд з ним генерал Левенгаупт здався у полон разом з військовим корпусом, яким він командував.

Малоросійську губернію перетинають ріки: Дніпро, Десна, Хорол, Псел, Остер і Сула.

Десна, що бере витоки поблизу Рославля, тече через міста Брянськ, Трубчевськ, Новгород-Сіверський, Сосницю, Чернігів, Остер, Київ і впадає у Дніпро. Її береги високі, вона є досить глибокою від Брянська до Києва й може носити кораблі. По ній сплавляють багато дерева.

Сула бере свій виток нижче міста Ромни. Вона перетинає Глинськ, Лохвицю, Санжари, Лубни, Лукомль і впадає у Дніпро. Її береги високі, а води болотисті.

Україна, завдяки своїй родючості та температурі свого клімату, може розглядатися як земний рай імперії. Це простора рівнина, яку перетинають чисельні прекрасні річки.

Руські хроніки часто згадують про дві значні річки, які протікають в цій країні: це Трубіж і Стугна. У їхніх давніх руслах знаходять рештки великих човнів. Але сьогодні вони складають лише поєднання розрізнених боліт.

Р. 435. – Тут є степи, поля та чарівні переліски. Також вона дає врожаї у такому обсязі, що місцеві мешканці не мають достатньо місця, щоб їх зберігати. Її землі придатні для всіх видів культур. Вона постачає багато воску, меду, тютюну, конопель, льону і т. д. В правління Єлизавети та Катерини II тут намагалися розводити шовковицю, однак дотепер ця спроба не увінчалася тим успіхом, на який варто було сподіватися, чи то через помилки тих, хто мав слідкувати за здійсненням цього розведення, чи то через обставини, які вона зустріла з боку місцевих людей. Відсутність успіхів не повинна стати причиною для відмови від цього корисного проекту. Мій батько бачив плантацію [писав Леклерк-син – Є. Л.], яку мсьє радник Теплов створив у цій країні в 1759 р. Шовковиці тут були численні та багатообіцяючі. Я роблю з цього висновок, що з більшим розумом, пильним доглядом і більш чітким захистом з боку уряду, козаки України змогли б утвердити у себе дану галузь вигідної торгівлі.

Ґрунт України здається придатним також для вирощення таких культур, як виноград та оливки. В основі її ґрунту лежить чорнозем, просякнутий селітрою. Пасовиська тут чудові. Козаки утримують на них багато табунів, коні в яких жваві та кремезні. Скот тут великий та дужий і перевищує величиною європейський. Україна щорічно продає близько десяти тисяч биків, яких відправляють до Сілезії та Саксонії. Річки тут постачають багато прекрасної риби та водної птиці. Ліси сповнені дичиною. Зрештою, Україна була б однією з найщасливіших країн у світі, якби сарана, що прилітає з Криму, не була її бичем, якби люди слідували за природою та якби вона мала сполучення з морем. Козаки мають високу статуру, кремезні, горді й дуже ревниві до своєї свободи; однак вони також

Р. 436. – непостійні та п’яниці. Я відсилаю читачів до II тому «Давньої історії Росії».

Вся Україна в достатній кількості сповнена селітри. Часто трапляється, що її знаходять у стані кристалізації, не до кінця готову, але близьку до того, прямо на всьому просторі землі. Мсьє Гмелін[1] спостерігав у багатьох місцях, що рогата худоба та вівці роблять діри в землі на півліктя глибини, щоб видобувати крупинки солі.

[1] Самуель-Георг-Готліб Гмелін (1744-1774), німецький природознавець, який працював у Російській імперії.

В Україні виробляють багато хлібної оковитої. Її роблять разом з терновими ягодами, *prunus spinosa*, найбільш зрілими, які легко роздавлюються. Повсюди виробляють відповідну кількість хлібної горілки. Цю суміш ставлять у тепле місце, щоб вона зазнала бродіння. Коли оковита повністю просякнеться плодами, її відфільтровують. Навіть заможні особи вважають цей лікер більш приємним, віддаючи перевагу перед спиртними напоями з Франції цій хлібній горілці. Також в цій країні готують вишневе вино, дуже приємне й корисне. Також роблять його з додаванням малинового соку, *rubus idaeus*, змішаного з цим вином.

Назва «Україна» походить від слів «край», «країна», що означає прикордоння, порубіжжя, окраїну. Це подібно до того, як країну рівнинних татар називають Буджаком, тобто краєм, кутом, оскільки вона обмежується Дунаєм під доволі гострим кутом…

Р. 440. –

Слобідсько-Українська губернія.

Ця губернія має на півночі Білгородську, на сході – Воронезьку, на півдні – Новоросійську, а на заході – Малоросійську.

В 1650 р. під час козацько-польської війни значне число з цих козаків перейшло разом зі своїми родинами на інший берег Дніпра; звідти вони відправилися до Білгородської губернії, де їм відвели пустельні землі та дали дозвіл жити за своїми законами. З них тут сформували згодом п’ять гусарських полків, які так відзначилися в роки останньої війни з турками.

Ця губернія ділиться на п’ять провінцій.

І. Харківська провінція.

Харків, столицю, розташовано на річках Харківка та Лопань, за 630 верст від Москви. Тут є десять церков і два монастирі, а також колегіум, де викладають теологію, латину та німецьку мову. Тут перебуває губернатор. Професор Іноходцев визначив у 1783 р. довготу та широту цього міста. Його широта 49-й градус 59 мінут 22 секунди, а довгота за Іль де Фер – 53-й градус, 51 мінута; відхилення магнітної стрілки на 7 градусів 45 мінут на захід.

Р. 441. –

ІІ. Острогозька провінція.

Острогозьк, провінційне місто у місці злиття Острогощі та Сосни, через яку побудовано міст. Його засновано в 1652 р. Воно розташоване на цілковито рівнинній місцині. Тут є досить простий вал, маленький арсенал і пороховий склад, що й утворює в певному сенсі військове містечко. Воно має лікарню для бідняків і монастир, куди навідуються миряни. Число мешканців становить 3 719 козаків і близько 200 інших жителів. Тут відбувається жвава торгівля горілкою, і в 1768 р. місцеві мешканці продали тут 200 тисяч відер лише до Великоросії. Вони мають право на гуральництво та торгівлю оковитою, купівлю та продаж кріпаків та інші привілеї, які надані їм Олексієм

Михайловичем. Рибня є передмістям цього міста. Воно отримало свою назву від слова «риба», оскільки поблизу є озеро, багате на рибу. Поряд з цим містом в 1768 р. утворилася німецька колонія з 72 сімей.

III. Сумська провінція.

Суми, провінційне місто на річці Псел, в 604 верстах від Москви.

IV. Охтирська провінція.

Охтирка, провінційне місто на річці з такою ж назвою, яка впадає у Ворсклу. Вона знаходиться за 684 верст від Москви.

V. Ізюмська провінція.

Ізюм, провінційне місто. Це укріплене місто на пагорбі поблизу Донця. Щоб посилити його міць, тут побудували редут на сусідньому пагорбі.

В 18 верстах від Острогозька знаходиться Дивогорський (*Disvogorkoi*) монастир, поблизу якого можна побачити двадцять пірамід, вишикуваних у

Р. 442. – єдину лінію, в двох-трьох туазах одна від одної. Ці піраміди здалеку видаються такої правильної форми, що їх можна сприйняти за витвір мистецтва. Вони мають близько вісімнадцяти п’ядей висоти, вісім п’ядей дев’ять дюймів ширини та шість з половиною п’ядей товщини. Перша з цих пірамід, яка тулиться до монастиря, є найвизначнішою та найбільшою. Всередині неї побудували церкву, сюди ведуть досить довгі підземні сходи у вигляді спіралі. Невідомо, до якої епохи треба віднести будівництво цих споруд. В другій піраміді міститься чернеча келія, кімната для послушників у третій. Інші не містять нічого цікавого, окрім скам’янілих мілепор.

Р. 443. –

Новоросійська губернія.

Цю губернію утворено в 1762 р. Вона носила спочатку назву Нової Сербії через велике число родин іллірійських сербів, які осідали тут, починаючи з 1754 р. Вона розташована між Дніпром і Бугом у верхів’ях Великого та Малого Інгулу на кордонах з Польщею. Вона межує на півночі із Слобідською Україною та Воронезькою губернією, на сході – з Доном, на півдні – з Азовською губернією та на заході – з Бессарабією. Вона поділяється на дві провінції.

I. Єлисаветградська провінція.

Кременчук, столиця, розташований на березі Дніпра. Тут перебувають очільники цієї провінції.

Єлисаветград, що стоїть на Інгулі, розташований на 47-му градусі 23-й мінуті широти. Його збудовано в 1754 р. імператрицею Єлизаветою, яка йому й дала своє ім’я. Тут перебуває комендант, комісар з питань кордонів та інспектор, що наглядає за розкольниками.

Січ запорозьких козаків була включена до цієї провінції. Вона займала простір у 200 верст. Вона розташовувалася на західному березі Дніпра на 47-му градусі 31-й мінуті широти та 52-му градусі 1-й мінуті 30-секунді довготи.

II. Катеринінська провінція, яка складається з українських ліній.

Петро I сформував цей проект будівництва таких оборонних ліній, щоб зупинити набіги кримських татар. Імператриця

P. 444. – Анна його здійснила в 1731 р. Вони були зведені в 1732 р., однак форти побудовано тільки в 1740-му. Ці лінії, з яких права доходить до Дніпра, а ліва – до Донця, включають шістнадцять фортів та чотири укріплених містечка. Ці форти мають кожен гарний земляний бруствер, рів, наповнений водою, та контрескарп, обнесений частоколом. Крім цих шістнадцяти фортець, є також 142 редути і редани вздовж всієї довжини ліній, які захищаються десятьма кавалерійськими полками та одним драгунським.

Білевська Кріпость або Білевськ є найбільш значною серед цих фортець.

Le Clerc [dit], Clerc Nicolas-Gabriel, Leclerc Antoine-François. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Moderne. – P.: Chez Froullé, Libraire, 1785. – T. 2. – 619 p.

Географічний, історичний та економічний опис українських земель у Російській імперії станом на кінець 1780-х рр.

P. 60. – Новгород-Сіверське намісництво.

Воно складало частину Малоросії чи Київської губернії й поділяється на одинадцять повітів, серед яких Новгород-Сіверський, Сосницький, Конотопський, Коропський, Кролевецький, Глухівський, Погарський, Новомістський, Стародубський, Суразький, Мглинський.

Міщани Новгорода-Сіверського, Стародуба, Мглина, Погара користуються магдебурзьким правом.

Сосниця. Це село, що перетворилося на місто, розташоване у місці впадіння Убіді в Десну, навпроти гирла Сейму. Воно належало раніше до Чернігівського полку й має десять церков. Тут відбуваються два відомих ярмарки. Сосниця перебуває за 72 версти від Новгорода.

Конотоп. Це місто підпорядковувалося раніше Ніжинському полку. Воно розташоване на середній течії Сейму в 30 верстах від Путивля. Тут відбулася кривава битва 16 липня 1659 р.

Короп. Маленьке містечко.

Кролевець, маленьке містечко. Щорічно тут відбувається великий ярмарок.

Погар, маленьке містечко. Одне з тих, які були віддані гетьману графу Розумовському в 1760 р. Воно було відоме в давнину під назвою Ладегост[1].

[1] Найпоширеніші форми старої назви Радегост, Радогощ.

Портрет козака. Малюнок Жана-П'єра Норблена де Гурдена (1745-1830)

Новомісто. Я не маю жодних свідчень про це місто. Воно розташовано на правому березі Іпуті в 153 верстах від Новгорода.

Суразьк. Подібне й щодо цього міста.

Мглин, маленьке містечко.

Р. 61. – Подарунок, зроблений мсьє графу Розумовському полягав у наступних містах: Топаль, Погар, Баклань, Шептаки, Мглин, Почеп. Місто Ропськ[1], що належало до гетьманських володінь, було включене до Росії.

Чернігівське намісництво.

Це намісництво також складало частину Малої Росії. Воно поділяється на дванадцять повітів, серед яких Чернігівський, Городнянський, Березнянський, Любецький, Борзнянський, Ніжинський, Прилуцький, Лохвицький, Зіньківський, Гадяцький, Глинський[2], Роменський.

Чернігів досить вдало розташовано на Десні. Його міщани користуються магдебурзьким правом, так само, як і в Ніжині.

Ніжин. Греки є майже єдиними, хто займається комерцією в цьому місті, через яке вони чи то переїжджають, чи то проживають тут постійно. Вони судяться за своїми власними законами. Однак зараз тут є й багато купців з Росії.

Городня. Я не маю жодних свідчень про це місто.

Березин[3]. Те ж саме й про це місто.

Любеч, маленьке містечко, розташоване на Дніпрі.

Борзна була випалена пожежею в 1762 р.

Лохвиця, маленьке містечко на Сеймі.

Зіньків, місто, що підпорядковувалося раніше Харківській губернії, Ізюмській провінції.

Гадяч, який називають також Ґадяч.

Ромна чи Ромен, місто.

Київське намісництво.

Це намісництво є дуже стиснутим, як

Р. 62. – можна було щойно це побачити. Воно поділене на дванадцять повітів, серед яких Київський, Фастівський, Остерський, Козелецький, Пирятинський, Переяславський, Золотоноський, Городищенський, Говтвинський, Хорольський, Миргородський, Лубенський.

Міщани Переяслава користуються магдебурзьким правом.

Фастів. Я не маю жодних свідчень про це місто.

---

[1] Нині село Новий Ропськ Климовського району Брянської області Росії.

[2] Центром якого був Глинськ, нинішнє село Роменського району на Сумщині.

[3] Тобто Березна, селище міського типу Менського району на Чернігівщині.

Остер, місто, розташоване на Острі при його впадінні в Десну.

Козелець – на Острі, в 72 верстах від Києва.

Пирятин. «Російський словник» і Бюшинг[1] не говорять про нього нічого.

Золотоноша. Не має ніяких свідчень про це місто в «Російському словнику». Воно розташоване на річці з такою ж назвою.

Городище, місто.

Говтва. Я не маю жодних свідчень про це місто.

Хорол, місто.

У Києві побудували арсенал. Поділ, який знаходиться у підніжжя пагорбу, на якому стоїть цитадель, є єдиною частиною міста більш-менш заселеною. Воно має близько двох тисяч будинків. Тут проводиться жвава торгівля польським зерном, харчовими продуктами з України та Білої Росії. Ця комерція ще більш пожвавилася, зважаючи на торгівлю в Херсоні та на Чорному морі. Я говоритиму про Україну та Малу Росію в статті про Катеринославське намісництво.

Харківське намісництво.

Це намісництво утворене в 1765 р. Катериною II. Фона сформувала тут п’ять слобідських полків, які підпорядковувалися керівництву в Білгороді. В указі

Р. 63. – від 1-го серпня було сказано, що в цьому окрузі все прийшло в безлад, що солдати змішалися з міщанами і що козаки, які не приносили жодної користі, стали занадто тяжкою повинністю для мешканців. Тож все це змусило імператрицю утворити п’ять слобідських полків на регулярній основі, подібно до інших військ, і визначити права та обов’язки мешканців цієї губернії. Їх запевняли в цьому указі, що не буде здійснено жодного замаху на їхні привілеї; що завдяки цьому впорядкуванню вони будуть звільнені від безкінечних утруднень, яких вони зазнавали раніше і що, завдяки цьому заходу, принесуть більше користі правителю та батьківщині.

Це намісництво ділиться на п’ятнадцять повітів, серед яких Харківський, Валкський, Ізюмський, Чугуївський, Краснокутський, Богодухівський, Охтирський, Лебединський, Недригайлівський, Миропільський, Білопольський, Сумський, Хотмизький[2], Вовчанський, Золочевський.

Валки – місто.

Чугуїв, місто, розташоване на Донці за 80 верст від Білгорода. Тут живуть 280 купців. Воно підпорядковувалося раніше Білгородській губернії

[1] Антон-Фрідріх Бюшинг (1724-1793), відомий німецький, теолог, географ і педагог. Довгий час працював в Росії.

[2] Назву Хотмизьк (Хотмыжск), нині село у Борисовському районі Білгородської області Росії, подано як *Kolmeis.*

та провінції. Більша частина мешканців – росіяни, решта – козаки та калмики-християни. Тут виробляють гарне вино.

Краснокутськ, місто, розташовано на Мерлі, яка впадає у Ворсклу. Воно знаходиться у 40 верстах від Охтирки.

Богодухів – місто.

Лебедин – місто.

Недригайлів, місто. Воно підпорядковувалося раніше Білгородській губернії, Севській провінції.

Мирополче[1], місто на річці Псел в 60 верстах від Білгорода. Воно складало раніше частину провінції та губернії тієї ж назви.

Білополь[2]. Я не маю жодних свідчень про це місто.

Хотмизьк. Те ж саме й про це місто.

Вовчанськ або Овчанськ, розташований на Вовчанці[3], яка впадає в річку, що називається Тукуя (*Toukoua*), а та в Сосну, а ця остання в Дон[4]. Він перебуває в 10 верстах від Острогозька. Раніше підпорядковувався Воронезькій губернії та провінції…

Р. 73. – Катеринославське намісництво.

Це намісництво утворене в 1764 р. Катериною II під назвою Новоросії. Воно зазнало багатьох змін. Спочатку до нього було приєднано всі ті землі, що були відступлені Росії за Кучук-Кайнарджийським договором,

Р. 74. – а згодом і Крим. Його новий вигляд усталено в 1784 р.

Це намісництво поділяється сьогодні на дві провінції – Катеринославську та Таврійську чи Кримську.

Катеринославська провінція поділяється на п’ятнадцять повітів, головними містами яких є Катеринослав, Херсон, Єлисаветград, Новомиргород, Олександрія, Кременчук, Полтава, Костянтиноград, Алексополь, Новомосковськ, Павлоград, Маріуполь, Донецьк[5], Бахмут і Слов’янськ.

Катеринослав. Це столичне місто завдячує своїм іменем Катерині II, його засновниці. Спочатку його побудували на лівому березі Дніпра поблизу маленької річечки під назвою Кільча (*Kiltcha*), яка впадає неподалік від того місця до Самари. В 1784 р. його перенесли ближче до Кайдака (*Kaïdak*), який здавна був на сусідньому березі Дніпра. Це відбулося тому, що нове місце було набагато вигідніше. Греки, вихідці з Криму, осіли тут в 1779 р. Імператриця затвердила щодо них багато привілеїв, які були підтверджені окремим указом.

---

[1] Сучасне Миропілля Краснопільського району на Сумщині.

[2] Нинішнє Білопілля на Сумщині.

[3] Сучасна річка Вовча.

[4] Вочевидь, автор використовував не зовсім точну мапу регіону, бо річка Вовча, на якій стоїть Вовчанськ, є притокою Сіверського Донця, а під назвою річок Тукуя та Сосна прихована єдина річка Тиха Сосна (Тихая Сосна), що протікає неподалік, яка дійсно впадає у Дон і яку він, напевно, сприйняв за дві окремі річки.

[5] Нинішній Слов’яносербськ в 1784-1817 рр. носив назву Донецьк.

Херсон. Дивіться стор. 448[1]. Це місто розташоване в гирлі Інгулу на правому березі Дніпра в ста верстах від Чорного моря, на 50˚ 19’ 45’’ довготи та 46˚ 38’ 30’’ широти, в місцевості цілковито позбавленій лісистості. Ширина лиману навпроти Херсона складає близько 15 верст; однак в цьому місці розкидані низенькі острівці, які повністю занурюються в воду під час паводків і на яких не росте нічого, крім очерету. Річкові схили тут пологі. Генерал Ганнібал[2] розпочав тут будівництво в 1778 р. Він побудував тут фортецю на невеличкому узвишші. Це була споруда з реданами, яку більшою частиною розібрали в 1784 р., щоб переробити її за новим планом. Зараз вона досить простора й оточена доволі високим земляним валом і

Р. 75. – ровом. Всередині знаходиться адміралтейський корпус, який складається з досить великого числа кам’яних і дерев’яних будівель. Тут будують військові кораблі, які спускають за допомогою понтонів до Глибокої[3] (*Glouboka*), що знаходиться в 30 верстах звідси. Великі судна не можуть дістатися аж до міста через мілини, які знаходяться гирлах річкових рукавів. Тільки в Глибокій відбувається оснащення кораблів. З кожного боку фортеці існує передмістя: одне з них називають військовим, а інше – купецьким. Фортеця та два передмістя займають простір близько шести верст і мають чудовий вигляд з протилежного берегу. Майже всі будівлі тут роблять з дерева. Тут утворено кілька торгівельних домів: один австрійський, один польський, який має великі статки, та один французький, на ім’я мсьє Антуана, який має також подібне утворення й у Константинополі. Найбагатшим негоціантом Катеринославщини є росіянин на ім’я Фалєєв[4] (*Fallef*). Російські, турецькі судна та кілька австрійських барків є єдиними, які пришвартовуються в порту Херсона. Ввізну торгівлю складають головним чином вина, горілка, сухофрукти, сіль, олія, кава, прянощі, сукно тощо, а вивізну – збіжжя різного ґатунку, коноплі, дерево, сало, шкіра, смола, тютюн, поташ і т. п. Хоча це новоутворене місто не є дуже великим, його розвиток є визначним, особливо якщо зважити на його розташування в безлюдній та абсолютно голій пустелі. Необхідно було завозити сюди людей і матеріали. Взимку ріка вкривається тут такою міцною кригою, що можна перетягувати нею артилерію. Мсьє Бюшинг повідомляє в першому томі останнього видання своєї «Географії», виданої в Гамбурзі у друкарні Бона в 1787 р., що в 1786 р. в Херсоні нараховувалося

Р. 76. – 10 тисяч душ без гарнізону. Йому дали назву старовинного міста Херсона чи Корсуня, розташованого на північному заході Криму. Оскільки

---

[1] Автор посилається тут і далі на попередній другий том «Фізичної, моральної, цивільної та політичної історії сучасної Росії».

[2] Іван Абрамович Ганнібал (1735-1801), один з засновників Херсона.

[3] Глибока Пристань знаходилася неподалік сучасного села Софіївка Білозерського району на Херсонщині.

[4] Михайло Леонтійович Фалєєв (1730-1740-і - 1792), багатий російський негоціант, підтримував економічні проекти Потьомкіна щодо створення та розвитку нових міст на півдні Російської імперії. Керував роботами стосовно покращення судноплавства по Дніпру в районі порогів.

навантажені судна не можуть підійматися вгору лиманом аж до міста, їх розвантажують і полегшують в Коскоу[1] (*Koskoú*). Катерина II мала тут зустріч з імператором в 1787 р.

Новомиргород, місто розташоване на річці Велика Вись, яка впадає в Синюху, за 150 верст від Єлисаветграда.

Олександрія, нове місто, розташоване на Інгульці.

Кременчук. Дивіться стор. 443. Це місто розташоване між Києвом і Херсоном. Тут сходяться шляхи між ними. У ньому проживає близько 4 тисяч душ. Існував проект в 1784 р. перевезти його на сто верст нижче через постійні повені. Воно знаходиться у рівнинній і піщаній місцевості на 51˚ 8’ 45’’ довготи та 49˚ 28’ широти.

Єлисаветград стоїть на Інгулі, поблизу струмка Сухоклей-Кам’яний.

Костянтиноград[2] – на Орелі[3].

Алексополь[4] – місто, розташоване на тій самій річці.

Новомосковськ – на Дніпрі.

Павлоград – нове місто.

Маріуполь або Маріемполь, розташований у гирлі Кальміуса (*Kalpious*) на Азовському морі.

Донецьк – на Донці.

Словенськ або Слов’янськ. Це місто знаходиться в ста з половиною верстах від Катеринослава. Його єпископ має титул єпископа слов’янського та херсонського.

Гадаю, я повинен сказати про Україну та Малу Росію перед тим, як перейти до опису Тавриди.

Р. 77. –

Спостереження за Україною, Малою Росією та її мешканцями

Ми розсудили за доречне запозичити цю статтю з «Анналів Малої Росії», том I, глава I, прекрасного щойно опублікованого твору мсьє Шерера, а також зі «Спостережень історичних і географічних за варварськими народами, які мешкають по берегах Дунаю та Понту Евксінського» мсьє Пейссонеля та інших авторів.

Україна – це країна, сповнена достатку, й, можливо, більш родюча, ніж Росія та Поділля. Маючи небагато обробленої землі, вона виробляє стільки

[1] Цю назву, вочевидь, новій і не дуже зручній пристані дали грецькі моряки. У перекладі з грецької *κώς κού* (в сучасній грецькій мові поширена форма *πώς πού*) означає «що і де».

[2] Нинішній Красноград, назву Костянтиноград місто носило з 1784 по 1922 р., а до того з 1731 р. називалося Білевськ.

[3] Насправді, на річці Берестовій, яка є притокою Орелі.

[4] Таку назву мала Царичанка в 1784-1797 рр. на честь російського генерал-майора Федора Пантелеймоновича Алексополя (1758-після 1816).

різнорідного збіжжя, що місцеві мешканці, здебільшого, не знають, що з ним робити, оскільки майже немає судноплавних річок, щоб його вивозити.

Країна багата на скот, дичину, рибу, мед, віск і дерево, яке використовують головним чином для будівництва. Місцевим жителям бракує хіба що вина та солі. Вино надходить до них з Угорщини, Трансільванії, Валахії, Молдавії та Франції. Однак, оскільки такий вид харчової продукції є досить дорогим, народ заміняє його пивом, медовухою, горілкою, вигнаною з різних видів плодів, до якої вони є великими любителями. Вони привозять сіль з Велички[1] (*Wielicza*) чи з Покутської провінції.

Всі будинки в Україні збудовано з дерева; міські мури зроблені тільки з землі, що підтримуються дерев'яними зрубами, подібними до греблі; вогонь може їх знищити. Однак вони краще витримують гарматний обстріл, ніж мурованні стіни. Мала Росія простяглася від 50-го до 53-го градусу широти. Цей величезний простір вміщує у собі близько 500 верст вздовж і 400 верст – впоперек. Тут

Р. 78. – не знайдемо більше аж до Чорного моря нічого, крім пустельних степів, які в один бік тягнуться до Дунаю, а в інший – до Лиману й Азовського моря. Вся ця долина сповнена різнорідних харчових трав; найдухмяніші квіти, які європейці вирощують з найбільшим старанням у своїх квітниках, тут на цих полях ростуть від природи; трава тут досягає такої висоти, що вершник на коні може легко в ній сховатися.

Україна, каже Лінней[2], є однією з найпрекрасніших країн Європи та однією з найменш освоєних, зовсім не приваблюючи увагу ні мандрівників-натуралістів, ні істориків. Або очевидна малолюдність цієї країни відлякує дослідників, або їм заважають постійні війни, або ж про свої подорожі, як і про все інше, підпорядковуючись загальному плину традиції, вони говорять побіжно, копіюючи до того ж більшу частину свідчень у попередників, які самі ознайомилися з цим краєм нашвидкуруч або написали про нього якомога простіше. Ця країна однак достойна набагато кращої уваги як перших, так і других, з багатьох причин. Дотепер Швеція мала пишний титул *Vagina & officinal gentium & nationum* [«Лоно та розплідник людності та націй» (лат.) – Є. Л.]. Однак Лінней у дисертації, надрукованій в Упсалі у 1764 р., але не оприлюдненій (яку мсьє Шерер мав нагоду розглянути в своїй «Мандрівці до Швеції»), здається, доклав багато зусиль для того, щоб перекласти це славетне ім'я зі своєї батьківщини на Україну та південну частину Сибіру. Наведемо власні вислови Ліннея, § 2:

«Хміль, шпинат, лебеда, естрагон і таке інше, це трави, які знаходяться сьогодні у великій кількості на європейських ринках, але вони були невідомі давнім авторам й були заведені в добу варварства,

[1] Відоме родовище кам'яної солі в Польщі.

[2] Карл Лінней (1707-1778), видатний шведський натураліст, лікар, перший президент Шведської Академії наук, автор наукової класифікації рослин і тварин.

Р. 79. – коли готи володіли Італією. Це саме вони, з усією очевидністю, принесли до цієї країни свої харчові трави. Російські ботаніки знаходять такі саме трави в Сибіру, де вони безпосередньо ростуть».

Також стор. 19, § 12:

«Розмірковуючи над цією обставиною, я зробив нове припущення, можливо, парадоксальне, яке однак наважуюся запропонувати на розгляд читачеві. Науковці дотепер даремно досліджують, яка ж країна повинна була стати першою, де жили люди після потопу. Хоча Святе Письмо не говорить прямо, що перші люди були створені в тропічних областях, але, зважаючи на їхню голизну, так само, як і більшість тварин, таких як слон, носоріг, різні види собак, свиня, які народжуються без шерсті в цьому кліматі, здається, визначення це досить чітке. Тут пальма пропонує людям перше харчування. Я вже промовчу про інші дерева, які також вкриваються плодами та квітами й постачають найприродніший харч. Святе Письмо нам повідомляє, що після знищення людства великим потопом, Ноїв ковчег зупинився біля верхівки гори Арарат. Найвищий гірський ланцюг веде звідси до рівнин, розташованих між Сибіром і Татарією, а річки течуть до Льодовитого моря, до Східного океану, до Каспійського моря та інших сусідніх місць, як можна припустити, беруть звідти свої витоки. Тож звідси випливає, що саме після потопу, найперше й найпридатніше для людей житло знаходилося в цих місцевостях, де ті могли легко розмножуватися. А щоб вони могли тут закріпитися, природа щедро постачала їм різнорідне збіжжя, найзвичніше продовольство для людей, яке росте за межами тропіків і яке, згідно ботанікам, не росте ніде невимушено, крім цих частин Росії. Гензельман (*Heinzelmann*) у своєму рукописному описі рослин Самари, говорить, що знайшов у башкирських степах пшеницю та ячмінь, які росли тут від природи. Жителі Сибіру випікають свій хліб з жита, яке тут виростає без обробки землі. Тож, здається, саме Сибір став першою країною, де жили люди після потопу, звідки вони почали залюднювати світ, оскільки в цих краях, віддалених від тропіків, найпершим харчуванням людей було те, що росло від природи».

Р. 81. – Ця нова думка дала привід мсьє Шереру звернути свою увагу до даної країни. «Що стосується мене, - каже цей автор, - я не думаю, що Європа залюднила Азію, мені здається, що це Азія залюднила Європу. Безумовно, шкода, що літописи Малої Росії не йдуть далі вглиб століть. Однак постійні переселення народів з цих країв, їхнє походження, вкрите мороком казок, і пожежа, що відбулася в київському соборі, відкрили перед нами найцінніші рештки переселень гунів, готів та багатьох інших народів.

Дві обставини змушують припускати, що Україна була відома римлянам. Велика кількість римських срібних монет, які тут знаходять постійно в землі, могила Овідія, яку тут можна побачити в шести днях шляху від Дніпра у пустельних степах, однак які раніше були залюднені – руїни, нагромадження каменів і велике число старовинних колодязів, котрі тут знаходяться, здається, підтверджують цю істину. Читаємо наступну епітафію на могилі Овідія:

Hic situs est vates, quem divi Caesaris ira
Augusti Latio cedere jussit humo.
Saepe miser voluit patriis occumbere terries,
Sed frustra: hunc illi fata dedere locum[1]».

Козаки чи мешканці Малої Росії є прекрасної подоби, міцні, вправні, щедрі, безкорисні, ревниві до

Р. 82. – своєї свободи та дуже нестерпні до будь-якого ярма. Вони п'яниці, проте сміливі, доблесні та невтомні. Вони займаються військовою справою, полюванням, риболовлею та всіма іншими заняттями, потрібними для життя. Особливо вони відзначаються вмінням виробляти чудову селітру, на яку їхня країна є дуже багатою. Вони вивозять її до Росії, а також і до багатьох інших місць, головним чином до Данцига, де її купують голландці та купці інших націй.

Ця країна є настільки сповнена мошкарою влітку, котра повністю обліплює обличчя, якщо не послідувати звичаю й не сховатися у пологу, своєрідному наметі, дуже подібного до солдатського. Цей намет вкривають бавовняним полотном, краї якого закріплюють, запхнувши їх на пів стопи під матрац, так, щоб не залишилося жодного просвіту.

Ще більше незручностей спричиняє сарана, яка приносила багато горя в деякі роки, головним чином, коли стояла спекотна погода. Ці комахи, котрих переносило вітром зі сходу та південного сходу Татарії, Черкесії та Мінгрелії, країн, які вщент ними сповнені майже весь час, цілими хмарами в 5-6 льє вздовж і 3-4 льє впоперек, що закривають все небо, і, якщо день стояв ясний, він раптово змінюється сутінками. Повсюди, де вони осідають, хоча б на дві години, вони пожирають врожай зернових, навіть якщо ті ще зріють. Ці комахи мають тільки шість місяців життя: восени вони відкладають свої яйця, кожна – десь по триста штук. Якщо весна видається сухою, з них вилуплюється нова сарана. Великі зливи їх вбивають, і це єдиний засіб, який може звільнити поля від цього бича. Вони прилітають тільки тоді, коли дме північний або північно-західний вітер, який жене їх до Чорного моря. Коли ці комахи

Р. 83. – ще не мають крилець, достатньо сильних, щоб літати, вони заповзають до будинків, розташовуються на ліжках, столах і навіть у м'ясі. Тож не можна з'їсти з нього жодного шматочка, щоб не проковтнути їх. Вночі вони обсідають дороги та землю, що часто повністю вкривають все не чотири дюйми заввишки, і коли віз переїжджає по них, то виділяється нестерпний сморід.

---

[1] Переклад з латини:
«Тут лежить співець, якого божественного Цезаря-Августа гнів
Змусив, покинувши Лаціум [тобто Рим – Є. Л.], йти помирати на чужину.
Даремно нещасний просив дозволити йому на батьківщині лежати.
Все марно, довелося йому тут свій спокій знайти».

Козаки страждають від хвороби, яка поширена особливо серед них і називається лікарями «пліка», а мовою цієї країни «гостець». Ті, кого вона вражає, залишаються майже рік непорушними, не маючи змоги поворухнути жодною кінцівкою, як паралітики, відчуваючи страждання у нервових закінченнях. Коли цей час проходить, вони вночі відчувають, як піт великими потоками струменить по голові, а наступного ранку, вони знаходять своє волосся цілковито склеєним докупи, після цього хворий відчуває сильне полегшення, й за кілька днів по тому він зцілюється від свого паралічу, однак його волосся залишається скуйовдженим, а, якщо його обрізати в цей момент, рідина, що виходять з пор на голові може потрапити йому на очі й зробити його сліпим. Ця хвороба, на яку коні хворіють так само, як і люди, розглядається в цій країні, як невиліковна. Однак завдяки зміни клімату при переїзді з однієї країни до іншої дехто її позбувся. Ця хвороба походить, у відповідності до загальної думки, від забрудненої та недоброякісної води, але найпростіше те, що вона поширюється, подібно до венеричних захворювань від поєднання статей і передається до дітей, які отримують її народжуючись на світ. Ті, хто мають її від народження, зцілюються від неї, по мірі того як зростають. Вони убезпечуються від неї на все подальше життя.

Мова козаків є діалектом польської. Вона дуже витончена, сповнена зменшувальних слів, перебільшень,

Р. 84. – різноманітних дрібничок та ніжних і пестливих висловів.

Інколи траплялися сильні епідемії в Україні. Найжахливіша відбулася в 1760 р. Я відсилаю читача до історії, яку мій батько [писав Леклерк-син – Є. Л.] згодом виклав у творі, що називався «*Medicus veri amator, ad artis alumnus, anno 1764*» [«Лікар, що любить істину, про мистецтво виховання, 1764 р.» (лат.) – Є. Л.]. Я обмежуся витягами з цього твору наступних деталей, що стосуються ґрунту цієї країни:

1) «Повітря в Україні в цілому нездорове».

2) «Ґрунт може тут спричиняти серйозні захворювання».

3) «Коли встановлюється досить сильна спека, сонце постійно гріє болота та стічні води, й виділяється величезна кількість різнорідних випаровувань, які, стелячись у формі туману, спричиняють місцевим мешканцям запалення на очах, катаральні й астматичні захворювання тощо».

4) «Ця країна має також причину для ще простішого занепокоєння. Подекуди хтось зазнає нападу хвороби, йому здається, що всі його кістки розбиті. Такі випадки, ймовірно, відбуваються тут через вітер, який дме й переносить багато солі, що нею просякнуті води. Це спричиняє страшні болі в усіх частинах тіла й часто навіть паралічі, які дуже важко виліковуються».

5) «Зазвичай, вода тут майже завжди більшою чи меншою мірою брудна: її колір, запах і смак неприємні, особливо в низинах».

6) «Земля України є однією з найродючіших, відомих мені. Різнорідні овочі виростають тут у повному достатку. Зазвичай, тут вирощують горох, квасолю, гречку, кукурудзу, просо, часник, цибулю: перші п’ять з них досить

важкі для травлення й закупорюють внутрішні органи, спричиняють коросту, лишаї, а інколи й навіть

Р. 85. – проказу, два випадки якої я бачив особисто під час свого перебування в Глухові. Отже, не бездумно Піфагор написав у себе: «Уникайте бобів»! Єгиптяни вважали їх нечистими, і їхні священики відмовлялися від них, за свідченням Геродота. Часник і цибуля є ще більш згубними, якщо вживати їх без міри. Ці плоди містять гіркі, гострі та ядучі складові, які, зрештою, викликають запалення у шлунку, внутрішніх органах і рідинах тіла, як спостерігали це Фаллопій[1], Діемерброек[2], Сен-Паулі[3] та інші. Хтось може мені заперечити, сказавши, можливо, що Гален[4] називав часник «протиотрутою бідноти». Я відповім, що Гален був аж занадто знаючий, радячи запровадити щодо нього широке внутрішнє застосування. Кранціус[5] повідомляє, що імператор Арнуд[6] помер від маленьких черв'яків, що розплодилися в його тілі, бо їв надміру часнику».

Поблизу річки Кінська (*Kouskaia*) та Дніпра існувало колись місто, що звалося Самик (*Samik*), столиця стародавніх татар, яка мала сімсот мечетей.

Поблизу річок Янчекрак (*Iantschékrak*) і Бористену існувало містечко, утворене з багатьох мечетей, назва якого нині невідома.

Річка Карачекрак (*Karatschékrak*) знаходиться за 20 верст від попередньої. Поряд з нею колись існувало старовинне місто Ногайське (*Nagaïsko*), яке сьогодні називається іменем річки Карачекрак.

Також існувало колись поблизу річки Маячра (*Maiatschra*) місто, що називалося Маяк (*Majak*) з мечеттю.

З містечка Плетений Ріг (*Pléténoï Rog*) на Дніпрі бачимо маленьке містечко Пальчик (*Paltschik*), котре належало колись татарам.

З давніх-давен поблизу річки Білозерка (*Béloserka*) існувало

Р. 86. – дуже відоме місто, що теж називалося Білозерка, побудоване стародавнім народом, який називали франками. В епоху переселення цього народу до Німеччини в цьому місті була управителька, яку звали Білозерською (*Béloserskaia*), яка керувала Білозеркою та навколишньою досить великою сеньйорією. Якось Білозерська побачила перехід Мамая (*Mamaï*), татарського хана, який йшов війною на Русь. Жах змусив її залишити своє місто й вона осіла далі по Дніпру, поблизу Очакова. Мамай, повернувшись, зруйнував її місто та повністю його стер з лиця землі.

Мамай побудував на берегах річки Мамай-Сурка (*Mamaï-Sourka*) місто, якому дав своє ім'я.

---

[1] Габріель Фаллопій (1523-1562), видатний італійський анатом.

[2] Ісбранд ван Діемерброек (1609-1674), відомий датський лікар, анатом і науковець.

[3] Вочевидь, мається на увазі Симон Паулі (1603-1680), датський лікар, анатом, німець за походженням.

[4] Гален (129/131-200/210), видатний античний медик.

[5] Альбертус Кранціус або Альберт Кранц (1448-1517), відомий німецький історик.

[6] Вочевидь, Арнульф Карінтійський (бл. 850-899), імператор Священної Римської імперії.

За 18 верст від річки Вілівела (*Vilivéla*), поблизу Кінської Води (*Kouskaia-Voda*), існувало колись велике татарське місто, назва якого тепер невідома. Вона було зруйноване самими татарами через одну комаху, яка називається «мармук» (*marmouk*) турками й «тарантулою» (*tarantula*) козаками. Ця комаха водиться тут у незліченній кількості.

За 5 верст звідси існувало інше місто, назва якого зараз невідома. Його змусила залишити та ж сама причина, що й попереднє. Всередині його мурів знаходиться також мечеть, зроблена з каменю.

В одній версті від Шин-Гірея (*Schin-Giréi*), перетнувши річку Руську (*Rouskaia*), знаходимо дніпровський острів, на якому турки володіли колись містом, що називалося Ослан (*Oslan*).

Турецьке місто Тавань (*Tavan*) існувало раніше навпроти Кизи-Кермену (*Kisit-Kermen*) на відстані 3 верст.

Нижче від Кам'янського острова (Kamenskoï), розташованого навпроти впадіння Самари, існувало козацьке місто, що називалося Кайдак (*Kaïdak*) або Кудак (*Koudak*).

Нижче від нового міста Катеринослава (*Ekatérinoslaf*)

Р. 87. – починаються дніпрові пороги, з який найбільшими є тринадцять.

Перший називається Кайдацьким або Кодацьким (*Koïdak ou Kodazkoï*) й утворений з великої кількості скель. Тут є перепад рівня води до трьох з половиною п'ядей впродовж 350 сажнів, тобто російських туазів.

Другий називається Волоським (*Véloskaia*) й знаходиться там, де Яцька перегородка (*barre d'Iatsk*).

Третій звуть Сурським (*Soursk*), бо розміщується він при впадінні Сури (*Soura*).

Четвертий називається Шанським (*Chanskoï*) у мсьє Шерера та Лоханню (*Lokaou*) росіянами й знаходиться за кілька верст тієї ж річки.

П'ятий називається Свельці (*Sveltsi*) й знаходиться в 6 верстах від попереднього.

Звонець (*Zvonetz*) – шостий.

Далі Княжинець (*Kniaginetz*), тобто сьомий, в 6 верстах від попереднього.

Восьмий – Ненаситець (*Nénasétinsk*) – є найнебезпечнішим з усіх. Він має 700 сажнів довжини та в цьому місці шість п'ядей з четвертю перепад води. Під час війни в 1736 р. проводили транспортні судна суходолом спеціальним настилом, створеним для цієї справи. Їх перетягували за допомогою кабестанів [лебідок – Є. Л.].

Дев'ятий – Ворона-Забора (*Vorona-Sabora*) – знаходиться в чотирьох верстах від Ненаситця.

Чотирма останніми є:

Вільний (*Volnoï*).

Будильський (*Boudilskoï*).

Лишній (*Lichnoï*).

Вільнянський (*Vilnianskoï*).

Багатий негоціант з Кременчука (*Krémentschouk*) Фалєєв наказав підірвати за свій власний кошт в 1784 р. кілька скель. Тут пройшла

Р. 88. – згодом невеличка барка. Автор «Реляції про козаків», вміщеної до першого тому «Зібрання» Тевено[1], говорить, що ці скелі перебувають під водою, інші над водою більше ніж на 8-10 п'ядей; що вони зупиняють течію ріки, яка робить стрибок подекуди на 7-8 п'ядей. Навесні, коли тануть сніги, всі пороги ховаються під водою, за виключенням Ненаситця. Татари можуть перетнути ріку вплав тільки між десятим й одинадцятим, оскільки береги тут є досить легкодоступними.

На Дніпрі відбувається три повені щороку: перша – у березні, коли тануть сніги та крига в цій частині; друга – у травні, коли відлига відбувається у вищий частині, й це час найбільшої повені. Третя, найслабкіша, спричиняється осінніми зливами. Ця ріка завжди сковується кригою під час зими, а влітку її води досить низькі. Коли вони спадають, після виходу з берегів навесні, то спричиняють заразні хвороби, особливо по сусідству з Херсоном, де місцевість сповнена боліт.

Костянтин Багрянородний повідомляє, що руси не мали в себе ні биків, ні баранів і приходили купувати все це до пацинакитів. Слов'яни, данники русів, щозими зрубували великі дерева, з яких робили моноксили [однодревки-довбанки – Є. Л.], тобто судна з єдиного стовбура, які переправляли з озер до Дніпра. Вони доходили цією рікою аж до Кіови-Києва. Тут вони продавали свої кораблі русам, які ладнали на них весла та інше приладдя, необхідне для навігації. Руси вирушали у червні й висаджувалися в Витичеві, місті, що сплачувало їм данину. Тут вони збирали докупи всі свої кораблі, щоб провести їх повз скелі, штовхаючи

Р. 89. – жердинами. Далі відзначено сім місцин, де були ці водоспади: перше називалося Ессупі, що означає слов'янською мовою «Не спи»; друге – Ульборсі – руською чи Островуніпрах – слов'янською, тобто уривчастий острів; третє – Геландіе – шум уривчастого місця; руське ім'я четвертого було Айфор, а слов'янське – Неасит, оскільки пелікани мали тут свої гнізда. В цьому місці руси змушені були нести свій крам самі протягом близько шести тисяч кроків і тягнути за собою свої судна, постійно тримаючи сторожу проти пацинакитів. П'ята місцина була відома русам під назвою Баруфорум, а слов'янам як Бульнепрах: ріка тут створює заводь, де руси знову спускають свої судна на воду, щоб йти далі до шостої, яка називалася Леанті руською чи Берунці, тобто «джерело води», слов'янською. Сьома місцина називається руською мовою Струбун, а слов'янською – Напрезі, тобто «мале узвишшя», «маленький поріг».

Костицьке містечко[2] (*le bourg de Kostitzi*) є відомим завдяки острову з такою ж назвою, розташованому навпроти. Багато націй послідовно осідали

[1] Про Мелькіседека Тевено згадувалося в примітці до уривку з «Повідомлення про козаків» Шевальє. Див. с. 73.

[2] Можливо, під Костицею розуміється Олешківська Січ, заснована Костем Гордієнком, нинішній Цюрупинськ (тут є острів Кардашин, де існувала старовинна фортеця), а, можливо, тут просто

тут. Запорожці здобували його неодноразово, проте завжди відганялися татарами.

Навпроти місцевості трьох річок, що називається Хортиця (*Chortiza*), можна побачити на Дніпрі великий острів, що також називається Хортиця. Запорожці мали в давні часи тут свою Січ, тобто місце проживання.

Поблизу річки Тарасівка (*Tarasovka*), ближче до найголовнішої ріки, існувало колись містечко, збудоване франками. Час його заснування невідомий.

Запорозька Січ існувала колись поблизу річки Томаківка (*Tomakooka*). Тут можна побачити руїни містечка, зруйнованого вже довгий час.

Р. 90. – Микитине (*Mikitina*), місце, розташоване по сусідству з річкою Підпільною (*Podpolnaia*), де існувала раніше Запорозька Січ. Ще одна також була поряд з Чортомликом (*Tchertomli*).

Старовинне місто Мілове (*Mélovoï*) стояло поблизу річки Мілової (*Mélovaia*).

Запорожці мали також Січ поряд з Кам'янкою (*Kamenka*). В чотирьох верстах від цієї річки було колись стародавнє місто Пропасне (*Propasinoïé*). Місто Космач (*Kosmacha*) перебувало звідси в двадцяти верстах. Воно розташовувалося між Пропасним та містечком Вишняя-Голова-Космача (*Vischnaia-Golova-Kosmacha*).

Існували також два містечка в шести верстах одне від одного неподалік річки Дрімайлівки (*Drimaïlooka*). Не знаємо ні імені їх засновника, ні імені народу, який їх знищив.

Поблизу гирла Тягинки (*Tiegnika*) на Дніпрі існувало також велике місто Тягинка, а поблизу цього міста був замок, що мав трикутний вигляд і був посилений круглою вежею та оточений водою з усіх боків. Цей замок, як можна припускати, був побудований давніми франками й мав версту вздовж і більш ніж півверсти впоперек. Його кам'яні рештки збереглися до наших днів. Росіяни його відновили в 1738 р.

Знаходимо також руїни одного міста, повністю стертого з людської пам'яті поряд з річкою Малий Інгулець (*Maloï-Ingouletz*).

Між містом Білозеркою (*Béloserkaia*) та рікою існує велика дорога, яку називають королівським шляхом. Польські королі проїжджали тут в давнину, коли виступали в похід проти своїх ворогів. Це місце здобуло відомість завдяки битві поляків з турками й татарами.

Не доходячи до редуту святої Анни, на берегах лиману в тридцяти верстах від Бугу, можна побачити руїни міста, що називалося Станіслав (*Stanislas*). Воно було в давнину зруйноване поляками.

Р. 91. – Велике місто, що називалося Чичиклея (*Tchitschigley*) розташовувалося поряд з Бугом, в двохстах верстах від лиману. Це місто, збудоване, а потім зруйноване турками, мало багато мечетей.

В гирлі Бугу бачимо містечко Семенів Ріг (*Séménof-Rog*), тобто ріг Семена. Воно завдячує своєю назвою Семену, першому ватажку запорожців.

Я переходжу до плавання росіян по Дніпру.

перекручено назву Хортиці, хоча це менш вірогідно, бо далі наводиться її правильна назва.

Росіяни, перетнувши дніпрові пороги, зупиняються у місцині, що носить назву *Trajectus-Crasii*, або «крок Кразія» (*le Pas de Crasius*). Вона повинна розташовуватися у місцевості, яку турки зберегли за собою для будівництва містечка, щоб полегшити собі перехід через ріку, коли вони погодилися за мирною угодою 1700 р., що прикордонні з Росією землі залишаться пустельними та незаселеними. Росіяни спускаються звідти до острова святого Георгія, який, ймовірно, є великим островом, розташованим поблизу гирла Бугу. В цьому місці гирло ріки розширюється й утворює своєрідну заводь, яка тягнеться аж до моря, наприкінці якої знаходиться острів, котрому греки дали назву святого Ефіру (*Saint-Ethère*). Росіяни тут приводять до ладу підводну частину своїх кораблів. Коли дме попутний вітер, вони залишають цей острів і йдуть до Білої Ріки (*Fleuve-Blanc*); поладнавши й тут знову свої кораблі, вони досягають Селінського острова (*l'île de Sélina*), який знаходиться перед одним з дунайських гирл, що називається Параклітус або Паракладіон (*Paraclitus ou Paracladion*). Острів святого Ефіру, про який повідомляв Костянтин Багрянородний, має бути тим, що знаходиться прямо в гирлі Бористену між Очаковом (*Otchakof*) і Кінбурном (*Kilbouroun*). Заводь, про яку говорить той самий автор, це, ймовірно, частина лиману, а Біла Ріка – це Дністер.

Я переходжу до риб, звірів, птахів і

Р. 92. – плодових дерев, які знаходяться в Малій Росії та по берегах Дніпра.

Тут водяться наступні риби: осетер, судак, оселедець, червона та біла сьомга, білуга, короп, лин, щука, осетрина (різновид осетра), вугор, окунь, плотва, верховодка, стерлядь та багато іншої дрібної риби та раків. В достатку водяться у Малій Росії водяні горіхи.

Серед звірів згадаємо оленів, вовків, лисиць, зайців, ведмедів, видр, диких кіз, диких котів, кабанів і диких коней. Ведмедів та оленів доволі багато навколо Очакова.

Тут водяться такі птахи: гуси, лебеді, качки, дрохви, вальдшнепи, журавлі, пелікани, лелеки, куріпки, шпаки, голуби, орли, соколи, сови та багато інших видів дрібної птиці.

В цій країні росте виноград, яблуня, груша, слива, дерен і барбарис. На дніпрових островах ростуть дикий чай, шавлія та багато інших лікарських рослин. Зустрічається також самшит і клен. По берегах Дніпра можна побачити також тополі, в'язи, сосни, верби та багато іншої деревини, яка не може використовуватися для кораблебудування.

Я з задоволенням подаю тут нотатку, передану мені, про місто Очаків і навколишню територію. Я зобов'язаний нею мсьє Дабанкуру (*Dabancourt*), королівському інженеру та географу, який подорожував у цих краях, виконуючи спостережну місію:

«Місто чи фортеця Очаків, яку турки називають Озу, розташована на правому березі Дніпра, неподалік від його гирла. Його зведено на похилому пагорбі в сотню

Р. 93. – туазів. Лінії фортифікаційних споруд тягнуться з обох боків, вздовж схилу пагорба до самого моря, де збудовано мурована стіну, не укріплену землею, яку гармата легко може зруйнувати. Шість бастіонів неправильної форми, на яких розташовано 120 гармат, обведені ровом на глибину більше 30 п'ядей. Вони утворюють першу лінію оборони, яка схожа на паралелограм, витягнутий вздовж. Довжина цього паралелограма складає 225 туазів, включаючи цей перший рів, а ширина – 155 туазів. Другий ряд оборонних загород також має невеличкий рів, що захищає еспланаду в 7-8 туазів. Досить велике передмістя, що відкривається далі, також обведене навколо тим же укріпленим ровом, до якого французький начальник додав багато реданів. Охоплюючи все це передмістя з боку моря, він побудував на маківці пагорба земляний бруствер, посилений ровом і сильними укріпленнями вздовж насипу. Далі знову починаються передмістя, якщо можна дати таку назву численному скопищу плетених хиж, вкритих очеретом, які слугують житлами для молдаван-землеробів, яких досить мало проживає в перших двох оборонних лініях.

Виходячи з Очакова через браму, що найбільш наближена до моря, бачимо за 450 туазів кам'яний форт, що називається Гассан-Паша й має квадратну форму в 15 туазів ширини, а також амбразури зверху, де встановлено багато гармат для захисту підступів до великого передмістя, яке простяглося на 150 туазів в обидва боки від верхівки. Проміжок між цим передмістям і містом є доволі заболоченим, тому тут влітку відбуваються випаровування, які несуть згубу та псують повітря.

Р. 94. – Ширина Дніпра між фортом Гассан-Паша та Кінбурнською фортецею, розташованою на протилежному березі, складає 2 400 туазів. Очаківський порт, який простягнувся від острова Березань майже до форту, дуже гарний. Він може вмістити величезний флот. Стоянка для кораблів тут безпечна й чудово захищена від поривів вітру.

Околиці Очакова представлені лише пустельними степами, де трава та степові рослини виростають до надзвичайної висоти, але вони зовсім не закривають обрій, оскільки тут немає жодних дерев, як загалом і сіл, що є дуже рідкими аж до річки Буг.

Молдавани і татари не обробляють землю, за винятком кількох льє навколо міста. Збіжжя тут належної якості й дає майже завжди щедру винагороду у вигляді гарного врожаю для землеробів-трударів.

Однією з очаківських незручностей, проти якої однак знайшли засіб, є нестача води. У місті існує тільки кілька колодязів з гіркуватою водою, а вода з Дніпра досить рідко буває годяща для пиття. Однак потреба привчає до всього, й місцеві мешканці задовольняються нею в поточних справах. Вода у джерелі Метелі (*Métély*), яку, зазвичай, п'ють, знаходиться за півльє від міста: якщо б зробити потрібні вирівнювання ґрунту, її можна було підвести до Очакова.

Комерція в цьому місті може стати значною та досить важливою для європейців. Збіжжя надходить сюди у великій кількості з Польщі та України. Тут прекрасна вовна, у великій кількості та за дешеву ціну.

Чудові пасовиська тут утримують багатьох коней і худобу. Всі ці тварини мають посередній розмір, проте перші є кремезними та невтомними, а друга дає

Р. 95. – споживне молоко, що являє собою найголовнішу їжу молдаван. Дині, огірки, кавуни, гарбузи і т. п. мають тут надзвичайний смак.

Зазвичай, до Очакова дме вітер з півдня. Він часто буває дуже сильним, передвіщаючи бурю чи густий туман, які затьмарюють повітря. Тоді дуже важко розрізнити щось на Чорному морі на відстані навіть десяти кроків. Найдовші дні тут складають 15 годин. Координати 45’ 56’’».

Опис Тавриди

Р. 95. – Хан віддав Росії в 1784 р. Крим, землю західних ногайців і північну частину Кубані. Порта

Р. 96. – приєднала до себе інші володіння Малої Татарії.

Перепис 1783 р. показав зростання числа мешканців чоловічої статі в Катеринославській провінції на 37 117 душ. Серед них міщан – 3 650, панських селян – 6 478, державних селян і українців – 9 319, однодворців – 20 554. Однак не відзначено купців в ту добу в даній провінції.

Таврійська провінція включає наступні округи, головними містами яких є Дніпровськ[1] (*Dnéprovsk*), Мелітополь (*Mélitopol*), Євпаторія (*Eupatoria*), Сімферополь (*Sémfiropol*), Севастополь (*Sévastopol*), Левкополь[2] (*Levkopol*), Феодосія (*Téodosia*), Восвор[3] (*Vosvor*) та Арабат (*Arabat*).

Країни, що складають її, це землі західних ногайців і Крим.

Дніпровськ, нове місто, розташоване на східному березі Дніпра.

Мелітополь, місто, розташоване на західному березі заводі, що утворюють річки Молочна (*Molokznaia*), Малий Крюк (*Petit Kriuk*) і чотири інших, назви яких не позначено на останній загальній карті.

За татарського панування не існувало жодного міста в країні ногайців. Подекуди тут виникали певні поселення на Дніпрі, але їх було зруйновано. Ось деякі з них найбільш визначні.

1) Олешки[4] (*Alechki*) – на дніпровському острові перед самим його гирлом існувало колись відоме та велике місто. Сьогодні тут тільки невеличке містечко та маленька фортеця. Руські літописи називають його Олешшя (*Olech*), географ з Нубії[5] – Алескі (*Aleski*), італійці звуть його Еліці, Іліці чи Ереccі (*Elitzi-Ilitzi & Eressi*). В 1084 р. русичі відвоювали його у греків.

---

[1] Сучасна назва Кам’янка-Дніпровська.

[2] Сучасна назва Старий Крим.

[3] Теперішня Керч.

[4] Нині Цюрупинськ.

[5] Вочевидь, йдеться про середньовічного арабського географа, картографа й мандрівника, якого звали Абу Абдаллах Мухаммад ібн Абдаллах ібн Ідріс аш-Шеріф ал-Ідрісі ал-Хаммуді ал-Хасані або просто Ідрісі (1100-1165), якого автори XVII-XVIII ст. помилково вважали нубійцем за походженням. Саме тому латинський переклад його праці,

Р. 97. – Вони ще володіли ним в 1153 р. Свою найбільшу важливість воно отримало завдяки італійським купцям, які дали власну назву цій ріці. Запорозькі козаки тут мали свою Січ з 1711 до 1733 р.

2) Аслан (*Aslan*) – маленька фортеця на Дніпрі[1].

3) Кінбурн (*Kinbourn*). Дивіться стор. 464.

4) Тендра (*Tantéré*), спільна назва, дана татарами багатьом островам таким як Сабік (*Sabik*), Тендра (*Tendra*), Терлаган (*Terlagan*) тощо, що утворюють доволі вузьку та довгу косу, яку греки колись називали Дромос-Ахіллеос, тобто біг Ахілла. Вона торкалася колись суходолу майже половиною свого терену, але з V ст. вона почала розмиватися й утворювати острови. Отже, тепер над водою можна побачити тільки найвищі з її частин. У Гвідо Равеннського[2] зустрічається перша їх назва як Дандареон (*Dandareone*).

Імператор Костянтин називає це місце Адара (*Adara*), чи скоріше навіть Тандара (*Tandara*). Ці острови заселені рибалками.

Таврида, інакше Крим, називається місцевими мешканцями Кирим та Кирим-Адасі (*Krim, Kirim, & Kirim Adasi*), тобто «острів Кирим», або просто Ада (*Ada*), «острів». Вона сполучається на півночі з землею східних ногайців. Її розташовано, у відповідності до карти мсьє де Кінсбергена, між 50˚ 41’ 20’’ та 53˚ 43’ 50’’ довготи; 44˚ 43’ 45’’ та 46˚ 4’ 46’’ північної широти. Її простір оцінюють у близько 270 квадратних миль.

Євпаторія (*Eupatoria*), раніше носила назву Козлов (*Koslof*). Дивіться стор. 456. Це місто, одне з найважливіших у Криму, розташоване на північному боці затоки, що утворює тут бухту з невеличким портом на мілководді, що може приймати лише невеличкі барки. Вона має близько 2 500 будинків. Це,

Р. 98. – ймовірно, положення старовинної Керкінтиди (*Kerkinitis*), яку називали згодом Коронітіс (*Koronitis*).

Сімферополь (*Semfiropol*) називається також Акмечеть (*Akmetschel*). Дивіться стор. 554. Мсьє Тунманн[3] називає його Акмесджид (*Akmedsgjis*). Він повідомляє, що місце його розташування має надзвичайну красу й знаходиться у підніжжя гір, що тягнуться звідси аж до Кафи (*Kaffa*). Він подає число його будинків в 1 800. Я знайшов в «Описі подорожі Ї[ї]. І[мператорської]. В[еличності].»[4], що це місто знаходиться в рівнинній і чудовій місцевості, оточеній пагорбами, які перебувають на деякій відстані, й долини тут уквітчані гаями та садами. Тут можна побачити тополі, які мають подобу піраміди й милують око. Шлях від Сімферополя до Карасубазара (*Karasbazar*) перетинає довгу рівну долину і йде понад горами, що знаходяться на певній відстані від нього. Вони представляють собою краєвиди різноманітні та приємні.

надрукований у 1619 р., носив назву «*Geographia Nubiensis*» («Географія нубійська»).

[1] Нині село Любимівка Каховського району Херсонської області.

[2] Гвідо (Гвідон) Равеннський італійський середньовічний географ, автор відомої «Географії». З приводу часу його життя точаться дискусії. Найбільш ранній із списків його «Географії» датується початком XIII ст.

[3] Йоганн-Еріх Тунманн (1746-1778), шведський історик, автор «Опису Криму».

[4] Йдеться про опис подорожі Катерини II в 1787 р.

Севастополь (*Sévastopol*). Це було неправильно, коли я говорив про це місто, називаючи його Херсоном (*Kerson*). Це порт, розташований в глибокій бухті, що має ширину від дванадцяти до п'ятнадцяти верст. Природа вирила довгі та глибокі бухточки в цій затоці, щоб утворити тут дуже гарний, дуже зручний і дуже надійний порт. Севастополь має вигляд амфітеатру на горі. 300 чи 400 будівель, зведених нашвидкуруч в очікуванні іншого плану, вже надають йому подобу міста. Тут знаходиться адміралтейство, карантинний лазарет, військові магазини, шпиталі, сильний гарнізон і пристані, призначені для торгівлі та суднoремонтних робіт.

Росія, говорить інший мандрівник, знайшла в Криму найпрекрасніший рейд з тих, що коли-небудь існували в Європі. Селище Ахтіяр (*Aktiar*) дало йому назву, яку росіяни змінили. Він простягнувся з заходу на схід. Повсюди є глибина, придатна для

Р. 99. – найбільших кораблів. Досить високі пагорби захищають його від усіх вітрів, окрім хіба що західного. Вони утворюють чотири великих бухти в його південній частині, які також захищені. Перша з них є найменшою. Друга надзвичайно гарна, тут відкрили джерело прісної води. Третя одна може вмістити значний флот. Четверта призначена для ремонтних робіт. Тут також знайшли прісну воду. Греки називали цю місцевість Акція Ктенус (*Aktia Ctenus*).

Гори, що простяглися на захід від Інкермана (*Inkerman*), як говорить автор «Опису подорожі Ї. І. В.», утворюють севастопольський порт. Він простягнувся вглиб затоки аж до Інкермана. Все це утворює простір довжиною в шість верст і шириною між найвіддаленішими точками в дві версти. Море утворює різноманітні бухти в цій затоці, з яких одна, що знаходиться праворуч, тягнеться десь на три версти вглиб. Тут достатня глибина для великих кораблів. Вони можуть підходити аж до берега, який є доволі крутим. Вхід сюди простий, якірна зупинка надійна, а гори, що утворюють для кораблів надійний прихисток, роблять цей порт пречудовим. По його берегах колись мешкали таври, житла яких, видовбані у гірських схилах, залишаються подекуди в гарному стані й зараз у багатьох місцях. Ці люди здійснювали наскоки у Чорному морі, грабували зустрічні кораблі й неодноразово навіть висаджувалися в приморських селах, звідки поверталися, обтяжені здобиччю, до свого порту, як надійного та недоступного прихистку.

Левкополь (*Levkopol*) називався раніше Старим Кримом (*Krim Staroï*). Дивіться стор. 454. Це містечко з близько 600 чахлих будиночків у місцині вкритій лісом у підніжжя гори Акірміш-Даг (*Akirmich-Dag*) на річці Чурук-Су (*Tchourouk-Sou*), в 20 верстах від Судака (*Soudak*) й на такій же відстані від Феодосії (*Théodosie*). За половецьких часів це місто

Р. 100 – називалося Солгат (*Solgat*). Ця назва збереглася завдяки арабським та італійським історикам. Греки називали його Карея (*Karéa*) чи Кареонполіс (*Karéon Polis*). Воно існувало, починаючи з VI ст., а в XIII ст. було найбільшим з усіх у Криму. Тут відзначали прекрасні мечеті та великі училища, де викладалися різні арабські науки. Воно проводило велику торгівлю. Сюди приходили каравани з Хорезму. Його мешканці були багатими, однак

чванливими та злими. Це була батьківщина султана Бейбарса (*Bibars*), який правив у Єгипті. Місто почало занепадати за татарських ханів, багато з яких мали в ньому свою резиденцію. Ще в XV ст. тут відбувалася жвава торгівля невільниками. Генуезці марно намагалися захопити його в 1434 р. Хани тут карбували свою монету, а на невеличкій відстані від нього існував вірменський монастир. Це місто розташоване у досить просторій долині, оточеній горами, схили, вигини та розташування яких у поєднанні з різноманітністю краєвидів, що презентують долини та живописні гаї поблизу гір, утворюють одне з найприємніших видовищ. З верхівок гір можна побачити Чорне море, Азовське та Сиваш, або Гниле море.

Феодосія також називалася татарами Кафою. Дивіться стор. 457. Її розмір дозволив надати їй назви Кирим-Стамбула (*Kirin-Stambouli*), Кримського Константинополя, або ж Ярим-Стамбула (*Iarim-Stamboul*), малого чи напів-Константинополя. Вона розташована на кам'янистому та піщаному пагорбі поряд з морським узбережжям й оточена високими горами, на яких височіють вежі, що почали перетворюватись на руїни. За часів свого розквіту тут нараховувалося дванадцять грецьких церков, тринадцять вірменських і одна католицька. В 1320 р. тут осів католицький єпископ, діоцезія якого простягнулася від Сарая на Волзі до Варни

Р. 101. – в Болгарії. Трохи згодом сюди призначили також вірменського єпископа й утворили тут велику школу для даної нації. Це місто, яке звалося колись Феодосією, було збудоване мілетцями й розрослося завдяки вихідцям з Боспору. Однак Левкон, правитель цього царства, захопив його й перетворив на один з найважливіших торгівельних центрів. Зазнавши численних змін, воно було зруйноване аланами, чи аленами, в I ст. християнської ери. Боспорити звели на руїнах форт, названий ними Кафас (*Kafas*), який херсонесити відвоювали в них у 350 р. Його було згодом включено до Клімати (*Klimata*), тобто підрозділів цього міста. Зрештою, в 1262 р. генуезець Вальдо-Дорія (*Valdo-Doria*) побудував тут місто, яке завдяки великій торгівлі та вдалому розташуванню стало таким могутнім, що дало своє ім'я всьому півострову. Венеціанці захопили його в 1297 р., але володіли ним недовго. В 1344-1345 рр. хан Джанібек (*Djanibek*) безуспішно здійснював його облогу. Папа Клемент VI хотів організувати хрестовий похід заради його порятунку. В 1357 р. було поновлено та зміцнено пояс його міських мурів. Оскільки це місто слугувало притулком для всіх тих, кого османська зброя вигнала з сусідніх країн, його населення, його розмір, його розкіш і краса збільшувалися ледь не щодня. Врешті-решт, і Кафа стала в 1475 р. жертвою цього войовничого народу. Всі найбагатші міщани, які не змогли врятуватися, були вивезені до Константинополя. Тут залишилася тільки біднота.

Мис, який простягся вздовж підніжжя гори, перед якою розташувалася Кафа, та коса, що йде з боку Керченського півострова, утворюють досить велику бухту, яка слугує портом. Вона чудова й може вмістити кілька сотень купецьких суден, котрі мають змогу стати на якір за

Р. 102. – 20 туазів від берега. Тоді настилали міст, щоб здійснити навантаження чи розвантаження кораблів якомога легше. Перед російським завоюванням турки складали найбільшу частину його мешканців. Вірмен також було дуже багато. Решту утворювали греки, татари, мінгрели та католики, нащадки генуезців.

Восвор (*Vosvor*). Я не знайшов жодної згадки про це нове місто, розташоване при вході до Азовського моря на півночі Єнікале (*Iénikale*) та на його теренах.

Арабат (*Arabat*). Дивіться стор. 458. Це місто захищається збудованим тут кам'яним фортом. Воно знаходиться в 40 верстах від Феодосії. Греки називали його Зеноніс Херсонесус (*Zenonis-Chersonesus*).

Херсон (*Kerson*). Руїни цього славетного міста знаходяться на відстані однієї версти від Севастополя. Воно розташовувалося на північно-західному березі мису, що називався колись Малим Херсонесом. Його територія була родючою, однак змішаною з піском, рівнинною на півдні та гористою на півночі. Ця місцевість нині занедбана та дика. Місто, яке греки та римляни називали Херронесус (*Cherronesus*), Херрон (*Cherrone*) і Керсон (*Kerson*), мало також прозвання Трахея (*Trachea*). У росіян воно відоме як Корсунь (*Korsoun*), у італійців – Сарсон (*Sarson*), в арабів і татар – Сарі-Кірман (*Sari-Kjirman*), якщо вірити Тунманну, або Сурі-Кірман (*Souri-Kirman*), якщо довіряти Габліцу. Для турків воно – Шурши (*Schourschi*). Воно було найбільшим і найпрекраснішим містом в цій частині Європи та найбільшим осередком торгівлі з народами півночі. Його населення було дуже великим, а всередині міста можна було побачити багато величних споруд. Воно було збудоване за шість століть до Р. Х. [Різдва Христова – Є. Л.] гераклейцями понтійськими та делосцями й

Р. 103. – зберігало свою свободу до часу свого підкорення Мітридату. Деякий час належачи боспорським царям, воно згодом знову отримало свободу. Костянтин Великий звільнив його від усіх податків в 322 р. Від цього часу воно мало під своєю владою всі міста південного кримського узбережжя (по-грецьки Кастра тоон Кліматоон (*Kastra toon Klimatoon*)) аж до Кафи, а згодом до Гаджилара (*Hadgjilar*). Воно було обложене турками в 579 р. В 839 р. воно стало місцем осідку стратега та митрополита. Великий князь Володимир завоював його в 988 р. і повернув грекам. Міста Судак, а згодом і Кафа, через певний час перебрали на себе всю торгівлю, й Херсонес почав занепадати. Латинський єпископ тут залишався до 1333 р. Татари довершили його руйнування. В 1578 р. тут вже не залишалося нічого, крім мурів з кількома вежами, складеними з величезного тесаного каміння. Архітектура та розмір цих будівель були доказом його колишньої величі. Церкви та будинки на той час вже було зруйновано. Татари та турки вивезли звідси колони з мармуру й офітного порфіру, що його прикрашали. Сьогодні тут немає нічого, крім великого грецького монастиря, розкішних акведуків з каналами, мурованими каменем, кількох зруйнованих споруд та спотворених назв Корсуня чи Херсона.

Неподалік від руїн цього міста лежить мис святого Георгія, який колись також називали Партеніум (*Parthenium*). Його утворено завдяки високій

уривчастій горі, на верхівці якої стояв храм зі статуєю Діани Таврійської. Тепер тут монастир святого Георгія. Прорублена в скелі стежка веде від верхівки гори до брами даної обителі, зведеної на насипу, що височіє над рівнем моря. Цей насип має близько 15 сажнів у довжину та 3 – у ширину. Тут можна побачити численні кельї та церкву,

Р. 104. – вирубані в скелі. Її освітлюють отвір у брамі та два маленьких віконця.

Інкерман (*Inkerman*), який греки називали Феодоро (*Théodori*), був колись славетним містом, велелюдним, заможним і квітучим. Сьогодні це тільки маленьке містечко, розташоване перед севастопольським портом на високій і крутій з боку затоки горі. Сусідні гори мають чудові кар'єри мармуру й офіту. Місто, якому Інкерман має тепер завдячувати своїм існуванням, називалося Євпаторія (*Eupatoria*). Пізніше його також називали Дорі (*Dori*), Дорос (*Doros*) або Дорас (*Doras*). Воно було збудоване Діофантом, одним з полководців Мітридата. В 679 р. хозари відвоювали це місто у готів, які повернули його собі наприкінці VIII ст., щоб незабаром знову втратити. Від 1204 р. воно мало своїх осібних володарів, серед яких можна згадати Костянтина Палеолога, прозваного також Драгашем, останнього імператора Візантії, котрий посів престол у 1448 р. Цей володар загинув зі зброєю в руках 29 травня 1453 р., коли Константинополь був взятий штурмом турками. Останні заволоділи Інкерманом в 1475 р. і розташували тут свою залогу. Після того, як той почав занепадати, вони віддали його татарам. Ще в 1578 р. на брамах і численних фортечних спорудах можна було бачити грецькі написи та герби його стародавніх володарів. Сьогодні не залишилося нічого, крім частини мурів і веж. Дві вибрукувані дороги та руїни багатьох прекрасних заміських будинків, розкиданих навколо, є доволі правдивими свідками торгівлі, розкоші та багатств його давніх мешканців. В горі вирубані печери, які сполучаються між собою завдяки переходам, пробитим у скелі. В деяких з них були знайдені предмети, які доводять, що вони використовувалися в якості церкви. В інших знайдено столи та лави, витесані в скелі. Значна частина цих печер і сполучних між ними галерей

Р. 105. – обвалилася. Можна піднятися на вершину цієї гори сходами, вирубаними всередині скелі. Вона здіймається на 50 туазів.

Бельбек (*Belbek*) – маленьке містечко на північному заході від Інкермана, розташоване на річці з такою ж назвою поряд з її впадінням у море. Воно знаходиться у досить гарній місцевості.

Мангуп (*Mangoup*) або Манкуп (*Mankoup*), стародавня Готія (*Gotthia*) чи Кастрон-Готіас (*Kastron-Gothias*), розташовано на досить високій майже неприступній горі, що омивається водами Кабарти (*Kabarta*). На її вершині знаходиться широке плато. Колись це було сильне й велике місто, озброєне двома замками, прикрашене дивовижними церквами та прекрасними спорудами. Готські володарі Криму встановили тут свою резиденцію. В 754 р. тут вже був свій єпископ, який згодом став митрополитом. Незадовго по тому місто захопили хозари. Турки оволоділи ним в 1475 р. й розмістили в ньому свою залогу. Однак, коли це місто майже вщент вигоріло під час пожежі в 1493 р., вони передали його татарам. Досить часто їхні хани переховувалися в ньому, як

в надійному укритті, коли їм загрожувала небезпека через повстання чи іншу халепу. Цей міцний замок ще підтримувався в 1578 р. Це була досить висока кам'яна споруда з мармуровим входом, прикрашеним грецькими написами. Хани наказували тут утримувати російських послів. Існували також дві церкви – святого Костянтина та святого Георгія. Броневський[1] повідомляє, що бачив на їхніх стінах портрети імператора та імператриці, що були нащадками останніх готських правителів. Сьогодні це поселення на 50 будинків, населених євреями та кількома татарами. Тут не можна побачити нічого, крім хіба що руїн мурів та брами, яка досить добре збереглася. Готи тут ще мешкали в 1560 р. Вони володіли також сусіднім містечком, що називалося Шурен (*Chouren*) або Шиварин[2] (*Chivarin*).

Р. 106. – Поблизу Черкес-Кермена (*Cherkeskjirman*), за півмилі від Мангупа на північний захід, знаходимо руїни старовинного міста, назву якого втрачено. Гора, на якій воно було розташоване, вкрита сьогодні лісом, приховує в собі численні гроти та схованки, вирубані в скелі з завзяттям гідним захоплення. Серед руїн церкви можна побачити колони з мармуру й офіту. Гори, які знаходяться по сусідству з Мангупом і Бахчисараєм, теж містять на собі рештки міст і замків: доказ старовинності та багаточисельності населення цих місць.

Бахчисарай (*Baktschi-Sarai*) розташований на північному заході від Мангупа. Дивіться стор. 453. Будинки, кількість яких сягає 3 000, зроблені з глини й очерету, розкидані та ізольовані. Мсьє барон де Тотт[3] повідомляє, що їх будували за допомогою дерев'яних стовпів, на які накладали довгі жердини з ліщини, котрі потім обмазували зсередини та ззовні білою глиною. Це місто розкинулося в довгій, вузькій і дуже гарній долині, утвореній двома низками гір, на яких воно розташоване у вигляді амфітеатру, й величезні нависаючи скелі яких, здається, готові його розчавити. Ханський палац зведено за зразком палацу Великого Правителя в Константинополі. В цьому старовинному місці нараховують близько 9 000 мешканців, майже суцільно татар.

---

[1] Мартин Броневський (сер. XVI ст. – поч. 1590-х рр.), придворний польського короля Стефана Баторія, в 1578-1579 рр. був послом Речі Посполитої в Криму, автор латиномовного «Опису Татарії».

[2] Мається на увазі Сюйренська фортеця.

[3] Франсуа де Тотт (1733-1793), французький дипломат, барон, угорець за походженням. Народився у Франції і більшу частину життя перебував на дипломатичній службі цієї держави. Добре володіючи турецькою мовою, в 1757-1763 рр. працював у французькому посольстві в Константинополі. Згодом був призначений консулом у Кримському ханстві, де опанував татарську мову та мав досить дружні взаємини з Кирим-Гіреєм. Під час російсько-турецької війни де Тотт виявив не тільки дипломатичні вміння, але й гарні військові здібності. Зокерма, під його керівництвом було посилено укріплення обабіч Дарданелл, щоб не дозволити флоту Олексія Орлова дістатися турецької столиці. Військові поради де Тотта було враховано при посиленні фортифікації Очакова. Свою діяльність барон пізніше досить докладно висвітлив у мемуарах. Спогади де Тотта є цінним джерелом з вітчизняної історії часів війни 1768-1774 рр. Автор залишив багато цікавих повідомлень про своє перебування в Хотині, Очакові, Балті, Перекопі, Бахчисараї, Гезлеві-Євпаторії та інших містах сучасної України. Значний інтерес представляють його свідчення про участь у поході Кирим-Гірея на Україну взимку 1768-1769 рр., спрямованому передусім на землі так званої Нової Сербії.

Чифут-Калесі (*Tchifout-Kalehsi*), «єврейська цитадель», або Кале (*Kaleh*), «фортеця», це містечко на 120 будинків, населене євреями-караїмами, на західній околиці бахчисарайської долини. Воно має замок, зведений на високій скелі. Його старовинне та справжнє ім'я є Кирк (*Kirk*), яке італійські та польські автори писали як Керкрі (*Kerkri*), Керхер (*Kerkher*) або Киркель (*Kirkjel*). Тут перебували давні хани, й саме тому їх часто називають крикельськими у поляків. Абульфіда[1] (*Abulféda*) згадує про

Р. 107. – це місто тільки з 1344 р. Звідси відкривається дивовижна перспектива. Саме тут або на невеличкій відстані звідси, знаходилося стародавнє місто Фулли (*Phoulli*), яке існувало, починаючи з 576 р. Воно мало своїх осібних правителів за хозарських часів, й стало місцем осідку єпископа, а згодом й архієпископа, діоцезія якого поєдналася з Судакською. Євреїв Кале можна вважати одними з найдавніших мешканців Криму.

Тепе-Кермен (*Tépekjirman*), «замок на вершині», це окрема висока гора у вигляді конусоподібного шматка цукру на північній околиці долини поблизу Качі (*Katchi*) за півльє від Бахчисарая. Тут можна побачити руїни фортеці, яка схоже датується найдавнішою старовиною. Вся ця скеля вкрита безмежжям гротів і печер, розташованих у чіткому порядку, що дуже нагадують голуб'ятні давніх людей. Можна також припустити, що вони використовувалися в якості місця для поховань. За півльє на південь стоїть ще одна дуже висока гора, що має крутий зріз від своєї верхівки до долини, котра підходить до неї з заходу. Тут також знаходяться печери, розташовані в такому ж порядку, починаючи з середини її висоти й до верхівки.

Сорташ[2] (*Sortach*) – це велике село за милю на південний захід від Бахчисарая. Тут можна знайти нащадків багатьох генуезьких фамілій, таких як Доріа (*Doria*), Грімальді (*Grimaldi*), Спінола (*Spinola*) та інших, які були сюди переведені з великими привілеями після підкорення Кафи турками.

Карабазар[3] (*Karabasar*). Дивіться стор. 454. Це місто називалося греками Маврон-Кастрон[4] (*Mavron-Kastron*). Воно є одним з найпрекрасніших і найбільших міст Тавриди, що належали Калга-султану. Розташоване воно в долині між горами на березі річки Карасу (*Karasou*). Його околиці чарівні, але воно не містить жодної прикметної будівлі.

Р. 108. – Це місто, як каже мсьє Клееман[5] та його околиці являють собою з певної відстані прекрасний краєвид. Велике число садів і високих кипарисів, які вкривають його звідусіль, вочевидь, справляє влітку найприємніше видовище.

---

[1] Абу-ль-Фіда або Ісмаїл ібн Алі (1273-1331) арабський історик і географ. Склав компілятивний твір «Скорочена історія роду людського» («Мухтасар фі таріх аль-башар»), де виклав всесвітню історію до 1329 р., а також написав географічний трактат «Впорядкування країн» («Таквім аль-бульдан»), вперше частково опублікований в Лондоні у 1650 р., що являє собою космографію і вміщує таблиці з координатами місцевості.

[2] Мається на увазі Сююрташ, сучасне село Білокам'яне Бахчисарайського району.

[3] Тобто Карасубазар, нинішній Білогірськ.

[4] У перекладі українською «Чорний Замок».

[5] Ніколаус-Ернст (Міклош-Ерно) Клееман (1736-1801), австрійський дипломат і історик.

Судак (*Soudak*). Дивіться стор. 457. Це маленьке містечко має гарний порт, дуже глибокий і досить просторий, вхід до якого розташований з півдня. Воно знаходиться на високій та ізольованій скелі, котра перебуває на певній відстані від моря. Праворуч від цієї скелі стоїть гора, яка не досягає такої ж висоти. Однак вона перевищує вгору всі інші, які її оточують. Судак оточений з трьох сторін доволі глибокими урвищами, а з четвертої – морем. Ліворуч, тобто східніше, знаходиться гірський ланцюг, який має досить різноманітний вигляд. Колись це місто було дуже великим і квітучим. Греки називали його Сугдая (*Sougdaia*), сучасні греки звуть його Сідагіос (*Sidaghios*), а італійці - Сардадія (*Sardadia*), Солдая (*Soldaia*), Салдадія (*Saldadia*). У нубійського географа його назву подано як Халкадія (*Chalcadia*), а в Абульфіди – як Судак. Останнє було дане йому монголами. Воно мало єпископа з 786 р., а згодом тут мав місцеперебування митрополит. Місто прославилося завдяки своїй торгівлі та багатствам в часи половців і куманів й дало тоді своє ім'я всьому півострову. Воно було самостійним з 1204 по 1365 р., сплачуючи тільки невеличку данину уграм, а потім татарам. Тут мешкали різні нації. Згодом мусульмани стали такими могутніми, що вигнали всіх християн у 1323 р. Генуезці завоювали це місто в 1365 р. Османи оволоділи ним в 1475 р. Від його мурів і трьох укріплень не залишилося нічого, крім руїн та напіврозваленої вежі. Виноградники Судака переважають будь-які інші у Криму, займаючи велику долину між горами, яка простяглася на відстані близько 10 верст від моря.

Р. 109. – Берег між Судаком і Херсонесом, який є дуже високим і всіяним скелями, вміщував колись багато міст, замків і сіл, які узагальнювали під спільною назвою «Клімата» (*Klimata*) чи «Кастра тоон Кліматоон» (*Kastra toon Klimatoon*). Тут мешкали різні народи. Найбільш визначними були готи й алани. В 1353 р. тут знаходилося близько сорока поселень: найбільш відомими з них, які продовжують своє існування й зараз, є наступні.

Алушта (*Alouchta*) чи Алушти (*Alouchti*), раніше Алустон-Фуріон (*Aloustou-Phourion*), містечко на морському узбережжі у підніжжя Чатирдагу (*Tchatirdag*). Воно збудоване імператором Юстиніаном. Нубійський географ називає його Халуста (*Chaloustah*).

Ламбат[1] (*Lambat*) – містечко, розташоване на невеличкій відстані від берега по обох берегах річки. Має бухту. Схімній, автор, що жив за 105 років перед Ісусом Христом, говорить про нього як про Лампадес (*Lampades*), в Аріана воно зветься Лампас (*Lampas*), а в географа з Нубії – Лабадаг (*Labadah*). Останній дає йому назву міста.

Партенік[2] (*Parténik*)– містечко на морському узбережжі. У VIII ст. це було торгівельне місто. Тоді воно було знане як Партеніт (*Partenitoe*). Нубійський географ, який також згадав про нього, називає його Партаніті (*Partaniti*).

Урсова[3] (*Oursova*) чи Курзуф (*Koursouf*), грецький Урзуф (*Oursouf*), називався в давні часи Гурзувітою (*Goursouvitoe*) чи Куразаїтою (*Kourasaïta*).

[1] Тобто Біюк-Ламбат, сучасний Малий Маяк поблизу Алушти.
[2] Сучасний Партеніт поряд з Алуштою.
[3] Йдеться про Гурзуф.

Юстиніан I наказав звести тут форт, від якого залишилася досить ціла овальна вежа та кілька ділянок мурів. Від Херсонеса до Судака тоді було побудовано фортеці на певній відстані одна від одної на прилеглих висотах. Їх називали фортецями Провінції. Урсова була однією з них. Це місто стало торгівельним в VIII ст.

Яліта (*Ialita*) чи Ялта (*Ialta*), має бухту й знаходиться на морському узбережжі.

P. 110. – Джаліта (*Dgialita*) – так називає її нубійський географ. Вона належала куманам.

Позаду цих чотирьох міст височіє довга череда високих гір, які називаються Сінаб-Дагі (*Sinab-Daghi*) та Ая-Дагі (*Aja-Daghi*) й тягнуться аж до Балаклави (*Balouklava*). На вершинах деяких з них знаходяться інколи досить просторі рівнини, де ще в XIV ст. жили аси [яси – Є. Л.], народ, що відмежувався від аланів.

Балаклава (*Balaklava*). Дивіться стор. 457. Це місто розташоване на східному узбережжі затоки з такою ж назвою та побудоване на горі. Порт невеличкий, безпечний, глибокий й оточений високими горами. Вхід до нього не перевищує сорока кроків вшир. Я знайшов в журналі одного мандрівника повідомлення, що восени кораблі тут обсідають черви. Найдавніша грецька назва цього місця – Сімболон-Лімен (*Symbolon-Limen*). З XIV ст. бачимо вже тільки Сімболон (*Symbolon*) або Сімбулон (*Symboulon*). Італійці переробили цю назву в Чембало (*Cembalo*) чи Чимбальдо (*Cimbaldo*), а сучасні греки в Ямболі (*Iamboli*). За генуезького панування, в XIV ст. це було квітуче місто, де перебував осідок католицького архієпископа. В 1433 р. воно було відвойоване у генуезців Олексієм, володарем Феодоро, але ті відбили його вже в наступному році. Турки захопили його в 1475 р. Тут була обладнана суднобудівна верф. Назва Балаклава чи Балуклава означає «рибна заводь» або «риб'ячий розплідник».

Я переходжу до рівнинної частини краю.

Діп-Таркан (*Dip-Tarkan*) чи Тарханський Кут (*Tarkanskoï-Kout*) – це назва великого трохи підвищеного мису, який знаходиться в найзахіднішій частині Криму. Його крайня точка носить назву Ескі-Форос (*Eski-Foros*), «старий маяк», а також Кокіно-Фанар (*Kokino-Fanar*). Греки називали його Тамірак (*Tamirak*), так само як і затоку, яка пролягла між Кримом і

P. 111. – землею східних ногайців. Згодом її називали Некропіла (*Nécropyla*). У турків вона зветься Олу-Денгізі (*Olou-Denghisi*), «мертве море», чи Акмесджид-Лімані (*Akmesdgjid-Limani*), а в італійців - Негропіла (*Négropila*) та Гольфоді-Негрополі (*Golfodi-Negropoli*). Вона є настільки мілкою, що тільки плоскодонні кораблі та барки є єдиними суднами, що можуть досягати більшості її місць.

Акмесджид[1] (*Akmesdjgid*) – маленьке містечко на Мертвому морі з не дуже надійною бухтою. Здається, саме це місце в античності називалося Калос-Лімен (*Calos-Limen*).

[1] Тобто Акмечит, сучасне Чорноморське.

Керченський півострів.

Стародавні мешканці цього півострова вирили одразу після свого приходу між горами й Азовським морем, поряд з Арабатом (*Arabat*), славнозвісний рів, який повинен був їх захищати від скіфів (названих мсьє Тунманном *Skythes*). Асандр укріпив цю лінію потужним муром, щоб зупинити просування аланів. Саме в цьому місці готи-трапезити так довго оборонялися проти угрів.

Керч (*Kerch*) або Кіерч (*Kierch*). Дивіться стор. 458. Це місто на вершині уривчастої гори, яке розкинулося на південний схід і на північний захід, й оточене високими мурами та захищене з південного сходу фортом, посиленим сімома вежами на своїх крайніх точках. Є також гребля чи кам'яний насип між портом і замком. Майже всі будинку тут з каменю, мають один поверх та вкриті пласким дахом. Рейд чудовий і може стати прихистком для 200 кораблів. Мілетці збудували це місто в середині VI ст. перед Різдвом Христовим. Спочатку воно було вільним, але в 420 р. до Р. Х. потрапило під владу Археанактидів. В часи Демосфена воно було великим і пишним й займалося жвавою торгівлею. Саме в його мурах загинув Мітридат у 63 р. до н. е. Воно було резиденцією царів цієї країни аж до кінця IV ст.

Р. 112. – Херсонесити захопили його в 275 р. Угри здобували його в 465 та 528 рр. Проте візантійські імператори не втрачали його надовго. Воно стало жертвою турків в 576 р. Після 679 р. місто перебувало під верховенством хозарів, які мали тут свого намісника, хоча й продовжувало підтримувати зв'язок з Візантійською імперією. В добу Нікейського собору воно мало єпископа. В той же час тут перебувала резиденція й готського єпископа. В 840 р. тут було утворено архієпископство, а в XIII ст. – митрополію. В 1333 р. воно отримало латинського архієпископа, діоцезія якого сягнула аж до Грузії. Тоді воно перебувало під владою аланського чи черкеського володаря на ім'я Міллен. Втрачаючи вже своє значення, воно все більше й більше занепадало. Вінсент де Бове[1] не згадує про нього до 1237 р. А Абульфіда під 1344-м роком називає його таким же іменем, яке воно носить сьогодні. Однак генуезці, які мали тут свого консула, називали це місто Восперо (*Vospero*), Воспро (*Vospro*) й Аспромонте (*Aspromonte*).

Зеніске[2] (*Zéniské*) – це татарська назва цієї земляної коси, яка простяглася від Арабата на північний захід і має довжину 9,5 географічних миль (хоча вона мала подекуди тільки чверть милі ширини між Азовським морем і Гнилим Морем). Вона відділена на півночі від землі східних ногайців Зениською

[1] Вінсент із Бове (1190-1264), чернець-домініканець, богослов, педагог. Наприкінці 1240-х рр. був прийнятий до двору французького короля Людовіка IX Святого в якості бібліотекаря та капелана. Головною його працею є найкраща в середньовіччі енциклопедична праця «*Speculum majus*» («Велике дзеркало»), що давала відомості з теології, філософії, історії та природознавства. Цей твір було перекладено різними мовами й він мав великий авторитет впродовж кількох століть.

[2] Йдеться про сучасний Генічеськ.

протокою, яка є дуже вузькою. Майже всюди ця коса гладка та відкрита; не маючи лісистості, вона зрідка горбиться дюнами чи піщаними холмами, з якими сперечаються хіба що маленькі озерця, що майже всі наповнені солоною водою. Хан тримав тут табуни своїх коней. Греки називали її Зенонос-Херсонесос (*Zenonos-Kersonnesos*), росяни звуть її Єничі (*Iénitchi*). Автор «Повідомлення про подорож Ї. І. В.» говорить, що вона має 90 верст довжини при змінному розмірі ширини. Основа ґрунту тут пісок, змішаний з черепашками, й, за виключенням кількох пагорбів, її поверхня

Р. 113. – доволі гладка. З цих озер видобувають сіль. Вода, яку дістають з місцевих колодязів, дуже гірка. Влітку тут нездоровий клімат через гнилісні випаровування, які походять від Сиваша.

Поблизу озера Тузла (*Touzla*) знаходиться край землі Хаджилар (*Hadgjilar*) або Гаджалар (*Ghadjalar*), яка має добрий рейд. Місто Кіммерікон (*Kimmérikon*) було розташоване саме в цій точці, перед якою знаходяться два гористих острови, які називаються Єлкенг-Кайлари (*Ielkeng-Kaïlari*), «острови мореплавців».

Казантип (*Kasan-Dip*) – це містечко, яке дало своє ім'я земляній косі в Азовському морі.

Гниле чи Смердюче море – це тільки відлив Азовського моря. Воно розлилося від Зениської протоки, сягаючи на півдні Арабату, а на півночі – Перекопу й маючи в довжину 27 миль, а його ширина вар'юється від чверті милі до двох миль. Греки називали його Буке (*Buke*) та Сапра-Лімне (*Sapra-Limne*). Ця остання назва відповідає татарському Чурук-Денгліс (*Tchourouk-Denglis*) та російському Гнілоє морє (*Giloémoré*) чи Сиваш. Цю затоку можна перейти вбрід у багатьох місцях. Влітку – це просто болото, яке поширює свій сморід і міазми дуже шкідливі для здоров'я.

Я переходжу до фізичного опису Катеринославського намісництва.

Про степи Катеринославського намісництва

Р. 113. – Новоросія майже скрізь пустельна. Це величезний степ, що тягнеться аж до Польщі, ґрунт якого чудовий, однак повністю позбавлений лісів, а також доволі часто бракує води. На шляху від Кременчука до Херсона зустрінеш і побачиш хіба що два десятки нещасних хутірців, розташованих по ярах, позбавлених жодного дерева («Журнал мандрівника»)…

Р. 114. – В багатьох місцях відкрили кургани чи земляні пагорби, які є місцями поховання давніх мешканців. Багато з них прикрашено статуями з обпеченої глини[1], деякі з них досить добре збереглися. Більша їх частина розбита.

Р.115. – Ці могили перекопують, щоб знайти цікавинки або ж дорогоцінні речі. Часто знаходять золоті та срібні монети, що мають арабський або грецький вигляд.

[1] Йдеться про кам'яних баб.

Таблиця, у якій наведено кількість мурз, мулл, рядових татар та інших мешканців, що проживали в Таврійській провінції в 1786 р., а також номадів-кочовиків на річці Ея

Р. 218. –

218 HISTOIRE DE RUSSIE.

Etat de la Population de la Province de Tauride en 1786.

Districts.	Mourzas.	Moullas.	Tatars.	Habitans de toutes espèces.	Total.
Semfiropol...	234	626	9778	2652	13290
Eupatoria....	37	441	7850	644	8942
Levkopol.....	52	378	9563	1699	11629
Fanagoriia...	»	»	248	»	248
Dnéprovsk...	»	8	773	2234	3015
Pérékop	20	449	9749	176	10394
Mélitopol	»	»	»	»	»
	343	1872	37961	7405	47581
Nomades établis sur la rivière d'Eia.....					4068
Total.....					51649

Коментар автора, щодо чисельності та стану кримських татар

Р. 218. – Є підстави гадати, що цей стан, опублікований канцелярією князя Потьомкіна (*Potioumkin*), перебільшений, щонайменше, вдвічі.

Р. 219. – Реляції, які мають більшу довіру, подають число татар, котрі ще залишаються в Криму, в 20 000 чол., а про кількість росіян та іноземців, що тут осіли, говорять, як про незначну.

Переселення татар продовжується, незважаючи на застороги уряду. Той спочатку погодився з повною свободою залишити цю країну. Тоді татари почали виїжджати у такій кількості, що він незабаром змушений був заборонити виїзд без паспортів, навіть для комерційної діяльності. Сьогодні такі паспорти видають тільки тим, хто має досить велику власність, яка гарантує їхнє повернення та покриє збитки, якщо вони не повернуться. Отже, таким чином, тільки татари-власники великих садів на південному узбережжі отримують ці паспорти, оскільки їхні володіння мають найвищу цінність, тому саме ці області найбільше знелюднюються. Можна приписати цю еміграцію особливій прив'язаності, яку мешканці цього берегу завжди мали до турків, а також греків, мову яких вони майже всі знали. До того ж, в них відзначають більшу схильність до свободи, ніж у татар внутрішньої області й степу. Відмінність, яку можна побачити в їхніх рисах та їхньому

характері, вказує на їх походження[1]. Тільки татари, які не мають майже нічого, не можуть залишити свою батьківщину.

Мурзи живуть вже на манеру росіян, п'ють вино, мають стільці замість подушок, зухвало ведуть себе в мечетях і показують іноземцям, які їх навчають, доказ презирства до

Р. 220. – власної релігії. Той, хто знає релігійні приписи магометан, може розсудити за цими фактами, якою мірою мурзи їх зневажили. Таке нехтування принципами занапащає саму націю.

Татари складають два класи мешканців (окрім рабів): мурзи чи знать і рядові татари. Число перших сягає десь 300 чол. Вони походять з трьох фамілій або родів. Рід Ширин (*Shérings*), гілкою якого були Гіреї, котрі правили до завоювання, розміщений у Карасубазарі та в околицях поблизу гори Ширин. Саме тут вони збираються в часи потрясінь та коли зміщують своїх ханів. Два інших роди – це Манжури (*Manjours*), які мешкають поблизу Керчі, та Мангути (*Mangouttes*), що живуть навколо Козлова [тобто Євпаторії – Є. Л.]. Ці мурзи дуже втратили своє значення після того, як Крим перетворився на російську провінцію. Вони не мають інших переваг перед простими татарами, окрім хіба що більш просторих володінь. Проте ці землі стали для них непотрібні через нестачу рук для їхньої обробки. Однак вони складають стан знаті, а, оскільки Крим зазнав перетворень за зразком інших губерній, вони отримають змогу мати власні зібрання та своїх депутатів, обиратимуть собі суддів і предводителів.

Татарам дозволено сповідувати свою релігію та слідувати власним законам. Для відправлення релігії в кожному місті є каділескер (*un Kadilesker*), підпорядкований муфтію, який перебуває в Карасубазарі. Мулли повинні в селах відправляти культ і учити в школі. Для цивільних функцій у кожному окрузі є каймакам, який розглядає разом з кількома старійшинами судові та громадські справи.

Р. 221. – Російський комендант, яким є один з нижчих полкових офіцерів, може втручатися в розгляд цих справ, виконання яких повністю залежить від нього. Він затверджує чи призупиняє постанови каймакама і відправляє свій рапорт губернатору, якому підпорядковано всі важливі справи. Один зі старійшин виконує на селі ті ж функції, що й каймакам в окрузі. Він є також своєрідним мировим суддею.

Каймакам повинен збирати національні війська, які намагалися утворити в Криму. Каймакам Козлова мав показати князю Потьомкіну 500 вершників, котрі вже були набрані в його окрузі й повинні були зібратися у мить проїзду цього князя. Відомо, що Сахіб-Гірей набрав незадовго до завоювання корпус з близько 3 000 татар, яким було видано уніформу та з яких він намагався створити постійну гвардію. Нові військові загони будуть формуватися

[1] *Інші татари їх виокремлюють під назвою «тоти» (Totes). Останні більш освічені та люб'язні ніж татари внутрішньої області та степу. Кілька мандрівників запевняли мене, що вони дуже схожі на греків, мовою яких всі вони говорять* (примітка з оригінального французького тексту).

головним чином з решток цього війська. Ці татари самі попросилися на службу. Більша частина з них надає перевагу діяльності на військовій ниві, ніж осілим роботам з землеробства чи ремісництва.

У Криму, як і в інших губерніях, існує управління фінансами, однак і досі тут дуже великі витрати та доволі слабкі надходження. Князь Потьомкін впродовж довгого часу займається встановленням податку. Він зрозумів, що подушна подать тут не підійде, бо може спричинити виїзд всіх татар. Губернатор Каховський[1] запропонував встановити збір по три копійки з десятини. Князь Потьомкін не прийняв цей проект, який міг принести суми досить

Р. 222. – значні. Йому, зрештою, сподобалася ідея встановлення десятини з продукції. Доходи, які корона отримує з Криму на сьогоднішній момент, полягають у продажу солі та горілки.

Відкупна ціна за неї складає 50 000 рублів, однак споживачами є тільки полки та кілька мурз. Татари не мають жодної звички вжитку цього спиртного напою [в оригіналі – лікеру – Є. Л.]. Тому дана галузь доходів не поповнюється з цієї країни. Тож, можна сподіватися тільки на сіль. Вона віддавалася на відкуп за 30 000 рублів при останніх ханах, і відкупщики отримували тут величезні бариші. Сахіб-Гірей передав її в оренду за 150 000 у році, що передував завоюванню. Вона приносить сьогодні 200 000 рублів і могла б давати ще більше, якби ця галузь економіки краще керувалася.

Татари не сплачували за сіль в перші роки, які слідували за завоюванням. Вони могли брати в озерах її стільки, скільки потребували для власного вжитку. Існував тільки податок на вивіз солі. Той, хто перевозив її через Перекоп, сплачував 10 рублів за віз, а за експорт її морем – 30 копійок. Зараз вона продається по 14 копійок за мірку, що складається з двох з половиною пудів. За це й платять 30 копійок при вивозі. В 1785 р. польські купці прибули, щоб завантажитися сіллю, в Козлов на грецькому судні, яке вони придбали. Вони перевезли її до гирла Дністра, де перевантажили на барки, що піднялися далі вгору по річці. Невідомо наскільки ця операція була успішною, але, здається, що Польська Україна,

Р. 223. – Поділля та ін. продовжуватимуть забезпечувати себе сіллю з Молдавії та Валахії, де вони можуть купувати її за дешевшу ціну.

Сіль, яка постачається через Перекоп, розходиться в Катеринославській, Малоросійській, Чернігівській, Могилівській та ін. губерніях. Барки, які приходять з цих земель на підприємства князя Потьомкіна та привозять необхідні товари для морського будівництва в Херсоні, завантажуються сіллю на зворотньому шляху й продають її в роздріб з великими прибутками. Сіль, що експортується через Козлов, продається в Бессарабії та навіть в Константинополі. Та, що вивозиться через Кафу, поширюється в Анатолії. В обмін на неї тут отримують мідь, яку потім перетворюють на готівку. Існує проект будівництва поряд з озерами складів, де можна було б зберігати достатню кількість солі, щоб брати звідти, коли погода заважає отримати гарний

[1] Михайло Васильович Каховський (1734-1800), відомий російський військовий і політичний діяч.

збір. Її отримують дуже мало, коли випадає дощове літо. Кристалізація відбувається тільки за спекотної та сухої погоди. Вона припиняється на початку вересня. Всі крупинки солі тоді змиваються в глиб озер, де й розчиняються.

Розроблено також проекти обкопати озера ровом, щоб завадити їх сполученню з прісною водою. Ці дві операції є однаково необхідними. Досить дивно, що цим не намагаються якнайскоріше зайнятися, бо сіль є майже єдиним продуктом Криму.

Крім солі, ця провінція виробляє вовну чорних і сірих ягнят, що є досить вишуканою. Вироби з сап'яну тут дуже гарні, але низької якості. На Перекопі роблять сукно з доволі гарної, теплої, ніжної тканини, але занадто вузької. Її виробляють з додаванням верблюжої шерсті. Можна було б з легкістю його вдосконалити й отримати гарні прибутки.

Р. 224. – Риболовля могла б приносити достаток, але татари не занадто нею займаються або ж використовують її тільки заради власного вжитку. Мсьє Габліц[1] говорить у своєму описі Криму про жирну глину, яку називають кил (*Kill*) або кафе-кил (*Kafé-Kill*). Прибуток від неї обмежується лише тим, що отримується в Константинополі, де його купують для використання при купанні. Один натураліст, який вивчав цю глину, знайшов у ній всі властивості сукновальної глини з Англії. Відомо, що англійські полотняні вироби своєю перевагою завдячують саме їй і що її експорт суворо заборонено. В Росії про цінність цієї глини не відають. Територію, звідки її отримують, можна взяти в оренду лише за 15 000 рублів. Можна було б спробувати використовувати цю глину на наших французьких мануфактурах, і, якщо справа матиме успіх, закріпити за собою володіння цими кар'єрами в орендному договорі.

Два роки тому в Криму створили плантації токайського винограду. З дозволу імператора сюди на три роки прибули винороби з Угорщини. Вони посадили 30 000 виноградних лоз у чотирьох виноградниках: один у Судаку, другий – в містечку Ескі-Крим, третій – по берегах Бурульчи[2] (*Bouroultcha*), а четвертий поряд із Зуєю (*Zouïa*). Вони обрали південно-східне розташування та ґрунт, змішаний з великим червоним гравієм. Ймовірно, ці плантації матимуть успіх.

Вина з Судака є єдиними з кримських, які мають достатньо приємний смак. Їхнім недоліком є те, що вони низької якості, не можуть зберігатися довгий час і перевозитися в транспорті. Однак все це не варто списувати на клімат, а лише на поганий вибір ґрунту та розташування. Ці виноградники посаджено в долині у жирному ґрунті, що посилює шкоду завдяки вологості.

Тут також починають займатися шовковими культурами. Князь

Р. 225. – Потьомкін уклав угоду з італійцем графом Пальмою про утворення великої шовковичної плантації. Той повинен був через десять років повернути гроші, видані авансом цим князем, у розмірі 4 000 рублів. До цього князь додав двадцять селянських родин, вивезених зі своїх землеволодінь.

---

[1] Карл-Людвіг (Карл Іванович) Габліц (1752-1821), російський натураліст, німець за походженням. В 1783-1802 рр. віце-губернатор Криму. Автор перших наукових розвідок про кримську природу.

[2] Річка в Криму, притока Салгіру.

Портрет козака. Малюнок Жана-П’єра Норблена де Гурдена (1745-1830)

Через п’ять років він дав йому двадцять інших родин і з поточного часу призначив зарплатню в 1 200 рублів. Крім цього заходу, здійсненого князем Потьомкіним за власний кошт, він також привіз з Анатолії багато зародків шовковичних черв’яків, яких роздав татарам. Велике число диких шовковиць, що знаходяться в Криму, у його південній частині, цілком достатнє для перших спроб. Вони якомога краще підходять для цього. Щоб посприяти розвитку даної культури князь Потьомкін придбав за досить високу ціну в 1785 р. той обмаль шовку, вироблений місцевими мешканцями. Цей засіб створив певний ефект, багато татар, яким їхня природна байдужість заважала зайнятися цим видом виробництва, здається, зайнялися цим сьогодні. Росія могла б досягти того, що обходилася б без іноземного шовку, котрий зараз складає для неї суттєву статтю видатків. Окрім шовкових виробів, які вона завозить з Туреччини, а ще більше з Італії, вона купує їх також у Персії у кількості 6 000 пудів, з розрахунку від 80 до 150 рублів за пуд. Ця ціна повинна ще зрости, зважаючи на останні заворушення в Персії. Свій шовк вирощують в Астрахані, й навіть мають певний успіх. У Царицинському окрузі, який займають 5 000 державних селян, існують ще більші успіхи. Однак саме тут, у Криму, ґрунт і клімат найкраще придатні для цього важливого виду виробництва.

Також тут є потужніша вигода, яка проявляє успіх в усіх цих нововведеннях, - це зміни населення. Щоб компенсувати ті втрати, яких Крим постійно зазнає через згадані переселення,

Р. 226. – уряд опублікував кілька різних указів, спрямованих на те, щоб зацікавити іноземців оселятися в цьому краї, а також у Херсоні. Запропоновані переваги спочатку привабили кілька сотень італійських родин, які, однак, не знайшли нічого, крім зубожіння, там, де вони прагнули знайти фортуну. Більша їх частина загинула чи розсіялася. 600 албанців оселилися в Балаклаві. Вони зараз несуть тут військову службу, охороняючи береги, займаючись торгівлею та землеробством. Для того, щоб залюднити Крим, князь Потьомкін часто погоджується дати увільнення солдатам для перетворення їх на колонів, завдаючи збитків іншим провінціям і сеньйорам, які змушені заміняти їх новими рекрутами. Ці увільнені солдати, які стали вільними, утворюють чотири маленьких містечка, з яких два знаходяться поблизу Кафи й Ескі-Крима, третє – на Бурульчі, а четверте – неподалік від Карасубазара.

Князь Потьомкін наказує також навчати на головних державних фабриках солдатських дітей, яких потім відправляють до Херсона та Криму, коли вони є вже досить навчені. Він роздає безкоштовно землі росіянам, які їх бажають, і не ставить жодних інших вимог, окрім привезення сюди певного числа селян. Однак одним з найкращих засобів, який він уявляє собі для створення процвітання цього нещодавно завойованого краю, це намагання привабити сюди розкольників. Якщо вони оселяться в Криму, то швидко доведуть цю приєднану землю до найвищого ступеня розквіту.

Р. 227. – Ми гадаємо, було б доречно завершити цей опис Тавриди наступним повідомленням, яке було нам надіслане:

«Не залишилося жодного мешканця на Таманському острові, де проживало 30 000 чол. Частина Криму, яка найменше зазнала знелюднення, це Керченський півострів. Однак у центрі країни, в Карасубазарі, Акмечеті, Бахчисараї і т. д. переселення є дуже значним, оскільки саме тут мешкали найголовніші сімейства, а також родини, які найбільше втратили від цього завоювання. Також саме тут скупчено російські війська, мілітарний деспотизм яких виявився занадто тяжким для татар. Лише один полк розташовано на Керченському півострові.

Встановлено, що не залишилося й 30 000 татар у Криму й що вони продовжують емігрувати щодня. Ті, яких можна ще тут побачити, мали перед завоюванням визначне становище, але сьогодні вони зазнають асиміляції та змішення з громадою і є повністю зневаженими.

Тут добре можна спостерігати за станами населення, які беруть участь в управлінні, роздутими завдяки мурзам та іншим татарським начальникам, котрим кортіло поставити собі в заслугу утримання на місці якомога більшого числа мешканців. В добу підкорення за татарами було збережено їхню релігію, їхній звичай щодо поводження з жінками та їхні закони. Стосовно першого – вони залишаються вільними. Стосовно другого – можна думати, що багаточисельні війська, розміщені поміж татар, вже зіпсували поводження жінок та довели до краю ревнощі чоловіків. У даному випадку татарин, який не може помститися, залишає свою батьківщину. Стосовно третього положення – якщо їм і залишено право судитися за своїми законами, то знищено здійснення цього привілею, оскільки

Р. 228. – в кожному місті є каймакам, який судить своїх земляків, але є і російський комендант, який підтверджує чи змінює на свій розсуд ці присуди. Якщо справа є важливою, він складає рапорт своєму начальнику, а той – губернатору. Не треба думати, що ці російські коменданти, поставлені в кожному місті для нагляду за законністю, є цивільними суддями, які хоч трохи розуміються на законах, це армійські офіцери з нижчих чинів. Тільки Кафа, як найбільш заселене та найбільше торгівельне місто, має підполковника в якості коменданта. Інші міста мають хіба що капітанів або лейтенантів. Щоправда, такий порядок є тільки тимчасовим, в очікуванні суддів, які мають прийти з Петербурга, бо великий принцип приведення до єдності поширився й на Крим, де пропонується встановити управління подібне до інших губерній Росії. Однак навіщо множити суди в тих місцях, де немає майже ніяких судових справ, і фінансові установи там, де існують тільки видатки й немає жодних прибутків? Як би там не було, я дуже сумніваюся, що татари почуватимуться краще за нових суддів, майже таких самих неуків, як і офіцери, які сьогодні їх заміняють. Вони стануть для цієї країни новими утискувачами. Князь Потьомкін, який хотів би привести її до процвітання за будь-яку ціну, сподівається переселити до неї 15 000 вірменських родин. Мені невідомий секрет цього князя у знаходженні одним махом 15 000 таких родин, які підкоряться його наказам. Невеличке число іноземців, яких він сюди привабив, загинуло від злиднів і розбіглося від незадоволення. Князь Потьомкін може

мати тільки один найбільш надійний ресурс для залюднення цих пустинь – це той, який вже почав набувати свого вжитку й полягає

Р. 229. – у наданні увільнення від служби солдатам, які перебувають під його керівництвом, щоб перетворити їх на колонів. Цей засіб є невичерпним у руках урядовця, що керує військовими справами й має загалом всі війська під своїм началом. Цей засіб дуже обурює знать, яка постачає рекрутів і з нетерпінням спостерігає за згубними наслідками такого зловживання владою».

Росія утримує в Криму близько 25 000 чол.

Читачі, які забажають дізнатися глибше про античну та середньовічну географію Криму, можуть переглянути «Історичні та географічні спостереження» мсьє де Пейссонеля, вже цитовану працю, а також «Історію відкриттів і мандрівок, здійснених на північ» мсьє Й. Р. Форстера[1]. Маємо також подякувати мсьє Бруссоне[2], який збагатив нашу мову в цьому творі.

Le Clerc [dit], Clerc Nicolas-Gabriel, Leclerc Antoine-François. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Moderne. – P.: Chez Maradan, Libraire, II an de la République (1794). – T. 3. – VIII+424 p.

Окремий розділ, присвячений українській торгівлі, з праці Жана-Бенуа Шерера[3] «Історія російської торгівлі з поясненнями» (1788)

Р. 173. – Від великоросійської комерції переходимо до торгівлі Малоросії, котру також називають Червоною Руссю, Київщиною чи Україною.

Глава V. Торгівля Малоросії чи України

Україна мала колись своїх князів, які мали осідок у Києві й поширювали свою владу на Великоросію. В ті далекі часи вона проводила досить обширну

[1] Йоганн-Рейнгольд Форстер (1729-1798), німецький натураліст і мандрівник англійського походження. В 1750-х рр. жив і працював в Росії. В 1766 р. переїхав до Англії. Як натураліст супроводжував Джеймса Кука в його другій навколосвітній подорожі. Згодом переїхав до Німеччини, де працював в університеті міста Галле. Він першим запропонував розглядати Австралію, як окремий материк, а також назвати пролив між Старим і Новим Світом на честь Беринга.

[2] П'єр-Марі-Огюст Бруссоне (1761-1807), французький натураліст.

[3] Жан-Бенуа (Йоганн-Бенедикт) Шерер (1741-1824), історик і дипломат, народився й виріс у Страсбурзі, де згодом і навчався в університеті, здобувши там ступінь доктора філософії. Потім продовжив вивчення юриспруденції в університетах Йени, Лейпцига та Фрайберга, а згодом поступив на дипломатичну службу й був направлений до Петербурга, де виконував роль аташе при французькому посольстві. В Росії, за словами самого Шерера, він провів 13 років. Його перу належить унікальна історична розвідка про Україну «Аннали Малоросії або історія козаків-запорожців і козаків України чи Малоросії від їхніх початків до наших днів».

торгівлю з греками. Найімовірніше, Бористен був тоді набагато судноплавнішим, ніж зараз, і не перегороджувався порогами, котрі роблять його таким небезпечним. Один з приватних підприємців з цієї країни отримав від її величності дозвіл їх підірвати й уже успішно зробив це з трьома[1].

Київська школа дуже славетна, саме вона з незапам'ятних часів безперервно постачала до початку правління теперішньої імператриці

Р. 174. – підданих, які стали окрасою найповажніших церковних посад, і більшу частину професорів, головним чином тих, що викладали мови в Московському університеті від його заснування. Нині імператриця сама призначає голову церкви в Великоросії. Його, зазвичай, обирають поміж духовенства цієї останньої країни.

Київ було зруйновано, а його торгівлю знищено татарською навалою під проводом Батия. Це важливе місто можна було б відновити за мудрого керівництва, яке, зберігши залишок мешканців, повернуло б собі з часом свою колишню чисельність населення; але постійні війни завжди переривали всі ті заходи, які намагалися здійснити в цьому відношенні, а ревнощі, котрі також підтримуються між обома Росіями, доводять мені, що ще довго не будуть займатися тут заходами з виведення Малоросії з того стану занепаду та нікчемності, до якого вона

Р. 175. – опустилася впродовж багатьох століть. Щоб виправдати переваги, встановлені щодо Великоросії, нам скажуть, що вони були оплачені нею ціною крові великого числа своїх хоробрих громадян, їх [переваги – Є. Л.] прикрасять будь-яким іншим шляхетним приводом, й це буде завжди яблуком розбрату, джерелом безкінечної антипатії між цими двома країнами.

Відомо, що Малоросія позбулася ярма поляків, оскільки ті знищили вщент всі її привілеї, й вона охоче підкорилася царю Олексію Михайловичу, який їх підтвердив від свого імені та імені всіх своїх нащадків. Ті, вочевидь, не вважали себе пов'язаними урочистою присягою, раз не проголошували її особисто. Хоча вони й були зобов'язані саме цій присязі володінням даною провінцією, вони один за одним намагалися позбавити ту її привілеїв, а з добровільною відставкою її останнього гетьмана (графа Кирила

Р. 176. – Григоровича Розумовського), вона була позбавлена найголовнішого з них, права обирати собі вождя поміж своїх мешканців.

В 1763 р. імператриця утворила в Глухові, резиденції останнього гетьмана, трибунал з юстиції, який назвали Малоросійською колегією. Нинішнім президентом є фельдмаршал граф Румянцев, який рівночасно є також і генерал-губернатором даної провінції. Членами цієї колегії призначаються рівним числом представники від Великої та Малої Росій. Вони в кінцевому рахунку розглядають питання, присвячені повсякденним справам, але в справах більш важливих, їм доводиться звертатися по розсуд до третього департаменту сенату[2].

---

[1] Йдеться про роботи під керівництвом Михайла Леонтійовича Фалєєва, спрямовані на поліпшення судноплавства на Дніпрі й розпочаті в 1779 р.

[2] Майже дослівне запозичення з другого тому «Фізичної, моральної, цивільної та політичної історії давньої Росії» (Р. 423), де помилково вказано рік скасування гетьманства в Україні.

Нещасні українці потрапили тепер під найтяжче ярмо й присилувані до кріпацтва. Врешті-решт, в них було забрано кілька років тому останню вольність, яка ще залишалася, й річний подушний податок був підвищений до рівня селян Великоросії.

Р. 177. – Україна є дуже родючою землею, сповненою різнорідного збіжжя. Просте землеробство дає тут інколи такі врожаї, що більша їх частина просто втрачається через відсутність судноплавних річок і з'єднувальних каналів – вигід, яких однак легко було б досягти з найменшими витратами.

Тут можна побачити багато худоби, дивовижне багатство здобичі, риби, меду та воску; деревини, придатної для обігріву та будівництва, цілком вистачає в цій країні. Лише вино та сіль є єдиними товарами, котрих їй бракує. Я однак гадаю, що, якщо місцеві мешканці навчаться розводити виноград, їхній ґрунт вироблятиме також і вино; проте вони мають звичку привозити його з Трансільванії, Валахії, Молдавії та Франції, хоча їх звичайними напоями є пиво, медовуха, горілка й ті домашні настоянки, які вони виробляють з багатьох сортів фруктів. Стосовно ж солі,

Р. 178. – їм її доставляють з соляних копалень Велички, поблизу Кракова, та з Покуття, де вода в більшості колодязів є солоною. Сіль з неї виварюють, надаючи потім форми маленьких хлібців. Ця сіль приємна на смак, але слабша від тією солі, яку розтовкують, подрібнюють. Хоча Великоросія могла б щедро постачати сіль, особливо з Саратовського краю, тут поки що не мають думки вивозити її до інших губерній. Непробачна недбалість, зважаючи на можливість перевезення саньми, якими тут користуються впродовж великої частини року.

Українські селяни змушені працювати три чи чотири дні на тиждень на своїх панів з власними кіньми та власними знаряддями праці. Вони обтяжені, крім того, багатьма різними зборами зерном і птицею з земельних ділянок, які вони тримають, сплачують десятину з овець, свиней та різних плодів, зрештою, виконують різні тяжкі роботи, як підвезення дерева та ін.

Р. 179. – Величезний простір ще незайнятих земель сильно розплоджує мух, спричиняючи незручності влітку. Однак ще більшим нищівним бичем є сарана, яка налітає в певні періоди, особливо коли літо посушливе. Необроблені степові землі вже зараз передвіщають зменшення населення Малоросії. Про це можна судити й з наступного прикладу: той, хто там придбав за дві, три чи найбільше чотири тисячі рублів землеволодіння, отримуватиме дохід цілком достатній для забезпечення самого власника та його родини.

Торгівля цієї країни полягає в наступних товарах: тютюні, яловичині, воску, меду, шкірах та селітрі. Селяни торгують цим між собою, а також везуть до Санкт-Петербурга, Лейпцига, Угорщини, Трансільванії, Валахії та Молдавії.

Одна тільки статтяпродажу биків, яких перевозять до Лейпцига, не рахуючи того, що продається впродовж цього шляху, й особливо в Санкт-Петербурзі, дає величезний прибуток. Вони є великого зросту, дуже

Р. 180. – товсті, сповнені сала та чудового м'яса. Якщо зважати тільки на довжину шляху, могло б здаватися, що бариш купців може бути лише

посереднім; але ця дорога стає менш вартісною завдяки свободі, яку кожен власник дає їм, випасати цю худобу на полях, що зустрічаються впродовж путі від України до Санкт-Петербурга, а також завдяки крайній стриманості цих купців у їжі. Ті, хто прямує до Лейпцига, не ведуть туди менше 400 биків; якими б великими не були в той час видатки, вони повністю перекриваються вартістю биків, яка є втричі, і навіть в чотири рази вищою, ніж у Петербурзі.

Гурти, які утворюють для того, щоб йти на ярмарок Лейпцига, завжди мають кількох темних ділків, котрі в обхід державних мит вигідно збувають там мед, віск і шкіру.

Селітра складає ще одну визначну галузь

Р. 181. – їхньої торгівлі. Цей різновид корисних копалин щедро сповнює Україну. Тут живе, мабуть, єдиний з усіх народів Європи, який вміє найкраще її виробляти. Ці люди мають завдяки великим поставкам забезпечувати Санкт-Петербурзьку компанію, призначену для продажу даного товару. Це не заважає продавати його решту в надзвичайній кількості, яка переводиться до найрізноманітніших кутків Європи. Його на підводах доправляють до Данцига, куди прибувають голландці та інші нації завантажуватися ним.

Малоросія виробляє багато тютюну. Загальний врожай доходить до 300 000 пудів, чи 120 000 квінталів [близько 4 800 т – Є. Л.], у вагових мірах Франції. Привівши до ладу гарні землі, які ще лежать у пустці, вона могла б довести його кількість до мільйона пудів. Я жодним чином не сумніваюся, що він міг би стати й більшим, якби місцевих мешканців підганяла спокуса отримати якийсь інший ринок збуту. Цього товару багато продається в Великоросії, Угорщині, Валахії,

Р. 182. – Голландії тощо. Його звична ціна в цих місцях у кращі роки обертається десь навколо 40-50 копійок, якщо ж рік посередній чи поганий, вона доходить до 60-80.

Транспортні видатки на шляху до Санкт-Петербурга складають 30-35 копійок за пуд. Його привозять сюди загорнутим в очеретяні пакунки. Кожна така пака важить близько десяти пудів. Листя в них відділені одне від одного, великі відібрані від маленьких, тут з них роблять оберемки різної ваги. Їх перев’язуть стеблинами, завдяки чому утворюється своєрідний пучечок. Збиток від такого використання стеблин, довжиною в півтора французьких дюйми, має спричиняти досить сильні витрати.

Право експортувати цей товар належало особисто його високості графу й фельдмаршалу Петру Івановичу Шувалову[1] та його спадкоємцям, згідно виключному привілею, наданому на двадцять років, за умови сплати

Р. 183. – 10 копійок з пуду. Правляча імператриця, яка зрозуміла, наскільки несправедливо, щоб одна особистість мала щастя одноосібно користуватися всією галуззю торгівлі, указом від 31 липня 1762 р. розсудливо скасувала цей привілей.

[1] Петро Іванович Шувалов (1710-1762), відомий політичний діяч єлизаветинської епохи.

Якість цього тютюну приблизно однакова в усій цій провінції. Вирізняють однак той, що походить з Гудимської[1] (*de Godinski*) та Роменської (*de Rominski*) земельних ділянок, де його заготовляють близько 10 000 квінталів [близько 400 т – Є. Л.]. Його вирощують також по берегах Азову, які не входять до України.

П'ятнадцять років тому Економічне товариство, утворене в Санкт-Петербурзі[2], надрукувало книгу, завданням якої було навчити селян Малоросії кращому способу посадки, вирощування тютюну та очищення його листя. Було також висловлене побажання, щоб це товариство також зробило побіжний огляд цієї країни та її населення і щоб воно зайнялося заходами сполучення річок

Р. 184. – і відновлення тієї навігації, яка зробила її предків такими відомими. Тоді б вони не мали більше потреби в заохочені. Легкість великої торгівлі та прибуток були б гарантованою винагородою їхнього старання та робіт.

Імператор Петро III звернув свою увагу на цей предмет. Цілком вірогідно, що він спрямував би свої зусилля також і на інші галузі торгівлі цієї країни, якби його царювання тривало довше. Ось про що говорилося в його указі від 27 березня 1762 р.: «Ми говорили, що Малоросія здійснює велику торгівлю биками, однак Польща, через територію якої вона відбувається, отримує від неї користь набагато більшу, ніж сама Росія. З одного бика проданого за 100 рублів у Бреслау чи Данцигу, тільки п'ята частина повертається в Україну, решта залишається в Польщі. Тож належить для обернення цих витрат на користь держави, щоб

Р. 185. – найбільший збут відбувався в Санкт-Петербурзі. Для досягнення цієї мети буде дозволено в майбутньому провозити через усі порти засолене м'ясо та живих биків, сплачуючи лише половину митних видатків, які платяться в країнах, сусідніх з Україною.

Й, оскільки Нова Сербія зробила багато шкоди цій комерції через неправильне тлумачення того привілею, який був їй наданий і в якому було уточнено, що «всі ті, хто тут оселяться, можуть вільно займатися торгівлею в місцях свого проживання без сплати податків», тим, котрих не позначено для занять комерцією даною пільгою на кордонах, буде заборонено цю протизаконну торгівлю, змусивши їх сплачувати ті ж самі податки, що й інші». Цей проект був здійснений за наказом правлячої імператриці від 31 липня 1762 р. [у тексті помилково позначено 1662 р. – Є. Л.].

Schérer Jean-Benoît. Histoire raisonnée du commerce de la Russie. – P.: Chez Cuchet, 1788. – T. I. – XII+293 p.

[1] Село Гудими на Роменщині.

[2] Вільне економічне товариство було утворене Катериною II в 1765 р.

Відображення української дійсності та минувшини в «Цікавих і секретних анекдотах про російський двір» Жана-Бенуа Шерера (1792)

Про диких качок і гусей, які восени відлітають до теплих країв і повертаються навесні до своїх обійсть

Всім відомо, що домашні качки та гуси часто слідують за своїми дикими сородичами, чуючи їхні крики, коли ті здійснюють свої перельоти. Але про це зовсім не турбуються у Малій Росії. Коли наближається зима, тут немає жодної потреби клопотатися з цього приводу. Тут не потрібно їх закривати до приходу гарної погоди, а треба дозволити птахам улетіти, щоб перезимувати. З першим початком холодів ці птахи збираються докупи і відлітають у теплі краї. Навесні вони повертаються до Малої Росії, й кожен з них вірно прилітає до того двору, звідки відлетів. Цей факт мені одностайно підтвердили всі місцеві землевласники. Можливо, частина тих диких гусей і качок, які зимують в наших краях, є саме вихідцями з України.

[Schérer Jean-Benoît]. Anecdotes intéressantes et secrètes de la cour de Russie, tirées de ses archives; avec quelques anecdotes particulières aux différens peuples de cet empire. Publiées par un voyageur qui a séjourné treize ans en Russie.– Londre-P.: Chez Buisson, Libraire, 1792. – T. 1. – XII+227 p. – P. 134.

Переказ анекдоту про образу Петра I однією польською дамою у зв'язку з наказом того випалювати все на шляху шведів

P. 123. – Карл XII залишив Саксонію й на чолі новоствореної та переоснащеної повністю армії, перетнувши Сілезію, пішов на Польщу та Україну. Цей марш викликав велике занепокоєння у царя, який дав наказ палити поселення й усе, що могло б бути використаним для провізії противником, щоб перетворити на пустелю ті місця, через які той мав проходити. Виконання цього жахливого наказу спричинило поміж поляків і українців найнестерпніше горе. Мадам Старостін (*Starostin*) [очевидно, дружина польського старости – Є. Л.] йому сказала настільки чуттєво, наскільки й щиро, що, таким чином, він прирікає тисячі поляків і навіть своїх власних підданих на великі муки. Він, почувши, зовсім не засмутився через криваві натяки на свою адресу. Коли вона припинила гірко плакати, він холодно відповів: «Мадам, немає жодних інших засобів зупинити ворога, я не можу інакше виграти час, ніж відрізавши його

Р. 124. – від запасів продовольства. Сенс війни невідворотно вимагає мене піти на ті збитки, які вас лякають». Спантеличена такою мораллю та особливо тією холоднокровністю, з якою він це казав, мадам Старостін йому відповіла: «Я добре зрозуміла, що ви бажаєте наслідувати одного з наших польських дворян, який, щоб помститися своїй дружині за невірність, яскраво уявляв собі як він відрізає свої г.[еніталії – Є. Л.]».

Про недбалість у збереженні в Росії та Україні старовинних манускриптів

Р. 126. – Росія зазнала непоправної втрати, коли в пожежі згоріла відома київська бібліотека. Петро I, дізнавшись про це горе, не міг утриматись від сліз. Бібліотеки, розміщені у кількох монастирях, володіють величезними книгосховищами. Я гортав в одному з них, на честь святого Якова на Валдаї, сторінки багатьох манускриптів, що дають багато свідчень про Лжедмитріїв та негаразди, які вони спричинили. Старовинна церква в місті Володимирі на Волині приховує в собі найкоштовніші пам'ятки. Тут можна побачити угоди, укладені поміж найдавнішими руськими володарями, договори про розподіл майна та історичні записи, писані руською мовою чи скоріше есклавонською. Але, на жаль, дуже мало освічених людей зараз є здатними прочитати й, що головне, зрозуміти це. Величною справою Катерини II став би порятунок цих скарбів від знищення, яке неодмінно їм загрожує, якщо вони залишаться

Р. 127. – й надалі в руках ченців.

Про використання в українському побуті гірчака, чи споришу

Р. 133. – В степах України росте певний сорт трави, що називається *polyganum minus* [мається на увазі гірчак, або спориш – Є. Л.]. Наприкінці червня виривають його корінці, вкриті червами, що мають овальну форму й одразу затвердівають, якщо опиняються на відкритому повітрі. Їх продають ложками купцям. Потім їх розтирають, і вода, у якій їх розмішують з квасцями, набуває чудового малинового кольору. Жінки-козачки фарбують у нього свої нитки. Купці з Великоросії його купують, щоб розфарбовувати обличчя своїх землячок, таке собі кокетство, яке практично не відоме між жінками Малоросії.

Припущення про те, що колись фіни та лопарі населяли Україну

Р. 241. – Фіни та лопарі, як можна про це здогадуватися з руських літописів, колись населяли Україну. Є всі підстави вважати, що вони є однією з колоній гунів, які після переходу через Дунай розвіялися по цьому

краю світу й мешкали тут задовго до народження Ісуса Христа. Ця колонія, кажуть, зберігала впродовж більш ніж двох тисячоліть свою материнську мову без жодного змішення.

[Schérer Jean-Benoît]. Anecdotes intéressantes et secrètes de la cour de Russie, tirées de ses archives; avec quelques anecdotes particulières aux différens peuples de cet empire. Publiées par un voyageur qui a séjourné treize ans en Russie. – Londre-P.: Chez Buisson, Libraire, 1792. – T. 3. – 307 p.

Про ліквідацію Запорозької Січі в 1775 р., побут запорожців і грамоту про прийняття до Кущівського куреня генерал-лейтенанта Н. [очевидно, Грицька Нечеси - Потьомкіна]

P. 134. – Козаки або запорожці (*Saporoviens ou Saporogues*), від яких сьогодні не залишилося й жодного сліду, проживали поблизу дніпрових порогів. Наміри, здійснені Росією, щоб стерти їх зі списку народів, і саме виконання даного задуму, викликали повне захоплення, якщо не філософів, то, принаймні, теоретиків у політиці. Для цього були використані дві армії, що складалися з усіх полків, які поділили на дві частини під керівництвом двох генералів. Одна в Бендерах, а інша – в Криму.

P. 135. – Ніхто в світі не знав про їхнє призначення. Лише їхнім керівникам був відомий цей секрет. Солдати вірили, що їх поведуть на облогу Очакова. Два воєначальники розташували свої полки з боку України так, щоб відрізати шлях тим козакам, які захотіли б утекти звідси. Укріплений підрозділ вирушив у похід на їхнє головне місто, яке, насправді, було лише великим селищем. Був схоплений отаман (*Attaman*) і його секретар, яких відправили до Санкт-Петербургу. Місцевим мешканцям був даний єдиний вибір, або вступити на службу до російського війська, або залишитися в своєму краї, покинувши свій звичний спосіб життя, надзвичайний і не зовсім людський. Ті, хто не мали власності у 500 рублів, були змушені стати селянами й тяжко працювати на землі, а отже, перейти від безмежної свободи до найтяжчого рабства. Ті ж, хто мали власність більше, ніж 500 рублів, зайнялися комерцією. Багато хто з них вже були одружені й вели

P. 136. – осілий спосіб життя. Інших розподілили по ділянкам землі або ж використовували для інших цілей. Їхні старшини (*Starchines*) або найстарші люди стали наглядачами і сформували особливий рід знаті поміж них. Ця революція, яка знищила традиційний лад і навіть сам народ запорожців, була проведена без жодного пострілу і без жодної краплі крові. Ця прекрасна країна почала освоюватися в цей час, і сьогодні вкрита великими селами.

Ця нація чи орда приймала в своє лоно всіх тих, хто хотів до неї приєднатися й обіцяв слідувати її звичаям. Російські генерали та нижчі офіцери (які не були ще одружені) були до неї прийняті. Їм відправлялися підтверджувальні листи про їхнє прийняття, писані російською мовою, а також квартальна зарплатня, що складалася з кількох копійок. Винагорода чи оплата

листоноші перевищувала цю зарплату, що отримували козаки-росіяни. Я бачив одну з таких грамот,

Р. 137. – де було написано: «Його високість генерал-лейтенант Н… [Нечеса - ? – Є. Л.], лицар і т. д., прийнятий на його прохання, відправлене до ватажка, до товариства козаків запорозьких, називаємих низовими, й був записаний до його реєстрів і буде віднині завжди розглядатися як один з його членів. На засвідчення чого йому про це й вручаємо грамоту козака-запорожця, що належить до війська низового та товариства Кущівського (*la communauté Kusovienne*), з підписом і печаткою війська запорозького низового. Видано військовою канцелярією 26 вересня 1773 р.

Кошовий війська козацького запорозького низового, затверджений його імператорською величністю. Підпис «Петро Калнишевський» (*Signé Pierre Kalnischewski*)». Слідом за цим підписом містилися підписи старшин.

Р. 138. – Печать являла собою зображення козака з шаблею в одній руці та списом в іншій, з рушницею, що висіла на ремені, та пістолетами за поясом, а також містився напис: «Печать славного війська низового».

Ці люди мають звичай варити білугу чи осетрину, завдяки такій традиції, вони застерігаються від паразитів. Ці дві риби живуть у Волзі. Перша має 8-10 п'ядей довжини. Друга – має приблизно таку ж будову, але значно біліша від нашого осетра. І та, і інша значно смачніші від нашого осетра. Коли вода, в якій вариться осетрина, починає кипіти, вона щедро вкривається жиром. Козаки натирають цим жиром свої нові сорочки, і роблять так постійно, поки їх використовують.

Їхні житла називаються курені (*Kurènes*) і складаються з чотирьох чи п'яти кімнат, викопаних в землі, що мають дерев'яний дах, також вкритий землею.

Р. 139. – Вони не мають звичаю використовувати ні замків, ні запорів. Крадіжка тут розглядається, як найтяжчий злочин. Він тут карається якнайсуворіше і є дуже рідким.

Чужинець, зайшовши до куреня, може тут їсти й пити скільки забажає. Але він не зможе запастися тут провізією, й наступного дня йому нічого не лишається, як навідатися до іншого куреня.

Коли запорожець знаходив якусь загублену річ, він мав, за звичаями цієї країни, повісити її на високу жердину перед куренем на три дні. По завершенню цього терміну, якщо ніхто не оголошувався її власником, він міг забрати її собі. Невиконання цієї формальності спричинило б для нього найсуворіше покарання. Утримання чужого майна, так само як і крадіжка, є великим злочином. Винного прив'язували до стовпа посеред великої площі. Клали поблизу нього величезну кількість кийків. Кожен,

Р. 140. – хто підходив, у відповідності до традиції, брав один з них і завдавав трьох ударів, після чого йому давали кухоль оковитої (*après quoi il lui présentoit un verre d'eau de vie*) і кричали: «Пий, с… сину» (*en lui criant: bois, fils de p…*).

Козаки не терпіли жодної жінки поміж собою. Якщо якась з них потрапляла сюди з необережності чи іншої причини, вони її вбивали. Щоб

поповнювати свою країну, вони робили набіги як на Польщу, так і на Росію, звідки приводили молодих хлопців.

Коли хтось з них залишав свій курінь, він втрачав ім'я козака. Його називали тепер не інакше як «гайдамак» (*Haidamak*), тобто «розбійник з великої дороги», й насправді, всі ці дезертири були достойні такого епітету. Поляки, на яких вони робили свої набіги, боялися їх надзвичайно.

Вони носили на маківці голови оселедець, який за формою нагадував стрижень пера. Саме такий знак обов'язково вирізняв козака-запорожця.

Р. 141. – Решта голови виголювалася. Якщо хтось виривав оселедця в іншого, сплачував штраф п'ять рублів.

Вони сповідували грецьку релігію.

Ця орда складалася з 50-60 тисяч осіб.

Про солевидобування в Бахмуті

Р. 141. На східному березі річки Бахмут, в окрузі навколо міста з такою ж назвою, знаходиться гора, наповнена білого та чорного мармуру, подібного до найкращого італійського мармуру. Можна було б з цих шматків побудувати три таких міста, як Бахмут. На південь від цієї гори повітря стає таким чистим і блискучим, немов би тут попрацював різець митця. Верхівка складена лише з гіпсу, внизу тальк найрізноманітніших кольорів та синя глина, відзначена характерними частинками гірської солі. В 20 верстах від Бахмута знайшли прекрасне земне вугілля, яке використовували

Р. 142. – в сусідніх солеварнях; намір безплідний, оскільки тут не знають способу такого виробництва. Тут немає нестачі деревини навколо солеварень, якщо, звичайно, непередбачливість не призведе до втрати цього ресурсу. В 8 верстах від міста є дубовий ліс, де ростуть дуже високі буки та сосни, які можуть бути використані для солеварень впродовж багатьох століть. Менше ніж за двадцять років можна передбачати руйнування даного способу, який не залишить тут жодного сліду від того лісу, що був у цьому місці. Якщо раніше в'язанка дров коштувала в Бахмуті 4 рублі, то зараз, коли тут почали виробляти сіль, вона коштує вже 15 рублів.

Про прагнення Мініха стати українським гетьманом через посередництво Бірона

Р. 183. – Мініх дуже розраховував на ті послуги, які він надавав Анні на початку її правління. Він також сподівався, через свої сліпі амбіції, усунути фаворита, котрий був абсолютним господарем думок цариці, й уявляв собі її подяку, яка є тією чеснотою, що з легкістю виконується правителями. Також він покладався й на слово Бірона, що стане гетьманом козаків, проте ніколи не став їм…

Р. 233. – Фельдмаршал Мініх, скориставшись цими заворушеннями серед калмиків та українців, котрі бентежили Бірона, вимагав від нього так наполегливо, як ніколи, призначити його гетьманом козаків. Регент ухилявся й вичікував.

Про землі запорожців

Р. 261. – Козаки запорозькі володіли дніпровськими островами, починаючи від Кільчені (*Kelshin*) аж до Кам'яного Затону (*Kamennoi-Sadon*). Вони поширювали свої володіння інколи навіть до Кізи-Кермена. Тож вони займали всю територію, що розтяглася від Синіх Вод (*Sinie-Wody*) вздовж Бугу до Інгула та Інгульця. Вони мали три міста: Гард (*Gart*) –

Р. 262. – на Бузі за Синіми Водами, Самару (*Samara*) – у витоці річки з такою ж назвою та Стару Січ (*Staraja Seez*), розташовану на одному з островів Дніпра. Також ще поляки свого часу побудували фортецю Кодак (*Kudak*) в 16 верстах від Самари перед порогами на західному березі Дніпра. Після Карловицького миру в 1701 р. росіяни побудували й собі фортецю в Кам'яному Затоні на невеличкій відстані від витоків Кінської Води (*Konskaja-Wody*) в 3-4 верстах від Старої Січі. Обидві ці фортеці були побудовані з наміром приборкати запорожців, а також настрахати турків і татар, які часто навідувались до цих країв. Від міста Гард залишилася лише церква, яку часто навіщали козаки в мирний час (коли спалахувала війна, вони відходили вглиб або до іншого краю своєї території). Кодак був зруйнований самими козаками під час повстання Хмельницького (*Chmelnizki*),

Р. 263. – в минулому столітті. Тут можна побачити сьогодні хіба що укріплення у вигляді досить правильного квадрата. Стара або колишня Січ була повністю зруйнована росіянами після битви під Полтавою (1709). Нова Січ (*Novaja Seez*), розташована на одному з островів Дніпра в кількох верстах від островів Осипра (*Osipra*) та Підпільного (*Podpolna*), являла собою велике селище чи навіть четверте місто запорожців, що мали тут церкву та великий склад, які використовували спільно. Від інших тридцяти восьми розсіяних поселень навряд чи можна знайти зараз сліди.

[Schérer Jean-Benoît]. Anecdotes intéressantes et secrètes de la cour de Russie, tirées de ses archives; avec quelques anecdotes particulières aux différens peuples de cet empire. Publiées par un voyageur qui a séjourné treize ans en Russie. – Londre-P.: Chez Buisson, Libraire, 1792. – T. 4. – 306 p.

Про утворення в Україні нових регулярних полків Катериною II замість традиційних козацьких

Р. 54. – Всі ці гусарські полки отримали повністю нову організацію, яка є менш дорогою, й були перетворені на регулярні військові частини. Також і

для українців (*les Ukrainiens*), які утримували раніше певне число козаків і брали на себе частину витрат, надійшло полегшення від такої контрибуції,

Р. 55. – від чого вони дуже виграли. На Україні було засновано кілька регулярних полків, для утримання яких провінція сплачує визначений податок.

Про міцне дерево таволгу

Р. 125. – В полях і степах Малої Росії та України зустрічається певний вид дерев, що називається «таволга», стовбур яких, маючи надзвичайну міцність, не перевищує 12 ліній у діаметрі [приблизно 27 см – Є. Л.]. Він не плаває по воді, подібно до інших дерев. Він є таким твердим, що треба докласти великих зусиль, щоб зрубати його. Місцеві мешканці кажуть, що це дерево набуває ще більшої міцності, якщо на нього потрапляє кінська сеча, коли вони б'ють коней чи спонукають їх хлистами.

[Schérer Jean-Benoît]. Anecdotes intéressantes et secrètes de la cour de Russie, tirées de ses archives; avec quelques anecdotes particulières aux différens peuples de cet empire. Publiées par un voyageur qui a séjourné treize ans en Russie. – Londre-P.: Chez Buisson, Libraire, 1792. – T. 5.– 287 p.

Про таємне одруження Єлизавети Петрівни з Олексієм Розумовським і про княжну Тараканову

Р. 91. – Є твердження, досить поширене в Росії, що вона [Єлизавета Петрівна – Є. Л.] таємно одружилася

Р. 92. – з графом Олексієм Григоровичем Розумовським (*Alexis Gregoriewitsch Rasumoffsky*), обер-єгермейстером, який мав на собі її надзвичайну милість, котра його супроводжувала завжди і впадала в око людям, як доказ великого почуття. Я бачив їх одного разу, коли вони виходили разом з придворного театру. Було дуже холодно. Вона йому поправила шапку на голові і ретельно поправила одяг, щоб захистити від морозу. Він жив в Анічковому палаці, який вона йому подарувала і який після її смерті повернувся короні. Одна знаменна річ, теперішня імператриця подарувала його князю Потьомкіну… Кажуть також, що месьє Тараканови та княжна, їхня сестра, були дітьми Єлизавети та Розумовського…

Р. 93. – Княжна переїхала до Італії. Під час війни 1770 р. проти турків граф Олексій Григорович Орлов, адмірал флоту, був відправлений до Архіпелагу. Він познайомився з нею і часто відвідував її. Якось він запросив її повечеряти на борту свого корабля, запевнивши, що тут будуть кілька італійських вельмож, яких вона знає як своїх друзів і які складуть їй компанію. Вона піднялася на корабель, але яке ж було в неї здивування, коли вона не побачила тут нікого й одразу зрозуміла, що стала полонянкою росіян! Були підняті вітрила, й корабель вирушив до Петербурга. Вона була одразу зачинена у

фортеці, й ніхто не мав права говорити з нею. Ця акція здобула такий розголос в Італії, що Орлов не зміг би сюди сунутися безкарно.

Про Кирила Розумовського

Р. 93. – Граф Кирило Розумовський (*Cyrille Rasumoffsky*) в той час, коли його брат став фельдмаршалом і відігравав одну з найважливіших ролей в Росії, прибув з глибин України, своєї батьківщини, до Санкт-Петербурга з триструнною гітарою [очевидно, мається на увазі кобза – Є. Л.], поширеною серед українців. Він швидко зрозумів, що, за підтримки свого брата, він легко здобуде успіх. Єлизавета його призначила командувачем гвардійського Ізмайловського полку та гетьманом малоросійського козацтва (*Hettmann des Cosaques de la petite Russie*). Ця остання посада була у нього забрана теперішньою імператрицею, яка фактично прибрала ці обов'язки в свої руки, але залишила повне утримання для свого попередника аж до його смерті[1]. Він був також президентом Академії наук і мистецтв, але відмовився від цієї посади зі сходженням на престол Катерини II. До того ж він був кавалером орденів святого Андрія, святого Олександра Невського, святої Анни та польського Білого Орла…

Р. 103. – Щоб знати все, що відбувалося у великого князя [Петра Федоровича – Є. Л.], Бестужев об'єднався з гетьманом Кирилом Григоровичем Розумовським (*Hettmann Cyrille Gregoriewitsch Rasumoffsky*). Він порадив йому всіляко годити тому, щоб отримати його найближчу довіру. Розумовський послідував цій пораді, і, використовуючи найнижче підлабузництво, підкорив серце князя, який не міг вже провести жодного дня, щоб не бачити його. Бажає випити келих оковитої, треба, щоб гетьман пив разом з ним.

Р. 104. – Петро інколи глузував над його народженням (Розумовський народився селянином в Україні), над його грибами, які той збирав у дитинстві, над його приїздом до Росії з балалайкою (*balaleiga*), триструнною гітарою, тощо. Різноманітні глузування та приниження призводили лише до того, що гетьман почав забувати благодіяння князя і схилятися до помсти та невірності.

Інцидентом, що переповнив чашу терпіння проти великого князя, стала неприхована претензія Гудовича[2], князівського генерал-ад'ютанта, на посаду гетьмана Малої Росії (*Hettmann de la petite Russie*). Це також була батьківщина Гудовича. Петро підтримував цю вимогу, і Гудович сподівався рано чи пізно посісти це місце. Розумовський з того часу твердо вирішив вступити у змову проти свого «брата та доброго друга» (цими іменами між собою називав себе сам Петро).

---

[1] Кирило Розумовський помер у 1803 р., за десятиріччя після виходу даного твору.

[2] Андрій Васильович Гудович (1731-1808), син генерального підскарбія, таємного радника Василя Андрійовича Гудовича (1713-1764), військовий і політичний діяч, улюбленець Петра III, якому пророкували гетьманство після Розумовського.

Р. 105. – Таємні зібрання, на яких обговорювалося скинення майбутнього імператора, відбувалися в одному з будинків Розумовського поблизу Кам'яного Носу. Бестужев, Розумовський, Марія Щеглакова та княгиня Дашкова були керівниками цих таємних нарад.

Про конфлікт між великим князем Петром Федоровичем, майбутнім імператором, та Олексієм Розумовським

Р. 195 – Будучи ще великим князем, він [Петро III – Є. Л.] надіслав Розумовському,

Р. 196. – одному з наймогутніших царедворців, у день його народження сокиру на подушці з червоного сатину, щоб показати, що його може очікувати, коли князь зійде на трон. Але, ставши імператором, він був дуже далеким від спроб мститися за свої кривди, й граф розділив з усіма ту любов, яку Петро дарував усім своїм підданим…

Р. 197. – Обер-єгермейстер Олексій Григорович Розумовський (*Alexis Gregoriewitsch Rasumoffsky*), фаворит покійної імператриці, був дуже занепокоєний через немилість нового володаря на свою адресу, тому сказався хворим. Імператор, побачивши якось його брата за столом, запитав того про новини, той відповів,

Р. 198. – що його брат тяжко хворіє й мусить залишатися в спальні. Петро, обернувшись, сказав одному зі своїх офіцерів: «Підіть і запитайте від мого імені у обер-єгермейстера, як він себе почуває». Офіцер повернувся через кілька хвилин (бо Розумовський завжди мешкав у тих апартаментах, які відвела йому Єлизавета в імператорському палаці) і відказав, що «пан обер-єгермейстер припадає до ніг його величності, і низько кланяється за ті милості, які той йому зробив, і зможе прийти вже за кілька днів». Офіцер щиросердно додав, що за цю місію, той подарував йому тисячу рублів. Це, насправді, була радість і звільнення цього придворного від того надмірного страху, який він переживав через немилість. Тисяча рублів викликала сміх у імператора та його гостей.

Про київські печери

Р. 256. – Підземелля Києва приховують величезну кількість ікон і статуеток всіх найсвятіших і найповажніших поміж іншими людей. Богомольці, які приходять сюди, ставлять їм свічки. Перед кожною фігурою є свічка, вага якої відповідає важливості та достоїнствам святого. Бідняки, які не можуть обійти всю цю анфіладу, роблять підношення проскурками, замість воску. Одна частина їх з'їдається попами, а решта – продається ними, як реліквії, що набули великої цінності, оскільки одного разу вже пройшли

через їхні руки. Зображення святих завжди прикрашені гірляндами з цих хлібців.

[Schérer Jean-Benoît]. Anecdotes intéressantes et secrètes de la cour de Russie, tirées de ses archives; avec quelques anecdotes particulières aux différens peuples de cet empire. Publiées par un voyageur qui a séjourné treize ans en Russie. – Londre-P.: Chez Buisson, Libraire, 1792. – T. 6. – 281 p.

З «Секретних записок про Росію» Шарля-Франсуа-Філібера Массона[1] (1800)

Про освоєння російським урядом новоприєднаних земель на півдні

Р. 103. – Після славетного Кайнарджийського миру вона [Катерина II – Є. Л.], здавалося б, зайнялася внутрішнім управлінням. Але все було забуте, щоб зробитися володаркою Тавриди. Проект відновлення трону Костянтина[2] був відроджений знову. За ним слідував задум принизити й покарати шведського короля. Потім підкорення Польщі було її найбільшою пристрастю…

Р. 105. – Правда, що князь Потьомкін побудував на ділі міста та заснував порти в Криму. Це дуже гарні клітки, але позбавлені ще будь-яких пташок. А ті, яких намагаються туди притягнути, скоріше там загинуть від розчарувань, якщо не зможуть звідти улетіти. Російський уряд – це пригнічувач і завойовник. Росіянин – воїтель і руйнівник. З тих пір, як Таврида була завойована, вона перетворилася на пустелю.

Ця манія Катерини братися за все, нічого не доводячи до кінця, дозволила сказати Йосифу II слово, сповнене солі. Під час свого вояжу до Тавриди, вона запросила його покласти другий камінь міста Катеринослава, після того, як щойно поклала перший з великою урочистістю. Йосиф, у свою чергу, відповів: «Я закінчив велику справу в один день з імператрицею Росії, вона заклала перший камінь міста, а я останній».

---

[1] Шарль-Франсуа-Філібер Массон (1762-1807), французький педагог і літератор, що протягом десяти років прожив у Росії. Приїхавши до Петербурга в 1786 р., де служив його старший брат, був прийнятий на викладацьку роботу до Артилерійського та інженерного кадетського корпусу. В 1795 р. він був призначений особистим секретарем великого князя Олександра Павловича. Проте вже через рік після цього, зі смертю Катерини II та сходженням на трон Павла I, він разом з братом зазнав немилості від нового царя, й обидва повинні були назавжди залишити Росію. Його «Секретні записки про Росію», анонімно видані у Парижі, частково просякнуті духом особистої образи на російський двір, проте містять багато цікавої та важливої інформації про життя Російської імперії наприкінці XVIII ст.

[2] Йдеться про так званий «грецький проект», тобто відновлення Росією Візантійської імперії.

Алегорія слави Наполеона. Кліо показує націям пам'ятні факти його правління. Картина Александра-Поля-Жозефа Верона-Белькура (1773-?), орієнтовно створена в 1806-1807 рр. Згори натовпу людей чітко видніється постать дуже подібна до запорозького козака

Про зміну Павлом I назви Катеринослава

Р. 218. – Він [Павло I – Є. Л.] прагнув, щоб жодна річ, яка була створена в правління його матері, не існувала при ньому. Всі суди та установи імперії були перетворені та змінені. Те, що було створене в її ім'я й присвячувалося возвеличенню слави Катерини (Катеринослав) було скасоване.

Masson. Mémoires secrets sur la Russie, et particulièrement sur la fin du règne de Catherine II et le commencement de celui de Paul I. Formant un tableau des moeurs de St. Pétersbourg à la fin du XVIIIe siècle. Et contenant nombre d'anecdotes recueillies pendant un séjour de dix années, sur les projets de Catherine à l'égard de son fils, les bizarreries de ce dernier, le marriage manqué de la grande-duchesse Alexandra avec le roi de Suède, et le caractère des principaux personages de cette cour, et nommément de Souvorow. Suivies de remarques sur l'éducation des grands seigneurs, les moeurs des femmes, et la religion du people. – P.: Chez Charles Pougens, an VIII (1800). – T. 1. – 360 p.

Придворний анекдот про конфлікт між Григорієм Розумовським[1] і княгинею Дашковою[2]

Р. 141. – Її [йдеться про княгиню Дашкову – Є. Л.] авантюра з князем Григорієм Розумовським (*Gregoire Rozoumowsky*) змусила сміятися весь Петербург і викликала обурення у всіх освічених людей. Вона відправила йому диплом академіка, якого він у неї й не просив. Через деякий час вона надіслала йому тюк, наповнений російськими книгами, на 600 рублів. Розумовський від них відмовився, сказавши, що він вже має у своїй бібліотеці оригінали цих російських перекладів. Княгиня відповіла, що зробила його академіком лише за умови придбання цих книг, і Розумовський

Р. 142. – відправив їй назад той диплом. Княгиня хотіла виставити його навіженим, але це її обсміяв цілий світ. Тож вона збезчестила свою академію, уподібнивши ту до повії. Що ж стосується її самої, то й вона була чимось подібним.

Про знищення російським урядом Запорозької Січі

Р. 145. – Є певна особливість тих місць, де існувало колись товариство жінок, яке не терпіло чоловіків. Подібне можна було бачити в товаристві запорозьких козаків, які не терпіли жодної жінки поміж собою і які отримували поповнення своїх лав, забираючи до себе молодих парубків з навколишніх місць. Ця варварська республіка була зруйнована Потьомкіним,

[1] Григорій Кирилович Розумовський (1759-1837), граф, науковець, мінералог і геолог, відкрив мінерал під назвою разумовськін, майже весь жив за кордоном.

[2] Катерина Романівна Дашкова, у дівоцтві Воронцова (1743 або 1744-1810), подруга і сподвижниця Катерини II, учасниця палацового перевороту 1762-го року. В 1783-1796 рр. директор Петербурзької Академії наук.

а ті, хто до неї входив, були розсіяні між іншими військовими чи козацькими підрозділами.

Masson. Mémoires secrets sur la Russie, et particulièrement sur la fin du règne de Catherine II et le commencement de celui de Paul I. Formant un tableau des moeurs de St. Pétersbourg à la fin du XVIIIe siècle. Et contenant nombre d'anecdotes recueillies pendant un séjour de dix années, sur les projets de Catherine à l'égard de son fils, les bizarreries de ce dernier, le marriage manqué de la grande-duchesse Alexandra avec le roi de Suède, et le caractère des principaux personages de cette cour, et nommément de Souvorow. Suivies de remarques sur l'éducation des grands seigneurs, les moeurs des femmes, et la religion du people. – P.: Chez Charles Pougens, an VIII – 1800. – T. 2. – 360 p.

Глава з праці Массона, присвячена козакам, написана в грудні 1798 р.

P.102. –

Козаки

Їхнє походження. Їхні республіки. Вони відрізняються від росіян. Вони втрачають свою незалежність і свій стародавній устрій. Їх підкорено й пригнічено. Їхнє розсіяння. Уведення людей. Вони дуже войовничі. Вони не отримують жодної платні й живуть лише з грабунку. Їхня зброя. Манера вести бій. Їхні вміння та передбачливість. Їхній спосіб пограбування. Їхні службові обов'язки. Згубні вади. Їхнє поводження в Німеччині. Селяни повинні себе захищати. Вони не вміють битися в пішому строю. Їхній розгром під Ізмаїлом. Вони не несуть загрози для французів.

Суворов обіцяв Катерині завоювати Францію з п'ятдесятьма тисячами козаків. Це не означає, що сучасний Аттіла підкреслював такою похвальбою приналежність козаків до еліти російських військ. Він хотів,

P. 103. – навпаки, висловити свою зневагу до французів і змалювати, який рід війни треба з ними вести. Якийсь варвар, вкритий лахміттям, з жахливою бородою, котрий сидить верхи на голодному коні, озброївшись списом і батогом, йому здавався справжнім страховиськом, призначеним для переслідування та покарання повсталих рабів. Історична та деталізована довідка про цих дітей півночі покликана тільки виправити ті думки, що сформувалися про них, завдяки неточним повідомленням. Вона належить людині, яка воювала разом з ними, оглянула їхню країну та вивчила їхні звичаї й історію.

Войовнича нація козаків зменшується з дня на день. Вона скоро зникне з поверхні землі, так само, як зникли й інші, над якими нависнув російський скіпетр, хіба що якась щаслива революція не прийде найближчим часом, щоб звільнити її від ярма, яке її розчавлює та знищує. Її походження до сих пір не вияснене, однак не здається, що воно може бути спільним з російським народом. Козаки є, ймовірно, дуже перемішаними рештками

P. 104. – племен, котрі населяли колись просторі краї між Волгою, Танаїсом, Чорним морем і Бористеном, племен, відомих з московських літописів

під назвами хозарів і пацинаків (хозарів і печенігів), вічних ворогів давніх великих князів київських і слов'ян за походженням. Хан Батий і його монголи їх змели при своєму переході у середині XIII ст. Рештки цих розрізнених народів поєдналися докупи під татарським пануванням і розділяли долю росіян, обернених у рабство цими завойовниками, що продовжувалося до кінця XV ст. Ймовірно, саме в цю довгу та жорстоку епоху вони призвичаїлись до російсько-слов'янської мови, зберігши, в усякому разі, багато слів зі своєї первісної говірки. Після вигнання монголів, від яких вони також перейняли багато звичок, вони залишилися у своїх безмежних степах (необроблених полях) і сформували своєрідну демократичну та військову республіку, котра

Р. 105. – утворила бар'єр між росіянами та ногайськими татарами. Згодом цих людей, що стали могутніми і навіть небезпечними для своїх сусідів, кримські хани, московські царі, турки та поляки намагалися попеременно підпорядкувати чи знищити, та шукали засобів прив'язати їх до себе. На жаль для козаків, вузол, який пов'язував їхні різноманітні племена, непомітно ослабився, й честолюбство кількох родин завершило його розв'язання. Однак вони ніколи не припиняли розглядати себе як єдиний народ і трактувати одне одного як брати. Наприкінці минаючої доби українські козаки визнали верховенство Польщі, а козаки Дону чи Танаїсу, так само, як і козаки тих племен, що мешкали на лівому березі Бористену, підпорядкувалися Росії. В будь-якому разі вони зберегли у себе свій старовинний лад і частину своєї незалежності. Козаки Волги та Яїку поки що залишалися вільними. Саме в цю добу найрішучіші та найревнивіші до цілковитої

Р. 106. – свободи відступили до боліт і неприступних островів за бористенськими порогами, звідки вони згодом привласнили гирло цієї ріки, а також гирло Богу та весь річковий край. Саме тут мало-помалу й сформувалася та неповторна республіка, до якої жодна жінка не могла бути допущеною і яка, швидко переродившись на об'єднання розбійників і піратів, наробила стільки галасу під назвою Січі запорозьких козаків[1].

Козаки не мають нічого спільного з росіянами, хіба що грецьку релігію та зіпсовану вимову. Їхні звичаї, їхнє поводження, їхній спосіб життя, їхня зброя та їхня манера вести бій є відмінними, за виключенням загальних подібностей, які завжди мають місце між

Р. 107. – суміжними народами, близькими через політичні та релігійні зв'язки.

Козаки здебільшого більш вродливі, більш високі, більш спритні, більш винахідливі й особливо більш хоробрі від росіян, менше звиклі до рабства й набагато волелюбніші, шляхетніші й говорять з більшою сміливістю. Їхні обличчя не такі одноманітні, і стигмати, які накладає рабство, ще зовсім їх не спотворили й не викривили. Козаки є номадами, пастухами, воїтелями, грабіжниками. Росіяни – це землероби, торгівці й осілі люди, вони від природи

[1] *Таке найменування походить від префіксу «за» та слова «пороги». Їхня Січ, тобто головне місце перебування та резиденція начальника, була захоплена й знищена росіянами в 1775 р. Запорожці розсіялися. Їх у великій кількості було з успіхом використано на Чорному морі та у війську* (примітка з оригінального французького тексту).

маловойовничі і великі шахраї в торгівлі. Козаки мандрують і б'ються завжди верхи. Росіяни ходять пішки й тягнуться поволі. Вони чудові піхотинці, але їхня кавалерія найгірша в Європі. Козак жахливий і кривавий тільки в розпал бойовища, а росіянин – жорстокий і холоднокровно нещадний.

Нація козаків потроху втрачає незалежність, яку вона обумовила

Р. 108. – під час свого приєднання до Росії. Їх припинили берегти, як тільки зрозуміли, що можуть робити це безкарно. Повстання великого гетьмана Мазепи, спровоковане поганим поводженням, призвело до їхнього гноблення в правління Петра I. Цей імператор їх позбавив старовинного права обирати свого начальника. Він самовільно проводив набори людей у їхній країні й постійно зменшував козацькі контингенти, які могли тепер бути тільки тимчасовими та періодичними. Розлючений їхнім переходом на бік Карла XII, він пригнічував їхні племена і розпорошував цих воїтелів по поверхні своєї величезної імперії. Його наступники однак ще поважали останні їхні цивільні та військові установи, щоб не довести їх до крайності, змусивши піддатися туркам, полякам або кримським татарам. Проте скоро ці троє сусідів не були вже дуже страшними для Росії, козаки перетворилися на рабів корони. Їхнього стародавнього республіканського ладу більше не існує, й рівність поміж ними зникла. Їм дано

Р. 109. – шляхту, і віднині дуже важко рядовому козаку отримати якусь посаду.

Коли вони були ще вільними, народження не мало жодного значення ні при виборі їхніх начальників, ні при виборі великого гетьмана. У часи миру влада цього великого гетьмана була дуже обмеженою. Він був також очільником правосуддя, форми якого мали бути дуже простими у напівкочового народу. Законодавча влада належала тільки нації, і кожна станиця мала одного чи багатьох сотників, які розглядали різноманітні особисті справи, підтримували лад і керували військовими заходами щодо тих, кого відправляли на війну. Кілька об'єднаних сотень складали полк на чолі з полковником. Кожен козак був солдатом, але належав до стану, який не мав ні доходу, ні фінансування. Цей солдат не отримував жодної платні й повинен був самотужки забезпечити себе зброєю та кіньми. Оскільки ця нація вела війни тільки у вигляді набігів,

Р. 110. – грабежу, здобич слугувала їм за платню та винагороду.

Землеробство ніколи не було основним заняттям козаків. Їхня країна представляє собою величезні та добротні пасовиська, й в усі часи їхні стада були їхнім багатством.

Ми вже говорили, що приєднання козаків до Росії було добровільним і обумовлювалося певними угодами: їхні землі, простору яких заледве вистачало для утримання мандрівних стад і колись такого багаточисельного населення, були загальною власністю усієї нації. Жоден чужинець, навіть росіянин, не міг тут оселитися без загальної згоди, і ця республіка хоробро боронила свої кордони від зазіхань з боку сусідів. Подібні суперечки виникали часто, однак жодного разу вони не спалахували між представниками даної нації, оскільки існувало дуже мало приватної власності. Кожен обробляв і розорював ділянку

цілинної землі, яка йому здавалася годящою і яка була до нього найближчою. Таким чином, якщо якийсь рід або родина обробляли

Р. 111. – певну земельну ділянку, вона залишалася у їхній власності стільки, скільки вони тут жили й займалися землеробством. Однак вони не могли передати її у розпорядження якомусь чужинцю, а тим більше продати. Тільки риболовецькі угіддя та пасовиська могли інколи спричиняти сварки між сусідніми поселеннями, але ці суперечки завжди вирішувалися полюбовно між представниками єдиного братського народу.

Ось яким довгий час було становище козаків. Щасливе становище, якщо порівняти їхню цілковиту самостійність з повним закріпаченням при росіянах, які сьогодні стали їхніми господарями чи компаньйонами по неволі.

Після Мазепи козаки не мали більше великого гетьмана, обраного їхньою нацією. Цю посаду було скасовано, а звання слугувало не більше, ніж прикрасою, для певних фаворитів російських імператриць, таких як Розумовський[1] і Потьомкін. Колись

Р. 112. – більше союзники, ніж піддані, козаки не сплачували жодної данини Росії. Вони самі визначали число вершників,

Р. 113. – яке повинні були поставити до війська, і їм же належало право призначати над ними командирів. Після кожної кампанії частина з них поверталася назад, щоб оглянути свої стада та господарства, побачити своїх жінок і дітей, полагодити зброю та дати відпочинок коням. Мало-помалу їх привчили до кріпацького ладу. Вони більше не мають права призначати своїх офіцерів. Влада на свій розсуд веде їх на забій до Дунаю, Персії, Польщі, Фінляндії. Час їхньої служби тепер необмежений, а її оплата нульова або абияка. Перед Потьомкіним козаки потрапили до такої зневаги в російській

[1] *Маршал Розумовський, великий гетьман козаків і брат фаворита Єлизавети, був звільненим від кріпацтва українцем. Він став батьком сьогоднішніх графів Розумовських, які, здається, прославляють це прізвище набагато більше своїм власним достоїнством, ніж це зробила імператриця своїми благодіяннями. Ми мали на увазі графа Григорія, котрий присвятив себе вивченню природничих наук і який здобув відомість завдяки кільком відкриттям. Він живе сьогодні інкогніто в Швейцарії та Німеччині. Його брат Андрій є знаним завдяки посольській службі в Стокгольмі, Неаполі та Відні, звідки Павло I його відкликав при своєму сходженні на трон. Імператору ніколи не був до смаку цей самовпевнений чоловік, який насмілився закохати в себе велику княгиню Наталію. Андрій Розумовський має великі таланти й багато здібностей, і його витончене обличчя це доводить. Граф Олексій, інший брат, не проявляє честолюбства й живе осторонь обов'язків і почестей двору. Його знання, приємність його звичок, філософія і поводження, яке він проявляє до подарунків долі, якнайкраще вирізняють його з натовпу російських сеньйорів, немов би він був прикрашений найвищими орденами імперії. Він поділяє разом зі своїми братами дуже рідку якість – не соромитися свого походження. Він має у своїй кімнаті портрет батька в українському костюмі, котрий йому подобається показувати, розповідаючи про те, яким чином його батько потрапив до Петербурга й був тут піднесений фортуною. Можна було побачити в Росії Біронів, Меншикових, Остерманів, Мініхів і багатьох інших, що здобули в наші дні такий швидкий злет, проти їхня велич була особистою й закінчилася на них. Подібного не можна сказати про Розумовських* (примітка з оригінального французького тексту).

армії, що полковник отримував накази від найостаннішого молодшого лейтенанта. Потьомкін, який з певних особистих причин намагався підтримати та відновити козацтво у різний спосіб, припинив це абсурдне та аполітичне знущання, надавши козацьким офіцерам такий же ранг, що й у російських. Павло діяв таким же чином.

Р. 114. – Після постійних прелюдій і спроб розчинити козацьку націю в російському народі, закінчили тим, що поділили їхню країну на шматки й включили їх до сусідніх провінцій, переважно у складі просторої Катеринославської губернії. Це самовільне роздроблення завдало останнього удару по незалежності козаків, які змушені були з тих пір асимілюватися з російськими рабами та припинити утворювати окреме національне тіло. Посягнувши одного разу на права народів, деспотизм не зміг більше зупинитися. Найменша пауза його паралізує. Він змушений йти таким чином, щоб міцно триматися на ногах. Так буде доти, доки або він не впаде до безодні й не розіб'ється, або не зламається під вагою обставин, які сам же на себе й звалив. Пригнічення породжує невдоволення, яке рано чи пізно виллється в опір або повстання. Козацька нація перебуває зараз у стані кризи; вона хвилюється і борсається під ногою колоса, який її розчавлює і якого вона тільки ще більше розлютила

Р. 115. – своїми безсилими намаганнями. Саме вона народила Єрмаків та Пугачових, які ледь не зруйнували імперію, і саме в її надрах, завжди непокірних і бурхливих, утворюються час від часу громади бунтівників. Її молодих воїнів, яких бояться, постійно призивають на військову службу й розпорошують вздовж всього кордону. Переважна частина з них вже ніколи не повертається до своєї країни, котра залишається, таким чином, здобиччю пригноблювачів. Російський уряд є завжди стривоженим і підозрілим, оскільки, будучи гнобителем, він не в змозі зупинитися у своїх обмеженнях проти нації, нарікання з боку якої весь час множаться. Не вдовольнившись забиранням з неї її воїнів і розчленуванням її території, яку включено до складу давніх російських провінцій, він почав розшматовувати саму націю. Багато племен забрано силою та переведено до нездорових берегів Криму або на безплідні рівнини Кубані, щоб заселити ці безлюдні пустелі,

Р. 116. – які московські війська тут залишили. Ці колонії загинули через хвороби та зубожіння, через зброю кавказьких горців і через втечі. Дон позбавлено його корінних мешканців, а на Кубані, так само, як і в Криму, не залишилося нічого, крім могил. Даремно ці люди відправляли депутатів до Катерини, прохаючи не відривати цілий народ від своєї батьківщини. Деяких з їхніх ватажків було перетягнуто на свій бік, наказано військам виступати проти племен, які проявляли хоч якийсь опір, і забрано, немов би стада, тих нещасних, які так трималися за свої домашні вогнища й обожнювали рідну землю. Це відбулося так.

Після смерті Потьомкіна, останнього захисника козаків, величезна Катеринославська губернія, до якої була включена велика частина їхньої

країни, була віддана в уділ фавориту Зубову. Генерал Хорват, його родич[1], був призначений її управителем і переїхав до Катеринослава. Цей Хорват, котрий був сином чоловіка, що помер у кайданах через свої

Р. 117. – злочини, був скупий, мерзотний, деспотичний, безжальний. Це був, одним словом, справжній сатрап. Інші родичі, інші креатури Зубова також отримали свої наділи. Їм було дано широкі земельні ділянки поблизу з козаками. В 1792 р., коли росіяни разом з тарговицькими зрадниками накинулися на нещасну Польщу, генерали отримали наказ забирати всі селянські родини, які зможуть захопити, та відправляти їх до пустельних земель Катеринослава й Очакова. За скромним підрахунком генерала В***, кількість цих сімей, забраних з Волині та Поділля, доходить до 20 000. Переміщення цих нещасних жертв являло собою жахливе видовище. То це були юрби дітей, батьки яких втекли чи були вбиті, то – батьки й матері, діти яких загинули в пожежах, загубилися у сум'ятті війни або були уведені окремими розбійниками. Часто тут був хтось один з подружжя, що став

Р. 118. – жертвою різноманітних викрадачів, і був відділений від своєї половини назавжди. Хорват отримав добрий шмат цієї ганебної здобичі. Його брат та інші креатури Зубова – Рібас[2], Альтесті[3], Грибовський[4] [всі троє були особистими секретарями Зубова – Є. Л.], Яншин [херсонський відкупщик – Є. Л.] та сотні інших – також взяли в цьому участь. Є фактом, що Хорват одержав 3 000 цих нещасних, Альтесті – 800, Грибовський – 1 500, Рібас ще більше. Один князь Кантакузен[5] придбав кілька сотень цих козаків, і майже кожен власник цих необроблених земель купив їх стільки ж. Генерал Каховський[6] відправив з них кілька тисяч до Криму, однак тільки мала їх частина прибула до визначеного місця, більша частина загинула під час переходу в степу, оскільки не було передбачено жодного забезпечення. Ці землі великих здирників, хоча й просторі, не мають нестачі нових

---

[1] Осип Іванович Хорват був одружений з Анною Олександрівною Зубовою, сестрою Платона Зубова.

[2] Хосе (Осип Михайлович) де Рібас (1751-1800), російський військовий і державний діяч, іспанець за походженням. Засновник порту та міста Одеси.

[3] Андрій Іванович (Францевич) Альтесті (? – 1840-і), російський чиновник, грек за походженням, уродженець Рагузи.

[4] Адріан Мойсейович Грибовський (1766-1833), російський державний діяч. Служив у канцелярії Потьомкіна, а потім Зубова, ставши фактично правою рукою останнього. З 1795 р. статс-секретар. При Павлі I потрапив в опалу і був ув'язнений. Звільнений у 1801 р. Олександром I.

[5] *Князі Кантакузени походять з борського роду в Молдавії та Валахії, який доводить, що бере свій початок від давніх французьких імператорів Константинополя* [тут йдеться про правителів Латинської імперії – Є. Л.]. *Одна гілка цього славетного роду перейшла на сторону росіян під час їхньої останньої війни з Портою й переселилася до Росії* (примітка з оригінального французького тексту).

[6] Михайло Васильович Каховський (1734-1800), граф, російський воєначальник, участник Семирічної, російсько-турецьких 1769-1774 і 1787-1791 рр. війн, окупаційних дій у Криму в 1783 р. і в Польщі в 1792 р.

Р. 119. – колоній. Ці особи, які спочатку просили людей обробляти їхні пустелі, скоро почали вимагати нових земель, щоб використати на них надлишок людської сили. І саме тоді вони звернули погляди на землі донських козаків. Фаворит Зубов зміг подати ці речі під таким сприятливим кутом зору, що, не здійснивши жодного іншого розгляду, у глибинах його кабінету імператриця, подруга різних поділів [натяк на поділи Польщі – Є. Л.], особисто накреслила на карті цю демаркаційну лінію. Цей розчерк олівця позбавив козаків великої частини їхньої власності, їхніх найкращих пасовиськ і багатьох станиць, у яких вони мешкали століттями. Племена так беззаконно пограбовані, наважилися ремствувати. Їх виганяли зі своїх земель і змушували залишати улюблені береги Дону та Донця (Малого Дону), залишаючи узурпаторам огорожі, де вони тримали свою худобу, хижі, які захищали їхні родини від холодів, поля, удобрені їхнім потом, і могили своїх батьків. Було перевезено

Р. 120. – близько 5-6 тисяч цих знедолених до пустинь Кубані, щоб замістити тут населення, яке винищили росіяни чи яке втекло при їхньому наближенні. Ці нещасні козаки були приречені слугувати бар'єром проти набігів лихих горців, стати передовими загонами імперії. Жінки, діти гинули у великій кількості під час шляху. Чоловіки бунтували. Багатьох з них перебили. Решту було розсіяно по пустельним землям Кубані. Саме в 1794 р. в правління цариці-філософа Катерини мали місце такі різноманітні переселення народів. Козаки самі передчувають, що задумано їхнє тотальне розпорошення. Вони обурені, занепали духом і почали тікати з російських військ і своїх родючих земель. Енергія слабне та дух Марса тьмяніє у них з тих пір, як татари та турки, їхні споконвічні вороги, перестали бути їхніми сусідами; з тих пір, як вони не складають

Р. 121. – більше національного корпусу; з тих пір, як їх розпорошено у військах від Камчатки та кордонів з Китаєм і до берегів Вісли; з тих пір, як захотіли їх загнати у полки та підпорядкувати іншій дисципліні, ніж та, якої дотримувалися їхні предки; з тих пір, як, незважаючи на їхні видатні послуги, продовжують трактувати їх скоріше як служників, ніж солдатів.

Росія постійно тримає 40-50 тисяч козаків у складі своїх військ. Племена Яїку та Волги, так само як і племена Сибіру, мають, як правило, постійний осідок вздовж Кавказької, Оренбурзької та інших ліній. Донські козаки є найкраще загартовані, і поміж їхніх племен Чугуївське є найславетнішим. Воно утворило кілька регулярних полків, що добре зарекомендували себе завдяки своїй хоробрості та відчуттю єдності. Потьомкін їх дуже шанував і створив з них прекрасну варту. Офіцери цього загону були добре підібрані і часто мали прекрасну зброю. Іловайський[1] і кілька інших їхніх начальників отримали освіту, говорили

[1] Олексій Іванович Іловайський (?-1797), російський генерал, наказний отаман Війська Донського, участник Семирічної, російсько-турецьких 1769-1774 і 1787-1791 рр. війн, походів на Кубань, а також придушення Пугачовщини (1773-1775) та повстання Тадеуша Костюшка (1794).

Р. 122. – французькою і навіть німецькою. Троє з їхніх генералів особливо відзначилися під час останньої війни з турками: Платов[1], Орлов[2] та Ісаєв[3]. Перший, чудова людина, показав свою відданість Потьомкіну, а згодом Валер'яну Зубову[4], разом з яким він пішов у згубний похід до Персії. Він був після свого повернення розжалуваним і відставленим теперішнім імператором [йдеться про Павла I – Є. Л.]. Денисов[5], ще один з їхніх начальників, про якого ми говорили в попередніх томах, здобув велику славу у війні із Швецією та підкоренні Польщі. Будучи сивим від старості, він отримав від солдат прізвисько «срібна голова» і мав велику довіру серед них. Його племінник, котрий носить таке ж ім'я[6], командував козаками, відправленими до Німеччини та Італії.

Козаки, за винятком офіцерів, які отримують дуже скромну платню, не одержують нічого, навіть під час війни. Вони змушені, як я вже говорив, самі дбати про своїх коней, зброю та харч. Їм постачають хіба що крупу та

Р. 123. – борошно. Часто їм навіть не дають нічого, крім огидних сухарів. Звідси це мерзотне лахміття, яким вкрита більша їх частина, коли вони не мають жодної можливості захопити здобич, і яке надає їм вигляду жебраків і розбійників; звідси застарілість їхньої зброї та поганий стан коней; звідси убивства, крадіжки, пожежі та грабунки, які всюди відзначають їх переміщення і які могли б, без сумніву, бути не такими частими, якби менш жадібний і менш жорстокий уряд подбав би про їхні найбуденніші потреби.

Вони озброєні пікою в 15-18 п'ядей, яку тримають вертикально, притуливши до правого стремена, і яку опускають у мить атаки. Козак дуже вправно користується цією пікою, щоб заскакувати на свого коня. Лівою рукою він тримається за гриву і, вставивши ногу в стремено, він не кладе праву руку на круп, як це, зазвичай, роблять. Піка, яку він тримає, служить йому опорою. Він підскакує і в одну мить опиняється в сідлі. Козаки

Р. 124. – не мають жодних шпор. Великий батіг, підвішений до лівого зап'ястя, заміняє їх. Крім цієї піки, вони, як правило, мають поганеньку шаблю, якої вони не люблять та й не вміють добре користуватися, один чи два пістолети, у занедбаному стані, та карабін, який використовують рідко.

---

[1] Матвій Іванович Платов (1751-1818), російський генерал, граф, з 1801 р. отаман Війська Донського, учасник війн Росії другої половини XVIII – початку XIX ст., герой війни з Наполеоном в 1812 р.

[2] Василь Петрович Орлов (1745-1801), російський генерал, отаман Війська Донського, участник російсько-турецьких та інших війн.

[3] Іван Іванович Ісаєв (1748–1810), донський отаман, згодом російський генерал.

[4] Валер'ян Олександрович Зубов (1771-1804), російський генерал, брат останнього фаворита Катерини II, головнокомандувач російської армії під час Перського походу (1796).

[5] Федір Павлович Денисов (1738-1803), першим серед донських козаків отримав титул графа, російський генерал, учасник війн Росії другої половини XVIII ст., командир лейб-козачого полку.

[6] Адріан Карпович Денисов (1763-1841), російський генерал, з 1818 р. отаман Війська Донського. В 1799 р. відзначився в Італійському поході Суворова, зокрема, в битві з французами поблизу Нові.

Їхні коні маленькі, чахлі, кремезні, мало здатні до великих тягарів, зате невтомні. Вирослі в степах, вони є нечутливими до лихоліть пір року, призвичаєні переносити спрагу та голод, одним словом, подібні до своїх господарів. Один козак рідко наважиться позмагатися з турком чи татарином, оскільки загалом не має ні такого вміння, ні доблесті. Його кінь, зрештою, не є ні достатньо поворотким, ні достатньо швидким, ні достатньо надійним. Однак в той же час його завзята упертість може втомити найвправнішого вершника й виснажити найвидатнішого наїзника, особливо якщо це відбуватиметься на рівнині та після втечі. Проте не всі козаки є погано озброєними та

Р. 125. – погано спорядженими. Багато з них бережуть зброю та коней, яких змогли отримати під час військової кампанії. Але здебільшого їм подобається це продавати, й вони надають перевагу своїм терплячим коникам і своїм легким пікам. Що стосується їхніх офіцерів, то вони майже всі добре споряджені, й багато з них мають зброю гарну та чудову, яка подібна до турецької та польської.

Козаки, якщо виключити звідси Чугуївський полк, про який я щойно казав, ніколи не б'ються в лінію. Вони розсипаються повздовжно попереду, на флангах і позаду армії, інколи на значних відстанях. Їх використовують на аванпостах, вартовій службі, патрулях. Їхня активність, їхня пильність є неймовірними. Вони прокрадаються й нишпорять повсюди з зухвалістю та вмінням, про яке може мати уявлення тільки справжній свідок. Їхні численні рої формують, так би мовити, своєрідну атмосферу навколо таборів і військ під час переходів,

Р. 126. – які почуваються під надійним захистом від всіляких несподіванок, від будь-якого непередбаченого нападу. Ніщо не приховається від їхнього проникливого та розвиненого ока. Вони інстинктивно відчувають такі місця, де може бути пастка; вони читають по прим'ятій траві число воїнів і коней, які тут пройшли; у відповідності до більш або менш свіжих слідів вони вміють вирахувати час цього переходу. Жоден хорт не зможе краще переслідувати по сліду будь-який вид дичини. У великих рівнинах між Азовом і Дунаєм, у цих монотонних глухих просторах, вкритих густою травою, що розхитується збоку в бік, де погляд не зустріне жодного деревця, жодного предмету, котрий міг би підказати напрямок, і сумна одноманітність яких лише зрідка переривається сморідними ярами, байраками, поростими чагарником і окремими пагорбами, стародавніми похованнями невідомого покоління, у цих пустелях, зрештою, мандрівний козак не заблукає ніколи. Вночі шлях цьому одинаку підкажуть зірки. Якщо небо ясне, він злазить з коня

Р. 127. – й забирається на найближчий курган[1], котрий випадково трапився йому на шляху. Завдяки своєму натренованому роками та звичному до пітьми

[1] *Росіяни називають курганами ці земляні узвишшя чи конічні пагорби, які час від часу трапляються в пустелях Бессарабії, поряд з Дністром, Богом, Азовом, Астраханню та вздовж південного рубежу Сибіру. Розкопки, які в них проводилися в різні часи, підтверджують, що це місця поховань. Там, зазвичай, знаходять урни з грубої кераміки, іржаву зброю, вудила, кістки собак і коней, кілька застібок, гачки, ланцюжки та інші прикраси з золота та срібла. Там знайдено також кілька монет, з грецькими написами,*

оку чи навіть за допомогою простого дотику, він вирізняє трави та рослини, які мають схильність рости на схилах пагорба з північного чи південного боку. Він повторює цю перевірку стільки

Р. 128. – разів, скільки випадає йому нагода і в такий спосіб він слідує чи віднаходить напрям, якого повинен дотримуватися, щоб повернутися до свого табору, свого загону чи свого житла чи будь-якого іншого місця, куди він бажає потрапити. Вдень найнадійнішим провідником є сонце. Завивання вітрів, періодичний курс яких йому відомий, бо є доволі регулярним в цих краях, слугує також йому за компас для орієнтування. Новоявлений авгур[1], козак доволі охоче звіряється з птахами: їхня чисельність, політ, крик показують йому близькість джерела, струмка чи ставка, житла, стада чи війська. Ці скопища козаків, які оточують російські війська для безпеки їхнього перебування в таборі чи їхніх переходів, є не менш страшними для противника. Їхня підвищена пильність, їхня зухвала цікавість, їхні несподівані напади, спричиняють його підняття за тривогою, безперестанно завдають йому клопотів, безкінечно заважають його переміщенням і весь час відстежують їх. Під час генеральної битви козаки, як правило, тримаються в стороні

Р. 129. – й, спостерігаючи за перебігом бою, вони очікують його результату, щоб вдатися до втечі чи почати переслідування переможених, яким їхня довга піка завдає великих втрат.

Ці дійсні переваги, які російські армії отримують від цих легких загонів, урівноважують з лихвою всі незручності. Козак від природи розбійник, руйнівник, і, навіть якби цього не було в його характері, він був би змушений вдаватися до грабежу, щоб підтримати своє існування, оскільки йому не дають нічого. Ці хижацькі орди, призвичаєні ламати, руйнувати все те, що вони не можуть забрати чи проковтнути, не залишають після себе нічого, крім попелищ та уламків, тій армії, що переслідує їх. Тож за допомогою такого поводження вони позбавляють її всіх засобів для продовження успішного наступу, котрому вони, здавалося б, самі й сприяли. Яскраві приклади цього можна було побачити в Семирічній війні, коли російські війська після гучних перемог були змушені відступати й залишати свої завоювання. Останні війни з Туреччиною, Швецією, Польщею та зовсім недавня експедиція

Р. 130. – до Персії також відтворили подібні приклади. Російські генерали, котрі часто проявляють військові таланти, ігнорують важливе мистецтво забезпечення та харчування. Вони годують свої війська лише коли-не-коли.

які розібрати неможливо, а також написами іншими мовами, незрозумілими сучасним науковцям. Саме на одному з таких курганів розташувався Суворов під час жахливого штурму Ізмаїла, на близькій відстані в один гарматний постріл з цієї фортеці. Саме звідти в звіриному екстазі, спрямувавши погляд на місто, охоплене полум'ям і омите кров'ю, дослухаючись до страшних криків переможців, стогону переможених, шуму різанини, він горлав щомиті голосом високим і хриплим: «Коли! Коли! (тобто «Вбивай! Вбивай!»)». Цей мерзенний і старезний дідуган немов би насолоджувався найприємнішим з видовищ (примітка з оригінального французького тексту).

[1] У Давньому Римі провидець, що віщував майбутнє за польотом птахів.

Вони покривають, вони навіть заохочують грабежі та розбійні напади козаків, бо це давній звичай, бо регулярні війська та їхні офіцери також звичні до цього діла і, зрештою, бо завжди росіяни вели війни спустошливі, навіть у країнах, які воліли за собою зберегти[1]. «T*rucidare, rapere, falsis*

P. 131. – *nominibus imperium, atque ubi solitudinem faciunt, pacem appellant*» [«Вбивати, грабувати – це вони брехливо звуть управлінням, а, коли все перетворюють на пустелю, називають це миром» (лат.) – Є. Л.] – Тацит «Агрікола».

Шаленство козаків є таким сліпим, що часто вони самі прирікають себе на голод у місцевості, сповненій достатку. Варто одному з їхніх загонів увійти до якогось села, як зачинені двері виламуються, мешканців, котрі намагаються опиратися грабунку вбивають. Вони спустошують будинки, погреби, зерносховища з неймовірною швидкістю. Всю найбільшу здобич спочатку звалюють як попало у дворі чи в саду. Коли цю першу справу закінчено, вони розподіляють її поміж себе з достатньою справедливістю та скрупульозністю. Офіцер природно отримує кращу частину. Те, що їм здається непотрібним, те, що вони не знають, як використовувати, те, що вони не можуть забрати, одним словом все те, що не підходить їм в

P. 132. – дану мить, негайно псується чи знищується. Вони знаходять собі розраду, коли розбивають меблі, випускають на вітер пір'я з перин, висипають зерно чи борошно у багнюку та топчуть копитами своїх коней сіно та солому, які не в змозі використати. Вони часто завершують тим, що спалюють все це, а також перетворюють на згарища будинки, які вчинили їм хоч якийсь опір. Вони уходять під супровід стогону та прокльонів тих нещасних людей, яких вони так розорили, та йдуть поновлювати ті ж самі страхіття у першому ж населеному місці, яке трапиться їм далі. Але ці ж самі козаки, котрі можуть сьогодні спалити ваш будинок, завтра запропонують вам свою допомогу та поділяться з вами тим малим, що вони мають, якщо ви цього потребуватимете. Росіянин набагато менше є придатним до цих проявів співчуття[2].

---

[1] *Лівонія, колишня житниця півночі, не змогла майже впродовж століття, що вона перебуває під владою Росії, оговтатися від спустошень і руйнувань, котрих зазнала під час свого завоювання, якому майже не опиралася. Ще й досі вона вкрита шрамами. Крим двадцять років тому мав великі міста й населення близько 2 000 000 душ. Сьогодні це лише величезна руїна, на якій залишилося 50 000 татар, слабких решток великої нації, котрі оплакують свою вітчизну та проклинають своїх гнобителів. Польща також усіяна згарищами, руїнами та кістками. Її міста перетворилися на пустелі, і, не отримавши новий порядок речей, вона не відновиться ніколи. Тож якою буде доля країн, щодо яких Росія проявить найменший інтерес в плані збереження за собою? Про це краще запитати у Бранденбурга, Померанії, Молдавії* (примітка з оригінального французького тексту).

[2] *Весь світ знає про зворушливу загибель майора Клейста* [Евальд-Християн фон Клейст (1715-1759), німецький поет і офіцер, був тяжко поранений у битві під Кунерсдорфом 12 серпня 1759 р. і потрапив до російського полону, де йому намагалися врятувати життя, проте 24 серпня він помер, був з почестями похований росіянами – Є. Л.], *шановного німецького поета, та про те, як козаки з російської армії проявили людяність, зважаючи на його тяжкий стан, і намагалися його врятувати. Ці ж самі козаки спалили незадовго*

Р. 133. – Через певний час ці самі козаки-грабіжники повертаються до місць, які вони ж спустошили. І тоді вони почуваються дуже щасливими, коли мають змогу зібрати розкидані та напівгнилі рештки збіжжя та фуражу, котрі самі ж розвіяли. Голод, найжахливіші злидні їх часто карали, але жодним чином не виправляли. Вони про все одразу забувають, коли потрапляють до місця, сповненого достатку.

Наступні факти якнайкраще характеризують козаків окремо та російські війська загалом. Двох воєн їм вистачило, щоб перетворити на пустелі та повністю збезлюднити Бессарабію і Буджак, просторі краї між Дністром, Прутом, Дунаєм і Чорним морем, зайняті колись багаточисельними напівкочовими татарськими племенами та молдаванами-землеробами. Ботна,

Р. 134. – Бик та інші дрібні річечки, які немов змійки звиваються широкими степами Бессарабії, щоб розчинитися в водах Дністра, та й сама ріка з цією назвою, були раніше оточені маленькими містечками, такими як Кишинів, Каушани, Татарбунари, де хани Білгорода (Аккермана) зробили собі резиденцію, та великим числом доволі людних сіл. У 1768 р. про цю країну повідомляли, що тут мешкає більше 200 000 осіб чоловічої статі. В 1791 р. їх залишилося не більше 10 000, а від Бендер до Ізмаїла на просторі в 60 льє більше не зустрілося б жодного житла, навряд чи зможуть відновити тут слід тих, які перед цим існували.

Після битви під Каушанами у вересні 1789 р. частина військ просунулася до Паланки й Аккермана, решта зайнялася блокадою Бендер, куди втекли всі мешканці містечка Каушани, котрим пощастило врятуватися від козацької піки. Протягом цієї блокади, яка тривала п’ять тижнів, Каушани й усі навколишні села були

Р. 135. – повністю зруйновані та спалені козаками та гренадерами з Катеринослава. За кілька місяців до того генерал Каменський[1] особисто спалив маленьке містечко Гангура та всі села, які розташовувалися на Ботні. Зима прийшла того року раніше, ніж зазвичай, несподівано випало дуже багато снігу, все це супроводжувалося хуртовинами, тим страшнішими, що ці величезні рівнини відкриті для всіх вітрів і позбавлені будь-якого прихистку. Генерал Пістор[2], армійський квартирмейстер, був зобов’язаний розмістити війська. Цей колишній професор Гессенського університету без кінця займався астрономією та набагато краще знав мапу зоряного неба, ніж тієї країни, де відбувалася ця війна. Бендери й Аккерман (Білгород), що знаходяться на правому березі Дністра, зрештою, щойно здалися, і захоплення цих двох міст

до цього храм у маленькому містечку Рагніц, де згоріли живцем лютеранський пастор і більша частина його вірян, котрі знайшли тут разом з ним свій прихисток (примітка з оригінального французького тексту).

[1] Михайло Федотович Каменський (1738-1809), граф, генерал-фельдмаршал, активний учасник війн Росії другої половини XVIII – початку XIX ст. 19 грудня 1788 р. розбив турків поблизу Гангури.

[2] Яків Матвійович Пістор, генерал-квартирмейстер російської армії.

дозволило утвердитися на всій Бессарабії до гирла цієї ріки. Наступна кампанія повинна була відкритися облогою Кілії та Ізмаїла, єдиними фортецями,

Р. 136. – які ще залишалися у турків між Чорним морем і Прутом. Отож, згідно з правилами, армія мала якомога ближче розташуватися до цих міст, і це була єдина річ, про яку міркував Пістор. У середині листопада всі війська виступили на марш, щоб зайняти зимові квартири, перетнувши величезний степ, сповнений сніговими кучугурами, наметеними завірюхами. Солдати стійко переносили голод, холод, виснаження від цього тяжкого переходу, сподіваючись отримати згодом довгий відпочинок. Кілька полків, які були повідомлені про зруйнування цих сіл чи вони навіть стали свідками цього, були єдиними, котрі перешіптувалися. Яким же було розчарування армії, коли замість жител, визначених їм для розміщення, вони знайшли тільки занедбані хижі та руїни? І дійсно, Пістор, котрий не проконсультувався з картою Багера, створеною під час попередньої війни, уявляв собі, що, раз ці назви

Р. 137. – ще існують на мапі, значить і самі населені пункти повинні тут існувати. За великого милосердя можна було б пробачити йому цю недбалість, але як вибачити халатність тих, які позначили ці містечка на мапі як існуючі, тоді коли недавнє їх руйнування, можливо, відбувалися на їхніх власних очах?

Ця злочинна недбалість мала найзгубніші наслідки. Роти, цілі батальйони зрозуміли, що змушені будуть вертатися назад і шукати собі сховища від суворості морозу. Будь-яка дисципліна зникла, солдати розбрелися, багато хто облаштовувався чи силою вдирався до помешкань, які були визначені для їхніх більш щасливих товаришів. Можна було побачити як у хижі, заледве спроможній вмістити 10-15 осіб, набивалося до сотні людей, позбавлених жодного харчу. Полки, батальйони, роти – все перемішалося. Як результат – нові грабунки, нові пожежі, яким начальники не мали ні бажання, ні влади

Р. 138. – завадити. Ці страшні безлади тривали 15 днів і супроводжувалися втратою значної кількості людей і тварин, а також амуніції та екіпажів. Потрібно було робити новий перерозподіл. Війська, які зимували поблизу Бендер і Аккермана, повинні були потіснитися й поступитися своїм місцем тим, що блукали в пустельних снігах. Однак ці два міста були вже перевантажені, а їхні просторі передмістя вщент зруйновані, й не могли прийняти стільки народу. Тож більша частина цієї розкладеної та змученої армії була вимушена знову перейти Прут і повернутися до Молдавії, щоб уникнути тотальної руйнації. Колони, що взяли шлях на Ясси, принаймні, знайшли хоч трохи визначені дороги. Інші повинні були прокладати їх собі самі через снігові замети, через безлюдні долини, які відділяють Прут від Дністра. Тільки на кінець грудня вони дісталися до своїх нових квартир після такого згубного маршу та контрмаршу. Просто неможливо уявити собі подумки ті страждання та біди,

Р. 139. – які вони мали витримати. Їм бракувало всього. Оскільки не було передбачено жодної з цих незручностей, маршеві колони не знаходили на своєму шляху ні провізії, ні фуражу, ні дерева, ні укриття проти морозяних хурделиць. Путі з Бендер до Кишинева, Хушів, Цецори, Ясс були усіяні покинутими чи мертвими кіньми. Їхня кількість перевищувала 2 000, і це в

країні, яка є ні чим іншим, як величезною прерією. Щоправда, на дорозі від Кишинева до Ясс змогли передбачливо нагромадити через певні відстані величезні скирти сіна, призначені для кавалерії. Але козаки її випередили, і все зникло. Коні з армійських екіпажів, які йшли на Ясси, також змогли відхопити собі цієї провізії, а кавалерія не знайшла нічого.

Що стосується людських втрат, то вони ніколи не були добре відомі, але мали б бути гнітючими, бо я бачив, що один Малоросійський полк втратив 11 чоловік впродовж 7 льє.

Р. 140. – Отже, ця переможна армія, яка щойно захопила у противника два важливих міста, не зазнавши жодних втрат, повернулася до Молдавії у більшому розладі та сум'ятті, ніж якби вона зазнала б втечі та переслідувалася б ворогом, який виграв битву. Ось як росіяни заплатили завдяки холоду, голоду та всім іншим видам лих за свою непередбачливість і свою руйнівну завзятість.

Хоробрий принц Ангальт-Бернбурзький[1] повідомив Потьомкіну про всі ці біди, але лихо вже здійснилося, і генерал Пістор відбувся за нього лише кількома образливими сарказмами, які князь Потьомкін відпустив на його адресу та з приводу його астрономічної манії[2].

Російська армія у мить, коли я пишу, йде проти Франції, складена переважно з козаків. Чи був імператор [мається на увазі Павло I – Є. Л.] достатньо обізнаним стосовно них,

Р. 141. – щоб вірити, що їх можна порівняти з легкими австрійськими загонами? Загалом козаки, яких вигнали зі своїх звичних степів, завдають більше клопотів, ніж користі, своїй армії. Війна в Пруссії та зовсім недавно війна у Фінляндії[3] це вже довели.

Козак, як я вже казав, створений скоріше для вимотування неприятеля та його переслідування, ніж для битви з ним. Віднімiть у нього спокуси грабунку, і його активність буде зведена нанівець. Він сміливий і рішучий тільки тоді, коли він якнайбільше переконаний, що знає країну, має впевнений шлях до відступу та бачить перед собою певну здобич. Він покладається більше на свого невтомного коня, ніж на свою зброю. Це жодним чином не стосується обмежених полів Німеччини, ще менше підходить для ущелин і гір Швейцарії й Італії, щоб застосувати там свої дрібні премудрості та хитрощі, які він з успіхом використовує на рівнинах проти безтурботного ворога. Його непідкований кінь, призвичаєний до м'якого та рівного ґрунту степів і

Р. 142. – високих трав, які він щипає, навіть на ходу, не зможе витримати ні наших доріг, твердих і кам'янистих, ні залізти, ні перелізти через наші круті

---

[1] Віктор-Амадей фон Ангальт-Бернбург-Шаумбург-Хойм (1744-1790), відомий воєначальник, німецький принц з роду Асканіїв, російський генерал, активний учасник російсько-турецьких війн 1768-1774 і 1787-1791 рр. Один з керівників штурму Очакова в 1788 р. Згодом брав участь у війні зі Швецією (1788-1790), під час якої загинув від смертельного поранення.

[2] *Попри все Потьомкін наказав, щоб генерал Каменський, який особисто спустошив ці краї, не мав жодних інших зимових квартир, окрім сіл, спалених його ж загонами* (примітка з оригінального французького тексту).

[3] Тобто російсько-шведська війна 1788-1790 рр.

й уривчасті пагорби, що поросли чагарником. Якщо козаки добре прислужилися в Польщі та у війнах з турками, це була війна, яка велася на рівнинній малолюдній місцевості, вкритій величезними пасовищами. Тож для харчування їхніх коней не потрібно було жодного сіна, і вони могли безперервно переміщуватися. Зрештою, вони ніколи не робили набігів до інших країн, крім тих, де вони могли знайти майже такі ж звичаї як у себе, подібну мову та спосіб життя, до країн, де всі їхні вчинки будуть пробачені, а місцеві мешканці, лякливі та беззахисні, їх бояться традиційно й розбігаються при їхньому наближенні[1]. Але засвоєна козаками впевненість

Р. 143. – і відвага може дорого їм коштувати в будь-якому іншому місці. Справи складатимуться зовсім інакше, якщо війна відбуватиметься в Німеччині, й особливо на французькій території. В першому випадку, цілком ймовірно, козаків спробують підпорядкувати якійсь дисципліні й стримати їхній розбій у країні, яку вони «повинні захищати». Однак я дуже сумніваюся, що цього буде досягнуто. Зовсім не легко зруйнувати одним махом старовинні звички, які стали національним духом. Козаки залишаться й надалі козаками. Тобто для них чи то союзна країна, чи ворожа не матиме великої різниці, і в будь-якому разі, вони почуватимуться досить сильними, грабуючи безкарно якийсь будинок або ферму, зовсім не цікавлячись, кому вона належить. Зважаючи на це, я серйозно раджу німецьким селянам

Р. 144. – більше покладатися на свої власні сили, ніж на російську дисципліну, якщо вони бажають надати постій добрим союзникам, що йдуть боронити їхню несвідомість. Як поновлять страшні приклади, які вже раніше щоразу давали ці загнані до полків злочинці, котрими вони залишаються, залишимо на їх власний розсуд[2].

Якщо російському генералу вдасться стримати козацькі орди, котрі його супроводжують, країни, які він перетинатиме, почуватимуться набагато краще. Але яку суттєву користь він зможе тоді отримати від козаків? Бо до цього часу саме їхня недисциплінованість робила їх страшними, саме толерування їхніх розбійних нападів підживлювало їхню винахідливу доблесть і пильність.

---

[1] *Не варто довіряти англійським, німецьким і навіть французьким газетярам, які нам навіюють подібні страхи, подаючи цих козаків, щось на кшталт угрів або гунів давніх часів, поїдаючих маленьких дітей, і буцімто вони є настільки вправними та доблесними вершниками, що жодні легкі війська не можуть проти них встояти. Калонн* [Шарль-Александр Калонн (1734-1802), французький державний діяч, економіст, призначений в 1783 р. генерал-контролером, намагався вивести економіку Франції з кризи. Під час революції емігрував до Англії, де проволив контрреволюційну діяльність. Повернувся до Франції з дозволу Наполеона – Є. Л.], *великий рахівник, Калон, підрахувавши усі можливі можливості, здається, сприйняв на віру це останнє твердження стосовно 50 000 козаків, озброєних нагайками, анонсувавши їх прибуття, волаючи до французів «Рятуйся, хто може!» в останньому лондонському віснику* (примітка з оригінального французького тексту).

[2] *«О вічний сором, о незмивна пляма! Це зовсім не козаки чи калмики, які селян швейцарських і німецьких рукою збройною загнали до могили, немов розбійники жорстокі. Це – французи!!!»* (примітка видавця).

Заберіть у них цю вольність, позбавте їх надії на здобич, найголовнішого двигуна їхніх військових чеснот, і ви їх повністю паралізуєте.

Р. 145. – В інструкції імператора російському генералу було чітко наголошено на дотриманні якнайсуворішої дисципліни, поки його війська перебуватимуть в Німеччині, але йому дозволено робити все, що зможе приборкати й ошелешити противника, щойно війська досягнуть його території. Найсвіжіший наказ, відданий під час параду 2 листопада цього року [1798 – Є. Л.], просякнуто тим самим духом: ось витяг з нього, але положення якого перекладено дуже точно: «Згідно рапорту генерала Аракчеєва Й[ого]. І[мператорська]. В[еличність]. із задоволенням відзначив гарний порядок, який панує в армійському корпусі під проводом генерала Розенберга[1]. Й. І. В. засвідчує цим свою подяку начальникам і командирам батальйонів. Що стосується солдатів, то Й. І. В. переконаний у їхньому старанні та хоробрості і впевнено очікує від них *цілковитого знищення ворогів віри та суспільного блага* [курсив автора – Є. Л.]».

Отже, французи розуміють, чого їм чекати з боку росіян і особливо козаків. Однак ці загрози не повинні їх залякувати. Вони долали й

Р. 146. – набагато страшніші небезпеки. Якщо колись козаки з'являться на лівому березі Рейну, я раджу сільським мешканцям подбати про безпеку своїх жінок і дітей, вивести свої стада та бити на сполох через цих розбійників. Не треба йти їм на зустріч у чисте поле, а, навпаки, влаштовувати засідки у лісах, за парканами, у ямах і вузьких проходах, навіть у власних будинках. Козаки, як я вже про це казав, мають досить погану вогнепальну зброю, якою не вміють користуватися. Їхні піки, такі страшні для втікачів на просторій рівнині, тут перетворяться на непотрібне знаряддя. Їхні коні, не здатні перестрибувати огорожі та рови, не зможуть їм прислужитися, і скоріше підставлять їх під обстріл; якщо вони з них злізуть – вони пропали. Піший козак – це скоріше жертва першого ворога, ніж загроза. В 1789 р. Потьомкін, який любив робити всілякі досліди над козаками, сформував з них піхотну бригаду, складену з

Р. 147. – 3 000 чоловік, які втратили своїх коней під час облоги Очакова. Ці новоявлені піхотинці зберегли свої піки разом з рушницею, підвішеною на ремені. Її було віддано під командування князя Соколинського[2], офіцера, сповненого рішучості, і Суворов утворив з неї колону при штурмі Ізмаїла. Надихаючись прикладом свого начальника та інших військ, вони пішли на приступ з великою відвагою, вдираючись на мури. Однак турки, швидко впоравшись зі своїм першим здивуванням і побачивши козаків, кинулися на

[1] Дітріх-Аренд (Андрій Григорович) Розенберг (1739-1813), російський генерал, родом з прибалтійських німців. Брав участь у війнах Росії другої половини XVIII – початку XIX ст. В 1799 р. відзначився на чолі російських експедиційних військ в Італії та Швейцарії. З 1800 р. Кам'янець-Подільський військовий губернатор. З 1803 р. керував також Мінською, Волинською та Подільською губерніями. Того ж року призначений Херсонським військовим губернатором. Згодом вийшов у відставку.

[2] Мається на увазі Антон Степанович Друцький-Соколинський (?-1790).

них у шабельну контратаку і влаштували серед них жахливу бійню. Розгромивши їхню колону, вони перетнули свої ж рови й переслідували її на рівнині, де знищили майже повністю. Ті, кому пощастило врятуватися, можуть завдячувати своїм спасінням тільки двом батальйонам з Псковського полку, які перебували в резерві. Зрештою, як ці козаки могли витримати стрімкі атаки турків, шаблі яких розбивали їхні піки на друзки,

Р. 148. – залишаючи в їхніх руках тільки обрубки? 6 000 донських козаків, яким Суворов також наказав спішитися, щоб сформувати з них іншу колону, поводилися при штурмі приблизно так само, і їхній успіх був не кращий. Ця кривава днина коштувала життя 5 000 козакам Дону та України, які втратили водночас також бравого князя Соколинського та своїх найкращих офіцерів. Вони ще довго проклинали генералів, які змусили їх битися у манері, що так мало підходила до їхнього звичаю.

Якщо в якійсь густозаселеній країні, яку перетинають огорожі, рови, зарості чагарників, а дороги кам'янисті та нерівні, знайдуться хоробрі та добре озброєні селяни, мені здається, цього буде достатньо, щоб вигнати козаків. Бо як зможуть залякати ці хижацькі орди загартовані в боях війська, для яких нагайки, піки, довгі бороди та лахміття не складають жодного страху? З іншого боку, козаки, повторимо,

Р. 149. – не стільки б'ються з ворогом, скільки виснажують його. Їхні проникливі, неспокійні та спостережливі очі є більш небезпечними, ніж їхня зброя, а їхні знання місцевості замінили їм досвід і вміння. Вони не знайдуть більше ні на Рейні, ні на По, рівнин, вкритих травою, які є для них такими рідними, ні долин Вісли, театру їхніх легких подвигів. Там не говоритимуть більше їхньою мовою чи навіть хоч трохи подібною говіркою, як у Молдавії чи в Польщі. Все тут буде для них новим і незнаним. Вони навіть рідко зможуть зустріти тут об'єкти для порівняння і будуть постійно збитими з пантелику та за межами своєї сфери. В цих місцях вони зустрінуться з народами, які інакше проявляють свою хоробрість і заповзятість. Французькі війська оточені роями вмілих і невтомних стрільців та мисливців. Одної-двох сутичок з ними буде достатньо, щоб відбити смак до зухвалих зазіхань у цих вершників-волоцюг з Дону та Бористену. Пересувна артилерія остаточно покаже їм

Р. 150. – їхнє місце у хвості російської піхоти[1].

Вже втретє за це століття австрійський дім, найнебезпечніший ворог німецького співтовариства, наводнює Німеччину козаками та калмиками. Вони закликали їх під час війни 1734-го року, вони дозволили їм знову повернутися сюди в 1757 р., щоб знищити Пруссію. Сьогодні ця країна їх закликала ще раз,

[1] *Це повідомлення нещодавно підтвердилося. Козаки не проявили себе у жодній з сутичок, і російські генерали розмістили їх позаду обозів. Вони мали невеличкий табір поблизу Арау* [містечко на півночі Швейцарії – Є. Л.] *під час битви під Цюрихом* [25-26 вересня 1799 р. – Є. Л.]. *Кілька французьких стрільців, відправлених у розвідку, перейшли річку та захопили цей табір, а козаки кинулися навтьоки при їхньому наближенні. Серед великого числа російських військовополонених майже не виявлено козаків* (примітка видавця).

щоб упокорити Францію та відновити цілісність імперії, що було б краще зробити не приносячи її в жертву угодою в Кампо-Формію[1].

Masson Charles François Philibert. Mémoires secrets sur la Russie, et particulièrement sur la fin du règne de Catherine II et celui de Paul I. Contenant nombre d'anecdotes et de faits historiques sur la guerre de Perse, la marche des armées russes contre la France, la disgrace et la mort de Souworow, les opérations de finances de Paul I, sa vie domestique, et sa fin tragique. Suivi de pièces justificatives, parmi lesquelles se trouve la constitution pour la famille impériale. – Amsterdam-P.: Chez Bertrandet, 1802. – T. 3. – XVI+444 p.

Історик Жан-Анрі Кастера[2] про залучення запорожців до служби на Чорноморському флоті (1797)

Потьомкін не захоплював країну запорожців, а, завжди додаючи до сили хитрість, зібрав 60 тисяч цих козаків і наказав перевести їх до Криму, де заснував ті колонії, які сьогодні постачають матросів до чорноморських ескадр, а особливо до гребного флоту в Миколаєві.

Castéra Jean-Henri.Vie de Catherine II, impératrice de Russie. – P.: Chez F. Buisson, an V (1797). – T. 2. – 467 p. – P. 277.

Історик і письменниця Жанна-Елеонора де Серенвіль[3] про намагання Потьомкіна зберегти рештки козацького війська в Україні

P. 297. – Потьомкін значно збільшив російську армію. Він підпорядкував Російській імперії розсадник воїнів, які відтоді отримали ім'я її підданих, проте які, тим не менш, приносили їй не дуже багато користі. Це козаки, які формували вільне військо, що керувалися республіканськими законами. Їх осередок називали Січ. Потьомкін скасував цю інституцію, до якої ніхто не наважувався доторкнутися перед ним. Він звів козаків у полки, підпорядкував їх таким же законам рекрутування та дисципліни, як і в інших військах. Надалі він використовував їх у їхньому справжньому призначенні, тобто як загони на аванпостах, однак змусивши їх діяти у відповідності до принципів і тактики, які підходили для цього роду війни (чого вони не робили

[1] Мається на увазі франко-астрійська мирна угода, укладена 17 жовтня 1797 р. в італійському селі Кампо-Формію, за якою Австрія втратила значну частину своїх володінь.
[2] Жан-Анрі Кастера (1749-1838), французький історик.
[3] Жанна-Елеонора де Серенвіль (1738–1807).

P. 298. - раніше), він довів на ділі, що ці зміни, зроблені з козаками, зможуть принести більше користі від цих людей в російській армії. Потьомкін їх дуже любив і вони його любили. Вони обожнювали також Суворова, який і сам виявляв до них прив'язаність і вмів їх дуже розумно задіяти у справі. Козаки, котрі ще так небагато часу мали регулярну організацію, не були ще такими, якими повинні були б стати. Якщо російський уряд продовжить займатися цим військом і засобами щодо його поліпшення, можна зробити хоробрих козаків здібними, вірними, невтомними, більш чисельними та завзятими у війні; можна з них зробити, скажемо так, головний інструмент своїх успіхів і страху для своїх ворогів.

Cérenville Jeanne Éleonore de. Vie du prince Potemkin: feld-maréchal au service de Russie sous le règne de Catherine II, rédigée d'après les meilleurs ouvrages allemands et français qui ont paru sur la Russie à cette époque. – P.: Chez H. Nicolle, 1808. – VIII+303 p.

Фрагмент з праці Жана-Філіппа Гаррана де Кулона[1] «Політичні розвідки про давній і сучасний стан Польщі» (1795), де автор висловлює сподівання про відродження українського козацтва та звільнення України від російського панування

P. 153. – Але природа набагато могутніша, завдяки відтворенню та

P. 154. – свободі, ніж тиранія та завойовники, котрі несуть тільки рабство й смерть. Купка готів, загнаних до гір Астурії, утворила військо, яке вигнало мавpів з усіх провінцій Іспанії. Дух незалежності таємно блукає між розрізненими ордами козаків, і навіть поміж нещасних залишків козаків України. Мабуть не далекою є та мить, коли, об'єднавшись з татарами Криму чи Кубані, під проводом нового Пугачова, вони змінять обличчя Росії, і ця країна [йдеться про Україну – Є. Л.], поневолена в різні часи своєї історії, не зазнаватиме більше найменшого безчестя, перебуваючи

[1] Жан-Філіпп Гарран де Кулон (1748-1816), французький політик, в 1789 р. був обраний до Генеральних штатів від Третього стану. Відзначився як палкий проповідник революційних ідей, ставши одним з організаторів повстання 14 липня, яке увінчалося падінням Бастилії. Брав участь в усуненні з посади Жака де Флесселя, останнього прево (міського голови) Парижа, в ході якого того було вбито. Гарран де Кулон був членом Паризької Комуни та Законодавчих зборів, згодом депутатом Конвенту. В роки Великого терору він слушно відійшов у тінь, згодом член ради п'ятисот. Підтримав прихід до влади Наполеона в 1799 р., що дозволило йому потім увійти до сенату, стати графом імперії та членом Почесного легіону.

безперервно у кайданах, створених руками, призначеними долею до голки та веретена[1].

Garran de Coulon Jean-Philippe. Recherches politiques sur ancien et moderne de la Pologne, appliquées à sa dernière révolution. – P.: De l'Imprimerie de J. J. Smits et C., l'an III de la Républiques (1795). – 400 p.

Переказ дипломатом графом Огюстом-Луї-Шарлем де Лагардом-Шамбона[2], який перебував в Україні в 1811 р., бувальщини про зустріч Потьомкіна з Сидором Білим та утворення Чорноморського козацького війська

Р. 138. – Князь Потьомкін був уже перед Очаковом, коли йому повідомили, що Сидір Білий, гетьман запорожців (*Sider Bialy, hetman des zaporoges*), мешкає тут на островах Дніпра й живе поміж очерету за рахунок риболовлі, не бажаючи залишати ці береги, які він розглядав як власність запорожців. Князь Потьомкін надіслав людей до цього усамітненого місця, щоб знайти Сидора. Той постав перед князем майже весь вкритий білою бородою, завдяки чому й отримав своє прізвисько Білий.

Цей запорозький Нестор був хитрий, як загалом і всі козаки. Він промовив князю Потьомкіну: «Що думаєш про нашу долю ти, який також є запорожцем?» (і дійсно,

Р. 139. – багато російських дворян воліли записатися до цього війська; князь також наслідував цей звичай у пору своєї молодості). Далі козак заспівав старовинні українські романси, акомпануючи собі на теорбі [старовинний музичний струнний інструмент – Є. Л.], чим і викликав зацікавлення Потьомкіна, котрий мав надзвичайну пристрасть до всілякої народної музики.

Перед завершенням цієї кампанії [йдеться про облогу Очакова в 1788 р. – Є. Л.] запорозьке військо було відновлене й прославилося взяттям острова Березань. Воно також згодом брало участь у штурмі Ізмаїла, але було змінено найменування запорозького козацтва, яке з того часу отримало назву козаків Чорного моря або чорноморських.

La Garde-Chambonas Auguste Louis Charles, comte de. Voyage de Moscou à Vienne par Kiow, Odessa, Constantinople, Bucharest et Hermanstadt; ou Lettres adressées à Jules Griffith: par le comte de Lagarde. – P.: Chez Treuttel et Würtz, 1824. – VIII+440 p.

---

[1] Натяк на Катерину II, яка, будучи жінкою, мала б займатися краще господарством, ніж великою політикою.

[2] Огюст-Луї-Шарль де Лагард-Шамбона (1783-1853?), граф, котрий в 1811 р. перебував в Україні, виконуючи дипломатичні та розвідувальні місії.

Російський імператор Олександр I показує Наполеону в Тільзиті козаків, калмиків і башкирів своєї армії. З картини П'єра-Ноласка Бержере (1782-1863), орієнтовно створеної у 1808-1809 рр. Образ козака праворуч ілюструє традиційні для французів уявлення про козаків, як про орду східних варварів

Переказ істориком Габріелем де Кастельно[1], який проживав в Одесі у 1803-1814 рр., спогадів офіцера Семена Аркудинського про штурм Хаджибея 14 вересня 1789 р.

Р. 5. – В червні-місяці 1789 р. князь Потьомкін відправив генерал-майора де Рібаса до Очакова, щоб взяти там під своє командування флотилію запорожців. Активність де Рібаса не дозволила їй залишатися в бездіяльності; він використав козаків, щоб витягнути з Очаківського лиману турецькі плоскодонки-лансони, які росіяни пустили на дно під час облоги цього міста. Минув заледве місяць, відведений для цієї роботи, однак 22 лансони були витягнуті з моря, відремонтовані й озброєні…

Р. 6. – Протягом серпня мсьє де Рібас доручав капітану Аркудинському (*Arkoudinski*) з сотнею козаків вивідувати звіддаля розташування Хаджибея, не здіймаючи серед турків тривогу.

Здійснивши нічні переходи й ховаючись вдень у ярах, мсьє Аркудинський (він нам повідомив ці деталі) дістався, зрештою, так близько до цього форту, що зміг розгледіти у зорову трубу ті сили, які мали тут турки. Тут знаходилося 39 суден, з яких 2 великих шебеки та 33 лансони на якорі. Під час цих спостережень було помічено, що дві інших шебеки підняли вітрила й віддалилися.

У відповідності до цього рапорту мсьє де Рібас скомбінував з генералом Гудовичем[2] та контр-адміралом Войновичем[3] план атаки з моря та з суходолу, щоб захопити одним махом і форт, і флот.

Розвідка генерала де Рібаса успішно провела його невеличке військо аж до яру біля Куяльника в п’яти верстах від міста. Він відправив одного козака до контр-адмірала, щоб повідомити того, що 14-го на світанку, він піде на штурм цього форту.

---

[1] Габріель де Кастельно (1757-1826), французький маркіз, котрий під час революції втратив все своє майно на батьківщині й став емігрантом. В 1797 р. на запрошення Павла І приїхав до Росії, де жив деякий час при дворі. Прагнучи збільшити прихильність царя, з прагматичних міркувань плекав намір написати «Історію Мальти» і присвятити свій твір Павлу І. Цей задум залишився нереалізованим. В 1803 р. Кастельно на заклик герцога Рішельє переїхав до Одеси, де проживав до 1814 р. Саме Рішельє, оцінивши його літературний хист та історичні пізнання й відповідально ставлячись до дорученого йому регіону, замовив земляку-французу написання «Історії Новоросії».

[2] Іван Васильович Гудович (1741-1820), російський генерал-фельдмаршал, син генерального підскарбія Василя Андрійовича Гудовича та молодший брат фаворита Петра ІІІ Андрія Васильовича Гудовича. В 1789 р. відзначився захопленням Хаджибея. В 1809-1812 рр. головнокомандуючий у Москві.

[3] Іван Васильович Войнович (?-1791), граф, контр-адмірал російського флоту. Активний учасник російсько-турецький війн другої половини XVIII ст.

Р. 7. – У визначений день росіяни наблизилися за одну версту до замку, не будучи виявленими. Турки ледве встигли зробити кілька гарматних пострілів. Гренадери вже приставили свої драбини, і нижчий офіцер на ім’я Цугін [можливо Зюгін – Є. Л.] (*Zugine*) піднявся першим. Гарнізон було перебито. Тільки один турок уник такої долі наступним чином. Він зачинився у пороховому погребі і дав зрозуміти, яку небезпеку являтиме, якщо його звідти захочуть витягнути. Тут було виявлено кілька гармат, більшою частиною залізних, трохи провізії й дуже мало амуніції.

Турецька флотилія дізналася про взяття замку, коли вже було запізно йому допомогти. Вона відкрила постійний, але погано керований вогонь, бо доводилося обстрілювати замок з дуже високої траєкторії. Гарматний гуркіт повідомив генералу Гудовичу про діло, що відбувалося в ту мить, бо, повідомивши йому про необхідність взяти форт, про момент цього дійства мсьє де Рібас дав знати лише адміралу Войновичу. Мсьє Гудович добре зрозумів, що мсьє де Рібас бажав би один слави взяття Хаджибея. Далекий від злопам’ятства, Гудович поспіхом відправив до нього людей та гармати. Артилерійський майор Меркель знайшов їм таке гарне застосування, що підбив багато турецьких лансонів, три з них здалися в полон. Решта турецької флотилії безперешкодно відпливла, бо мсьє Войнович навіть не ворухнувся з Очакова.

Castelnau Gabriel de. Essai sur l'histoire ancienne et moderne de la Nouvelle Russie. Statistique des provinces qui la composent. Fondation d’Odessa, ses progrès, son état actuel, détails sur son commerce. Voyage en Crimée, dans l'intérêt de l’agriculture et du commerce. Avec cartes, vues, plans, etc. Dédié à S.M. L’Empereur Alexandre I-er. – P.: Chez Rey et Gravier, 1820. – T. 3. – 347 p.

Післямова

Землі України завжди входили до відомого французам світу. Однак віддаленість двох країн ускладнювала безпосередні контакти між ними в добу Середньовіччя. Це пояснює той факт, що до XVII ст. свідчення про українські терени у французьких авторів нерідко мають спотворений, викривлений характер і часто носять відтінок нереальності. В баченні тогочасними французами України тісно переплiталися правда та вигадка. Тут у східних диких степах начебто водиться, як писав Жак Маржере, дивовижна тварина-рослина – зоофіт, інакше «татарський овен» або «баранець-трава». Згідно свідченням Жана Ле Лабурера, українські ліси сповнені дичиною, а річки – рибою; падаючі гілки перетворюються за два роки на камінь; бджоли виробляють стільки меду, що відкладають його просто на землю, а трава на напрочуд жирному чорноземі за три дні виростає в зріст людини. Зовсім юні дівчата в цій країні, як повідомляв Андре Теве, залюбки віддаються іноземцям, а окремі померлі люди перетворюються на упирів, як свідчив П'єр де Нуає. Втім, подібні повідомлення майже повністю зникли в XVII ст. під тиском раціоналізму.

Треба також звернути увагу на той факт, що, якщо до XVII ст. французи безпосередньо на українських землях були рідкістю, то у XVII ст. французька присутність на теренах нашої Батьківщини помітно посилюється, свідченням чого є численні повідомлення французів-очевидців подій в Україні.

Кидається у вічі, що землі України у французів аж до кінця XVII ст., як правило, фігурують під сукупною назвою Русі, і тільки з середини XVII ст., значно мірою під впливом Хмельниччини, на заході починає поширюватися назва «Україна», яка у наступного століття майже повністю витіснило традиційне до того для наших теренів поняття «Русь». Яскравим відображенням цієї тенденції стала відома праця Гійома Левассера де Боплана – «*Description d'Ukranie*» («Опис України»).

Починаючи з другої половини XVI ст. головними героями французьких повідомлень про Україну стають козаки. Вже у Блеза де Віженера, хоча він і не використовував саме слово «козак», йдеться про діяльність таких полководців як Остафій Дашкевич, Бернард Претвич і Предслав Лянцкоронський, які вважаються першими козацькими воєначальниками. Значно детальніше відображено в творах французьких авторів кінця XVI-XVII ст. (Жака-Огюста де Ту, Теодора-Агріппи д'Обіньє) діяльність видатних козацьких полководців Івана Свирговського, Богдана Ружинського, Івана Підкови та ін. Західні сучасники вважали українське козацтво потужною військово-політичною силою, яка значною мірою визначала долю великих держав Європи – Османської імперії, Речі Посполитої та Московського царства. З цього моменту на заході формується уявлення про козаків, як войовничу націю на східній околиці Європи. Багато європейських авторів, визнаючи деструктивний характер діяльності козацтва і вважаючи його конгломератом розбійників і

волоцюг з усіх народів, віддавали належне його доблесті і підкреслювали його важливу роль у протистоянні мусульманській агресії.

Оскільки вплив Туреччини в тогочасній міжнародній політиці був надзвичайно сильним, не дивним виглядає той факт, що багато повідомлень про діяльність українського козацтва містяться в творах, присвячених аналізу життя цієї країни (праці Жана [Жака - ?] Баре, Мішеля Бодьє, Луї де Е барона де Курменена, Клода де ла Магделена, де ла Круа, Франсуа де Шасполя та ін.). З іншого боку, вивчаючи політичну ситуацію в Османській імперії, французькі автори не могли проігнорувати важливість притоку рабів, основними постачальниками яких були кримські татари, для економіки Високої Порти та карколомні злети невільниць з України в місцевій ієрархії. З цим пов'язана велика увага на заході до діяльності Роксолани, відмічена майже усіма французькими авторами, що писали про Туреччину середини XVI ст. Роксоланівська тематика знайшла широке відображення у французькій культурі другої половини XVI-XVII ст. Значно менше віддзеркалення отримала на сторінках французьких творів діяльність іншої султанші-українки – Турхан-Хатіджи (про яку згадував, наприклад, де ла Магделен і, очевидно, де Шасполь).

Карколомні зміни, що відбулися в Україні в середині XVII ст. і значною мірою визначили долю держав східноєвропейського регіону, відразу привернули увагу французьких сучасників.

Жан Ле Лабурер, незадовго перед Хмельниччиною, створив у французькій історіографії перший цілісний нарис, присвячений козакам. Описуючи минуле окремих країн, що утворили Річ Посполиту, він велику увагу приділив і Україні, називаючи її в силу традиції «Чорною або Південною Руссю». Щодо походження козаків, вищезгаданий автор дотримувався татарської версії, називаючи їх різновидом «секти магометанської». Водночас, суперечачи самому собі, Ле Лабурер у більшості випадків іменував козаків «однією з найславетніших сил християнських» і відзначав їхню важливу роль у протидії мусульманській експансії. Висвітлюючи принижений стан козацтва у державі після придушення повстання Павлюка, історик фактично розкрив передумови Хмельниччини, хоча помилково вважав, що на 1647 р. (момент написання його розвідки) козацтво було «майже знищене».

Вибух українсько-польської війни зумовив створення докладних праць, присвячених «країні козаків», найвідомішою з яких став «Опис України» Боплана. Вагоме місце Хмельниччина займає у доробку Пьєра Лінажа де Восьєнна. Останній першим оприлюднив тезу про те, що спочатку грандіозне козацьке повстання готувалося, як таємний задум польського уряду, спрямований на розгортання великої війни з Туреччиною, й лише згодом під впливом шляхти переріс у війну козаків проти Польщі. Найдетальнішим висвітленням перебігу Хмельниччини стали твори Пьєра Шевальє.

Серед найбільших героїв так званої «української війни», що тривала майже безперервно від середини і майже до кінця XVII ст., у французьких творах виділяються, звичайно, Богдан Хмельницький, його син Юрій, Петро Дорошенко та Іван Сірко. Саме ця «українська війна» ледь не призвела до

загибелі Речі Посполитої, викликавши значне зменшення та послаблення держави, й у кінцевому рахунку стала чинником, що зумовив перелом у зовнішній політиці Османської імперії, позначивши її перехід від експансіоністської до оборонної стратегії. На цьому фоні чітко проявилося стрімке та невпинне зростання могутності Московії-Росії. Окремим аспектам цього епохального протистояння великих держав в Україні присвячено праці Мішеля Руссо де ла Валетта, Гаспара де Танда (де Отвілля), Мішеля-Давіда де ла Бізардьєра, Божо – Франсуа-Полена Далерака, Філіппа Авріля та ін.

У цей період накопичується значна кількість фактичних помилок. Так, де ла Круа зазначав, що Богдан Хмельницький загинув у битві з поляками. Руссо де ла Валетт вказував, що причиною великого козацького повстання стало виключно спалення млинів Хмельницького Данилом Чаплинським, а щодо захоплення Києва в 1651 р. зауважував, що це відбулося тоді, коли гетьман святкував там весілля сина «з дочкою князя Валахії». Згідно Аврілю, розгромлені московитами запорожці рушили на схід, колонізували Сибір і заснували Тобольськ.

Найбільш змістовними за обсягом є «Мемуари» Божо. В його баченні Україна – це держава козаків. Він першим серед французів звернув увагу на той факт, що термін «Чорна Русь», популярний на заході, не вживається місцевим населенням. Аналізуючи витоки Хмельниччини, Божо, подібно до Лінажа де Восьєнна та Шевальє, зауважував, що Владислав IV, зацікавлений у початку війни й посиленні своєї влади, сам значною мірою підштовхнув козаків до повстання. Автор навіть навів легендарну фразу монарха, начебто звернену до козаків: «Хіба ви не маєте шабель?». В праці Божо побіжно окреслено основні перипетії «української війни», що точилася впродовж чотирьох десятиліть. До новаторства Божо слід віднести той факт, що одним з перших він торкнувся діяльності Івана Мазепи, постать якого знайшла виразне відображення у французькій історичній і художній літературі подальших років.

Діяльність Мазепи, насамперед, була пов’язана з темою Полтави, до висвітлення якої зверталася ціла низка французьких сучасників (праці Анрі-Філіппа де Лімьє, Івана Нестезюрануа, Обрі де ла Мотре, Елеазара де Мовійона, Антуана-Огюстена Брюзена де ла Мартін’єра та ін.).

На думку Анрі-Філіппа де Лімьє, перехід Мазепи на бік шведів був викликаний бажаннями гетьмана убезпечити Україну від варварських руйнувань й унезалежнити її від росіян. Історик був добре обізнаний з перебігом подій в Україні. В його творі знайшли відображення руйнування Батурина, оборона Веприка, пересування шведських і російських військ, бойові зіткнення й, зрештою, втеча Карла XII з Мазепою до турків. Незважаючи на те, що більшість топонімів в «Історії Швеції» де Лімьє впізнаються досить легко, про ототожнення деяких з них можна лише здогадуватися: *Carnin* (Сари, Терни чи Чорнухи), *Holka* (Микілка-Ніколка), *Rayce* (Орешня), *Bolicawa* (Вільхова Говтва), *Biot* (Псел). Визначальною рисою праці стало чітке висвітлення прошведської позиції Франції у конфлікті й політики Людовіка XIV стосовно України.

Ще більшу увагу діяльності Мазепи приділив Іван Нестезюрануа. Він показав підтримку гетьманом на перших порах завойовницьких планів Петра I, але, коли спустошення почало загрожувати Україні, Мазепа пішов на союз із шведами, прагнучи отримання незалежності. Автор надавав знищенню Батурина більшого значення у кінцевому розгромі шведів, ніж поразці Левенгаупта біля Лісної, бо ця акція позбавила військо Карла XII матеріальної підтримки й відштовхнула від Мазепи козаків. Одним з перших Нестезюрануа відзначив те, що наміри Мазепи продовжував Пилип Орлик. Цікаво, що, вживаючи поняття «*Ukraine*», автор, говорячи про Сіверську Україну, використовував і суто фонетичну форму назви «*Hukragina Sewerska*», а щодо маловідомого на заході поняття «Мала Росія» (*la Petite Russie*) зазначав: «Так російський двір називає Україну, яка, насправді, разом з Поділлям у Чорній Русі складала колись частину імперії росіян і є спадковим володінням князів з царського дому».

Окремо можна згадати Обрі де ла Мотре, який мав знайомство з такими діячами епохи як Карл XII, Станіслав Понятовський, Андрій Войнаровський, а з останнім навіть мав дружні взаємини. Це дозволяло де ла Мотре висвітлювати факти невідомі іншим й отримані в ході його перебування в цих краях.

Найвідомішим французом доби Просвітництва, що висвітлював у своїх творах долю України, безумовно, слід визнати Вольтера. Він одним з перших почав використовувати неологізм «українці» (*les Ukrainiens*). У висвітленні історичних подій Вольтер подекуди припускався фактографічних хиб (католицтво українців, практика кровозмішення у запорожців, помилки в географії). Саме з його «Історії Карла XII» бере початок світова популяризація романтичної історії про Мазепу. Козаки у Вольтера мають всі риси екзотичних східних дикунів, а Мазепа виступає тут у ролі їхнього мудрого та хитрого очільника. Просвітник, подібно до більшості своїх сучасників, поняття «*la Russie*» виключно пов'язав з Московією.

Вагомий внесок у розвиток і поширення знань про Україну належить французьким енциклопедистам.

Автори другої половини XVIII ст. яскраво висвітлювали процес занепаду та ліквідації козацького ладу в Україні. У Луї-Фелікса Гінемана де Кераліо головна увага приділена російсько-турецьким війнам та висвітлено участь у цих конфліктах козацтва. Цікаво, що розглядаючи перебіг Коліївщини, історик спростовував популярне в Європі твердження про причетність до неї уряду Катерини II. Однак більшість авторів (Габріель Бонно де Маблі, Клод-Карломан де Рюльєр та ін.) прямо вказували на це.

Подібно до більшості колег, Клод-Карломан де Рюльєр бачив у козаках певну синтетичну націю, яка виникла в результаті поєднання різномастого наброду, що поступово набув рис «військового братства (*confrairie militaire*)». Перехід козаків під владу Росії став тим козирем, який дозволив їй здобути такий вплив і могутність у світі. У де Рюльєра можна побачити певне співчуття до «козацької нації», роздертої між двома державами, кожна з яких намагалася її придушити та уярмити: поляки «силували козаків до домашнього кріпацтва», а росіяни поступово «позбавляли їх всієї громадянської свободи», останніми

прикладами чого стали репресії з боку царату проти своїх союзників-гайдамаків і запорожців. Історик також висвітлив намагання уряду Людовіка XV використати козаків у своїй антиросійській політиці (місія графа де Бролья). Роль козацтва у війні 1768 – 1774 рр. відображена також в роботі П'єра Жубера, який сам був свідками тогочасних подій в Україні. Крім того, Жубером були детально висвітлені картини Коліївщини, обставини розподілу Польщі в 1772 р., а також передумови ліквідації Січі. Загалом у цих працях показано зменшення козацького впливу й інкорпорацію козацької еліти до верхівки царського війська. Так, Гінеман де Кераліо давав високу оцінку тактичній майстерності російського полководця Івана Васильовича Гудовича, вихідця з козацької старшини.

Окремо слід виділити французьких авторів-сучасників, які особисто відвідували наші землі в другій половині XVIII ст. і мали особисті контакти з українцями, насамперед, з представниками козацької старшини. Це П'єр-Шарль Левек, Ніколя-Габріель Леклерк (Клерк), Жан-Бенуа Шерер, Шарль-Франсуа-Філібер Массон та ін. Ці люди були останніми іноземцями, що могли спостерігати життя козацької України з натури. Здебільшого вони співчутливо поставилися до українців після знищення козацької автономії, яке вважали проявом тиранії царизму, хоча разом з тим і підкреслювали позитивний економічний наслідок даного кроку, що значною мірою посприяв розвитку сільського господарства, підприємництва та торгівлі на теренах колишньої «країни козаків». Головну увагу серед представників козацької еліти в цей час привертала родина останнього гетьмана України – Кирила Розумовського.

Цікавим, але не дослідженим аспектом, є перебування в цей час французів у лавах запорозького співтовариства, про що згадують Ніколя-Габріель Леклерк (Клерк) і Франсуа-Огюст Тесбі де Белькур.

Фактична ліквідація козацтва в Україні співпала з революцією у Франції. Політичний чинник актуалізував інтерес до козаків. В праці Жана-Філіппа Гаррана де Кулона «Політичні розвідки про давній і сучасний стан Польщі» значне місце відведено козакам, яких автор вважав носіями революційного духу та борцями проти аристократичної тиранії. Він зазначав, що козаки створили майже незалежну державу рівноправних громадян, яка була як сіль в оці для польських магнатів, а згодом для царів, дав високу оцінку демократичній самоорганізації козацтва й висловив надію на його відродження. Така впевненість посилювалася вірою французів у перемогу над Росією, яка вважалася найбільшим ворогом своєї республіки.

Звичайно, французькі сучасники, нерідко були далекі від правильного розуміння українських реалій, висвітлювали життя на наших землях поверхово, неточно, а подекуди й припускались відвертих помилок. Разом з тим, ознайомлення вітчизняних істориків з творчою спадщиною французьких сучасників козацької України дозволяє нам спроектувати на своє минуле вид з боку, додає деталі до картин добре відомих подій, а також дає змогу побачити минуле нашої Батьківщини з інших позицій.

Іменний покажчик

Абу-ль-Фіда 420, 421, 423
Август 405
Август II Сильний 220, 243, 288, 294, 295, 297
Август III 322, 351
Авріль Ф. 177, 179, 474
Ададуров В. В. 3
Адам 387
Азем 97
Ай Д. де ла 114
Алард Л.-Н. фон, генерал 236, 265, 268, 270
Александру Мірча 20
Алексополь Ф. П. 402
Алі-Гірей 92-94
Алі-Микола, козак-ренегат 113
Альбендель, полковник 313
Альтесті А. І. 454
Амурат див. Мурад III
Ангальт-Бернбург-Шаумбург-Хойм В.-А. фон 462
Андрій Первозванний 260, 262, 326, 444
Анна Іоанівна 380, 396, 441
Анна, свята 410, 444
Антоній Печерський 390
Антуан А.-І., барон де Сен-Жозеф 401
Апраксін П. Ф. 346
Аракчеєв О. А. 464
Аріан 421
Аріосто Л. 294
Аркудинський С. 470
Арнульф Карінтійський 407
Аруе Ф.-М. див. Вольтер
Археанактиди 423
Асандр 423
Асканії, рід 462
Аскольд 390
Аттіла 449
Ахмед I 193
Ахмед III 336
Ахмед-паша 48
Ахмет, син Ібрагіма I 102
Багер 461
Барбо де ла Брюєр Ж.-Л. 325
Барділі Й.-В. 306
Баре Ж. 36, 473
Барсан 24
Бауер див. Боур Р. Х.
Баязет (Баязид) I 45, 98, 191
Баязет, син Сулеймана I 19, 44, 49
Батий 365, 366, 433, 450
Бату-Шагін див. Батий
Безенваль де Брюнстат Ж.-В. де 219, 241
Бейбарс 416
Бенедикт, святий 147
Бержере П.-Н. 469
Беринг В. 432
Бернігерот (Бернігрот) М. 227
Бестужев О. П. 444, 445
Бетюн-Сюлі Ф.-Г. де, маркіз 177, 204
Бистрицький 260, 261
Бідзинський С. 86, 201, 202
Бізардьєр М.-Д. де ла 131, 474
Білий С. 468
Білозерська, легендарна правителька франків 407
Бірон Е.-Й. 441, 442, 452
Бове В. де 423
Богдан III Кривий 7
Богун І. 85, 305
Богуш, соратник Свирговського 31
Бодьє М. 43, 473
Божо 114, 115, 141, 244, 263, 474
Болеслав II Сміливий 57
Болеслав III Кривоустий 57
Болотников І. 328
Бон 401
Боплан Г. Левассер де 3, 9, 283, 472, 473
Борис, легендарний князь 364
Борисюк З. П. 3
Борщак І. Л. 3
Боур Р. Х. 236, 268-270, 292
Браницький Ф.-К. 346, 347
Бретоль 230
Брі Ж.-Т. де 47
Брольї Ш.-Ф. де, граф 341, 476
Броневський М. 419
Бруссоне П.-М.-О. 432
Брюзен де ла Мартін'єр А.-О. 208, 474
Брюс Я. В. 236, 268
Брюховецький І. 85
Буйо І. 74
Бюшинг А.-Ф. 399, 401
Вальдо-Дорія 416
Ван Світтен Г. 389

Василь, святий 147
Вейсбах Й.-Б. 271
Величко С. 208
Верон-Белькур А.-П.-Ж. 447
Виговський І. 75-77, 128, 375
Вишневецький Д.-Ю. 194, 200
Вишневецький-Байда Д. 7, 367
Вишневецький М. 36, 38, 39
Вишневецький М., король 90, 91, 119, 129, 146, 154, 183, 185, 189, 206, 247, 249
Вишневецький М.-С., учасник Північної війни 263
Вишневецький Я. 38, 125, 128, 133, 139, 331
Вишневецькі, рід 144
Віженер Б. де 6, 472
Вільчевський В. 181
Вінтоняк О. 3
Владислав III Варненчик 58, 366
Владислав IV 43, 49, 63-67, 71, 120, 121, 124, 131, 132, 137, 138, 143-146, 178, 180, 212, 213, 246, 302, 304, 329, 330, 371-373, 474
Влодек С. 13, 14
Войнаровська Г. 277
Войнаровський А. 224, 261, 276, 277, 309, 475
Войнович І. В. 470, 471
Волков О. А., член урядової комісії 384
Волконський Г. С. 273
Волконський М. М. 337
Волинський І. Ф., боярин 258
Володимир Великий, святий 391, 417
Вольтер 3, 178, 278, 282-285, 297, 333, 475
Вольфсвельдт, генерал 269
Врангель, лейтенант-полковник 312, 317, 319, 320
Габліц К. І. 417, 428
Габсбурги 146
Гази II Гірей 300
Гален 407
Ганнібал І. А. 401
Гамільтон, генерал 229, 235-237, 269, 293
Гарран де Кулон Ж.-Ф. 467, 476
Гвідо Равеннський 414
Гебровський, воєначальник Яна Собеського 202
Гедвіга-Софія 315
Гедеон (Хмельницький Ю.) 113
Гедимін 354, 366
Гензельман 404
Генріх Валуа див. Генріх III
Генріх III 20, 368
Георгій, святий 419
Гербершейн С. 7, 9
Герд, корнет 319
Геродот 407
Герц, барон 242, 243
Гіельмен, полковник 289
Гілленстерн 275
Гільдезій (Хмельницький Ю.) 113, 114
Гінь Ж. де 349, 365
Гіреї, рід 426
Глинський М. 10, 63
Глинські, рід 392
Гмелін С.-Г.-Г. 393
Гоголь О. 86, 93
Голіцин В. В. 165, 254-158, 379
Голіцин Д. О. 338
Голіцин М. М. 241, 269, 271, 287, 386
Голіцин О. М. 338
Головкін А. Г. 262
Гольц Г., генерал 220, 222, 258, 265, 270, 320
Гомер 363
Гонзага М.-Л. де 58, 74, 118, 128, 146, 246
Горд, генерал 273
Гордієнко К. 409
Горн, генерал 235, 236, 315
Гоффо Ф.-Ж. 327
Грабовський 96
Грабянка Г. 363
Грамон А. де, герцог 84
Грамон, граф де Гіш А. де 84, 85
Грамон, граф де Лувін'ї А.-Ш. де 84, 88
Гребенецький 96
Гребень 100
Гремебецький 96
Грибовський А. М. 454
Григорій I Діолог 58
Григорій XIII 122
Григорій Калімакі 346
Гримбашевський 96
Грімальді, рід 420
Гропенсдорф, бригадир 317
Губальд, генерал 332
Гудар П.-А. 337
Гудович А. В. 444, 470
Гудович В. А. 444, 470
Гудович І. В. 470, 471, 476
Гуня Д. 121
Гусейн-паша 157, 248
Густав II Адольф 69

Гюбнер Й. 283
Гюйо-Дефонтен П.-Ф. див. Дефонтен
Гюлістан 97, 98
Дабанкур 411
д'Аламбер Ж.-Л. 362
Далерак Ф.-П. (Божо) 141, 153, 157, 474
Дальдорф, полковник 319
Данило Романович Галицький 57
Даниловичі, рід 152, 160, 167
д'Арпажон Л. 67-69
Дашкевич О. 7, 472
Дашкевич Я. Р. 3
Дашкова К. Р. 445, 448
Дворецький В. 84
де ла Круа див. Круа де ла, сеньйор
де ла Мотре О. див. Мотре О. де ла
Демосфен 423
Денисов А. К. 456
Денисов Ф. П. 456
Де Рібас О. М. 454, 470, 471
Дефонтен 297
Діана Таврійська 418
Дідро Д. 354
Діесмерброек І. ван 407
Діофант 418
Дір 390
Джангір, син Сулеймана I 19, 44, 46
Джанібек 416
д'Обіньє Т.-А. 18, 472
Доріа, рід 420
Долгоруков Г. Ф. 262
Долгоруков Ю. О. 214, 215, 251, 257
Дон Кіхот 178
Дорошенко А. 95
Дорошенко П. 86, 90-92, 95, 96, 99-101, 107, 109-112, 115, 117, 148, 149, 157, 182-185, 190, 206, 215, 247, 249-253, 473
Друцький-Соколинський А. С. 464, 465
Дуглас, ад'ютант 270, 318
Дукер, полковник 270, 312, 318
дю Кей, майор 220
Дюма А. 84
Дюран де Дістроф Ф.-М. 351
Дюсьйо Л. 327
Евенсбольд 277
Елеонора-Марія Австрійська 183, 185
Євгеній IV 58
Єген, сераскир Румелії 256
Єлена, дружина Лева Копроніма 364
Єлизавета, свята 284
Єлизавета Петрівна 337, 380, 390, 393, 395, 443-445, 452
Єрмак 453
Жаринський див. Чаплинський Д.
Жатинський див. Чаплинський Д.
Жолкевський С. 42, 62, 211, 371
Жолкевські, рід 199
Жоллі Ж.-Ж. 134
Жоппекур Ш. де 36
Жубер П. 351, 476
Заберезинський Я. 10
Задорський, соратник Свирговського 31
Залеський, соратник Свирговського 31
Залізняк М. 344, 345
Замойська (Влодкова) Є. 13
Замойський Я. 11, 12, 34, 35, 125, 298, 300, 370
Замойський Я. «Себепан», онук попереднього 174
Замойські, рід 167
Заремба С. 303
Збаразький Я. 13
Зіттман (Сіттман) Д.-Н. фон 317, 318
Зотов М. М. 323
Зубов В. О. 456
Зубов П. О. 454, 455
Зубова А. О. 454
Зюгін див. Цугін
Ібрагім I 59, 101, 102, 184, 191, 193
Ібрагім-ага 101, 102
Ібрагім-євнух 48
Ібрагім-паша 99, 103, 154
Ібрагім-Шайтан-паша 200-205
Іван III Васильович 391
Іван IV Грозний 209, 217
Іван V 146, 379
Івоніна Л. І. 3
Івоня 20, 22, 24-30, 368
Ідрісі 413
Іларіон, митрополит 390
Іоанн Богослов 11
Іоанн III Вода Лютий див. Івоня
Ірина, дружина Лева Копроніма 364
Іловайський О. І. 455
Іноходцев П. Б. 391
Ісаєв І. І. 456
Ісаков О. С. 353
Ісидор, митрополит 58
Іскра І. 326
Ісус Христос 196, 421, 439
Іфланд, генерал 220

Йосиф I 294
Йосиф II 446
Казимир I 57, 366, 367
Казимир III Великий 57, 118, 134, 296, 366
Казимир IV Ягеллончик 354, 366
Калиський, князь 123
Калнишевський П. 440
Калонн Ш.-А. 463
Каменецький М. 6, 7
Каменецький Ян 7
Каменський М. Ф. 460, 462
Кантакузени, рід 454
Кантемир Д. 186
Каплан-Гірей 386
Каплан-паша 117, 189
Капус-паша 22, 27, 30
Кара-Мустафа 115, 143, 149, 157, 191, 192, 196, 198
Карвурський 104
Карл Великий 76
Карл VII Альбрехт 199
Карл IX 145
Карл X Густав 68, 213
Карл XI 250
Карл XII 191, 216, 219, 220, 232, 233, 240, 242, 260, 269, 270, 272, 273, 275, 278-282, 285-295, 305-311, 313-316, 324, 326, 333-337, 380, 386, 392, 437, 451, 474, 475
Карл-Фердинанд 303, 304
Кастельно Г. де, маркіз 470
Кастера Ж.-А. 466
Катерина II 338, 348, 362, 385, 393, 399, 400, 402, 414, 436, 438, 442, 444, 446, 448, 449, 453, 455, 456, 468, 475
Каховський М. В. 427, 454
Кенігсек Ф. 386
Кераліо Л.-Ф. Гінеман де 338, 475, 476
Кий 390
Кирим-Гірей 346, 347, 352, 419
Кінсберген де, картограф 414
Клееман Н.-Е. 420
Клейст Е.-Х. фон 459
Клемент VI 416
Клерк Н.-Г. див. Леклерк Н.-Г.
Клінкенстром 274, 315
Кліо 447
Ковальський М. П. 3
Козловський, соратник Свирговського 24, 31
Коломан 57
Конде (Великий) Л. де, принц 182, 205
Конецпольський С. 121, 137, 174, 212, 301, 371
Конецпольський С.-Я. 174
Конецпольські, рід 151, 167, 174
Кононович С. 372
Контський М.-К. 155
Конфуцій 73
Копищінський, соратник Свирговського 31
Коптілов В. В. 3
Корецький, воєначальник Яна Собеського 190, 201
Корецький С. 36, 38, 40-42
Косинський К. 121
Костецький І. 352
Костюшко Т. 455
Костянтин I Великий, святий 417, 419, 446
Костянтин V Копронім 364
Костянтин VII Багрянородний 349, 409, 411, 414
Костянтин XI Палеолог (Драгаш) 418
Кочубей В. 326, 379, 380
Кранц (Кранціус) А. 407
Крассау Е. 222, 226, 295
Крейц, генерал 270, 293, 308, 315, 318, 335
Кречетніков М. М. 346
Кристіан II 10
Криштоф I 32
Круа де ла, сеньйор 109, 473, 474
Крюс, генерал 228
Куає Г.-Ф. 178
Кук Дж. 432
Курменен Л. де Е. де, барон 52, 473
Кьосем-Султан 193
Лаврентій, святий 160
Лагард-Шамбона О.-Л.-Ш. де 468
Лагеркрон А. 279, 306-308
Лагранж д'Аркієн М.-К.-Л. де див. Марисенька
Лагранж д'Аркієн Л.-М., сестра Марисеньки 204
Лев Данилович 57, 134, 151, 296
Лев Ісавранин 364
Лев Копронім 364
Лев IV Хозар 364
Левек П.-Ш. 354, 476
Левенгаупт А.-Л. 221, 223, 226, 228, 230, 234-239, 262, 270, 279, 280, 285-288, 292, 293, 307, 308, 334, 335, 392, 475
Левінклавіус Й. 32
Левкон 416
Леклерк А.-Ф. 363, 393, 406

Леклерк Н.-Г. 362, 363, 366-368, 372, 385, 476
Ле Лабурер Ж. 56, 472, 473
Леопольд I 183
Ле Турнер П.-П.-Ф. 327
Лешко Білий 57
Лещинський С. 220, 222, 223, 226, 237, 240, 241, 263, 295, 307, 314, 324, 335
Лжедмитрій 15, 245, 328, 438
Либишевський, соратник Свирговського 31
Лизогуб Я. 323
Лімьє А.-Ф. де 219, 227, 474
Лінаж де Восьєнн П. 3, 64, 67, 69, 473, 474
Лінней К. 403
Любомирський Ю.-К. 171
Любомирські, рід 167
Людовік I Великий 118, 134, 296
Людовік IX Святий 423
Людовік XIV 56, 114, 204, 219, 240, 272, 336, 474
Людовік XV 321, 341, 476
Лянцкоронський О. 7
Лянцкоронський П. 367, 381, 472
Лянцкоронський С. 7
Лянцкоронський С., коронний гетьман 305
Маблі Г.-Б. де 206, 475
Маврокордато О. 112, 116
Магделен К. де ла 101, 105, 473
Магомет 197
Маєр, полковник 320
Мазаріні Дж., кардинал 69
Мазепа І. 141, 146, 216, 219-221, 223, 224, 226, 227, 229, 238-240, 242, 254-256, 258, 260-265, 270, 272, 273, 276, 277, 279-282, 285-290, 305-310, 315, 318, 322-324, 326, 334, 335, 337, 341, 350, 361, 378-380, 386, 387, 391, 451, 452, 474, 475
Маймар-ага 117, 118
Маковський С. 194, 196, 197
Максиміліан II 199
Максиміліан-Емануель Вюртемберзький 235-237, 269, 293, 306, 311, 317, 318, 320, 335
Мамай 407
Мангути, рід 426
Манжури, рід 426
Маржере (Маржерет) Ж. 3, 15, 472
Марисенька 148, 204
Маріон Ж. 371
Марія-Людовіка (Луїза) де Гонзага див. Гонзага М.-Л. де
Массон Ш.-Ф.-Ф. 3, 446, 449, 476
Массюе П. 295
Махідевран-Гюльбахар 5
Мацьків Т. 3
Меєрфельд Ю.-А. 269, 270, 317, 318
Мельгунов О. П., член урядової комісії 384
Меншиков О. Д. 216, 223, 224, 231, 235, 236, 238, 261, 262, 266, 268, 269, 270, 286, 287, 292, 295, 318, 319, 326, 335, 361, 380, 386, 452
Меркель, майор 471
Мехмед, син Сулеймана I 44
Мехмед II 8, 189
Мехмед IV 98, 101, 106, 146, 156, 157, 164, 184-186, 189, 191, 193, 206, 207, 285
Мехмед-Гірей 242
Мехмед-Кьопрюлю 114
Мехмед-паша 239
Меховіта (Меховський) М. 58, 63
Мирович Ф. І. 350
Михайло Вишневецький, король див. Вишневецький М., король
Мицик Ю. А. 3
Міллен 423
Міллер Г.-Ф. 365
Міндовг 366
Мініх Б.-Х. фон 441, 442, 452
Мітридат 417, 418, 423
Міхрімах 44
Мовійон Е. де 322, 474
Могила І. 36
Могила К. 36
Могила М. 36
Могила М.-А. 36
Могила О. 37-42
Могила С. 36, 43
Мойсей 196
Моноза 40
Монтеспен 38
Монфокон Б. де 350
Морен Л.-П.-Р. де 79
Мотре О. де ла 3, 272, 276, 277, 294, 474, 475
Мстислав Володимирович Тьмутараканський 391
Мурад III 31, 33, 35, 300
Мурад IV 51, 97, 98, 102, 193, 211
Мустафа, син Сулеймана I 5, 19, 43-46, 48
Мустафа-Чулогли 98
Муха 6
Мюллер Г.-Ф. див. Міллер Г.-Ф.

Мюллерн, канцлер 273
Надія див. Турхан-Хатіджа
Наливайко Д. С. 3
Наливайко С. 62, 121, 210, 245, 371
Наполеон I 447, 456, 463, 467, 469
Наталія Олексіївна 452
Невілль Ф. де ла 3
Немирич Ю. 76
Нестезюрануа Іван 244, 293, 474, 475
Нестор 468
Нечай І. 75, 128
Нечеса Г. див. Потьомкін Г. О.
Норблен де Гурден Ж.-П. 127, 159, 259, 299, 339, 369, 397, 429
Нордберг Й. 289, 292, 294
Нуає П. 74, 76, 79, 472
Нуантель Ш.-Ф. Ольє де, маркіз 114
Оксеншерна А. 70
Олег Віщий 364
Олександр, брат Підкови 33
Олександр, воєвода Валахії 118, 134, 296
Олександр I 446, 454, 469
Олександр Македонський 43, 44, 260, 289, 378
Олександр Невський 444
Олександр Ягеллончик 10, 366
Олексій, володар Феодоро 422
Олексій Михайлович 207, 213, 246, 247, 249, 251, 252, 284, 356, 377, 387, 394, 395, 433
Олексій Олексійович, царевич 214
Олоферн 197
Омелян, думний дяк 256
Оркам, син Ібрагіма I 102
Орлик Г. 321
Орлик П. 241-243, 271, 475
Орлов В. П. 456
Орлов О. Г. 419, 443, 444
Орлови, рід 337
Осман I 48, 191
Осман II 49, 50, 55, 120
Осмольський, козак-друг Івоні 30
Оссолінський Ю. 67
Остерман А. І. 452
Острозький К. І. 6, 7
Острозький В.-К. 121
Острозький Я. 13
Отвілль де див. Танд Г. де
Отей 194, 197
Оцешино-Брюль Г. фон, граф 322
Павло I 343, 446, 448, 452, 454, 456, 462, 470
Павлюк П. 62, 121, 137, 178, 212, 301, 356, 372, 473
Палій С. 220
Пальма, граф 428
Панайот 104
Панін М. І. 337
Парфеній IV 112
Паткуль Й.-Р. 282
Паулі С. 407
Пац М.-К. 106, 130, 190, 192, 194, 200
Пац Х.-С. 185
Пашков І. 328
Пейссонель К.-Ш. де 3, 349, 402, 432
Петро, святий 148
Петро I Великий 146, 186, 207, 216, 218, 220, 221, 226, 243, 244, 258, 260, 263, 270, 282, 283, 285-288, 290-295, 319, 322-324, 379, 380, 391, 392, 396, 437, 438, 451, 475
Петро II 217
Петро III 315, 351, 436, 444, 445, 470
Петро VI Кульгавий 20-22, 25, 27, 31-33
Півот, польський воєначальник 181
Підкова І. 32, 33, 62, 210, 370, 472
Пінчук Ю. А. 3
Піпер К., граф 265, 270, 288, 293, 317, 335, 336
Пістор Я. М. 460-462
Піфагор 407
Платов М. І. 456
Поляновський О. 181
Помпей 211
Понятовський С., соратник Карла XII 273, 274, 317, 336, 337, 475
Понятовський С.-А., король Польщі 349
Постель Г. 5
Потій Л.-К. 263
Потоцький, воєначальник у 1589 р. 14
Потоцький А. 203
Потоцький Й.-К. 346
Потоцький М. 62, 121, 125, 180, 302, 329, 330, 372
Потоцький С. 36, 40
Потоцький-Ревера С. 85
Потоцький Ю. 222, 241, 242, 263, 271
Потоцькі, рід 151, 163, 164, 166, 167
Потьомкін Г. О. 401, 425-428, 430, 431, 439, 440, 443, 446, 448, 452-456, 462, 464, 466-468, 470
Претвич Б. 7, 13, 472
Прокопій Кесарійський 326
Пугачов О. 453, 467

Пулавський Ф.-К. 346
Пуфендорф С. фон 208
Пясецький П. 59, 61, 63
Радзейовський І. 64-69, 72, 110, 333
Радзивілл М.-К. 203
Радзивілл Я. 82, 95, 375
Раду Міхня 42
Разін І. 214
Разін С. 214, 215, 247
Разін Ф. 215
Расін Ж.-Б. 97
Ренн К.-Е. фон 225, 228, 264, 319
Ренцель С. фон 235, 236, 268
Реншильд К.-Г. 223, 228, 235-238, 265, 269, 270, 293, 311, 316, 317, 335
Репнін А. І. 236, 268
Решковський, соратник Свирговського 31
Рибинський Я.-Ж. 263
Рідергельм 230
Рішельє А.-Е. дю Плессі де, герцог 470
Рішельє А.-Ж. дю Плессі де, кардинал 85, 182
Розен Г.-Ф. 235, 236, 266, 268, 293
Розенберг А. Г. 464
Розумовський А. К. 452
Розумовський Г. К. 448, 452
Розумовський К. Г. 337, 338, 340, 362, 380, 387, 391, 396, 398, 433, 444, 445, 452, 476
Розумовський О. Г. 340, 443, 445
Розумовський О. К. 452
Розумовські, рід 452
Роксолана 5, 18, 19, 31, 43-49, 97, 98, 473
Роксана 44, 97, 98
Роман Мстиславич 57
Романіус А. І. 353
Ромодановський Г. Г. 84, 85, 101, 143, 249-251, 253
Ронн, генерал 231, 236, 265, 268
Роос К.-Г. 316
Ружинський Б. 31, 368
Ружинський Є. 367, 368
Ружинський К. 14
Рука, боярин 257
Румянцев П. О. 387, 433
Руссе де Міссі Ж. див. Нестезюрануа Іван
Руссо де ла Валетт М. 80, 474
Рустам (Рустем)-паша 19, 44-46, 48
Рюльєр К.-К. де 340, 475
Рюрик 364, 391
Сава-Цалинський Ю. 348, 349
Самойлович І. 254, 379, 387
Сапега, посол до Москви 253
Сапега К.-Я.-П. 85, 86
Сапега Я.-К. 222
Сапеги, рід 200
Сахіб-Гірей 426, 427
Свирговський І. 19-22, 24-26, 28, 29, 31, 368, 472
Свирчен, Свирчовський І. див. Свирговський І.
Святослав Ігоревич 365
Северинський, посол до Москви 253
Сег'є П. 64
Сезі Ф. де Арле, граф 53
Селім І Гірей 186, 248
Селім ІІ 19-21, 24, 25, 30, 44, 49
Селім ІІІ Гірей 347
Семен, легендарний ватажок запорожців 410
Семеон Олелькович 366
Сенявський А.-М. 219, 222, 241, 260, 265, 324
Сенявський Миколай 7
Сенявський Миколай, син попереднього 32
Сенявський О. 7
Сенявський П. 7
Сенявські, рід 220
Серенвіль Ж.-Е. де 466
Сецегіньовський Я. 7
Сигізмунд І 10, 63, 355, 367, 377, 387
Сигізмунд ІІ Август 60
Сигізмунд ІІІ 11, 62, 63, 120, 121, 128, 143-145, 210, 303, 355, 370, 371, 373, 375
Симеон Стовпник 173
Сірко І. 78, 99, 100, 101, 104, 117, 118, 248, 252, 473
Сіттман Д.-Н. фон див. Зіттман Д.-Н. фон
Січинський В. Ю. 3, 351
Скидан Я. 80, 86
Скоропадський І. 262, 287, 380, 387
Слезеній 24
Смігельський А. 222
Снілех-мурза 257
Собеська Т.-К. 199
Собеський М. 160, 373
Собеський Якуб 160, 167, 168, 174
Собеський Ян 87, 90-94, 99, 100, 106, 118, 119, 141, 144, 153, 154, 156, 157, 160, 161, 163, 169, 177, 178, 180-183, 185-188, 190-192, 194-196, 198-206, 248, 249, 309, 373
Собеські, рід 151
Соколовський, соратник Свирговського 24, 31

Софія, свята 189, 390
Спар А. 232, 235, 236, 267, 309, 317
Спінола, рід 420
Стамателло 117
Станіслав, святий 11
Станіслав I див. Лещинський С.
Станіслав II Август Понятовський див. Понятовський С.-А.
Старостін, мадам 437, 438
Стенбок М. 235, 236
Стефан Баторій 32, 33, 59-61, 63, 120, 135-137, 178, 210, 245, 298, 301, 328, 329, 342, 355, 368, 370, 419
Стефан IX Томша 36-42
Струсь 14, 34
Суворов О. С. 449, 456, 458, 464, 465, 467
Сулейман, син Ібрагіма I 102
Сулейман I Пишний 5, 6, 8, 18, 19, 43-49, 59, 97, 98
Сулейман-ага 107
Сулейман-паша 157
Сушинський, соратник Свирговського 31
Схімній 421
Тамерлан 45, 98
Танд Г. де 118, 474
Тараканова Є. 443
Таубе, полковник 228
Тахмасп I 19
Тацит 459
Теве А. 7, 9, 472
Тевено М. 73, 409
Темрюк 14
Теплов Г. М. 393
Тесбі де Белькур Ф.-О. 362, 476
Тетеря П. 75, 83, 86, 148, 149
Техмас I див. Тахмасп I
Тиберій Плавцій Сільван Еліан 350
Тишкевич, начальник козаків 40-42
Толстой П. А. 272, 282
Тотт Ф. де 3, 419
Траусфетер, полковник 270
Требницький 7
Ту Ж.-О. де 23, 33, 43, 298, 472
Тугай-бей 329
Тукальський Й. 101
Тунманн Й.-Е. 414, 417, 423
Турхан-Хатіджа 101, 191, 193, 473
Ульріка-Елеонора Шведська 240
Урбан V 57
Фабриційй Ф.-Е. фон 242, 276
Фазіль-Ахмед-Кьопрюлю 114, 157, 184, 186, 188, 191
Фалєєв М. Л. 401, 409, 433
Фаллопій Г. 407
Федір Олексійович 251
Фельд, генерал 235, 236
Феодосій Печерський 390
Ферваль П. 79
Феріоль Ш. де, маркіз д'Арженталь 272
Філіпп III 330
Фірарі-Мустафа 114
Фірлей А. 331
Флессель Ж. де 467
Флері А.-Е. де 321
Формей Й.-Г.-С. 306
Форстер Й.-Р. 432
Фрікціус, лікар 389
Функ, полковник 310
Хаджи II Гірей 161
Хайд, англійський посол 204
Хамерія 44
Ханенко М. 183, 249
Хмельницький Б. 70-73, 77, 80-82, 109-114, 123-126, 128, 130, 132, 137-140, 143, 145, 180, 212, 213, 246, 302, 304, 305, 328-333, 356, 372-377, 442, 473, 474
Хмельницький В. 368
Хмельницький Т. 126
Хмельницький Ю. 111-116, 143, 473
Хованський І. А. 248, 250
Ходецький М. 6
Ходкевич Я.-К. 50
Хорват О. І. 454
Храновська А.-Д. 196
Храновський С. 196-198
Христина Шведська 72, 303
Християн-Август Голштейн-Готторпський 242
Цецилія Рената 146
Цугін 471
Цюліх, полковник 243
Чалий С. 348
Чаплинський Д. 80, 81, 125, 132, 137, 138, 145, 180, 212, 297, 302, 329, 333, 372, 474
Чарневич І. 21, 22, 27, 28
Чарнецький С. 83, 84, 86, 373
Черкаський Я. К. 84
Чечель Д. 386
Чижовський, соратник Свирговського 31
Чічак див. Ірина, дружина Лева Копроніма

Чорлулю-Алі-паша 282, 386
Шаню П. 64, 69, 72
Шасполь Ф. де 90, 473
Шварц 230
Шевальє П. 3, 73, 409, 473, 474
Шеїн О. С. 323
Шерер Ж.-Б. 3, 402-404, 408, 432, 437, 476
Шереметєв Б. П. 221, 229, 236, 256, 257, 261, 268, 292, 295, 313, 322
Шиллінг, генерал 320
Ширин, рід 426
Шліпенбах В.-А. 235, 236, 268, 293, 335
Шомбург, генерал 229, 312
Шоффп'є Ж.-Ж. 327
Шоц 230
Штакельберг К.-А. 225, 226, 230, 235-237, 265, 269, 293
Штраленберг Ф.-Й. фон 325
Шувалов О. І. 390
Шувалов П. І. 435
Шуйський В. І. 328
Шурлулі-Алі-паша див. Чорлулю-Алі-паша
Щеглакова М. 445
Юдиф 197
Юрій II Ракоці 303, 330
Юстиніан I 421, 422
Юсуф-паша 240
Яблоновський А.-Б. 352
Яблоновський С.-Я. 153, 177, 181, 182, 190, 192, 195, 197, 200
Яблоновські, рід 151, 177
Ягайло (Ягелло) 56, 57, 354, 366
Яків, святий 438
Яковлев К. 215
Якуб-ага 346, 347
Ян II Казимир 66-68, 75, 80, 82, 83, 88, 90, 110, 118, 124-126, 128, 131, 139, 145, 146, 182, 189, 213, 246, 247, 278, 303-305, 309, 330-333, 356, 372-375, 378
Ян III Собеський див. Собеський Ян
Ярослав Мудрий 57, 390, 391
Янковський, соратник Свирговського 24, 31
Яншин, відкупщик 454
Яфет 363

Географічний покажчик

Августов 119
Австралія 432
Австрія 69, 466
Адріанополь 185, 244, 276
Адріатика 33
Азія 23, 177, 185, 226, 245, 272, 363, 364, 389, 404
Азов 213, 216, 243, 258, 290, 322, 323, 379, 436, 457
Азовська губернія 395
Азовське море 23, 55, 217, 290, 350, 363, 402, 403, 416, 417, 423, 424
Айтос 276
Аккерман 276, 460, 461
Акірміш-Даг 415
Аксмесджид 414
Акмесджит-Лімані 422
Акмечеть 414, 431
Акмечит 422
Алексополь (Царичанка) 400, 402
Алеппо 189
Алушта 421
Амадоцьке озеро 34, 298
Амазія 19, 45, 46
Амстердам 293, 295, 362
Анатолія 5, 61, 427, 430
Англія 243, 248, 256, 428, 432, 463
Андріївський узвіз 9
Андрусове 95, 251, 390
Анічків палац 443
Ансбах 320
Арабат 413, 417, 423, 424
Арарат 404
Арау 465
Арденни 150
Архангельськ 70
Астрахань 15, 23, 215, 430, 457
Астраханське ханство 217
Аслан 414
Астурія 467
Африка 272
Ахеронія 350
Ахтіяр 415
Ая-Дагі 422
Бабинець 391
Баварія 199
Баклань 398
Бакота 34
Балаклава 422, 430
Балта 338, 346-348, 419
Балтійське море 23
Бар 60, 92, 93, 133, 135, 139, 143, 158, 163, 183, 190, 297, 337, 338, 346
Бастилія 168, 171, 467
Батіг 161
Батурин 84, 224, 225, 261-263, 278, 287, 288, 309, 324, 327, 365, 379, 380, 386, 391, 475
Бахмут 352, 353, 400, 441
Бахчисарай 215, 257, 350, 419, 420, 431
Бахчисарайський район 420
Белз 23, 118, 119, 134, 296
Белзьке воєводство 23, 118, 119, 125, 297, 374
Бельбек 418
Бендери 11, 34, 191, 216, 240-243, 272, 273, 275-277, 282, 294, 309, 317, 336, 361, 380, 439, 460, 461
Березань 412, 468
Березина 258, 320
Березна 398
Березнянський повіт 398
Берестечко 71, 126, 305, 374
Берестова 402
Берладь 39
Бессарабія 255, 336, 346, 395, 427, 457, 460, 461
Бик 460
Бихів 221
Бичина 320
Біла Вежа 365
Біла Ріка 411
Біла Русь 49, 75, 134, 150, 168, 220, 283, 296-298, 325, 399
Біла Церква 74, 75, 83, 219, 252, 271, 310, 371
Білгорайський повіт 222
Білгород 216, 374, 399, 400
Білгород-Дністровський 8, 11, 21, 26, 59, 60, 364, 367, 381, 460
Білгородська губернія 389, 394, 399, 400
Білгородська область 399
Білгородська Черта 327
Білгородське намісництво 284
Біле море 70

Білевськ, Білевська кріпость 396, 401
Білогірськ 420
Білозерка 407, 410
Білозерський район 401
Білокам'яне 420
Білопілля 400
Білопільський повіт 399
Білорусія, Білорусь див. Біла Русь
Біюк-Ламбат 421
Блискуча Порта див. Оттоманська Порта
Бобруйське староство 128
Бог див. в залежності від контексту Західний Буг або Південний Буг
Богодухів 400
Богодухівський повіт 399
Богуслав 327
Болгарія 51, 416
Болховський край 290
Борзна 398
Борисовський район 399
Бориспіль 83
Бористен (Дніпро) 8, 9, 11, 55, 59-61, 74, 75, 83, 86, 95, 112, 120, 121, 132, 135-138, 141, 143-145, 156, 162, 165, 177, 178, 206-209, 212, 213, 215, 216, 220, 226, 229, 230, 233, 237-240, 245, 247, 254, 269-271, 273, 278, 279, 281, 283-286, 288-290, 292, 293, 298, 301, 305, 310, 314, 317, 322, 335, 341-343, 349, 350, 353, 363, 364, 367, 368, 370, 371, 378, 380, 385, 407, 411, 433, 449, 450, 465
Боричів узвіз 9
Боснія 103
Боспор Кіммерійський 363, 364, 416
Босфор 51, 52, 103, 145, 211
Ботна 460
Бразилія 8
Браїлів 20, 21, 25
Бранденбург 459
Брацлав 24, 60, 83, 86, 93-95, 126, 135, 143, 157, 183, 190, 242, 250, 271, 337
Брацлавська округа 353
Брацлавське воєводство 58, 324, 376
Бреслау 277, 436
Брест (Литовський) 58, 371
Брестське воєводство 58, 376
Броди 148, 174-176
Брянськ 392
Брянська область 307, 398
Буджак 255, 256, 394, 460
Будильський поріг 408
Будища 230, 231, 265, 289, 313
Бужин 253
Бузьк 12
Буковина 150, 158, 200
Бургас 276
Бурса 48
Бурульча 428, 430
Бучач 12, 146, 156, 163-166, 169, 171, 189, 191, 206
Буша 7, 103
Вабля 391
Валахія 7, 12, 14, 15, 20, 24, 25, 31, 32, 34, 42, 43, 49, 58, 82, 91, 95, 118, 119, 134, 140, 143, 150, 166, 172, 186, 194, 296, 300, 336, 368, 379, 380, 403, 427, 434, 435, 454, 474
Валдай 438
Валки 399
Валкський повіт 399
Варна 118, 416
Варшава 33, 67, 68, 74-77, 82, 121, 123, 126, 130, 133, 139, 149, 166, 199, 203, 212, 213, 222, 295, 303, 329, 332, 347, 352, 356, 372
Велика Вись 402
Велике князівство Литовське див. Литва
Велике князівство Московське див. Московія
Великоросія див. Росія
Величка 403, 434
Веприк 228, 311, 474
Веренчанське містечко 7
Версаль 219
Висока Порта див. Оттоманська Порта
Високе 220
Витичів 409
Вишгород 390
Вишневець 6
Вишняя-Голова-Космача 410
Відень 32, 157, 184, 242, 389, 452
Візантійська імперія, Візантія 418, 423, 446
Вілівела 408
Вільний поріг 408
Вільно, Вільнюс 74, 258
Вільнянський поріг 408
Вільхова Говтва 229, 474
Вільховець 205
Вінничина 190
Вісла 77, 130, 154, 156, 186, 241, 455, 465
Вітебськ 74
Вовча 400
Вовчанськ 400
Вовчанський повіт 399
Волга 16, 23, 177, 214, 215, 217, 247, 349, 365, 416, 440, 449, 450, 455

Волинь 7, 23, 54, 57, 87, 100, 118, 119, 121, 122, 124, 126, 130, 132, 134, 135, 138, 147, 148, 150, 163, 175, 178, 186, 222, 230, 258, 296, 297, 302, 319, 324, 337, 353, 368, 370, 373, 438, 454
Волинська губернія 464
Волинське воєводство 295
Володимир-Волинський 56, 438
Володимирське князівство 325
Волоський поріг 408
Ворона-Забора 408
Воронезька губернія 394, 395, 400
Воронезька провінція 400
Воронів 6
Вороніж 85, 271, 313, 327
Воронъків 80, 83
Ворскла 230, 231, 265, 267, 281, 290-292, 314, 315, 334, 392, 400
Восвор 413, 417
Вюртемберг 318
Гаджилар 417
Гадяцький повіт 398
Гадяцький полк 392
Гадяч 226, 228, 230, 310-313, 327, 374, 379, 392, 398
Гайсин 250
Галицьке каштелянство 167
Галицьке князівство 325
Галич 12, 57, 118, 134, 150, 165, 296
Галле 432
Гамбург 277, 401
Гангура 460
Гард 442
Гассан-Паша, форт 412
Гданськ 77, 219
Гезлев (Євпаторія) 298, 419
Генічеськ 423
Гессен 460
Гетеборг 277
Гетьманщина 271
Гіппаніс (Південний Буг) 59
Глибока Пристань 400
Глинськ 392, 393
Глинський повіт 398
Глиняни 12, 199
Глухів 80, 84, 380, 386, 387, 391, 407, 433
Глухівський повіт 396
Гниле море див. Сиваш
Гнилий Донець див. Мертвий Донець
Гниловськ 217
Гнізна 196, 197
Говтва 399
Говтвинське містечко 230
Говтвинський повіт 398
Гола Кам'янка 353
Голигір див. Гологори
Голландія 219, 243, 244, 248, 295, 435
Гологори 12
Голомб 187, 188
Горки 308, 309
Городище 310, 399
Городищенський повіт 398
Городня 398
Городнянський повіт 398
Городок 187
Гостенка 308
Готія 418
Греція 27
Гродно 77, 142, 172
Грузія 8, 423
Гудими 436
Гурзуф 421
Дакія 27
Данаст (Дністер) 59
Данія 291
Данциг (Гданськ) 70-72, 74, 133, 139, 203, 303, 405, 435, 436
Дарданелли 419
Десна 85, 216, 220, 261, 262, 279, 280, 286-288, 290, 308, 309, 334, 391, 392, 396, 398, 399
Дивогорський монастир 395
Диканька 313
Дніпро 8, 16, 23, 24, 31, 32, 34, 35, 55, 59, 66, 81, 100, 144, 156, 211, 220, 243, 249-252, 262, 264, 265, 273, 274, 283, 284, 327, 336, 338, 354, 355, 363, 364, 372, 374, 377, 390-396, 398, 400-402, 404, 407, 409-414, 442, 468
Дніпровськ 413
Дніпропетровськ 353
Дністер 8, 14, 30, 34, 35, 37, 49, 54, 59, 81, 92, 99, 100, 118, 134, 150, 158, 163, 165-167, 170, 183, 186, 187, 199-201, 203, 205, 206, 209, 250, 255, 271, 275, 296, 300, 338, 355, 411, 427, 457, 460, 461
Дністровський лиман 59
Долина 196, 205
Дон 16, 60, 136, 208, 213, 214, 217, 271, 322, 349, 350, 363, 365, 380, 385, 395, 400, 450, 453, 455, 465
Донець див. Сіверський Донець

Донецьк (Слов'яносербськ) 400, 402
Дрезден 322
Дрімайлівка 410
Дубенський район 319
Дубно 319, 320
Дубровно 74
Дунай 21, 25-28, 49, 51, 95, 177, 186, 197, 251, 255, 276, 385, 394, 402, 403, 438, 452, 457, 460
Ескі-Крим 428, 430
Ескі-Форос 422
Есмань 391
Ея 425
Євпаторія 11, 34, 298, 413, 414, 418, 419, 426
Європа 8, 23, 49, 53, 55, 73, 120, 143, 163, 177, 191, 205, 206, 208, 216, 226, 227, 248, 272, 280, 291, 294, 317, 324, 341, 350, 388, 403, 404, 415, 417, 435, 451, 472, 475
Єгипет 416
Єдікуле див. Сім Веж
Єлисаветград, Єлисаветинське городище (Кіровоград) 284, 352, 353, 395, 400, 402
Єлисаветградська провінція 395
Єлкенг-Кайлари 424
Єнікале 417
Жашків 99
Жемайтія 56
Житомир 12
Жовква 152, 153, 158, 160, 161, 163, 172, 199
Журавно 119, 141, 157, 164, 200, 206, 207, 215
Замостя 11, 82, 87, 125, 213, 222
Запоріжжя 60, 61, 99, 352, 354, 377, 410, 439, 448
Заслав 368
Західний Буг 59, 118, 172, 223, 239, 373
Збараж 11, 13, 126, 194, 195, 197, 246, 304, 331, 332
Зборів 126, 172, 304, 331, 371
Звонець 408
Зіньків 311-313, 398
Зіньків (на Хмельниччині) 7, 228
Зіньківський повіт 398
Золотоноський повіт 398
Золотоноша 399
Золочів 130, 148, 154, 160-163, 172, 192
Золочівський повіт (на Харківщині) 399
Золочівський район 12
Зуя 428
Іванопіль 11
Ізюм 395
Ізюмська провінція 398
Ізюмський повіт 399
Ізюмський полк 374
Іква 119, 135, 296
Імамнія (Умань) 109
Інгрія 287
Інгул 284, 395, 401, 402, 442
Інгулець 402, 442
Індія 146
Інкерман 415, 418
Іонія 19
Іпуть 398
Ірпінь 366
Іртиш 177
Іспанія 330, 467
Італія 58, 160, 288, 404, 430, 443, 444, 456, 462, 464
Йена 432
Кабарта 418
Кавказька лінія 455
Кадине 251
Казантип 424
Казань 177
Казахстан 218
Казімеж 130
Кайдак див. Кодак
Каланчак 258
Калинівка 353
Калос-Лімен 422
Калуський округ 337
Калуш 188
Кальміус 402
Кальник 94, 143, 183, 190, 250
Каменка 242
Кампо-Форміо 466
Камчатка 455
Кам'янець-Подільський 7, 12, 14, 32, 34, 36, 37, 57, 82, 87, 91-93, 95, 99, 106, 119, 129, 135, 146, 149, 152, 154, 156, 158, 160, 163-165, 167, 168, 170, 171, 177, 186, 188, 189, 197, 199, 201, 206, 214, 240, 248, 251, 252, 284, 296, 300, 352, 464
Кам'яний Затон 442
Кам'яний Ніс 445
Кам'янка 410
Кам'янка-Дніпровська 413
Кам'янський острів 408
Канада 362
Кандія 184, 188

Канів 7, 8, 249
Карасу 420
Карасубазар 414, 420, 426, 430, 431
Карачекрак 407
Кардашин 409
Карпати 23, 118, 188
Касогія 349, 365
Каспійське море 8, 214, 217, 218, 365, 404
Катеринослав (Дніпропетровськ) 400, 408, 446, 448, 454, 460
Катеринославська губернія 427, 453
Катеринославська провінція 400, 413
Катеринославське намісництво 399, 400, 424
Катеринославщина 401
Каушани 276, 460
Кафа (Феодосія) 14, 414, 416, 417, 420, 427, 430, 431
Каховський район 414
Кача 420
Качків, Качківка 190
Качубей див. Хаджибей
Квебек 362
Керкінтида 414
Керч 413, 423, 426
Керченський півострів 416, 423
Кизи-Кермен 408, 442
Київ 8, 9, 23, 31, 56-58, 60, 61, 74, 80, 82, 95, 113, 119, 120, 135, 136, 140, 160, 207, 209, 211, 213, 233, 242, 243, 245-247, 249, 251-253, 271, 279, 283, 284, 319, 327, 341, 355, 357, 358, 362, 364, 374, 376, 377, 390-392, 399, 402, 409, 432, 433, 445, 474
Київська губернія 327, 396
Київська провінція 283, 284
Київське воєводство 58, 130, 140, 141, 240, 324, 337, 345, 366, 373, 375, 376
Київське князівство 57, 240, 325, 327, 354, 355, 366
Київське намісництво 284, 398
Київський повіт 398
Київський полк 389
Київщина 23, 237, 243, 283, 295, 351, 432
Кипчак 208
Китай 177, 455
Кирим-Стамбул 416
Кишинів 460-462
Кілія 461
Кільча, Кільчень 400, 442
Кіммерікон 424
Кінбурн 411, 414
Кінська 407
Кінська Вода 408, 442
Кіровоград 284, 352
Климовський район 398
Княжинець 408
Кодак 121, 137, 212, 301, 328, 400, 408, 442
Кодацький поріг 408
Козакія 365
Козелець 83, 399
Козелецький повіт 398
Козлов, Козловія (Євпаторія) 11, 34, 414, 426, 427
Кокіно-Фанар 422
Коломенське 323
Коломия 118, 134, 296
Комарно 187
Конецполь 263
Конотоп 396
Конотопський повіт 396
Константинополь 5, 8, 11, 21, 22, 45, 46, 48, 49, 51-53, 55, 59, 61, 88, 91, 104, 109, 114, 120, 121, 136, 145, 177, 184, 189, 191, 209, 211, 212, 243, 244, 245, 247, 272, 275, 282, 283, 298, 338, 341, 348, 370, 401, 416, 418, 419, 427, 428, 454
Конюхи 172
Копенгаген 69
Короп 84, 396
Коропський повіт 396
Корсунь 302, 330, 372
Корсунь (Херсонес) 401, 417
Коскоу 402
Космач 410
Костиця 409
Костянтинів 302
Костянтиноград 400, 402
Котелевський район 228, 229, 264
Котельва 229
Краків 6, 11, 33, 180, 320, 330, 372, 434
Краснобруд 148, 187
Красноград 402
Краснокутськ 229, 312, 400
Краснокутський повіт 399
Краснопільський район 400
Кременець 119, 135, 296
Кременчук 395, 400, 402, 409, 424
Кремль 291
Криве 171
Крилов 249
Крим 51, 66, 77, 92, 93, 95, 100, 121, 125, 165, 214, 250-255, 258, 300, 349, 368, 374,

375, 385, 392, 393, 400, 401, 413-415, 418-422, 425-428, 430-432, 439, 446, 453, 454, 459, 466, 467
Кримська провінція 400
Кримська Татарія див. Мала Татарія
Кримське ханство 54, 60, 87, 91, 419
Крит 184
Кричев 308
Кролевець 396
Кролевецький повіт 396
Кубань 350, 413, 453, 455, 467
Кудак див. Кодак
Куликівський район 83
Кунерсдорф 459
Куропатники 13
Курська область 263
Кучук-Кайнарджи 400, 446
Кущівський курінь 439
Куяльник 470
Ладегост 396
Ладижин 86, 95, 97, 99, 103, 106, 250
Ламбат 421
Латинська імперія 454
Лебедин 228, 400
Лебединський повіт 399
Лебединський район 229
Левкополь 413, 415
Лейпциг 432, 434, 435
Лежниця 126
Лемберг (Львів) 206
Лисянка 250, 352
Литва 7-10, 23, 24, 56, 57, 60, 62, 70, 74, 93, 95, 106, 118, 119, 130-134, 138, 142, 150, 168, 185, 220, 222, 247, 253, 260, 291, 296, 302, 305, 323, 366, 371, 373, 375, 390
Лихачівка 229
Лишній поріг 408
Лівонія 23, 24, 63, 70, 72, 230, 281, 285, 293, 295, 308, 459
Лісна 221, 226, 286, 287, 475
Лович 187
Лодзьке воєводство 187
Лондон 199, 351, 420
Лопань 394
Лопушне 6
Лотарингія 176
Лохань 408
Лохвицький повіт 398
Лохвиця 229, 393, 398
Лубенський повіт 398
Лубенський полк 392
Лубни 318, 319, 327, 374, 392, 393
Лукомль 393
Луцьк 56, 57, 119, 135, 296
Луцьке воєводство 126
Львів 12, 23, 34, 49, 57, 81, 87, 118, 119, 123-125, 130, 131, 133-135, 141, 142, 144, 147-162, 166, 170, 172, 177, 180, 189, 191, 192, 194, 195, 197, 199, 203, 204, 226, 241, 249, 251, 296, 298, 302, 347, 352, 370, 372
Львівське воєводство 23, 118, 134, 187, 296, 297
Львівське староство 151
Любар 352
Любек 71, 72
Любеч 398
Любешів 57
Любимівка 414
Люблін 23, 57, 81, 87, 187, 295
Люблінське воєводство 23, 187, 222
Любомль 57
Любомльське староство 128
Лютенька 313
Лютівка 230
Ляшки 229
Магнезія 5
Мазепинці 309
Мазовія 119, 123
Македонія 27
Мала Азія 61, 121
Мальта 470
Мамай-Сурка 407
Мангуп 418, 419
Маяк, Маячра 407
Мала Русь 3, 31, 33, 264, 283, 322, 325, 327, 337, 355, 361, 365, 366, 371, 374, 377, 387-389, 396, 398, 399, 402-405, 411, 432, 438, 443, 444, 475
Мала Росія див. Мала Русь
Мала Татарія 34, 54, 135, 136, 207, 208, 278, 281, 284, 297, 310, 351, 382, 413
Малий Інгулець 410
Малий Кам’янець 103
Малий Крюк 413
Малий Маяк 421
Малопольща 118, 134, 180, 196, 372
Малоросійська губернія 389, 392, 394, 427
Малоросія див. Мала Русь
Мальборк 222
Маріуполь 400, 402
Марсель 336
Мглин 308, 396, 398

Мглинський повіт 396
Меджибіж 7, 158, 163, 165, 206
Медобори 165
Мез 150
Мезія 350
Мелітополь 413
Мена 84
Менський район 398
Мереч 138, 302
Мерла 400
Мертвий Донець 217
Месембрія (Несебр) 51
Метелі 412
Микитине 410
Микілка 228, 264, 474
Миколаїв 239, 466
Микулинці 194
Миргород 327, 374, 392
Миргородський повіт 398
Миргородський полк 392
Миропілля 400
Миропільський повіт 399
Мілова 410
Мілове 410
Мінгрелія 8, 9, 405
Мінськ 258
Мінська губернія 464
Могилів 75, 86, 220, 285, 306
Могилів-Подільський 93, 99
Могилівська губернія 389, 427
Могилівська область 220
Молдавія 8, 9, 15, 20, 24, 25, 27, 28, 30, 36, 37, 42, 49, 53, 54, 58, 91, 119, 126, 135, 143, 181, 239, 271, 297, 346, 347, 403, 427
Молдавка 25
Молдова див. Молдавія
Молочна 413
Монкастро, Монкусто (Білгород-Дністровський) 8, 11
Москва 15, 58, 63, 86, 142, 158, 177, 213, 215, 220, 224, 228, 247, 251, 253, 255, 258, 279, 281-283, 285, 288, 290, 291, 307, 323, 324, 326, 328, 336, 362, 379, 390, 391, 394, 395, 433, 470
Московія, Московське царство 4, 9, 15, 16, 19, 23, 33, 43, 61, 62, 70, 73-77, 84-86, 88, 90, 104, 110, 119, 128, 135, 142, 150, 158, 162, 165, 177, 183, 220, 229, 230, 233, 236, 243, 278, 279, 282, 297, 298, 303, 309, 310, 312, 351, 472, 474, 475
Мотовилівка 249
Мстиславль 220
Нарва 287, 335, 385
Неаполь 452
Невер 189
Негропіла 422
Недригайлів 310, 400
Недригайлівський повіт 399
Некропіла 422
Немирів 32, 86, 93, 183, 187, 190, 252, 271
Ненаситець 408, 409
Несебр 51
Нивне 307
Нижньодніпровський район 353
Ніжин 374, 391, 398
Ніжинський повіт 398
Ніжинський полк 390, 396
Нікея 423
Ніл 145
Німеччина 54, 67, 123, 160, 185, 288, 291, 293, 306, 318, 322, 407, 432, 449, 452, 456, 462-465
Нова Росія див. Новоросія
Нова Сербія 395, 419, 436
Новгород 308
Новгород-Сіверське намісництво 396
Новгород-Сіверський 63, 85, 86, 261, 308, 328, 391, 392, 396, 398
Новгород-Сіверський повіт 396
Новий Ропськ 398
Нові 456
Нові Млини 84
Новобогородська фортеця 255
Новомиргород 400, 402
Новомісто 398
Новомістський повіт 396
Новомосковськ 400, 402
Новоросійська губернія 394, 395
Новоросія 338, 352, 400, 424, 470
Ногайське 407
Нубія 413, 421
Облучиця 27
Обь 177
Овідське озеро 59
Одеса 454, 470
Ока 290, 365
Олександрія 400, 402
Олесько 171-174
Олешки 413
Олешківська Січ 409
Олешня 229
Олешшя див. Олешки

Олу-Денгізі 422
Опішня 229, 231, 265, 312-314
Оренбурзька лінія 455
Орешня 229, 474
Оринин 14
Оріль 352, 402
Осипра 442
Ослан 408
Османська імперія 4, 5, 31, 53, 59, 101, 102, 105, 112, 114, 183, 186, 240, 282, 321, 386, 472-474
Остер 83, 391, 392, 399
Остерський повіт 398
Острів 319
Острогозьк 394, 395, 400
Острогозька провінція 394
Острогозький полк 374
Остроготія 289, 317
Острогоща 394
Оттоманська Порта 30, 33, 35, 44-46, 51, 65, 66, 74, 95, 100, 101, 104, 106, 107, 109-112, 114, 116, 117, 119, 121, 125, 126, 128, 129, 157, 184, 185, 189, 201, 206, 207, 211-214, 240, 242-244, 247-249, 253, 254, 271, 274-276, 282, 294, 301, 322, 336, 338, 385, 413, 454, 473
Охтирка 400
Охтирська провінція 395
Охтирський повіт 399
Охтирський полк 374
Очаків 7, 8, 11, 23, 239, 240, 274, 275, 336, 364, 407, 411-413, 419, 439, 454, 462, 464, 468, 470, 471
Павлоград 400, 402
Паволоч 95, 190, 252, 352
Паланка 275, 460
Пальчик 407
Палюс Меотидес (Азовське море) 55, 120, 136, 217, 363
Паннонія 363, 364
Паракладіон 411
Париж 351, 446, 467
Партеніт 421
Пеньківка 94
Переволочна 238, 269, 270, 392
Перекоп 8, 136, 254-258, 274, 419, 424, 427, 428
Перемиська земля 150
Перемишль 57, 59, 150
Переяслав 121, 125, 245, 327, 374, 377, 391, 392, 398
Переяславський повіт 398
Переяславський полк 391
Персія 19, 23, 46, 182, 213, 430, 452, 456, 458
Петербург див. Санкт-Петербург
Петервардейн, Петроварадин 242
Печера 94
Печерська фортеця 390
П'єр-Сіз 171
Пилявці 124, 133, 139, 180, 303, 372
Пирятин 399
Пирятинський повіт 398
Південна Америка 8
Південна Русь 54, 57, 473
Південний Буг 59, 104, 124, 126, 183, 239, 263, 271, 273-275, 293, 352, 355, 395, 410-412, 442, 450, 457
Північне Причорномор'я 53, 349, 381
Північний Льодовитий океан 23, 404
Підгайці 7, 87, 160, 163, 166, 171, 180, 194, 197, 201
Підгірці 174
Підляшшя 23, 119
Підпільна 410, 442
Пінськ 56
Плетений Ріг 407
Плугів 162
По 465
Погар 396, 398
Погарський повіт 396
Погребки 94, 386
Поділ 390, 399
Поділля 7, 16, 20, 23, 34, 36, 37, 49, 50, 54, 56, 58, 66, 81, 82, 91, 95, 118, 119, 129, 130, 132, 134-136, 138, 139, 146-150, 156, 160, 163, 164, 167, 168, 171, 172, 177, 178, 186, 188, 189, 192, 196, 199, 205, 206, 211, 240, 248, 250, 263, 264, 295-297, 302, 324, 344, 353, 368, 370, 373, 402, 427, 454, 475
Подільська губернія 464
Подільське воєводство 278, 378
Покутська провінція 403
Покуття 6, 7, 118, 119, 134, 135, 150, 165, 166, 177, 181, 200, 296, 337
Полісся 119, 135, 296
Полоцьк 56, 74
Полтава 226, 230-232, 235-237, 254, 258, 263, 265-268, 270-272, 281, 282, 289, 290-294, 313-315, 318-320, 327, 334, 335, 337, 370, 380, 386, 392, 400, 442, 474
Полтавський полк 392

Полтавщина 228, 264
Польське королівство, Польща 3, 4, 8, 11, 12, 15, 23, 24, 32, 33, 35, 43, 49, 53, 75, 80, 82, 87, 90, 91, 94-96, 106, 109, 110, 118-126, 128-131, 133-135, 137-140, 142-147, 149, 151-154, 158, 160-162, 164-168, 170, 172, 173, 178, 180, 181, 183-189, 191, 192, 194, 197, 199, 201, 203-205, 207-217, 220-223, 226, 229, 230, 237, 240-253, 255, 260, 263-265, 269, 271, 272, 275, 278, 280, 281, 283-285, 288, 291, 294-305, 307, 309, 310, 315, 318, 320, 321, 325, 327, 329, 330, 332, 333, 336, 337, 340, 341, 343, 346, 348, 351, 353, 355, 356, 361, 362, 366, 370-374, 377, 389, 390-392, 395, 403, 412, 424, 436, 437, 441, 446, 450, 452, 454-456, 458, 459, 463, 465, 467, 473, 474
Померанія 230, 281, 459
Понт Евксінський (Чорне море) 59, 61, 276, 402
Порта див. Оттоманська Порта
Потоки 166
Почеп 398
Прилуки 228, 327, 374, 392
Прилуцький повіт 398
Прилуцький полк 392
Прованс 330
Проня 220
Пропасне 410
Пропойськ 226
Протва 390
Прузія (Бурса) 48, 222
Пруссія 9, 24, 63, 72, 247, 318, 382, 462, 465
Прут 118, 150, 158, 165, 166, 226, 460, 461
Псел 230, 392, 395, 400, 474
Псков 63
Путивль 16, 328, 396
Рава-Мазовецька 60
Равський замок 60
Рагніц 460
Рагуза 454
Радегост, Радогощ 396
Рашевка 313
Рашків 95, 99, 190, 242
Рейн 464, 465
Рибне 323, 395
Рига 72, 222, 247
Рильськ 263
Рим 58, 76, 146, 283, 330, 333, 367, 405, 458
Рівненщина 319
Ріо-де-Жанейро 8
Річ Посполита 4, 11, 36, 50, 62, 64, 70, 71, 80, 81, 90, 96, 99, 118, 119, 121, 123, 124, 126, 128, 133, 139, 142, 144-147, 152, 153, 156, 160, 177, 181-183, 185, 189, 192, 197, 199-201, 204, 206, 207, 211-213, 220, 240, 244, 245, 302, 304, 305, 322, 328, 330-333, 341, 345, 346, 348, 371, 374-377, 419, 472-474
Роксоланія 57, 325
Роменький повіт 398
Роменський район 398
Роменщина 436
Ромни 226, 265, 288, 379, 393, 398
Росіана 325
Російська імперія, Росія 4, 12, 14, 15, 70, 207-210, 212-219, 244, 246-248, 250, 252, 254, 262, 264, 279, 282-285, 289, 291, 307, 321, 325, 327, 336-338, 343-346, 351, 354, 357, 360, 362, 363, 374, 379, 380, 385-390, 392-394, 396, 398-405, 411, 413, 415, 428, 430, 432-436, 438, 439, 441, 443, 444, 446, 450-452, 455, 456, 459, 460, 464, 466, 467, 470, 474-476
Рославль 392
Ростов-на-Дону 217
Рось 249
Румелія 103, 256
Рустембург 81
Русь 6-10, 23, 31, 32, 34, 54, 56-59, 74, 77, 87, 97, 106, 109, 118, 121, 122, 125, 126, 128, 131-135, 138, 147-151, 158, 162, 163, 166, 167, 172, 174, 175, 192, 208, 282, 283, 296, 298, 302, 325, 353, 364, 367, 371, 390, 391, 407, 472
Руська 408
Руське воєводство 58, 106, 150, 153, 186, 192, 199
Руське князівство 165, 175
Рутенія 325
Ряба Могила 173
Сабік 414
Саксонія 260, 270, 272, 291, 293, 294, 334, 393, 437
Салгір 428
Салтикова Дівиця 83
Самара 121, 137, 212, 216, 254, 255, 258, 400, 404, 408, 442
Самбір 158
Самик 407
Самогітія (Жемайтія) 23, 24
Сандомир 57

Санжари 393
Санкт-Петербург 265, 277, 340, 351, 354, 384, 385, 431, 432, 434-436, 439, 443, 444, 446, 452
Санок 57, 150
Сарай 416
Саратовський край 434
Сари 228, 474
Саркел (Біла Вежа) 365
Сарматія 325
Сарматські гори 23
Сасів (Сасовий) Ріг 36
Свельці 408
Свіча 187, 200, 201
Свято-Михайлівський монастир 390
Святого Георгія мис 417
Святого Георгія монастир 418
Святого Георгія острів 411
Святого Ефіру острів 411
Священна Римська імперія 200, 248, 407
Севастополь 413, 416, 417
Севська провінція 400
Сейм 278, 310, 391, 396, 398
Селінський острів 411
Семенів Ріг 410
Сен-Жермен 247
Середземне море 330
Серет 196, 205
Сибір 177, 215, 254, 277, 294, 309, 325, 326, 335, 363, 385, 403, 404, 455, 457, 474
Сиваш 416, 423, 424
Сині Води 442
Синоп 61, 120, 136, 370
Синюха 402
Синява 241
Сирія 173
Сіверія 173
Сіверська Україна 475
Сіверське князівство 9, 74, 77, 141, 142, 160, 185, 290, 295, 306, 310, 327
Сіверський Донець 216, 395, 396, 399, 400, 402, 455
Сіверщина 60, 307, 308, 324, 391
Сілезія 294, 320, 391, 393, 437
Сілістрія 103, 186
Сім Веж (Єдікуле) 112, 114
Сімферополь 413, 414
Сінаб-Дагі 422
Січ (Запорозька) 327, 353, 357-361, 377, 380-385, 396, 409, 410, 414, 439, 442, 448, 450, 466, 476
Скіфія 283, 325
Слобідська губернія 389
Слобідська Україна 395
Слобідсько-Українська губернія 394
Слов'яносербськ 400
Слов'янськ 400, 402
Случ 6
Смоленськ 9, 10, 63, 74, 87, 95, 128, 140, 150, 207, 246, 253, 258, 283-285, 305
Смоленська провінція 283
Смоленське князівство 9, 74, 141, 295
Смотрич 129, 167, 168, 170, 186
Снятин 118, 134, 158, 165, 166, 241, 296
Сож 286, 334, 386
Сокаль 222, 223
Сороки 250
Сорочинці 392
Сосна 394
Сосницький повіт 396
Сосниця 84-86, 392, 396
Софіївка 401
Ставище 86, 95
Стамбул 52, 145
Станіслав 165, 166, 410
Старий Крим 413, 415
Стариші 306, 307
Стародуб 221, 271, 287, 327, 328, 374, 391, 396
Стародубський повіт 396
Стародубський полк 380, 391
Стародубщина 308
Стене 176
Стокгольм 72, 230, 277, 315, 325, 452
Стир 119, 126, 135, 296, 374
Страсбург 432
Стрий 187
Стрипа 163, 164, 169
Стугна 393
Суботів 145
Судак 415, 417, 421, 422, 428
Сула 265, 292, 392, 393
Суми 226, 395
Сумська провінція 395
Сумський повіт 399
Сумський полк 374
Сумщина 228, 229, 398
Сура 408
Суразьк 398
Суразький повіт 396
Суразький район 307
Сурський поріг 408

Сухоклей-Кам'яний 402
Східний океан див. Тихий океан
Сюйренська фортеця 419
Сююрташ 420
Сян 150
Тавань 408
Таврида 8, 402, 414, 420, 430, 446
Таврійська провінція 400, 413, 425
Таганрог 243, 290
Таманський острів 431
Тамірак 422
Танаїс (Дон) 23, 60, 74, 136, 208, 284, 449, 450
Тарасівка 410
Тарханський кут 422
Татарбунари 460
Татарень 37
Татарія 15, 16, 31, 70, 113, 117, 123, 190, 239, 274, 276, 298, 300, 303, 315, 404, 405
Тендра 414
Тепе-Кермен 420
Теребовля 7, 57, 196-198
Теребовлянський район 196, 205
Терлаган 414
Терни 228, 474
Тернопіль 11, 13
Тернопілля 194, 205
Тернопільська область 196
Тимма 21
Тира, Тирас (Дністер) 14, 59
Тиха Сосна 400
Тихий океан 404
Тільзит 469
Тобол 177
Тобольськ 177, 362, 474
Томаківка 120
Топаль 398
Торунь 75, 77
Трансільванія 15, 32, 75, 110, 118, 134, 143, 184, 186, 296, 303, 330, 403, 434
Трапезунд 8, 61, 136, 245, 370
Трахтемирів 61, 120, 135, 137, 209, 212, 245, 298, 301, 328, 370, 372
Трубіж 121, 391, 393
Трубчевськ 392
Тузла 424
Тульча 276
Тур див. Турла (Дністер)
Туреччина 4, 5, 32, 36, 45, 51, 54, 66, 136, 158, 185, 208, 211, 212, 232, 271, 276, 277, 282, 283, 285, 292, 293, 336, 338, 380, 391, 430, 458, 473
Турла (Дністер) 8
Туробін 222
Тухоля 77
Тюїльрі 176
Тягинка 410
Тягиня (Бендери) 11, 21, 26, 28, 191
Тясьмин 249
Убідь 396
Угорщина 9, 14, 15, 44, 118, 134, 135, 150, 184, 296, 389, 403, 428, 434, 435
Удай 392
Уельс 256
Україна 3, 4, 8, 52, 54, 66, 69, 71, 73-75, 78, 80, 83, 84, 86, 87, 91, 92, 94-97, 99, 101, 103, 110, 112, 117, 119, 122, 126, 128-132, 135-138, 141-144, 146-149, 156, 157, 160, 163, 175, 177, 178, 180, 182-184, 186, 189-192, 199, 204, 206-210, 212-217, 219-221, 223-226, 229, 230, 240-255, 260-267, 271-279, 281, 283-285, 287-291, 293, 295-297, 301-310, 314, 321, 323-325, 327, 328, 331, 333, 334, 337, 338, 341-344, 346, 347, 350-354, 361, 362, 365, 370-372, 375, 377, 379, 380, 382, 387, 389, 393, 394, 399, 402-404, 406, 412, 419, 427, 432-439, 442, 465-468, 472-476
Ульм 389
Умань 107, 109, 130, 143, 190, 192, 250, 345, 352
Упсала 403
Уральськ 218
Ушия див. Хуші
Фастів 398
Фастівський повіт 398
Феодоро 418, 422
Феодосія 14, 413, 415-417
Ферне 178
Фінляндія 70, 452, 462
Фландрія 176, 362
Флоренція 58
Фрайберг 432
Франція 3, 4, 8, 9, 58, 64, 66-69, 76, 79, 84, 114, 118, 151, 160, 166, 172, 176, 177, 181, 189, 204, 221, 222, 240, 246, 248, 250, 256, 280, 288, 295, 321, 330, 347, 394, 403, 419, 434, 435, 449, 462, 463, 466, 474, 476
Фулли 420
Хаджибей (Одеса) 59, 470, 471
Хаджилар 424
Харків 394
Харківка 394

Харківська губернія 398
Харківська провінція 394
Харківське намісництво 399
Харківський повіт 399
Харківський полк 374
Херсон 399-402, 409, 415, 417, 424, 427, 430, 464
Херсонес Таврійський 8, 9, 35, 60, 136, 284, 300, 364, 417, 421, 422
Херсонська область 414
Херсонщина 401
Хмільник 124
Холм 56, 59, 118, 134, 296
Холмське воєводство 118, 295, 297
Хорезм 415
Хорол 392, 399
Хорольський повіт 398
Хортиця 410
Хотин 21, 27, 37, 40, 41, 49, 50, 53, 110, 144, 157, 186, 191, 199, 201, 248, 249, 331, 333, 419
Хотмизьк 399, 400
Хотмизький повіт 399
Хуші 27, 461
Царицин 214
Царицинський округ 430
Царичанка 402
Цецора 461
Цибулів 94, 353
Цимлянське водосховище 365
Цюрих 465
Цюрупинськ 409, 413
Чатирдаг 421
Чауси 220
Чауський район 220
Чембало 422
Червона Русь 180, 283, 324, 325, 337, 354, 432
Черіков 307
Черкаси 9, 23, 120, 136, 211, 249
Черкесія 405
Черкес-Кермен 419
Чернігів 63, 83, 84, 220, 223, 246, 271, 327, 328, 374, 391, 392, 398
Чернігівська губернія 427
Чернігівська провінція 247
Чернігівське воєводство 141, 160, 376,
Чернігівське князівство 295, 310, 324, 325, 327
Чернігівське намісництво 398
Чернігівський повіт 398
Чернігівський полк 391, 396
Чернігівщина 83, 84, 243, 307, 398
Черці 310
Чигирин 87, 95, 100, 101, 107, 132, 138, 143, 149, 157, 249-253, 297, 302, 370, 372, 376
Чирське містечко 352
Чифут-Калесі 420
Чичиклея 410
Чорна Долина 256
Чорна Русь 49, 57, 11, 134, 135, 147, 149, 150, 206, 264, 283, 296, 297, 323-325, 473, 474, 475
Чорне море 8, 23, 24, 34, 51-54, 59, 66, 117-122, 129, 135, 136, 141, 145, 148, 156, 157, 163, 177, 209, 211, 245, 257, 258, 274, 297, 298, 310, 341, 363, 365, 399, 401, 403, 405, 413, 415, 416, 449, 450, 460, 461, 468
Чорноморське 422
Чорнухи 228, 474
Чортомлик 410
Чугуїв 399, 455
Чугуївський повіт 399
Чугуївський полк 457
Чурук-Су 415
Чуфут-Кале див. Чифут-Калесі
Шампань 150
Шанський поріг 408
Шато-Неф де Сен-Жермен 175
Швеція 23, 68-71, 73, 110, 145, 213, 219, 226, 230, 240, 260, 269, 273, 277, 281, 291, 294, 295, 307, 321, 379, 403, 456, 458, 462, 474
Швейцарія 452, 462, 464, 465
Шептаки 261, 398
Шиварин 419
Шин-Гірей 408
Шклов 74
Шліссельбург 265
Штефан-Водський район 275
Штутгарт 320
Шурен 419
Яблунів 177
Яворів 13, 131, 153, 160, 177, 199, 200
Яворівський район 187
Язлівець 146, 160, 169-171, 205, 206
Яїк 208, 214, 217, 218, 350, 450, 455
Яїцький городок 218
Ялта 422
Ямпіль 11, 103, 104, 250
Ямпільський район 190
Янів 153, 196, 205
Янопіль див. Іванопіль
Янчекрак 407
Ярим-Стамбул 416
Ярослав 175
Ясси 36-38, 173, 461, 462
Яцька перегородка 408

Зміст

Передмова 3

З творів Гійома Постеля про Туреччину (1540-і – 1550-і рр.)
Про головні мови Туреччини 5
Про родину Сулеймана І Пишного 5
Про Роксолану 5

З «Хронік і літописів Польщі» Блеза де Віженера (1573)
Про повстання під проводом Мухи в 1490-1492 рр. 6
Про битви з татарами 6

З «Всесвітньої космографії» мандрівника та науковця Андре Теве (1575) 7
Про бористенських черкасів, їхню країну та звичаї 8
Про Литовську Русь та передумови повстання Михайла Глинського 9

З анонімної брошури «Розгром татар і турків, вчинений сеньйором Яном Замойським» (1590) 11

Уривок з анонімного трактату «Слово про те, що діялося в Трансільванії, про унію принців Молдавії та герцога Валахії з воєводою для захисту християнства від турків» (1595), де йдеться про звірства козаків 15

З праці Жака Маржере «Стан Російської імперії та Великого князівства Московського» (1607)
Про «татарського овна» чи «баранець-траву» – дивну тварину-рослину, що водиться в степах Татарії 15
Про козаків 16

З «Всесвітньої історії» Теодора-Агріппи д'Обіньє (1616)
Про підступність Роксолани 18
Про молдавський похід українських козаків під проводом Івана Свирговського в 1574 р. 19

З «Всесвітньої історії» Жака-Огюста де Ту, написаної латиною на рубежі XVI-XVII ст. й перекладеною згодом французькою
Про Русь 23
Про участь українських козаків під проводом Свирговського у війні в Молдавії та Валахії на боці Івоні (1574) 24
Про бойові дії козаків у 1575 р. під проводом Богдана Ружинського 31

Про процес і страту Івана Підкови 32
Про козацьку проблему в польсько-турецьких взаєминах у 1589 р. 33
Про те ж саме 35

З твору Жана [Жака - ?] Баре «Узагальнена історія найпам'ятніших речей, що відбулися під час останніх заворушень в Молдавії» (1620)
Про участь козаків у битві під Сасовим Рогом (1612) 36
Про участь козаків у поході на Молдавію восени 1615 р. з метою посадження на молдавський престол Олександра Могили та бій під Татаренем 37
Про отруєння князя Михайла Вишневецького православним священиком під час причастя напередодні Різдва 25 грудня 1615 р. (4 січня 1616 р.) 38
Про знищення козаками Берладі, котру на початку 1616 р. захопив турецький ставленик у Молдавії господар Стефан Томша 39
Про участь козаків у битві під Хотином 2 березня 1616 р. 40
Глава XXIX. Розташування двох військ. Битву виграно польськими князями під Хотином. Спільна втеча паші та Стефана-тирана 40
Про інтриги гетьмана Станіслава Жолкевського в 1617 р. проти Самійла Корецького й Олександра Могили та про участь козаків у молдавській кампанії 42

Висвітлення українського минулого в праці Мішеля Бодьє «Опис загальної історії турків» (1631)
Про інтриги Роксолани 43
Про роль українського козацтва у битві під Хотином в 1621 р. 49
Про татарський набіг на Поділля в 1622 р. 50
Про чорноморські походи козаків у 1624-1625 рр. 51

Згадки про Україну та козаків у «Левантійській подорожі» (1624) дипломата Луї де Е, барона де Курменена
Про продаж невільників у Стамбулі 52
Географічний опис Північного Причорномор'я 53
Про напади козаків 53
Окрема глава, що має назву «Про інтереси польського короля» і безпосередньо пов'язана з Україною та козаками 54

Уривки з праці Жана Ле Лабурера сіра де Блеранваля «Повідомлення про подорож королеви Польщі та про повернення мадам де Гебріан, дружини маршала, жінки, що виконувала повноваження надзвичайного посла та супроводжувала королеву» (1647)
Про руську віру 56
Про Русь 56
Про козаків запорозьких 59
Про князівства Смоленське та Чернігівське 63

З праці П’єра Лінажа де Восьєнна «Дійсна причина повстання козаків проти Польщі» (1674), де той значною мірою переказує слова колишнього польського коронного підканцлера Ієроніма Радзейовського

Свідчення Радзейовського про навмисне підбурення козаків до повстання Владиславом IV, щоб використати їх у запланованій війні 64

Свідчення Радзейовського про несприйняття шляхтою задумів короля, її намагання придушити повстання козаків та смерть Владислава IV 65

Повідомлення Радзейовського про колишні війни козаків з Кримом 66

Про козацьких посланців до султана й участь Туреччини у повстанні 66

Слова Радзейовського про гоніння на нього у Польщі 66

Слова Лінажа де Восьєнна Радзейовському, у яких він сам підтверджує його трактування подій 67

Свідчення Радзейовського про активну підтримку Францією обрання Яна II Казимира 67

Повідомлення Радзейовського про його місію до Швеції та Франції для отримання підтримки своїх дій і її результат 68

З мемуарів французького посла у Швеції в 1645-1655 рр. П’єра Шаню, підготовлених до друку Лінажем де Восьєнном

Про стурбованість шведського уряду подіями в Україні у 1648 р. 69

Про битву під Берестечком і її наслідки 71

Про польсько-шведські мирні переговори у вересні 1651 р. і вплив на них козацького чинника 72

Про новини з Польщі у січні 1652 р. 72

Про візит віце-канцлера Радзейовського до Стокгольма в травні 1652 р. 72

Про прийняття козаків під свій захист московським царем 73

З «Повідомлення про козаків» П’єра Шевальє (1655)

Про спільні дії козаків і московитів у 1654 р. 73

З листів П’єра де Нуає, секретаря польської королеви Марії-Луїзи де Гонзаги (1658-1659)

Про події в Україні у 1658-1659 рр. 74

Про упирів 78

З праці Мішеля Руссо де ла Валетта «Казимир король Польщі» (1679)

Про витоки та перебіг Хмельниччини 80

Про похід Яна II Казимира на Україну в 1663-1664 рр. 83

Про 1666-1667 рр. і початок гетьманства Дорошенка 86

Свідчення Антуана-Шарля де Грамона графа де Лувін’ї, учасника лівобережного походу Яна II Казимира 1663-1664 рр., щодо поводження кримських татар з українськими бранцями й особливо з полонянками 88

З праці Франсуа де Шасполя «Історія великих візирів» (1676)

Про польсько-козацько-татарську війну 1666-1671 рр. та роль у ній Дорошенка 90

Про військові кампанії Яна Собеського в Україні у 1674-1675 рр. та діяльність Дорошенка 91
Уривок з глави «Історія султанші Гюлістан», де йдеться про султанш-русинок 97
Про Мустафу-Чулогли, сина яничара-русина, який зробив стрімку кар'єру при дворі Мехмеда IV 98
Про гучну перемогу Сірка над татарами в 1675 р. 99
Про капітуляцію Дорошенка перед Сірком 100

З праці Клода де ла Магделена «Дзеркало Оттоманської імперії» (1677)
Про султаншу-валіде Турхан-Хатіджу (українку Надію), дружину Ібрагіма I та матір Мехмеда IV 101
Про похід військ Мехмеда IV на Україну в 1674 р. [Захоплення Малого Кам'янця, Ладижина та Ямполя] 103
[Приїзд польського посла із звісткою про обрання Собеського королем і зчинення тривоги у турецькому війську] 106
[Напад на Мехмеда IV козаків в околицях Кам'янця-Подільського] 106
[Турецька хитрість для зупинення походу московитів] 107
[Облога та зруйнування Умані] 107

З мемуарів секретаря французького посольства у Константинополі в 1670-1685 рр. де ла Круа
Помилкове свідчення де ла Круа про загибель Богдана Хмельницького в битві з поляками, повторене автором двічі 109
Про перехід Петра Дорошенка під турецьку протекцію 110
Про перехід Петра Дорошенка під московську протекцію в 1676 р. 111
Про перебування Юрія Хмельницького у стамбульському полоні 112
Про загибель Юрія Хмельницького у зв'язку з нападом запорожців Івана Сірка в 1679 р. 117

З «Історичного повідомлення про Польщу» де Отвілля, вперше опублікованого у 1688 р.
Опис руських володінь Речі Посполитої наприкінці XVII ст. 118
Глава V. Про Україну та козаків 119
Про військові кампанії Яна Собеського в 1674-1675 рр. 130

Про роль Хмельниччини в обранні Яна II Казимира королем Польщі в «Історії польських сеймів щодо обрання королів» історика Мішеля-Давіда де ла Бізардьєра (1697) 131

З «Історії Польщі» Ж. Г. Жоллі (1698)
Про руські володіння Польщі 134
Про Україну та козаків 135
Про причини та характер Хмельниччини 136

З мемуарів французького дипломата й авантюриста де Божо про 1670-1680-і рр.
Про намагання Яна III Собеського відвоювати у турків і татар Україну 141

Географічний та історичний опис України з однією з перших згадок про Мазепу у французькій літературі 141
Про руську церкву та релігійну ситуацію у Львові 147
Про набіги татар на Україну в 1685 і 1688 рр. 148
Про Петра Дорошенка та Павла Тетерю 148
Окрема глава присвячена опису Чорної Русі 149
Опис Жовкви 152
Про місто Янів і магната Яблоновського 153

З праці французького дипломата Франсуа-Полена Далерака «Анекдоти про Польщу, або секретні мемуари про володарювання Яна Собеського» (1699)
Про татарські та турецькі напади на Львів 153
Про використання козаками пістолетів 155
Про козацькі частини в польському війську та використання табору з возів для оборони 156
Про військову доблесть Яна Собеського в Україні в 1674 р. 156
Про українські походи Мехмеда IV 156
Про підготовку Яна III Собеського до порятунку Відня в 1683 р. і його сподівання на козаків 157
Про кухаря з «козацької нації», з яким Далерак жив разом у турецькому полоні 157
Про військову кампанію 1686 р. 158
Про ратифікацію у Львові Вічного миру з Московією в 1686 р. 158
Про військову кампанію 1687 р. та перебування Яна III Собеського в Золочеві та Підгайцях 160
Про перебування Яна III Собеського у Бучачі в 1687 р. 163
Про невдачу московського походу на Крим в 1687 р. 165
Про Галич, Станіслав і Снятин 165
Про похід Якуба Собеського на Кам'янець-Подільський в 1687 р. 167
Про перебування Яна III Собеського у Язлівці 169
Про Олесько 171
Про Підгірці та Броди 174

З повідомлень французького місіонера Філіппа Авріля про запорозьких козаків (1692)
Про відкриття запорозькими козаками земель у Сибіру 177
Про небезпеку нападу козацьких човнів на корабель у Чорному морі поблизу гирла Дунаю 178

З «Історії Яна Собеського, короля Польщі» Габріеля-Франсуа Куає (1761)
Про козаків і передумови Хмельниччини 178
Про битву під Підгайцями в 1667 р. 180
Про обставини, що супроводжували перехід Петра Дорошенка під турецьку протекцію, та міжнародну дипломатію навколо України 182

Про похід Мехмеда IV в Україну у 1672 р. і відсіч Яна Собеського татарським нападам 186
Про похід військ Яна III Собеського в Україну в 1675 р. 190
Про підготовку Мехмедом IV нового походу до України в 1675 р., візира Кара-Мустафу й українку-матір султана 191
Про бойові дії в Україні у 1675 р. 191
Про бойові дії в Україні у 1676 р. та Журавненський мир 199
Про похід Яна III Собеського на Язлівець у 1684 р. 205

Габріель Бонно де Маблі про міжнародну політику щодо України в 1670-х рр. і діяльність Петра Дорошенка (1761) 206

Розділ, присвячений Україні та козакам, з праці Самуеля фон Пуфендорфа «Вступ до історії найвідоміших держав і країн, що існують в даний час у Європі», перекладеній і доповненій Антуаном-Огюстеном Брюзеном де ла Мартін'єром 208

З листів французького короля Людовіка XIV своєму послу Жану-Віктору де Безенвалю барону де Брюнстатту за 1709 р. 219

З праці Анрі-Філіппа де Лімьє «Історія Швеції в правління Карла XII» (1721)
Про рішення Карла XII вести свою армію в Україну 219
Згадка про спустошення загонами козаків і калмиків за наказом Петра I міст і сіл на шляху наступу шведів 220
Про надходження до Франції звісток щодо подій в Україні та Польщі й очікування французького політикуму на повний розгром військ Петра I 221
Про бойові дії 1708-1709 рр. в Україні та роль у них Мазепи 223
Про перебування Карла XII та Мазепи в Бендерах і про смерть гетьмана, датовану 3 листопада 1709 р., у віці 77 років 240
Про антиросійську угоду, укладену 17 жовтня 1710 р. у Бендерах між Францією, Швецією та Османською імперією, де йшлося про Україну 240
Про похід татар і поляків на початку 1711 р. на Білу Церкву, де автором проігноровано факт участі у ньому козаків Орлика 241
Про похід київського воєводи Юзефа Потоцького на землі сучасної Західної України в 1712 р. 241

З листів Фрідріха-Ернста фон Фабриція за 1710-1714 рр., опублікованих французькою мовою в 1760 р., про українські справи 242

З праці Жана Руссе де Міссі («боярина Івана Івановича Нестезюрануа») «Мемуари про царювання Петра Великого, імператора Росії, батька вітчизни, і прочая, і прочая, і прочая» (1725)
Розповідь про козаків, багато свідчень у якій запозичено з праці Божо 244
Про антипольське повстання в Україні під проводом Хмельницького 246

Про діяльність Петра Дорошенка та війну в Україні 247
Про похід на Крим в 1673 р. запорожців Івана Сірка, що допоміг Яну Собеському здобути перемогу під Хотином 248
Про походи російських військ царя Олексія Михайловича проти козаків Дорошенка, прихід останньому на допомогу турків і татар, польську участь в цій війні та спустошення України 249
Про російсько-турецьку війну в Україні у 1677-1681 рр. 251
Про Кримський похід 1687 р. 254
Про Кримський похід 1689 р. 255
Про облогу Азова в 1696 р. та залякування кримським ханом турецького султана загрозою з боку росіян і козаків 258
Про приєднання війська Мазепи до армії Петра І у Смоленську в 1706 р. 258
Про наказ Петра І загонам козаків і калмиків спустошувати все на шляху шведів і про відправлення козацьких і калмицьких частин на Волинь у 1708 р. 258
Про початок українського походу армії Карла XII 260
Про діяльність Мазепи, місії Бистрицького та Войнаровського, початок бойових дій в Україні й політику тут Петра І в 1708 р. 260
Про перемоги Петра І та його союзників у Польщі 263
Пояснення терміну «Мала Росія» 264
Про бойові дії в Україні у 1708-1709 рр. 264
Про прощення Петром І українських козаків і про його вимогу видачі Мазепи 270
Про польсько-українсько-татарський похід в Україну в 1711 р. 271
Про тривогу в Україні в 1715 р., спровоковану Портою, у зв'язку з можливим наступом татар, і відправлення сюди царських військ 271
Про нову можливість татарського нападу на Україну в 1716 р. і посилення тут оборонних заходів 271

З «Подорожей Європою, Азією та Африкою» Обрі де ла Мотре (1727)
Про отримання в Константинополі повідомлень стосовно поразки шведів під Полтавою й обставин втечі Карла XII з Мазепою до Бендер 272
Повідомлення де ла Мотре про свою спільну подорож з Андрієм Войнаровським до Бендер у травні 1711 р. 276
Повідомлення де ла Мотре про арешт Войнаровського у Гамбурзі й опікування ним у Стокгольмі його дружиною та дітьми 277

З українознавчого доробку Вольтера
Опис України та повідомлення про Мазепу в «Історії Карла XII» Вольтера 278
Про перехід Мазепи на бік шведів і військові дії в Україні в 1708-1709 рр. 279
Про переправу через Бористен Карла XII і Мазепи в одному човні та про загибель шведів, які намагалися перетнути ріку вплав 281
Про намагання царського уряду домогтися від Туреччини видачі Мазепи та смерть останнього 282
Свідчення про відмінність українців і росіян в «Історії Російської імперії за Петра Великого» Вольтера та загальний опис «країни козаків» (1759) 282
Про війни в Україні у другій половині XVII ст. 284
Уривки з «Історії Російської імперії за Петра Великого» Вольтера

про події 1708-1709 рр. в Україні 285

З «Історії королів Польщі» П'єра Массюе (1733)
Про володіння польських королів 295
Про Богдана Хмельницького 297

З «Історії революцій у Польщі від початку цієї монархії до смерті Августа II» абата П'єра-Франсуа Гюйо-Дефонтена (1735)
Про відмінність Чорної та Білої Русі 297
Про козаків 298
Про козацькі війни з татарами у 1589-1590 рр. 298
Про Хмельниччину 301
Про союз Карла XII з Мазепою 305

Відображення обставин українського походу Карла XII в 1708-1709 рр. у «Мемуарах про Максиміліана-Емануеля, герцога Вюртемберзького, полковника драгунського полку на шведській службі» (1740) 306

З «Мемуару» Григора Орлика від 12 лютого 1741 р. про права козацької нації на Україну, адресованого кардиналу Андре-Еркюлю де Флері, очільнику французького уряду в 1726-1743 рр. 321

З праці історика Елеазара де Мовійона «Історія Петра I, прозваного Великим, імператора Всеросійського» (1742)
Про зовнішність Мазепи, можливо, за його зображенням на одному з портретів, відомих автору 322
Про участь козаків в Азовському поході 1696 р. 322
Про тріумф Петра I в 1696 р. і про коштовні подарунки йому від Мазепи 323
Про участь Мазепи у бойових діях проти шведів на Правобережній Україні та про особистий мотив його невдоволення царем 323
Про географічну локалізацію тогочасної «України» 324

З французького перекладу праці Філіппа-Йоганна фон Штраленберга «Історичний опис Російської імперії» (1757)
Про різні регіони, що мають назву «Русі», та про походження цієї назви 325
Окремий параграф, присвячений переходу Мазепи на бік Карла XII 326
Короткий опис Російської України станом на початок 1730-х рр. 327

Екскурси до минулого України у «Всесвітній історії» (1770-і рр.) 327
Про підтримку козаками та населенням України Лжедмитрія й їхню активну участь у повстанні Івана Болотникова 328
Про боротьбу українського народу під проводом Хмельницького проти польського ярма 328

Про війну в Україні в 1708-1709 рр. (значною мірою за Вольтером) 333
Про Коліївщину 337

З мемуарів П'єра-Анжа Гудара про участь Кирила Розумовського у змові проти Петра III (1763) 337

Фрагмент з «Історії війни між Росією та Туреччиною та особливо кампанії 1769 р.» Луї-Фелікса Гінемана де Кераліо (1773), де йдеться про гайдамаків і передумови російсько-турецької війни 1768-1774 рр. 338

З мемуарів французького літератора, історика та дипломата Клода-Карломана де Рюльєра
Про Кирила Розумовського 340
Про зустріч з козаками-мазепинцями, що перебували у володіннях кримського хана, напередодні Семирічної війни французького дипломата графа де Бролья 341
Про козаків і гайдамаків 341
Про Балтський інцидент 346
Про козаків-вартових у російській армії 348
Про Юзефа Саву-Цалинського, одного з військових командирів Барської конфедерації, українця за походженням 348

З праці дипломата та науковця Клода-Шарля де Пейссонеля «Історичні та географічні спостереження за варварськими народами» (1765)
Припущення про касозьке походження козаків 349
Про місце українських козаків у козацькому загалі та про можливу найдавнішу згадку назви «Україна» як «Ахеронія» 350
Згадка про знайомство з колишнім мазепинцем Федором Мировичем 350

З твору анонімного автора «Фальшивий Петро III» (1775) про відмінність понять «Україна» й «Окраїна» 351

Висвітлення подій 1768-1775 рр. в Україні у праці П'єра Жубера «Історія революцій у Польщі від смерті Августа III до 1775 р.» (1775)
Про Коліївщину 351
Про похід військ Кирим-Гірея в Україну взимку 1768-1769 рр. 352
Про спустошення українських земель внаслідок бойових дій 353
Про незадоволення російським урядом запорожцями та небажання допускати їх повернення на свої землі після закінчення війни з турками 353

З українознавчих екскурсів в «Історії Росії» П'єра-Шарля Левека
Про походження українських козаків і їхню спільність з росіянами 354
Окремий розділ, присвячений запорожцям 357
Згадка чутки про можливе добровільне отруєння Мазепи в Бендерах 361

Зі спогадів Франсуа-Огюста Тесбі де Белькура, французького найманця на службі барських конфедератів, про його зустріч з писарем запорожців-французом 362

З праці Ніколя-Габріеля Леклерка «Фізична, моральна, цивільна та політична історія давньої та сучасної Росії» 362

Трактат «Історія козаків двох боків Бористену, Дону та Сибіру» 363

Про діяльність українців у володіннях донських козаків 385

Про перехід Мазепи на бік Карла XII 386

Про знищення Росією автономних прав України 387

Про лікувальні вміння та забобони українських козаків 387

Про венеричні хвороби, майже повсюди розповсюджені в Малій Росії, та про зараження ними 388

Географічний, історичний та економічний опис українських земель у Російській імперії станом на початок 1780-х рр. 389

Географічний, історичний та економічний опис українських земель у Російській імперії станом на кінець 1780-х рр. 396

Спостереження за Україною, Малою Росією та її мешканцями 402

Опис Тавриди 413

Про степи Катеринославського намісництва 424

Таблиця, у якій наведено кількість мурз, мулл, рядових татар та інших мешканців, що проживали в Таврійській провінції в 1786 р., а також номадів-кочовиків на річці Ея 425

Коментар автора, щодо чисельності та стану кримських татар 425

Окремий розділ, присвячений українській торгівлі, з праці Жана-Бенуа Шерера «Історія російської торгівлі з поясненнями» (1788) 432

Відображення української дійсності та минувшини в «Цікавих і секретних анекдотах про російський двір» Жана-Бенуа Шерера (1792)

Про диких качок і гусей, які восени відлітають до теплих країв і повертаються навесні до своїх обійсть 437

Переказ анекдоту про образу Петра I однією польською дамою у зв'язку з наказом того випалювати все на шляху шведів 437

Про недбалість у збереженні в Росії та Україні старовинних манускриптів 438

Про використання в українському побуті гірчака, чи споришу 438

Припущення про те, що колись фіни та лопарі населяли Україну 438

Про ліквідацію Запорозької Січі в 1775 р., побут запорожців і грамоту про прийняття до Кущівського курення генерал-лейтенанта Н. [очевидно, Грицька Нечеси - Потьомкіна] 439

Про солевидобування в Бахмуті 441

Про прагнення Мініха стати українським гетьманом через посередництво Бірона 441

Про землі запорожців 442

Про утворення в Україні нових регулярних полків Катериною II замість традиційних козацьких 442
Про міцне дерево таволгу 443
Про таємне одруження Єлизавети Петрівни з Олексієм Розумовським і про княжну Тараканову 443
Про Кирила Розумовського 444
Про конфлікт між великим князем Петром Федоровичем, майбутнім імператором, та Олексієм Розумовським 445
Про київські печери 445

З «Секретних записок про Росію» Шарля-Франсуа-Філібера Массона (1800)
Про освоєння російським урядом новоприєднаних земель на півдні 446
Про зміну Павлом I назви Катеринослава 448
Придворний анекдот про конфлікт між Григорієм Розумовським і княгинею Дашковою 448
Про знищення російським урядом Запорозької Січі 448
Глава з праці Массона, присвячена козакам, написана в грудні 1798 р. 449

Історик Жан-Анрі Кастера про залучення запорожців до служби на Чорноморському флоті (1797) 466

Історик і письменниця Жанна-Елеонора де Серенвіль про намагання Потьомкіна зберегти рештки козацького війська в Україні 466

Фрагмент з праці Жана-Філіппа Гаррана де Кулона «Політичні розвідки про давній і сучасний стан Польщі» (1795), де автор висловлює сподівання про відродження українського козацтва та звільнення України від російського панування 467

Переказ дипломатом графом Огюстом-Луї-Шарлем де Лагардом-Шамбона, який перебував в Україні в 1811 р., бувальщини про зустріч Потьомкіна з Сидором Білим та утворення Чорноморського козацького війська 468

Переказ істориком Габріелем де Кастельно, який проживав в Одесі у 1803-1814 рр., спогадів офіцера Семена Аркудинського про про штурм Хаджибея 14 вересня 1789 р. 470

Післямова 472

Іменний покажчик 477

Географічний покажчик 486